

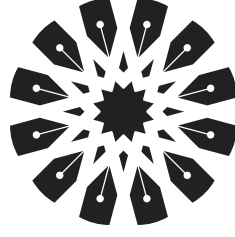

1st Balkan Studies Congress Proceedings

I. Balkan Çalışmaları Kongresi Bildiriler Kitabı

 17-19 September 2021, Skopje North Macedonia

1st Balkan Studies Congress

Proceedings

I. Balkan Çalışmaları Kongresi

Bildiriler Kitabı

History, Architecture and Urban Studies, Media and Communication Studies, Politics, International Relations, Economics, Law, Islamic Studies

17-19 September 2021, Skopje North Macedonia

1st Balkan Studies Congress Proceedings

Editors

Sevba Abdula
Semran Murtezani
Bujamin Bela

Proofreading

Elena Trenchevska Chekovikj (English)
Shpëtim Hiseni (Albanian)
Meryem Güçlü (Turkish)

Graphic Design

Hafsa Sherifi Abdula

Supporting Institutions

Presidency For Turks Abroad And Related Communities | International Balkan University | İlmi Etüdler Organization | Federation of International Student Associations | Yunus Emre Institute - Skopje

Organizing Committee*¹

Ahmet Köroğlu, Istanbul University | **Bujamin Bela**, Mother Teresa University | **Nedim Aslan**, Presidency for Turks Abroad and Related Communities | **Osman Akgül**, Istanbul University | **Sevba Abdula**, Fettah Efendi Association | **Semran Murtezani**, Fettah Efendi Association | **Shener Bilalli**, International Balkan University | **Zehra Saiti**, Fettah Efendi Association

Scientific Committee*

Ali Pajaziti, Southeast European University | **Agim Mamuti**, Mother Teresa University | **Armend Memedi**, Institute of History "Ali Hadri" | **Ali Erken**, Marmara University | **Abdurrahman Atçıl**, Sabanci University | **Abdülkadir Macit**, Kocaeli University | **Alim Arli**, Istanbul Technical University | **Argëtim Saliu**, Mother Teresa University | **Bejtulla Demiri**, International Balkan University | **Bujamin Bela**, Mother Teresa University | **Besa Kadriu**, Southeast European University | **Drita Memedi**, State University of Tetovo | **Ekrem Demirli**, Istanbul University | **Ertuğrul Karakuş**, Kırklareli University | **Fatjon Shabani**, Ibn Haldun University | **Gültekin Yıldız**, Istanbul University | **Ismail Hakki Kadi**, Kırklareli University | **Ibrahim Zeyd Gerçik**, Marmara University | **Jeton Shasivari**, Southeast European University | **Kire Sharlamanov**, International Balkan University | **Kadir Temiz**, Istanbul Medeniyet University | **Lutfi Sunar**, Istanbul Medeniyet University | **Musa Musai**, State University of Tetovo | **Mehmet Dursun Erdem**, International Balkan University | **Murteza Bedir**, Istanbul University | **Mevludin Ibishi**, International Balkan University | **Mehmet Ugur Ekinci**, SETA | **Murat Aliu**, Mother Teresa University | **Nuridin Ahmeti**, Institute of Albanology - Prishtina | **Neritan Turkesh**, Mother Teresa University | **Natalija Shikova**, International Balkan University | **Nikola Dacev**, International Balkan University | **Petar Todorov**, Institute of National History - North Macedonia | **Qufli Osmani**, State University of Tetovo | **Sedad Beslija**, University of Sarajevo | **Süleyman Güder**, Istanbul University | **Sanja Adzaip Velickovska**, International Balkan University | **Viktoria Kafedziska**, International Balkan University | **Zahit Atçıl**, Istanbul Medeniyet University

Intro / Sunuş

EU harmonization processes such as in Eastern and Central Europe, the Balkans and Turkey after the 90s, and the transition to a free market economy increased significantly the number of universities and university students. In addition, programs such as study abroad, Erasmus programs, Turkey Scholarships have increased and transformed education globally, with the mobility and interaction of undergraduate and graduate students, incomparably with the past. Along with all these positive developments, like the internal political structures of countries and cultural institutions, the capacity to direct the transition process varies in each country. The problem of academic knowledge production, and its quality, its depth, and its content have shaped the relational dimension.

As Turkey's concrete interest in the region, its contribution to postgraduate education and academic knowledge production through Türkiye Scholarships and the interaction of the qualified audience doing postgraduate studies in the Balkans can produce extremely important outputs. While Turkish students are generating knowledge about the Balkans, contacting the region and its people, on the other hand, the interaction of the young academics of the region working on the Balkans with each other can form the basis of many future researches.

The Balkan Studies Congress is an international congress organized to encourage interdisciplinary studies in the field of social sciences and to contribute to qualified and original academic production. The congress aims to increase the quality of postgraduate studies, academic interaction and mobility within the region and with Turkey by providing young academics with versatile communication and transfer of experience. It aims to contribute to the development of a common language and method by encouraging

interdisciplinary approaches in order to overcome the problem of qualified academic production of states and societies that are trying to recover with the effect of the wars in the Western Balkans after 1990 and have many problem areas in front of them. The 1st Balkan Studies Congress, which we held in Skopje between 17-19 September 2021, clearly demonstrated the applicability of the above-mentioned framework in a very short time. The book you have in your hand consists of the texts of the papers presented by 31 participants from 11 different fields and 9 different countries in Skopje. The texts in the book were able to be included in the book by going through a serious proofreading process.

In this context, we would like to express our endless thanks for their support to the Presidency for Turks Abroad and Related Communities (YTB), International Balkan University, İlimi Etüdler Association, International Students Federation (UDEP).

90 sonrası Doğu ve Orta Avrupa, Balkanlar ve Türkiye gibi AB uyum süreçleri, serbest piyasa ekonomisine geçişi üniversite ve üniversite öğrenci sayısını ciddi oranda artırmıştır. Buna ek olarak yurtdışı eğitim, Erasmus programları, Türkiye Bursları gibi programlar küresel çapta lisans ve lisansüstü eğitimde hareketliliği ve etkileşimi geçmişle kıyaslanmayacak şekilde artırmış ve dönüştürmüştür. Tüm bu olumlu gelişmelerle beraber ülkelerin iç siyasal yapıları, kurumsal kültürleri, geçiş sürecini yönlendirme kapasiteleri her ülkede yoğunluğu değişmekle beraber akademik bilgi üretimini nitelik sorununu, çalışmaların derinliğini, içeriğini, ilişkisel boyutunu şekillendirmiştir.

Türkiye'nin bölgeye somut ilgisi olarak Türkiye Bursları üzerinden lisansüstü eğitime ve akademik bilgi üretimine katkısı ile Balkanlarda lisansüstü çalışmaları yapan nitelikli kitlenin etkileşimi son derece önemli çıktılar çıkartabilir. Türkiye'li öğrencileri Balkanlara dair bilgi üretiminde bulunurken bölgeyle, insanıyla irtibat kurması diğer yandan Balkanlar ile ilgili çalışma yapan bölgenin genç akademisyenlerinin birbirleriyle etkileşimi gelecekte yapılacak birçok araştırmanın zeminin oluşturabilir.

Balkan Çalışmaları Kongresi (Balkan Studies Congress) sosyal bilimler alanında disiplinler arası çalışmaları teşvik etmek, nitelikli ve özgün akademik üretime katkı sağlamak amacıyla düzenlenen uluslararası bir kongredir. Kongre genç akademisyenlere çok yönlü iletişim ve tecrübe aktarımı imkanı sunarak lisansüstü çalışmaların niteliğini, bölge içi ve Türkiye ile akademik etkileşim ve hareketliliği artırmayı amaçlamaktadır.

Batı Balkanlarda 1990 sonrası yaşanan savaşların etkisiyle yeni yeni toparlanmaya çalışan ve önünde birçok sorun alanı yer alan devlet ve toplumların nitelikli akademik üretim sorununu aşmak için disiplinler arası yaklaşımları teşvik ederek ortak dil ve yöntem geliştirilmesine katkıda bulunmayı amaçlamaktadır.

17-19 Eylül 2021 tarihleri arasında Üsküp'te gerçekleştirdiğimiz I. Balkan Çalışmaları Kongresi yukarıda belirtilen tüm çerçevenin çok kısa zamanda uygulanabilirliğini açıkça gösterdi. Elinizde bulunan kitap Üsküp'te 11 farklı alandan, 9 farklı ülkedenn gelen 31 katılımcının sunduğu bildirilerinin makeleye dönüşmüş metinlerinden oluşmaktadır. Yer alan metinler ciddi bir tashih sürecinden geçerek kitapta yer alabilmişlerdir.

Bu çerçevede kongreyi destekleyen Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı (YTB), Uluslararası Balkan Üniversitesi, İlmî Etüdler Derneği ve Uluslararası Öğrenciler Federasyonu'na (UDEP) sonsuz teşekkürlerimizi ifade ederiz.

Sevba Abdula, Semran Murtezani, Bujamin Bela

I. Balkan Çalışmaları Kongresi Bildiri Kitabı Editörleri
1st Balkan Studies Congress Proceedigs Editors

İçindekiler / Content

History

İsra Şeh

İttihat ve Terakki Cemiyeti ile Ohrili Eyüp Sabri Bey (1905-1910) 13

Faton Pllana

The Causes Holding of Congress of Berlin
From the Viewpoint of the Anglophone Historiography 29

Oktaj Hasani

Karakteri i Kryengritjeve Shqiptare të Viteve të 30-ta
të Shekullit XIX Kundër Reformimit të Perandorisë Osmane 51

Esra Yoğurtçu

Bosna Hersek'te *Tercüman-ı Hakikat Gazetesi*'ne Göre
İşgal Sürecinin Bir Analizi 75

Fatih Fırat

Balkan Harbi'nin Meydana Gelmesinde Koçana Vak'ası'nın Etkisi 97

Architecture and Urban Studies

Cengiz Destan

Kolektif Mekansal Belleğin Yeniden İnşası: Üsküp Meydanı Örneği 123

Rümeysa Sena Şeker

Kentsel Yıkımın Bosna Hersek Özelinde
Kentkırım Bağlamında İncelenmesi 147

Remzi Soytürk

Ivo Andriç'in Drina Köprüsü Romanında Kronotop Olarak Köprü 161

Brunilda Basha, Zafer Sagdic

Observation on Ottoman Religious Heritage Legacy
in Elbasan City, Then and Now 177

Gremina Elmazi

Collective Memory and Spatial Layering
in the Post-Communist Cities on The Balkan Peninsula 199

Media and Communication Studies

Omer Merzić

The Representation of the Turk in Yugoslav Films 215

Denada Dosti

Representation of Muslim Women in the Albanian Media 231

Idlir Lika

Political Representation Without Rights: Explaining the Democratic
Deficit in the Case of Ethnic Turks in Post-Communist Bulgaria 247

Festim Rizanaj

Mitet e Zgjedhjeve të 14 Shkurtit 2021 në Kosovë: Analizë Semiologjike
e Karikaturave të Publikuara në Gazetën Koha Ditore 263

Furkan Düzenli

Dijital Yerliler ve Manipülasyonla Gelen Değişim 293

Politics

Arxhend Blakçori

Politics is Metaphysical? Yes and No 323

Katarzyna Wasiak

(Post)Memory. How Does the Second Generation
Remember the War? 337

Nikola Lero

Slipping Into Failure - Bosnian Multiculturalism Since Yugoslavia,
Through Sejdić and Finci, Until Žižek 353

İlkin Aliyev

BM'nin 2030 Sürdürülebilir Kalkınma Gündemini Uygulamaya Yönelik AB
Yaklaşımı ve Balkan Ülkeleri ile İşbirliği Projeleri 377

International Relations

Miloš Todorović

Gaining Soft Power Through Hard Heritage:
Turkey's Restoration Projects in Serbia 397

Hatice Demirci

Kuşak - Yol Projesi Bağlamında Çin Halk Cumhuriyeti
ve Sırbistan İlişkileri 413

Dolunay Yusuf Baltürk

Türk Dış Politikası ve Yumuşak Güç: Balkanlar 427

Dilek Kütük

Batı Balkanlar'da Değişen Siyasi İklim
ve Avrupa Birliği'nin Dönüştürücü Gücü 451

Economics

Ebubekir Mollaahmetoğlu

A Review of the Financial Development-Capital Flows Nexus
in the Balkan Countries 477

Loreta Isaraj, Rikela Fusha

Albanian `s Case: The Covid-19 Economic and
Health Impact of Disease 491

Ecenur Pekçetin

Arnavutluk Özelinde Balkanlar'da Selefililiğin Nâsiruddîn el-Elbânî
ve İslam Ülkelerinin Destekleri Açısından İncelenmesi 511

Aynur Huseynova

Soya Dönüş (Asimilasyon Siyaseti) Siyaseti Kapsamında
Bulgaristan Türkleri ve Naim Süleymanoğlu (1984-1989) 527

Law

Ardita Ilazi, Emir Kurtishi

E Ardhmja e Sistemit të Drejtësisë në Botën Digjitale të GPT-3
dhe Inteligjenca Artificiale – Republika e Maqedonisë së Veriut,
Gjendja, Sfidat dhe Perspektiva 547

Tringa Dreshaj

Transitional Justice and Reconciliation Process:
Case Study-Kosovo 565

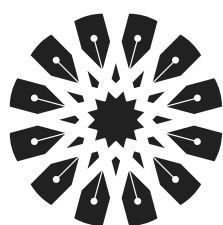
Islamic Studies

İsmail Yazıcı

The Concept of Order in Hasan Kafi Akhisari’s Thought 583

Laureta Rexha

An Analysis of the Concept of Time in Virginia Woolf’s Novels
in Light of the Quranic Chapter Al Asr 595

History

İttihat ve Terakki Cemiyeti ile Ohrili Eyüp Sabri Bey (1905-1910)

İsra Şeh¹

Özet: Osmanlı Devleti XIX. yy. sonlarında gerileme ve çöküş evresine girdi. Yapılan savaşlar ile yıpranarak toprak kayıpları yaşadı. Bu dönemde devleti etkileyen en önemli unsur Fransız İhtilali'nden sonra yayılan milliyetçilik akımları oldu. Bildiğimiz üzere Osmanlı topraklarında özellikle de Balkanlar'da birçok dini ve etnik unsur barınıyordu. Bu bölgede yaşayan halk, milliyetçilik akımlarından etkilenerek milli bir uyanış içerisine girdi. Bu durumu engellemek adına hükümet tarafından yapılan yenilikler ve sonrasında Sultan II. Abdülhamit'in uygulamakta olduğu istibdat rejim yönetime karşı muhalif grupların oluşmasına sebep oldu. Bu muhalif grupların en önemlisi Yeni Osmanlılar Cemiyeti sonradan ise İttihat ve Terakki Cemiyeti'dir. İttihat ve Terakki Cemiyeti kısa zamanda Balkanlarda özellikle de Makedonya'da yayılarak sayılarını arttırdı ve güç toplayarak hükümeti tehdit etmeye başladı.

Ohrli'de İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin teşkilatlanması İkinci Meşrutiyetin ilanında etkili oldu. Bu teşkilatlanmanın arkasında ise Eyüp Sabri Bey'in çabalarının fazlaca öne çıktığı görülmektedir. Resneli Niyazi Bey ve Ohrili Eyüp Sabri Bey'in Müşir Tatar Osman Paşa'yı ele geçirmesi ve hükümete yapmış oldukları baskı ile 23 Temmuz 1908 tarihinde Meşrutiyet idaresi yeniden yürürlüğe girdi.

Anahtar Kelimeler: Yeni Osmanlılar, İttihat ve Terakki Cemiyeti, Ohrli, Eyüp Sabri Bey, Meşrutiyet.

---

¹ İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Bilim Dalı, Yakınçağ Anabilim Dalı Yüksek Lisans Öğrencisi. seh.i@hotmail.com.

Giriş

19. yüzyıl sonları ve 20. yüzyıl başlarında bir zamanlar dünyaya hükmeden Osmanlı Devleti tam bir çöküş sürecine girmiştir. Ayrıca en çok toprak kayıpları da bu yıllarda yaşanmıştır. Bu dönemde Osmanlı topraklarında özellikle Balkanlar'da bulunan azınlıklar Fransız İhtilalinden etkilenerek kendi ulus devletlerini kurmak için ayaklanmalara başlamışlardır. Bu ayaklanmalarda en büyük rolü Avrupa Devletleri oynamıştır. Osmanlı'yı parçalamak için azınlıkları kullanmış ve kendi menfaatleri için çabalamışlardır. Osmanlı bu durumdan kurtulmak için çaba sarf etmiş, fakat başarısız olmuştur. Bu dönemde Osmanlı topraklarında devleti kurtarmak için çeşitli ideolojilerin doğduğunu görmekteyiz. Bunlardan en önemlisi temellerini Yeni Osmanlıların attığı İttihat ve Terakki Cemiyeti'dir. Cemiyetin amacı dönemin padişahı Sultan Abdülhamit'in uyguladığı istibdat dönemini bitirmek ve memleketin kurtuluşu için Kanun-ı Esasi'yi yeniden yürürlüğe koymaktır. Bu amaçlarını gerçekleştirmek için gizlice örgütlenmişler ve çeteler kurarak askeri ve siyasi faaliyetler düzenlemişlerdir. Özellikle Reval Görüşmeleri'nden sonra cemiyet üyeleri dağa çıkarak padişaha isyan etmişlerdir (Hanioğlu, 2001).

İttihat ve Terakki'nin Makedonya'daki faaliyetleri önemlidir. İkinci Meşrutiyet'in ilan edilme süreci ve Balkanlardaki ittihatçıların isyanı Osmanlı siyasi tarihinde önemli bir başkaldırmadır. Bu süreçte Resneli Niyazi Bey'in kahramanlıkları ön plana çıkmaktadır. Fakat ona yardım eden ve meşrutiyetin ilanına büyük ölçüde etki eden önemli bir kişi daha vardır ki bu kişi de Eyüp Sabri Bey'dir. Kendisinin Ohrili olması ve İttihat ve Terakki'nin Ohri'de örgütlenmesinde önemli yer oynaması isyanın başarılı olmasının sebeplerinden biridir. Başkaldırmış kişi Niyazi Bey olsa da Eyüp Bey ile beraber hareket ederek isyanın başarıya ulaşmasını sağlamışlardır. Eyüp Sabri Bey hem İttihatçı hem de kolağası olarak Ohri'ye büyük katkısı olan önemli bir şahsiyettir.

Makaleyi yazmadaki amacımız Ohri'nin ve Eyüp Sabri Bey'in İttihat ve Terakki'nin Ohri'de teşkilatlanmasında, isyan sırasında ve meşrutiyetin ilanında oynadığı rolü anlatmak ve açıklamaktır. Ayrıca kendisinin Ohri'de bulunduğu müddetçe yapmış olduğu katkıları ve sağladığı imkânları da anlatmak istedik. Yapmış olduğu yapıtlar günümüze kadar gelmiş ve hâlâ kullanılmaktadır. Bu ismi seçmem konusunda bir diğer neden de bu isim hakkında hiçbir araştırmanın yapılmamış olmasıdır. Benim onu araştırdığım süreç yaşamının küçük bir dönemini kapsamaktadır. Kendisi Milli Mücadele ve Cumhuriyet dönemlerinde de aktif bir şekilde karşımıza çıkmaktadır.

Bir araştırma konusunu incelemek için seçtiğimiz kaynaklar çok önemlidir. Biz de araştırmamız için ilk olarak Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ne giderek orada bulunan katalogları tarayarak Eyüp Sabri Bey hakkında çıkan belgeleri bulduk ve bu belgelerden istifade ederek yorumlamaya çalıştık. Araştırmamız 1905-1910 dönemlerini kapsadığı için bu tarihler arasında yazılmış belgeleri kullandık. Arşiv belgelerinden sonra o dönemde yazılmış literatür ve özellikle hatıratları bularak okumaya çalıştık ve ansiklopedi maddelerinden yararlandık. Daha sonra ise dönem hakkındaki araştırma eserlerini kullanarak bilgi sahibi olduk. Burada Makedonca kaynakları da kullanarak döneme bir de o perspektiften bakarak yorumladık. Makalemizde ilk olarak İttihat ve Terakki Cemiyeti hakkında genel bilgi verdik. Örgütün ortaya çıkışı, teşkilatlanması, yürüttüğü faaliyetler ve fikirlerden bahsettik. Örgütün Makedonya'da genişlemesi, destek görmesi ve çeteler ile ilişkilerini anlattık. Diğer bölümlerde makalemizin ana unsuru olan Eyüp Sabri Bey'in Ohri'deki faaliyetlerini, cemiyetin Ohri'de onun çabalarıyla örgütlenmesi ve genişlemesini, yol arkadaşı Niyazi Bey ile yürüttükleri harekâtı ve Müşir Tatar Osman Paşa'nın dağa kaldırılması ile ikinci meşrutiyetin ilanını açıkladık. Son olarak ise Eyüp Sabri Bey'in Ohri'ye katkıları, ailesi ve bugün bile eğitim veren onun yaptırdığı okul hakkında bilgi verdik.

İttihat ve Terakki Cemiyetinin Oluşumu ve Makedonya'da Örgütlenmesi

Yeni Osmanlılık Fikrinin Doğuşu

19. yüzyıl sonlarına doğru Osmanlı Devleti'nin çöküş sürecinde olduğunu görmekteyiz bu yüzden hükümet, oluşan sorunları çözmek için çeşitli fikirler üretmeye başladı. Yeni bir nizam ve modern bir devlet anlayışının doğduğunu söylemek mümkündür. Bu dönemde Tanzimat Fermanı, Islahat Fermanı ve daha yeni düzenlemeler yapan devletin, halkın sorunlarına çözümler bulmak için çaba sarf ettiği ortadadır. Bu dönemde yapılan ıslahat ve yeni nizamı uygun görmeyen bazı kitlelerin oluşumu da karşımıza çıkar. İşte Yeni Osmanlıların doğuşu da bu döneme tekabül etmektedir.

Yeni Osmanlılar, 1865 ile 1876 yılları arasında, Osmanlı'daki aydın kesimin hükümete karşı muhalefeti sonucu kurulan bir cemiyet olarak karşımıza çıkmaktadır. Yeni Osmanlılar, yapılan yenilik ve uygulamaları eleştiren bir topluluktur. Yaptıkları eleştirileri de basın yoluyla halka duyurarak kamuoyu oluşturmuşlardır. Yaptıkları eleştiriler Osmanlı hanedanlığına karşı değil,

devleti idare edenlere yöneliktir. Özellikle Fuat ve Ali Paşaların uyguladıkları politikalara karşı muhalefet etmişler ve onları eleştirmişlerdir, onların siyasi faaliyetlerine karşı çıkmışlardır. Bu kişiler ilk olarak İstanbul'da 1865 yılı Haziran ayında toplanarak faaliyetlere başladı. Daha sonra ise Baden'de Ziya Bey, Namık Kemal ve Çapanzâde Âgâh Efendi'den başka içlerinde bazı yabancıların da bulunduğu muhaliflerden oluşan küçük bir heyetle 30 Ağustos 1867 tarihinde on üç maddelik nizamnâmesiyle beraber Genç Türkiye ya da Yeni Osmanlılar Cemiyeti'ni kurdular (Beydilli, 2013).

Yeni Osmanlılar fikri yönden mutlakiyet idaresini meşrutiyet idaresine dönüştürmeyi ve anayasanın yürürlüğe girmesini amaçlıyordu. Örgütlenmeleri de İtalya'nın meşhur Carbonari² teşkilatına göre şekillenmişti. Yeni Osmanlılara vezirlerden, ulemadan, yüksek rütbeli askerlerden, memurlardan olmak üzere bir sürü kişi katıldı. Yeni Osmanlıların en önemli fikri üyesi Şinasi'dir. Daha sonra Namık Kemal, Suphi Paşazade Ayetullah Bey, Nuri Bey, Refik Bey, Mustafa Fazıl Paşa, Şirvanizade Rüştü Paşa vb. bu cemiyete üye oldular (Tevfik, 1973).

Birçok bakımdan birbirinden farklı insanlar bir araya gelerek tek bir amaçta birleşmişlerdi. Fakat bu cemiyet içinde inceleyebileceğimiz en azından dört grup reformcu bulunmaktadır. Bazıları liberal fikirliydi, bazıları ise sadece kendi menfaat ve çıkarı için cemiyete üye olmuşlardı. Bazı kesimler ise İslam sentez ile batı fikirlerini birleştirerek reform yapmak istiyorlardı. Bazıları daha halkçı, bazıları ise vatanseverdi. Fakat bu insanları bir araya getiren şey Ali ve Fuat Paşaların idaresine karşı duydukları hoşnutsuzluktu. Ayrıca devletin daha iyi yönetilmesi için de meşrutiyetin ilan edilmesini istiyorlardı. Protestoları ve gazetecilik faaliyetleriyle Osmanlı Devleti'nde önemli bir yer teşkil etmişlerdi. O dönem için uzun vadede çok büyük başarıları olmasa da Yeni Osmanlılar, Osmanlı Devletinin ilk ideologları niteliğindedir ve kendilerinden sonra oluşan akımların temel fikirlerinin kaynağı olmuşlardır (Mardin, 1996).

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Kuruluşu

Osmanlı'da İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin oluşum sürecini Yeni Osmanlılar'ın fikri temeline dayandırabilmek mümkündür. Yeni Osmanlılar'ın ideolojik fikirlerini İttihat ve Terakki Cemiyeti de benimsedi ve bu fikirlerle

2 19. yüzyıl başlarında gelişen bazı gizli cemiyetlere verilen addır. Fransızlara ve kral Ferdinando'ya kin besleyen Cumhuriyetçiler, [İtalya](#)'da Abruzzo'nun iç taraflarında gizli bir teşkilat kurmuşlardır. Bunların savaş parolaları "kurdun parçaladığı kuzu için intikam" idi. Joachim Murat'ın Napoli tahtına çıkması (1805 - 1815) üzerine, hemen hemen bütün İtalya'ya yayılan bir teşkilat kurulmuştur.

genişledi. Bu cemiyetin kuruluşu 1889 yılına dayanmaktadır. İstanbul'da Mekteb-i Tıbbiye'de 1880'li yıllardan itibaren yönetime karşı öğrenciler tarafından oluşan bir muhalefet görmekteyiz. Bu muhalif fikirlere mensup beş öğrenci İbrahim Temo, İshak Sükutî, Abdullah Cevdet, Mehmed Reşit ve Hikmet Emin 3 Haziran 1889 tarihinde İttihad-i Osmani adında bir cemiyet kurdu ve bu cemiyet kısa sürede yayıldı. Yapılan toplantılar ile birlikte üye sayıları çoğaldı ve örgütsel bir yapı ortaya çıktı. Örgütsel bir yapının ortaya çıkması ile birlikte amaçları daha fazla nüfus sahibi olan kişileri cemiyete çekmek oldu. Fakat bu durum devlet tarafından öğrenildi ve öğrencilere cezalar verildi. 1894 yılında ise tıbbiye ve hukuk öğrencileri tekrar tutuklandı ve bu olay Avrupa basınında yer aldı. Bazı cemiyet mensuplarının yurt dışına gitmesiyle birlikte faaliyetleri daha hızla büyüyerek yurtdışında da çoğalmaya başladı. Yurtdışına kaçan cemiyet mensupları ile merkezde yani İstanbul'da bulunan mensuplarla yapılan temaslar sonucunda cemiyetin adı Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti olarak değiştirildi. Yurtdışına kaçmış cemiyet mensuplarına ise Jön Türk tanımı yapıldı (Hanioğlu, 1983).

Cemiyet hem yurtdışında hem yurtiçinde protesto ve gösteri faaliyetlerine başlayarak, Avrupa'nın dikkatini çekmeyi başarmıştı. 1895-1896 yıllarında ise nizamname yayınlamak eşitlik, özgürlük, kardeşlik ve meşruti idareye vurgu yaptılar. 1899 yılı ise Jön Türkler için bir dönüm noktası oldu çünkü bu dönemde Cemiyetin bazı önemli isimlerden destek aldığı görülmektedir. Cemiyet daha sonra Avrupa'ya kaçanlar ile 1902 ve 1907 yıllarında kongreler düzenleyerek bütün toplulukları bir çatı altında topladı. Aralarındaki fikir ayrılıklarına rağmen faaliyetlerine devam ettiler (Akşın, 1987). Her ne kadar aralarında kopmalar, fikir ayrılıkları olsa da özellikle Balkanlarda önemli faaliyetlerde bulundular. 1906 yılında kurulan Osmanlı Hürriyet Cemiyeti, 1907 yılında İttihat ve Terakki Cemiyeti'yle birleşti. Böylece Cemiyetin birisi Paris'te birisi de Selanik'te bulunmak üzere iki merkezi bulunacaktı. Ki bu dönemde özellikle Makedonya bölgesindeki çetecilik faaliyetlerinde Jön Türklerin önemli ölçüde rol oynadığını da söylemek mümkündür (Akşın, 1980).

İttihat ve Terakki Cemiyetinin Makedonya'da Örgütlenmesi

Yukarıda da bahsettiğimiz üzere İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kurulması ile örgütlenme faaliyetleri hızla gelişmeye başladı. Cemiyetin Balkanlarda teşkilatlanmasında en büyük rolü İbrahim Temo oynadı. Temo, İstanbul'dan firar ederek Kasım 1895'te Romanya'ya gitti ve burada cemiyetin

örgütlenmesine vesile oldu. Burada *Hareket* adlı bir risaleyi yayınladı ve böylece Jön Türklere karşı bir ilgi oluşturmayı başardı. Temo firar eden diğer cemiyet üyeleri ile irtibata geçerek hem Bulgaristan'da hem de diğer bölgelerde başka şubelerin kurulmasına öncülük etti (Temo, 1987).

Cemiyetin Makedonya'daki örgütlenmesinde ise en önemli etken 1906 yılında Selanik'te kurulan Osmanlı Hürriyet Cemiyeti vasıtası ile oldu. Bu cemiyet gizli bir örgüt olarak kuruldu. Örgütün kurucusu Jön Türklerle bağlantılı olan Talat Bey'di ve kendisi Selanik'te okuyan bir hukuk öğrencisiydi. Örgütlenmenin ardından Paris'teki merkezle iletişime geçerek Eylül 1907 yılında İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne katıldılar. Böylece Selanik Yurtiçi Merkez olarak faaliyetlerini yürütmeye devam etti. Bu tarihten sonra örgütlenme hızlı bir biçimde gelişim gösterdi. Özellikle Manastır şehri Jön Türk merkezi hâline geldi. Selanik Komitesi Jön Türk hareketini farklı bir boyuta taşıdı. Çünkü burada var olan çetecilik faaliyetlerine bir cevap olarak eyleme yöneldi. 1878 yılından beri var olan Makedonya sorununu çözmeye odaklı bir politika yürütmeye başladılar. Çetelere karşı savaşmalarındaki bir diğer önemli husus da cemiyete üye olanların subay olmasıydı. Selanik Komitesi Rumlar, Yahudiler, Arnavutlar, Ulahlar ve Makedonya İç Devrimci Örgütü üyeleri ile de temasa geçerek onlarla iyi ilişkiler sürdürmeyi amaçladı. 1908 yılındaki devrim ve meşrutiyetin ilanı, Makedonya'daki ittihatçıların kazandığı bir zafer olarak görülmektedir (Hacısalihoğlu, 2008).

İttihat ve Terakki Cemiyeti Bünyesinde Eyüp Sabri Bey ve Ohri'deki Askeri ve Siyasi Faaliyetleri

Bulgar Çetelerinin Ohri'deki Faaliyetleri ve Cemiyet-i İslamiye'nin Kurulması

1880'li yıllara gelindiğinde Bulgar milliyetçiliğinde iki akım görmekteyiz. Birincisi devrimci yanı olan ve Büyük Bulgaristan Prensiği'nin silahlı ayaklanmalar ile kurulacağını savunan akımdı. Bunlar ilk olarak Doğu Rumeli'yi Bulgaristan Prensiği'ne bağlamayı hedefliyorlardı. Daha sonra ise Makedonya'da bir halk isyanı çıkarmak amacıyla teşkilatlanarak bölgede yayılmaya başladılar. İkincisi ise evrimci Bulgar Kilisesi tarafından temsil edilen evrimci akımdır ve bağımsızlığın kiliseyle okullarda verilen eğitim sonucunda gerçekleşeceğini savunuyordu (Adanır, 200; Georgiyev, 2003).

Bulgarlar, Makedonya üzerinde tarihi hak iddia ediyorlardı. Çünkü bir zamanlar Büyük Bulgar Çarı Simeon'un kurduğu devlet bu toprakları

da içine alıyordu. Bir diğer iddiaları ise kendilerine verilmiş olan bölgenin haksız yere geri alınmasıydı. Slav birliğine giden yol için bu bölgeyi ele geçirmeleri gerekiyordu. Berlin Anlaşması'ndan sonra Makedonya'daki Bulgar okullarında büyük bir artış meydana geldi. Bulgar kilise ve okulları, halkı Osmanlı yönetimi aleyhinde tahrik ediyor ve bağımsızlık mücadelesi için çeteler oluşturuordu (Macedonia Documents, 1978; Kocabaş, 1986).

Berlin Anlaşması, Bulgarlar için tam bir hayal kırıklığıydı ve düzenledikleri protestolarla bunu dile getirdiler, hatta anlaşmanın hemen ardından Kresna-Razlık isyanını düzenlediler. İlerleyen yıllarda hem Bulgar Hükümeti hem de Bulgar Ekzarhlığı Makedonya'daki Bulgar iddialarını gerçekleştirmeye çalıştılar (Hacısalihoğlu, 2008). Gerçekleşen ayaklanmalar ve özellikle çetecilik faaliyetleri, bölgede yaşayan halkı rahatsız ediyordu. İnsanlar maalesef çeteler arasında sıkışmış, baskıya ve zulme dayanmak zorunda kalıyordu. Bazı kesimler ise göç ederek daha güvenli yerlere ulaşmaya çalıştılar. Makedonya bölgesinde yaşayan şehirliler memleketteki siyasi durumdan, köylüler ise eşkıyalık ve çetelerden şikâyetçi olarak Bab-i Ali'ye sürekli mektuplar yazdılar (BOA, A}MTZ. (04) 27/14).

Bulgar çetelerinin eşkıyalık faaliyetlerinden etkilenen en önemli şehirlerden biri de Ohri şehridir. Bulgar çeteleri şehirde ve şehrin civarında yaşayan halkı tehdit ediyor, çiftliklerine baskınlar düzenliyor ve kafalarına göre hareket ediyorlardı. Bulgar çeteleri köylerdeki halkı yaralayıp öldürüyor (BOA, TFR.I.MN. 144/14393 1), çiftliklerde yangınlar çıkartıyorlardı (BOA, TFR.I.MN. 89/8816). Bu yüzden bir sürü insan çiftliklerini satarak göç etmek zorunda kalmıştır. Ohri'nin çeşitli köylerinde meydana gelen yaralanma ve öldürülmelere karşı halk sürekli Ohri Kaymakamlığı'na telgraf çekiyor ve yardım istiyordu (BOA, TFR.I.MN. 173/17280).

1906 yılında gerçekleşen bu olaylar sırasında Ohri'ye kaymakam olarak atanmış Süleyman Kani Bey'i görmekteyiz (BOA, BEO, 2919/218918). Kendisi Ohri'ye geldiği zaman durumun vahametini anladı ve güvenliğin sağlanması için fikirler üretmeye çalıştı. Bu sırada Ohri'ye Mümtaz Yüzbaşı Mısırlı Aziz Bey geldi. Kendisi İttihat ve Terakki'ye mensup biriydi ve Ohri'deki Bulgar eşkıyalarının yaptığı çetecilik faaliyetlerinden haberi vardı. Halkın da bu olaylara daha fazla dayanamayacağını görüyordu. Bu yüzden Ohri'deki Müslümanlarla toplanarak fikir alışverişinde bulundu ve Bulgar çetelerine karşı fiilen mücadele edebilecek bir cemiyet kurmaya karar verdi. 1907 yılının Mayıs ayında Aziz Bey, Debreli Muharrem Ağa, Ohri'li Sami, Şaban Ağazade Lutfi, İsmail Ağazade Sabri Efendilerden teşekkül eden bir cemiyet kurdu

ve bu cemiyete Cemiyet-i İslamiye adı verildi. Cemiyet-i İslamiye yani İslam Cemiyeti yapacağı mücadele için bir çete oluşturdu. Bulgar komitelerinin bir Müslüman çiftliğine yaptığı saldırıdan sonra İslam Cemiyeti de ilk karşılığını verdi. Üç Bulgar'ı pusuya düşürerek öldürdü. İslam Cemiyeti faaliyetlerine devam ederek mücadelesini sürdürdü. Bulgarlar bu cemiyetten tedirgin olarak yaptıkları zulme meşrutiyetin ilanından birkaç ay önce son verdiler (İrtem, 1999).

Eyüp Sabri Bey'in Ohri'ye Gelişi ve İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Örgütlenmesi

Eyüp Sabri Bey 1876 yılında Manastır'da doğdu. Orada bulunan askeri liseden mezun olarak, askerlik görevinin büyük bir kısmını Rumeli'de Bulgar ve Sırp çeteleri ile çarpışarak geçirdi. Annesi Ohri'li olduğu için buraya gelerek Ohri Redif Taburu'nda kolağası görevinde bulunmaya başladı. Kendisi bir İttihatçı olarak Manastır ile Ohri çevresinde cemiyetin yayılmasında önemli rol oynamaktadır (Resneli, 2008; Kösoğlu, 2008).

Eyüp Sabri, Ohri'ye geldiği vakit İslam Cemiyeti mensupları tarafından karşılanarak onun şerefine bir yemek verildi. İlk zamanlarda İslam Cemiyeti'ne karşı tedirgin bir tavır beslemiş olsa da, 1907 yılında Enver Bey'in Ohri'ye gelmesi ile cemiyetin üyeleriyle daha sık görüşe fırsatı yakaladı ve İttihat taraftarı olduklarını gördü. Enver Bey burada Eyüp Sabri Bey ile vakit geçirerek gündüzleri Bulgar komitelerine karşı mücadele veriyor, geceleri ise eve giderek cemiyetin yayılması ve yapılması gerekenler hakkında konuşmalar yapıyorlardı. Enver Bey'in Ohri'den ayrılmasından sonra ilk iş olarak Ohri'de İttihat ve Terakki Tahlif Heyeti kuruldu ve bu heyetin başında Eyüp Sabri Bey ve Sinan Efendi bulunarak faaliyetler gerçekleştirmeye başladı. Ayrıca kaza merkez heyeti de kurularak daha fazla yayılmaya devam ettiler (İrtem, 1999).

İslam Cemiyeti, Ohri'de uzunca bir süre İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin gelişimini gizlemeye yaradı. Süleyman Kâni Bey de bu cemiyeti saraya doğrudan bilgi ulaştırıran ikinci sınıf redif alayı kumandanı Rıza Bey'e karşı Müslümanların Bulgarlara karşılık vermek üzere böyle bir örgütlenme içinde olmalarını haklı göstermek için kullandı. Ohri'deki bu İslam Cemiyeti Nisan 1908'e kadar faaliyetlerine devam ederek, bu tarihten sonra İttihat ve Terakki Cemiyeti perde arkasından çıkarak işleri doğrudan ele aldı. İttihat ve Terakki teşkilatlanma aşaması Ohri'de bu şekilde takibata uğramadan rahatça gerçekleşebildi (Gümüşsoy, 2008).

Ohri'de İttihat ve Terakki'nin teşkilatlanmasında en önemli etken yukarıda da görüldüğü üzere yüksek mevki sahibi askerlerin ve idarecilerin bu cemiyete mensup olmalarıdır. Devlet bu bölgede kontrolü eline alamadı ve denetleyemedi. Böylece cemiyet yayılmaya devam ederek güç topladı. Rahatça hareket ederek ve hatta sayılarını da çoğaltarak amaçlarına ulaşmak için faaliyetlerine devam ettiler. Kısa zaman içinde Ohri İttihat ve Terakki'nin en güvenilir merkezi hâline geldi. Daha sonralarda ise Meşrutiyet mücadelesi için ordu kurulacak ve fiilen mücadele de başlayacaktır.

Eyüp Sabri Bey ve Niyazi Bey'in Askeri ve Siyasi Faaliyetleri

İttihat ve Terakki'nin Ohri'de ve civarında güçlenmesi tabii ki Osmanlı Hükümeti'ni tedirgin etti. Bu cemiyet baştan da belirttiğimiz üzere Abdülhamit'in istibdat yönetimine karşıydı ve meşrutiyetin tekrardan ilan edilmesini istiyorlardı. Bölgede dikkat çeken bir diğer isim de Resneli Niyazi Bey'dir. Resneli Niyazi Bey de Eyüp Sabri gibi ittihatçıydı ve Resne'de cemiyetin örgütlenmesinde önemli bir rol oynamıştı. Ayrıca kendisi devlete başkaldırarak isyanı başlatan kişiydi.

İttihatçılar özellikle Reval³ Görüşmeleri'nden sonra çok tedirgin olmuş ve devletin kurtarılmasıyla ilgili hemen bir şeylerin yapılması gerektiğine karar vermişlerdi. İşte tam bu sırada karşımıza Niyazi Bey çıkar çünkü kendisi birliğiyle beraber 3 Temmuz 1908 tarihinde dağa çıkarak hükümete karşı fiilen mücadeleye başladı (BOA, HR.SFR.04. 827/31). Niyazi Bey önce Sultan'a sonra da Müfettiş-i Umumi Hilmi Paşa'ya, Manastır Valisine ve civardaki diğer ordu birliklerine ve komutanlarına isyanını bildirdi. Bu isyan hükümeti tedirgin ederek, Sultanın bölgeye Şemsi Paşa'yı göndererek isyanı bastırmasını istemesine sebep oldu (İrtem 1999). Niyazi Bey bu süreç içinde Eyüp Sabri Bey ile birçok kez temasa geçerek, Ohri'de konaklama fırsatı buldu. Beraber ittifak yaparak siyasi faaliyetlerde ortak hareket etmeye başladılar.

Niyazi Bey isyan çıkarttıktan hemen sonra Ohri'ye uğradı ve Eyüp Sabri'nin misafiri oldu. Eyüp Sabri onu bir evde sakladı ve Ohri'deki cemiyet mensupları ile görüştü. Ayrıca Niyazi Bey'i desteklediğini de söyledi. Hem Niyazi Bey hem onun emri altındaki askerler Ohri'de dinlenerek, işe ihtiyaçlarını karşıladılar. 5 Temmu'da ise Ohri'den hareket ederek

3 Reval Görüşmeleri 9 Haziran 1908 tarihinde günümüzde [Estonya](#)'nın başkenti olan [Tallinn](#)'de İngiltere Kralı VII. Edward ile Rus Çarı Nikola'nın yaptığı görüşmedir. Reval Görüşmeleri'nde [Osmanlı İmparatorluğu](#) ile ilgili konular da ele alınmıştır.

başka köylere gittiler. Niyazi Bey yaptığı her hareketi Manastır'daki İttihat ve Terakki Cemiyeti şubesine bildirerek faaliyetlerine devam etti. Kendisi gittiği her köyde iyi karşılanmış ve takviye birlikler olarak ayrılmıştı. Ayrıca yayınladığı Bulgarca bildiri ile de bazı Bulgar çetelerinin de desteğini kazandı. Bu arada Ohri'deki Eyüp Sabri Bey ile iletişimi sağlamak için de bir posta hattı kuruldu. 6 Temmuz'da ise Manastır'dan gelen bir telgrafla Enver Paşa'nın da aynı şekilde isyan ederek dağa çıkacağı haberini aldılar ve bu olay orada bulunan birlikler tarafından sevinçle karşılandı (Resneli, 2008). Bu arada Abdülhamit'in bölgede isyanı bastırmak için gönderdiği Şemsi Paşa Manastır'a vardı. Cemiyet mensupları onun bölgeye gelmesinden tedirgin olmuş olacaktı ki ona bir suikast düzenlemeye karar verdiler. Bu suikast planı başarılı oldu ve Şemsi Paşa Atıf Bey tarafından öldürülmüştür (Köseoğlu, 2008; Hacısalıhoğlu 2008).

Suikastı düzenleyen Atıf Bey hafif yaralanmış olarak Ohri'ye getirildi ve burada muhafaza edildi. 12 Temmuz'da Ohri'ye gelen Niyazi Bey de Atıf Bey'le görüşerek onun bu hareketini kahramanca bulduğunu söyleyerek ona teşekkür etti. Niyazi, Atıf ve Eyüp Sabri Beyler o gece biraz sohbet ettikten sonra ayrı konaklara giderek geceyi geçirdiler (Resneli, 2008). Bu arada Osmanlı Hükümeti de boş durmayarak gerçekleşen isyanın araştırılmasını, kimler tarafından yapıldığını ve gereken tedbirlerin alınması için uğraşıyordu. Özellikle Kolağası Eyüp Sabri Bey ile ordusunun takibi için gerekli olan operasyonun yapılması gereken emri verildi (BOA, DH.SFR. 402/161).

Şemsi Paşa'nın ölümünden sonra Sultan II. Abdülhamit, isyanın bastırılması için Müşir Tatar Osman Paşa'yı görevlendirdi. Müşir Tatar Osman Paşa, Şemsi Paşa'dan daha tehlikeli bir kişiydi. Osman Paşa'nın bölgeye geleceği haberini alan Eyüp Sabri Bey'in ilk işi Niyazi Bey'e mektup yazarak onu Ohri'ye davet etmek oldu (Resneli, 2008).

Müşir Tatar Osman'ın Dağa Kaldırılışı ve İkinci Meşrutiyetin İlanı

Osman Paşa'nın Manastır'a görevlendirilmesiyle İttihatçıları bir tedirginlik havası sardı. Bu yüzden cemiyete mensup kişiler Ohri'de toplanarak neler yapılması gerektiği konusunda tartışmalara başladılar. Sonunda bir operasyon düzenlenmesi kararı verildi ve bunun için hazırlıklara girişildi. Eyüp Sabri, Niyazi Bey'e mektup yollayarak onu Ohri'ye davet etti. Bu arada Ohri'deki heyette bulunanlar bir Milliye Taburu kurulmasına karar verdi.

Milliye Taburu oluşturuldu, sancağı belirlendi ve 20 Temmuz'da merasimle toplandı. Eyüp Bey Mabeyne, Müfettiş-i Umumiliğe, Üçüncü Ordu Müşirine (BOA, Y.EE. 71/61), konsoloslara gönderilecek mektupları hazırladı. Bu mektuplarda neden böyle bir harekâta girildiğini açıkladı ve amaçlarının Kanun-i Esasi ile meclisin açılması olduğunu bildirdi (İrtem, 1999).

20 Temmuz'da Niyazi Bey de ordusu ile birlikte Ohri'ye vardı. Ohri'de konuşup tartışılar ve ordularını birleştirme konusunda karar kıldılar. Ayrıca her köyden ordu için er toplanmasını da kararlaştırdılar. Daha sonra iki ordu birleşerek 22 Temmuz gecesi Dirmeni'de buluştu. Amaçları Osman Paşa'nın ele geçirilmesi idi ve bu amaçla ordular Manastır'a doğru ilerliyordu. Manastır Heyet-i Merkeziyesi'nden yollanan mektubu aldılar, bu mektup özellikle Tatar Osman Paşa içindi. Mektubu alan Eyüp Sabri yola devam ederek Osman Paşa'nın konakladığı eve doğru ilerledi. Hazırlıklar yapılarak telgraf hatları kesildi, özellikle kapıyı kırmak için baltalar temin edildi. Paşanın kaldığı eve varınca Eyüp Sabri bizzat kendisi telgraf telini keserek evi kuşatmaya başladılar. İlk olarak konağın kapısı çalındı. Eyüp Sabri, Niyazi Bey ve diğer neferler konağa girerek Osman Paşa'yı ele geçirdiler. Cemiyet'in gönderdiği mektup da ona verildi. Osman Paşa şaşırmış bir vaziyette neler olduğunu anlamaya çalışarak mektubu okudu. Eyüp Sabri Bey olayı açıkladı ve onu misafir edeceklerini söyledi. Fakat daha sonra Osman Paşa'nın da isteğiyle Resne'ye götürülerek burada muhafaza edildi (İrtem, 1999; Resneli, 2008).

23 Temmuz Perşembe sabahı atılan toplarla Manastır'da ve Ohri'de hürriyet ilan edildi. Eyüp Sabri Bey, Manastır Telgrafhanesi'ni işgal ederek Ohri'ye ve Selanik'e telgraflar göndererek oralara da durumu bildirdi ve hürriyetin ilan edilmesini istedi. Ayrıca İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin, Manastır Merkez Kumandanı Mirliva Cemal Paşa da, Manastır'a gelecek Ohri Milli Alayı'nın Birinci Taburu'nu merasimle karşılanmasını istedi (BOA, Y.EE. 71/54).

İttihat ve Terakki, Sultan'a da telgraflar yollayarak meşrutiyetin ilanını istedi. Ayrıca Manastır Valisi Hıfzı Paşa da Sultan'a telgraflar yollayıp Manastır'daki halkın çok barışçıl bir biçimde sultandan ferman beklediklerini yazdı. İttihatçılar Sultan üzerinde baskı kuruyor ve eğer meşrutiyet ilan edilmezse silahlı mücadeleye başlayacaklarını söylüyorlardı. Balkanlar'daki bu olaylardan ve Osman Paşa'nın esir alınmasından sonra Sultan Abdülhamid kabinesini topladı ve mevcut durum üzerine konuştu. Sonuç olarak 24 Temmuz 1908 tarihinde meşrutiyet ikinci kez ilan edildi ve ferman yayınlandı (Hacısalıhoğlu, 2008).

Hürriyet ve meşrutiyetin ilanında Ohri'de kurulan örgütlenme ve Eyüp Sabri Bey'in oynadığı rol tarihimizde önemli yeri kapsamaktadır. Niyazi Bey ile ortaklaşa yaptıkları harekât ile hükümeti zor durumda bıraktılar ve meşrutiyetin ilanında önemli derecede tesir ettiler. Eyüp Sabri Bey meşrutiyetin ilanından sonra da Ohri'de kaldı ve şehre katkısı devam etti. Daha sonra İttihat ve Terakki genel sekreterliğinde çalıştı. Milli Mücadele Dönemi'nde de ön plana çıkarak mücadelesini sürdürdü. Cumhuriyet döneminde ise kendisini Eskişehir milletvekili olarak görmekteyiz. Bu bölümde anlatmak istediğimiz şey İkinci Meşrutiyet'in ilanında Ohri'nin ve Eyüp Sabri Bey'in üstlendikleri roldür.

Eyüp Sabri Bey'in Ohri'ye Katkısı

Kişiliği ve Ailesi Hakkında Malumat

Eyüp Sabri Bey 1876 yılında Manastır'da doğdu. Burada eğitimini sürdürerek askeri liseden mezun oldu. Annesinin Ohrili olmasından ötürü Ohri'ye geldi ve burada kolağası olarak görevine devam etti. Eyüp Sabri Bey milliyet bakımından Türk'tü. Ohri'ye geldiği vakit yeni bir ev yaptırmamış, kız kardeşi ile beraber Kara Bey Mahallesi'nde yaşamıştı ve hayatına bekâr olarak devam etti. Ayrıca kendisini bir erkek kardeşi olduğunu da bilmekteyiz (Mitrevski, 2012). Eyüp Sabri Bey Ohri'ye geldiği zaman halk tarafından da çok sevildi. Dürüst, iyiliksever ve güvenilir bir kişiliğe sahip olduğu bilinmektedir.

Eyüp Sabri Bey, Niyazi Bey ile birlikte öğrenim görmüş ve onun çok yakın dostu oldu. Meşrutiyet için beraber mücadele ederek birbirlerini tamamladılar. Niyazi Bey Ohri'de konakladığı vakit Eyüp Bey'in misafirperverliğinden ve yardımseverliğinden hatıralarında da bahsetmektedir. Niyazi Bey, onu saklamaları, ordusuna iâşe ve barınma konusunda yardım ettikleri için kendisine müteşekkirdir. Ayrıca Niyazi Bey Ohri ve civarındaki yerleşim yerlerinde mücadelenin başlaması ve teşkilatlanması konusunda Eyüp Sabri Bey'in gerçekleştirdiği faaliyetleri de hatıralarında anlatarak önemine vurgu yapmaktadır (Niyazi Beg, 2011).

İdadi/Lisenin Yaptırılması

Eyüp Sabri Bey Ohri'ye geldiği zaman kendi ismini ve burada yaptığı faaliyetleri ölümsüzleştirmek adına bir idadi yani lise yaptırmak istedi. Zaten Ohri'nin de böyle bir okula ihtiyacı olduğunu düşünüyordu. 1907 yılında hükümetten de onay alarak 1908 yılında lisenin inşasına başlandı. Lise

inşasının yapılacağı yer o dönem bir bataklık içindeydi ve kış aylarında bu bölge su ile doluyordu. Fakat Eyüp Sabri burada ki toprağı işleterek ayrıca kanallar da açarak toprağı bir lise inşa etmek için uygun duruma gelmesini sağladı. Uygun duruma gelmesiyle beraber de lisenin temelleri atıldı. Ayrıca lisenin yanında da küçük bir binanın yapımına başlandı (Mitrevski, 2012).

Lisenin inşasında devletin cevabı olumlu oldu. Gereken kiremit, potralin tedariki, vs. ihtiyaçlarının karşılanması için yazılan belgelerde olumlu cevap alındı (BOA, TFR.I..AS.. 72/7176). Fakat devletin desteğı büyük ihtimal az gelmiş olacak ki bu gibi ihtiyaçların karşılanması için Eyüp Sabri kendi imkânlarıyla hareket etmek zorunda kaldı. Bu yüzden Eyüp Sabri Bey Ohri civarında bulunan Elşani ve Goritsa bölgelerindeki mal varlığını satarak lisenin inşasına katkıda bulundu. Lisenin ustabaşısı Recep adında biri ve yardımcısı Vevçanlı Spase idi. Lisenin inşasında yaklaşık 40 kişinin çalıştığı bilinmektedir (Mitrevski, 2012).

Eyüp Sabri Bey lisenin yapımı için çok uğraştı ve bitmesi için elinden geleni yaptı. Ama 1913 yılında Balkan Savaşı'nın başlamasıyla maalesef Ohri'den ayrılmak zorunda kaldı. Ohri'nin sembolü ve o dönemin Osmanlı ve Batı tarzı mimarisini yansıtan lise Eyüp Sabri adını taşıyamadı. Eyüp Bey Balkan Savaşı sonrası Ohri'ye gelerek lisenin sahibi olarak onu kendi üstüne yapmak istemişse de bunu başaramadı çünkü lisenin orijinal tapusunu kaybetmişti (Mitrevski, 2012). İdadi lise ise o dönemin karakterini taşıyarak günümüze kadar varlığını sürdürüyor ve Makedonca olarak dört yıllık lise eğitimi vermek için kullanılmaktadır.

Kendi Adına Mahalle Kurulması

Eyüp Sabri Bey'in hem İttihat ve Terakki'nin Ohri'de örgütlenmesi hem de Ohri'nin o dönemde önemli bir merkez hâline gelmesinde olan rolünü yukarıda anlatma fırsatı bulduk. Ohri'de kendisinin sevilmesi ve katkıları dolayısı ile onun adına önemli bir olay gerçekleşti. Bildiğimiz üzere kendisi Ohri'de bir idadi inşasına başlamıştı. Ayrıca Ohri'de bir mescit inşasının yapılması da söz konusudur. Hem Ohri'ye katkıları hem de iyi bir kolağası ve sevilen bir insan olduğu için 6 Nisan 1910 tarihinde Osmanlı Hükümeti tarafından verilen bir kararla kendisi adına bir mahalle kuruldu. Bu mahalle inşa edilen lise ve mescidin de içinde bulunduğu mahalleydi. Verilen bu kararla İskender Bey Mahallesi, Eyüp Sabri Bey Mahallesi adını aldı (BOA, BEO 3730/279718).

Sonuç

Osmanlı Devleti 20. yüzyıl başlarından itibaren her bakımdan yoğun bir sürecin içinde bulunmaktadır. Devletin sosyal, ekonomik ve politik durumu bu dönemde çökme aşamasına girmiştir. Sultan II. Abdülhamit rejimi süresince her ne kadar sıkı bir politika takip etse de bu devleti çökme noktasından uzaklaştıramamıştır. Ayrıca onun uyguladığı bu politika iç işlerde sükûneti sağlayamamış, kendisine muhalif büyük bir kesim oluşmuştur. İttihatçılar meşrutiyetin tekrardan ilanı için mücadele etmiş ve sonunda amaçlarına ulaşmışlardır.

İkinci Meşrutiyet'in ilanında Niyazi Bey'in gösterdiği çaba ve dağa çıkması ile isyanın başlaması tabii ki önemli bir olaydır. Fakat bu olayın altında yatan sebepler ve ona yardım eden kişilerin de unutulmaması gerekir. Bunlardan biri de Eyüp Sabri Bey'dir. Onun da bu olayda kahramanca bir şekilde mücadele ettiği açıkça görülmektedir. Makalemizde Ohri şehrinin ve Eyüp Sabri Bey'in ikinci meşrutiyetin ilanındaki rolünü anlatmaya çalıştık. Ayrıca Ohri'deki Bulgar çetelerinin faaliyetlerini ve bu faaliyetlere karşı gösterilen direniş sürecini genel olarak göstermeye özen gösterdik. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Ohri'de örgütlenmesini ve isyan sırasında Ohri'nin güvenli yer olma sebebini anlattık. Son olarak da Eyüp Sabri Bey'in Ohri'de bulunduğu müddet içinde şehre katkılarını kısaca açıklama fırsatı bulduk.

Eyüp Sabri Bey'in hem son dönem Osmanlı tarihi hem de Türkiye Cumhuriyeti tarihinde önemli bir yeri vardır. Kendisi 1913 yılında Balkan Savaşı'na katılarak Ohri'den ayrılmıştır. İstanbul'da yaşamış ve İttihat ve Terakki Genel Sekreterliği'nde çalışarak partide önemli görev üstlenmiştir. Daha sonraki dönemde Teşkilat-i Mahsusa'ya katılmış, İngiltere'ye sürgün edilmiş, fakat cumhuriyetle birlikte tekrar İstanbul'a dönme fırsatını elde etmiştir. Bu dönemden sonra ise TBMM'de milletvekilliği yapmış ve 1950 yılında vefat etmiştir.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

BOA, A.}MTZ.(04) 27/14.
 BOA, TFR.I..MN. 144/14393 1
 BOA, TFR.I..MN. 89/8816
 BOA, TFR.I..MN. 173/17280
 BOA, BEO 2919/218918
 BOA, HR.SFR.04. 827/31.
 BOA, DH.SFR. 402/161.
 BOA, Y..EE.. 71/61.
 BOA, Y.EE.. 71/54.
 BOA, TFR.I..AS.. 72/7176.
 BOA, BEO 3730/279718.

Araştırma Eserler ve Makaleler

- ADANIR, F. (2001). *Makedonya sorunu: Oluşumu ve 1908'e kadar gelişimi*. Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- AKŞİN, S. (1980). *100 soruda Jön Türkler*. Gerçek Yayınevi.
- AKŞİN, S. (1987). *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*. Remzi Kitabevi.
- BEG, N. (2011). *Spomenite na Niyazi*.
- BEYDİLLİ, K. (2013). Yeni Osmanlılar cemiyeti. *DİA*, (43). 431-433.
- Geogiyev, V. (2003). *Sloboda ili Smrt, Makedonskoto Natsiyonalnooslobotitelno Delo vo Solunskiot vilayet 1893-1903 Godina*. Institut za İstoriya, Filozofski Fakultet.
- GÜMÜŞSOY, E. (2008). II. Meşrutiyeti hazırlayan bir merkez: Ohri. *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi, Sosyal Bilimler Dergisi*, 18. 53-70.
- HACISALİHOĞLU, M. (2008). *Jön Türkler ve Makedonya sorunu (1890-1918)*. Türk Vakfı Yurt Yayınları.
- HANİOĞLU, M. Ş. (1983). *Bir siyasal örgüt olarak Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük*. (1). İletişim Yayınları.
- (2001). İttihat ve Terakki cemiyeti. *DİA*, (23). 476-484.
- İRTEM, S. K. (1999). *Meşrutiyet doğarken: 1908 Jön Türk ihtilali*. Temel Yayınları.
- (1999). *Yıldız ve Jön Türkler İttihat ve Terakki Cemiyeti ve gizli tarihi*. Temel Yayınları.
- Kocabaş, S. (1986). *Avrupa Türkiye'sinin kaybı ve Balkanlar'da panslavizm*. Vatan Yayınları.

KÖSEOĞLU, N. (2008). Şehit Enver Paşa. Ötüken Yayınları.

Macedonia documents and materials. (1978). Bulgarian Academy Of Sciences.

MARDİN Ş. (1996). *Yeni Osmanlı düşüncesinin doğuşu.* İletişim Yayınları.

MİTRESKİ, P. (2012). *Ohridskata Gimnazija.* Opština Ohrid.

RESNELİ, A. N. (1975). *Balkanlarda bir gerillacı: Resneli Niyazi Bey'in anıları.* Çağdaş Yayınları.

TEMO İ. (1987). *İttihat ve Terakki anılarım.* Arda Yayınları.

TEVFİK, E. (1973). *Yeni Osmanlılar tarihi.* Kervan Yayınları.

THE CAUSES HOLDING OF CONGRESS OF BERLIN FROM THE VIEWPOINT OF THE ANGLOPHONE HISTORIOGRAPHY

Faton Pllana⁴

Abstract: The Congress of Berlin is one of the most important diplomatic events that occurred in Europe and especially on the Balkans. Since it happened, it has been studied and analyzed until today. Its consequences are still fresh in this part of Europe. In this paper, we will see the causes that have occurred by the holding of this congress from the viewpoint of the Anglophone historiography. First, we will see the origin of the Eastern Question at the Anglophone historiography, what it means, when it started and how it is important to understand their approach to this issue from different viewpoints. Further on we will see the continuities of the Eastern Questions between them, especially between the Crimea War and the crisis of 1875-1878 and how this last one was a continuity of the Crimea crisis. Then we will see how this crisis went, the diplomatic developments for its solution until the Russo-Ottoman War of 1877-1878 and its outcome – the Treaty of Saint Stefano. I have finished this paper by looking at the reaction of the Great Powers of this treaty and their agreement for its full review in a European congress.

Keywords: The Congress of Berlin, The Anglophone historiography, the Eastern Question, diplomacy movements.

---

⁴ University of Prishtina “Hasan Prishtina”, fatonplana91@gmail.com, ORCID No: 0000-0002-2679-1790

The Eastern Question

The Eastern Question is a historical question, which the Great Powers have been faced with for a long time. When the Great Powers such as Great Britain, The Russian Empire or The Habsburg Monarchy started to face the Eastern Question, there isn't a unified thought among the Anglophone historiography authors. The thought that dominates by the majority of them it started in the 18th Century, precisely after The Treaty of Küçük Kaynarca of 1774. (Macfie, 1989: 3) However, some authors think that the beginning of the Eastern Question started earlier. Some of them consider the 14th Century as a starting point when the Turks first set foot on the Balkan Peninsula, (Agoston & Masters, 2009: 191). The others had gone deeper in history when they linked it since the ancient times until the Austro - Serbian conflict of 1914, which caused the World War I (Coolidge, 1917: 65). According to this author, we have the clash between Europe and Asia, which I think this opinion is far from the reality. Because of the huge historical, cultural and religious changes that had taken place from antiquity until modern times, it is very difficult to have this kind of continuity. Therefore, I think that the initial thought of the authors mentioned earlier is more accurate than the one mentioned by the others. Until this time, we can say that the Ottoman Empire was a Great Power, but after the Austrian Wars in 1699 and especially after the Treaty of Küçük Kaynarca, her position as a great power has been shifted, which means it started to gradually fall, and the Great Powers gradually started thinking and taking action of how to deal with the Eastern Question. There is no surprise that in this time, precisely in February 1852, the Russian Tsar Nicholas the First told the British Ambassador Hamilton Seymour at Petrograd: "I repeat to you that the sick man is dying, and we can never allow such an event to take us by surprise. We must come to some understanding". (Oakes et al., 1918: 162; Seton-Watson, 1917: 96-97) When talking about the anticipation of the dismemberment of the Ottoman Empire by the Great Powers, it should be emphasized that this policy was not the innovation of the 19th Century the Great Powers had begun to anticipate the dismemberment of the Ottoman Empire a century before the Great Eastern Crisis. Since the 18th Century, Paris, London, Vienna and St Petersburg maintained operational plans to deal with convulsions in the East. Prussia was the one power that showed little interest in the region throughout the 19th Century France and especially Britain were prepared to use diplomatic and military methods to keep the sick man alive. Russia and Austria-Hungary were open to the idea of dividing his Ottoman spoils. (Glenny, 2012: 127)

Anyway, here it is not the place to analyze this historiographic debate but it is a simple summarize regarding the Eastern Question's notion.

From my studies that I did of the Anglophone authors, I noticed two important elements when they talked about The Eastern Question.

First – there were more than few authors who referred to the Eastern Question with another name: the Near Eastern, regardless that it was in Europe, Asia or Africa. (Medlicott, 1963: 1; Langer, 1956: 59)

I think that this tells a lot because it means that when the Ottoman Empire was talked about, it has been seen as a whole, regardless that it was in the Balkans (Europe), Anatolia (Asia) or Egypt (Africa). In this sense, they saw it as a whole, regardless that geographically the Balkans is a part of Europe, instead in their view it was not considered as such. I think that this was “normal” for them because in the policy of the 19th Century, according to them the Balkans were not European. The Balkans it was seen differently because it has been distinguished from the culture and religious aspects (even though the majority of the Balkans were Christians). Enough argue for this is the contemptuous way of Bismarck talking for the Balkans and the Orient that: “for Germany the whole Eastern Question was not worth the bones of one Pomeranian grenadier”. (Coolidge, 1917: 112; Glenny, 2012: 143)

Second – the second element maybe more important than the first one is that, when they talk about the Eastern Question every time the Eastern Crisis occurred, the second element maybe more important than the first and that is that they saw them as a continuity with each other, regardless of space and time. Therefore, when a crisis has risen, the Eastern Question wouldn't addressed but only a solution for the crisis itself would be put in place, every time. As a result, those solutions have been short term and when the new crisis would occur, it would be a continuity of the preliminary crisis, the only difference was the time and place. For example, the Crimea War, which was finished by the Treaty of Paris (1856), all the authors has emphasized that it was a short time solution of that crisis, and was expected that the pretended peace will not be long term, and therefore, it did not take a long time until the next crisis between 1875-1878 which was crowned by the Congress of Berlin. (Taylor, 1954: 228; Rich, 1970: 51; Dawson, 1919: 119)

Before we begin to talk about the comparison between the Crimea (1856) and the Crisis of 1875-1878, while discussing the concept of the Eastern Question, I think that we should mention another important element.

By analyzing the viewpoints of the Anglophone historiography about the Eastern Question, what have they discussed, how they have treated, analyzed and studied this issue, we uncover their approach to this historical issue.

1) From what I have noticed from my studies, for this topic, is that the Anglophone historiography's authors approached from these viewpoints:

2) From the Ottoman Empire history viewpoint (Kinross, 1977; Quataert, 2005; Shaw, S., & Shaw, 1977; Miller, 1913)

3) From the Great Powers history viewpoint (Taylor, 1948; Clayton, 1971; LeDonne, 1997)

4) From the Balkans history viewpoint (Jelavich, 1995; Stavrianos, 1958; Glenny, 2012) and

From the political developments of the time viewpoint. (Taylor, 1954; Remak, 1967; Bridge & Bullen, 2005)

Someone may ask why is this important to emphasize?

It is important because precisely from the content or topics they have talked about in their studies, they gave their evaluation, conclusions, and results for the topic we are talking about. The question is - were the crisis and the results of the Eastern Question which all authors have discussed and evaluated in relation to the Ottoman Empire positive or negative? Whether or not they have impacted in solving the problem, we should see their results in their studies.

Also were the results which were determined by the discussion and the evaluation of the authors of the Great Powers viewpoint and given in the interest of the Great Powers, positive or negative?

The same we can say from the Balkans people history viewpoint, how they resulted in the relation with them.

Therefore, when we consider the Anglophone authors' discussions, studies and results, I think, we have a right, real and objective overview in relation with the Eastern Question.

Treaty of Paris (1856) and the Eastern Crisis (1875 – 1878)

As I mentioned above, the connectivity of the Eastern Question has an

important place amongst all authors regardless of time or geographical difference. Therefore, the Crimea Crisis concluded by the Treaty of Paris (1856) and the crisis of 1875-1878 which concluded by the Congress of Berlin (1878), are undivided continuity of the Eastern Question. But, which point according to the authors has made this connection?

As here is not the place to talk about the Crimea's War, its developments and results, which was the Peace Conference of Paris 1856 we will not go into details. However, at the Treaty of Paris, there is an article which the majority of authors that I have noticed in my studies, has concluded that the Eastern Question appears again. Which article was that?

The Treaty of Paris, was among the greatest victories of the Western Powers over Russia, a victory that brought her to her knees.

The Treaty that Russia was coerced to sign was based on the famous 'The Four Points of Vienna', which has been defined during the war.

What were those four points:

1) The Russian protectorate of the principalities were replaced by a European guarantee;

2) The navigation of the Danube were freed;

3) The Straits convention of 1841 were revised "in the interests of the Balance of Power in Europe"

4) The Russians abandoned their claim to a protectorate over the Christian subjects of Turkey and instead the five Great Powers obtained from the Turkish government security for the Christians. (Taylor, 1954: 65-66; Marriott, 1917: 241; Jelavich, 1964: 129-130; Albrecht-Carrié, 1958: 92)

It was these four points that formed the basis of signing 'The Treaty of Paris' March 30 1856, which says in the third article: "The Black Sea was neutralized, its waters and ports were to be open to the mercantile marine of every nation, but permanently 'interdicted to the flag of war', and there were to be no arsenals, either Russian or Turkish, on its coasts". (Marriott, 1917: 246)

The article that has brought Russia to her knees according to all the authors was about the demilitarization of the Russian marines on the Black Sea. (Palmer, 1994: 128; Jelavich, 1991: 138-140; Agoston & Masters, 2009: 497; Jelavich, 1964: 129-130; Albrecht-Carrié, 1958: 92) This was really bitterly and

harsh for the Russians, as we can clearly understand from the Gorchakov's words: "I am looking for a man who will annul the clauses of 'The Treaty of Paris', concerning the Black Sea question and the Bessarabian frontier; I am looking for him and I shall find him". (Taylor, 1954: 91)

This statement of Gorchakov was powerful, but as we will see later, he will find such a man.

The Black Sea's clause was unprecedented and was (as Gladstone actually considered it at the time) a deliberate and perhaps unwise humiliation of Russia. (Clayton, 1971: 114)

However, not all the authors has considered it a victory of the Westerns over Russia, more precisely, has considered the Paris's articles over Russia as a clever action, but also as unwise:

" The Paris settlement was a great geopolitical victory, but it was also unwise because it humiliated a greater power, and a great power always possesses the potential to take its revenge ". (LeDonne, 1997: 321)

Judging from the above-mentioned the Gorchakov's statement and the developments that occurred after, we cannot say an unfair conclusion of the author LeDonne.

Looking from these developments, according to the Anglophone authors, what was the result of the Crimea War and "The Treaty of Paris" for Russia:

"For Russia the war had been a decisive defeat, and the congress was a setback without parallel. Therefore Russian policy after the congress of Paris had a singleness of purpose lacking in that of other Powers; it was an attempt on the revision of the treaty of Paris to the exclusion of all others. Before 1854, Russia had perhaps neglected her national interests for the sake of general European concerns now, as for fifteen years, she neglected everything in Europe for the sake of her national interests, or rather for the sake of her national honour. In the 18th Century, and even in the early 19th Century, the Black Sea and the Near East had been the decisive sphere of Russia's imperial ambitions, but they were ceasing to be so. Russia's imperial future lay in Asia and her only concern in the Black Sea was its defence. The Balkans offered trivial prizes compared to those of central Asia and the Far East." (Taylor, 1954: 90-91)

This treaty too, has caused three negative elements for Russia according to the famous researcher Barbara Jelavich:

First – the demilitarization of the Black Sea, which means that Russia could not put or send warships into the Black Sea and therefore cannot control not only over its Black Sea coast, but also over the Caucasian, and indirectly, the Central Asian lands.

Second – its relationship with the Port because it could no longer use the threat of a land invasion or a naval operation directed against Constantinople.

Third – the relationship with the Balkan Christians was even more deeply affected. The treaty specifically transferred the former Russian rights of protection in the Principalities and Serbia to the Great Powers, collectively; the claims for a special relationship with the Orthodox were blocked by the section of the agreement concerning outside interference in the relations between the sultan and his subjects. Nicholas the First had feared the possibility that Britain would take from him the role of the champion of the Balkan nationalities. (Jelavich, 1991: 140-141)

This goal of Britain (the nullification of the demilitarization's article) had been put in action with all her arsenals, especially after the point of Gorchakov as Foreign Minister in May 1856. As we mentioned above, he did everything to find his man who will achieve his diplomatic aim, and finally he found him.

The new developments after the Treaty of Paris, in general view, were in the line with the Russian diplomatic aim. The coming wars that occurred in Europe after the Crimea War and the most important Franco- Prussian war of 1870, were a glorious opportunity for the Russian diplomacy. The victory of Prussia gave the convenience when on the 30th of October 1870 Gorchakov denounced the Black Sea provisions in a circular note to the powers. Britain as her biggest enemy was unable to oppose it, because her allies from Crimea were not in the same line. France has been defeated and was not able to help her in any eventual action, as it did in Crimea. On the other side, Prussia now - United Germany with chancellor Bismarck, did not hesitate to support Gorchakov's request and further saw it as a compensation for Russia's help of neutrality in her wars against Austria and France. This neutrality was crucial for Bismarck's victories, So that he does not oppose his counterpart's unilateral action. Therefore, Britain was left alone, and in the Conference of London in January 1871, the Great Powers had approved the

Russian's unilateral action for denunciation of the clauses of the Paris Treaty of 1856. (Oakes et al., 1918: 312-313; Jelavich, 1995: 352; Jelavich, 1964: 129-130 & 157; Albrecht-Carrié, 1958: 140)

It was a huge diplomatic win of Gorchakov, but once again, it did not solve the Eastern Question. The Eastern Question remained open again and the outbreak of a new crisis will be unavoidable.

Another important article of the Paris Treaty was the article seven by which the Sublime Porte has been admitted as membership in the Concert of Europe. This was done with the only aim - that by recognizing Porte as Concert's member, it will respect the independence and the territorial integrity of the Ottoman Empire, and it will cut off the Russian's possibility for causing new conflicts, especially in the Balkans, even though this Concert admission has been viewed as a dubious privilege of membership. (Oakes et al., 1918: 163; Jelavich, C., & Jelavich, 2000: 107-108; Jelavich, 1991: 138-140; Stavrianos, 1958: 393-394; Glenny, 2012: 84; Albrecht-Carrié, 1958: 93)

The Treaty of Paris was done with one simple aim in mind - stopping and holding back of Russia in the Black Sea zone, even losing its privileges that it had over the Principalities and Slave places in the Balkans, which eventually led to the loss of all her privileges that had gained earlier during the Ottoman Empire. It should also be emphasized that the Crimea War according to the Anglophone authors, caused more deaths itself than any other conflict between 1815 and 1914. The war was costly for the Great Powers, especially for Britain and Russia, but as Lord Aberdeen had predicted, the Crimean war might protect the peace in Europe for the next 25 years disturbances by the Eastern Question which in the end, it was exactly what happened. When we are talking about this topic, I want to quote the Lord Cromer's saying regarding the Crimean War - "Had it not been for the Crimean War and the policy subsequently adopted by Lord Beaconsfield's Government, the independence of the Balkan States would never have been achieved, and the Russians would now be in possession of Constantinople". (Marriott, 1917: 222; Jelavich, C., & Jelavich, 2000: 107-108; Jelavich, 1991: 138-140; Agoston & Masters, 2009: 497; Craig & George, 1983: 36; Rich, 1970: 51; Albrecht-Carrié, 1958: 93; Dawson, 1919: 119)

From this quote also, we clearly see our hypothesis mentioned above connectivity between the eastern questions themselves. One way or another, Crimea has caused the new Eastern Crisis from 1875 until 1878.

As a coincidence, the years of crises extension are the same, three years of Crimea (1853-1856) and of the Balkans (1875-1878).

The Balkan Crisis (1875-1878) and the Treaty of Saint Stefano

Lord Aberdeen's prediction that the treaty of Paris will guarantee peace in Europe for 25 years turned out to be right. If we see all the Eastern Crises from a general viewpoint, we will see that all of them have dealt with the concrete issue of the problem in question. Therefore, it was never intended that the Caused would solve the Eastern Question altogether. The same logic continued with the Crimean War too. Its solution concretized with the Treaty of Paris, has only solved the war and not the whole Eastern Question. Maybe, having experienced the earlier crises, like Lord Aberdeen has predicted.

In the 70s of the 19th Century a new reality came in Europe.. The German Unification meant that now the continental power would be Germany, led by chancellor Otto Von Bismarck, who after securing the unification of Germany which created an internal stability, now he needed an external stability too, by which he would strengthen his reign and would put Germany as a continental power. What was the external stability that he needed? Balance of Power between the Great Powers, which means that neither power would gain power (especially military power) that would weaken another power. The danger of this result would be fatal for Germany. Her geographic position, laid between two big monarchies: the Russian Empire and the Austro-Hungarian Monarchy, will be permanently threatening for Germany. Therefore, in order for Bismarck to avoid this permanent threat needed to create an alliance with them. Therefore, he established the League of the Three Emperors (germ. Dreikaiserbund) in 1873. This league would be functional and fruitful as long as none of its member's interest was violated from the other side. The fear from this reality has shown with the beginning of the Bosnia's revolt of 1875, which in the Dreikaiserbund's plans meant conflict of interests between Russia and Austria. The appearance of the Bosnian crisis has shown the weakened side of this league, meaning non-full unification of its members.

The beginning of the Bosnian revolt of 1878 from the Christians villagers over misrules caused by the Muslims Turkish leaders, which in the history of these lands it was not newness, as even in the earlier times there's been

Christian uprisings over Muslims, (Jelavich, C., & Jelavich, 2000: 99-100) although this one would take another dimension and extension as it won't be just another local uprising.

When we talk about the circumstances that urged this local Christians to revolt, we would see that according to the Anglophone authors the main circumstance was what I mentioned above, misrules and mistreatment of the Christian race (Ensor, 1975: 41) yet another important circumstance that urge the revolting was without doubt the external factor that we can split in two groups:

1) The Pan-Slavism factor which had also taken roots on the Balkans feeding the nationalist idea to the local population (Taylor, 1954: 229; Palmer, 1994: 140; Coolidge, 1917: 79-82; Agoston & Masters, 2009: 497; Remak, 1967: 8; Stavrianos, 1958: 397-398; Jelavich, 1964: 174; Jelavich, 1969: 114). Even though some authors have said that the importance of the Pan-Slavism movement has sometimes been exaggerated to a degree, it could be no more than a convenient tool and a blind for the designs of a Russian expansionism. (Albrecht-Carrié, 1958: 168)

2) Another important circumstance, not as determined as the first one, but also which cannot be considered as worthless, was the tour by the Austrian Emperor Francis Joseph in Dalmatia in the spring of 1875, when he did not hesitate to support the local population over the ottoman's reign. (Clayton, 1971: 130; Stavrianos, 1958: 399)

No matter how we consider the root cause that pushed them into the revolt, the external factor with particular emphasis on that Pan-Slavism is very important.

After the outbreak of the Bosnian revolt in 1875, what was the reaction of the Great Powers?

It is a question which the Anglophone authors had handled with big attention, because the Great Powers were always those who decided the fate of every crisis that arose and the way they would resolve it.

From the Great Powers, the one who was the most concerned from the beginning of this revolt was undoubtedly the Austro-Hungarian Monarchy. According to Anglophone researches, why was the Austro- Hungarian Monarchy so much concerned.

Regarding the outbreak of the Bosnian revolt, there were two main causes, which were of concern to the Austro- Hungarian Monarchy:

1) The outbreak of the revolt on its borderline was undoubtedly bad news for them. Because in addition to the beginning of the increase in the influx of Slavs refugees to its border, the danger of increasing the number of Slavs in the monarchy began to be noticeable. Therefore, for two nations: German and Hungarian, this was seen with a concern. (Clayton, 1971: 132; Seton-Watson, 1945: 513; Coolidge, 1917: 103) Andrassy himself too was known as pro-Turkish and anti-Slav.(Bridge & Bullen, 2005: 199-200)

2) The subsequent danger of the creation or establishment of a new Slav state along its border perhaps was even greater than the first cause. The establishment of the new Slav state meant that the Slav people who were under its reign such as the Croats would do their best to join the new state and thus its weakening would begin. Also the establishment of the new Slav state meant that its main economic sources would pass under a new state, which in fact was not in the interest to the Slav state. As some authors say that its economic fear was bigger than the political one. (Bridge & Bullen, 2005: 199-200)

These two main causes helped the Dualist Monarchy see the danger of the beginning of the revolt in Bosnia, therefore, she did the best she could to “localize” the revolt as much as possible, in order to not take the wave of extension in other parts of the Balkans, but it did.

When we are at this point, I should mention a quote from Andrassy, which I think the authors were absolutely right to mention, the quote by which we understand clearer how important the maintaining of the status- quos for the Dualist Monarchy.

“If it were not for Turkey, all these (nationalistic) inspirations would fall down on our heads... If a new state should be formed there (i.e. in the Balkans), we should be ruined and should ourselves assume the role of ‘the Sick Man”. (Taylor, 1948: 151; Taylor, 1954: 231)

Looking at this great threat for the future of his country, as we shall see below, Andrassy began his diplomatic steps to find the best and quickest solution of the issue.

Another Great Power who always had interests in the Balkans and carefully followed the development that happened there was undoubtedly

the Russian Empire.

It is true that the Russian Empire took a lesson from the Crimean War, therefore, at the beginning of the revolt it was not very much pro-requests of rebels, even that as I mentioned above, the Pan-Slavism movement was the one who encouraged them to revolt. The Pan-Slavism movement established in Moscow was a movement that very much gathered younger students from Balkans like Bulgaria, Serbia etc, in indoctrinating them for their only aim - the unification of the Balkan Slavs into a single state under the tutelage of Russian Empire. (Jelavich, 1964: 174)

Many authors emphasize that the Pan-Slavism movement has not been in an official state line, so they did not have their support. (Taylor, 1954: 229-231; Bridge & Bullen, 2005: 200) However, this does not mean that the state officials were not aware of their actions. The fact that even the Russian ambassador Nikolay Ignatiev in Istanbul, did not stop their activities, a plan-Slav, tells that tacitly they supported their actions, but the experienced “shock” in Crimea, has prevented the emperor Alexander II from repeating the previous mistake, therefore, they were more careful in their actions, and wanted to solve the issue with their partner from the Dreikaiserbund – especially with Austria. Bismarck was the happiest if his partners would agree to solve the Eastern Question together. So far it has gone on to propose to divide the Balkans in two parts.

Another Great Power who was not directly interested in the Balkans but feared of a possibility of strengthening Russia in those areas was Great Britain. At the beginning, as always, Britain stood neutral, without being directly involved. When the situation started to get worse, especially after the Bulgarian atrocities and the Gladstone’s pamphlet, the country started to deal much more with the Eastern Question. (Bridge & Bullen, 2005: 198-199; Palmer, 1994: 146-147; Coolidge, 1917: 105-107; Webb, 1968: 347)

Germany, as another Great Power, never showed any interest for the Balkans. Bismarck just tried to keep away his “friends” from a possible conflict between each other, and by playing the role of “the honest broker”, he tried to find an agreeable solution for both sides. (Quataert, 2005: 58-59)

According to the Anglophone authors, after the outbreak of revolt in Bosnia in 1875, what actions were taken by the European diplomacy to stop it and to prevent it from spreading?

The first action that they took was the so-called “the consular mission”, an initiative by the Austrian’s Foreign Minister, Andrassy.

He first proposed that Austria-Hungary, Germany, and Russia should instruct their consuls to try to settle the revolt on the spot. This was turning the League of the Three Emperors to good use; the Russian would be pinioned to a safe conservative course with a German on one side and an Austrian on the other. The scheme was destroyed by a French expostulations at St. Petersburg. Dacezes wished to assert the prestige of France as a Great Power. The Russians, on their side, wanted to be free to play off the French against Germany; besides, they feared that, if they rebuffed Decazes, he would turn to England and recreate the alliance of the Crimean war. On the 14th of August, the French were invited to join the consular mission. This involved inviting also, the two remaining Great Powers Great Britain and Italy. The Italians were even more eager than the French to be treated as a Great Power, they would tail along with anyone who would recognize them as such. (Taylor, 1954: 233)

The British attitude was a different matter. Derby was the most isolationist Foreign Secretary that Great Britain has known. He hated action. Besides, “one can trust none of these Governments”, The Prime Minister – Disraeli, wanted to pull off some great stroke policy, though he did not know exactly what. He prided himself on his knowledge of the Near East, based on a visit to Palestine forty years prior. Like Metternich, whom he once acknowledged as his master, hoped that the Balkan troubles would “burn themselves out beyond the pale of civilization”; and he dismissed all stories of Turkish misrule and atrocities as plain gossip. Any attempt for improving the condition of the Balkan Slavs made him fear the example nearer home; he complained in October, “Autonomy for Ireland would be less absurd”. Ostensibly as a pupil of Metternich’s, his only practical aim was somehow to disrupt the League of the Three Emperors, which he regarded as an affront to British prestige. The British government would have preferred to reject the Russian invitation. They joined the mission of the consuls, only on Turkish prompting, and their sole object was to protect Turkish interests. Already, by August 1875, the League of the Three Emperors had been watered down, but the Concert of Europe was not taking its place. The mission of the consuls was a failure. (Taylor, 1954: 234)

The failure of the consular mission resulted in another diplomatic action from the Great Powers, the action that is known in historiography as “The

Andrassy Note". According to the authors, what did this note contain?

The Andrassy Note was another attempt from the Austrian Foreign Ministry Andrassy in cooperation with his Russian's counterpart Gorchakov, who proposed reforms to the Sublime Ports, which they accepted, however the rebels did not. Those reforms were as follows:

- 1) The establishment of full religious liberty and equality of sects;
- 2) The abolition of tax-farming;

3) The application of revenues gathered in Bosnia and Herzegovina entirely for local purposes, and their distribution by local assemblies composed half of Christians and half of Muslims, elected by the inhabitants;

4) The amelioration of the condition of the agricultural population. (Marriott, 1917: 286; Duggan, 1902: 130-131)

At the beginning, Andrassy has sent the note to the European chancelleries for coordination of actions. According to the author, Paris and Rome immediately joined, while London hesitated at the beginning, but later joined. Bismarck himself did not deal with the note, although he supported his counterparts. (Marriott, 1917: 287; Albrecht-Carrié, 1958: 259-260; Lodge, 1914: 748-749; Bridge & Bullen, 2005: 201)

The Andrassy Note did not make any solution because as I mentioned above, the rebels refused, however, the diplomatic attempts did not stop.

After this failure, Bismarck started to be more active in solving the issue, and in Berlin together with his counterparts Gorchakov and Andrassy formulated "The Berlin Memorandum", which was much more severe than the Andrassy note. It required that:

1) The Sultan rebuild all the houses destroyed in the revolted countries, furnish the peasants with cattle and implements, and exempt them for three years from the taxation;

2) Establish a Christian commission for the distribution of this aid;

3) Withdraw the Turkish troops except in specified places;

4) Authorize the Christians to remain armed until the reforms were affected; and

5) Delegate a supervision of the execution of the reforms to the consuls of the powers.

Moreover, the memorandum demanded that an armistice of two months be granted, and declared that, if at the expiration of that time the desired end had not been accomplished, the powers would resort to efficacious measures “to arrest the evil and prevent its development.” (Duggan, 1902: 131-132)

This memorandum same as the Andrassy Note was sent to European chancelleries. Paris and Rome agreed but London did not, even though it roughly opposed it by saying (Disraeli) that: “England has been treated as though it were Montenegro or Bosnia”. Seeing the British opposition, the Sublime Porte refused the memorandum and another diplomatic attempt failed. (Taylor, 1954: 236-237; Duggan, 1902: 131-132; Coolidge, 1917: 84-86; Jelavich, 1995: 354; Lodge, 1914: 749; Kinross, 1977: 517; Jelavich, 1969: 116)

When we are talking about the British rejecting the memorandum, the conclusion of R.C.K. Ensor should be mentioned, where according to him what pushed Britain, respectively the Prime Minister Disraeli not to accept the memorandum, primarily because of fear from Russia. She was behind the Berlin memorandum, two men, Gorchakov and Bismarck, whom he deeply distrusted and who had once before caballed to trick England over the Black Sea clauses. Linked with them was Andrassy whom he (rightly enough) regarded as an intriguer playing a double game”. (Ensor, 1975: 43)

While diplomatic attempts of powers were not solving the problem, the situation on the ground took a different direction. In the spring of 1876, an uprising broke out in Bulgaria known as the April Uprising, which will change the consequences of history and even international attitudes. The suppression of the uprising by the Ottoman forces did a huge echo at the European press, which has been transmitted as “The Bulgarian atrocities”, as Gladstone would write in his famous pamphlet, which he called “The Bulgarian Horrors and the Question of East”. His pamphlet has been sold in the record number, 40 000 copies in one week, translated in Russian and was sold in the record number in Moscow 10 000 copies per month. (Palmer, 1994: 146-147; Coolidge, 1917: 105-107; Webb, 1968: 347; Ensor, 1975: 45)

When we talk about the pamphlet, it is important to emphasize what Gladstone wrote about Bulgaria, 20 years later: “from that time forward, till the final consummation in 1879-80, I made the Eastern Question the main

business of my life". (Ensor, 1975: 45) From his affirmation, we clearly see that the new troubles in the Balkans which he utilized for his policies, were not because he was that much "worried" or "disappointed" of what was happening in the Balkans.

This changed attitude of England was mostly suitable for Russia, which now has free hands to take any action and needed to only agree with her allies from the Dreikaiserbund, Austria. To achieve this, its Foreign Minister Gorchakov and his Austrian counterpart Andrassy had met in Reichstadt on July 8, 1876 and agreed on two main points:

1) What would their action be in case of a victory of the Ottoman Empire over Serbia and Montenegro;

2) How they would divide the Ottoman territories in Europe, in case of a victory of the Balkan states.

As for the first one, Russia would not be allowed to benefit from the victory in which case would remain *status quo ante bellum*, while if the victory belongs to the Balkan states, then Russia would recover Bessarabia, which has been taken away in 1856. Austria-Hungary would acquire some or all of Bosnia, Istanbul was to become a free city, and Bulgaria, Rumelia and perhaps Albania, would become autonomous or independent. (Taylor, 1954: 237; Coolidge, 1917: 95-96; Jelavich, 1995: 355; Stavrianos, 1958: 404-405; Albrecht-Carrié, 1958: 170)

Regarding this moral agreement, the famous historian Taylor said about Russia:

"There was nothing new in this programme. Gorchakov was still obsessed with the "humiliation" of 1856, hence the demand for Bessarabia, in return for this he had always been willing to let Austria-Hungary have a slice of Bosnia. The Reichstadt agreement was not the prelude to a Pan-Slav policy, it did not even try to apply the policy of partition which Bismarck recommended. It was rather an effort to carry out the Austro-Russian promise made in June 1873 that if differences arose, they would settle them amicably. By its means, Andrassy and Gorchakov still hoped to turn their back on the Eastern Question, and not to get themselves involved. The agreement was, in fact, the last splutter of the Austro-Russian entente, and not the prelude to the Russo-Turkish war". (Taylor, 1954: 237-238) Regarding with Austro-Hungary he said: "this (the limitation of aims) was the object of Zakupy (Reichstadt)

agreement of 1876, (Taylor, 1948: 152) a greater deterrent of Russia toward the Balkans.

In summary, the Reichstadt agreement was a balance of interests between Russia and Austria. (Jelavich, C., & Jelavich, 2000: 147-148)

The defeat of Serbia and Montenegro, made Gochakov's plans fail but he did not lose his hope. Russia willing not to repeat Crimea's mistakes started a new policy of solving it through the likes of a New European Concert, including Britain. Its aims were achieved when the English Foreign Secretary Derby (Edward Henry Stanley, 15th Eearly of Derby), on November 1876, has proposed to call for a European conference known in historiography as "The Constantinople Conference", and held from 23rd December 1876 until 20 January 1877.

All the Great Powers have participated in this conference. On this conference, it has been agreed a sweeping of reforms, a principal which was to be an autonomous 'Bulgaria', divided into two parts by a North-South (vertical) line. The Turks at once rejected these reforms. While attending the conference, a loud booming of a cannon caused the delegates to exchange astonished glances. In great excitement, their Turkish colleagues (Mithad Pasha) explained that the joyous salvos of artillery commemorated the issuance by the Sultan of a Constitution, which includes the requests of the Great Powers, for freedom and equality regardless of religion or ethnicity, and therefore, the Sultan's representatives argued that the conference had become a superfluous irrelevancy. Therefore, the Constantinople Conference did not achieve its aims, (Taylor, 1954: 241-242; Palmer, 1994: 147-148; Schevill, 1991: 399) but did not stop Russia in her way to declare the war on the Sublime Porte.

When we talk about the Ottoman Empire's rejection, respectively of her representative Mithat Pasha, it should be mentioned the diplomatic tool that he used, 'the tool of drafting the constitution', by which he could resist the strong requests of the European Powers, as well as having approval of the Sultan. This smart diplomatic movement of Mithat Pasha, Ensor describes it in this way:

"The young ottoman leader, Midhat Pasha was now in power, and had induced Abdulhamid to grant a constitution. Undercover, he fought the powers with the usual weapons of the Turkish procrastination; and finally, when the Sultan himself favored accepting their programme it prevailed

on the Turkish grand council to reject it. Two motives stiffened Midhat, he believed that the Russian government (with reason, as the event showed) would shrink from engaging its army; and he was not convinced that, when Salisbury threatened leaving Turkey to her fate, he represented the real intention of the British government. For the latter disastrous illusion, Elliott (the British ambassador in Istanbul - F.P.) and some of his subordinates were in part to blame. There is no evidence that it was Lord Beaconsfield though some passages in his letters show that he was far from understanding or sympathizing with every step in Salisbury's masterly negotiations". (Ensor, 1975: 46)

The Constantinople Conference was the last chance to solve this crisis in a peaceful way. (Stavrianos, 1958: 405)

The failure of the conference, according to many authors, was the last step before the declaration of war from Russia. Therefore as the last ever chance of solving it in a peaceful way before the declaration of war, was the London Protocol. With this protocol, even though Russia had not secured a mandate from Europe to act against the Turks, they had made it certain that a European mandate would not be exercised against them. Not even Beaconsfield could condemn the Russians for going to war in order to execute a programme, which the British government had helped draft. (Taylor, 1954: 241-242)

To feel free and without pressing in the already inevitable war, the Russians did the last step of her security, which was to ensure the neutrality of Austria and they did it by signing two agreements with the Austrians, known in historiography as "The Budapest conventions". (Taylor, 1954: 242-243; Jelavich, C., & Jelavich, 2000: 148; Albrecht-Carrié, 1958: 171)

Russia has paved the way to declare the war and was free to destroy the Turkish Empire without interference if they were strong enough to do so and did it quickly, as the historian Taylor said, (Taylor, 1954: 243), but her plan for quick and easy victory was not achieved as planned, because the failure to pass Plevna (in Bulgaria) changed the course of history.

The defense of Plevna's fortress changed the political circumstances at the time. Its defense of four months from the commander Osman Pasha made a huge impact on Europe, even in England the course changed from horrors to heroes. The four months of resistance, not merely gave the Ottoman Empire another forty years of life. In the second half of the 20th

Century, the Turks still control the Straits, and Russia is still 'imprisoned' in the Black Sea. (Taylor, 1954: 243-247)

However, after four months of resistance, Osman Pasha on December 10 1877 was coerced to surrender because of starving and decimated troops. (Schevill, 1991: 400)

The historical defense of Plevna in the Anglophone historiography has been mentioned in the superlative. It was considered as one of the great battles of the 19th Century, (Coolidge, 1917: 122) and one of which the Turkish had every reason to feel proud. (Langer, 1956: 121)

The fall of Plevna has paved the way to Russia for further march. The conquer of Edirne was fatal. The Russian army headed to Istanbul and they were seen not far from it. Feeling of losing, the Turks and the Russians signed the Treaty of San Stefano on March 3, 1878. (Palmer, 1994: 155; Seton-Watson, 1917: 107; Jelavich, 1964: 181)

When we talk about the accepted terms of San Stefano from the Ottomans, without any great resistance (for instance for Big Bulgaria), the famous historian Taylor (except the known reason the fear of taking of Istanbul), he mentioned another reason that "pushed" the Sublime Porte to easily accept this treaty. According to him, "the Turks realized that Big Bulgaria would provoke an opposition from other powers; and therefore accepted the peace of San Stefano, signed on 3 March, with every confidence that it would soon be overthrown". (Taylor, 1978: 547)

The San Stefano's articles provoke harsh reactions from the Great Powers, with emphasis on Austria and Britain. Because the creation of Big Bulgaria, merely, has been seen as the creation of a Russian satellite. The big pressing on Russia, and the fear of a second Crimea, made to surrender to the Great Powers and accept an agreement for allowing a thorough revising of the Treaty at a European congress, agreed to be held in Berlin.

Conclusion

The Eastern Question is a historical question, which has a very important place in the Anglophone historiography. Not only for the Anglophone researches, but for the politicians at the time too. The Eastern Question meant internal questions of the Sublime Porte and its problems despite of place and time. It is important to emphasize this, because by this definition,

it was the same for them even though the problem was on the Balkans (Europe), Anatolia (Asia) and Egypt (Africa), the problems were by timing separated. Therefore, at their perceptions, we see the continuity of the question in space and time. Starting by this continuity, we can see that the last two Eastern Questions: the Crimean War (1853-1856) and the crisis of 1875-1878, are in the conditions. The Peace of Paris (1856) has solved just the Crimean War, not all the Eastern Question, and seeing from this viewpoint we easily understand the prediction of the Lord Aberdeen about the length of this peace by 25 years.

The Paris's articles were offensive for Russia, especially the Black Sea clause. The nullification of that article started to be the main policy of the Gorchakov - the Foreign Ministry of Russia and has committed to do anything to null it, but to do this, he needed a statesman to help and support him, and fortunately, he found him. In Europe during the 70s of the 19th Century, great changes happened in diplomacy and in policy. The continental power became Germany after its unification under the reign of Otto von Bismarck. His victories over Austria and France were a tremendous achievement in the external policies. In his wars, he needed neutrality from Russia, which Gorchakov gave. Now in return, Bismarck did not oppose Gorchakov's action of nullification of the Paris clause when he sent a circular to all the Great Powers. Great Britain now alone after her allies from the Crimea – France – had been defeated, could not do anything to stop Gorchakov, and was forced to accept the Gorchakov's action. Bismarck now needed to keep Europe in peace, not allowing to fall in a Pan-European war. To avoid it, he established the League of the Three Emperors (Dreikaiserbund) in 1873 together with Austria and Russia. But, unfortunately this league has a big weakness, a weakness that will be her Achilles' heel. Its weakness was the Balkan because Austria and Russia had opposite interests in relation to it. The Bosnian revolt shows in reality the weakness of this league.

The diplomatic attempts of Andrassy and Gorchakov to solve the problem peacefully were not successful. The Andrassy Note and the Berlin Memorandum did not give any results. At first, the Ottoman Empire accepted its terms but the insurgents did not, later it was refused strongly by Great Britain and then by the Ottoman Empire. The new developments of the next spring of 1876 in the Balkans has changed the Great Powers' approach for the Balkans question. The April Uprising in Bulgaria had made a huge echo at the European press at the time. "The Bulgarian atrocities"

covered all the European presses of that time, especially in England and Russia. England now changed her position from the Turkish-phile to Turkish-phobe, and helped Gladstone to write his famous pamphlet, which has a huge impact not just in London but also in Moscow. Even in the years later,, Gladstone did not hesitate to accept that: “From that time forward, till the final consummation in 1879-80, I made the Eastern Question the main business of my life”.

This largely changed attitude of England was mostly suited for Russia, because it realized that even in the event of any war against the Ottoman Empire, there would not be any obstacle from England. Therefore, Gorchakov had free hands to take actions. The last important actions that he did before declaring the war was an agreement with Austria, known as the Budapest Convent, by which it secured Austria’s neutrality in the war. Therefore, in April 1877 Russia declared the over. The victory from Russia was expected to be achieve fast and easy, but that did not happen. Their plans changed in Plevna when they could not take the fortress until the winter of 1877. This big protection was seen with great admiration especially in England when now the opinion changed from the Turkish-phobe to the Turkish-phile. The surrender of Plevna has paved the way for Russian marching at Istanbul. The protection of Plevna is considering by the Anglophone researchers as one of the greatest and magnificent wars of the 19th Century, the battle that changed the course of history and gave the Ottoman Empire longevity in Europe for almost half a century. The Russian marching, rose fear at the Ottoman camp which accepted the armistice, signed on January 31, 1878 in Edirne. According to this armistice, the Treaty of Saint Stefano was signed on March 3, 1878.

Bibliography

Agoston, G., & Masters, B. (2009). *Encyclopedia of the Ottoman Empire*. Facts on File, Inc.

Albrecht-Carrié René. (1958). *A diplomatic history of Europe since the Congress of Vienna*. Harper & Brothers.

Bridge, F. R., & Bullen, R. J. (2005). *The great powers and the European states system: 1814-1914* (2nd ed.). Pearson Longman.

Clayton, G. D. (1971). *Britain and the Eastern question, Missolonghi to Gallipoli*. University of London Press.

Coolidge, A. C. (1917). *Origins of the Triple alliance: three lectures*. Charles Scribner’s sons.

Craig, G. A., & George, A. L. (1983). *Force And Statecraft: Diplomatic Problems Of Our Time*. Oxford University Press.

Dawson, W. H. (1919). *The German empire, 1867-1914, and the unity movement* (Vol. 2). The Macmillan Company.

Duggan, S. P. H. (1902). *The Eastern question: a study in diplomacy*. The Columbia University Press.

Ensor, R. C. K. (1975). *England, 1870-1914*. Clarendon Press.

Glenny, M. (2012). *The Balkans: nationalism, war, and the Great Powers, 1804-2012*. Anansi Press.

Jelavich, B. (1964). *A century of Russian foreign policy, 1814-1914*. Lippincott.

Jelavich, B. (1969). *The Habsburg empire in European affairs, 1814-1918*. Rand McNally .

Jelavich, B. (1987). *Modern Austria: Empire and Republic, 1815-1986*. Cambridge University Press.

Jelavich, B. (1991). *Russia's Balkan entanglements: 1806-1914*. Cambridge Univ. Press.

Jelavich, B. (1995). *History of the Balkans: Eighteenth and Nineteenth Centuries* (Vol. 1). Cambridge University Press.

Jelavich, C., & Jelavich, B. (2000). *The Establishment of the Balkan national states: 1804-1918*. University of Washington Press.

Kinross, L. (1977). *The Ottoman Centuries: The Rise and Fall of the Turkish Empire*. Morrow Quill.

Langer, W. L. (1956). *European alliances and alignments 1871 - 1890* (2nd ed.). Knopf.

LeDonne, J. P. (1997). *The Russian empire and the world, 1700-1917: The Geopolitics of Expansion and Containment*. Oxford University Press.

Lodge, R. (1914). *A history of modern Europe from the capture of Constantinople by the Turks to the treaty of Berlin, 1878* (2nd ed.). John Murray, Albemarle Street.

Macfie, A. L. (1989). *The Eastern Question: 1774-1923*. Longman.

Marriott, J. A. R. (1917). *The Eastern question; an historical study in European diplomacy*. Oxford University Press.

Medlicott, W. N. (1963). *The Congress of Berlin and after A diplomatic history of the Near Eastern settlement 1878-1880* (2nd ed.). Frank Cass.

Miller, W. (1913). *The Ottoman Empire, 1801-1913*. Cambridge University Press.

Oakes, A. S., Mowat, R. B., & Richards, H. E. (1918). *The great European treaties of the nineteenth century / edited by Augustus Oakes and R.B. Mowat ; with an introduction by H. Erl*. Clarendon Press.

Palmer, A. (1994). *The Decline and Fall of the Ottoman Empire*. Barnes & Nobles Books.

Quataert, D. (2005). *The Ottoman Empire, 1700-1922*. Cambridge University Press.

Remak, J. (1967). *The Origins of World War I 1871-1914*. Holt, Rinehart and Winston, Inc.

Rich, N. (1970). *The age of nationalism and reform, 1850-1890*. W.W. Norton & Company. Inc.

Schevill, F. (1991). *A History of the Balkans: From the Earliest Times to the Present Day*. Dorset Press.

Seton-Watson, R. W. (1917). *Rise of nationality in the Balkans*. Constable and Company Limited.

Seton-Watson, R. W. (1945). *Britain in Europe 1789-1914: A survey of foreign policy*. Cambridge University Press.

Shaw, S. J., & Shaw, E. K. (1977). *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey: Reform, Revolution, and Republic: The Rise of Modern Turkey, 1808-1975*. (Vol. 2). Cambridge University Press.

Stavrianos, L. S. (1958). *The Balkans since 1453*. Rinehart & Company, Inc.

Taylor, A. J. P. (1948). *The Habsburg Monarchy, 1809 - 1918: a History of the Austrian Empire and Austria-Hungary*. Hamish Hamilton.

Taylor, A. J. P. (1954). *The struggle for mastery in Europe 1848-1918*. Oxford University Press.

Taylor, A. J. P. (1978). International Relations. In F. H. Hinsley (Ed.), *The New Cambridge Modern History* (Vol. 11, pp. 542–566). Cambridge University Press.

Webb, R. K. (1968). *Modern England: From the Eighteenth Century to the Present*. Harper & Row, Publishers, Inc.

KARAKTERI I KRYENGRITJEVE SHQIPTARE TË VITEVE TË 30-TA TË SHEKULLIT XIX KUNDËR REFORMIMIT TË PERANDORISË OSMANE

Oktaj Hasani⁵

Abstrakt: Ballkani në këtë periudhë veç se ishte futur në kuadër të Perandorisë Osmane. Osmanët qysh në periudhat e mëhershme e kishin konsoliduar pushtetin e tyre në këto zona, mirëpo ky teritor, që për Perandorinë Osmane ishte tejet i rëndësishëm, kohë pas kohe dinte të ishte edhe problematik, dhe jo rrallë herë, popujt e kësaj zone ngriteshin në kryengritje kundër pushtuesve të këtyre zonave. Ballkani, dhe popujt ballkanikë, kanë qenë pjesë e rëndësishme e Perandorisë Osmane, duke e ditur faktin që shumë persona nga zonat ballkanike kanë shërbyer në administratën osmane, krejt kjo falë njohjes së pushtimit osman kohë më parë Kryengritjet e viteve të 30-ta të shekullit XIX fillojnë pikërisht për shkak të humbjes së privilegjeve të aspektit ekonomik e administrativ që shqiptarët kishin në kuadër të perandorisë. Një gjë e tillë çoi në realizimin e kryengritjeve, të cilat u theksuan që nga viti 1833 deri në vitin 1839. Ani pse suksesi i tyre është në nuanca mjaft të vogla, këto kryengritje u shpërfaqën si lëvizje të para të organizuara dhe të armatosura kundër administratës osmane, me qëllim të rritimit të privilegjeve të humbura, gjë që vërehet edhe në kërkesën e kryengritësve. Suksesi i këtyre kryengritjeve varet realisht nga aspekti koordinues, i cili, për fat të keq, për të mos thënë që ka munguar totalisht, ishte mjaft i mangët.

Fjalët kyçe: Ballkani, osmanët, popujt, shqiptarët, privilegje, kryengritje

---

5 * Departamenti i Historisë, Universiteti i Prishtinës, oktaj.hasani1@student.uni-pr.edu

Hyrje

Qëllimi i këtij studimi është trajtimi i temës “Karakteri i Kryengritjeve Shqiptare të viteve të 30-ta të shekullit XIX kundër Reformimit të Perandorisë Osmane”.

Në fillim të këtij punimi është bërë grumbullimi i literaturës adekuate dhe janë bërë hulumtime të tjera lidhur me literaturën relevante për temën kryesore të çështjes së shtruar për studim. Në kuadër të këtij punimi fokus i veçantë do t’iu jepet arsyeve të cilat çuan në shpërthimin e kryengritjeve shqiptare gjatë viteve 1833-1839, dhe kërkesave që patën kryengritësit shqiptarë në vazhden e takimeve që patën me administratorët osmanë. Do t’u jepet rëndësi këtyre dy elementeve për faktin se duke parë arsyet dhe kërkesat e shqiptarëve karshi politikës osmane, do të arrijmë të kuptojmë më mirë karakterin e kryengritjeve shqiptare të viteve të 30-ta të shek. XIX kundër politikës reformuese që po e ndërmerete Sulltan Mahmudi II. Trajtimi i kësaj teme paraqet një rëndësi të veçantë në fushën e studimit të historisë së popullit shqiptar, për faktin se periudha për të cilën po flasim, pra vitet e 30-ta të shekullit XIX, konsiderohet si pikënisja e fazës së parë të Rilindjes Kombëtare shqiptare, prandaj trajtimi i kësaj çështjeje është në interesin e studiuesve të fushës së historisë. Duhet kuptuar saktë dhe drejt mënyra se si filluan këto kryengritje, cilat ishin arsyet të cilat çuan në këto kryengritje, kërkesat e kryengritësve, prandaj, duke i trajtuar këto dy elemente, qëllimi është studimi i kësaj teme nga një këndvështrim i cili sjellë pikëpamje të re mbi këto kryengritje. Duke trajtuar këto elemente, rrjedhimisht do të arrijmë ta kuptojmë më lehtë dhe më mirë karakterin që patën këto kryengritje kundër Perandorisë Osmane.

Në kuadër të këtij hulumtimi janë përdorur metodat analitike dhe krahasimore. Duke kryer hulumtime nëpër një numër të konsiderueshëm të literaturës, qëllimi është sjellja e informacioneve dhe pikëpamjeve të reja mbi ngjarjen, para studiuesve dhe hulumtuesve të fushës së historisë.

Në kuadër të këtij punimi si burime parësore janë përdorur dokumentet osmane të viteve të 30-ta të shekullit XIX, të cilat janë të përpiluara në kuadër të librit të botuar nga (Akademia e Shkencave e Republikës Popullore Socialiste të Shqipërisë) në vitin 1978. Përveç kësaj, janë analizuar edhe mendimet dhe pikëpamjet e historianëve të ndryshëm shqiptarë dhe ndërkombëtarë mbi këto kryengritje. Pas këtyre analizave dhe studimit të temës, në pah do të shpalosim pikëpamjen se këto kryengritje, ani pse u

zhvilluan kundër Perandorisë Osmane dhe janë proklamuar si kryengritje me karakter kombëtar, realisht karakteri i tyre mbeti vetëm lokal duke mos e arritur kështu kristalizimin si lëvizje të pastra nacionale, pra, ato u shtrinë vetëm në krahina të caktuara dhe u nisën për interesa lokale krahinore, duke ndikuar që edhe koordinimi mes kryengritësve të ishte i pamundur, rrjedhimisht edhe për shkak të interesave personale.

Ideja për reformim të Perandorisë Osmane

Ideja për reformimin e Perandorisë Osmane realisht fillon me Selimin III. Ky sulltan e kupton që për ta rikthyer lavdinë e dikurshme të perandorisë së tij, duhet reformuar sistemi ushtarak dhe ai administrativ (Gundogdu, 2015, Pllana, 1978: 47,48). Arsyeja që e dërgoi Selimin III në idenë për ta reformuar sistemin ushtarak, ishte sidomos humbja e luftës me Perandorinë Ruse në vitet 1788-1792 dhe nënshkrimi i Traktatit të Jashit në vitin 1792, prej të cilës osmanët humbnin një numër të madh të territoreve (Rich, 2006: 46-47, Mantranit, 2004: 397), si dhe luftërat që u zhvilluan me Perandorinë Habsburge (shih në: Rizaj, 1985: 263). Ndërkaq, sa i përket aspektit administrativ, ishte kryesisht fuqizimi i pashallarëve lokalë që punonin për interesat e tyre (McCarthy, 2017: 12-13, Malcolm, 2011: 243-244). Arsyeja kryesore pse Selimi III nuk arriti ta reformonte sidomos ushtrinë osmane, ishin jeniçerët dhe përkrahja që këta e kishin tek shtesa e popullsisë tradicionaliste osmane, të cilët ishin shumë konservatorë dhe fanatik në besimin e tyre religjioz. Këta të fundit bile reformimin e ushtrisë osmane e shihnin si pikënisje për largim nga origjinaliteti i tyre dhe afrim me botën e krishterë evropiane si sulm edhe ndaj identitetit të tyre fetar. Prandaj, duke pësuar nga “politika e tij e ngutshme”, Selimi III u largua fillimisht nga froni më 1806, për t’u vrarë pastaj më 1808 (Gundogdu, 2015, Pllana, 1978: 48). Nga viti 1806 deri në vitin 1808 e kemi në fronin osman Sulltan Mustafanë IV, pastaj më 1808 në krye të Perandorisë Osmane vjen Sulltan Mahmudi II (Gundogdu, 2015, Mantranit 2004: 407). Po e quajmë “politika të ngutshme” për faktin se Selimi III nuk arriti ta paraqiste dhe ta mbronte përpara popullit të tij idenë për nevojën që Perandoria Osmane e kishte për reformim, prandaj mungesa e informimit të popullit i kushtoi atij përpos me largim nga froni, edhe me humbje të jetës.

Sulltan Mahmudi II, që nga koha kur erdhi në krye të Perandorisë Osmane qëllim kryesor e kishte reformimin e kësaj perandorie, kjo për faktin se ai arriti t’i kuptonte mjaft mirë pikat kyçe në të cilat ngecnin në atë kohë osmanët (Schevill, 2002: 283-284). Ishin dy pika kyçe të cilat realisht shiheshin

si elemente që e pengonin zhvillimin dhe përparimin e Perandorisë Osmane:

1. Fuqizimi i ndikimit të pashallarëve lokalë, që nuk ishte në levërdi për pushtetin qendror, pasi ndikimi i Sulltanit në zonat e ndryshme të perandorisë filloi të zbehej, mirëpo as për popujt që administroheshin nga Porta e Lartë, sepse popujt e ndryshëm të Ballkanit nuk pranonin t'u nënshtroheshin "tekeve" të pashallarëve lokalë, siç ishte rasti i Pashallëkut të Beogradit, kur ishin vetë serbët të cilët i kishim në kryengritje fillimisht në vitin 1804 dhe pastaj në vitin 1814 (Castellan, 1997: 265-266). Tek kjo kryengritje shohim që serbët kërkojnë të largohet Sylejman Pasha, që ishte Pasha i Beogradit, dhe të zëvendësohet me një administrator tjetër, kjo sepse ishte pikërisht Sylejman Pasha që udhëhiqte politika "vetanake", duke i ngritur taksat karshi popullit serb në mënyrë që të përfitonte në aspektin vetanak, politika për të cilat nuk ishte në dijeni fare Sulltani osman, prandaj edhe populli revoltohet karshi tij më 1814-1815 (Castellan, 1997: 272). Duke e analizuar këtë kërkesë, e shohim që njëra nga problemet kyçe të Mahmudit II në këtë periudhë ishte pastrimi i administratës osmane e cila realisht ishte e mbushur me persona që punonin për interesa personale përpara interesave të përgjithshme.

2. Ishin jeniçerët, pozita e të cilëve ishte e rëndësishme në Perandorinë Osmane, mirëpo që për shekullin XIX, ata ishin një ushtri e cila nuk e kishte kapur "hapin" e zhvillimit me ushtritë e tjera të Evropës, e që kjo i kushtonte Perandorisë Osmane me disfata në luftëra të ndryshme. Jeniçerët u panë si problem për shkak të: rolit të madh determinues në kuadër të perandorisë, sepse kohë pas kohe ata dinin edhe të rrëzonin sulltan nga froni, siç ishte rasti me Selimin III (Gundogdu, 2015), kur ky i fundit u pa si i rrezikshëm për ekzistencën e tyre; moskushtet të tyre në fushat e betejave, p.sh. humbja në vitin 1791-92 nga rusët (Rich, 2006: 45-47); dhe privilegjeve të ndryshme, sidomos në aspektin financiar, që gëzonin që nga kohërat e kaluara (Maksutoglu, 2017: 549-552).

Duke i kuptuar dy elementet e lartëcekura, Sulltan Mahmudi II nis politikën e tij për ta reformuar tërësisht Perandorinë Osmane. Sigurisht që ky proces nuk shkoi pa telashe, kjo për faktin se pati edhe hezitime dhe qëndresë për mos reformim, sidomos nga jeniçerët, mirëpo prapëseprapë reformat filluan të aplikohen (Maksutoglu, 2017: 383-384). Ata që pësuan nga kjo politikë e Mahmudit II ishin jeniçerët, korpusi i të cilëve u shpërnda më 1826, dhe administratorët e korruptuar, një numër i madh i të cilëve edhe u dënuan me vdekje (McCarthy, 2017: 16, Pllana 1978: 49). Duhet kuptuar një gjë qartë dhe mirë; procesi i reformës në kohën e Mahmudit II nuk ndodhi në

dy apo pesë vitet e para të sundimit të tij, përkundrazi, Mahmudi II, që nga koha kur erdhi në pushtet më 1808 e deri më 1826 kur shpërndahet korpusi i jeniçerëve, udhëhoqi politika dinake, përmes të cilave e përmirësoi imazhin e tij si Sulltan, punoi që të dëmtohet imazhi i ushtrisë së jeniçerëve të cilët nuk e kishin pranuar reformën ushtarake të Selimit III, e po ashtu punoi edhe me klerin fetar të cilin e bindi që reformimi i perandorisë fillimisht nuk do ta ulte rolin dhe fuqinë e klerit, mirëpo edhe ishte i nevojshëm për të qëndruar ende në këmbë Perandoria Osmane (McCarthy, 2017: 16-18). Politika për ta bindur klerin mysliman ta pranojë reformën do të kishte impakt pozitiv në popullin osman, sepse popullësia osmane ishte e lidhur jashtëzakonisht shumë me prijësit fetarë myslimanë. Duke punuar në këto drejtime, Mahmudi II, në njërin anë mori dritën e gjelbër për ta reformuar Perandorinë Osmane, sepse tashmë pas vetes do të kishte edhe klerin fetar mysliman, mirëpo edhe shtresën konservatore të Perandorisë Osmane (Maksutoglu, 2017: 377), dhe në anën tjetër arriti që forcën e jeniçerëve, pozita e të cilëve u lëkund mjaft shumë sidomos pas dështimit karshi rebelëve grekë më 1821 (Rich, 2006: 49-50), t'i linte pa përkrahje në popull, prandaj politika e tij dhe reforma që ai e inicioi sidomos në aspektin ushtarak u pranua nga shumica e popullit osman.

Shqiptarët dhe reformat administrative të viteve të 30-ta të shekullit XIX

Sulltan Mahmud II, pas shpërndarjes së korpusit të jeniçerëve më 1826, iu hap rruga për t'i ndërruar fillimisht reformat në aspektin ushtarak, dhe pas asaj të vazhdojë edhe me aspektin administrativ. Kur flasim për reformën administrative, duhet kuptuar se këtij procesi do t'i nënshtroheshin edhe shqiptarët, kjo për faktin se ata ishin pjesë e Perandorisë Osmane, realisht nga Porta e Lartë konsideroheshin si osmanë (Malcolm, 2011: 245).

Me reformat e reja administrative, qëllimi parësor i Mahmud II ishte që ta centralizojë pushtetin në duart e tij, në mënyrë që administratorët lokalë të mos kenë shumë kompetenca administrative përmes të cilave mund t'i sjellnin ndonjë problem Portës së Lartë, ose eventualisht të revoltoheshin karshi pushtetit qëndror (McCarthy, 2017: 16-18, Pllana, 1978: 49-50). Prandaj, duhet kuptuar që Mahmudi II në trevat e ndryshme të perandorisë vendosi njerëz besnikë të tij, me të cilët do t'i udhëheqte më lehtë dhe më mirë politikën reformuese pa pasur nevojë të ndihet i rrezikuar nga ndonjë revoltë e administratorëve të tij.

Reformat të ndërrmarra në këtë periudhë sollën reagimin e shqiptarëve (ASHSH, 2002: 84). Reagimi i shqiptarëve u bë për shkak të tri arsyeve kryesore: reformës administrative, reformës ushtarake dhe asaj në aspektin ekonomik.

Periudha e viteve të 30-ta të shek. XIX, dhe reagimi me kryengritje i shqiptarëve karshi politikave të Portës së Lartë, për historianët shqiptarë konsiderohet të jetë edhe faza e parë e zhvillimit të Rilindjes Kombëtare Shqiptare (Thëngjilli, P. 1999: 364). Lëvizja Kombëtare Shqiptare ndahet në katër faza: e para që fillon me kryengritjet e viteve të tridhjeta dhe vazhdon deri para fillimit të Lidhjes së Prizrenit, 1878; e dyta që fillon me Lidhjen e Prizrenit më 1878 dhe përfundon me shuarjen e lidhjes më 1881; e treta që nis në fund të vitit 1881 dhe përfundon me revolucionin xhonturk në korrik 1908; dhe e katërta që nis pas revolucionit xhonturk dhe përfundon me shpalljen e pavarësisë së Shqipërisë më 1912 (Thëngjilli, 1999: 364, Bartl, 2006: 141, 179, 205), dhe si e tillë paraqet periudhën kryesore kur shqiptarët dalëngadalë e trazojnë rrugën, duke krijuar mendime koncize politike mbi të ardhmen e tyre në hapsirën e Ballkanit (Frashëri, 2008: 185). Periudha e viteve të 30-ta dhe 40-ta të shekullit XIX merret si periudha e pikënisjes së Rilindjes Kombëtare Shqiptare për shkak edhe të zhvillimit të mendimit politik të shqiptarëve. Gjatë kësaj periudhe i kemi edhe idetë “iluministe”, të formësuara dhe të ndikuara nga kokat e iluminizmit evropian, të cilat japin impakt të drejtpërdrejtë në hartimin e programit politik të shqiptarëve (Dida, 1997, Frashëri, 2008: 184-185). Kjo është arsyeja e parë teksa arsyeja e dytë janë veprimet e armatosura, ani pse fillimisht zhvillohen brenda disa lokaliteteve ose zonave të caktuara shqiptare siç janë lëvizjet kryengritëse të viteve të 30-ta të shek. XIX dhe deri diku ato të viteve të 40-ta të shekullit XIX (ASHSH, 2002: 91); lëvizjet kryengritëse me kalimin e kohës, deri në vitin 1881, arrijnë ta tejkalojnë nivelin lokal dhe të shëndrohen në lëvizje kombëtare, sidomos në periudhën e Lidhjes së Prizrenit (Rizaj, 1996: 21-22).

Për ta kuptuar më mirë pozitën administrative dhe mundësitë e bashkëpunimit mes shqiptarëve në këtë periudhë duhet njohur ndarja e tyre administrative. Më 1836 kemi ndarjen e re administrative në Perandorinë Osmane (Rahimi, 1986). Tokat shqiptare deri më 1836 ndaheshin në kuadër të nëntë pashallëqeve: pashallëkut të Manastirit, Janinës, Shkodrës, Prizrenit, Pejës, Prishtinës, Shkupit, Vranjës, Leskovcit, teksa më 1836 me ndarjen e re administrative tokat shqiptare u futën në kuadër të tre elajeteve, që ishin njësi më të mëdha territoriale: elajetin e Manastirit, Sofjes dhe Janinës

(ASHSH, 2002: 72-75, Frashëri, 2008: 185, Rizaj, 2011: 29, 57). Për ta kuptuar më mirë hapësirën territoriale të Perandorisë Osmane në Evropë (shih në: Rizaj, 2011, 29, 57). Këto tre komponentë, si ndarja administrative, sidomos para vitit 1836, largësia gjeografike mes veriut dhe jugut, lindjes e përcaktimit të tokave shqiptare, si dhe ekzistimi i tri feve tek shqiptarët (Clayer, 2012: 39-42), kanë qenë disa nga faktorët e mos koordinimit dhe mos bashkëpunimit të mirëfilltë të popullsisë shqiptare në bashkërendimin e veprimeve ushtarake kryengritëse karshi Portës së Lartë në vitet e 30-ta të shek. XIX.

Kryengritja kundër Ali Namik Pashës

Kur flasim për kryengritjet e viteve të 30-ta të shek. XIX, duhet ta kemi të qartë se këto nuk ishin kryengritjet e para që kishin filluar kundër Perandorisë Osmane nga ana e shqiptarëve. Për shembull në shekullin XIX kemi politikën e mosnënshtrimit të udhëhequr nga Ali Pashë Tepelena (Malcolm, 2020: 328, Bartl, 2017: 81), pastaj kryengritjet e Bushatlinjve cilat u shuan më 1831 (Rahimi, 1986: 328); pra, përpara kryengritjeve të viteve 1833-39, kemi edhe lëvizje të tjera të shqiptarëve karshi Portës së Lartë (Bourcart, 2004, Malcolm 2011: 246-248).

Historianët shqiptarë pikën e parë të përçarjes së marrëdhënieve mes popullit shqiptar dhe Protës së Lartë e shohin pikërisht pas shuarjes së pashallëkut të Bushatlinjve, e që kryeqendra e këtij pashallëku ishte Shkodra (Bartl, 2017: 81-83). Kjo ndodh për një arsye, për shkak të zëvendësimit të administratorëve të vjetër me administratorë të rinj të cilët erdhën nga trevat e largëta të Perandorisë Osmane (Malcolm, 2011: 249-250). Ardhja e tyre sigurisht që e ka shqetësuar popullin shqiptar sepse këta administratorë të rinj as nuk e njihnin dhe nuk e flisnin gjuhën shqipe sepse ishin të huaj, e kjo nënkuptonte se komunikimi mes popullit dhe administratës do të vështirësohej, dhe as nuk ia kishin idenë se si duhet të sillleshin me popullatën civile, gjegjësisht me shqiptarët, pasi që nuk e njihnin as kulturën dhe as traditën e shqiptarëve, kështu nuk e njihnin mentalitetin e tyre, dhe më e keqja, administratorët e rinj do t'ua zinin vendin administratorëve vendorë dhe, kjo do të ndikonte që këta të fundit t'i humbnin përfitimet ekonomike të cilat i gëzonin (Malcolm, 2011: 249), gjë që dha impakt që shqiptarët të mos e pranonin këtë reform si të mirëqenë.

Ndryshimet në administratë filluan me emërimin e Ali Namik Pashës në krye të sanxhakut të Shkodrës, Elbasanit dhe Ohrit, e që këtij pashai iu lanë duart e lira në udhëheqjen e politikave në këto sanxhaqe (Shehu,

1990: 223, 252-255). Emërimi i Ali Namik Pashës në vend se të ndikonte që kryengritjet e nisura nga Bushatlinjtë të përfundonin në tërësi, përkundrazi, populli shqiptar me kalimin e kohës nuk e pranoi atë si administrator. Ky mos pranim ndodhi për shkak të regjimit dhe dhunës që ndoqi Ali Namik Pasha (Rahimi, 1986: 332, ASHSH, 2002: 84). Ky pasha në momentin që erdhi në pushtet, i ndoqi dhe i plaçkiti kundërshtarët e reformave administrative dhe kundërshtarët e politikave të tij shtypëse, aplikoi taksa shumë më të larta për popullësinë, si dhe ua ndaloi malësorëve vetëqeverisjen e tyre (Thëngjilli, 1999: 387, Shehu, 1990: 255-257). Si fillim i kryengritjes kundër Ali Namik Pashës, merren disa arsye të cilat i nxisin shqiptarët në kryengritje:

1. Vendosja e të huajve në krye të administratës;

2. Aplikimi i sistemit të nizamëve (ushtarëve të rregullt), e që një gjë të tillë populli nuk e donte;

3. Vendosja e taksave të reja, të cilat ishin të vendosura sipas tekeve të Ali Namik Pashës, dhe dhuna ndaj popullësisë (Rahimi, 1986: 332, Mile, 1962: 95, Schmit, 2012: 64);

teksa përveq kësaj, si arsye për fillimin e kryengritjes mund ta marrim edhe tendencën e Namik Pashës për ta vrarë Jusuf Beun, një banor i respektuar i Shkodrës (Shehu, 1990: 257).

Vendosja e administratorëve të huaj në krye të administratës bëri që administratorët vendorë edhe t'i humbnin privilegjet që kishin, mirëpo një pjesë e tyre të mbetej edhe pa punë, prandaj duke e parë këtë, shqiptarët që dikur gëzonin privilegje si administratorë e kundërshtuan rendin e ri administrativ që po vendosej në tokat e tyre dhe jo vetëm.

Tek pika e dytë në fakt shqiptarët kishin shërbyer si ushtarë në Perandorinë Osmane dhe do të vazhdonin të shërbenin. Ajo çka u pengonte atyre në këtë periudhë është fakti se në momentin që ata do të rekrutoheshin si nizamë, detyrimisht do të kryenin shërbim ushtarak edhe jashtë trevave shqiptare, e që një gjë të tillë shqiptarët nuk e pranonin. Janë dy arsye kryesore pse shqiptarët nuk pranonin të kryenin shërbim ushtarak jashtë trojeve shqiptare:

1. Perandoria Osmane në këtë periudhë ishte në konflikt të vazhdueshëm me shtetet e ndryshme të Evropës dhe jo vetëm (Mantranit, 2004: 393). E këtu mund ta fusim edhe Perandorinë Ruse, mirëpo edhe Egjiptin. me të cilat marrëdhëniet bilaterale nuk ishin të mira. Me Egjiptin realisht kishin

filluar shkëndijat e para që çuan drejt një konflikti të armatosur në fund të viteve 30-ta të shek. XIX (Rich, 2006: 72-74). Shqiptarët pra nuk dëshironin që bijtë e tyre të shkonin dhe të luftonin për interesa të Portës, jashtë tokave shqiptare, dhe ta rrezikonin jetën në fushëbetejat e largëta. Ata ishin të gatshëm të shërbenin si ushtarë të Portës, mirëpo shërbimi të kryhej në atdheun e tyre ose në trevat e afërta me atdheun e tyre.

2. E lidhim me fuqinë punëtore. Me largimin e të rinjve si nizamë nga tokat shqiptare, fuqia dhe krahu punëtor do të zvoglohej majft shumë, element që nuk ishte në levërdi shqiptarëve (Rahimi, 1986: 327).

Në letrën e 2 majit 1833 dërguar Portës, Ali Namik Pasha në njëfarë forme i konfirmon dy nga tri arsyet e lartëpërmendura, kur ndër të tjera thotë: *"...ata do të kërkonin një pashallëk, dhe do të kërkojnë që të mos kishte osmanlinj dhe nizamë në vendin e tyre..."*(ASHRPSSH,1978: 77). Me kërkesën që të mos kishte osmanlinj dhe nizamë në vendin e tyre, kuptojmë se qëllimi është që të mos vinin si punëtorë të administratës osmanë nëpunësit nga vendet tjera të Perandorisë, dhe që po ashtu të mos ketë nizamë të tjerë nga vendet e largëta, mirëpo si administratorë dhe si nizamë të punësoshin vetë shqiptarët (Rahimi, 1986: 332-333). Pra, me këtë konfirmohet se qëllimi ishte që shqiptarët shërbimin ushtarak ta kryenin në tokat e tyre; kjo ishte një kërkesë që derivonte nga populli shqiptarë.

Pas këtyre arsyeve, kryengritja kundër Namik Pashës filloi (ASHH, 2002: 85-86). Në vazhden e kryengritjes, duhet ta dimë që populli shqiptar ishte i gatshëm që këtë problem ta zgjidhte përmes rrugës së dialogut. Prandaj, u formua delegacioni me 4 persona të cilët do të diskutonin me Portën për përfundimin e kryengritjes, e që këta persona u nisën për në Stamboll (Shehu, 1990: 257, ASHSH, 2002: 86-87, ASHRPSSH, 1978: 113). Për ta përfunduar këtë kryengritje, Porta e Lartë dërgoi Tajar Beun me mision në Shkodër, në mënyrë që të shihte dëmet e shkaktuara nga Namik Pasha dhe t'i raportonte ato tek Sulltani (Shehu, 1990: 257). Për ardhjen e Tajar Beut flet edhe raporti i Schalleri Rubricius i datës 5.10.1833 drejtuar presidiumit të Zarës. Në këtë raport flitet për misionin e Tajar Beut, që ishte verifikimi dhe vlerësimi i dëmit që Namik Pasha ia kishte shkaktuar popullit shqiptar, hartimi i raportit dhe dërgimi i raportit final tek Sulltani, e që në bazë të atij raporti Namik Pasha do të detyrohej të paguante dëmet që ua kishte shkaktuar shqiptarëve (Schalleri Rubricius 5.10. 1833: cituar sipas: Shehu, 1990: 257-258).

Rëndësi të veçantë duhet t'i japim edhe kërkesave të popullit, pasi vetëm kështu do të mund të kuptojmë saktë se çka synonin në të vërtet shqiptarët. Kërkesat e popullit ishin: heqja e Ali Namik Pashës nga posti i Vezirit të Shkodrës, arsye për këtë ishin dëmet, dhuna dhe zullumi që ky pasha i kishte shkaktuar parisë së Shkodrës, e për këtë fletë edhe dokumenti i datës 10 gusht 1833 që dërgohet nga popullësia e Shkodrës drejt Sulltanit (ASHRPSSH, 1978: 90); largimi i taksave të panevojshme që Namik Pasha i kishte vendosur për tekant e tij; pagimi i dëmeve që i kishte shkaktuar Namik Pasha, pasi ky i fundit e kemi lartëshënuar që i ka ndjekur rivalët e tij në popull madje duke ua djegur edhe shtëpitë kohë pas kohe (ASHRPSSH, 1978: 90). Pas një periudhe kërkesat e popullit u pranuan. Në tetor të vitit 1833, Sulltan Mahmudi II aprovon kërkesën e popullit shqiptar për largimin e Ali Namik Pashës dhe përkohësisht e vendos si administrator të Shkodrës Tajar Beun. Për këtë ngjarje na flet dokumenti i datës 30 tetor 1833, kur Sulltani vendos ta pranojë kërkesën e shqiptarëve (ASHRPSSH, 1978: 123). Tek çështja e pranimi të kërkesave duhet përmendur edhe një element mjaft interesant. Në shkresat drejtuar Sulltanit osman, shqiptarët dy herë kërcënojnë se nëse nuk largohet Namik Pasha, ata kërkojnë që Sulltani t'ua sigurojë një vendbanim tjetër atyre, varësisht ku është e pëlqyeshme për Sulltanin. Kjo vërehet në dokumentin e datës 10 gusht 1833 kur paria e Shkodrës nis kërkesën për largimin e Namik Pashës, dhe në dokumentin e shtatorit 1833 (nuk përmban datë) ku vihet në pah prap kërcënimi nga shqiptarët për largim nga vendbanimet e tyre nëse nuk largohet Namik Pasha (ASHRPSSH, 1978: 121-122). Me këtë kuptohet se në fakt halli i shqiptarëve ndërlidhej me administratorin osman. Largimi i tij ishte si garancë për ndalimin e kryengritjes, mirëpo mund të merret edhe si tregues që problemi i shqiptarëve nuk ndërlidhej drejtpërdrejt me administrimin nga Porta, mirëpo ndërlidhej me atë se kush po i administronte shqiptarët dhe si ishin "sjelljet dhe veprimet" e tij. Mund të thuhet se shqiptarët aspironin që në vend të Namik Pashës të vendosej një pasha shqiptar, mirëpo kjo nuk ndodhi.

Në fund të tetorit sipas dokumenteve osmane u lexua fermani i Sulltanit me të cilin Ali Namik Pasha largohej nga detyra e vezirit dhe detyrohej të paguante dëmet që kishte shkaktuar.

Pas vendosjes së Tajar Beut përkohësisht në Shkodër, populli qetësohet dhe e rifillon punën në Pazar. Një veprim i tillë na lë të kuptojmë që realisht kryengritja nuk ka pasur tendencë për zgjerim, mirëpo që qëllimi i saj real ka qenë largimi i Namik Pashës dhe zëvendësimi i tij me një administrator tjetër. Në rast se kjo do të ishte vetëm shkas për pretendime më të mëdha,

mendoj që shqiptarët pastaj do të gjenin shkas që ta kundërshtonin edhe vendosjen e Tajar Beut në krye të Shkodrës përkohësisht, por një gjë e tillë nuk ndodhi. Për këtë dëshmon edhe dokumenti që mban datën 9 nëntor 1833, ku Tajar Beu raporton tek Porta e Lartë mbi qetësinë që mbizotëron në Shkodër: *“Përmbajtja e fermanit u shpall...Që të gjithë deklaruan se ishin të bindur...revolta dhe turbullirat që kishin lindur këtu morën fund menjëherë dhe dyqanet e pazarit të Shkodrës u hapën...”* (ASHRPSSH, 1978: 125).

Me shpalljen e fermanit përfundoi edhe kryengritja kundër Ali Namik Pashës si kryengritje mjaft e suksesshme (Mile, 1962: 96). Në bazë të këtyre dokumenteve të cilat janë nxjerrë në arkivat e Perandorisë Osmane dhe janë grumbulluar në librin e hartuar nga Akademia e Shkencave të Republikës Socialiste Shqiptare me titull “Kryengritjet Popullore në vitet e 30- ta të shekullit XIX”, dhe në bazë të citimeve të diplomatëve të huaj që mund t’i gjejmë në librën e Profesor Bedrush Shehut “Çështja shqiptare në vitet e 30-ta të shekullit XIX”, mund të konstatojmë se kjo kryengritje e shqiptarëve ka ndodhur si pasojë e veprimeve dhe politikave të vrazhda të udhëhequra nga Ali Namik Pasha karshi popullit shqiptar, duke ia shtuar këtu edhe arsyet e natyrës administrative dhe ekonomike (taksat), të cilat e kanë rënduar tej mase në aspektin financiar popullin shqiptarë, gjë që ka ndikuar edhe në fillimin e revoltës. Sipas (Shehu, 1990: 258-259), popullata vendase myslimane gjatë importimit dhe eksportimit të produkteve të tyre paguante përqindje shumë më të madhe të taksës për produktet e eksportuara ose improtuara sesa popullata vendase e krishterë dhe, tregtarët e huaj që punonin në tokat osmane. Një gjë e tillë edhe e ka rënduar gjendjen ekonomike të shqiptarëve, mirëpo edhe ka qenë faktori kryesor se pse në kryengritjet e zhvilluara në këtë periudhë ka ekzistuar gjithmonë ndarja mes myslimanëve dhe të krishterëve, e që këta të fundit jo rrallë herë nuk i kanë përkrahur veprimet kryengritëse të myslimanëve shqiptarë.

Përhapja e kryengritjes ka qenë vetëm në sanxhakun e Shkodrës. Duke mos pasur bashkëpunim me lëvizjet e tjera në trevat shqiptare, karakteri i saj mbetet lokal dhe jo gjithëpopullor. Këtë e themi: 1. Duke i analizuar arsyet se pse shpërthen kjo kryengritje, pra duke e parë që shpërthen vetëm për shkak të veprimeve të administratorit të Shkodrës, Namik Pashës; dhe 2. Duke parë edhe kërkesat e shqiptarëve që lidhen vetëm me territorin e Shkodrës, duke mos përfshirë territore të tjera, mirëpo edhe duke vënë në theks të veçantë largimin e Namik Pashës.

Duke i analizuar këto dy elemente të lartëpërmendura, dhe duke iu

referuar dokumenteve osmane, sidomos raportit të Tajar Beut të 9 shtatorit 1833, ku tregon se situata është qetësuar në Shkodër, mund të vijmë në përfundim se realisht problemi kryesor në këtë mes ka qenë politika e ashpër e Namik Pashës, shtuar këtu edhe taksat e larta për eksport-import të cilat aplikoheshin për popullatën vendëse (Shehu, 1990: 251, 252-255, 257-259). Duhet theksuar se vendin e Tajar Beut pastaj e zë Hafëz Pasha (Thëngjilli, 1999: 388, Rahimi, 1986: 333).

Kryengritja e Tepelenës, 1833

Përveç trevave të Veriut gjatë vitit 1833 kundër politikave të Portës së Lartë dolën edhe trevat jugore shqiptare (Thëngjilli, 1999: 386, Rahimi, 1986: 332, ASHSH, 2002: 84). Një dokument osman i 15 gushtit, 1833 i dërguar nga mytesarifi i tre sanxhaqeve të Toskërisë drejtuar Kryeministrit të Portës së Lartë, bën të ditur se në një pjesën jugore të Shqipërisë, konkretisht në Toskëri, ka shpërthyer një kryengritje, pikënisja e së cilës ishte Tepelena, teksa me kalimin e kohës kjo kryengritje u zgjerua edhe në trevat tjera jugore të shqiptarëve. *“...Toskët të cilët e kanë zakon të flasin me mburrje, me daljen e një hajduti në skenë si Tafil Buzi, u bashkuan me të dhe filluan të digjnin e të dëmtonin njerëzit e varfër dhe të pafuqishëm...Me këta kryengritës qenkan lidhur fshehtas edhe disa fundërrina prej kazasë së Gjirokastrës dhe Delvinës...”*. (ASHRPSSH, 1978: 94). Ky dokument dëshmon që realisht kryengritësit në këtë periudhë udhëhiqeshin nga Tafil Buzi (ASHRPSSH, 1978: 94, Thëngjilli, 1999: 385), dhe se mundësia për të bashkërenduar veprimet ishte e paevitueshme për shkak të impaktit që Buzi e kishte në jug të trevave shqiptare. Ndërkaq, po ashtu, dokumenti i 15 gushtit të vitit 1833 drejtuar Kryeministrit të Portës së Lartë, dëshmon që kryengritjes i janë bashkuar edhe kryengritësit nga kazaja e Gjirokastrës dhe Delvinës.

Për ta kuptuar karakterin e kësaj kryengritjeje duhet analizuar arsyet që çuan në shpërthimin e saj dhe kërkesat e kryengritësve. Për arsyet e kryengritjes flet dokumenti i 9 shtatorit 1833, i Valiut të Rumelisë dërguar vartësit të vet në Stamboll. Në këtë dokument ndër të tjera shkruhet: *“...kryengritja e shpërthyer në Toskëri është shkaktuar nga veprimet dhunuese të zotërisë së plotfuqishëm, Emin Pashës, mytesarif i tre sanxhaqeve, si vrasja e pa të drejtë, si dhe cënimi i nderit...”*. (ASHRPSSH, 1978: 100). Realisht përmes kësaj letre mund të kuptohet qartë dhe saktë që kryengritja e Tepelenës filloi për shkak të sjelljeve të rrepta të Emin Pashës (Thëngjilli, 1999: 386), element që ndërlidhet me atë që e kemi cekur më lartë se pashallarët lokalë të emëruar

nga Porta e Lartë për të menaxhuar me tokat e saj, në fakt ishin ata të cilët për shkak të veprimeve të tyre të gabuara sjellnin jo qetësi në tokat e Perandorisë Osmane, e që kjo ndikonte që popujt e shtypur të nisnin revoltat e tyre.

Përveç arsyes së lartëpërmendur, si arsye të shpërthimit të kësaj kryengritjeje ndër të tjera janë:

1. Kërkesa e Emin Pashës që Tepelena të japë ushtarë nizamë;

2. Mos caktimi i shqiptarëve si mbrojtës së kalave të Tepelenës, Beratit, Vlorës (ASHSH, 2002: 84).

Kryengritja vazhdon të zgjerohet edhe në qytetet e tjera. Në këtë etapë të zgjerimit përfshihet edhe qyteti i Beratit, Vlorës, dhe territore të tjera të jugut, të cilët ngrenë krye pikërisht për shkak të politikave të rrepta të Emin Pashës (Thëngjilli, 1999: 386, ASHSH 2002: 84-87).

Gjatë kësaj periudhe pati përpjekje të vazhdueshme për ta shuar kryengritjen, mirëpo përpjekjet për ta shuar me armë këtë kryengritje nuk dhanë sukses. Duke u bazuar në burimet osmane mbi këtë kryengritje, si arsye tejtër e fillimit të kryengritjes mund të merret edhe tendenca për të vendosur garnizone të reja me nizamë në tokat shqiptare (Thëngjilli, 1999: 386-387). Vazhdimi i kryengritjes dhe sukseset e shqiptarëve ndikuan që Porta e Lartë të hyjë në bisedime me kryengritësit dhe, kërkoi nga ta të paraqesin kërkesat e tyre. Dokumenti i 24 nëntorit 1833 dëshmon që kryengritësit shqiptarë i kishin dërguar kërkesat e tyre mytesarifit të tre sanxhakëve Mahmut Pashës, i cili e kishte pasuar Emin Pashën e shkarkuar në shtator 1833 dhe, Mahmut Pasha përmes këtij dokumenti e njoftonte kryeministrin e Perandorisë Osmane për takimin që e kishte zhvilluar me shqiptarët (ASHRPSSH, 1978: 126). Në këtë dokument nuk tregohet specifikisht për kërkesat e shqiptarëve, mirëpo duke i parë arsyet e kryengritjes mund të aludojmë se kërkesa e shqiptarëve është mos dhënia e nizamëve të rregullt nga këto krahina për Portën e Lartë, si dhe caktimi i shqiptarëve si mbrojtës të kalave në tre sanxhakët e jugut. *“Shkurt, nuk u pranua qoftë edhe një grimë prej kërkesave që binin në kundërshtim me interesat e Perandorisë së pavdekshme Osmane. Kurse ndaj kërkesave që ishin brenda interesave të perandorisë e të padëmshme dhe që nuk paraqitnin një rrezik në rast se do të plotësoheshin mbajtëm një qëndrim të butë, sepse kështu e kërkon situata, dhe u premtuam plotësimin e tyre”*. (ASHRPSSH, 1978: 126). Duhet theksuar se po ashtu ky dokument dëshmon se tashmë shqiptarët e kishin përfunduar kryengritjen e tyre karshi Portës së Lartë.

Pranimi i kërkesave nga Porta e Lartë, duke e zëvendësuar Emin Pashën me Mahmut Pashën, si dhe pranimi i disa kërkesave që pati populli shqiptar në këtë periudhë, siç dëshmohet me dokumentin e 24 nëntorit 1833, janë treguesi më i mirë që të dyja palët e përfshira në konflikt, si shqiptarët ashtu edhe Porta e Lartë, kanë qenë të gatshëm për zgjidhjen e problemit, duke rënë në kompromis me njëra tjetrën. Nga ky kompromis theksojmë se Porta e Lartë siguroi qetësinë në Tepelenë, teksa shqiptarët u liruan nga një administrator siç ishte Emin Pasha. Ky kompromis solli përfundimisht edhe shuarjen e kryengritjes në Tepelenë, mirëpo jo edhe hovin dhe zhvillimin e kryengritjeve të tjera që do të zhvilloheshin në trevat shqiptare. Duke analizuar të gjitha këto, shohim se realisht karakteri i kësaj kryengritjeje ishte lokal, pasi shtrihej vetëm në viset jugore, e si rrjedhojë, edhe kërkesat e kryengritësve ishin vetëm për viset jugore. Si e tillë, kjo kryengritje ishte vetëm në favor të interesave të banorëve të jugut të trevave shqiptare.

Tendencat për organizimin e kryengritjes së përgjithshme në vitin 1834

Shuarja e kryengritjeve me plotësimin e disa prej kërkesave që i patën shqiptarët nuk i ndali këta të fundit të nisin prapë planifikimin për organizimin e kryengritjes. Kjo ndodhi për faktin se Porta e Lartë, edhe pse i pranonte kërkesat e shqiptarëve, nuk i pranonte të gjitha; ato të cilat nuk ishin në interesin e saj, sigurisht që mbesnin pa u plotësuar. Si dëshmi për këtë kemi dokumentin e datës 24 nëntor 1833 të dërguar nga Mahmut Pasha drejtuar Kryeministrit të Perandorisë Osmane, të cilin po e citojmë edhe një herë: *“Shkurt, nuk u pranua qoftë edhe një grimë prej kërkesave që binin në kundërshtim me interesat e Perandorisë së pavdekshme Osmane. Kurse ndaj kërkesave që ishin brenda interesave të perandorisë e të padëmshme dhe që nuk paraqitnin një rrezik në rast se do të plotësoheshin mbajtëm një qëndrim të butë, sepse kështu e kërkon situata, dhe u premtuam plotësimin e tyre”*. (ASHRPSSH, 1978: 126).

Duke e parë që Porta e Lartë nuk po i plotësonte të gjitha kërkesat e tyre, rrjedhimisht, për shqiptarët nuk kishte mbetur rrugë tjetër veçse të nisnin prapë kryengritjen dhe t’i arrinin qëllimet që ia kishin caktuar vetes. Organizimi i një kryengritjeje të përgjithshme padyshim që do të jepte presion edhe te Porta e Lartë që kërkesat e shqiptarëve të pranoheshin, mirëpo është edhe një tregues që shqiptarët më në fund po shkonin në një bashkëpunim që e kalonte interesin krahinor lokal.

Kryengritja nisi në krahinat e jugut, duke përfshirë këtu: trevat e Vlorës, Tepelenës, Skarparit, Mallakastrës, Përmetit, Tomoricës, e kështu me radhë (Thëngjilli, 1999: 388, ASHSH, 2002: 87), teksa menjëherë pas kësaj, nisën përpjekjet për krijimin e një besëlidhjeje e cila përveç karakterit ushtarak do të kishte edhe karakter politik (Thëngjilli, 1999: 389, ASHSH, 2002: 87). Kësisoj, u krijua besëlidhja shqiptare e krahinave të jugut, ku si Kryetar i saj ishte Abaz bej Lushnja, ndërsa Tafil Buzi u ngarkua me përgjegjësitë ushtarake (Thëngjilli, 1999: 389, ASHSH, 2002: 87).

Pas këtyre përgaditjeve të brendshme të cilat u kryen, me 5 nëntor 1834 i kemi lëvizjet e para të kryengritëse shqiptarëve të cilat fillojnë në trevat jugore të territoreve shqiptare nën tutorimin e Tafil Buzit (Shehu, 1990: 268, Thëngjilli, 1999: 389). Konsulli britanik në Prevezë, e njoftonte ambasadorin e Britanisë së Madhe në Stamboll Lordin Posonby, se shqiptarët po organizoheshin prapë kundër Perandorisë Osmane për t'i arritur qëllimet e tyre dhe, se Porta për ta shuar këtë kryengritje duhet të dërgojë një numër të madh të ushtarakëve, pasi këtë kryengritje po e përkrahë edhe qeveria egjiptiane duke i dërguar të holla dhe furnizime të tjera, përfshirë këtu edhe armët (Telegrami i konsullit britanik në Prevezë dërguar ambasadorit të Britanisë së Madhe në Stamboll Lord Posonby në nëntor 1834: Cituar sipas: Shehu, 1990: 268-269). Një telegram i tillë lë të kuptojmë që shqiptarët përpara se të nisnin kryengritjen e tyre, kishin rënë në kontakt edhe me faktorin e jashtëm, që në këtë rast ishte qeveria e Egjiptit, dhe kishin arritur të sigurojnë përkrahje nga ajo (Thëngjilli, 1999: 388-389). Duhet kuptuar se kjo “marrëveshje” me një aleat të jashtëm tregon qartë për aspiratat e shqiptarëve për të siguruar suksese në lëvizjen e tyre karshi Portës.

Përveç aleatëve të jashtëm, dokumentet tregojnë se kryengritësit e jugut kishin rënë në dakordim edhe me pjesën e Gegërisë, që në këtë kryengritje t'i bashkërendojnë forcat dhe veprimet e tyre ushtarake. Për këtë na informon raporti i përfaqësuesit të Ajanit të Vërçës Kapllan Beut, Uzeir Beu, sipas të cilit, Gegëria dhe Toskëria i kanë bërë planet që së bashku t'i sulmojnë Hafëz Pashën në Shkodër dhe Mahmud Pashën në Janinë: *“...të gjithë mirimanët e Gegërisë në përjashtim të Dalip Beut, vëllai i Haki Pashës, mytesalim i Dibrës, kanë vendosur që në kohën kur do të pushtohet kalaja (ka fjalën për kalanë e Beratit) gjysma e keqbërësve të mbledhur në Berat së bashku me Ibrahim bej Kavajën, me bejlerët e Tiranës, me kapedanët e Mirditës e me popullësinë e Shkodrës do të sulmojnë mbi Hafëz Pashën në Shkodër. Ndërsa gjysma tjetër së bashku me Sanxhakun e Delvinës do të sulmojnë Mahmut*

Pashën në Janinë...” (ASHRPSSH, 1978: 166). Pra, këtu përveç se e shohim që kryengritja do të zgjerohej edhe në veri, ndër të tjera e kuptojmë edhe strategjinë që shqiptarët synonin ta ndjeknin. Strategjia ishte e thjeshtë, në momentin që merret kalaja e Beratit, gegët do ta sulmojnë Shkodrën dhe do ta marrin nën administrimin e tyre, kështu shqiptarët do të kishin fituar një lloj pushteti autonomist në territoret e tyre. Ky dokument ndër të tjera dëshmon se tashmë shqiptarët po i bashkërendonin veprimet e tyre për t'i arritur qëllimet që i kishin. Ishte hera e parë që shqiptarët po mendonin për organizimin e një kryengritjeje që do t'i kalonte interesat krahinore dhe karakterin lokal të saj.

Kryengritja filloi për disa arsye:

1. Vazhdimi i politikave reformatore nga ana e Portës së Lartë;
2. Zëvendësimi i nënpunësve vendas me nënpunës të huaj;
3. Rritja e taksave doganore për mallrat e importuara, nga 2% në 5%
4. Vazhdimi i zbatimit të reformës ushtarake (Thëngjilli, 1999: 388).

Në mesin e dhjetorit 1834, kryengritësit kishin arritur ta merrnin kështjellën e Beratit, dhe aty kishin nisur të aplikonin politikën e administrimit autonom në kuadër të Perandorisë Osmane (ASHSH, 2002: 87). Porta e Lartë, për ta penguar zgjerimin e kryengritjes, futi përçarjen mes tyre. Hafëz Pasha, që ishte administrator i Shkodrës, mbledhi krerët e rajonit të Gegërisë të cilët më parë edhe kishin marrë pjesë në organizimin e strategjisë së kryengritjes, dhe u premtoi se trevat e Gegërisë do të largoheshin nga aplikimi i reformave centralizuese (ASHSH, 2002: 88). Shqiptarët e pranuan këtë ofertë (ASHSH, 2002: 88). Pranimi i kësaj oferte kishte impakt negativ në lëvizjen kryengritëse për dy arsye:

1. Kryengritja që u nis nuk do ta arrinte qëllimin që trevat e jugut dhe veriut të merrnin autonominë e tyre;
2. Duke e parë veprimin e krerëve të Gegërisë, edhe Toskët e pranuan vetëm mosaplikimin e reformës centralizuese, duke hequr dorë nga kërkesa për autonomi të krahinave të tyre.

Kërkesën për autonomi Toskët e kishin paraqitur përpara Portës përpara se ta merrnin kështjellën e Beratit, mirëpo kjo kërkesë ishte refuzuar. (ASHSH, 2002: 88).

Ani pse kishte pretendime për të bashkëpunuar mes krahinave jugore dhe veriore, është për të ardhur keq që strategjia e krijuar mbeti vetëm pretendim, për faktin se ajo nuk u konkretizua as në aspektin politik, dhe as në aspektin ushtarak.

Një mos konkretizim i tillë, tregon qartë për qëndrueshmërinë që shqiptarët e kishin në kërkesat e tyre. Rrjedhimisht, mund të themi se ajo çka u interesonte shqiptarëve në këtë periudhë ishte vetëm krahina e tyre lokale. Për këtë dëshmojnë veprimet e veriorëve të cilët në momentin që Hafëz Pasha u premtoi që krahina e Shkodrës dhe krahinat e tjera të Gegërisë do të largoheshin nga reforma centralizuese, ata hoqën dorë nga ideja e madhe për administrim autonom (të cilin do të mund ta fitonin në rast të bashkëpunimit deri në fund me toksët), dhe për sulm ndaj kalasë së Shkodrës. Duke i parë këto, mund të konkludojmë që interesi lokal, dhe personal, ishte faktor determinues i këtyre kryengritjeve. Përfitimet lokale fatkeqësisht ndikuan në mos përfitime kombëtare, prandaj konkludojmë që edhe pse pati përpjekje për zgjerim të përgjithshëm të kryengritjes, kryengritja mbeti vetëm e karakterit lokal jugor, duke u përhapur vetëm në viset jugore, duke përfshirë edhe qytetin e Beratit. Një element i tillë është tregues i qartë që vetëdija kombëtare tek shqiptarët ende nuk e kishte arritur nivelin e lartë nacional. Prandaj, shqiptarët në këtë periudhë u nënshtroheshin përfitimeve afatshkurtëra personale/lokale (Mile, 1962: 94). Shqiptarët nuk arritën ta kuptonin se këto përfitime afatshkurtra, duke u larguar përkohësisht nga reforma centralizuese, nuk do ta hiqnin idenë dhe përpjekjen e Portës që reformat që kishte hequr dorë t'i aplikonte tani, nuk do t'i aplikonte në vitet në vazhdim. Për këtë tregues i qartë janë edhe kryengritjet e viteve të 40-ta të shekullit XIX të cilat u organizuan pikërisht për t'i kundërshtuar reformat administrative dhe jo vetëm të Tanzimatit.

Me vendimin që të largoheshin nga aplikimi i reformave centralizuese pjesë nga Gegëria dhe Toskëria përfundoi edhe ideja për organizmin e një kryengritje të përgjithshme. Me përfundimin e saj, kalaja e Beratit u lirua nga kryengritësit të cilët u shpërndanë në shtëpitë dhe në zonat ku jetonin (ASHSH, 2002: 88). Kryengritjen në maj 1835 e vazhdoi Tafil Buzi, mirëpo edhe ajo për shkak të mungesës së përkrahjes përfundoi pa sukses (ASHSH, 2002: 88, Thëngjilli, 1999: 390).

Tek kjo kryengritje është e rrugës që të shtohet edhe dokumenti i 30 janarit 1835, ku Balarini njoftonte se Porta e Lartë kishte rënë dakord me shqiptarët që këta të fundit të mos dërgonin nizamë dhe në vend të kësaj të

paguanin shumë prej 600 qesesh në vit (1 qese ishte e barabartë me 500 groshë) (Shehu, 1990: 270). Edhe ky dokument tregon që situata në tokat shqiptare dhe kryengritjet që po niseshin nga ta kishin të bënin përveç me reformat administrative dhe ekonomike, edhe me ato ushtarake dhe, në momentin që vihej dakordanca mes palëve për çështjet e lartpërmendura, atëherë kryengritja shuhej. Duke u bazuar në këtë, vihet theksi në atë se kryengritjet shqiptare u realizuan për shkak të natyrës së reformave, dhe jo për shkak të idesë për një autonomi apo pavarësi ndaj Perandorisë Osmane. Veprimet e shqiptarëve, sidomos heqja dorë e tyre nga kërkesat që kishin, mosbashkëpunimi për shkak të interesave lokale e personale, janë tregues që vetëdija kombëtare tek shqiptarët ende ishte në nivel tepër të ulët, për të mos thënë që ishte zero. Kjo vetëdije kombëtare fillon dalë ngadalë të rritet me tendencën për zhvillim të arsimit shqip, nga kolonitë shqiptare që vepronin jashtë vendit (Skendi, 2000).

Gjatë viteve 1835-1839, kryengritjet në tokat shqiptare vazhduan me intensitetin e njejtë. Gjatë kësaj periudhe, njëra nga kryengritjet që ia vlen të përmendet është edhe kryengritja e Shkodrës kundër Hafëz Pashës, e cila besohet të ketë nisur për shkak të arrestimit të një personaliteti të respektuar në Shkodër, siç ishte Hamza Kazazi, e që edhe ky i fundit ishte udhëheqës i kryengritjes në Shkodër (ASHSH, 2002: 89). Kryengritjet të cilat shpërthyen në vitet 1835-1839, ishin kryengritje të cilat u shtrinë në zonat lokale (Thëngjilli, 1999: 392-394, ASHSH, 2002: 89), mirëpo megjithatë patën disa suksese të tyre. Gjatë kësaj periudhe kryengritje pati në qytetet si: Shkodër, Mat, Vlorë, Myzeqe, Gjakovë, Prizren, Dibër (ASHSH, 2002: 88-91, Malcolm, 2011: 249, Schmit, 2012: 62-63). Të gjitha këto kryengritje filluan për arsye të njëjta të cilat ndërlidheshin me taksat e reja dhe me shërbimin e detyrueshëm ushtarak.

Ani pse këto kryengritje u shtrinë vetëm në zonat lokale, asesi nuk duhet humbur rëndësia e tyre historike, për faktin se ishin pikërisht këto kryengritje përmes të cilave shqiptarët në njërin apo në formën tjetër ia bënë me dije Portës së Lartë se nuk do t'u nënshtroheshin politikave të saj dhe as të pashallarëve të saj të cilët synojnë që në kurriz të popullit të pafajshëm të përfitojnë në aspektin material.

Ndër të tjera, këto kryengritje shpërfaqin edhe shpirtin luftarak të shqiptarëve për t'i mbrojtur të drejtat e tyre, dhe për të luftuar për të drejtat e tyre. Këto kryengritje janë shkëndijat e para serioze të "revoltimit" të popullit shqiptarë karshi Portës së Lartë, dhe janë tregues i qartë që shqiptarët nuk

do të pranonin politika që shkojnë në dëm të interesave të tyre, pavarësisht nga kush udhëhiqen ato.

Prandaj, duke i analizuar këto ngjarje, mund të vijmë në disa konkludime finale:

1. Këto kryengritje ndër të tjera nisën për shkak të humbjes së privilegjeve administrative dhe ekonomike të shqiptarëve vendas, të cilët (punëtorët administrativ) u zëvendësuan me administratorë të huaj që erdhën nga trevat e tjera osmane. Në kuadër të kësaj, arsye e fillimit të këtyre kryengritjeve është edhe faktori ushtarak. Shqiptarët refuzuan të dërgonin ushtarë në trevat osmane për dy arsye: e para, për shkak se ulej numri i fuqisë punëtore në vend; dhe e dyta, për shkak se Perandoria Osmane ishte vazhdimisht në luftëra jashtë territoreve shqiptare, rrjedhimisht, krerët shqiptarë nuk dëshironin që fëmijët e tyre të merrnin pjesë në luftëra jashtë tokave shqiptare.

2. Karakteri i këtyre kryengritjeve ishte lokalë, duke u shtrirë vetëm në zonat ku shpërthente revolta, dhe kjo shihet më së miri edhe në kërkesat, por edhe në veprimet e kryengritësve. Nëse i analizojmë kërkesat, shohim se ato i takonin vetëm zonës ku shpërthente kryengritja dhe, i preknin vetëm interesat e asaj zone. Për shembull kryengritësit e Shkodrës, nuk kishin kërkesa për rajonin e Vlorës. Kjo mund të jetë element që dëshmon për karakterin lokal të këtyre kryengritjeve; po ashtu edhe zgjerimi dhe, moskoordinimi i kryengritjeve me njëra tjetrën.

3. Mungesa e një qendre koordinuese, në këtë rast mungesa edhe e një Kise shqiptare, ishte faktorë që edhe ndikonte në mos koordinimin e lëvizjeve ushtarake, mirëpo edhe i bënte të dallueshme këto lëvizje prej lëvizjeve të tjera të popujve ballkanikë.

4. Për shkak të interesave personale, koordinimi dhe bashkëpunimi mes krerëve të kryengritjeve u bë i pamundur; Porta e Lartë arrinte t'i "blente" krerët e kryengritjes me beneficione të vogla për ta, rrjedhimisht, kështu edhe të ndikonte në shuarjen e kryengritjes.

5. Kjo periudhë, edhe pse prej historianëve mund të merret si pikënisje e Rilindjes Kombëtare Shqiptare, mund të merret si e tillë vetëm për shkak të tendencave për zhvillim të arsimit dhe kulturës nga kolonitë shqiptare që vepronin në mërgim, mirëpo nuk mund të merret si rrjedhojë e zhvillimit të kryengritjeve të viteve të 30-ta të shekullit XIX.

Literatura

Akademia e Shkencave e RPS të Shqipërisë. (1978). Kryengritjet popullore në vitet 30 të shekullit XIX, dokumente osmane. Kombinati Poligrafik-Shtypshkronja e Re. Tiranë.

Akademia e Shkencave e Shqipërisë. (2002). Historia e Popullit Shqiptar II. Toena. Tiranë.

Bartl, P. (2006). Myslimanët shqiptarë në lëvizjen për pavarësi kombëtare 1878-1912. Dituria. Tiranë.

Bartl, P. (2017). Shqiptarët nga Mesjeta deri në ditët tona. IDK. Tiranë.

Bourcart, J. (2004). Shqipëria dhe Shqiptarët. Dituria. Tiranë.

Castellan, G. (1997). Histori e Ballkanit shek. XIV-XX. Gutenberg. Prishtinë.

Clayer, N. (2012). Në fillimet e nacionalizmit shqiptar: Lindja e një kombi me shumicë myslimane në Evropë. Marin Barleti. Tiranë.

Frashëri, K. (2008). Historia e Qytetërimit Shqiptar (Nga kohët e lashta deri në fund të Luftës së Dytë Botërore). Akademia e Shkencave të Shqipërisë. Tiranë.

Gundogdu, R. (2015). The Sultans of the Ottoman Empire. Rumuz Yayınevi. Istanbul.

Maksutoglu, M. (2017). Historia Osmane dhe Institucionet. Alsar. Tiranë.

Malcolm, N. (2011). Kosova një histori e shkurtër. Koha. Prishtinë.

Malcolm, N. (2020). Rebelët, besimtarët, të mbijetuarit, Studime mbi Historinë e Shqiptarëve. Artini. Prishtinë.

Mantranit, R. (2004). Historia e Perandorisë Osmane. Dituria. Tiranë.

McCarthy, J. (2017). Popujt Osmanë dhe fundi i Perandorisë. Alsar. Tiranë.

Mile, L. (1962). Kryengritjet Popullore në fillim të Rilindjes sonë 1830-1877. Universiteti Shtetëror i Tiranës. Tiranë.

Pllana, E. (1978). Kosova dhe Reformat në Turqi. Rilindja. Prishtinë.

Rahimi, Sh. (1986). Gjurmime Historike të Rilindjes Kombëtare. Rilindja. Prishtinë.

Rich, N. (2006). Diplomacia e Fuqive të Mëdha 1814-1914. Toena. Tiranë.

Rizaj, G. (2011). Shqipëria e Sipërme 1800-1913. Focus Print. Prishtinë.

Rizaj, S. (1985). Historia e Përgjithshme Koha e Re 1453-1789. Progres-Svetozar Gjorgjeviq. Mitrovicë.

Rizaj, S. (1996). Dokumente Angleze mbi Lidhjen Shqiptare të Prizrenit dhe Fillimin e Copëtimit të Ballkanit (1877-1885). Prizren.

Schevill, F. (2002). Ballkani Historia dhe Qytetërimi. Uegen. Tiranë.

Schmit, O. (2012). Kosova: Histori e Shkurtër e një Treve Ballkanike. Koha. Prishtinë.

Shehu, B. (1990). Çështje Shqiptare në vitet 30 të Shekullit XIX. Instituti Albanologjik. Prishtinë.

Thëngjilli, P. (1999). Historia e Popullit Shqiptar 395-1875. SHBLU. Tiranë.

Bosna Hersek'te Tercüman-ı Hakikat Gazetesi'ne Göre İşgal Sürecinin Bir Analizi

Esra Yoğurtçu⁶

Özet: Osmanlı Devleti ve Bosna-Hersek arasındaki ilişki asırlara dayanmaktadır. Makalenin amacı, bu ilişkiyi coğrafi temellendirmeler ve tarihi irdelemeler ile anlatmak, Bosna-Hersek'teki Osmanlı hâkimiyetinin üzerinde durmak ve Bosna-Hersek'in Osmanlı'dan nasıl koptuğunu açıklamaktır. Bu kopuş, Bosna halkı ve Bosnalı Müslümanlar üzerinde büyük izler bırakmıştır. Osmanlı'nın son döneminde, Balkanların kaderi, Rusya ve Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun istekleri ve yapılan savaşlar doğrultusunda şekillenmiştir. Berlin Antlaşması, Bosna-Hersek'in yeni bir siyasi yönetime gireceğini göstermektedir. Bu makalede işgal süresince siyasi ve sosyal gelişmeler, Boşnak halkının gerçekleştirdiği direniş ve yapılan işgalin Bosnalı Müslüman halkın etnik kimliklerini oluşturmadaki etkisinin üzerinde durulacaktır. Tüm bu üzerinde durulan ana meselelerin ele alınabilmesi için Osmanlı Devleti'nde bu süre zarfında yayın hayatına devam eden Tercüman-ı Hakikat gazetesi makalenin ana temelini oluşturmaktadır. Bilindiği üzere XIX. yüzyıl sonu itibariyle önemli bir kaynak niteliği taşıyan gazeteler, kamuoyu hakkında belirgin fikirler edinilmesini sağlar. Bu basın organı ile Osmanlı Devleti'nde işgal süreci ile nasıl başa çıkıldığı ve bu işgale Osmanlı halklarının nasıl karşı çıktığı açıklanmış olacaktır. Makale, bu olayı Tercüman-ı Hakikat gazetesi ile tarihi bir arka plana uygun olarak ve adım adım işgal sürecini takip ederek konunun daha iyi analiz edilmesine katkı sağlayacaktır.

Anahtar Kelimeler: Bosna-Hersek, Avusturya-Macaristan, Berlin Antlaşması, İşgal, Tercüman-ı Hakikat, Basın, Gazete.

6 Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yakınçağ Tarihi Bölümü, esraayogurtcu@hotmail.com

An Analysis Of The Occupancy Process According To The Newspaper Of Tercüman-ı Hakikat in Bosnia and Herzegovina

Abstract: The relationship between Ottoman Empire and Bosnia and Herzegovina dates back a long time period. The purpose of the essay is to talk about this relationship with geographical justifications and historical inspections, to discourse Ottoman Empire's dominance on Bosnia and Herzegovina and to clarify how these two ruptured their connection. This disengagement effected Bosnian people and Bosnian muslims greatly. In the last era of the Ottoman Empire, the destiny of the Balkans had a huge change because of what Russia and Austria-Hungary Empire wanted and because of the wars. Berlin Agreement shows that Bosnia and Herzegovina will start a new political administration. In this essay, political and social improvements during occupation and how this occupation effected Bosnian muslims to create their own ethnical identities will be discussed.

To be able to handle all these main problems, the newspaper of Tercüman-ı Hakikat (Interpreter of Truth) which was one of the main sources of the Ottoman Empire in the meantime will be our fundamental in the essay. Newspapers known as important quarters provide a clear idea about public opinion. News shows us what the public think generally. With this press organ it'll be explained how the Ottoman Empire dealt with the occupation process and how the country protest the phenomenon.

The essay will contribute to analyze the subject according to historical background with the newspaper of Tercüman-ı Hakikat and with following the procession of occupation step by step.

Keywords: Bosnia and Herzegovina, Austria-Hungary, Berlin Agreement, Occupation, Tercüman-ı Hakikat, Press, Newspaper.

İşgal Öncesinde Bosna-Hersek'te Genel Durum

XIX. yüzyıl sonlarından itibaren Osmanlı Devleti'nin egemenliği altında bulunan Balkan coğrafyasında şartlar kötü bir şekilde ilerliyordu. Bu durumun başlıca sebeplerinden birisi milliyetçilik akımı ve Avrupa'daki devletlerin bu durumu kendi lehlerinde kullanmak istemeleriydi. Kuşkusuz bu dönemde Osmanlı Devleti ve üzerinde yaşayan halklar için en büyük olay 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı (93 Harbi) olmuştur. Rusya, İstanbul (Tersane) Konferansı'nda tam manada istediği olmadığı için savaş ortamını daha da hızlandırmaya başlamıştır (18 Ocak 1877). Avrupa devletleri Balkanlar'da istenen reformların yapılmadığını bahane ederek Rusya'nın göstermiş olduğu savaş politikasına karşı çıkmamışlardır.

İstanbul'daki Rusya elçiliği maslahatgüzarı Nelidof, 23 Nisan 1877'de Osmanlı Hariciye Nezareti'ne bir nota vererek, Rusya'nın Osmanlı Devleti'yle olan diplomatik münasebetlerini kestiğini bildirmiştir. Aynı gün de, Gorçakof, Petersburg'daki Osmanlı Maslahatgüzarı Tefvik Bey'e, Rusya'nın Osmanlı Devleti'yle savaş halinde olduğunu bildirmiş ve savaş hukuken başlamıştır (Armaoğlu, 2013: 507).

Ruslar diplomatik olarak üstünlüğü ellerinde tutuyorlardı. Askeri olarak da Osmanlı Devleti'ni yenmek ve Panslavizm gibi ideallerini gerçekleştirmek için ellerinden geleni yapıyorlardı. Savaş her iki cephede (Kafkasya ve Balkanlar) de kaybedildi.

İşgal ordularının umumi karargâhını Yeşilköy'de kuran Rusların amacı, büyük devletleri işe karıştırmadan, el çabukluğu ile mağlup Osmanlı Devleti'ne barış şartlarını dikte etmektir (Öztuna, 2013: 62). Cephedeki başarısını bu antlaşmaya da yansıtırsa hem Osmanlı Devleti hem de Avrupalılara karşı büyük üstünlük sağlayacağına inanan Rusya, gözünü boğazlara dikmişti. Avrupa, Rus zaferini, Hristiyanlığın büyük bir kazancı olarak alkışlamış fakat Rusların Boğazlara yaklaşmaları üzerine artık ciddi bir telaşa kapılmışlardı. Yapılan Ayastefanos (Yeşilköy) Antlaşması Rusya'nın lehine birçok madde bulunduruyordu (3 Mart 1878).

Bu antlaşma ile Rusya tek başına büyük kazançlar elde etmiş ve Balkanlar'daki nüfuzunu arttırmıştır. Avusturya ile İngiltere ise Osmanlı Devleti'nin kendilerine müracaatı üzerine antlaşmanın tadili için gayret göstereceklerini ancak bu çalışmalarına karşılık kendilerine arazi verilmesini istemişlerdir (BOA, 1992: 20).

Bazı Avrupa devletlerinin istekleri üzerine, savaşın sonucunda imzalanan barış antlaşmasını tekrar konuşmak ve tüm dünyanın faydasına olacak kararlar alınması için Berlin’de, 13 Haziran 1878 günü yeni bir kongre toplanmıştır. Bu kongrede barış ve adalet yanlısı görünen Avrupa devletlerinin aslında kendi geleceklerini garanti altına alma ve durumu kendilerine uygun olarak çevirme istekleri yatmaktadır. Bu kaos ortamında ateş altında kalan yerlerden birisi de Bosna-Hersek’tir.

1877-1878 Osmanlı-Rusya Savaşı Osmanlı için sadece doğu ve batı sınırlarında yaşanan toprak kayıpları açısından değil, imparatorlukta meydana getirdiği uzun vadeli sonuçları nedeniyle de âdeta bir dönüm noktası teşkil etmektedir. Bir ay süren uzun tartışmalar neticesinde 1878 Temmuz’unda Berlin Antlaşması imzalanmıştır. İşte söz konusu antlaşmanın Bosna-Hersek’e dair 25. maddesi şu şekildedir: “Bosna-Hersek eyaletleri Avusturya-Macaristan Devleti tarafından idare olunacak ve eyaleteyn-i mezbureteyne devlet-i müşarunileyha asker sevk edecektir (Furat, 2013: 15-16). Ayrıca kongre kararları alındığında Osmanlı delegelerinin ısrarlı talepleri sonucunda, Avusturya-Macaristan temsilcileri şu yazılı beyanı vermiştir: “Ekselansları Büyük Sultan’ın, Bosna-Hersek Vilayeti’ndeki hükümlerlik hakları, geçici olarak kabul edilecek bu işgal eyleminden ötürü herhangi bir zarar görmeyecektir.” Sultana ait bu egemenlik, özde “nudum ius”tu (eski egemen hüviyetinde) (İmamoviç, 2018: 435-437). Aslında, Avusturya-Macaristan monarşisi, siyasi ve ekonomik hedeflerini gerçekleştirmek için planlarını uygulamaya koyulmuştu.

Antlaşmanın sonucunda Bosna-Hersek, Avusturya-Macaristan yönetimine verilmiştir. Ancak Bosna-Hersek, Osmanlı Devleti’nin hukuken bir parçası sayılmaktadır. Fakat yine de Avusturya-Macaristan Bosna-Hersek’i geçici olarak işgal edebilecektir. Antlaşma sonrasında Balkanlarda yaşanan bu kargaşa Osmanlı Devleti’nde Millet Sistemi altında yaşayan halkların farklı etnik kimliklere yönelmesine sebebiyet vermiştir. Bu kimlikler yalnızca din olgusu ile değil psikolojik, toplumsal ve kültürel manada önemli değişiklikler yaşanmasını da sağlamıştır. Balkanlardaki diğer halklar gibi Bosna halkının da millî duyguları ve dinleriyle birlikte yeni bir sosyal çatışma ortaya çıkmıştır.

Avusturya-Macaristan’ın işgaldeki nedenleri ve asıl amaçlarının üzerinde durduğumuzda Dalmaçya’ya ve dolayısıyla Adriyatik denizine hakim olmak ve İtalyan birliğinin kurulmasıyla bölgede oluşan yeni gücü dengelemek istemesi en önemli nedenlerden birisi olarak karşımıza çıkmaktadır (Bora, 2018: 29). Bir diğer önemli amacı ise kendi Slav uyrukları üzerindeki otoritesini

sağlamlaştırmak umuduyla Balkanlardaki Rus varlığını en aza indirmek ya da ortadan kaldırmak istemesidir. (Karpaz, 2015: 131).

Bosna-Hersek'in işgal edilmesine başlandığı gün Avusturya-Macaristan tarafından bir bildiri yayımlanıp Avrupa devletlerinin de kendilerinin istekleri doğrultusunda yanlarında olduğunu bildirmişlerdir. Bu bildiri, üzerinde duracağımız *Tercüman-ı Hakikat* gazetesine şu şekilde yansımıştır:

Üç dört seneden beri muhâberât-ı dâhiliyenin memleketinize mûcib olduğu felâket ve zararlar imparator hazretlerinin dikkatini celb eylemiştir. Bazı vukûât-ı azîme îâde-i asâyiş ve aralarınızdaki ittihâd ve imtizâcî ibkâ için bâb-ı âliye meydân virmemişlerdir. Bu hâl Avrupa düvel-i muazzamasının nazar-ı dikkatlerini celb iderek Hersek ve Bosna kıt'alarında bundan evvelki olan asâyiş ve sa'âdet hâlin îâdesi ve telîfesini Avusturyaya havâle eylemişlerdir (Tercüman-ı Hakikat, 1 Şaban 1295/ 31 Temmuz 1878, nr. 2225.).

İşgal haberi kesinlik kazandı. İşgalin gerçekleşeceğini düşünenler birtakım önlemler almaya koyuldu. Saraybosna'da oturan İngiliz Konsolos vekili Edward B. Freeman'ın söylediği bilgilere göre kargaşa ilk olarak Saraybosna'da görüldü. Dükkânlar ve pazar 5 Temmuz 1878 cuma günü kapandı. Müslümanlar silahlandı. O gün kışladaki tek askeri güç Saraybosna ve etrafında başkaldıran Bosna Alaylarıydı. Bunlar, komutanlarının emirlerine karşı gelip halkın tarafına geçmişlerdi. Daha sonra da halkla birlikte askeri tutukluları özgür bırakarak onları da silahlandırdılar. Halk 7 Temmuz 1878 tarihinde, Genel Vali Mazhar Paşa, Hristiyan müsteşar Constant Paşa, Bosna'daki birliklerin komutanı Veli Paşa'nın çekilmesini istedi ve istediklerini elde ettiler. Ayaklanmanın önderlerinden biri olan Hacı Loyo, Osmanlı memurlarına karşı yerli Bosnalılardan yardım almıştır. Kosova bölgesindeki Osmanlı Komutanı Hafız Paşa, Bosna birliklerinin komutanı olarak Veli Paşa'nın yerini aldı. (Karpaz, 2015:142). Osmanlı yetkilileri, dükkânların açık tutulması, içki içilen yerlerin kapanması, halkın genel yerlerde silah taşımaktan ve görevlilerin izni olmadan birlikte olmaktan kaçınmaları gerektiğini bildiren bir ilan yayınladı.

Tercüman-ı Hakikat Gazetesi

Tercüman-ı Hakikat, ilk nüshası 27 Haziran 1878'de yayınlanan gazetenin sahibi hem gazeteyi kurup hem de yöneten Ahmed Midhat'tır. Ahmed Mithat gazeteyi kurduktan sonra gazetenin bir nüshasının neredeyse yarısını kendisi yazmıştır. Ansiklopedik bilgilerini halka yansıtma çabalarında çok

başarılı olmuş, politikanın henüz tam anlamıyla başlamadığı bir çağda halka okuma zevkini aşlamıştır. Bir mücadele gazetecisi olmaktan çok öğretici bir gazetedir. *Tercüman-ı Hakikat* kendi döneminin diğer gazetelerine örnek olduğu gibi, Ahmed Mithat da pek çok gazeteciye örnek olmuş, onları yetiştirmiş ve gazetesinde onları yetiştirme imkânı vermiştir. (Koloğlu, 2015:64). Gazete otuz dört yıl kesintisiz yayın hayatına devam etmiştir. Henüz gelişme döneminde bulunan Türk basını için bir mektep vazifesi gören gazete halka okuma alışkanlığı kazandırma, bilgiyi halka ulaştırma, kültürü tabana yayma gibi bir misyonu da üstlenmiştir. Toplumun birtakım beklentilerini karşılamada ve doğuş sürecini yaşayan kamuoyunu biçimlendirip zihinleri yönlendirmede en etkili yayın organı olduğu görülmektedir (Tekin, *Tercüman-ı Hakikat*, 2011:497-498). Ele alınacak olan dönemi açık bir dil ve dikkatlice kapsamış olan bu gazete, Bosna-Hersek'in işgali ile ilgili Osmanlı Devleti'nin tutumunu anlamak için büyük bir önem teşkil etmektedir. Buna ilaveten Avusturya-Macaristan, Rusya, Sırbistan ve Karadağ gibi devletlerin işgal konusunda tutum ve görüşleri ortaya çıkacaktır.

Avusturya-Macaristan Devleti'nin yapmış olduğu bu işgale karşı takınılan tavırların *Tercüman-ı Hakikat* gazetesinde kapsamlı olarak anlatıldığını Prof. Dr. Kemal Karpat açıkça ifade etmiştir. Hatta Avusturyalıların Bosna-Hersek'te yaptıkları eziyetler hakkında geniş açıklamalar yapıldığını söylemiştir (Karpat, 2015:138).

İşgalin 29 Temmuz 1878'de başlayıp tamamlanması 20 Ekim 1878'e kadar sürmüştür. Bu nedenle Hicri Takvim'e göre yayımlanan gazetenin Recep, Şaban, Ramazan ve Şevval aylarını dikkatle inceleyip bir Osmanlı gazetesi olan *Tercüman-ı Hakikat* gazetesine uygun olarak dönemi değerlendirmiş ve bakış açısı geliştirmiş olunacaktır.

Tercüman-ı Hakikat gazetesinde yayınlanan gerçek kesitler, mektuplar ve makaleler işgalin analiz edilmesi için çok önemlidir. Gazeteye yansıyan sorunlar, bu sorunlara çözüm arayışları, devletlerarasında yapılan hukuki görüşmeler gibi birçok durum aydınlanacaktır.

Gazetede Yer Alan İşgal ile İlgili Tartışma ve Yazılar

İşgalin Başlaması ve Avusturya-Macaristan'ın Dini İnançlara Karşı Tutumu

İşgal başladıktan hemen sonra halkı rahatlatmak maksadı ile Avusturya Generali Josip Filipoviç tarafından kaleme alınan bildiri, işgalin Bosna'nın sonsenelerde yaşadığı sıkıntılı durumun düzeltilebilmesi için gerçekleştiğinin ve Avusturya askerlerinin barış getirdiğinin özellikle altı çizilmiştir. Böylelikle işgali meşrulaştırmaya çalışan yeni idare, Bosna halkının aslında yararına olan bu hareket için kendilerinden destek istemişlerdir. Ardından bölgedeki çok dinli yapıya imalarda bulunarak Bosnalıların kanun ve kurumlarının keyfi bir şekilde yok edilmeyeceği, aksine âdet ve geleneklerinin korunacağını garantisini vermiş, Avusturya-Macaristan'ın kendi topraklarında uzun senelerdir farklı din ve dillere sahip grupların yaşayışı örnek olarak verilerek onların din işleri konusunda serbest olduklarını vurgulamıştır (Furat, 2013:19). Verilmiş olarak gözüken bu serbestlik Tercüman-ı Hakikat gazetesinde şöyle ifade edilmiştir:

Memleketinize idhâl olunacak askeri düşman nazarıyla görmeyüb Avusturya ve Macaristan'ın şerefli bayrağı altına ilticâ idiniz. Herkes kendi işiyle meşgul olarak herkesin semeresinin himâye olunacağını biliniz (Tercüman-ı Hakikat, 1 Şaban 1295/ 31 Temmuz 1878, nr. 2225.).

Avusturya tarafından yayınlanan bu bildiri de dinî meselelerin üzerinde de durulmuştur. Nitekim Bosna halkı çok farklı dinlere sahip bir nüfusa sahipti. Bu nedenle konu hakkında *Tercüman-ı Hakikat* gazetesinde şöyle ifadeler mevcuttur:

Câmi'lerde hutbenin nâm-ı nâme-i Hazret-i Sultan Abdülhamid Hânîye olarak okunması zâten tabîi bir şeydir. Zira şevket meâb efendimiz Avrupa hükümdarları gibi yalnız bir hükümdar-ı siyâsî olmayub dünya yüzünde bulunan iki yüz milyon kadar Müslümanların ale'l-umum Halife-i Mukaddese'si bulduklarından dünyânın hangi tarafında Cuma namazı kılınmakta ise hutbeler hep Sultan Abdülhamid Han Halife-i İslâmiyyân Efendimiz Hazretlerinin nâm-ı nâme-i mülûkânelerine kırâat olunmak vâcibâtandır (Tercüman-ı Hakikat, 18 Şaban 1295/ 17 Ağustos 1878, nr. 2225).

Avusturya-Macaristan hükümeti, İslam'ı resmî bir din olarak kabul etmiştir. Aynı şekilde Yahudiliği ve Hristiyan mezhepleri olan Ortadoksluğu,

Katolikliği ve Protestanliğı resmen tanıdıdır (Karçıç, 1994:21). Bununla beraber Bosna'daki dönüşümün halk arasında direnişle karşılanmaması için bölgedeki farklı dinî gruplar arasında ilişkiler üzerinden oluşturulan denge siyaseti, Kallay'ın (Avusturya-Macaristan Devleti dönemin Dış İşleri Bakanı) ölümüne kadar devam etmiştir (Furat, 2013: 24). Bu siyaset bölgedeki kişilerin dinlerine bakmaksızın Bosnalılık algısına oluşturmasına zemin hazırlamıştır.

İşgale Karşı İlk Tutum

Bosna-Hersek'te farklı dinî gruplarda olan insanlar, Avusturya-Macaristan askerlerine karşı aktif direniş hazırlıklarına henüz işgal başlamadan önce Nisan ve Mayıs 1878 aylarından beri başlamıştır. Endişelenen Bosna halkı, karmaşık hâle gelen bu durum sonucunda 5 Haziran 1878 tarihi itibarıyla Saraybosna'da kamuoyu oluşturmak ve işgalci askerlere karşı direnç hazırlamak için bir halk komitesi kurmuştur. Berlin Kongresi kararları netleştiği zaman ise Bosna'da bulunan Osmanlı ordu komutanını istifa ettirmişlerdir. Ordudan bazı kişiler halkın tarafına geçmiş ve halk ile topyekün direnişe geçmişlerdir. Kurulan halk komitesi kişileri, Hristiyan veya Müslüman diye düşünmeden birleşmiş ve Avusturya-Macaristan ordusuna karşı bir direniş başlatmışlardır (Seyhan, Temiztürk ve Dizdar, 2016:255). Başlangıçta olan bu harekette halk silahlanmış ve büyük çapta bir kalkışmaya başlamışlardır. Dükkânlar kapatılmış, olağanüstü bir hâle bürünölmüştür. İşgale karşı olarak Bosna'da yaşayan tüm halklar kendi geleneksel kıyafetlerini giymişlerdir. Bu konu hakkında gazetelerde net bir ifade olmadığını *Tercüman-ı Hakikat* gazetesi belirtmiştir. Bununla beraber, birlik olan halkın silaha sarıldığı ve Osmanlı Devleti'nin Bosna valisi olan Mazhar Paşa'yı görevinden istifa ettirmeye çalıştığı ifade edilmektedir. Başlayan bu büyük direnişin ilk safhasında halk âdeta hücumla kalkışmıştır. Nitekim Hersek Valisi Mustafa Paşa ile Hersek Müftüsünün şehit edildiği haberi gazetelerin yazdıkları haberlerin başını çekmiştir. Kalkışmayı başlatan halkın içinde Osmanlı askerleri de vardır. *Tercüman-ı Hakikat* gazetesi, bu kıyam hâlinin ciddiye alınmaması gerektiğini yazan yabancı devletlerin gazete haberlerinin de üzerinde durmuştur.

Tüm bu kaos hâli yaşanıırken Avusturya-Macaristan ordusu, Banjaluka taraflarından Bosna-Hersek'e girmeye başladığı ve Bosna ahalisinin de birlik olup Gradişka'ya doğru ilerlediği mevzu bahis olan gazeteden öğrenilmektedir (*Tercüman-ı Hakikat*, 6 şaban 1295/ 5 Ağustos 1878, nr. 2225.).

İşgale Karşı Tepki Gösteren Devletler

Avusturya'nın bu işgal karşısında yaşadığı güçlükler kendi içerisinde de birçok anlaşmazlığa sebep olmuştur. Bu işgal hareketine muhalefet edenlerin en başında ise Macarlar gelmektedir. Zira Bosna-Hersek toprakları Avusturya'nın kendi yönetimine alması demek imparatorluk içerisinde yeni Slav kitleleri demektir. Avusturya-Macaristan'ın esasen kendi içindeki Slavlardan endişe duyduğu bir sırada, yeni Slav halkların imparatorluğa katılması, Macarların hoşuna gitmedi. Viyana hükümeti bu askeri hareket için 82 milyon florin harcandığı bir sırada yeni ödenekler isteyince, Macar başbakanı Tisza istifa etti (Armaoğlu, 2013:528). Macaristan'ın bu işgalden memnun olmamasına *Tercüman-ı Hakikat* gazetesi de değinmiştir. Avusturya, Macaristan Kralı tarafından yapılan itirazların ciddiye aldıktan sonra Macaristan'ı teskin etmek için Bosna-Hersek'in işgalinin geçici olduğunu beyan eden yazıları dağıtıma çıkartmıştır. Yalnızca Macaristan değil başka devletler de bu durumdan memnun değillerdir (*Tercüman-ı Hakikat*, 7 Şaban 1295/6 Ağustos 1878, nr. 2225.).

Bu devletlerin arasında Macaristan'dan sonra en çok rahatsız olan devletler ise Sırbistan ve Karadağ'dır. *Tercüman-ı Hakikat* gazetesinin 7 Ağustos 1878 sayılı nüshasında Sırbistan ve Karadağ, Avusturya'ya karşı Müslümanlarla birleşmeyi zorunlu görerek Avusturya'ya karşı mukavemet gösterecekleri yazılmıştır (*Tercüman-ı Hakikat*, 8 Şaban 1295/7 Ağustos 1878, nr. 2225.).

11 Eylül 1878 sayılı nüshada ise Sırbistan ve Karadağ'ın Bosna-Hersek'in işgaline karşı olduğunu bilen Avusturya-Macaristan'ın birtakım zorbalıklara başladığı ifade edilmiştir.

“Avusturya ordusunda bir Karadağ zâbiti bulunup üzerindeki evrak dahi casusluğunu ispat etmekle hemen salb olunmuştur.” Karadağlı bir askerinin casus olup olmadığı kesinleşmeden asılması kararlaştırılmıştır (*Tercüman-ı Hakikat*, 14 Ramazan 1295/11 Eylül 1878, nr. 2225.).

Sırbistan'ın ve dolayısıyla Bosna'da yaşayan Ortodoks Sırp'ların arkasında duran ve Berlin Kongresi kararlarından memnun olmayan Rusya da Balkanlarda hakimiyeti sağlamak için Avusturya-Macaristan'ın yapmış olduğu bu işgale sonuna kadar karşı çıkmıştır. Bunun kanıtı olarak şu kısım gösterebilir:

Nağbilât Gazetesi'nin beyanına göre Saraybosna mağlubiyetinde erbâb-ı kıyâmdan esir edilenler meyanında iki Sırp erkân-ı harp zâbiti

dahi mevcut olmasına ve bundan başka üserâ ile mecrûhîn ve maktûlînin ceplerinde Moskof akçesi bulunmasına nazaran Bosna kıyam ve hareketini sûret-i hafiyyede olarak Rusya tahrîk eyliyor imiş.

Avusturyalıların Bosna'yı işgalleri hususuna mümâneat gösterilmemek hakkında Rusya Devleti tarafından Sırbıya ve Karadağ emâretlerine verilen tenbîhât-ı müekkedeye bakılır ise Nağbilat'ın Bosna kıyam ve hareketini Rusya'nın eser-i tahrîki olmak üzere îhâm etmesinde bir mana görülemez (Tercüman-ı Hakikat, 2 Ramazan 1295/30 Ağustos 1878, nr. 2225.).

Buna göre Saraybosna tamamen işgal edildikten sonra ve ayaklanan halkın direnişi kırıldığı zaman esir alınan, yaralı ve ölen kişilerden bazılarının Rusya ile ilişkisi tespit edilmiştir. Bu kişilerin ceplerinde Rus parası bulunduğu için ayaklanmanın ardında Rusya olduğu düşünülmektedir. Daha sonra işgal konusunda Rusya uyarılmıştır. Bu durum, *Tercüman-ı Hakikat* gazetesinin işgal süreci boyunca önem vererek araştırdığı bir husustur. Rusya'nın işgali istemediği vurgulanmıştır.

Avusturya-Macaristan'a karşı çıkan devletlerin yanında bir de Avusturya-Macaristan sınırları içinde yaşayan Slavlar mevcuttur. Bu unsurlar yeri geldikçe işgali istemediklerini davranışları ile göstermektedir. Bosna-Hersek ahalisinin her koşulda yanında olduklarını ve onlara yardım etmek istediklerini *Tercüman-ı Hakikat* gazetesi şöyle ele almıştır:

Avusturya tebeasından olan Slavlar dahi gizli komiteler teşkil ederek Bosna erbab-ı kıyamına mühimmatça ve eslihaca ianeler göndermekte imişler (*Tercüman-ı Hakikat*, 28 Şaban 1295/27 Ağustos 1878, nr. 2225.).

Gazetenin nüshalarında yazılan tartışmaların genelinde işgalin olmaması gerektiği ifade edilmiştir. Bundan sebep Avusturya'nın saldırganlığının devletler arasında ortak bir sorun teşkil ettiği görülmektedir.

Adım Adım İşgal ve Halkın Direnişi

28 Temmuz 1878 günü iki tümenlik bir orduyla işgale resmen başlanmıştır (Armaoğlu, 2013:528). Bosna'nın Avusturya ordusu tarafından fiili işgali büyük zorluklarla gerçekleştirilebilmiştir. Ordu, Bosna topraklarına savaşıarak girebilmiş, hadise büyük kayıplara neden olmuştur (Emgili, 2012:843). Saraybosna'da kurulan Milli Komite veya Milli Hükümet yukarıda da bahsedildiği gibi silahlı hazırlıklarını tamamlamış ve direnişe hazır oldukları zaman Bosanski Brod ve Bosanska Gradiška'dan Avusturya birliklerinin Sava

nehri geçerek ilerlediklerine dair telgraflar aldılar. Avusturya birlikleri ayrıca; Şamac, Koştaynitsa, Vrgorac ve Imotski Bosna-Hersek'e giriş yapmışlardır (İmamoviç, 2018: 438).

19 Ağustos'ta Saraybosna'ya girmeden önce (bir diğer görüş ise 22 Ağustos), (Karpas, 2015:145) 7 Ağustos'ta 7-8 bin kişilik bir asi kuvvetiyle gerçek bir muharebe yapılmıştır. Saraybosna'da direnişin liderlerinden Hacı Loyo, Hacı Zuna, Ahmet Efendi Nako, Hacı Pamarkoviç; Sırplardan Peter Petroviç, Risto Çukoviç, Corce Hacıyamakoviç Avusturya-Macaristan kuvvetlerine karşı direnişin önde gelen isimleri olarak işgale karşı halkın direnişini örgütlemişlerdir (Emgili, 2012:842). Müslüman Bosnalılar için işgalin en kötü yanı Hristiyan bir hükümet altında yaşamının kabul edilemez olduğudur (Armaoğlu, 2013:528). Nitekim Avrupa devletleri de fanatik Müslümanlar hariç diğer inançlara mensup kişilerin işgale bu kadar tepki vereceklerini öngörememişlerdir (Karpas, 2015:146).

Tercüman-ı Hakikat gazetesinin 4 Eylül 1878 tarihli nüshasında Saraybosna'nın durumu hakkında bilgiler verilmiştir. Ayaklanan halktan 300 kişi ölmüş ve 200 kişi de yaralanmıştır.

Avusturyalılardan ise sayısı tam bilinmemekle birlikte ağır yaralılar ve ölümler mevcuttur. Avusturya kumandanı Saraybosna'dan direniş gösteren halkın silahlarının bir an önce teslim etmeleri gerektiğini belirtmiştir. General Philipoviç, Saraybosna'da altı Ortodoks, beş Müslüman, dört Yahudi ve üç Katolik üyeden oluşan bir meclis ortaya çıkartmıştır (*Tercüman-ı Hakikat*, 7 Ramazan 1295/4 Eylül 1878, nr. 2225.).

Buna ilaveten Mostar, Banjaluka, Prijedor gibi Bosna şehirlerinin de sınırlarına saldırılar düzenlenmiş ve bu bölgelerde halkın çok önemli direnişleriyle karşılaşmıştır. Mostar hakkında *Tercüman-ı Hakikat* gazetesinde yer alan bilgiler şöyledir:

Mostar'da beşyüz kadar Müslümanlarla vuku' bulan ufak bir muhârebede erbâb-ı kıyâm telefât-ı cüz'iyeye ile ric'at idüb Avusturyalılar dahi dört mecrûh virmişlerdir (*Tercüman-Hakikat*, 14 Şaban 1295/13 Ağustos 1878, nr. 2225.).

Mostar'da 500 kadar Müslüman ahali yapılan karşılaşmada az miktarda can kaybı vermiştir. Avusturya-Macaristan'a karşı duramayan ahali geri çekilmek zorunda kalmıştır. Avusturyalı askerlerden ise dört kişi yaralanmıştır.

Bunun yanında Avusturya-Macaristan'ın Hersek bölgesine gelişi Bosnalı Katolikler için yüzyıllar süren Osmanlı egemenliğinden kurtuluş anlamı

taşıyordu. Avusturya-Macaristan ordusunun 1 Ağustos 1878'de Vrgorac'dan (Hersek bölgesinde bir yerleşim yeri) Osmanlı topraklarına geçişinin, Hırvatlar tarafından kurtuluş olarak karşılanması bunu ispat eder nitelikteydi. Aynı gün Humac'dan Baş Fransisken halkının koruyucusu olarak gördüğü İmparator Franz Joseph'e bir telgraf göndererek onu selamlamıştır: "Bizim Hırvat kralımız uzun yıllar boyunca yaşasın." Hırvatların bu desteği ile Mostar'ın işgal edilmesi çok daha kolay olmuştur (Seyhan, Temiztürk ve Dizdar, 2016: 255). Hırvatları Avusturya'nın işgalini bir kurtuluş olarak görmelerinin sonucunda Avusturya da onlara kucak açmıştır. Bu nedenle artık Bosna-Hersek'te yaşayan Hırvatların durumları ekonomik ve sosyal anlamda daha da düzelmiştir. Bu konu ile ilgili gazetede şunlar yazmaktadır:

Bosna ve Hersek'te me'murin-i müslimenin ikası hakkındaki vaat kâmilten hükümden düşürülerek buralarda yalnız Hırvat memurları istihdamına karar verilmiş ve bunlardan bir çoğu Bosna'ya sevk edilmekte bulunmuştur (*Tercüman-ı Hakikat*, 22 Ramazan 1295/19 Eylül 1878, nr. 2225.).

Hersek bölgesine Katolik olan Hırvatlar sayesinde daha kolay giren Avusturya-Macaristan ordusu Bosna'nın önemli şehirlerinden olan Doboj, Maglaj ve Tuzla gibi daha kuzeyde olan şehirlere saldırırken aynı kolaylıklar istediklerini elde edememişlerdir. 30 Ağustos 1878 tarihli gazete haberinde Avusturya-Macaristan'ın en çok zorlandığı ve en çok askerin kayıp verildiği muharebeler bu şehirlerde yaşandığı yazılmıştır. Doboj'da Avusturya kolordusunun âdeta perişan bir şekilde kaçtığı belirtilmiştir. Yirmi bin kadar silahlanmış olan ahalinin Avusturya ordusunu adım adım takip ederek arkadan yetiştikleri bütün Avusturya askerlerini öldürmüşlerdir. Yaralı olan Avusturya askerlerini ise parça parça etmişlerdir. Doboj'da durum böyleyken Maglaj'da alındıktan sonra General Philipoviç aralarındaki yolu güvenli kılmak için bir alay asker göstermiştir. Adı geçen bu alay Doboj taraflarına geçip görevlerini tamamlayamamışlardır. Geriye dönüp Philipoviç'e de katılamamış ve nerede oldukları tam olarak bilinmemektedir. Tuzla'ya girmeye çalışan Avusturya askerine karşılık olarak Taşlıca müftüsü Zvornik kumandanı Mehmet Fevzi Efendi silahlanmış ahalinin önüne geçerek karşı tarafın askerlerini perişan edene kadar takip ettikleri ve 2600 Avusturya askerinden fazla kişiyi öldürdükleri ifade edilmiştir. Bunun yanında Avusturya askerlerine ait olan mühimmatları ele geçirmişlerdir. Özellikle Tuzla'ya giderken Avusturya askerlerinin vermiş oldukları maddi ve manevi zarar çok büyüktür (*Tercüman-ı Hakikat*, 2 Ramazan 1295/30 Ağustos 1878, nr. 2225.).

Bosna-Hersek için önem arz eden bir diğer şehir ise Banjaluka'dır.

İşgalin ilk zamanlarında Banjaluka için çok çaba gösteren Avusturya askerleri büyük tahribat almışlardır. Avusturya askerinin sabrını sonuna kadar zorlamak için uğraşmış olan ahali devamlı olarak hücum etmişlerdir. Banjaluka'da gerçekleşen karşılaşmalarda yalnızca 200 kadar Avusturyalı askerin kurtulduğu ifade edilmektedir. Avusturya askerlerinin bıraktıkları mühimmat, birçok at ve sığır da ahalinin eline geçmiştir. Avusturyalı askerler peşlerinden gelen ahaliye kendilerini bırakmalarını söylemişlerdir: "Osmanlılar! Allah'ı bilerseniz peygamberinizi severseniz bize merhamet ediniz, kıymayınız." Ele geçirilen esirler tarafından alınan bilgilere göre tüm Avusturya askerinin sayısının 80.000 civarında olduğu tahmin edilmektedir. (*Tercüman-ı Hakikat*, 18 Şaban 1295/17 Ağustos 1878, nr. 2225.).

Tercüman-ı Hakikat gazetesinin 17 Ağustos 1878 sayılı nüshasına bakıldığı zaman Bosna ahalsinin topyekün bir şekilde inanç ayırmaksızın topraklarını düşman işgalinden korumaya çalıştıkları görülmektedir. Bosna-Hersek vilayetlerinde Müslüman ve Hristiyan ahalinin kardeşlik ve vatan aşkı içerisinde herhangi bir uyuşmazlık yaşamadan soğukkanlı bir şekilde işgale karşı geldikleri ifade edilmektedir (*Tercüman-ı Hakikat*, 2 Ramazan 1295/30 Ağustos 1878, nr. 2225.).

Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun Askeri Durumu

Tercüman-ı Hakikat gazetesinde, Avrupa'da çıkan bazı gazetelerin ve Osmanlı Devleti'nde çıkan diğer gazetelerde Avusturya-Macaristan ordusunun donanımı da açıklanmıştır. General Philipoviç'in komutasında bulunan kolordu topçu birliği 14 tabur piyade ve 2000 hayvandan oluşmaktadır. General Javanoviç'in komutasında bulunduğu Dalmaçya tarafında görevlendirilen ikinci kolordu 21 tabur, 11 bölük, 24 top, 7808 beygir ve 28.000 askerden oluşmaktadır. (*Tercüman-ı Hakikat*, 18 Şaban 1295/17 Ağustos 1878, nr. 2225.)

Muharebelerin sonuna doğru Avusturya-Macaristan askeri hem maddi hem manevi birtakım zorluklar yaşamaya başlamışlardır. Gazetede özellikle Saraybosna'daki büyük direniş sonrası askerlerin durumu hakkında çeşitli bilgiler yer almaktadır. Saraybosna'yı ele geçirincede işgalin daha da hızlanacağını bilen General Philipoviç, buna uygun olarak bazı manevralar yapmıştır. Fakat Bosna halkı Saraybosna'da öyle bir örgütlenmiştir ki bu kadarı Avusturya tarafından tahmin edilemedi. Halkın direnişi ve

Avusturya askerinin tam bu sırada ne durumda olduğu *Tercüman-ı Hakikat* gazetesinin 11 Eylül 1878 sayılı gazete haberlerinde yer almaktadır. Askerler kadın ve çocuklardan dahi muharebelerde sert karşılık görmüşlerdir. Bunun sonucunda General Philipoviç tarafından yardımcı kuvvetler gelene kadar taarruz ertelenmiştir (*Tercüman-ı Hakikat*, 14 Ramazan 1295/11 Eylül 1878, nr. 2225.).

Avusturya-Macaristan askerlerinin büyük bir zafer kazanmaya umutlarının azaldığını, askerlerin çok yorulduğunu ve kış yaklaşımadan işgalin bir sonuca bağlanmasını istedikleri sonucuna varılmaktadır (*Tercüman-ı Hakikat*, 15 Ramazan 1295/12 Eylül 1878, nr. 2225.).

Tüm bu direnişin sonucunda artık yorulan ve oldukça fazla kayıp veren Avusturya askerlerinin durumu göz önüne alındığı zaman *Tercüman-ı Hakikat* gazetesi bize önemli bilgiler vermektedir. Buna göre Avusturya askerleri her ne kadar çok uğraşmış olsalar da bundan sonra kazanacakları herhangi bir toprak onlara şan veya iyi bir kazanç getirmeyecektir. Bu görüş İtalya, Rusya ve hatta Viyana'daki bazı gazetelerde de yer almaktadır. Direniş gösteren halka göre sayıları çok fazla olan Avusturya askerlerinin elde etmiş olduğu alan azdır. İşgalin ilk zamanlarından itibaren Avusturya askeri öyle çok kaybetmiştir ki bu nedenle askerler üzerinde bir yılgınlık görülmektedir. Hatta iki misli asker sevk edilse bile muharebeyi göze alamayacakları dahi söylenmiştir. *Times* gazetesinde de bu durumun onaylanmış olduğu belirtilir (*Tercüman-ı Hakikat*, 14 Ramazan 1295/11 Eylül 1878, nr. 2225.). Bu yılgınlık bazı askerlerin kaçmasına da sebep olmuştur.

Avusturya askeri yılgınlık ve bıkkınlık içerisindeyken söylenenlere göre kış mevsimi gelirse askerin daha da zor durumda kalacağıdır. Avusturya askerinin Bosna-Hersek'in dağlarındaki soğuk kış şartlarına dayanamayacağıının şiddetle üzerinde durulmaktadır (*Tercüman-ı Hakikat*, 14 Ramazan 1295/11 Eylül 1878, nr. 2225.). Bu nedenle sonuca daha da yaklaşmak için toplam asker sayısı 210.000'e kadar çıkarılmıştır (*Tercüman-ı Hakikat*, 22 Ramazan 1295/19 Eylül 1878, nr. 2225.).

Bununla birlikte ordunun iaşe ve mühimmat ihtiyacının çok zor şekillerde karşılandığından bahsedilmiştir. Bir de bu ihtiyaçlar karşılanırken sevk konusunda birtakım sıkıntılar olduğunu 17 Ağustos 1878 sayılı gazete nüshasından öğrenilmektedir (*Tercüman-ı Hakikat*, 18 Şaban 1295/17 Ağustos 1878, nr. 2225.).

Daha sonra işgal uzadıkça ordunun ihtiyaçları da hızla artmıştır. Bu

nedenle ordu için yardım kurumları oluşturulmuştur. Bu kurumların birinci ayağını Avusturya-Macaristan İmparatoru ve İmparatoriçesi oluşturmaktadır.

Bosna ve Hersek'te mecruh olan Avusturya askerine muavenet için Viyana'da iane cemiyetleri teşekkül ve Avusturya İmparatoru ile İmparatoriçesi bizzat teşvik ve tervicde bulunarak her tarafa emirler irsal etmektedirler (Tercüman-ı Hakikat, 15 Ramazan 1295/12 Eylül 1878, nr. 2225.).

İşgalin Tamamlanması ve Genel Değerlendirmesi

Tercüman-ı Hakikat gazetesi bu dönemde Bosna-Hersek'in genel durumu hakkında birçok bilgi vermiştir. Buna göre bilinmektedir ki özellikle Bosnalı Müslüman ahali Avusturya'nın kontrolüne geçtikten sonra dahi kargaşanın ve çatışmaların ümitsizlik içerisinde devam edeceğini söylemişlerdir (*Tercüman-ı Hakikat*, 12 Şevval 1295/9 Ekim 1878, nr. 2225.). Bosna-Hersek'te işgal süresince Avusturya-Macaristan'ın kendi sınırları içerisinde çıkan basın üzerindeki baskıları daha çok şiddeti doğurmuştur. Viyana'da bazı gazetelerin nüshaları toplattırılmış ve vatandaşlara okutulmamıştır. *Tercüman-ı Hakikat*'in bu nüshasında durum eleştirilmiş ve Avusturya toplumunun işgali tasvip etmediğini ve yasaklanan basının halk arasında daha da çok etkili olduğunu ifade etmiştir (*Tercüman-ı Hakikat*, 17 Şevval 1295/14 Ekim 1878, nr. 2225.).

Yapılan bu işgal, sonucunda sosyal birtakım olayları da beraberinde getirmiştir. En büyük sosyal sonuç göçtür. Göç, insanların zorla yapmış olduğu yer değiştirmelerdir. Bosna halkı, Osmanlı-Rus Savaşı ile birlikte bu zamanlara kadar devam edecek olan bir göç gerçeğini başlatmışlardır. Buna göre gazetede 6 Eylül 1878 tarihli nüshasında yer alan yazı burada önemli olacaktır:

Bosna taraflarında fırka fırka ve perakende bir sûretle Arnavutluk cihetine akmağa başlayan efrâd-ı asker ve ahâlinin Bosna muhârebâtına dâir getirdikleri malumat Arnavutluk efkârını bir kat daha tehyice kifâyet eylediği gibi Sırpıların Niş ve Erkop ve Eporatiye taraflarında ahâli-i Müslime'ye gösterdikleri şiddetten nâşi oralardan fevc fevc Arnavudluk'a hicret eyleyen halk dahi heyecân-ı vâkıı bir kat daha ikmâl eylemektedir (Tercüman-ı Hakikat, 9 Ramazan 1295/6 Eylül 1878, nr. 2225.).

Tüm bunların daha net anlaşılabilmesi için *Tercüman-ı Hakikat* gazetesinin ele almış olduğu Bosna ve Hersek halkının yaşadığı üç tane hadisenin üzerine odaklanması gerekmektedir. Bu olaylar sırasıyla Bosna-Hersek'te yaşayan bir kadının yaşadığı hadise, masum bir kişinin yaşamış

olduğu olay ve Avusturya askerlerinin birebir kendilerinin yazdığı bir mektuptur. Yapılan işgalin ne boyutlarda olduğunu ve haksızca muamele gören halkın durumunun ne olduğu anlaşılacaktır.

Birinci Olay: Bosna'yı savunmak için yapılan kalkışmalarda kadınlar tarafından gösterilen büyük mücadele her zaman anlatılmıştır. Avusturya askerlerinden birisi bunu anlatmaktadır. Askere göre, muharebede gece saat 23'e kadar şehrin her iki tarafından da top atışları gerçekleştiriliyordu. şehirdeki halk hiçbir yere kaçamıyor âdeta iki ateş arasında canları pahasına savaş veriyorlardı. Taraflardaki kişilerin ateş altında olduklarını tahmin bile edemeyecekleri çok dehşetli bir gece olduğu söylenilmektedir. Bahsedilen Avusturya askeri bu gecede direniş halkının birinci hattında bir kadın gördüğünü söylemektedir. Kadının iri vücutlu olduğunu bunun yanında akıllara hayret verecek şekilde düşmana ateş ettiğini görmüştür. Avusturya askeri kadınıla yüz yüze geldi ve kadın askere bıçağını çekti. Kendisine karşı süngü ve kılıç darbeleri kullanılmıştır. Bunun sonucunda yaralanıp yere düşmüştür. Gecenin ilerleyen vakitlerinde muharebe sona erdiği zaman Avusturya askerlerinin hastanesi olan yere yaralılar ve ller götürülmüşlerdir. Doktorlar kadını kanlar içinde bulmuşlar ve yirmi bir veya yirmi iki yaşlarında olduğunu iddia etmişlerdir. Doktor kadının yaşayıp yaşamadığını kontrol ederken kadın gözlerini açıp doktora şöyle söylemiştir: "ekil bre köpek! ek elini bre kafir, senin ilacını da istemem yardımını da istemem. Kocamı öldürdünüz, bırakın ben de öleyim" sözlerini söyledikten sonra ruhunu teslim etmiştir (*Tercüman-ı Hakikat*, 5 şevval 1295/12 Ekim 1878, nr. 2225.). *Tercüman-ı Hakikat* gazetesinde yer alan bu habere benzer daha birçok haber vardır. Sivil halkın gösterdiği direniş ve yaşadıkları zulüm gözler önüne serilmektedir.

İkinci Olay: Kont Andrasyy'nin kendi görüşlerine uygun Viyana'da bir gazete olan *Pişter Levied* gazetesine göre Bosna'da bulunan muhbirin durumunu açıklayan bir yazı yazılmıştır. Buna göre, Prijedor'da bulunurken iki adamın idam edildiği görülmüştür. Bir Müslüman olan Bosnalı bir kişi Avusturya ordugâhına gelmiştir. Bu kişinin gayet şık giyinmiş, orta yaşlı birisi olduğu belirtilmektedir. Askerler tarafından sorguya alındıktan sonra generalin huzuruna çıkarılmıştır. İsmi Hacı Mecid Ağa olan bu zat Avusturya askerine boyun eğdiğini söyleyerek generalden bir pasaport istemiştir. Bu esnada bir Sırlı generalin karşısına gelerek söyleyeceği sözü olduğu gerekçesi ile izin istedi. Kumandan ile birlikte bir diğer çadıra geçtiler. Sırlı, Hacı Mecid Ağa hakkında bilgiler vereceğini söylemiştir. Hacı Mecid Ağa'nın

aslında direnişi başlatan ve onlardan olan tehlikeli bir adam olduğunu ifade etmiştir. İdam edilen Hacı Mecid Ağa'nın üstü başı arandığı zaman üzerinde Macar altını bulunmuştur. Daha sonra general durumu anlar ve mahkemeye çıkartmadan idam edilen Hacı Mecid Ağa'nın suçsuz olduğu anlaşılır. Ona iftira atan Sırp ise derhâl öldürülmüştür. Bundan sonra *Tercüman-ı Hakikat* gazetesine göre şöyle bir ifade yer almaktadır:

Pişter Levid gazetesi şu hikayeyi yazdıktan sonra diyor ki: Sırp'ın idamı bir eser-i adâlet ise de adâlet tamamıyla hâsil olmak için biçare Mecid Ağa'nın iâde-i hayâtına imkân olmaması cây-ı teessüftür (*Tercüman-ı Hakikat*, 18 Şevval 1295/15 Ekim 1878, nr. 2225.).

Üçüncü Olay: Avusturya askerlerinden bir kişinin mektubu olan ve diğer Avrupa ülkelerinde de gazetelere çıkmış olan bir durum söz konusudur. Bu mektupta Bosna-Hersek'teki insanların mallarının nasıl gaspedildiği hakkında birtakım bilgiler yer almaktadır. Mektuba göre direniş gösteren halkın terk etmiş olduğu evlere giren Avusturya askerleri evlerdeki bütün eşyaları yağma etmesi için izin verilmiştir. Bütün askerler muharebeler bitince yağmadan ötürü çok fazla şey kazanmışlardır. Askerlerden birçoğu yüzük, saat gibi çok kıymetli şeyleri dahi gasp etmişlerdir. Mektupta adı geçen önemli yerlerden birisi de Visoko'dur. Burada boşalan bütün evler tamamen ele geçirilip bütün eşyalar alınmıştır (*Tercüman-ı Hakikat*, 27 Ramazan 1295/24 Eylül 1878, nr. 2225.). Sonuç açıktır, çok kısa bir sürede tamamlanması beklenen Avusturya işgaline karşı halkın büyük bölümünün katıldığı bir ayaklanma olmuştur. Aslında Avusturya'nın 28 Temmuz 1878'de başlattığı Bosna-Hersek askeri işgali ekim ayının ikinci yarısına kadar bitirilememiştir. Bunun sonucunda da Avusturya ordusu için binlerce kayıp, devasa harcamalar, askeri ve diplomatik olarak bir utanç kaynağı olmuştur.

Tercüman-ı Hakikat gazetesinin 5 Eylül 1878 tarihli bir yazısında tüm gidişatın bir sonu niteliğinde olan bir yazı yazılmıştır. Avusturya, Bosna-Hersek'teki üç senelik heyecanını bastırayım derken bunu bir de kan rengine boyamaktan başka kendi Macaristan'ında bile yeniden kargaşa meydana getirmiştir (*Tercüman-ı Hakikat*, 20 Şevval 1295/17 Ekim 1878, nr. 2225.).

En nihayetinde Avrupalı devletlerin isteğine göre şekillenen; kesin barış ve huzur ortamını getirecek kararlar alındığını söyleyen Berlin Kongresi maddeleri tekrar ele alındığı zaman Bosna-Hersek için verilen kararın yanlış olduğu görülmektedir. Nitekim *Tercüman-ı Hakikat* gazetesi bunu anlatmak adına şu kısmı yayınlamıştır:

Berlin Muahedesi

İade-i âsâayış için akd olunan Berlin muâhedesinin netâyicini Teye Feraye Perse gazetesi şöyle yazıyor:

Hersek ve Bosna'nın işgâl-i askeri altına alınması halen devam eden dehşetli bir muhârebeye sebebiyet vermiştir.

Bodgor Peçe'de Karadağ ile Osmanlı askerî muhârebeye başlamak üzere karşı karşıya durmaktadırlar.

Piriştine'de Arnavut ile Sırbialılar arasında muhârebenin vukûuna günden güne intizâr olunmaktadır

Batum'da Rus ve Lazlar muhârebe için hazırdırlar.

Berlin Kongre'sinin iade-i sulhiyye ettiği hizmetler bunlar mıdır?

Rusya'nın resmî gazetesi Berlin Muâhede'si Rusya'nın şarkta başlamış olduğu muhârebenin bir mukaddimesi olduğunu yazdığı halde sulhün devamı nerede kalıyor?

(*Tercüman-ı Hakikat*, 8 Ramazan 1295/5 Eylül 1878, nr. 2225.)

***

Berlin muâhedesini gibi büyük bir muâhedenin ahkâmı müşkil bir sûrette icrâ olunacağı derkâr idiyse de ahkâmı bir an evvel icrâ olunmayub beyhûde müzâkerât ile vakit mürur ettiğine doğrusu teessüf olunur (*Tercüman-ı Hakikat*, 14 Ramazan 1295/11 Eylül 1878, nr. 2225.).

Sonuç

Osmanlı Devleti'nin son yüzyılı Balkanlar açısından çok büyük değişiklikler yaşayarak geçmiştir. Bu dönemde Osmanlı Devleti, Balkanlarda önemli derecede toprak ve nüfuz kaybetmiştir. Balkanlarda yaşanan bu kriz özellikle Rusya sonrasında da büyük Avrupa devletlerinin dahil olduğu bir dizi olaylar çerçevesinde gerçekleşmiştir. Yaşanan bu çekişmeler Balkanların ortasında farklı etnik unsur ve kültürleri barındıran Bosna-Hersek'i de etkilemiştir.

19. yüzyılın son çeyreğinde yaşanan olaylar Bosna-Hersek için olumsuz sonuçlar doğurmuştur. Bosna-Hersek için yaşanan olayların ana sebebinin Osmanlı-Rus Savaşı ve Berlin Kongresi oluşturmaktadır. Bölgenin Osmanlı Devleti'nden kopuşu uzun ve sıkıntılı olmuştur. Osmanlı-Rus Savaşı (93 Harbi)'nin Rumelicephesinde gerçekleşen savaşında Osmanlı'nın yenilmesiyle

Balkanlarda büyük değişiklikler yaşanacaktır. Savaşın sonucunda imzalanan Ayastefanos Antlaşması ile büyük bir Bulgar devleti kurulması, Sırbistan ve Karadağ'a bağımsızlık verilmesi ve Bosna-Hersek'in özerk olması istenmiştir. Bunun yanında Avusturya-Macaristan'ın Balkanlar'da istediği hiçbir emeli gerçekleşmemiştir. Kurulacak olan Bulgar devleti hem Osmanlı Devleti'nin hem de büyük Avrupa devletlerinin işine gelmemektedir. Bu sebepten uzun görüşmeler sonucunda 13 Haziran 1878 tarihinde Berlin'de bir kongre toplanmıştır. Kongre 13 Temmuz 1878 tarihinde sonuçlanmış ve Berlin Antlaşması imzalanmıştır. Berlin Kongresi'nde Bosna-Hersek açısından istenmeyen bir karar alınmıştır. Bu antlaşma ile birlikte (Antlaşmada 25. Madde) Bosna-Hersek, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun işgal edilmesi ve yönetiminin elinde bulundurulması kararı alınmıştır. Bu kararın genel anlamda Avrupalı ve Osmanlı Devleti'nin ilgilendiren sebepleri vardır. Avrupalı devletler Balkanlarda tabiri caizse sözlerini dinlemeyen ve ayak bağı olan bir devlet istemiyorlardı. Oysa Ayastefanos Antlaşması ile büyük bir Slav devleti kurulacaktı. Bu Bulgar devleti Makedonya dahil büyük bir alana sahip olacaktı. Bu istenmiyordu. Rusya ise durumdan gayet memnundu. Fakat savaş boyu bozulan maliyesi yüzünden bu devletlere karşı gelmemiş ve tekrar bir antlaşma yapılması için Berlin'de bulunmuştur. Osmanlı Devleti ise, savaş sonucunda çok büyük kayıplar vermiştir. 20. yüzyılın başlarında Büyük Güçlerin Osmanlı Devleti'nde 18 ve 19. yüzyılda kazandıkları siyasi, ekonomik ve stratejik boyutta pek çok çıkarları mevcuttur. Bunları telafi etmek için tekrar bir antlaşma yapılmasını istemişti. Hatta bu sebepten Kıbrıs'ın geçici idaresini İngiltere'ye vermiştir. İngiltere, Rusya'nın Slav toplumlar üzerindeki hakimiyetinden artık son derece sıkılmış, bundan dolayı Balkanlardaki birliğin oluşmasını önlemek için Avusturya-Macaristan'ın yanında olmuştur.

Avusturya-Macaristan, Bosna-Hersek'e coğrafi olarak yakınlığı ve ekonomik sebeplerden ötürü 1860'lardan beri gözünü dikmiştir. Rusya ile yaptığı antlaşmalar fayda sağlamamıştır. Şansını Berlin Kongresi ile denemiş ve hedefine ulaşmıştır.

İşgal daha kongre bitmeden Bosna-Hersek tarafından duyulmuş ve direniş için hazırlıklara başlanmıştır. Avusturya-Macaristan işgalin zorlanmadan olacağına inanmıştır. Bu sebepten karşılaştığı direniş onu şaşırtmıştı. 28 Temmuz 1878 tarihinde işgal resmen başlamıştır. Bu işgal karşısında Bosna-Hersek'teki halkların nasıl birlikte direndikleri, yaşadıkları acılar ve zulümlerin üzerinde durulmaya çalışılmıştır. 3 ay sonra bütün Bosna-Hersek toprakları işgal edilmiştir (20 Ekim 1878).

İşgal sırasında yapılan zulüm ve işkenceler Bosna halkı arasında büyük ses uyandırmıştır. Bu olumsuzluklar Bosna-Hersek halkını daha da

kamçılarmıştır. İşgal tamamlandıktan sonra, yönetim Avusturya-Macaristan tarafından ikili bir teşkilatlanma ile gerçekleştirilmiştir.

Bundan sonraki dönemlerde de Bosnalı Müslümanlar kendilerine ait bir kimlik oluşturmuşlardır. Bununla birlikte yönetimden sosyal manada birçok istekleri olmuştur. Bu istekler onların siyasi bir kimlik kazanmasına da sebep olacaktır.

Berlin Kongresi ve Büyük Doğu Sorunu, Osmanlı Devleti ve Bosna-Hersek için dönüm noktası olmuştur. Boşnak halk Hristiyan bir yönetim altında yaşamak istemediği için dönem dönem artan/azalan göçler yaşanmıştır. Göç edenlerin Anadolu'daki iskanları da büyük sorunlar doğurmuştur.

Ahmed Mithat tarafından çıkarılan Tercüman-ı Hakikat gazetesi bu dönemin anlaşılabilmesi için bize büyük bir kaynak niteliği taşımaktadır. Bu gazete ele alınan dönemi yansıttığı için Bosna-Hersek'te işgal boyunca yaşanan durumu Osmanlı Devleti'nin tutumu çerçevesinde ele alınmıştır. Özellikle Müslüman Bosnalıların yaşamış oldukları zulümleri bu gazete haberlerinden anlaşılmaktadır. Tercüman-ı Hakikat gazetesi için toplumsal bir sorunu tartıştığı ve ciddi yakıcı sorunları uzun uzun anlattığı için bu anlamda sosyal bir sorumluluk örneği teşkil etmiştir. Bosna-Hersek'in işgalinin daha anlaşılır olması için, detaylı ve tüm sebepleriyle işgalin tarihi arka planı anlatılmıştır. Yüzyıllar boyunca Osmanlı Devleti'nin egemenliği altında kalan bu bölgedeki insanlar işgali istememiş ve bu yüzden büyük çarpışmalar meydana gelmiştir. Tercüman-ı Hakikat gazetesi tam o dönemde yayın hayatına başladığından ve Osmanlı Devleti tarafından önemsenen hatta o dönemde en büyük gündeme sahip olan bu işgali gün gün açıklamış ve doğru haberlerle bizi yönlendirmeye çalışmıştır. İşgal sürecinin iyi bir analizine sahip olan bu gazete hem işgalin başka devletlerle olan ilgisini hem de Bosna-Hersek'in özeline yaşadığı problemleri açıkça göstermektedir.

Tercüman-ı Hakikat gazetesinden edinilen bilgilere göre, Babıali ve Viyana Hükümeti arasındaki görüşmelerden her nüshasında bahsetmiştir. Saraybosna'dan sonra en efektif direnişin yaşandığı Zvornik ve Banjaluka hakkında detaylı bilgi veren gazetedir. Şüphesiz, tüm devletleri ilgilendiren bir süreç olduğunu ve Macaristan meselesini Tercüman-ı Hakikat gazetesini genel olarak meşgul eden konulardır.

1875-1878 yılları arasında yaşanan Balkanlardaki kriz Bosna-Hersek temelli olmuştur denilebilir. Bosna-Hersek'in, Avusturya-Macaristan tarafından işgali uzun vadede birçok sonuca sebebiyet vermiştir. Kendi içerisinde yaşadığı sonuçlar dışında birçok ülkeyi hatta bütün dünya devletlerini bir felakete sürükleyen savaşın başlamasına sebep olmuştur. Sırp, Avusturya-

Macaristan'ın işgalden ilhaka kadar olan yönetiminde Rusya'yı arkasına alan bu yönetime karşı tavır almışlardır. Bu yıllar arasındaki karmaşa Avusturyalı Velihaht Arşidük Franz Ferdinand'ın bir Sırp tarafından öldürülmesiyle sonuçlanmış ve Balkanlar bütün olayların tam da merkezi olduğunu bir kez daha kanıtlamıştır.

Kaynakça

Sürelî Yayınlar

Tercüman-ı Hakikat Gazetesi (Hakkı Tarık Us Koleksiyonu)

Eserler

Armaoğlu, Fahir (2013). *19. yüzyıl siyasi tarihi 1789-1914*. İstanbul: Timaş Yayınları.

Bora, Tanıl (2018). *Yeni dünya düzeninin av sahası: Bosna-Hersek*. İstanbul: İletişim Yayınları,

Emgili, Fahriye (2012). *Avusturya-Macaristan işgalindeki Bosna-Hersek'ten göçler: Bosna-Hersek kaynaklarına göre bir inceleme*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.

Furat, Ayşe Zişan (2013). *Gayr-i müslim idare altında Müslümanların din eğitimi Avusturya-Macaristan dönemi Bosna 1878-1918*. İdil Yayınları.

İmamoviç, Mustafa (2018). *Boşnakların tarihi*. Çev. Hüseyin Gül, Cenita Özgüner. İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları.

Karçiç, Fikret (1994). *Bosna-Hersek İslam hukuku tarihi*. Balkan İlmî Araştırmaları Merkezi.

Karpat, Kemal (2015). *Balkanlarda Osmanlı mirası ve milliyetçilik*. İstanbul: Timaş Yayınlar. Koloğlu, Orhan (2015). *Osmanlı'dan 21. yüzyıla basın tarihi*. İstanbul: Pozitif Yayınları.

Öztuna, Yılmaz (2013). *Avrupa Türkiye'sini kaybımız*. Ankara: Ötüken Neşriyat.

Seyhan, Salih; Temiztürk Hakan; Dizdar, Senada (2016). *Osmanlı dönemi Bosna basın tarihi*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayını.

Ansiklopedi Maddeleri

Tekin, Mehmet (2011). Tercüman-ı Hakikat. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 40, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Arşiv

BOA (1992). Bosna-Hersek ile ilgili arşiv belgeleri (1516 – 1919). Ankara.

Balkan Harbi'nin Meydana Gelmesinde Koçana Vak'ası'nın Etkisi

Fatih Fırat*¹

Özet: Bu makale, Balkan Harbi'nin meydana gelmesinde bir nevi kıvılcım etkisine sahip ve araştırmamıza da bahis mevzuu olan Koçana Vakasını izah etmektedir. Balkan Harbi'nin sebepleri anlatıldığında hususen Şark, Makedonya ve Kiliseler Meselesi, Arnavutluk Ayaklanmaları, Trablusgarp Harbi ve komitacıların bölgedeki faaliyetleri geniş bir yelpazede anlatıla gelir. Çalışmamız, Balkan Harbi'ne sebebiyet veren Koçana hususunda muhalif, Bulgar siyasi partilerinin ve komitacıların oluşturdukları dayanışma ortamıyla düzenlenledikleri mitingler Osmanlı Devleti aleyhinde kamuoyu oluşturarak, içeride ve dışarıda takip ettikleri askerî ve siyasî propagandayı ifade eder. Kral Ferdinand, Bulgar Hükümeti ve Bulgar askeri sınıfının Koçana Vakası sonrası izledikleri politik tavır, Bulgar ordusunun örtülü seferberliği, Avrupa devletlerinin takip ettikleri siyaset ve "Bulgar Milliyetçiliği"nin geldiği safha anlatılmaya çalışılmıştır. Dönemin Balkan Tarihi'ne bakıldığında komitacılar tarafından icra edilen eylemler, bölgede yeni bir düzenin oluşturulmasındaki tesir ve komitacıların eliyle gerçekleştirilen Koçana Vakası, Osmanlı Devleti'nin Balkanlardan çekilmesine zemin hazırlamıştır.

Anahtar Kelimeler: Balkan Harbi, Bulgaristan, Makedonya Meselesi, Koçana Vakası.

¹ Bu makale "İştip Hadisesi ve Koçana Vakası'nın Balkan Harbine Etkileri" adlı Yüksek Lisans tezinden istifade edilerek tekrardan düzenlenmiş ve hazırlanmıştır. bkz. Fırat, F. (2020). İştip hadisesi ve Koçana vakasının Balkan harbine etkisi (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü).

* Arş. Gör, Karabük Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, fatihfirat@karabuk.edu.tr

Giriş

Bulgarlar, 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi nihayetinde imzalanan Ayastefanos Antlaşması'yla kazandıklarını Berlin Antlaşmasıyla kaybedince, bu hâli asla kabullenmediklerini 1885'te Şarkî Rumeli'yi ilhak² ve 1908'de de bağımsızlıklarını ilan ederek göstermişlerdir (Hall, 2003).

Bu gibi hareketlerin Berlin Antlaşması'nı ihlal etmesi ve kendilerine karşı büyük siyasi bir tepki verilmemesi, mevcut özgüvenlerini daha da pekiştirmiştir. Bulgarlar, bundan sonra Makedonya üzerine yoğunlaşmışlardır.³

II. Meşrutiyet'in ilanıyla oluşan "yeni bir cemiyet havası", Makedonya üzerine plan yapan komitacıları bile atmosfere dâhil ederek, faaliyetlerin kısmen durmasını ve bir müddet sükûnetin devam etmesini sağlamıştır. Fakat Meşrutiyet'ten her milletin farklı beklentisinin olması, bu huzuru kısa sürede bitirmiş ve komitacıların eylemlerini daha da şiddetlendirmiştir (Kutlu, 2008).

1910 yılından bu yana artan Balkanlardaki komitacılık faaliyetleri, Makedonya meselesini tekrar gündeme getirmiştir. Bunun sonucunda bölgedeki tren yolları, mahalli hükümet konakları, pazar alanları ve köylere tertip edilen bombalı eylemler de artmıştır (Hacısalihoğlu, 2008).

Koçana Vakası bunlardan sadece biri gibi görünmekle beraber, neticeleri diğerlerinden tamamen ayrı ve ciddiye alınması gereken bir hususiyet arz eder. Osmanlı Devleti'ne ve Balkanların kaderine etki eden bu mühim vaka etraflı bir şekilde izah edilmiştir.

2 Şarkî Rumeli hakkında detaylı bilgi için bkz. (Aydın, 1992).

3 II. Meşrutiyet'in ilanıyla birlikte Makedonya'da oluşan durum için bkz. (Hacısalihoğlu, 2008).

Koçana Vakası'nın Meydana Gelişi

Koçana'nın Bulgar sınırına yakın olması, komitacılar tarafından Koçana ve çevresinde silahlı ve bombalı eylemlerde bulunmalarını kolaylaştırmaktaydı. Bu eylemlerden biri Balkanların kaderini etkileyecek olan Koçana Vakası 1 Ağustos 1912 Perşembe Günü⁴ saat 15 civarında iki farklı noktada patlatılan bombalı eylemlerle meydana gelmiştir. Bombalardan ilki sebze pazarında ve ikincisi ise kısa müddet sonra zahire pazarında patlatılmıştır (BOA, BEO, nr. 4077/305751); (BOA, HR. SYS nr. 2911/52); (BOA, HR. SYS nr. 2911/54).

Koçana Vakası'nda 42 kişi ölmüş ve 180 kişi yaralanmıştır (BOA, BEO, nr. 4070/305203); (BOA, DH. SYS, nr. 98/3). Vakanın ilk safhasında, ölenlerin sayısını belirlemek için vilayet başhekimisi Aron Gazoz, belediye tabip vekili Nusret ve İştîp Fırkası tabiplerinden Abdülkadir Bey ile Bulgar tabip Kiril Efendi tarafından yapılan otopsi raporlarına göre 15 Müslüman, 19 Bulgar, 2 Musevi vatandaş bomba infilakında hayatlarını kaybetmişlerdir (BOA, HR.SYS, nr. 2912/91); (BOA, HR.SYS, nr. 2910/114). Patlamanın olduğu gün, Koçana'nın muhtelif karyelerinde meskun Müslüman düşünlülerinin olması, ölü sayısının fazla olmasını engellemiştir (BOA, BEO, nr. 4070/305203); (BOA, DH.SYS, nr. 98/3).

Zahirevesebzepazarlarında patlayan bombalar, Bulgarlar ve Müslümanlar arasında panik oluşturmuş ve meydana gelen kargaşa esnasında, başlarında komutan bulunmayan başıboş askerler etrafa kaçan Bulgarlar, olayların müsebbibi zannederek bunlara cebir ve şiddet uygulayarak tutuklamaya kalkışmışlardır. Olayın geriliminden dolayı bu hali gören Müslümanlar dahi sopa ve benzeri aletlerle Bulgarlara saldırmışlardır (BOA, DH.SYS, nr. 98/3). Pazarda çıkan bu infial Bulgarlar ve Müslümanlar arasında karşılıklı bir çatışmaya dönüşmüştür. Çatışma esnasında Müslümanlardan biri, bir Bulgar tarafından tüfekle öldürülmüş ve kargaşanın nihayetinde 8 ölü ve 180'den fazlası da ağır yahut hafif şekilde yaralanmışlardır (BOA, BEO, nr. 4070/305205); (BOA, DH.SYS, nr. 98/3).

Kargaşanın ortaya çıkması dolayısıyla korkuya kapılan Bulgarların ekseriyeti han, hane, dükkân, meyhane, değirmen ve kahvehane gibi yerlere

4 Koçana Hadisesi'nin Bulgaristan'ın birçok şehirlerinde büyük bir yankı uyandırmasından dolayı Çar Ferdinand Avrupa seyahatini yarıda bırakıp Sofya'ya hareket etmiştir. (Bulgaristan Havadisî, *Tercüman-ı Hakikat*, nr. 1126); (Bulgaristan'da Muharebe Arzuları, *Sabah*, nr. 8227); Bulgaristan Başvekili Geşoş ise Rodop dağlarında bulunan Çamkoru yazlığınının Sofya'ya gelmiştir. Hızlı bir şekilde bakanlar kurulu toplanmış ve alınacak tedbirleri müzakere etmişlerdir (Koçana Hadisesi Hakkında, *Sabah*, nr. 8225); ayrıca, Geşof vak'a hakkında gerekli bilgiyi tafsilatlı bir şekilde Üsküp konsolosundan talep etmiştir. (Bulgaristan'da Neler Oluyor?, *Tercüman-ı Hakikat*, nr. 11258).

sığınarak kendilerini muhafaza etmeye çalışmışlardır. Kasabadaki olaylar bu şekilde devam ederken olay yerine gelen Kaymakam Hakkı Bey, bu durumu yatıştırmak ve sükuneti tesis etmek için kumandanı olmayan tüm askerlerin kışlaya gönderilmesini sağlayarak pazardaki açık kalan dükkân ve pazar tezgâhlarının yağmalanmaması için polis ve jandarmaları bu hususta tedbir almasına vazifelendirmiştir. Sükunet sağlandıktan sonra, can korkusuyla muhtelif yerlere sığınan Bulgarlar, ikamet ettikleri mahallelere güvenli bir şekilde gönderilmiştir. Ayrıca Hakkı Bey, olaylara karışan askerlerin suç işleyip işlemediğinin öğrenilmesini ve suçlu-suçsuz ayrılmadan her önüne gelen Bulgarın tutuklanıp karakola getirilmesinden doğan mağduriyeti gidermek adına, suçu olmayanların serbest bırakılmalarını ve darp edilenlerin tedavi edilmelerini sağlamıştır (BOA, HR.SYS, nr. 2912/91).

Yaralananların tedavileri kasabadaki doktor yetersizliğinden dolayı Üsküp ve İştîp'ten doktor ve cerrah talebinde bulunulmuştur. Ayrıca Makedonya'nın muhtelif yerlerinden Osmanlı tabiiyetine mensup Bulgarlardan oluşan yaklaşık 12 kadar bir doktor grubu, yaralıları tedavi etmek üzere Koçana'ya gelmişlerdir (Sofya'da, Tercüman-ı Hakikat, nr. 11264). Bunun dışında Bulgar Eksarhlığı da bir doktor ve cerrah gönderilmesini kararlaştırmıştır. Eksarhlığın aldığı karar neticesinde Osmanlı Hükümeti, tabiplerin Koçana'ya gitmesinde herhangi bir zorluk çıkarılmamasını mahalli idarelere iletmıştır (BOA, BEO, nr. 4070/305364).

Yaralıların fazla olması ve tedavi için yer sıkıntısını da beraberinde getirmiştir. Mahalli idareciler bu hususta acilen bir evi hastahaneye dönüştürerek yaralıların tedavisine bu şekilde devam etmişlerdir (BOA, DH.SYS, nr. 98/3). Ayrıca Koçana Vakası'nın meydana geldiği haberi Bulgaristan'a ulaştığında Sofya doktorlarından Sotyar İspasof, Pazanhanyof ile İsnikan Daskolof ve hasta bakıcı Loba Şayafçof'un dahil olduğu bir heyet Koçana'ya gitmek için Bulgaristan Hükümeti'nden izin talep etmişler (BOA, HR,SFR 04, nr. 424/96) ve heyetin talepleri doğrultusunda Bulgaristan Hükümeti de vize vermiştir. Ancak Osmanlı Devleti idaresi, bölgeye gelmek isteyen bu heyete, yaralıların tedavisi için yeterince doktorun bulunduğunu ve gerekli muayenenin eksiksiz bir şekilde yapıldığını, hatta Osmanlı tebaası Bulgarlarından oluşan bir doktor heyetinin dahi Koçana'da bulunduğunu söylemiştir. Osmanlı Devleti tarafından bu açıklamalar yapılırken gazetelerde çıkan haberlerde de Koçana'ya gitmek isteyen bu heyet, hareketten vazgeçtiklerini açıklamıştır. Böyle bir karar almalarında, bölgede kendilerine ihtiyacın olmadığını düşünmeleri mi yoksa başka bir sebebin mi etkili olduğu

şu an için bilinmemektedir (BOA, HR.SFR 04, nr. 424/96).

Bölgede sükunet sağlandıktan sonra Osmanlı idarecileri, bombalı eyleme karışanları ve çıkan kargaşaya sebep olanları tespit edip ve tutuklamak için süratle tahkikat başlatmıştır. Yapılan tahkikat neticesinde 19 kişi tutuklanmış, ayrıca Koçana'nın Bala karyesinden Miço Yordan, Noviçane karyesinden Dorkoviyan ve Paşacık karyesinden Sarafim patlamanın faileri olarak tespit edilip tutuklanmışlardır (BOA, BEO, nr. 4092/306893); (Koçana hadisesi etrafında, Sabah, nr. 8240).

Komitacılar, Koçana'da patlattıkları bombaların yanı sıra Müslümanları daha da zor durumda bırakmak için odun, kömür, pirinç gibi malzemeleri Müslümanlar için tedarik eden Bulgarları "hizmetçilik" (BOA, BEO, nr. 4080/305975) yapmakla itham ederek odunculara ait 125 merkebin semerlerini yakmıştır. Harman vakti olmasından dolayı da pirinçlerin harmanlanmamasını ve pirinç aşçıların da çalışmamalarını tehditle sağlamışlardır. Bu durumdan dolayı, Koçana Kaymakamı acilen örfi idarenin ilan edilmesini ve bölgeye, gerekli görülen askeri kuvvetin gönderilmesini süratle talep etmiştir (BOA, DH.SYS, nr. 98/3).

Koçana'da Örfi İdare'nin İlanı ve Alınan Tedbirler

Koçana Vakası meydana geldikten hemen sonra Osmanlı idarecileri, 4 Aralık 1911'de Kurban Bayramı'nın üçüncü günü vuku bulan İştip Hadisesi'ndeki zaafiyetlerin aynısının Koçana Vakası'nda da yapılmaması için gerekli tedbirlerin süratle alınması düşünülmüştür. Bunun için acilen vilayet savcısı, jandarma alay kumandanı, merkez kaymakamı ve uygun görülecek memurlardan bir heyetin oluşturulması ve yeterli miktarda bir askeri kuvvetin de ilk etapta bölgeye gönderilmesini gerekli görmüşlerdir (BOA, BEO, nr. 4070/305213); (BOA, BEO, nr. 4070/305203).

Osmanlı mahalli yöneticileri, Koçana'daki durumun aciliyetini üst makamlara iletmiş olsalar da gerekli görülen önlemler alınmamıştır. Hatta gazetelerde yer alan haberlerde, Bulgaristan Hükümet yetkililerinin, Divan-ı Harb üyelerinin kimlerden oluştuğuna dair Osmanlı askeri yetkililerine sorular sorduklarında herhangi bir cevap alamadıklarından bahsedilmiştir. Mahalli yöneticilerin Koçana için ön gördüğü tedbirler vakadan yirmi dört gün sonra İdare-i Örfiye ilan edilerek alınmaya başlanmıştır (BOA, BEO, nr. 4079/305919).

Londra Times ve Reuters ajanslarının Koçana Vakası hakkında yaptıkları haberlerden dolayı Londra Sefiri Tefvik Paşa, Osmanlı Hükümetine

gönderdiği telgrafta “Vaka tahkikatının sürüncemede kalması Avrupa gazetelerinin aleyhimizdeki yayınlarının sertleşmesine sebebiyet vermekle beraber devleti siyaseten sıkıntılı bir durumda bırakacağını” söylemiştir. Ayrıca Bulgaristan’da da halk nezdinde galeyanlarının artmasından dolayı devletlerle siyasi münasebetimize kötü bir tesir bırakmakta olduğunu ifade etmiştir. Bu açıklamalardan sonra Koçana için acilen tahkikat yapılmasına, olaya sebebiyet verenlerin cezalandırılmasına ve hadiseden zarar görenlerin zararının tazmin edilmesi söylemiştir. Bunlarla beraber devletin aldığı tedbirlerin ve gelişmelerin gazeteler vasıtasıyla kamuoyuna ilan edilmesi gibi konularda merkez bilgilendirmiş ve yapılması gerekenleri tavsiye edilmiştir (BOA, BEO. nr. 4076/305663); (BOA, DH.SYS. nr. 98/3).

Osmanlı idarecileri, Meclis-i Vükela toplantısında Koçana Vakası için acilen bomba hadisesinin faileri ile kargaşaya katılanların tespit edilmesi ve muhakemeleri için de Divan-ı Harb-i Örfi heyetinin oluşturulması kararlaştırılmıştır. Aynı zamanda ölen ve yaralananların ailelerine gerekli yardımlar için de bin lira Kosova Vilayeti’ne gönderilmesi konusunda bir bütçe ayrılmıştır (BOA, MV, nr. 167/23); (İdare-i örfiye ilanı, Sabah, nr. 8239). Ferik Şükrü Paşa, örfi idare reisi olarak atanmıştır (Koçana’da Divan-ı Harb, Tanin, nr. 1428). Bununla birlikte örfi heyet bölgeye gönderilmiştir (BOA, HR.SFR 04., nr. 866/60); BOA, HR.SYS, nr. 1152/3). Heyet iki topçu kaymakamı, iki miralay, iki piyade binbaşısı, iki yüzbaşı, Selanik İstinaf Ceza Reisi Artur ve Frozuyk Sorgu Hakimi Abdullah Efendi ile Köprülü Sorgu Hakimi ve iki sivil memurundan oluşmaktaydı (Koçana hadisesi etrafında, Sabah, nr. 8267).

Örfi idarenin ilanı ve örfi heyetinin oluşmasıyla hızlı bir şekilde tahkikat başlanmıştır. Aynı zamanda Avrupa gazeteleri yaptıkları haberlerde, Koçana’da Bulgarlara asker, polis ve Müslümanların saldırdığını ileri sürerek 200 askerin kışladan şehre inerek polisle birlikte Bulgarlara silah ve süngü ile hücum ettiklerini yazmışlardır. Hatta askerler tarafından silahla Üsküplü bir mektep talebesinin öldürülüp sürüklendiği, saldırılardan kaçmak için han, hane ve otel gibi yerlere sığınan Bulgarların buralardan çıkarıldıklarını, darp edildiklerini ve yüzleri tanınmayacak kadar zarar verildiğini yazmaktaydılar. Yine aynı ajanslar evlerin ve dükkânların yağmalandığını da söylüyorlardı (BOA, BEO, nr. 4076/305696). Bu tarz iddiaların aynıları Bulgar Eksarhlığı (BOA, DH.SYS, nr. 98/3) ile Dokluca mahalle muhtarı ve diğer muhtarlar tarafından Dâhiliye Nezareti’ne gönderdikleri arzuhâllerde de tekrar ediyorlardı (BOA, DH.SYS, nr. 98/3).

Koçana Vakası hakkında ileri sürülen iddialar, tarafsız ve adil bir şekilde

tahkikat yapılması için Dahiliye Nezareti tarafından Divan-ı Harb-i Örfi'ye havale edilmiştir (BOA, BEO, nr. 4086/306379). Tutuklanan kişiler bomba saldırısını düzenlemek, adam öldürmek, yağma yapmak ve darp etmek suçlarından örfi heyet tarafından muhakeme edilerek saldırıyı düzenleyen dört kişiden ikisine beraat, birisine idam ve diğerine müebbet kürek cezası verilmiştir (BOA, BEO, nr. 4092/306892).⁵

Örfi heyet, Koçana'da yaptığı tahkikatı bitirdikten sonra Ferik Şükrü Paşa, örfi heyetin ilgasını ve eski vazifelerine geri dönmesini telgrafla talep etmiştir (BOA, BEO, nr. 4092/306893).

Koçana Vak'ası Sonrası Kont Leopold Von Berchtold'un “Adem-i merkeziyet” Teklifi

Koçana Vakası meydana geldikten sonra Avrupa siyasetçileri için Balkanlar, tekrardan gündeme girmiştir. Yeni değerlendirmelerde bulunmak ve ortaya çıkabilecek muhtemel sorunlara karşı çözüm sağlamak için birçok teklifte bulunulmuştur.

Fransa Başbakanı Raymond Poincare, 11 Ağustos 1912 Pazar Günü St. Petersburg'da Peterhof Sarayı'nda Çar II. Nikolay ve Çarıçe Aleksandra Fyodorvna tarafından huzura kabul edildiği gün Balkanlardan gelen haberlerle beraber Koçana Vakası hakkındaki endişelerini şu şekilde ifade etmektedir (Poincare, 2013):

...Bulgar komiteciler tarafından Koçana Çarşısı'na iki bomba atılmıştı. Türk polisi derhal çok sayıda genç adamı topladı ve süngü darbelerine katletti. Selanik'te sıkıyönetim ilan edildi. Karadağ, Türkiye ile sınır sorunlarından yakınıyor ve Büyük Devletlerin işe karışmasını istiyordu. M. Kokovtsof, M. Sazonof ve Georges Louis, M. Daescner ve ben, bu gittikçe artan huzursuzluğu gidermenin nasıl mümkün olabileceğini kendimize soruyorduk... Gece bana küçük bir oda tahsis edilmiş olan şalede endişeyle, Koçana katliamını düşünüyordum.

Raymond Poincare'in 9-16 Ağustos arasında Rusya ziyareti Avusturya-Macaristan'ı telaşlandırmıştır. Avusturya bu ziyareti Balkanlara, Fransa ve Rusya tarafından bir müdahale olabileceğinden şüphelenerek bunlardan önce bir harekette bulunmak istemiştir. Avusturya Hariciye Nazırı Kont Berchtold, 13 Ağustos 1912'de büyük devletlere gönderdiği notada, Osmanlı Devleti'nin Balkan topraklarında “Adem-i Merkeziyet” sistemine dayanan

⁵ Koçana Vakası'nda ceza alanların listesi için bkz. (BOA, DH.SYS, nr. 98/3, lef. 81).

reformların yapılmasını teklif etmiştir. Ayrıca Balkan devletleri tarafından mevcut statükoyu bozmalarına yönelik herhangi bir harekette bulunmalarını engellemek için de gerekli görülen konuları Avrupalı devletlerin kendi aralarında müzakere edilmesini teklif etmiştir. Kont Berchtold, bu suretle, Poincare ile Sazonov görüşmelerinden bir netice alınmadan evvel, durumu kendilerine çevirerek meseleyi ele almak istemiştir (Armaoğlu, 1997). Avusturya-Macaristan'ın teklifi üç başlık halinde söylenmiştir (Poincare, 2013):

- 1- Uluslara eşit ayrıcalıklar tanınması,
- 2- Balkanlarda seçim hürriyetinin sağlanması,
- 3- Ulusların dengeli bir temsilinin oluşturulması,

Kont Berchtold'un Makedonya bölgesi için teklif ettiği "Adem-i Merkeziyet" siyaseti ilk zamanlarda, Avrupa devletleri tarafından memnuniyetle karşılanmıştır. Fakat zaman içinde Avusturya'nın bu teklifinden şüphe ve endişe edilmeye başlanacak ve Avusturya-Macaristan Balkan devletleri üzerinde egemen bir etki sağlamaya çalışıyor olması endişeyi artıracaktı. Aynı zamanda gittikçe yükselen "Adem-i Merkeziyet" söyleminin oldukça muğlak olduğu ve somut hiçbir program önermediği, sadece "platonik" bir istekte bulunduğu dikkat çekilecekti (Poincare, 2013). Fransa, İstanbul elçisi Bompard, kontun teklifinin "ırkların çatışması ve Avrupa Türkiyesi'nin dağılması" sonucuna sebebiyet vereceğini üst makamlarına iletmiştir (Poincare, 2013).

Berchtold'un bu teklifi Avrupa devletlerini tatmin etmediği gibi (Berchtold'un teklifi, Sabah, nr. 8251) Balkan devletlerini de memnun etmemiştir. Osmanlı Devleti dahi bu teklifi kendi içişlerine müdahale olarak görmüştür. Sadrazam Gazi Ahmet Muhtar Paşa, makamında Avusturya elçisini kabul ettiğinde Kont Berchtold'un söylediklerini kabul edilemez olduğunu bildirmiştir. Bununla birlikte ırk ve din ayrımı yapmaksızın Arnavutlara tanınan haklar gibi Rumeli halklarına da eğitim ve dil hürriyetini tanımaya hazır olduğunu ilave etmiştir (Poincare, 2013). Osmanlı Hariciye Nazırı Gabriel Efendi, Fransa elçisi Bompard'a "Kont Berchtold'un teklifi kabul edilemez ve kabul edilmeyecektir" diye beyanat vermiştir (Poincare, 2013).

Bulgar Hükümeti, 29 Ağustos 1912 Perşembe günü Kont Berchtold'un teklifini görüşmek üzere toplamış ve hükümet, Berchtold'un teklifine sıcak bakmamakla beraber halkın da memnun olamayacağından dolayı bu

görüş ittifakla reddedilmiştir (Bulgaristan ne diyor? *Tercüman-ı Hakikat*, nr. 11280). Muhalif Bulgar partileri de Berchtold'un teklifinin Makedonya Meselesi'ni ertelemeye yönelik olduğunu söylemişlerdir. İlaveten Makedonya Meselesi'nin halledilmesi için Bulgar Hükümeti ve Avrupa devletlerinden, Makedonya ile Edirne halkları tarafından vali seçilebilmesi ve muhtariyet idaresine geçilmesinde de yardım istenmesini talep etmişlerdir. Şayet bu istekler kabul edilmezse Bulgar Hükümeti'nden tüm askeri gücünün silah altına alınmasını talep ederek Makedonya ve Edirne Bulgarların hukukunu korumaları için savaş ilanında bulunmalarını istemişlerdir (Bulgaristan nasıl düşünüyor, *Tercüman-ı Hakikat*, nr. 11276).

Bölgedeki problemleri çözmek için girişilen teşebbüsün başka sorunun ortaya çıkmasına sebebiyet vermesi çözümsüzlük ve küçük bir değişikliğin büyük facialara dönüşeceğini bilen Avrupa için Balkanları, "Barut Fıçısı" veya "Düello Alanı" olarak tanımlamaktadır (Öksüz, 1999).

Koçana Vakası Sonrası Düzenlenen Mitingler

Koçana Vakası sonrasında Bulgaristan halkı, siyasiler ve gazetelerde büyük bir heyecan vardır. Bu hâl Osmanlı basınına da yansımaktadır. Ayrıca Koçana ve yükselen harareti siyasi fırsat olarak değerlendiren Nasyonalistler; Bulgar hükümeti aleyhinde şiddetli bir muhalefet hareketini başlatmışlardır (Koçana Hadisesi, *Tercüman-ı Hakikat*, nr. 11260); (Koçana hadisesi etrafında", *Sabah*, nr. 8222).

Proporeç Gazetesi'ndeki bir haber, komitacıların Koçana Vakası ve Osmanlı Devleti'ndeki durumları müzakere etmek için bir toplantı yapmayı kararlaştırdıklarını yazılmaktadır. Bu toplantıya Makedonya ve Edirne'de bulunan cemiyetlerinin de birer murahhas göndermesi kabul edilmiştir. Sofya Darülfünü'nunda bir toplantıda komitanın seçimi gerçekleştirilmiştir. Komitanın başkanı, Doktor Polihrom Neyço ve başkan vekili, Koşavalif seçilmiştir. Heyetin başlıca vazifeleri de şöyle kararlaştırılmıştır (Koçana hadisesi hakkında, *Tanin*, nr. 1417).

1- Osmanlı Devleti'nde meydana gelen Koçana benzeri hadiseleri takip edilecek,

2- Herhangi bir hadisede zulüm veya işkenceye maruz kalanların haklarını savunmak için teşebbüse geçilecek,

3- Osmanlı Devleti'ndeki diğer halklarla mümkün mertebe irtibatta bulunulacak,

4- Bulgarlar için mücadele edenlere maddi ve manevi yardım sağlanacaktır.

Bulgar cemiyetleri tarafından teşkil edilen bu komitaya Makedonya Kardeşleri ismi verilmiştir. Makedonya Kardeşleri Komitesi, ilk toplantısını birkaç gün sonra Sofya Belediye gazinosunda herkesin katılabileceği bir toplantı yapılmıştır. Bulgar gazetecilerin bir çoğu da davet edilmiştir. Bu gazetecilerden bazıları P. N. Daskalof, S. Sangof, M. Markof, İspitarofski, Nikolof M.'dir. Toplantıda hususen Koçana Vakası ve Makedonya'nın diğer yerlerinde Bulgar halkına yapılanlar "mezalim" olarak tanımlanmış ve buna karşı duranlar şiddetli bir şekilde eleştirilmiştir. Ayrıca Koçana Vakasını Bulgar kamuoyuna duyurmak ve Bulgaristan dahilinde protesto mitingleri düzenlemeyi ve bu mitingleri tertip edecek heyetin seçilmesi de kararlaştırılmıştır. Bunların dışında Bulgar Hükümeti, Osmanlı Devleti'ne karşı sert bir şekilde teşebbüste bulunmaya mecbur etmeye zorlanacaktır (Koçana hadisesi hakkında, *Tercüman-ı Hakikat*, nr. 11261).

O güne kadar, aralarında ihtilaf bulunan tüm Bulgar komitaları millî bir hareket oluşturmak için müşterek bir fikir etrafında toplandılar. Komitalar, Bulgar şehirlerinde tertip edilecek mitingler vasıtasıyla da halkı milliyetçilik etrafında toplamaya çalışacaklardı. Bu hareketin de Makedonya'da çıkan gazeteler tarafından himaye edilmesi kararı verilmişti (Koçana vakası, *Tanin*, nr. 1416); (Koçana hadisesi etrafında, *Sabah*, nr. 8222). Sofya gazeteleri Koçana'da vuku bulan hadiseyi Bulgar halkına duyurmak ve bir nevi Makedonya Bulgarları adına harekete geçilmesi için ittifakla bir beyanname yayınlayarak desteklerini şöyle göstermişlerdi (Harb Borusu, *Tercüman-ı Hakikat*, nr. 11266):

Her Bulgar Ahalisi !

Koçana'da iki karye katli âmm edilmiş İştîp'te ise Bulgarlar mahv olmuştur. Bulgar nâmı altında olanlara yine kitâl, yine tahribât. Bulgaristan hududunda henüz 40 kilometre uzakta gözlerimizin önünde kitâller icra ediliyor yalnız bu değil: Makedonya ve Edirne umumen kitâl ve tahribat içerisinde pûyân daha ne bekliyoruz? Otuz beş senedir milletin ruhu Makedonya'ya aid bir vicdân taşıyor. Makedonya için kahır ediyor, düşünüyor. Kıyas kabul etmez derecede kanla mülemma olan o güzel Makedonya'nın ve pek çok eziyetler altında inlemekte olduğu düşünüyoruz.

Sözümüz vaktiyle Rumeli-i Şarki için, küçük bir hemşîre için idi. Bunu

bir araya topladık sıra Makedonya'a geldi. Makedonya için bekleyiniz sözü ref' olundu mu? Oraların muhtariyeti için pek pahalı hazırlıklar yapıldı. Fakat yine vicdan bize Makedonya'yı bekleyiniz diyor. Güzel hayat mesûdiyeti için kahrettik, güçlük çektik, ve hanelerimizde olan ağır pahalı variyetimizi feda ettik, kendimizi bununla teselliye eyledik. Makedonya için bir az daha fedakarlık edelim.

Bulgar gazetesi *Lev Sarçafa*'da yazılan bir haberde, İştîp Hadisesi olduğu zaman Bulgar halkının hükümetlerinden arzulu bir şekilde harp talep ettiğini; Koçana Vakası ile İştîp Hadisesi mukayesede bulunulduğunda, İştîp Hadisesi'ndeki hararetin Koçana Vakası'na kıyasla bir hiç hükmünde olduğu belirtildikten sonra, "...fırka-ı muhtelif-i siyasiye, matbuat ve her sınıf halk, devlet-i Osmaniye'ye karşı müthiş bir adavet hissederek hükümeti ilan-ı harbe icbar etmek istiyorlar..." şeklinde yazılmaktadır (Bulgaristan'da harp propagandası ve sofya'da büyük bir miting, *Tercüman-ı Hakikat*, nr. 11268).

Koçana Vakası'ndan sonra, komitacılar tarafından alınan miting kararlarının ilki Sofya'da yapılmıştır. Mitinge siyasi partilerin liderleri ve eski nazırlardan bazıları da katılmıştır. Miting 12 Ağustos 1912 Pazartesi günü yapılmış (BOA, DH.SYS, nr. 98/3); (BOA, HR.SYS, nr. 1152/3), Çarşamba günü saat 16 civarlarında dükkânlar, mağazalar ve gazinolar kapanmış, şehir siyah bayraklarla donatılmıştır. Sofya Metropoliti, kilise çanlarının çalınmasını yasaklamasına rağmen halk kilise önündeki polisleri geçerek çanları çalmaya başlamıştır. Hatta Rum ve Ermeni kiliseleri de bu çan seslerine eşlik etmişlerdir. Knez Boris Meydanı'nda yaklaşık 30 bin kişi toplanmış ve siyasi partilerin bayrakları dalgalanmıştır. Halk yavaş yavaş Knez Boris Meydanı'ndan Sobronya Meclisi'ne doğru "Harb! Harb!" sloganlarıyla ilerlerken Avusturya sefaretinin önüne geldiklerinde, buradan sessizce geçilmiştir. İtalya sefaretinin önüne geldiklerinde ise "Yaşasın Harb, Yaşasın İtalya" sloganları atılmıştır. Sobronya Meclisi önüne geldiklerinde ise burada toplanan 15 bin kişilik gruba dahil oldular. Daha sonra II. Aleksandr'ın heykeli önünde bayraktarlar tarafından bir saf oluşturulur ve bunların önünde siyah kazıklara mihlanmış beyaz tahtalar üzerinde "Muharebe, kana kan ile yıkanır", "Edirne yoluna doğru", "Balkan, Balkan akvamına", "Hazreti Davud iman ve kavliyyata galebe çaldı", "Bugün herkesin arzusu muharebe ve intikamdır", "Rusya bize muavenet edip esaretten kurtardı. Biz niçin kan kardeşlerimize muavenet etmeyelim" şeklinde yazılar yazılmıştır (Bulgaristan'da harp propagandası ve sofya'da büyük bir miting, *Tercüman-ı Hakikat*, nr. 11268).

Bu mitingde konuşma yapanlar arasında, Eski Sofya Belediye Başkanı

Krastoyanof, Pasaş Radoslavviç, İstevyancof, Stambolovist partisine mensup olan Todorof ve General Vazof bulunuyordu. Bu konuşmacılar arasında İstevyancof'un beyanatı öne çıkmaktadır ki o da şöyledir (Bulgaristan'da harp propagandası ve sofya'da büyük bir miting, *Tercüman-ı Hakikat*, nr. 11268).

“Koçana Hadisesi her gün icra edilen cinâyât, mezalim ve itisafat, barbarlık ve kıtaller silsilesinin bir parçasıdır. Bütün bunlar ise hürriyetperver olduğunu söyleyen bir millet tarafından ikâ' ve icra ediyor. Ah her gün kardeşlerimiz katli ve telef ediyorlar”, bu sözlere karşılık halk “Harb, Harb,” diye kesintisiz bir şekilde bağırmış, İstevyancof da sözlerini şöyle sonlandırmıştı, “Bu miting Bulgar ahalisinin son sözünü söylemesini talep ediyor. Harb, Harb!. Rical-i siyasiye ile nuzzara artık merasim zamanının geçmiş olduğunu söyleyiniz. Biz hepimizde yekzebân olarak, Bulgaristan Hükümeti artık ‘Tüfenk ve süngü ile söz söylemeli diye bağırmalıyız.” Halk yine “Harb, Harb, Harb” sesleri ile mukabele etmiştir. Miting sonunda heyet, kararlarını şu şekilde açıklamıştır (Miting tafsilatı, *Tercüman-ı Hakikat*, nr. 11265):

Bütün bu hallere karşı Bulgaristan'ın ihtiyar-ı sükût etmesi, halkta şiddetli bir heyecan uyandırmış olup neticede müthiş bir ihtilal hasıl olacaktır. Karar, Makedonya ile Edirne Vilayetini Türk boyunduruğundan kurtarmak için Bulgaristan Hükümeti'ni her türlü tedâbîri ittihazı davet etmektedir.

İkinci büyük miting, 22 Ağustos 1912 Perşembe günü Filibe'de düzenlenmiştir. Sofya da olduğu gibi şehir siyah bayraklarla donatılmıştır. Halk Muradiye Camii önündeki meydanda toplanmıştır. Mitinge Bulgaristan'daki tüm siyasi partiler iştirak etmişler, Hatta hem Bulgar Hükümeti'ne mensup hem de Osmanlı Devleti'ne yakın gözükten Boğdan Kalçof, İstinaf Obrikof gibi siyasetçilerin dahi mitingde katılması, Osmanlı gazeteleri tarafından şaşkınlıkla karşılanmıştır (Bulgaristan mitingleri, *Tercüman-ı Hakikat*, nr. 11271). Mitingde her siyasi partiden birer hatip söz almıştır. Bunların en mühimi Radoslavist Liberal Partisi Başkanı Hristo İvan Popof'tur. Popof, Sofya mitinginde yapılan konuşmalara benzer bir açıklamada bulunmuştur. Ayrıca, kral ve hükümetten diplomatik girişimler ile Makedonya'da muhtariyetin ilan edilmesini veyahut Osmanlı Devleti'ne karşı harp kararının alınmasını da talep etmiştir. Konuşmasını bitiren İvan Popof, halka hitaben “Muharebe ister misiniz” diye sormuş, mitingdeki insanlar galeyana gelerek hep bir ağızdan “Türklere muharebe, Türklere muharebe” diye cevap mukabele etmişlerdir. Miting sonrası halk, sokak sokak nümayişlere devam etmiştir

(BOA, HR.SFR. 04., nr. 424/110); (BOA, HR.SFR. 04., nr. 424/109).⁶

Büyük çaplı diyebileceğimiz Sofya ve Filibe'nin dışında Varna (BOA, HR. SFR. 04., nr. 424/102); (Bulgaristan havadisi, *Tercüman-ı Hakikat*, nr. 11269), Tırnova, Dobriç, Plevne, Hezargrad (Razgrad) ve Rusçuk (BOA, HR.SFR 04., nr. 424/104); BOA, HR.SFR. 04., nr. 628/67); (BOA, HR. SFR. 04., nr. 424/102); (Bulgaristan havadisi, *Tanin*, nr. 1422), gibi şehirlerde de miting yapılmıştır. Bu şehirler gibi kasabalardan köylere kadar hemen hemen Bulgaristan'ın her yerinde büyük-küçük mitingler düzenlenmiştir (Balkan, *Tercüman-ı Hakikat*, nr. 11277).

Dobriç'teki Şadırvan Meydanı'nda toplanan halka, en meşhur Bulgar hatipleri konuşmalar yapmıştır. Burada yapılan konuşmalar da Osmanlı karşıtlığının yanı sıra Koçana Vakası'nda ölen Bulgarlara ait kanlı elbiselerin teşhir edilmesi, Bulgar halkını daha da öfkelenendirerek galeyana getirmiştir. Kanlı elbisenin teşhiri, Müslümanlara fiziki saldırıların önünü açacak bir ortam hazırlamıştır. Fakat Bulgar mahalli idarelerin aldığı tedbirler sayesinde vuku bulacak hadiseler hemen müdahale edilebilmiştir (Bulgaristan'da harb hazırlıkları, *Tecüman-ı Hakikat*, nr. 11275). Müslümanlara yapılan bu saldırılar günlük hayatlarının dışında, ibadet vakitlerinde de olabiliyordu. Bu saldırılara örnek olarak Hezargrad mitingi esnasında cami minaresinde ezan okuyan müezzine Bulgarlar taş atarak saldırmışlardı (BOA, HR.SFR 04., nr. 628/71).

Çoğunluğunu kadınların oluşturduğu Plevne mitinginde, Türkler aleyhinde sözler söylenmiş, Osmanlı Devleti'ne karşı harp ilan edilmesi yönünde konuşmalar yapılmıştır (Harp aleyhinde, *Tercüman-ı Hakikat*, nr. 11266).

Bulgaristan'ın birçok şehrinde yapılan mitinglerde, söylenen cümlelerin ve alınan kararların tatbik edilmesi için Kral Ferdinand ve Başvekil İvan Geşof'a tebliğ edilmesi için bir heyet seçilerek ve Kral Ferdinand'dan randevu istenmiştir. Fakat kral, tahta geçişinin 25. yıl dönümünden dolayı 15 Ağustos 1912 Perşembe günü Tırnova'da⁷ düzenlenen merasimlere⁸ katılacağını bildirerek heyeti huzura kabul etmemiştir. Tırnova'dan geri döndüğünde huzura kabul edilecekleri heyete bildirilmiştir (Bulgaristan havadisi, *Tercüman-ı Hakikat*, nr. 11267).

6 Filibe'de yapılan mitingde sosyalistlerin iştirak etmediklerine dair bkz. (Bulgaristan'da Tahrikat, *Tanin*, nr. 1421); Harp taraftarı olan siyasi partileri eleştiren sosyalistlerin açıklamaları için bkz. (BOA, HR.SFR 04, nr. 628/71).

7 Tırnova Merasim Programı'nın Fransızca metni için bkz. (BOA, HR.SFR.04, nr. 579/45.).

8 Kral Ferdinand tahta geçişinin 25. yıldönümüne özel Makedonya-Debre millî kıyafetleriyle bir resim çektirmiştir. Bu resim *Veçerna Novosti Gazetesi*'nde de yayınlanmıştı. Resim için bkz. (BOA, HR. SFR 04, nr. 865/55); ayrıca Tırnova'da yapılan törenin plan ve programı için bkz. (BOA, HR.SFR 04., nr. 579/45.)

Heyet, Koçana Vakası ve mevcut durumdan dolayı Tırnova merasimlerinin tehir edilmesini arzu etmiştir. Bulgar gazeteleri, halkının mitinglerle arzularını ortaya koyduğunu ve harp ilanı kararının alınmasını talep ettiklerini yazmayken Kral Ferdinand'ın Tırnova merasimlerini ertelemesini protesto etmek için o gün ki gazetelerin sayfalarını siyah çizgi halinde basmışlardır. Bununla birlikte gazeteler, ordunun dürüst bir tavır sergilediğini fakat hiçbir şey yapamayıp öylece durmaktan “muztarip” olduklarını, bahsetmiştir (Bulgaristan'da harb arzuları, *Sabah*, nr. 8233).

Yine gazeteler, Tırnova'daki merasimler hakkında bilgi verirken, Kral Ferdinand'ın uzun bir müddet Tırnova'da kalacağını, Preobrajenski Manastırı'nda Bulgaristan'ın sorunlarını ve geleceğine dair izlenecek adımları düzenleyebileceğini ve hatta burada, fevkalade bir toplantı yapabileceğini iddia etmişlerdir. Kral Ferdinand, Tırnova ziyaretinde ekseriyetle üst düzey askeri sınıf kimselerle bir araya gelmiştir. Bu kişiler arasında General Ivan Fitcheff ve Harbiye Nazırı General Nikiforof vardır (Bulgaristan'da harb arzuları, *Sabah*, nr. 8229).

Kral Ferdinand, Tırnova'dan döndüğünde mitinglerde alınan kararlar ve halkın arzularını tebliğ etmek için tekrar saraya gelen heyetle görüşmek istemeyerek, taleplerini başkatip Gospodin Dobrovice'ye verilmesi talimatını vermiştir. Bu tavırla heyet gücendirilmiştir (Çar ve mitingciler, *Tercüman-ı Hakikat*, nr. 11273).

Başvekil Geşof heyete Osmanlı Devleti'ne harp ilanında bulunmayacaklarını, zira Avrupalı devletlerin Bulgaristan'a bir askeri harekette bulunmaması için şiddetli bir nota verdiklerini belirtmiş ve talepleri reddetmiştir (Reis-i nüzzarın cevabı, *Tanin*, nr. 1421); (Balkanlarda, *Tercüman-ı Hakikat*, nr. 11291). Hükümet, barışa taraftar olmasına rağmen, iç siyasetten dolayı “aciz” kaldıklarını Başvekil Geşof, Fransa'nın Sofya elçisi Panafiyö ile yaptığı görüşmesinde şu şekilde belirtir (Poincare, 2012):

Biz kesinlikle, son noktasına kadar barışçı bir tutum izlemeye kararlıyız. Fakat bir halk hükümetiyiz ve şayet İtalyan-Türk savaşı yakın zamanda Makedonya Hıristiyanlarına tatmin olacakları hiçbir şey verilmeksizin sona ererse, halkın ve ordunun sabrının taşmasının önüne geçmekten aciz kalırız.

Hatta Geşof Rus elçisine, Makedonya Hristiyanlarının talihi iyileşmezse, dışarıda savaşmakla içeride savaşmak arasında seçim yapmaya zorlanabileceğini dahi söylemiştir (Poincare, 2012).

Koçana Vakası Sonrası Bulgar Ordusu'nun Şumnu Manevrakarı ve Örtülü Seferberlik

Bulgaristan Devleti, Balkan Harbi'ne girmeden önce, son askeri manevralarını Şumnu'da yapmıştır. Her sene mutad olarak yapılan askeri tatbikatlarını 1912 yılı için yapmayacaklarını ilan etmişlerdir. Fakat 3 Eylül 1912 tarihinde Sofya Sefiri Nabi Bey'in Hariciye Nezareti'ne çektiği bir telgrafta, Koçana'dan sonra olan galeyanlardan dolayı halkın heyecanını yatıştırmak adına askeri manevraların yapılacağı kararını aldıklarını iletmiştir. Nabi Bey bu değişikliğin, her ne kadar halkın heyecanını yatıştırmak niyetiyle yaptıklarını ileri sürmüş olsa da bu kararlara güvenilmemesi gerektiğini de belirtmiştir (BOA, BEO. 4081/30657).

*Nea-patris Gazetes'i*ndeki bir haberde, Balkanların muharebenin arifesinde olunduğu belirtilmiştir. Bulgaristan'ın askeri manevra bahanesiyle baştan başa bir hazırlık içinde olduğu, hududa askeri mühimmat sevk edildiği ve redif askerlerinin silah altına alındığı söylenmiştir (Bulgaristan'da muharebe arzuları, *Sabah*, nr. 8227).

Aynı şekilde Sofya Maslahatgüzarlığı, Bulgarların askeri teçhizat bakımından fevkalade hazırlıklar yaptığına dair haberler alınca bunun, yapılacak manevralar için mi yoksa başka bir maksat için mi olduğuna dair Filibe ve Varna şebenderliklerine, bu hazırlıklarının sebebini sormuştur (BOA, HR.SFR.04, nr. 865/69). Bunun üzerine Varna Şebenderi Mehmet Bey yaptığı incelemeler neticesinde, Bulgar Ordusu için Hocabey'den (Odessa) satın alınan yüksek miktarda beygirin Varna'ya çıkarıldığını söylemiştir. Varna ve civarındaki beygir ve kıtar hayvanları mevcudunun tespit edilmesi için de sayılarının kaydedildiğini bildirmiştir.

Ayrıca harp zamanında Varna'daki doktorların, mahalli idarenin emrinde olacağını ve otomobillerin dahi hükümete teslim edileceğine dair aldığı istihbaratı belirtmiştir. Son olarak hiçbir tüccara, ticari faaliyetlerini yürütebilecekleri vagon temin edilmemesinin, manevralar için yapılan bir askeri hazırlık olmayıp başka bir şeye hizmet ettiğini söylemiştir (BOA, HR.SFR.04, nr. 865/107).

Şumnu manevraları 5 Eylül 1911'de başlamıştır. Kral Ferdinand, büyük manevraların başkumandanlığını uhdesine alarak yanında Prens Boris ve Prens Kiril ile Şumnu'ya gitmiştir (Balkan mesâili, *Sabah*, nr. 8263); (Bulgaristan'da büyük manevralar, *Tanin*, nr. 1447). Ayrıca Filibe Fırkası Kumandanı General Kovaçef, manevralarda müdafaa kumandanı olarak vazifelendirilmiştir ve Filibe Fırka Müfettişi General İvanof'ta onlara katılmıştır (BOA, HR.SFR.04, nr. 865/45).

Sofya Maslahatgüzarlığı tarafından, aldığı istihbarat üzerine Bulgaristan'da harp şayialarını azaldığını fakat Bulgar İhtiyat Kuvvetleri'nin iki günden beri Şumnu tarafına yöneltildiği ve askerî sevkiyatın devam ettiği, birliklerin ihtiyaçları konusunda teferruatına kadar her şeyin temin edildiği belirtilmiştir (BOA, HR.SFR.04, nr. 628/87).

Bulgar gazeteleri ve siyasetçileri, yapılan manevraların mevcut sulh hâlini bozacak veya bir harp gayesini taşımadığını ve birliklerin yakın bir zamanda terhis edileceğini söylemişlerdir. Lakin bu birliklerin terhisi hiçbir zaman gerçekleşmeyecektir (Bulgaristan maliye nazırı'nın beyanâtı, *Yeni İkdâm*, nr. 5607). Balkanlardaki gergin durum hakkında Bulgaristan Başvekili İvan Geşof'a sual olunduğunda kendisi şu beyanattı vermiştir (Bulgaristan'ın temayülatı, *Tanin*, nr. 1452):

Balkanların sulh ve müsalemetini tehdid eden, biz Bulgarlar değiliz. Size katıyyen beyan edebilirim ki sulhun idamesi veya ihlali Türkiye'nin Memalik-i Osmaniye'de bulunan Ahali-i Hıristiyanıye'ye edeceği suret-i muameleye vabestedir.

Bulgaristan, Koçana Vakası'ndan dolayı meydana gelen siyasi kriz ve Bulgar halkının tepkisinin⁹ oluşturduğu zeminin, muharebeye müsaade ettiğini görüyordu. 1912 Şumnu manevralarının ani bir kararla alınması, sıradan bir askeri tatbikattan öte bir harp hazırlığı mahiyetini taşımaktaydı. Bu manevralarla ordu seferberliği "örtülü" bir şekilde sağlanacaktı.

Bulgar Ordusu'nun tedarik ve sevkiyatına bakıldığında bir harp hareketine benzemesinden dolayı Bulgar siyasetçileri sürekli, Osmanlı ile Bulgaristan arasında çıkacak muharebenin ihtimali üzerinden sorulara maruz kalmaktaydılar. Harp gerçeğinin ortada olmasına rağmen Bulgar ordusuna zaman kazandırmak için muhtemel bir harp üzerinden sorular sürekli yalanlamıştır.¹⁰

Koçana Vakasından 5 gün sonra Bulgar Hükümeti, yaptığı toplantı neticesinde Tuna ordusunun, 17., 18., 19., 20., 21., 26., 27., 28., 29 ve 30. ihtiyat ve redif birliklerini silah altına çağırmıştır. Ordunun altı istihkam ve 10 topçu birliğini de silahlı davet etmiştir (Bulgaristan ihtiyat ve redifleri silah başına, *Tercüman-ı Hakikat*, nr. 11258); (Bulgaristan ihtiyat ve redifleri, *Sabah*,

⁹ Bulgar Başvekili İvan Geşof'un Balkan Harbi sonrası yayınladığı The Balkan League adlı hatıratında, İştıp ve Koçana olaylarının Balkanlardaki barış ortamının devamından yana olan Bulgar siyasetçilerini etkilediğini belirtmiştir. Bkz. (Gueshoff, 1915)

¹⁰ Bu tekzip siyasetinin bir örneği Yunanistan tarafından yapılmaktaydı. Balkan Harbi öncesi bu siyaseti Bulgarlar ve Sırp'ların dahi yaptığını görmekteyiz. Bir örnek olarak Bulgar ve Sırp Başvekilleri Geşof ile Pasiç aynı vakitte seferberlik kararı almakta hemfikir olduklarını kararlaştırmışlardır. Fakat Yunanistan ise deniz yolu ile alınacak bazı malzemeler olduğundan dolayı Osmanlı Devleti ile siyasi münasebetlerini vaktinden evvel kesilmesi halinde bu siparişlerin akim kalacağından dolayı müttefiklerinden seferberlik için 22 veya 23 Eylül'de başlaması yönünde olurlarını talep etmiştir. bkz. (Ter. Albay Murat Tunca, 1943).

nr. 4220). Aynı zamanda Bulgar Hükümeti, Harbiye Nezareti bütçesine tahsis edilmesi için Fransa'dan 150-180 milyon frank borçlanma girişiminde bulunmuştur (Bulgaristan tehdidi, *Tanin*, nr. 1412.); (Bulgaristan tedarikati), *Sabah*, nr. 8214).

16 Eylül 1912 tarihinde yapılan askeri şurada¹¹ Bulgar Harbiye Nazırı, Osmanlı Devleti'yle yapılacak bir harpte ordunun ihtiyaçlarını bu toplantıda beyan etmiş ve eksiklerin yıl sonuna kadar tedricen tamamlanacağını söylemiştir (Ter. Albay Murat Tunca, 1943).

Bunların yanı sıra hükümet, halk ve esnaftan tekâlif-i harbiye adı altında imkân dahilinde un, zahire, pirinç, fasulye, yağ, amerikan bezi, torba, çarık, limon tozu vesaire gibi erzak ve mühimmata varıncaya kadar lazım olan malzemeyi talep etmiştir (Harp karşısında, *Yeni İkdam*, nr. 5608).

Bulgar ordusunun seferberlik faaliyetlerini devam ettirdiği dönemde, Bulgartarafındaki hareketlilik hakkında Osmanlı makamları, bilgiteminetmek için istihbarat çalışmaları yapmıştır. Örneğin Palanka Kaymakamlığı'nın, Bulgaristan Hükümeti'nin sağlık dışında hususi işler için memurlarına izin vermediğine dair (BOA, HR.SFR.04, nr. 279/44); (BOA, BEO, nr. 4071/305302) elde ettiği bilgi üzerine Osmanlı Hükümeti, Sofya Sefareti'nden meselenin tahkik edilmesini istemiştir (BOA, BEO, nr. 4071/305302). Sefaretin yaptığı tahkikat neticesinde böyle bir uygulamanın olmadığını söylenmiştir (BOA, HR.SFR.04, nr. 279/44); (BOA, BEO, nr. 4071/305302).

Sofya Maslahatgüzarlığı'ndan Rusçuk Şehbenderi Nuri Bey'e çekilen bir telgrafta, Bulgar ordusunun harp için askeri hazırlıklarda bulunduğu dair rivayetler olduğu iletilmiştir. Bunun üzerine nerede, ne miktar mühimmat, erzak sevk edildiği ve ne gibi levazimat sipariş ve tedarik edildiği ve nasıl tedbirler aldıklarını etraflıca tahkik edilmesi istenmiştir. Ayrıca ileride yapılacak herhangi bir sevkîyat olması durumunda günü gününe bildirilmesi de söylemiştir (BOA, HR.SFR.04, nr. 628/99).

Butalimat üzerine Rusçuk Şehbenderi Nuri Bey, Sofya Maslahatgüzarlığı'na gönderdiği askeri istihbarat raporunda, 11 Bulgar ihtiyat birliğinin hazır bulunması için 25 Ağustos 1912 tarihinde celb emri verdiğini ve bir hafta sonra manevra mevkiine çağrıldıkları bildirilmiştir. Bu emir ile birlikte askeri bir komisyon teşkil edilerek Rusçuk'ta bulunan han ve hanelerde ne kadar askere yazılacak kişi olduğu (BOA, HR.SFR.04, nr. 628/62) ve halkın yük ve binek hayvanlarının miktarı tespit edilip kaydedildi haber verilmiştir. Ayrıca Rusçuk'ta belediye tarafından bütün esnaf ve tüccara tahşidat ilan edilmiştir.

¹¹ 16 Eylül 1912 tarihinde Kral Ferdinand'ın iradesiyle toplanan Askeri Şura, Osmanlı Devleti'yle yapılacak bir harpte ihtiyaçlar ve tedbirler görüşülmüştü. Bu toplantıya katılan generaller ise N. Nikiforof, İv. Fiçef, N, İvanof, V. Kutinçef ve R. Dimitrief idi bkz. (Ter. Albay Murat Tunca, 1943).

Esnafa ordu için temin edecekleri eşya ve yiyecek miktarı kendilerine dağıtılan gizli belgelerde bildirilmiştir. Raporda, buralardan diğer bölgelere mühimmat ve erzak gönderildiği de yazılmıştır. Ayrıca Nuri Bey, Hocabey (Odessa) Limanı'ndan mühimmat ve silahlarla yüklü "Rodos" adlı vapurun Silistre'ye kadar geldiğini fakat oradan da malzemenin nereye çıkarıldığına dair herhangi bir malumat elde edemediklerini ifade etmiştir. Diğer taraftan, askeri ambarlara depolanmış eşya, nakliye arabaları, süvari ve topçu hayvanlarına ait eyer takımları, elbiseler ve çantalar gibi askeri levazımın tamamlanmasına dikkatli bir şekilde çalışıldığı söylenmiştir. Aynı raporda, harp esnasında yaralı ve hastaların nakli için gerekli sedyelerden yüksek miktarda imal edildiği ve sipariş verildiği belirtilmiştir (BOA, HR.SFR.04, nr. 628/99). Ayrıca Rusçuk'ta bulunan doktorlara verilen bir ihtarnamede, seferberliğin ilanı halinde 3 gün içinde kendilerine söylenen bölgelere gitmeleri istenecektir (BOA, HR.SFR.04, nr. 628/74); (HR.SFR.04, nr. 866/95).

Bulgar ordusu bu şekilde askeri hazırlıklarını tamamlamaya devam ederken, 14 Eylül'de hükümet, Sofya'daki Avrupalı sefirlere verdiği muhtıra şöyledir (Aydın, 2015):

Makedonya ıslahatı, tatbik olunacağı ahaliyi ihtiva edecektir. Bu ahalinin bir millî meclisi olacaktır.

Başında büyük devletlerin muvaffakatiyle tayin edilmiş bir vali bulunacaktır. Genel isteğe göre umumi maliyeye muvafık olan bu proje büyük devletler nezdinde hüsnü kabule mazhar olursa buhran derhal sona erecektir. Her ne olursa olsun Avrupa kabineleri Bulgaristan'ın isteğini reddettikleri takdirde, Bulgaristan derhal umumi bir seferberliğe gidecektir. Bulgar Hükümeti artık girmiş olduğu bu yoldan geri dönemez. Bulgar Hükümeti meclisin iznini almadan harbe girebilecek ve bu anlamda hükümet birçok harp mühimmatını almıştır.

Bulgar Genelkurmay Başkanı, 15 Eylül 1912 tarihinde 1., 2., 4., 7., 8., 9., ve 10., süvari alaylarına Yanbolu ve Kızılağaç'ta yığınak yapmalarını; 2. süvari tugay komutanlığına, 3. süvari alayından üç bölükle Harmanlı'ya hareket etmesini; Hassa süvari alayına da Harmanlı'ya hareket etmesini;¹² 5. süvari alayı komutanlığına da 2 süvari bölüğüyle Dubniça'ya hareket etmesini, bir bölüğünü de Köstendil'e göndermesini emir ve tebliğ etmiştir. Yine 16 Eylül'de 1. süvari tugayı komutanlığına 1. süvari alayı ile; 3. süvari tugay komutanlığına da 10. süvari alayıyla beraber hareket etmesi için emirler vermiştir. 2. süvari alayı komutanlığında da kurulacak süvari tugayının emir ve komutası altında olacaklarını ve bu tugayın Harmanlı'dan Biter köyüne

¹² Harmanlı ve Hasköy'de bulunan ziraat bankaları ile Bulgar bankaları şubelerinin evrak ve nakdi mevcudları Köstendil ve Sofya'ya nakl edilmiştir. Ayrıca Sofya-Harmanlı demiryolunu askeri birlikler kontrol altına almıştı: (Sevkiyat-ı Askeriye, *Yeni İkdâm*, nr. 5608).

hareket etmesini ve Koraşlı-Koluca-Diynikli-Harbiçe hattını gözetlemesini ve temin etmesini telgrafla emretti. 17 Eylül'de süvari müfettişliğine, 2. alayla birlikte hareket etmesi emredilmiştir. Yanbolu ve Kızılağaç'ta yığılan altı süvari alayına ise hazırlık esnasında Türk süvarisinin Tunca Vadisi'ne baskın yapmasına mani olmak için komutası altında bir süvari tümeni oluşturulması tebliğ edilmiştir. Kalan üç bölüklü süvari alayını 3. Balkan tümenliği emrine verilmesi ve onunla irtibat tesis edilmesi emredildi. Genelkurmay Başkanı, 17 Eylül'de seferberlik emri akabinde hemen, şifreli telgraflarla seferberliğin örtülmesini istemiştir. 3., 4., 5., 6., 7., 8., 9. ve 10. hudut bölükleri komutanlarına seferberlik planına uygun olarak mıntıklarını ihtiyat ve mustahfızlarla takviye etmelerini ve belirlenmiş önemli noktaların işgalini telgrafla bildirmiştir. Bu emrin, sessiz, gizli ve Osmanlı hudut kıtalarıyla çarpışmaya sebebiyet vermeksizin yapılması istenmiştir. Yalnız Osmanlı askerlerinin saldırılarına karşı fevkalade uyanık olunması ve taarruza maruz kalındığı takdirde karşılık verilmesi tavsiye edilmiştir (Ter. Albay Murat Tunca, 1943).

Bulgar ordusu, Trakya hududunda yapılan plan doğrultusunda kademe kademe yığınak faaliyetlerine devam etmiştir. Aynı şekilde Genelkurmay Başkanı tarafından Filibe müfettişliğine de benzer emirler verilmiştir. Sonraki talimatlarda, 1., 2., 4., 7., 8., 9. ve 10. süvari alaylarının tren ve karayolu vasıtasıyla kademeli olarak Yanbolu'ya getirilmeleri söylenmiştir (Ter. Albay Murat Tunca, 1943). Süvari alaylarının hudutta toplanmasına kadar hudut taburları dahi seferberlik planına göre hudut mıntığındaki ihtiyat ve mustahfızlarla takviye edilerek takımlar bölüğe, bölükler taburlara dönüştürülmüştür. Bu şekilde hudut karakolları takviye edilmiş ve stratejik noktalara yerleştirilmiştir. Böylece hudut taburları ve süvari alayları seferberliği örtmüşlerdir. Ayrıca Bulgar ordusu, yürüttükleri seferberlik faaliyetlerinin Osmanlı ordusu tarafından taciz edilme ihtimalini de göz önünde bulundurmıştır. Bulgarlar, hudut tümenlerinden bazı piyade ve topçu birliklerini hızlı bir şekilde seferber ederek bunları hudut kıtaları ile süvarinin takviyesine memur ederek tedbir alınmıştır. Bu şekilde Osmanlı birliklerinden gelebilecek tehditlerin önüne geçilmiş olunacaktır (Ter. Albay Murat Tunca, 1943).

Kral Ferdinand, 5 Ekim 1912'de Bulgaristan'ın bağımsızlık yıl dönümünde halkına, bir beyanname yayınlamıştır. Bu beyannamede Koçana Vakası sonrasında gelişen vetirenin Osmanlı Devleti'ne harp ilanıyla neticenesi şu şekilde belirtmiştir (Kolev & Koulouri, 2008):

Bulgar Halkına Beyanname - 5 Ekim 1912

25 yıllık hükümdarlığımda daima Bulgaristan'ın ilerlemesi, mutluluğu ve namı için barışçı şekilde çalıştım. Ve bu Bulgar halkının takip etmesini istediğim yön oldu.

Fakat kader başka türlüüne karar verdi. Şimdi şerefli bir görevi yerine getirmek için Bulgar halkının barışçı hayatlarını terk edip silaha sarılmasının zamanı gelmiştir. Rila ve Rodos Dağları'nın ötesinde kan ve din kardeşlerimiz Kurtuluş'umuzdan otuz-beş yıl sonra hâlâ insan haysiyeti ile yaşayacak mutluluğa sahip değildir. Bu amaca ulaşmak için sadece Büyük Güçler tarafından değil Bulgar hükümetleri tarafından da yapılan bütün girişimler bu Hristiyanların özgürlük ve insan hakları elde edeceği koşulları yaratmadı.

Barışsever tutumumuzun sonu gelmiştir. Türkiye'de baskı altındaki Hristiyan halka yardım etmek için silaha sarılmaktan başka çaremiz kalmamıştır. Bunun bu insanların can ve mallarının korunmasını temin edecek yegâne yol olduğu açık hale gelmiştir. Türkiye'deki anarşi ülkemizi de tehdit etmektedir. İştih ve Koçana'daki¹³ katliamdan sonra, acı çeken insanlara ısrar ettiğimiz gibi haklarını vermek ve taleplerini karşılamak yerine, Türk hükümeti silahlı kuvvetlerine hareket emri verdi. Bu uzun süren sabrımıza son vermiştir...

Sonuç

Koçana Vakası, Balkanlarda vuku bulan bomba eylemlerini dikkat alındığında ciddi neticeleri olan birkaç hadisenin en mühimidir. Bu cihetle bakıldığında Koçana Vakası, komitacıların ulaşmak istedikleri hedefler içinde siyasi ve içtimai ortamı hazırlamıştır. Harbe taraftar olan muhalif siyasi, gazeteci, asker ve komitacılar Bulgaristan'nın hemen hemen tüm şehirlerinde organize hareket ederek mitingler düzenlemişlerdir. Modern propaganda araçları olan gazete ve mitingler bu vetirede müessir bir şekilde kullanılmış olup bunun neticesinde kralı ve mevcut hükümetin savaş kararı almasında etkili olmuşlardır.

Bu vaka, Osmanlı Devleti'nin Balkan topraklarından çekilmesine zemin hazırlamakla beraber, coğrafyayı yeniden şekillendirmiştir. Bu yeni düzenle birlikte mevzular değişse de çatışmalar devam etmiştir.

Balkan Harbi'ne sebep olan neticelere bakıldığında Şark Meselesi, Makedonya Sorunu, komitacılık faaliyetleri ve benzeri konular görünmektedir. Fakat savaşa sebebiyet veren kıvılcım üzerine durulmadığı aşikârdır. Bu makalenin, harbin bu tarafına ışık tutarak mevcut tarih yazımına katkıda bulunacaktır.

13 7 Ekim 1912 Pazartesi günü Tanin Gazetesi'nin, "Bulgarlar Memnun Ediliyor" başlıklı haberinde, Koçana'da Bulgarların patlattıkları bomba sonucunda meydana gelen olayların sorumlusu olduğu suçlamasıyla bir Müslüman Divan-ı Harp tarafından idama mahkum edildiği belirtilmiştir. bkz. (Bulgarlar Memnun Ediliyor, *Tanin*, nr. 1463)

Kaynakça

Arşiv Vesikaları

1. Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşiv

Bâb-ı Âlî Evrak Odası (BEO)

Hariciye Siyasî Kısmı Belgeleri (HR.SYS)

Dahiliye Siyasî Kısmı Belgeleri (DH.SYS)

Hariciye Nezareti Sofya Sefareti Belgeleri (HR.SFR. 04)

Meclis-i Vükela Mazbataları (MV)

Sürelî Yayınlar

1. Gazeteler

Tanin

Tercüman-ı Hakikat

Sabah

Yeni İkdam

Kitap ve Makaleler

Armaoğlu, Fahri. (1997). *19. yüzyıl siyasi tarihi 1789-1914*. TTK (Türk Tarih Kurumu).

Aydın, Mahir. (1992). *Şarkî rumeli vilayeti*. TTK (Türk Tarih Kurumu).

Aydın, Salim. (2015). Balkan savaşı öncesi Bulgarların savaş hazırlıkları. *Türk Yurdu*, ss. 96-108.

Hacısalihoğlu, Mehmet. (2008). *Jön Türkler ve Makedonya sorunu*, Tarih Vakfı Yayınları.

Hall, Richard C. (2003). *Balkan savaşları 1912-1913 I. Dünya Savaşı'nın provası*. Homer Kitabevi.

Kolev, Varely & Christina Koulouri. (2008). *Balkan savaşları*. Center for Democracy and Reconciliation in Southeast Europe.

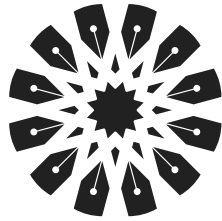
Kutlu, Sacit. (2018). *Milliyetçilik ve emperyalizm yüzyılında Balkanlar ve Osmanlı Devleti*. İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Öksüz, Hikmet. (1999). *Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı öncesi Balkanlarda yaşamış olduğu siyasal süreç. Osmanlı Ansiklopedisi, C. 2. ss. 484-494*.

Poincare, Raymond. (2013). *Ateş çemberindeki balkanlar*. Pınar Yayınları.

Ter. Albay Murat Tunca. (1943). *1912-1913 Balkan Harbinde Türk-Bulgar Harbi*. İstanbul Askeri Matbaası, 1943, C. 1. (Bulgaristan Harbiye Nezareti Genelkurmay Dairesi Harp Tarihi Encümenince neşredilmiştir.)

Architecture and Urban Studies

Kolektif Mekansal Belleğin Yeniden İnşası: Üsküp Meydanı Örneği

Cengiz Destan¹

Özet: Arapça kökenli bir kelime olan “hafıza” ve Türkçede kullanılan “bellek” kelimelerini incelediğimizde algı, tecrübe ve duyum gibi kazanımları yaşatabilme yeteneğinin dışında, geçmişte olan olay ve durumları yaşanan anda ve gelecekte kazanılacak bilgilerle bağ kurma tanımı ortaya çıkmaktadır. Bireyin belleğini ifade eden bu tanımın dışında, bir toplumun davranışları, hareketleri, yaşamları, ortak kültürleri gibi öğrenilmiş ya da yaşanmış konuları, zihinlerinde barındırmayı ifade eden, birden fazla kişinin sahip olduğu “kolektif bellek” tanımı da mevcuttur. Toplumların ortak kullandığı mekânlar ve toplumsal olaylar bahsi geçen kolektif belleğin oluşmasında büyük etkiye sahiptir. Ortak mekânlarda gerçekleşen toplumsal olaylar ve düzenlemeler farklı bir bellek kategorisi oluşturarak “kolektif mekânsal belleği” ortaya çıkarmaktadır. Kolektif belleğin nasıl oluştuğu ve nasıl şekillendiği ise üzerinde en fazla durulan sorulardan biridir. İnsanların içinde yaşadıkları mekanlar, ortak kullanım alanları ve bu alanlara atfettikleri değerler, orada yaşayanların kendilerini birbirlerine ve dışarıya ifade etmelerinin, iletişim kurmalarının en önemli araçlarıdır. Çalışma içerisinde kolektif mekânsal belleğin tanımlanma çabasının ardından, mekânsal düzenlemelerin ve mekan üzerinden dile getirilen tarihsel anlatıların, kolektif mekânsal belleği nasıl şekillendirdiği üzerinde duruldu. Şehir içinde kolektif mekânsal belleğin dönüşümünün en görünür izlerinin meydanlarda görülebileceğinden hareketle, Üsküp şehir meydanı örneklem olarak ele alınmıştır. Makedonya’da yaşayan en kalabalık ilk üç etnik kimliğe mensup (Makedon, Türk ve Arnavut) Üsküplülerin anlatıları üzerinden meydana gelen kolektif belleğe etkisi incelenmiştir. Çalışmanın amacı Üsküp meydanının değişiminde etkin rol oynayan aktörleri tespit etmek, farklı etnik kimlikteki kentlilerin meydana gelen değişikliklere tepkisini incelemek ve meydana gelen göstergeler aracılığıyla toplumsal etkileşimin izlerini sürmektir. X ve Z kuşaklarının cevaplarının değerlendirildiği çalışmada Türk ve Arnavutların taş köprüyü, Makedonların ise Ristiç sarayını en eski yapı olarak değerlendirdikleri görülmektedir. İlginç bir nokta olarak X kuşağı katılımcıların 1925 yılında yıkılan Burmalı camii hakkında yorumlarda bulunmaları onlardan önceki nesilin bu bilgiyi kendilerine aktardıklarını, günümüzdeki Z kuşağına ise bu bilginin ulaşmadığı gözlemlenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Kolektif bellek, Mekan, Meydan, Üsküp

¹ *İstanbul Üniversitesi Halkla İlişkiler ve Tanıtım Bölümü Doktora Öğrencisi, cengizdestan91@gmail.com

Giriş

Kolektif mekânsal bellekten bahsetmeden önce kolektif, mekân ve bellek kelimeleri üzerinde durmamız gerekmektedir. Sonunda yer alan bellek kelimesinden başlamak bir bütün olarak kelimenin anlamını kavramak için daha yararlı olacaktır. Bellek kelimesi Türkçe de aynı zamanda “hafıza” kelimesiyle aynı anlamda kullanılmaktadır. Hafıza Arapça bir kelime olup Osmanlıcada da ezberleme, saklama anlamına gelen “hıfz” sıfatından oluşmuştur. Hissedilen, bilinen, görünen, işitilen, konuşulan, okunan şeyleri zihinde saklama kuvveti anlamı taşımaktadır (Develoğlu, 2004, 330). Günümüz Türkçesinde kullanılan “bellek” kelimesinin Türkçe sözlükteki karşılığına baktığımızda “yaşananları, öğrenilen konuları, bunların geçmişle ilişkisini bilinçli olarak zihinde saklama gücü, dağarcık, akıl ve zihin” tanımına yer verildiği görülmektedir (*TDK Sözlük*, 2021). İngilizce memory olarak ifade edilen bellek kelimesinin tanımı ise bilgileri, deneyimleri ve insanları hatırlama yeteneği olarak Cambridge Sözlüğü’nde yer almaktadır (*Cambridge Sözlük*, 2021). Her üç tanımada baktığımızda Arapçada kuvvet, Türkçede güç, İngilizcede yetenek olarak ifade edilen belleğin geçmişte gerçekleşenleri günümüze aktardığı ortaya çıkmaktadır. Kolektif mekânsal bellek kelimelerinden mekân kelimesini incelediğimizde ise Arapça “kavn” kökünden geldiğini ve “yer, pozisyon, uzam, uzay, varoluş” sözcüğünden alıntı olduğunu, (*Etimoloji Türkçe*, 2021). İngilizce anlamı “place”in ise bir alan, kent, bina, anlamları ortaya çıkmaktadır. Son olarak Fransızca *collectif*, “toplu, ortak” sözcüğünden alıntı olan “kolektif” kelimesini de baktığımızda “Birçok kimseyi veya nesneyi içine alan, birçok kişi ve nesnenin bir araya gelmesi sonucu olan” tanımı önümüze çıkmaktadır (*TDK Sözlük*, 2021). Bu tanım da ayrıca “Toplumla ilgili, topluma ilişkin, içtimai, maşerî, sosyal” olarak tanımlanan Toplumsal kelimesiyle de eş anlamlı kullanılabileceği anlaşılmaktadır. Her üç kelimeyi bir araya getirdiğimizde, bir toplumun geçmişten günümüze kadar kullandığı, gelecekte de kullanmaya devam edeceği ortak bir alanda, gördüğü, duyduğu, dokunduğu, eser hâline getirdiği özet olarak şahit olduğu unsurların yaşanılan an’a taşınma anlamı ortaya çıkmaktadır. Çalışmada kolektif belleğin bir unsuru olarak meydanlara değinildi. Meydanlar mekânsal belleğin izlerinin sürülebildiği önemli alanlardır. Meydanlarda siyasete, topluma ve ekonomiye ait değişimlerin izlerini sürmek mümkündür. Bu sebeple çalışma içerisinde meydanlar örnek olarak ele alınmıştır. Üsküp Meydanı, bahsedilen siyasi, toplumsal ve ekonomik tartışmaların ve değişimlerin izinin sürülebildiği bir alan olma özelliğini taşıdığı için örneklem olarak ele alınmış ve incelenmiştir. Devamında mekânsal algı ele alınıp, belleğe müdahale biçimlerine değinilip

Üsküp örneği üzerinden bulgular elde edilip tespitlerde bulunulmuştur

Kolektif Belleğin Bir Unsuru Olarak Meydanlar

Antik Yunan felsefesinin önemli isimlerinden olan Aristoteles'in "insan doğası gereği toplumsal bir varlıktır" (Babür, 2007, 10) ifadesi sosyolojinin ve iktisatın öncülerinden kabul edilen 14. yüzyıl düşünürü İbn Haldun tarafından "İnsan beslenmeyemuhtaç birtabiattave gıdayı elde etmek için harekete geçme içgüdüğü ile yaratılmıştır. İnsan bu ihtiyacını kendisi tek başına karşılayamaz. Yine insan, hem diğer insanlardan hem de insan dışı varlıklardan korunabilmek için yardımlaşmaya muhtaçtır. İnsan başkalarıyla bir arada yaşama tecrübesini geliştirmelidir" ifadeleriyle daha geniş tanımlanmıştır (Holekeli, 2006, 415). Bireysel karakterden de bahseden İbn Haldun, bireyin karakterinin kendi şahsi özelliklerinin yanı sıra bir arada bulunduğu çevrenin değer ve yargılarından da oluştuğunu belirtmektedir (Albayrak, 2010, 8). Bu ifadelerden insanın kolektif bir şekilde toplum içinde yaşamaktadır anlamı çıkmaktadır. Bunun yanı sıra insanların kolektif olarak toplumsal gerçekliği yaratıp düzenledikleri süreç olarak ifade edilen iletişimde insanın toplum içinde barınmasına öneminin büyük olduğu söylenebilir. İletişim için ayrıca düşünce, bilgi, duygu ve becerinin simgeler kullanılarak taşınmasının veya aktarılmasının dışında aynı zamanda kişilerin anlam arama çabasıdır denilebilir (Özdemir, 2010, 66). Bu sayede kişiler anlam oluştururlar ve bunları aralarında paylaşırlar. Buradan iletişimin kişiler arası anlamları ortaklaştırma süreci olduğu da ortaya çıkmaktadır. İletişimin diğer bir özelliği göstergeler ve kodlar içermesidir. Göstergeler kendinden başka şeylere gönderme yapan eylem ya da yapılar olarak tanımlanabilirken, kodlarsa içlerinde göstergelerin düzenlendiği ve göstergelerin birbiri ile nasıl ilişkilendirileceğini belirleyen sistemler olarak kavramsallaştırılabilir. Buradan yola çıkarak daha geniş bir tanımlamayla iletişim; "iletiler aracılığı ile toplumsal etkileşimdir" (Fiske, 2003, 9).

Toplum ve insan denildiğinde de "kamunun" karşılaştığı kamusal alanlara değinilmelidir. Habermas kamusal alanlar için "bu alanların herkese açık, herkesin fikrini beyan edebildiği bir şölen ortamı" ifadelerini kullanmaktadır (Habermas, 1995, 70). Çeşitli olayların, kararların, politik devrimlerin gün yüzüne çıkarıldığı bu kamusal alanlar Avrupa tarihi başta olmak üzere tüm toplumlar için önemli bir yeri vardır (Sennett, 2010, 27). Kamusal alanlarda insanların en uygun toplanabileceği alanlar olan meydanlar dikkat çekmektedir. Sennett Ten ve Taş eserinde "Perikles döneminin en büyük binası olan Parthenon tapınağı, aşağıdaki şehrin her yerinden görülebilir diye bir burnun üzerine

yapılmıştı. Şehrin büyük meydanı olan agorada, bugünkü özel mülkler gibi girilmesi yasak olan çok az yer vardı. Atinalıların inşa ettikleri demokratik siyaset mekânlarında, en başta da bütün yurttaşlardan oluşan meclisin toplandığı, Pnyks tepesi üzerinde inşa edilmiş olan tiyatrodaki kalabalığın örgütlenmesi ve oylama kurallarının belirlenmesinde, bireylerin ya da küçük grupların herkesin gözleri önünde oy kullanmalarını sağlama kaygısı güdülmüştü” ifadeleriyle Atina örneği üzerinden bir toplum için meydanlarının ne kadar önem taşıdığını belirtmektedir (Sennet, 2008, 27). Avrupa’da kamusal alanlar başta adalet arayışının devamında da yönetimle güç paylaşımının ürünü olarak dikkat çekmektedir. Bu arayışların sonucunda batıdaki ülke şehirlerinde en önemli uygulama olarak meydanlar ortaya çıkmıştır. Taşçı’ya göre “İlk ortaya çıkan kamusal alanlardan olan meydanlar yaşanan hayat şeklini de yansıtmaktadır. Böylece meydanlar tarih boyunca şehirler için üstlendikleri şehirliğin odak noktalarını tanımlamak ve toplanmalarını sağlamak gibi işlevleriyle toplumun en önemli alanı haline gelmiştir” (Taşçı 2014, 103-107). Fransız yazar ve mimar olan Henry Lefebvre Meydanları “trafikten uzak olan buluşma yerleri” (Lefebvre, 2014, 318) olarak ifade ederken, Avrupa kamusunun oluşmasında meydanların özel bir yerinin bulunduğu da bir kez daha anlaşılmaktadır. Eski Yunan filozoflarının da bahsettiği meydanlara Latince de “açık yer ya da genişletilmiş cadde” anlamında olan “platea” (Lexilogos sözlük, 2021) kullanılmıştır. Günümüzde de meydanlar, sınırları belirlenmiş, daha doğrusu onu çevreleyen binalarla kapalı, her bölgede belirgin bir yerde konumlanmışlardır. Meydanlar, toplumların, çeşitli buluşma, tepki gösterme, eğlenme gibi toplumsal, anımlar ve kutlamalar gibi törensel, satış tezgâhı kurma gibi ticari veya çeşitli askeri amaçlarla bir araya gelmesine olanak sağlamaktadır. Meydanlar aynı zamanda birbirini tanımayan kişilerin merkezde olmak amacıyla zaman geçirdiği, çoğunlukla trafiğe kapalı olan mekanlardır. Bir cami avlusu, kilise önü, iş merkezlerinin açık alanları gibi bölgeler de bireylerin toplanmalarına ve beraber zaman geçirmelerine olanak sağladığı için birer meydan olarak ifade edilir (Eyüce, 2000, 11-34). Daha büyük kalabalıkların toplanmasına uygun olan meydanlar, bölgede yaşayan kentlilerin çeşitli eylemlerinde daha fazla ses getirmesi, daha fazla dikkat çekmesi için de kullanılmaktadır. Özellikle bir başkent meydanı bu tür eylemlerde yapılacak uyarılar ve verilecek mesajlar tüm ülkede yankı uyandırıp, muhabata daha çok etki eder (Tümer, 2000, 12-17). Meydanların önemine vurgu yaparken oluşmalarında ve yine giriş kısmında ifade edilen geçmiş günümüze taşıma, hatırlama, unutmama, koruma olarak özetlediğimiz belleğin canlı tutulmasını sağlayan “meydan inşasına” ve “mekânsal algıya” değinmek gerekmektedir.

Mekanı Kavrama Süreci - Mekansal Algı

Antik Yunan felsefesinin filozoflarından olan Platon bellek için “duyumların ruha işleme sanatı” tanımını yapmaktadır. Ricoeur ise bu tanıma imgeyi de katarak “çevremize dair duyularımız ve devamında ortaya çıkan düşünceler imgeler aracılığı ile ruhumuza işler” şeklinde ifade eder (Karaarslan, 2019, 30). Dolayısıyla üzerinde yaşadığımız dünyanın resmi, ruhumuzda mevcut olur. Yani gerçeğin zihnimizdeki temsilleri üzerinden yeniden anımsanmasını muhteva eder. Platonun sanat olarak ifade ettiği belleğe mekânlardaki eserlerin de etkileri büyüktür. “Mekan oluşturma sanatı” ifadelerinin kullanıldığı mimarlık için öğrencileriyle söyleşide bulunan ünlü mimar Le Corbusier mimarlığın görevinin bireylerin maddesel ihtiyaçları ve zihinsel açıklarını kapatmak olduğunu söylemektedir (Le Corbusier, 2011, 21). Pallasma, *Tenin Gözleri* eserinde mimarlık ve deneyimsel zaman ilişkisini şu şekilde anlatır:

Mimarlık bizi hayatta olmayanlarla ilişkiye geçirir; binalar aracılığıyla bir Ortaçağ sokağının telaşını hayal edebilir, katedrale yaklaşan heybetli bir tören alayını tasavvur edebiliriz. Mimarlığın zamanı alıkonulmuş bir zamandır; en büyük binalarda zaman sapasağlam durur. Karnak’taki Büyük Sütunlar’da zaman hareketsiz ve zamansız bir şimdide donmuştur. Bu devasa sütunlar arasındaki mekânlarda zaman ve mekân ebediyen birbirine kilitlenmiştir; madde, mekân ve zaman kaynaşarak tek bir temel deneyime, varolma duygusuna dönüşür (Pallasmaa, 2011, 61).

Rossi mekânı oluşturan öğelerin, toplumların en güvenilir şahitlerinden olduğunu söyler ve mimariyi “kuşakların zevk ve tavırlarına, kamusal olaylara ve kişisel trajedilere, eski ve yeni olgulara tanıklık eden, insani olayların gerçekleştiği sabit bir sahne” olarak tanımlar (Rossi, 2006, 3). Jencks mimarlığın bir koruma özelliği olduğunu, bilginin bellekte depolanmasını zamana karşı gelmesini sağladığını savunur. Ayrıca mimarlığı geçmişin düşüncelerini açığa çıkaran bir tür donmuş zaman olarak niteler. Böylece, mimarlığın insanlardan çok daha uzun yaşayacağına ve daha az ölümlü olan bir şeyleri başkalarına ileteneğine inanır (Jencks, 1999, 184). Kamu yararına inşa edilen, mimarlar tarafından üretilen meydanlardaki eserler kolaylık sağlama, toplanma alanı oluşturma, önemli buluşmalara ev sahipliği yapma geçmişi hatırlatma veya yeniliklere yeni bir

gelecek oluşturmaya sağlar. Tüm bu mimari eserler ve buldukları meydanlar başta olmak üzere farklı mekânlar orada bulunanların, geçenlerin veya orası hakkında bilgisi olanların algılamalarına ve bu sayede belleklerine eklemelerini sağlamaktadır. Mekânsal algı kişinin mekânda ya da mekânın görüldüğü bir yerde belirli bir süre geçirmesi, gözlemlemesi ve belleğine aktarmasıdır. Mekâna ve zamana tanıklık etmeden elde edilen bilgiler zihinde işlenerek mekânsal algının dönüşümüne yol açmaktadır (Göregenli, 2010, 70). Bu durum zihinsel ve duyumsal süreç olarak özetlenebilir. Duyularımızın etkilenmesiyle oluşan duyuların, hafızamızda yer edinen benzer bilgilerle birleşmesi algıları oluşturmaktadır. Bireyin yaşadığı mekânı algılaması, geçmiş deneyimlerini değerlendirmesi, mekânla ilgili edindiği bilgileri yorumlaması ve kenti tanımlanmasında bölgeler, yollar, kenarlar, odak noktaları ve işaret öğeleri sınıflandırılan imaj öğeleridir (Lynch, 2010, 61). Bunun dışında mekânsal algılamayı etkileyen unsurlar bireysel, fiziksel ve sosyal yapı özellikleri olarak üç ayrı başlıkta toplanabilir. Bireysel özellikler: Şahısların mekânları algılama şekilleri, işittikleri ve gördükleri şeylere tepkileri, deneyimlerindeki analizlere bağlıdır. Kişilerin belleklerinde, ilgi duydukları mekânlar ve temel ihtiyaçlarına karşılık buldukları mekânlar farklılık gösterir. Buradan ilgi alanlarını karşılayan mekânların bellekte kalıcılığı ortaya çıkmaktadır. Bir mekân hakkında daha fazla tecrübesi olan birey mekânının ince detaylarından bahsederek tarif edebilirken, mekân hakkında daha az tecrübesi olan birey ise ön plana çıkan özelliklerden bahseder (Özak, 2008). Fiziksel özellikler: Mekânlara ait nitel yani koku, renk gibi ve nicel yani büyüklük, yoğunluk, süre gibi özellikleriyle algılar belleğe depolanmaktadır. Bu öğeler bellekte fiziksel izleri kalıcı yapmaktadır (Kahvecioğlu, 1998). Sosyal yapı özellikleri: Kolektif bellekte bulunan toplumsal olaylar, yapılar mekânlar bunları kullanan bireyin var olan deneyimlerinin yanı sıra yaşadığı toplumun değerleri, kültürleri gibi unsurların bütünü oluşturmaktadır. Bir toplumun bir simgeye yüklediği anlam mekânı algılamada değişiklikler gösterebilir. Bireyin belleğindeki mekânla ilgili bilgiler, bireyin doğduğu andan itibaren sahip olduğu birikimi, yaşamını sürdürdüğü toplumdaki değerler, görüşler ve yargılar etkisinde şekillenmektedir. Böylece etraftan alınan bilgilerin zihinlerde belli aşamaları geçtikten sonra belleğe kayıtlı olması sürecinde, alınan bilgiye yüklenen anlam, bireyin sosyal çevresiyle ilişkisi ve bellekteki imgelerle oluşmaktadır (Özak 2008).

Bu algılar bazen doğal bir şekilde oluşturulurken bazen de yapay bir şekilde sırf belleğe müdahale edilmek için oluşturulabilir.

Kolektif Belleğe Müdahale Biçimleri

Müdahale biçimlerinde değinmeden önce, yine hafızaya daha doğrusu psikolojiye değinmek gerekir. Psikolojinin belleğe dair sunduğu prensibe göre, bireyler, yaşadıklarını yaşadıkları gibi hatırlayamaz ya da bir bilgiyi bütünüyle unutamazlar. Toplumlar açısından bakacak olursak burada tek bir bellek olmadığından özellikle toplumsal bellek bakımından daha karmaşıktır. Bundan ötürü toplumsal bellekte hatırlanan ya da unutilan bilgi daha bulanık olduğundan çarpıtılmaların ortaya çıkması ve günümüze eski bilgilerin çarpıtılmış bir biçimde gelmesi doğal kabul edilebilir (Karaarslan, 2019, 138).

Çarpıtmanın önüne geçilemez. Hafıza her zaman ve her surette seçici olduğu için çarpıtmaktadır. Bir görme biçimi aynı zamanda bir görmeme biçimidir, bir hatırlama biçimi de aynı zamanda bir unutma biçimidir (Schudson, 2007, 181).

Her birey kendi sahip olduğu bölgelere müdahale etme, değişikliklerde bulunma imkânına sahiptir. Bu değişiklikler çevresini de etkilecek duruma gelince de toplumsal bir olaya dönüşmekte ve değişikliklerin sağlanması için farklı otoritelerinde araya girmesine veya pay almasına neden olmaktadır. Bölge yönetiminin ise sahip olduğu yetkiler doğrultusunda bu tür kamuya hitap eden yenilik veya değişiklikleri tek başına yapma imkânı bulunmaktadır. Bu değişiklikler az öncede ifade edildiği gibi geçmişin izlerini unutturabilir ve yeni algılar oluşturabilir, toplumsal hafızaya yani kolektif belleğe müdahale etme durumu gerçekleşebilir. Bu müdahaleler bölge toplumun yönetimini sağlayan siyasilerin daha doğrusu ülke yönetiminin kararları sonucu ortaya çıkar. Modern siyasiler dilsel öğeler, bedensel pratikler, tarih anlatısı ve mekânsal kurguyla toplumsal belleğe müdahale etmektedirler. Bunlara yapılan her dokunuş, toplumsal belleğin yenilenmesine, yeni bir kurgunun oluşmasına ya da farklı bir duruma dönüşmesine imkân sunmaktadır. Özet olarak, bu dört noktaya konsantre olmak, varolan toplumsal belleğin kodlarını dönüştürmektedir (Karaarslan, 2019, 142). Faruk Karaarslan'ın *Hatırlama ve Unutmanın Sosyolojisi* eserinde kullandığı "siyasi erk, zor kullanarak hafızanın dört temel unsurunda değişimi gerçekleştirebilir. Ya da geleneksel kodlarla irtibatı devam ettiren ritüellerin, sembollerin, işaretlerin yerine yeni ritüeller, semboller, işaretler ikame edebilir" örneğinden modern siyasilerin genel toplumun belleğine birden fazla yöntemler kullanarak değiştirme

girişimlerinde bulunabileceği anlaşılmaktadır. Bu değiştirme girişimlerinden en önemlisi tarihsel anlatılardır. Paul Ricoeur'ün tarih yazımı ile kurmaca anlatı arasında kurduğu benzerlik, felsefeciler ve yorumbilimciler kadar tarihçilerin ve edebiyatçıların da kuramsal tartışmalarında yerini alır (Ricoeur, 2007, 23). Ricoeur, olayların anlatımını zaman dizinsel boyuttan öteye taşıyarak, geçmiş, şimdi ve gelecek arasında kökensel bir birliktelik kadar yitimli, geçici bir sentez bulma arayışındadır. Bu sentez, tarihte olup bitmiş olayların farklı bağlamlarda yeniden hatırlanıp canlandırılabilmesi ya da gerçekleşmemiş ihtimallerin hikâyeleştirilmesiyle anlaşılabilmesi bir duruma tekabül eder (Turan, 2003, 16). Tarih ve anlatı arasındaki her türlü bağın yadsınmasına olduğu kadar, ikisi arasında doğrudan bağ kuran savlara da uzak duran Ricoeur, kendi ifadesiyle *tarihçinin düşüncesindeki yönelmişliği* gün ışığına çıkaran dolaylı bağları yeniden kurmayı önemser. Böylece tarih, insan eylemliliğine, onun alanına, zamansallığına dolaylı yoldan ulaşmayı amaçlar (Ricoeur, 2009, ss. 10-11). Tarihsel anlatılar geçmişimizden bildiğimiz, başkalarından öğrendiğimiz, duyduğumuz ve farklı nesillere aktardığımız öykülerdir. Bu anlatılar nereden gelip nereye gittiğimizin kısacası içinde bulunduğumuz toplumsal yapının tarihi hikâyesidir. Sosyal bir varlık olan insan hikâyeleri, mekân, dil, türküler, masallar, öyküler gibi birçok ögeyi araç olarak kullanarak yeni gelen nesillere aktarmaktadır. Kimlik aktarımı olarak da değerlendirilebilen bu süreç yeni bir bellek oluşturmayı hedefleyen siyasi erkler için yeni nesillerin belleğine aktarılacağından büyük önem ifade etmektedir. Tarihin bizat kendisi belleğin akışına müdahale etmeyi hedefler (Karaarslan, 2019, 151-152). Bundan dolayı her devletin kahramanlık masalları, belirli mitler, efsaneler gibi yeni geleceklerini hazırlamak amacıyla geçmişlerinden bahsettikleri tarihsel unsurları mevcuttur. Bu durum en çok tarih yazımı ile sağlanır. Bu yazım günümüzdeki şartlarla geçmişe dönük yazma olayıdır. Yazma gerçekleşirken bazı bilgiler ön plana çıkarılırken bazı veriler karartılabilir, çarpıtılabilir veya hiç yazılmayıp kaldırılabilir. Böylece tarih çarpıtılmış ve şekillendirilmiş bir durum alır. Fransız yazar Michel Foucault tarih yazımının günümüz şartlarıyla yazıldığını açık bir şekilde ifade etmektedir. Foucault'a göre tarih yaşanan anın ihtiyacına, çıkarına ve ilgisine hizmet edecek şekilde yazılmaktadır. Yani tarih araçsallaştırılır, elde edilen sonuç bugünün çıkarları için geçmişin çarpıtılması ve tahrip olmasıdır. Bundan dolayı farklı ülkelerin aynı konuda olsa bile farklı tarih anlatıları mevcuttur (Cevizci, 2005, 727). Bunun yanı sıra tarih yazımını destekleyecek sanatsal eserlerin de kullanımı belleğe büyük etki etmektedir. Sanatın iletişim gücünün farkında olan liderler özellikle de geniş kitlelerin toplanma alanlarında eserler oluşturarak görsel hafızayı tetikleyip belleğe müdahalelerde bulunmaktadır.

Toplumun belleğine uygulanan her müdahale, kimliğe yapılan müdahale ile özleşir. Bu sebeple bir kimlik özelliği atfettiğimiz her toplumun üzerinde barındığı ve sembolik anlamlar yüklediği mekânı, bizzat kendi varoluşlarını ifade eden bedeni, geriye dönüp baktıklarında geçmişte var olduklarını kanıtlayabilecekleri, gelecekte de var olabilmenin zeminini hazırlamak üzere tarihsel anlatısı ve nihayetinde kendilerini ifade edebilecekleri her türlü sembol ve işaretleri kapsayan, anlam dünyalarını oluşturan dünyası vardır. Şehirlerde orada yaşayan herkesin kullanabildiği alanlara yerleştirilen heykeller şehre sanat yoluyla katkı ya da müdahalede bulunur (Uz, 2017, 723).

Sanat eserini ortaya çıkaran sanatçının tek başına karar vermesine olanak tanınmadığı düşünülünce, estetik bir katkının yanı sıra müdahale edilmiş bir kararın oluştuğu görülebilir. Toplumun belleğine yapılan tüm dokunuşlar yeni bir belleğin oluşmasını hedeflemektedir. Bir yandan toplumların geçmişleriyle yani beden, mekân, dil ve tarih üzerinden kurdukları bağ kurgulanıp tekrardan şekil bulurken diğer yandan geleceğin şekillerini oluşturma süreci işlemektedir (Karaarslan, 2019, 152). Devletlerin sanata ilgileri en fazla savaşlar, afetler, devrimler gibi vatandaşlarının bunalımda oldukları veya değişim dönemlerinde artar. Bu süreçlerde istenilen siyasi görüşü toplumun önüne sermek için sanatsal eserlere yönelmiştir. Toplumun birlik ve beraberliğine ihtiyaç olduğu her dönemde, iktidardaki karar verenler resim ve heykellerin yardımıyla hitap ettikleri toplumda hisler uyandırmayı hedeflemişlerdir (Nuhoğlu, 2020, 367).

Üsküp Örneği

Makedoncası Skopje olarak telaffuz edilen Makedonya'nın başkenti Üsküp ve bölgesinde millattan önce 4000 yılında da yaşayanların olduğuna dair kalıntılar mevcuttur (Mócsy, 1974, 116). Vardar nehrinin iki yakasına kurulan Üsküp şehri, birinci yüzyılda Roma İmparatorluğu, 972 yılında Bulgar İmparatorluğu, 1282 yılında Sırp İmparatorluğu, 1392 yılında Osmanlı İmparatorluğu altında bulunmuştur. Balkan savaşlarının başlamasıyla 1912 yılında Sırp Krallığı'nın yönetimi altına geçen şehir, 1918 yılından İkinci Dünya Savaşı'na kadar Sırp, Hırvat ve Sloven krallığına bağlı olmuştur. 1941 yılında Bulgar güçlerinin altında bulunan şehir 1944 yılında Yugoslavya Sosyalist Federal Cumhuriyeti'nin çatısında özerk Makedonya Cumhuriyeti'nin parçası olmuştur. 1991 yılında ise Makedonya'nın Yugoslavya Cumhuriyetinden bağımsızlığını ilan etmesiyle birlikte Üsküp ülkenin başkenti olarak belirlenmiştir (İslam Ansiklopedisi, sözlük, 2021). Farklı

imparatorluklar ve yönetimler altında bulunan Makedonya, bağımsızlığını ilan etmesiyle birlikte yine refaha kavuşamamış Yunanistan'ın uluslararası mecralarda girişimlerde bulunduğu engellemeler sonucunda kendi ismi ve bayrağını kullanamamıştır. Helen, Bizans, Bulgar, Sırp ve Osmanlı miraslarını bulduran devlet ulus inşasını hangi temel üzerinde inşa edeceğini uzun süre tartışıldığı bölgede sonuç olarak Slav ve Antik Makedonya ulusu olarak iki ana tez ortaya çıktı (Büyük, 2015, 12). Makedonlar, Arnavutlar, Türkler, Boşnaklar, Sırlar, Romanlar, Ulahlar gibi farklı etniklerin iç içe yaşadığı bölgede Makedonlardan sonra en kalabalık nüfus olan Arnavutların eşit haklara sahip olmak amacıyla 2001 yılında devlet yönetimiyle uzlaşmama sonucunda savaş yoluyla girişimde buldukları iç savaş ve sonunda elde edilen haklar (Philips, 2004, 6). NATO ve Avrupa Birliği üyeliği hedefinde Yunanistan tarafından koyulan ambargolar, her dönem değişiklikler gösteren iktidar yönetimleri sorunların devam etmesine neden olmuştur (Euronews 2019). Çok uluslu bir Makedonya devleti umudu yayılmış olsa da Makedon Devrimci Örgütü Makedon Milli Birliği Siyasi Partisi, VMRO DPMNE iktidarı döneminde Makedon milliyetçiliği tartışmaları yeniden yükselişe geçti ve Slav kökenli tezlere rağmen Antik Makedonya tezleri temele alınarak bir ulus inşa süreci başlatıldı. Bu antikleşme süreci kapsamında birçok projeye imza atıldı. Birçok devlet binasına Antik Makedonya'nın önemli kahramanlarının isimleri verildi, en önemli çalışmada Üsküp 2014 isimli ülkenin başkenti olan Üsküp Meydanı'nın yeniden yapılacağı projenin başlatılmasıydı. 2010 yılında ülkenin başbakanı Nikola Gruevskinin "Üsküp 2014 projesi bir ulusun kendini bulduğu projedir" açıklaması projenin ülke iktidarı için ne kadar önemli olduğunu ve bölgede yaşayan diğer milletler için ne kadar tehlikeli olduğunu teyit etmekteydi (Büyük, 2015, 14).

Araştırmanın Amaç ve Önemi

Millattan önce 4000 yılından günümüze kadar birçok farklı yönetimlerin hüküm sürdüğü ve farklı etnik grupların birlikte yaşadığı ve yaşamaya devam ettiği Üsküp, mekânsal belleğin izini sürmek için önemli bir şehirdir. Özellikle Üsküp Meydanı farklı tarihlerde, farklı yönetimler tarafından inşa edilmiş mekânsal belirleyicilerin bir arada yer aldığı ve halihazırda meydanda yer alan simgeler üzerinden toplumsal, siyasal ve ekonomik tartışmaların süregeldiği bir mekandır. Üsküp meydanı üzerinden yapılmış olan bu araştırma mekânsal belleğin yaş ve etnik kimlik değişkenlerine bağlı olarak farklılaşıp farklılaşmadığını incelemeyi amaç edinmektedir.

Araştırmanın Örnekleme

Kolayda örneklem yöntemi uygulanarak, Üsküp meydanında bulunan kişiler arasından örneklem kriterlerine uygun kişilerle görüşülmüştür. Araştırma amacına uygun olarak ve anlamlı sonuçlara ulaşılabilmesi adına örneklem belirlenirken yaş ve etnik kimlik kriterleri göz önünde bulundurulmuştur. Görüşme yapılan kişiler Üsküp'te yaşayan ülkenin en kalabalık ilk üç etnik nüfusunu oluşturan ve X ve Z kuşağına mensup Makedonlar, Arnavutlar ve Türklerdir. Her etnik gruba ait 6 katılımcı tespit edilmiş, bu altı katılımcının 3'ü X ve 3'ü Z kuşağı olarak belirlenmiştir.

Araştırmanın Yöntemi

Araştırmada yarı yapılandırılmış derinlemesine görüşme yöntemiyle veri toplanmıştır. Yarı yapılandırılmış derinlemesine görüşme yönteminin kullanılma sebebi bazı soruların standartlaştırılmış olması, bazı soruların da açık uçlu olarak hazırlanmasıdır. Bu görüşme türünde derinlemesine bilgi elde etmek mümkün olduğu gibi hedef kitle olarak belirlenen Üsküplülerin kolayca cevap vermelerini sağlamıştır.

Çalışmanın Araştırma Kısmı ve Bulgular

Çalışma için Üsküp şehir meydanı örneklem olarak ele alınmıştır Makedonya'da yaşayan en kalabalık ilk üç etnik kimliğe mensup (Makedon, Türk ve Arnavut) Üsküplülerin anlatıları üzerinden meydanadaki düzenlemelerin kolektif belleğe etkisi incelenmiştir. Çalışmada ayrıca:

* “Mekânlarda yapılan düzenlemeler mekânın geçmişteki izlerini/şeklini unutturmaktadır”,

* “Meydanlardaki farklı eserler farklı yaş grubundaki kişileri aynı şekilde etkilememektedir”,

* “Üsküp meydanından geçen kentliler meydanlarındaki eserler hakkında bilgi sahibi değillerdir”

hipotezlerinin karşılanıp karşılanmadığı incelenmiştir. Araştırmanın yapılması için Üsküp meydanından geçen Üsküplülere yöneltmek maksadıyla devamında yer alan sekiz soru hazırlanmıştır. Sorulara verilen cevaplar özetlenmiş ve devamında yer alan tablolarda gösterilmiştir. Tablo 1'de Üsküp'lü Türklerin, Tablo 2'de Üsküplü Arnavutların, Tablo 3'te Üsküplü Makedonların cevapları yer aldı.

Derinlemesine görüşme sonucunda elde edilen veriler tablolaştırılarak analiz edilmiştir. Her bir tablo farklı bir etnik kimliğe ait olarak hazırlanmıştır.

Üsküplü Türklerin verdikleri cevapların tabloya yansımaları

Tablo 1

Sorular	X kuşağı, 1961 – 1979	Z Kuşağı, 2000 – 2021
Üsküp denilince aklınıza gelen ilk eser hangisidir?	1 Taş Köprü 2 Taş Köprü 3 Taş Köprü	1 Taş Köprü 2 Taş Köprü 3 Meydandaki Heykel
Üsküp meydanı denildiğinde aklınıza gelen ilk olumlu düşünceyi paylaşır mısınız?	1 Olumlu düşünce aklıma gelmiyor 2 Şadırvanlar etrafında koşan çocuklar 3 Yok – Buluşma noktası	1 Turistler için görülmesi gereken yer 2 Eğlenceli yer olması 3 Büyük heykeller
Üsküp meydanı denildiğinde aklınıza gelen ilk olumsuz düşünceyi paylaşır mısınız?	1 Burmalı Camii'nin yıkılması 2 Yeşil alanın olmaması 3 Çok fazla heykelin olması	1 Aşırı yatırım yapılması ama çok da güzel bir şey ortaya çıkmadı 2 Yok 3 Çok kalabalık
Üsküp meydanı güzel, basit, renkli ve düzenli kelimelerinden hangisi ile değerlendirirsiniz?	1 Basit 2 Basit 3 Renkli	1 Düzenli 2 Güzel 3 Güzel
Meydanın eski halini hatırlıyormusunuz?	1 Fotoğraflardan hatırlıyorum 2 Hatırlıyorum 3 Hatırlıyorum	1 Yok 2 Hayır 3 Boş alan olduğunu biliyorum
Meydandaki en eski tarihi yapının hangisi olduğunu biliyor musunuz?	1 Taş köprü 2 Taş köprü 3 Taş köprü	1 Taş köprü / Burmalı Camii 2 Bilmiyorum 3 Taş köprü
Meydandaki eserler hakkında bilginiz var mı?	1 Bilgim yok 2 Osmanlının düşmanları ve Yunan Kralları 3 Osmanlıya karşı savaşmış olanlar	1 Var Büyük İskender Heykeli – Osmanlıya karşı savaşmış olanlar 2 Önemli insanlar 3 Kralların heykelleri

Meydanda buluşma noktası olarak belirlediğiniz / kullandığınız bir nokta var mı?	1 Ploştat, Tüm Meydan, Taş köprü 2 Meydanın tam ortası 3 Meydanın ortası	1 Taş Köprü Önü 2 Heykelin önü / etrafı 3 İskender heykelinin önünde
--	--	--

X ve Z kuşağındaki Üsküp Türklerinin vermiş olduk cevaplara ve kıyaslamalara baktığımızda, görüşme yapılan 6 kişiden 5 tanesi aklına gelen ilk eseri paylaşmış ve soruyu 1451-1469 yıllarında Osmanlı sultanlarından II. Mehmed'in himayesinde yapılan "Taş Köprü" olarak yanıtlamıştır. Görüşülen kişilerde X kuşağı olumlu bir özellik ifade etmekte zorlanırken, Z kuşağı turistik bir mekân algısına sahiptir. Bu durum Z kuşağının bugün sahip oldukları meyan algısı üzerinden görüş paylaştıklarını düşündürmektedir. Z kuşağının meydanı eğlenceli ve turistik bir yer olarak algılandığı anlaşılmaktadır. Meydan hakkında akıllarına gelen ilk olumsuz düşünce cevabında ise dikkat çeken nokta 1961-1979 yılları arasında doğan X kuşağından bir kişinin 1494 yılında Osmanlı döneminde yapılan ve 1925 yılında Sırp yönetimi tarafından yıkılan "Burmali Camii"nin meydanda olmamasının olumsuzluk olarak ifade etmesidir. Bu noktada hiç görmediği ve doğumundan önce yıkılan bir eser hakkında önceki nesillerden bilginin aktarılmasının ve bu neslin de hafızasına yerleşmesi dikkat çekmektedir. Dördüncü soruda Üsküp Meydanı'nı X kuşak basit olarak algılar ve eski halini hatırladıklarını ifade ederken, Z kuşağın güzel olarak değerlendirmesinde de ve eski halini hatırlamamasında da farklılıklar görülmektedir. Meydandaki eserler hakkında X kuşak "Osmanlıya karşı savaşanlar" genel cevabını verirken Z kuşağın bilgisinin olmadığı ve heykellerin "önemli" kişilere ait olduğu cevapları verilmiştir. Üsküp meydanında bulunan heykellerin yanı sıra yine simge olarak kabul edilebilecek taş köprü vardır. X kuşağı katılımcıları bu simgelerden herhangi birini referans göstermeden meydanın ortası demiş ancak Z kuşağı meydanın ortasında bulunan simgeleri (heykelin önü gibi) ifade etmeyi tercih etmiştir. Bu durum X ve Z kuşağının meydandaki simgelere yaklaşımını görmek açısından önemlidir. Türk katılımcılarda yaş demografik özelliği bir değişken olarak kabul edildiğinde meydanın tarihsel anlatısına ve bugünkü yapısına dair farklı algılara sahip olduğu görülmektedir. Farklı algının izlerini özellikle Osmanlı eserleri üzerinden tespit etmek mümkündür.

Üsküplü Arnavutların Verdikleri Cevapların Tabloya Yansımaları

Tablo 2

Sorular	X kuşağı, 1961 – 1979	Z Kuşağı, 2000 – 2021
Üsküp denilince aklınıza gelen ilk eser hangisidir ?	1 Burmalı Camii 2 Taş Köprü 3 Taş Köprü	1 Taş Köprü 2 Üsküp Kalesi 3 Büyük heykel
Üsküp meydanı denildiğinde aklınıza gelen ilk olumlu düşünceyi paylaşır mısınız?	1 Turistik ziyaret için hoş bir yer 2 Açık ve geniş alan 3 İnsanların boş zamanlarını geçirmek için uygun temiz bir alan	1 Heykeller 2 Çok güzel bir meydan çok güzel kafeler ve mağazalar var 3 Gece aydınlatılmış binalar
Üsküp meydanı denildiğinde aklınıza gelen ilk olumsuz düşünceyi paylaşır mısınız?	1 Çok kalabalık bir yer 2 Hiç Arnavut heykelinin olmaması 3 Bu kadar fakir varken buraya çok para harcanması	1 Kalabalık olması 2 Çok yoğun olması 3 Aklıma gelmiyor
Üsküp meydanı güzel, basit, renkli ve düzenli kelimelerinden hangisi ile değerlendirirsiniz?	1 Düzenli 2 Basit 3 Düzenli	1 Güzel 2 Hepsi -Çoğunlukla güzel 3 Güzel
Meydanın eski hâlini hatırlıyor musunuz?	1 Hatırlıyorum 2 Hatırlıyorum 3 Hatırlıyorum	1 Fotoğraflardan 2 Merkezde kafeler yokmuş boş bir yermiş 3 Fotoğraflardan çok basit olduğunu görmüştüm
Meydandaki en eski tarihi yapının hangisi olduğunu biliyor musunuz ?	1 Taş Köprü 2 Taş Köprü 3 Taş Köprü	1 Taş Köprü 2 Bilmiyorum 3 Bilmiyorum

Meydandaki eserler hakkında bilginiz var mı ?	1 Az çok var 2 Makedonların kendilerinin zannettiği fakat Yunan olan kahramanlar 3 Makedon olmayan kişiler	1 Üzerlerinde yazıyor ama bilmiyorum 2 Bilmiyorum 3 Eski başkanlar
Meydanda buluşma noktası olarak belirlediğiniz/ kullandığınız bir nokta var mı?	1 Tam Köprü'nün bitiş noktası 2 Meydanın ortası 3 Meydanın ortası	1 Şadırvanın önü 2 Şadırvanda 3 Şadırvanda

Arnavut Üsküplü X ve Z kuşağına ait katılımcıların vermiş oldukları cevaplara bakınca dayine 1925 yılında Sırp yönetimi tarafından yıkılan Osmanlı Camisi olan "Burmali Camii" cevabının verildiği fakat bu sefer olumsuz olarak hatırlanan bir durumda değil de Üsküp denilince akla giden ilk eser cevabında verilmesi geçmişten günümüze toplumsal hafızanın aktarıldığı göstermektedir. X kuşaktaki çoğunluğun Taş Köprü cevabına karşılık Z kuşağın birbirinden farklı (Üsküp Kalesi, Taş Köprü ve Büyük Heykel olarak ifade ettikleri meydandaki Büyük İskender heykeli) dikkat çekmektedir. Meydanın olumlu yanlarının olduğunun anlaşıldığı cevapların yanı sıra olumsuz olarak X kuşağının meydanda hiç Arnavut lider (kahramanlarının) heykellerinin bulunmaması çok fazla paranın harcanması olumsuz düşünce olarak paylaşılmıştır. X kuşağının düzenli olarak ifade ettiği meydanın eski halini de hatırladığını, Z kuşağının ise eski halini fotoğraflardan hatırladıklarını ve günümüzdeki halini hepsinin güzel bulduğu görülmektedir. Meydandaki en eski eserin hangisinin olduğunu bilmeyen Z kuşak şu anda var olan eserler hakkında da bir bilgileri bulunmazken, X kuşağının eserler hakkında Makedon olmayan ama Makedonların Makedon olarak göstermeye çalıştığı tarihin önemli kişileri olduklarının cevabını vermeleri dikkat çekmektedir. Taş Köprü'yü en eski eser olarak bildiğini ifade eden X kuşak ve Z kuşağın buluşma noktası olarak meydanın tam ortasında yer alan Büyük İskender heykelini tercih ettikleri anlaşılmaktadır.

Üsküplü Makedonların Verdikleri Cevapların Tabloya Yansımaları

Tablo 3

Sorular	X kuşağı, 1961 – 1979	Z Kuşağı, 2000 - 2021
Üsküp denilince aklınıza gelen ilk eser hangisidir?	1 Kendi evim 2 Taş Köprü 3 Eski Otogar	1 Büyük İskender Heykeli 2 Şadırvan 3 Merkezi
Üsküp meydanı denildiğinde aklınıza gelen ilk olumlu düşünceyi paylaşır mısınız?	1 Meydandaki oturma bankları 2 Meydanda mutlu gezen insanlar 3 Satıcıların olması ve gelir elde etmeleri	1 Meydandaki kafe ve müzikler 2 Fotoğraf çekmek için bir sürü güzel alan 3 Kafeler
Üsküp meydanı denildiğinde aklınıza gelen ilk olumsuz düşünceyi paylaşır mısınız?	1 Çöpler 2 Park yerinin olmaması 3 Yok	1 İnsanları bölgeyi kirletmeleri 2 Aklıma bir şey gelmedi 3 Yok
Üsküp meydanı güzel, basit, renkli ve düzenli kelimelerinden hangisi ile değerlendirirsiniz?	1 Renkli 2 Basit 3 Güzel	1 Güzel 2 Güzel 3 Güzel
Meydanın eski halini hatırlıyormusunuz?	1 Evet hatırlıyorum 2 Evet 3 Hatırlıyorum	1 Hayır 2 Hayır 3 Hayır
Meydandaki en eski tarihi yapının hangisi olduğunu biliyor musunuz ?	1 Ristiç Sarayı 2 Taş Köprü 3 Ristiç Sarayı	1 Alışveriş Merkezi GTC 2 Karşıdaki bina – (Ristiç Sarayı) 3 Büyük İskender Heykeli

Meydandaki eserler hakkında bilginiz var mı?	1 Var 2 Makedonya bölgesinin eski dönem kahramanları 3 Devlet biliyor biz bilmeyiz	1 Bizim eski krallarımız 2 Makedon kahramanları 3 Marşımızda geçen kişiler
Meydanda buluşma noktası olarak belirlediğiniz/ kullandığınız bir nokta var mı?	1 Çiçko Stoilko (Restorant) 2 Restorant Pelister (Restorant) 3 Eski otogar	1 Ortalıkta bir yerde 2 Şadırvanda 3 Burger King önü

Üsküplülere değindiğimizde Z kuşağının Üsküp denildiğinde aklına Büyük İskender heykeli ve altındaki şadırvan gelirken X kuşağının aklına cevap verenin kendi evi, Taş Köprü ve eski otogar gibi üç farklı cevap paylaşımları dikkat çekmektedir. Meydanın olumlu taraflarından memnuniyet duyarak bahseden Üsküplü X ve Z kuşak Makedonları, olumsuz olarak meydanın temizliğine önem gösterilmediği cevabını vermektedir. Her iki kuşağın da genel olarak güzel bulduğu meydanın eski halini X kuşağının hatırladığı, Z kuşağının ise hatırlamadığı dikkat çekmektedir. Z nesli meydanda buluşmayı genel olarak tarif ederken X nesli öğrencilik döneminde arkadaşlarıyla buluştukları restoranların önlerini hâlâ buluşma noktası olarak tercih ettikleri belirlenmektedir.

Tabloların Etnik Kimlik Açısından Değerlendirilmesi

Etnikler içindeki kuşak yorumlarından sonra etniklerin aralarındaki yorumları kıyasladığında Türk ve Arnavut Üsküplülerin Burmalı Camii hassasiyetleri, Taş Köprü'nün hafızalarında yer edinmeleri, meydandaki heykelleri sahiplenmemeleri ve heykelleri yapılan kişileri "düşman" ve benzeri kelimelerle ifade etmeleri noktalarında buluştukları, Makedonların ise Türk ve Arnavutlarda hiç söylenmeyen Ristiç Sarayı'na değinmeleri, sarayı en eski bina olarak algılamaları, Arnavutlar ve Türklerin merkeze yapılan harcamalara değinirken Makedonların bu noktaya değinmemeleri, meydanın günümüzdeki halinden memnun olduklarını ifade eden yorumlarda bulunmaları, Arnavut ve Türklerin düşüncelerinin birbirine daha yakın olduğunu Makedonların ise daha farklı düşüncelerde oldukları göstermektedir. Her üç etniğin ortak noktaları ise X kuşağının tamamının meydanın eski halini hatırlıyor olması, Z kuşağına ait her üç etnikteki gençlerin ise meydanın eski halini hatırlamadıkları ve meydanın bugünkü yapısından yola çıkarak meydanı tanımlamalarıdır.

Sonuç ve Değerlendirme

Kuzey Makedonya bölgesinde geçmişten günümüze yönetimi elinde bulunduran her iktidarın, şehirde eserler bırakması ve çeşitli mekansal müdahalelerde bulunması toplumun hafızasını etkilemiştir. X kuşağından önce yaşayan kuşakların X kuşağına bilgi aktarma ve toplumsal hafızalarını canlı tutma girişimlerinin Burmalı Camii örneğiyle görülürken, bu hafızanın günümüz gençlerine özellikle çalışmada araştırılan Z kuşağına taşınmadığı, genç neslin neredeyse tümünün meydanın eski halini bilmediklerinden anlaşılmaktadır. 2000 yılından sonra mekanlara yapılan müdahalelerin geçmişte oluşan ve birbirine bağlanan hafıza zincirinde kopukluk oluşturduğunu ve aktarılmasını engellediği gözlemlenmektedir. Bu durumda çalışma için belirlenen birinci hipotez olan “Mekanlarda yapılan düzenlemeler mekanın geçmişteki izlerini/şeklini unutturmaktadır” hipotezini desteklediğini göstermektedir. Etrafında gezdikleri, ortak buluşma noktaları olarak belirledikleri büyük heykellerin önünde toplanan en genç nesil kimin ve neyin etrafında bulduklarını bilmeden yaşamalarını devam ettirmekte ve bunun bir eksikliğini hissetmemektedir, X kuşağıda heykeli yapılan ve meydana konulan kişilerin tam olarak kimlerin olduğunu bilmeden “kahraman“, „Türk düşmanları“, „Makedon olmayan önemli kişiler“ gibi genel ifadelerle cevap vermeleri çalışmada araştırılan “Üsküp meydanından geçen kentliler meydanlarındaki eserler hakkında bilgi sahibi değillerdir” hipotezinin desteklendiğini göstermektedir. Son olarak Z kuşağının beğendiği meydanın son hali X kuşaktaki katılımcıların çoğu için israf olarak algılanırken, Makedon kuşaktaki X kuşağı katılımcıların Ristiç Sarayı’ndan söz etmeleri, sarayı en eski yapı olarak algılamaları, Türk ve Arnavutların yanısıra Makedon Z kuşağı katılımcılarının buna hiç değinmemeleri örneklerinden görüldüğü gibi belirlenen bir diğer hipotez olan “Meydanlardaki farklı eserler farklı yaş grubundaki kişileri aynı şekilde etkilememektedir” hipotezi verilen cevaplardan hem etniklerin kendi aralarındaki farklı kuşağa mensup olan hem de farklı etniğe mensup olan Üsküplülerin meydandaki eserlerden farklı etkilendikleri görülmektedir.

Kaynaklar

- Albayrak, A. (2010). İbn Haldun’un medeniyet tasarımı ve insan. *Din Psikolojisi AD*, Karadeniz Teknik Üniversitesi Rize İlahiyat Fakültesi, Rize
- Aristoteles (2007). *Nikomakhos’a etik*. (Çev. Babür, S.) Ankara: Bilgesu Yayıncılık.

Büyük, H, F. (2015). *Analist dergisi*, Ağustos 2015/54

Cevizci, A. (2005). *Felsefe sözlüğü*. İstanbul: Paradigma Yayınları

Develoğlu, F. (2004). *Osmanlıca Türkçe sözlük*. Ankara: Aydın Kitabevi.

Eyüce, Ö. (2000). Meydanlar. *Ege mimarlık dergisi*, (11 - 34).

Fiske, J. (2003). *İletişim çalışmalarına giriş*. Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.

Göregenli, M. (2010). *Çevre psikolojisi: İnsan mekan ilişkileri*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Habermas, J. (1995). Kamusal alan: Ansiklopedik bir makale. *Birikim dergisi*.

Hökelekli, H. (2006). "İslam Geleneğinde Psikoloji Kültürü", *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, C. 19, sy. 3.

Jencks, C. (1999). Mimari zaman-hüzün ile anlatı arasında/ Architectural time-between melancholy and narrative. (Der: Cynthia C. Davidson) *Anytime konferans bildirileri kitabı* içinde (ss 184-199).

Kahvecioğlu, H. (1998). Mimarlıkta imaj: Mekansal imajın oluşumu ve yapısı üzerine bir model. İ.T.Ü. Fen Bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul.

Karaarslan, F. (2019). *Toplumsal hafıza, hatırlama ve unutmanın sosyolojisi*. İstanbul: Ketebe Yayınları.

Le Corbusier (2011). *Mimarlık öğrencileriyle söyleşi*. (Çev. S. Rifat). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları

Lefebvre, H. (2014) *Mekânın üretimi*. İstanbul: Sel Yayınları.

Lynch, K. (2010). Kent imgesi. İstanbul: İşbankası Kültür Yayınları.

Mócsy, A. (1974). *Pannonia and upper moesia (routledge revivals) a history of the middle danube provinces of the Roman Empire*.

Nuhoğlu, M. (2020). *Uluslararası sosyal araştırmalar dergisi*, Cilt: 13 Sayı: 70.

Özak, N. (2008). Bellek ve mimarlık ilişkisi: Kalıcı bellekte mekansal öğeler. İTÜ Fen Bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul.

Özdemir, İ. (2011). Kültürlerarası iletişimin önemi. Kıbrıs Uluslararası Üniversitesi, Folklor/Edebiyat, cilt: 17, sayı: 66

Pallasmaa, J. (2011). Tenin gözleri-mimarlık ve duyular. (Çev. Kılıç, U.). İstanbul: Yem Yayınları.

Phillips, J. (2004) *Yale University Press*.

Ricoeur, P. (2007). *Zaman ve Anlatı: Bir Zaman Olayörgüsü Üçlü Mimesis*, (çev. Rifat, M.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Rossi, A. (2006) *Şehrin Mimarisi*, (Çev: Gürbilek, N.). İstanbul: Kanat Kitap.

Schudson, M. (2007). Kolektif bellekte çarpıtma dinamikleri. *Cogito bellek: Öncesiz sonrası*.

Sennett, R. (2008). *Ten ve taş*. İstanbul: Metis Yayınları.

Sennett, R. (2010). *Kamusal insanın çöküşü*. (Çev. Durak, S. & Yılmaz, A.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Taşçı, H. (2014). *Bir hayat tarzı olarak şehir, mekan, meydan*. İstanbul: Kaknüs Yayınları.

Turan, Ertuğrul R. (2003). Kolektif şizofreni: Zamanın iki yüzü. *Doğu Batı*, 6 (22).

Tümer, G. (2000). Kentler, binalar, insanlar, olaylar ve meydanlar. *Ege Mimarlık dergisi*, (34), 12-17.

Uz, A. (2017). Şehir ve heykel. *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*.

İnternet Kaynakları

Makedonya ve Yunanistan arasında çözülemeyen isim krizinde son. (2021, Haziran 25) <https://tr.euronews.com/2019/01/10/yunanistan-makedonya-ismine-neden-itiraz-ediyor->

İslam Ansiklopedisi - Üsküp. (2021, Haziran 25). <https://islamansiklopedisi.org.tr/uskup>

Türk Dil Kurumu Sözlükleri. (2021, Haziran 20). <https://sozluk.gov.tr/>

Cambridge Dictionary. (2021, Haziran 20). <https://dictionary.cambridge.org/memory>

Etimoloji Türkçe. (2021, Haziran 20). <https://www.etimolojiturkce.com/kelime/mek%C3%A2n>

Latince Sözlük. (2021, Haziran 20). https://www.lexilogos.com/english/latin_dictionary.htm

Kentsel Yıkımın Bosna Hersek Özelinde Kentkırım Bağlamında İncelenmesi

Rümeysa Sena Şeker¹

Öz: Kentler, insanlığın gelişim sürecinin temel tanığı olduğu gibi aynı zamanda medeniyetlerin de ortaya çıkışına, gelişimine ve yok oluşuna zemin oluşturan mekânlardır. Tarih boyunca savaflara ve çatışmalara; doğrudan veya dolaylı olarak maruz kalmıştır. Bu bağlamda kenti meydana getiren temel değerlere fiziki yapı üzerinden doğrudan yapılan saldırılar kentkırımdır. Yaşanan tahribat neticesinde, bizi kentsel çevre hedef alınmakta; sistematik ve planlı imha eylemi söz konusu olmaktadır. Kentsel çevrelerde gerçekleşen yıkımların akabinde yeniden yapılanma süreci, kentsel yaşamın uğradığı buhranı açığa çıkarır. Bu çalışmada kentsel yıkım, Bosna Hersek örneği üzerinden kentkırım kavramı açısından incelenecektir. Etnik gerilimlerin yol açtığı çatışmalar, Bosna'nın zengin kültürünün kentsel mekân üzerinden yok edildiğini göstermektedir. Bosna'da yıkımların ve koordineli saldırıların kentsel niteliklerin var olma ihtimallerini ortadan kaldırmaya yönelik olduğunun irdelenmesi gerekmektedir. Savaş esnasında yıkımlar aracılığı ile hedeflenen bireyleri kimliksiz bırakarak, kültürel ve sosyal bağların ortadan kalkmasını sağlamaktır. Bu minvalde, insanların kentsel çevre ile kurdukları ilişkiler; sosyal, kültürel ve mekânsal hafızanın yok olmasına yönelik tahribatlar kentkırım bağlamında ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Kentsel Mekân, Kentsel Yıkım, Kentkırım, Bosna Hersek

¹ Bahçeşehir Üniversitesi, Mimarlık, rumeysasena97@gmail.com

Giriş

Kentler coğrafi mekânlar olmalarının yanı sıra tarih boyunca birçok medeniyete ev sahipliği yapmışlardır. Medeniyetlerin gelişim süreçlerine tanıklık eden kentler, savaşların ve çatışmaların da temel mekânlarıdır. Doğrudan veya dolaylı olarak maruz kaldıkları şiddetin etkileri, maddi ve manevi izler bırakmıştır. Nitekim 20.yüzyılın sonlarından itibaren açık alanda gerçekleşen savaşların yerini kentsel yıkımlar aldığından; bizatihi kenti hedef alan yıkımlara ilişkin yeni yaklaşımların ele alınması gerekmektedir. Zaman içerisinde birincil hedef hâline gelen kentlerin, kasıtlı ve planlı yıkıma uğraması “kentkırım” kavramını ortaya çıkarmıştır.

Küreselleşmenin beraberinde getirdiği yeni dünya düzeni; kültürel, toplumsal ve ekonomik değişimlere zemin oluşturmuştur. 1980’den sonra yeniden canlanan, dinî ve etnik kökene dayalı kültürel tanımlamalar; yeni kentsel savaş modellerini de ortaya çıkarmıştır. Kentler, çeşitli kültür ve ideolojileri içinde barındırması dolayısıyla heterojen bir nüfus yapısına sahiptir. Siyasal, sosyal ve kültürel bakımdan merkezi konumda olan kentler, etnik ve dine dayalı militarist bir hesaplaşmaya maruz kalmıştır.

Kentsel mekân, sosyolojiden mimariye birçok farklı disiplinin ortak konusudur. Ancak tüm disiplinlerin ötesinde kent içerisinde yaşayanların ve insanlığın temel konusudur (Bumin, 2013, s. 13). Sadece basit bir dekor değil insanlığın varoluşunu bütünleyici bir parça olarak kent içerisindeki fiziki, sosyal yapı ve insanların birlikte yaşamasının ifadesidir (Zaprianov, 2012, s. 2). İlk kez bir grup Boşnak mimar tarafından ortaya atılan kentkırım mefhumu, Bosna Hersek’te yaşanan vahşetin bir neticesidir. Kentkırım, Bosna’da yaşananların yalnızca insanlara yönelik bir saldırı olmadığını, bilakis, bu saldırıların; kente, kentin kimliğine, onu oluşturan değerlere ve kentte yaşayanlara yönelik olduğunu vurgulamak için kullanılmıştır (Karasu, 2008).

Bu makalede, öncelikle kentkırım kavramının mevcut teorik çerçevesi ve kavrama ilişkin yaklaşımlar ortaya konulmaktadır. Ardından Bosna Hersek’te yapılan kentsel yıkımlar kentkırım kapsamında değerlendirilmektedir. Bu bağlamda sosyal ve tarihsel hafızanın yok olması başta olmak üzere insanların kentsel çevre ile olan medeni ilişkilerine yönelik tahribat ele alınmaktadır.

Kentkırım Kavramı

Kentkırım (urbicide) kavramı “urban” (kente ait olan) ve “cide” (öldürme) kelimelerinin birleşimidir. Latince manası ile *-cide* bir nesneyi öldürmeyi ifade etmektedir (Coward, 2002). Kent (urban) kavramının kökenini Latince kentte var olan, karakteristik itibarıyla kente ait olan anlamına gelen “Urbanus”tan

almaktadır (Coward, 2009). Kenti katletmek manasına gelen kentkırım kavramı Sırp ve Hırvat dillerinde “Urbicid”olarak kullanılmış ve İngilizceye “Urbicid” olarak geçmiştir (Coward, 2008, s. 165).

Kent, coğrafi bir mekân olmasının yanı sıra sosyal, kültürel ve ekonomik bir varlıktır. Kent, bir kimliğe ve de yaşayış biçimine sahiptir. Kentkırım; kentin bu kimliğine, genel işleyişine, kent olarak sahip olması gereken değerlere, kentte yaşayanların sahip olduğu kentli haklarına karşı yapılan, içinde dinî ve etnik unsurlar da barındıran saldırılardır (Karasu, 2008).

Kentkırım; bir kenti öldürmek, yok etmek demektir (Marshall, 2004, s. 2). Salt kentin değil, özgün bir toplumsallık biçimi olarak kentselliğin de imhası söz konusudur (Batuman, 2006, s. 22; Coward, 2009, s. 36). Kentkırım, kente ve kentli haklarına karşı işlenebilecek en ağır suçtur. Kente karşı işlenen bu suç, kentli yaşamını derinden etkilemektedir. Kentsel yaşamı besleyen değerlerin yok edilmesi, bireylerin yaşam alanının tahrip edilmesi; kente karşı işlenen suçların en önemli ve kapsamlı olanıdır.

Batı toplumlarının yüzyıllardır medeniyet ile eş gördüğü kentler kültürel kozmopolitliği, medeni değerleri ifade etmektedir (Goonewardena ve Kipfer, 2007). Max Weber kenti medeniyet ile ilişkilendirirken; kırsalı ise düzensizlik, kaos ve şiddetle bağdaştırmaktadır. Bu bağlamda, karmaşık toplumsal ilişkileri barındıran kent; yabancı olduğu şiddet formuyla karşı karşıyadır. Uygur insanlığı temsil eden, medeniyetlerin hafızası konumundaki kentlerin; fiziki yapının yıkımı aracılığıyla kentsel hafızasının yok edilmesi hedeflenmiştir. İnsanların kendileri ve çevreleriyle kurdukları medeni ilişkilerin zedelenmesi istenmiştir.

Kent, basit bir mekân olmanın ötesinde bir yaşam biçimine ve dahi bir geçmişe sahiptir. Canlı ve dinamik yapısı olan kentlerin geçmişine ve işleyişine yapılan saldırıdır, kentkırım. Nefret edilen bir gruba yahut millete ait olduğu gerekçesiyle; kentler militarist bir muamele ile karşı karşıyadır. Bir kenti yok etmek, bir toplumu yok etmek demektir. Kente uygulanan şiddet sadece insanları değil, bu insanların kültürel değerlerini, yaşadıkları kentleri ve yaşam biçimlerini ortadan kaldırmaya yöneliktir (Karasu, 2008). Savaşlar esnasında yerinden edilen bireylerin yaşam alanlarının yıkımı -kentkırım- kentsel yaşamı besleyen değerlerin yok edilmesidir (Coward, 2002, s. 39).

1990’larda Bosna Hersek’te yaşananlar bunun acı bir örneğidir. Eski Yugoslavya’da ülkedeki baskı rejiminin yıkılmasıyla birlikte, etnik ve dinî kimliğin iç içe geçtiği, asırlara dayalı ortak bir kültür; derin bir ayrılmaya, etnik bir nefrete ve “öteki”leştirilmeye dayalı, sadece insanların değil onlara ait

kentlerin ve yapıların hedef alındığı bir kıyıma sahne olmuştur (Karasu, 2008). Sırp güçlerinin Bosna Hersek'te yaptıkları insanların ortadan kaldırılmasıyla sınırlı bir etnik temizlik hareketi değil doğrudan o insanların geçmişleriyle, dinleriyle ve kültürel mirasla bağlarını ortadan kaldırmaya yönelik bir yok etme girişimidir (Keser, 2012, s. 274). Diğer bir taraftan, Bosna Savaşı sırasında yakılan ve yıkılan camiler, kiliseler etnik bir kimliğin yok edilmesi, kendi dışında kalana yaşam hakkı tanımamak ve “ötekileştirme” çabasıdır. Burada “dine ve etnik kimliğe dayalı nefret” savaşın neden olacağı her türlü çıkar ve maddi kaygının üzerindedir (Karasu, 2008, s. 54). Kentkırımda, kentin içinde yaşayanlarla birlikte tahrip edilmesi, hatta yok edilmeye çalışılması savaşın sebep olduğu yıkımın bir sonucu değil bilakis başlı başına bir amacdır (Kaiser, 2004).

Kentkırım ve Kentsel Yıkım

Kentkırım kavramı son 30 yıllık süreçte ortaya çıkmış tanım ve özellik açısından kentsel yıkımları tam manası ile açıklayacak şekilde geliştirilememiş bir kavramdır (Şahin, 2018, s. 93). Tanımlama yaparken kentsel mekânda neyin yıkıma uğradığı ve sonuç olarak neyin ortaya çıktığını ifade etmek kavramı etnik temizlik, ikincil zarar (collateral damage) ve askeri gereklilik gibi şiddet formlarından ayırmayı kolaylaştıracaktır (Abujidi, 2014, s. 35).

Fiziksel yapının yıkımı ilk sınıflandırmada iki farklı şekilde gerçekleşmektedir. İlk türde belirli bir grubu psikolojik olarak yıpratmak amacıyla sembolik yapılar yıkılmaktadır. Diğer yıkım türü ise belirli bir grubu imha etmeyi amaçlayan; geniş kapsamlı bir planın parçası olarak ikincil zarar süsü verilmiş saldırılardır (Coward, 2002, s. 35). Bir diğer sınıflandırmada Coward (2006, s. 159) kentsel yıkımın üç farklı şekilde olduğunu ifade etmektedir. Bunlar; askeri gereklilik-ikincil zararlar sonucu kentsel yıkım, kültürel mirasın ortadan kaldırılmasına yönelik kentsel yıkım ve yeni bir kavram olarak kentkırımdır. Askeri gereklilik olarak kentsel yıkım savaş ve çatışma esnasında kentsel yapının istenmeden tahribe uğramasıdır. Yine benzer biçimde ikincil zarar (collateral damage) ise askeri eylemlerin kazara veya kasıtlı olmadan meydana getirdiği sonuçlardır (Abujidi, 2014, s. 17). Savaş sırasında yaşanan yıkım ile kentkırım sonuç olarak aynı etkiyi yaratmaktadır. Ancak iki kavram arasında uygulayıcıların niyet farklılığı söz konusudur (Karasu, 2008, s. 102). Bu süreçte doğrudan kente yönelik eylemler ırkçı, barbar ve vandal bir özellik taşımaktadır (Keser, 2012, s. 279). Askeri gereklilik kavramının kapsamı çok geniştir. Bu nedenle kentkırım eylemleri askeri gereklilik olarak meşrulaştırılmaya çalışılmıştır. Kültürel

mirasın yıkılmasına yönelik kentsel yıkım ise kentkırımın tek bir boyutunu oluşturmaktadır. Kültürel yıkım kentsel dinî, kültürel ve sosyal değere sahip sembolik yapıların hedeflenerek heterojenliğin ortadan kaldırılmasıdır. Kültürel mirası ortadan kaldırmakla belirli bir bölgede ayrılmış, homojen yapılar yaratmak istenmektedir (Coward, 2008, ss. 159-160).

Diğer taraftan “kentkırım” ile “kentsel yıkım”ı da birbirinden ayırmak gerekir. Savaşların kentler üzerinde yarattığı tahribat kuşkusuz yeni bir olgu değildir. Tarih boyunca kentler sahip oldukları stratejik önem ve zenginlikler nedeniyle daima savaşların merkezinde yer almıştır. Eski Yunan’da kent-devletleri savaşın yaşandığı mekânlardı. Roma İmparatorluğu’nda kent, ele geçirilebilecek en önemli ganimettir. Gelişen silah teknolojisinin de etkisiyle, 1 ve 2. Dünya savaşları esnasında, kentler olağanüstü yıkımlara maruz kalmıştır (Shaw, 2005).

Öte yandan, kentkırım sonucu meydana gelen yıkım ile savaş sırasında kentte meydana gelen yıkım arasında eylem bakımından benzerlik olmakla birlikte; kentkırım tıpkı soykırımda olduğu gibi etnik, dini ve mezhepsel bir kin ögesini içinde barındırmakta, yaşanan vahşet ırkçı, kültürel ve dinî bir nitelik taşımaktadır. Bu ayırım net bir biçimde yapılmadığı takdirde, her savaşta yaşanan yıkım kentkırım kabul edilecek, bu ise kentkırımdan beklenen anlam vurgusunu kaybettirecektir (Karasu, 2008, s. 102). Savaş sırasında yaşanan kentsel yıkım “ikincil zarar” kavramıyla açıklanmaktadır. Kısaca ikincil zarar; savaş sırasında stratejik, lojistik ya da askeri hedeflerin yok edilmesi sırasında sivil yapıların ya da kentsel alanların hasar görmesi ve tamamen yok edilmesidir (Coward, 2004).

Kentkırımda bir etnik grup için simgesel önemi olan yapılar ve eserler saldırının asıl hedefidir. Bu hedefler savaş sırasında yıkımın asıl merkezini oluşturmaktadır. Çünkü amaç aslında onları yok etmektir. Savaşta yaşanan yıkım ile kentkırımın neden olduğu yıkım, sonuç olarak aynı etkiyi yaratmakla birlikte, iki sonuç arasında önemli bir niyet farkı söz konusudur (Karasu, 2008, s. 102).

Kentkırım kavramı hakkında bir diğer yaklaşım ise kentkırımın bir savaş olmadan da gerçekleşebileceği üzerinedir. Bu görüşe göre, bir savaşa gerek kalmaksızın, kentte yaşanan plansız ve sağlıksız gelişmenin ya da kapitalist ekonomik sistemin getirdiği “rant” kaygılarının neden olduğu yaşam kalitesindeki düşüş ve kentli hakları ihlalleri de bir kentkırım sayılmalıdır (Keleş, 1993, s. 2). Karasu (2008, s. 55) ise bu durumu kente karşı suç olarak ifade

etmektedir. Kentlerin plansız gelişmesi ya da bireysel çıkarlar sonucunda imar planlarının uygulanamaz hale gelmesiyle birlikte, kentin yaşam kalitesinin düşmesi kentkırım değil kente karşı suçtur. Kente karşı işlenen suçlar, kenti oluşturan değerlere ve kentli haklarına karşı yapılan saldırılardır. Kentkırım bu saldırıların en kapsamlı olanıdır. Bu bağlamda kentkırım kapsam olarak kente karşı işlenen suçların bir parçasıdır. Kısacası, kente karşı suç kentli haklarına ve kente karşı bir saldırı olmakla birlikte dinî ve etnik bir içerikten yoksundur. Bosna Hersek'te yaşanan saldırıların kentkırım sayılmasının nedeni yalnızca saldırıların insanlar dışında onların kültürel değerlerine ve yaşam alanlarına yapılmış olması değil, aynı zamanda, bu saldırıların dinî ve etnik bir içeriğe sahip olmasıdır (Karasu, 2008, s. 55).

Kentkırıma özel kavramsal mantığını kazandıran şeyin genel anlamıyla yok etme fiili ile yok edilen arasındaki ilişki olduğu söylenebilir. Diğer bir deyişle, kentkırım; binaların ve kentsel çevrenin kentliliği, kentsel yaşamı temsil ettiği için yıkılmasıdır (Coward, 2004).

Bosna Hersek'te Kentkırım

Bosna Savaşını bir kentkırım haline getiren iki etken bulunmaktadır. Bunlardan ilki, Sırp milislerince yapılan saldırıların kentlerde yoğunlaşması, kentli haklarına ve kentin günlük işleyişini durdurmaya yönelik olmasıdır. Bosna-Hersek'te uygulanan şiddet sadece Bosna halkına karşı değil, bu halkın kültürüne ve kentsel çevresine karşı da yürütülmüştür.

İkincisi, Sırp'ların bir bölümünün kentlere, kentsel yaşam biçimine, kent yaşamının getirdiği çok kültürlü yapıya duydukları nefrettir. Saldırganıya dafanatik Sırp'lar olarak da adlandırılabilir bu grubun kent yaşamından nefretmesinin temelinde kent yaşamının doğal bir sonucu olarak karşımıza çıkan 'çok kültürlü bir yaşam' yatmaktadır.

Tönnies, kent yaşamının kır yaşamından farklı olarak çeşitli ve değişik yaşam biçimlerini içerdiğini belirtir. Wirht, kentin temel değerlerinden birisinin heterojen nüfus yapısı olduğunu vurgular. Dolayısıyla kent yaşamı aslında çok kültürlü, değişik gelenek ve inançların birlikte yaşamasıdır. Fanatik Sırp'ları rahatsız eden de budur.

Bu iki neden, 1992-1995 yılları arasında Bosna-Hersek'te yaşanan savaşı bir kentkırım haline getirmektedir (Karasu, 2008, s. 57).

20. yüzyılın son çeyreğinden itibaren Sovyetler Birliği etkisi altında kalan

Balkanlar ve Doğu Avrupa ülkelerinde, etnisite ve din kaynaklı kültürel tanımlamalar yeniden ortaya çıkmıştır. Bu süreçte yaşanan etnik gerilimler kanlı çatışmalara sebebiyet vermiştir. Bosna Savaşı, 1992-1995 yılları arasında yaklaşık 120.000 insanın hayatını kaybettiği; 2 milyon insanın da göç ettiği çatışmalardan biridir. Kentkırım kavramının ortaya çıkışında bu kanlı çatışma etkin rol oynamıştır (Yılmaz, Şahin; 2018, s.99).

Bosna Savaşı geleneksel savaş modellerinden farklılık göstermektedir. Savaş sırasında sivillerin ve kentsel çevrenin bizatihi hedef alınması söz konudur. Bosna'da yaşananlar belirli bir bölgede yaşayan etnik ve dinî grupların sistematik, planlı imhasını içermektedir (Coward, 2008, s. 154). Saldırıların asıl amacı homojen topluluklar oluşturarak etnik ve dinî ayrışmalara zemin oluşturmaktır. Bu nedenle kentsel mekân birincil odak ve hedef olmuştur. Bosna'da yaşanan vahşeti salt etnik temizlik adı altında değerlendirmek mümkün değildir. İnsanların geçmişleriyle, değerleriyle ve kültürleriyle birlikte imhası hedeflenmiştir (Keser, 2012, s. 278). 1993'te Mostar Köprüsü'nün varil bombaları ile yıkılış görüntüleri kent dokusunun yıkımının soykırıma benzer nitelikler taşıdığına ilişkin tartışmalara sevk etmiştir. Nitekim geleneksel kentsel yıkım modellerinden farklılığını vurgulamak amacıyla bir grup Bosnalı mimar yıkımı kentkırım olarak nitelendirmiştir (Graham, 2011a: 227, Mostar Architect Association, 1993; Kalsoum, 2015, s. 5).

Bosna Savaşı, II.Dünya Savaşı'ndan sonra en büyük göç dalgasına sahiptir. Bu süreçte farklı toplumlara yönelik iki temel yöntem uygulanmıştır. İlk olarak işkence ve baskı aracılığıyla bireyler buldukları bölgeden zorunlu olarak uzaklaştırılmıştır. İkinci olarak kentsellik hedef alınmış; gündelik hayatın işleyişinde temel unsur olarak kamusal alanlar, ortak yaşam alanları (pazarlar, meydanlar, parklar, hastaneler vb.), sembolik öneme sahip yapılar (anıtlar, müzeler, kütüphaneler), dinî yapılar (camiler başta olmak üzere ibadethaneler); yani kentsellik hedef alınmıştır (Yılmaz, Şahin; 2018, s. 99). Kasaba ve kentler sistematik ve planlı imhanın kurbanları olmuştur. Nihayetinde kentsel mekânı hedef alan saldırıların amacı askeri olarak hiçbir öneme sahip olmayan yapılar olmuştur. Burada asıl niyet kent dokusunu ve yapılı çevreyi tahrip ederek "öteki olanı" imha etmektir. Çatışmalar esnasında sembolik yapıların bizatihi hedef olması, kentlilerin gündelik yaşam alanının tahribi, kentsel yaşama yönelik baskılar Bosna'da yaşananların kentkırım olduğunun göstergeleridir (Karasu, 2008, ss. 58-59; Adams, 1993, s. 389).

Çatışmalar Bosna'nın zengin kültürünün kentsel mekân üzerinden yok edilmek istendiğini göstermektedir. Bosna'da kültürel ve dinî yapıların imhasının yanı sıra insanların birlikte yaşama arzusunun zedelenmesi hedeflenmektedir (Riedlmayer, 2002, s. 3). Savaş sırasında yaşanan kentsel

yıkımın etnik temizlik adı altında değerlendirilmesi istenmiştir. Ancak etnik temizlik güdüsü sadece kentkırımın sebebi olarak ortaya çıkmıştır. Etnik milliyetçilik bu süreçte heterojenliği ortadan kaldırmayı da hedeflemektedir. Yıkımlar gerçekleşirken kullanılan söylem aracılığıyla politik şiddet meşrulaştırılmaya çalışılmıştır. Söylemler ve etnisite ile güdülenen yıkımların temel hedefi kentsel mekân ve kentsellik düşüncesi olmuştur (Coward, 2008, s.155). Bosna'da yıkımların ve koordineli saldırıların kentsel niteliklerin var olma ihtimallerini ortadan kaldırmaya yönelik olduğunun kabul edilmesi gerekmektedir (Coward, 2007, s. 8). Savaş esnasında yıkımlar aracılığı ile hedeflenen bireyleri kimliksiz bırakmak; kültürel ve sosyal bağların ortadan kalkmasını sağlayarak yapay bir gelecek oluşturmaktır (Keser, 2008, s. 292).

Mostar Köprüsü'nün yıkımı, homojen toplumun ve yapay bir gelecek idealinin hedef olmasının somut örneklerinden biridir. Farklı etnik gruplar tarafından Osmanlı döneminde inşa edilen; birlikte yaşamın sembolü niteliğindeki köprü savaş ve doğal afetlere karşı asırlarca ayakta kalmıştır. Etnik grupların birlikte yaşamasının somut hali, "Saraybosna Miti" olarak nitelendirilen uyumun sembolü Mostar Köprüsü olmuştur. Ancak savaş sırasında köprü Hırvat askerleri tarafından yıkılarak "Müslüman" doğu ile "Hırvat" batı bölgesini ayırmanın unsuru haline gelmiştir (Yılmaz, Şahin; 2018, s.99). Riedlmayer yıkımı hafızanın öldürülmesi (killing the memory) olarak açıklamaktadır. Etnik olarak Sırp, Hırvat ve Boşnakları; dinî açıdan Hristiyan ve Müslümanların birlikteliklerinin sembolü olan köprünün yıkımı doğrudan kentkırım örneğidir (Riedlmayer, 1995, Coward, 2002, s. 29, Simmons, 2001). Köprünün yanı sıra Saraybosna Ulusal Kütüphanesi'nin, Doğu Enstitüsü'nün bilinçli yıkımı; camilerin imhasında kentsel çevreyi etnik şekilde temizlemeyi amaçlayan bir emelin ortaya çıkması, sembolik yapılara ek olarak kent dokusu ve köylerin hedef olması Bosna'da kent kırım yaşandığının göstergeleridir (Coward, 2002, ss. 30-32). Savaş sırasında kentin bütün olarak sistematik ve yaygın şiddete maruz kalması politik olarak ötekileştirme odaklı bir anlayışı yansıtmaktadır (Coward, 2009, s. 157). Bosna'da ötekileştirme politikası olarak kentkırım nihai olarak birbirine düşman, ayrı ve bağımsız toplumlar oluşturma hedefinin aracıdır. Savaşta geleneksel çatışma yöntemlerinden ayrı olarak farklılıkları ortadan kaldırmayı amaçlayan etnik ve ulusalcı bir politika söz konusudur (Kalsoum, 2015, s. 5). 1992-1995 yılları arasındaki süreçte etnik ve dinsel politikaların bir parçası olarak gerçekleşen koordine olmuş, yaygın ve kasıtlı yıkımı (Coward, 2007, s. 9) Bogdanovic çeşitliliğin ortadan kaldırılması idealinin somutlaşması olarak değerlendirmektedir (Simmons, 2001, s. 626).

Sonuç

20. yüzyılın son çeyreğinde ortaya çıkan ve yeni savaş modellerinin başında gelen kentsel şiddet; aracılığıyla kentsel mekânlar temel hedef haline gelmiştir. Yeni savaş ve çatışma formlarının en önemli aracı kentkırımdır. Kentkırım bu süreçte dinî, ideolojik ve etnik güdülerle kentin birincil hedef olduğu saldırıları ifade etmektedir. Coğrafi bir mekân olmanın ötesinde sosyal, kültürel ve ekonomik bir olgu olan kent, kentkırım aracılığı ile katledilmektedir. Kavram, bireylerin kentsel harmoniyi, farklılıkların birlikteliğini, kendine özgü bir toplumsallık biçimi olan kentselliği fiziki mekân üzerinden hedef alan saldırıları nitelendirmektedir (Yılmaz, Şahin; 2018, s.103). Bu bağlamda askeri gereklilik veya ikincil zarardan ziyade bilinçli ve planlı bir program çerçevesinde gerçekleşen yıkımlar söz konusudur.

Kentkırım ve soykırım ilişkisi incelendiğinde dinî, etnik, ideolojik kin unsuru; her iki kavram içinde ortaktır. Hedef alınan nesnelere farklılığı söz konusudur. Soykırımda etnik ve ulusal bir toplum hedef iken, kentkırımda kentin fiziki yapısı, kentsellik ve birliktelikler temel hedefdir. Bosna'da belirli bir grubun sistematik bir şekilde imhasının hedeflenmesi yaşananların soykırım ile bağdaştırılmasını mümkün kılmaktadır. Ve dahi yapıları çevrenin doğrudan yıkıma uğratılması, yıkımların ardından açığa çıkan yeni yapı; ötekileştirme politikası olarak kentkırımını doğrular niteliktedir (Yılmaz, Şahin; 2018, s. 103). Yıkımlar toplumsal hafızayı yapıları çevre aracılığı ile imha etmenin açık göstergeleridir. Kente ait olma duygusunun ortadan kalktığı bu süreçte Bosnalıların kent üzerinde hak iddia etme imkânını ortadan kaldırılmıştır. Kentkırım ayrıca bireyin kentte temel hizmetlere erişimini kısıtlayarak, refah düzeyini düşürerek kentsel yaşam kalitesini doğrudan etkilemektedir (Yılmaz, Şahin; 2018, s. 103).

Medeniyetlerin tanıdığı olan kente yönelik yıkımlar toplumların yüzyıllar boyunca bir arada yaşayarak oluşturduğu kültürel mirası tahrip etmektedir. Kentkırım sürecinde bireylerin gündelik yaşamlarının bir parçası olarak fiziki çevrenin tahrip edilmesinin yanı sıra tarihi ve kültürel öneme sahip yapılar (cami, kilise gibi dinî yapılar; anıtlar, müzeler, kütüphaneler) hedef olmaktadır. Tarih, din ve dil gibi toplumu bir arada tutan değerleri simgeleyen yapıların birincil hedef olması yıkımı zaman içerisinde toplumsal hafızayı ortadan kaldırmaya yöneliktir (Yılmaz, Şahin; 2018, s. 103).

Kentkırım yaklaşımları ve mevcut teorik yapısı incelendiğinde olgunun temel niteliklerini, kentte yapıları çevrenin bizzatı hedef olması; yaygın,

sistematik ve planlı bir şiddetin uygulanması; yıkımların bilinçli olması; yıkım sonrası mekânsal yapılandırma ile kontrolün hedeflenmesi olarak ifade etmek mümkündür. Kentkırım tıpkı soykırım gibi bir insanlık suçudur. Kavramın diğer yıkım türlerinden ayrı olarak değerlendirilebilmesi mevcut teorik yapısının geliştirilmesi ile mümkün olacaktır. Akabinde yapılması gereken ise teoriden hareketle hukuki altyapının oluşturulmasıdır. Savaş ve çatışmalar sırasında meydana gelen kasıtlı kentsel yıkımın, sonrasında inşa-kontrol sürecinin kentkırım olarak değerlendirilmesi yaptırımların uygulanması ve yıkım sonrası mekânsal yapılanma süreçleri açısından faydalı olacaktır (Şahin, 2018, s. 104).

Kaynakça

- Abujidi, Nurhan, (2014). *Urbicide in Palestine spaces of oppression and resilience* (Vol. 64). New York: Routledge
- Adams, Nicholas, (1993) *Architecture as the target*. Journal of Society of Architectural Historians 52, s. 389-390
- Appadurai, Arjun, (2003). *Modernity at large: Cultural dimensions of globalization* (Sixth Edition). USA: University of Minnesota Press
- B'Tselem (2004). *Through no fault of their own: Israel's punitive house demolitions in the al-Aqsa Intifada*
- B'Tselem (2016a). Reality check: Almost fifty years of occupation.
- B'Tselem (2016b). *Expel and exploit the Israeli practice of taking over rural Palestinian land*.
- Batuman, Bülent, (2002) Kentkırım: Savaş, kent ve mimarlık. *Mimarlar Odası Ankara Şubesi Bülteni*, 43, s. 22-24
- Berman, Marshall, (1987). *Among the ruins*. New Internationalist
- Berman, Marshall, (1996) *Falling towers city life after urbicide*, *Geography and Identity*, s. 172-192.
- Bevan, Robert, (2006). *The Destruction of memory: Architecture in war*. London: Reaktion Books
- Bogdanovic, Bogdan, (1995). *The city and death*. (Editör: Joanna Labon). Balkan Blues, Writing Out of Yugoslavia. USA: Northwestern University Press, 37-74
- Bogdanovic, Bogdan, (1993). *The murder of city*.
- Bumin, Kürşat, (2013). *Demokrasi arayışındaki kent*. Konya: Çizgi Kitabevi.
- Campbell, David, Graham, Stephen, Monk, Daniel B, (2007). *Introduction to urbicide: The killing of cities? Theory & Event*, 10(2)
- Coward, Martin, (2002). *Community as heterogeneous ensemble: Mostar an*

multiculturalism. *Alternatives*, 27(1), s.29-66

Coward, Martin, (2007). Urbicide considered. *Theory & Event*, 10(2)

Coward, Martin, (2008). Urbicide in Bosnia. (Editör: Stephen Graham). *Cities, war and terrorism: towards an urban geopolitics*. U K: Blackwell Publishing, s.154-171

Fregonese, Sara, (2009). The Urbicide of Beirut? Geopolitics and the built environment in Lebanese civil war (1975-1976). *Political Geography*, 28(5), s. 309-318

Goonewardena, Kanishka, Kipfer Stefan, (2006). Post colonial urbicide: New imperialism, global cities and the damned of earth. *New Formations*, 59, ss. 23-34

Goonewardena, Kanishka, Kipfer, Stefan (2007). Colonization and the new imperialism: On the meaning of urbicide today. *Theory & Event*, 10(2)

Graham, Stephen (2002). Bulldozers and bombs: The latest Palestinian-Israeli conflict as asymmetric urbicide. *Antipode*, 34(4), s. 642-649

Graham, Stephen, (2004a). Postmortem city: Towards an urban geopolitics. *City*, 8(2), s.165-196

Graham, Stephen, (2004b). *Cities, war and terrorism: Towards an urban geopolitics*. UK: Blackwell Publishing

Graham, Stephen, (2005). Remembering Fallujah; demonising place, constructing atrocity. *Environment and Planning D: Society and Space*, 23, s. 1-10

Graham, Stephen, (2011a). Lessons in urbicide (Editör: Stephen Graham). *Cities under siege: New military urbanism*.

London Verso, s. 226-262

Graham, Stephen, (2011b). *Cities under siege: The new military urbanism*. London: Verso Books

Harrowel, Elly, (2016). Looking for the future in the rubble of Palmyra: Destruction, reconstruction and identity. *Geo Forum*, 69, s.81-83

Herscher, Andrew, (2007). Urbicide, urbanism and urban destruction in Kosovo. *Theory and Event*, 10(2)

Hewitt, Kenneth, (2009). Proving grounds of urbicide: Civil and urban perspectives on the bombing of capital cities.

Kalsoum, Rim (2015). *Looking closely at war torn cities, what were the methods of urban fabric annihilation during the time of warfare and how have these cities responded to the assault (Urbicide) in terms of cultural heritage protection?*

Karasu, Mithat Arman, (2008a). Küresel barışa karşı yeni bir tehdit: Kentkırım (Filistin örneği). 5. *Uluslararası sivil toplum kuruluşları kongresi bildiriler kitabı*, Ekim 24-26 2008, Çanakkale: Çanakkale On Sekiz Mart Üniversitesi Yayınları, s. 101-109

- Karasu, Mithat Arman, (2008b) Bir Kentin ölümü: Kentkırım (Bosna Hersek örneği). *Çağdaş Yerel Yönetimler*, 17 (3), s.51-64
- Keleş,Ruşen,(2012).Kentleşmepolitikası.İmgeKitabevi,Ankara
- Keser, Ulvi, (2012). Manevi miras katliamı, Bosna Hersek'te kentkırım. *Motif Akademi Halkbilim Dergisi 2* (Balkan Özel Sayısı-II),s. 274-298
- Li,Darrly,(2006). TheGazastripaslaboratory:Notesinthewakeofdisengagement.*JournalofPalestineStudies*35(2), s.38-55
- Mendieta, Eduardo ,(2007). Theliteratureofurbicide:Friedrich,Nossack,SebaldandVonnegut.*TheoryandEvent*,10(2).
- Misselwitz Phillip, Weizman, Eyal (2003). Military operations as urban planning.
- MostarArchitects Association(1993).Mostar92-Urbicide.*SpazioeSocieta* 16(62),s.8-25
- Mumford,Lewis (2007).*Tarihboyuncakentkökenlerigeçirdiğidönüşümlervegeleceği*.Çev.GürolKoca-TamerTosun.İstanbul:AyrıntıYayınları, İstanbul.
- Ramadan,Adam,(2009).DestroyingNahr-elBared:Sovereigntyandurbicideinthespaceofexception.*PoliticalGeography*,28,s. 153-163
- Riedlmayer,AndrasJ.,(1995).KillingMemory:TheTargetingofBosnia'sCulturalheritage.*TestimonypresentedatahearingoftheommissiononSecurityandCooperationinEurope*.Washington:USGovernmentPrintingOffice
- Riedlmayer,AndrasJ.,(2002).DestructionofculturalheritageinBosniaHerzegovina1992-1996:A post-warsurveyofselected municipalities.*BosniaHerzegovinaCulturalHeritageReport*,CambridgePublication
- Routledge, Paul, (2010). Cities, justiceand conflict.*Urban Studies*, 47 (6), s. 1165-1177
- Salmon, Christian, (2006).Filistin'e uzaktan ve yakından bakmak buldozer savaşı. (Çeviren: Oktay Etiman) *Mimarlar Odası Ankara Şubesi Bülteni*, 43,s. 32-37.
- Shaw, Martin, (2004). New wars of the city: "Urbicide" and "genocide". (Editör: StephenGraham). *Cities under siege: New military urbanism*. London:VersoBooks,s. 141-154
- Simmons, Cynthia, (2001). Urbicide and the myth of Sarajevo. *Partisan Review*, 68 (4), s.624-63
- Torsti, Pılvı, (2004). History Culture and Banal Nationalism in post-war Bosnia. *Southeast European Politics*,5(2), s.142-157
- Tuastad,Dag,(2003).Neo-orientalism and new barbarism thesis; aspects of symbolic violence in the Middle East conflict(s). *Third World Quarterly*, 24(4),s.591-59
- Watson, Iain, (2013).(Re) Constructing a world city: Urbicide in global

Korea.*Globalizations*, 10(2), s. 309-325

Weizman,Eyal,(2007).*Hollowland Israel'sarchitectureofoccupation*.
London:VersoBooks

Weizmann, Eyal, (2008).Strategic points, flexible lines, tense surfaces
and political volumes: Ariel sharon and thegeometryofoccupation.
(Editör:StephenGraham).*Citieswarandterrorism:towardsanurbangeopoliti*
cs.JohnWiley&Sons,s.172-192

Yılmaz, Fırat; Şahin, Ali (2018).Kentsel yıkımın Bosna ve Filistin örnekleri
üzerinden kentkırım kapsamında değerlendirilmesi. Selçuk Üniversitesi
Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu Dergisi, s. 92-106

Zaprianov,Dobromir,(2012)*Isthedestructionofurbanstructuresaformofvi*
olence.

İvo Andriç'in Drina Köprüsü Romanında Kronotop Olarak Köprü

Remzi Soytürk²

Özet: Zaman ve mekân kavramları edebi metinlerde önemli öğelerdir. Bu kavramlar geleneksel yapısalcı bakış açısı çerçevesinde edebi metinlerin incelenmesinde ayrı ayrı ele alınır. Mikhail Bakhtin gibi eleştirmenlere göre edebi metinlerde zaman ve mekan iç içedir. Zaman-uzamın birlikteliğine dayanan kronotop kavramı olayların anlatıldığı metinlerde yeri ve zamanı bir araya getirir. Bakhtin kronotoplar aracılığıyla kurmaca dünyasındaki zaman gibi soyut öğeleri uzam gibi somut öğelerle bir araya getirir ve okurun metne olan bağlılığını arttırır. Yol, karşılaşma, taşra kasabası, eşik, kapı gibi değişik isimlerle adlandırılan ve farklı işlevler üstlenen bu kronotoplar edebi metinlerin temsilleri açısından önemli rol oynar. Bu çalışmada İvo Andriç tarafından 1945 yılında yayımlanan ve 1961 yılında Nobel Edebiyat Ödülü kazanan Drina Köprüsü romanı Mikhail Bakhtin'in kronotop kuramı çerçevesinde incelenecektir. Köprünün yapımından yıkımına kadar dört yüzyıllık süreci ele alan romanda köprü farklı kültürleri ve insanları birleştirme, birbirinden ayırma, karşılaştırma, bireylerin ve toplumların hayatında dönüm noktası olma gibi kritik işlevlerin yer aldığı önemli kronotoplardır. Bir Balkan kasabasının modernleşme öyküsünün anlatıldığı romanda köprü, bir kronotop olarak kasaba halkının bireysel ve kolektif hayatında önemli rol oynamaktadır. Bu bağlamda Andriç'in romanına adını veren köprü; taşra kasabası, yol/karşılaşma, kapı ve eşik kronotopları etrafında ele alınacaktır.

Anahtar kelimeler: İvo Andric, Drina Köprüsü, Bakhtin, kronotop, köprü

2 İstanbul Gelişim Üniversitesi rsoyturk@gelisim.edu.tr

Giriş

Bu çalışma, Ivo Andriç'in 1945 yılında yayınlanan *Drina Köprüsü* (1977)³ adlı romanını Rus edebiyat teorisyeni Mikhail Bakhtin'in kronotop kuramı çerçevesinde incelemektedir. Bu bağlamda makalenin ilk bölümünde Bakhtin'in kronotop kavramı açıklanmış ve tartışılmıştır. Zaman (kronos) ve uzam (topos) kelimelerinin birleşiminden oluşan bu kavram modern zamanın hâkim türü olan romanlarda soyut bir kavram olan zamanı uzamla birleştirerek somutlaştırma ve okurla bağlantı kurma işlevini üstlenmektedir. Romanlardaki anlatı öğeleri kronotoplar sayesinde birleşir ve okurun romana olan bağlılığını artırır. İkinci bölümde *Drina Köprüsü* romanındaki zaman, mekân ve olay örgüsü öğeleri yapısal bir şekilde ele alınır ve incelenir. Bu incelemede dört yüzyıllık bir süreç içerisinde geçen ve birbirini takip eden olaylardan oluşan romanın zaman yapısı yüzyıllara ayrılarak ele alınır. Bu zaman yapısı içerisinde her yüzyılda aktarılan olaylar da romanın olay örgüsünü oluşturacak şekilde anlatılır. Bunun yanında romanın anlatı merkezi olan Vişegrad kasabası, Drina Köprüsü ve Kapiya'nın mekânsal özelliklerinden bahsedilir. Yazının üçüncü bölümünde ise anlatının temel mekânı olan Drina Köprüsü kronotop kuramı çerçevesinde ele alınır ve köprünün kronotop zamanı ve uzamı bir araya getiren kronotop işlevi örneklerle tartışılır. Böylece bir Balkan kasabası olan Vişegrad'ın 16. yüzyıldan 20. yüzyıla kadar anlatılan ve bir köprü etrafında ele alınan hikâyesinin bağlamsal bir okuması yapılır. Buna göre köprünün inşa edilmeden önceki hareketsiz ve devinimsiz kasaba hayatı, inşasından sonra farklı kesimleri (Müslüman/Hristiyan; Sırp/Türk; yerli/yabancı) hem bir araya getirme hem de ayırma işlevi, önemli kararların alındığı Kapiya'nın özellikleri gibi zamansal ve mekânsal öğeler taşra kasabası, yol/karşılaşma, eşik, kapı gibi kronotoplar çerçevesinde ele alınır. Sonuç kısmında ise Osmanlı ve Avusturya-Macaristan gibi iki önemli imparatorluğun idaresi altındaki dört yüzyıllık hikâyesi anlatılan köprünün, kasabanın modernleşmesinden önce oynadığı başat role karşılık Avusturya-Macaristan işgali sonrası modernleşmede zamanı ve uzamı bir araya getirme işlevini yitirmiştir.

Kronotop Kuramı

Kelime kökeni olarak zaman anlamına gelen "kronos" ve mekân anlamına gelen "topos"un birleşmesinden oluşan kronotop, Rus edebiyat teorisyeni M. Bakhtin'in roman türü üzerine en temel kavramlarından biridir.

³ Yazıda *Drina Köprüsü* romanından yapılan alıntılar bu baskıdan alınacak ve sadece parantez içerisinde sayfa numaraları belirtilecektir.

Bakhtin'in ilk defa "Zamanın Biçimleri ve Romandaki Kronotop" ("Forms of Time and of the Chronotope in the Novel") adlı makalesinde kullandığı bu kavram Einstein'in Görelilik Kuramı ile bağlantılıdır. Buna göre kronotop aracılığıyla romanda kurmacanın zaman ve mekanla olan ilişkisi ortaya çıkar ve kurmaca dünyası somut bir zaman-uzam düzleminde hayat bulur. Craig Brandist'e göre "kronotop kavramı Bakhtin'in edebiyatın arktektonik biçimlerinin tarihsel bir tipolojisini sunmasını sağlar. Bu bağlamda belirli eserler, tarihsel olarak belirli mekân ve zaman duyularının ifadeleridirler." (Brandist, 2002, s. 123) Jale Parla'ya göre ise Bakhtin "türlerin, çerçeveleri yer ve zamanla çizilmiş görme biçimleri olduğuna inanır ve bu düşüncesini ifade etmek için de Einstein'in görelilik teorisinden kronotop (kronos: zaman, topos: yer) terimini ödünç alır" (Parla, 2015, s. 52). Nüket Esen, *Modern Türk Edebiyatı Üzerine Okumalar* eserinde "Bakhtin'in kronotop kavramı, zaman/mekân ilişkisine bakar. "Chronos" zaman, "topos" mekân demektir. Buna göre bir sanat eserinde zaman ve mekân birbirinden ayrı düşünülemez bir bütündür. Bu kavram tarih ve coğrafyayı eserin içine sokar" der (Esen, 2012, s. 72).

Kronotop romanlarda kurmaca dünyasını somutlaştırma işlevi görür. Kurmaca dünyası içerisinde okura sunulan edebi temsiller zaman gibi soyut bir kavram içerisinde görülebilir ve hissedilebilir bir hale gelir. Hatta soyut kavramlar dahi kronotop aracılığıyla somutlaşırlar:

Bizim için önemli olan şudur: Bu anlamlar sonuçta ne olursa olsun, (toplumsal deneyim olan) deneyimimizin parçası olabilmek için işitip, görebileceğimiz bir gösterge biçimine bürünmelidir (bir hiyeroglif, matematiksel bir formül, sözel veya dilsel bir anlatım, bir çizim vs.) Böylesi kronotopik anlatımlar olmaksızın soyut düşünce bile imkansızdır. Bu yüzden anlamlar alanına her giriş ancak ve ancak kronotop kapısından geçerek başarılı olur (Bakhtin, 2001, s. 333).

Kronotop kavramı tarihsel süreç içerisinde bakıldığında daha anlamlı hale gelir. Bakhtin, genel olarak türlerin; özel olarak da romanın tarihini açıklarken bireysel değil kolektif olana odaklanır. Bakhtin'in yaklaşımına göre edebi türler, içerisinde doğdukları tarihsel ortamın eğilimlerini gösterirler. Buna göre Orta Çağ, Rönesans ve Aydınlanma dönemlerindeki toplumsal birtakım değişiklikler edebi türlerin de dönüşüm geçirmesini sağlamıştır. Örneğin Rönesans'tan önce Avrupa'da Katolik Kilisesi'nin ideolojisi hakimdir ve bu ideolojiye göre insan ilk işlenen günahın cezasını çekmek üzere dünyaya gönderilmiştir. Bu dünyadaki zaman ve mekânı geçici olan insanın varlığı da

edilgendir. Dünyadaki her şey lanetlenmiştir ve günahkâr birey bu lanetlenmiş mekânda devamlı acı çekmek, kederlenmek ve yaşadığı pişmanlıklar neticesinde günahlarından arınmakla görevlendirilmiştir. Böyle bir ortamda ortaya çıkan edebi türde de otoriter ve şiirsel söylem hakimdir. Bakhtin'e göre şiirsel söylem "Tanrıların dili"dir ve bu dil otoriter ve tutucudur. "Şiirsel türlerin dili, bu türler biçimsel sınırlarına yaklaştıklarında, genellikle kendisini edebiyat dışı toplumsal lehçelerin etkisine kapalı tutarak, otoriter, dogmatik, tutucu olur. Bu nedenle, şiirin topraklarında özel bir 'şiirsel dil', 'tanrıların dili', 'şiirin papazlara yakışır dili' gibi fikirler yeşerebilir (2001, s. 64-65)."

Katolik Kilisesi'nin dünya görüşünün yansıması olan şiirsel/otoriter söylem Rönesans'tan sonra değişir ve dönüşür. Bu süreçte "Orta Çağ'ın sözel ve ideolojik merkezîleştirilmesini tahrip eden Rönesans çağı ve Protestanlık, muazzam astronomik, matematik ve coğrafi keşifler çağıydı; bir çağ ki, eski evrenin sonlu ve kapatılmış niteliğini, eski coğrafi dünyanın sınırlarını değiştiren matematik niceliğin sonluluğunu tahrip etmişti." (Bakhtin, 2001, s. 415). Değişen dünya görüşü ile edebi türler de dönüşüm geçirir. Şiirsel söylemin hakimiyeti azalırken gündelik yaşamda kullanılan dil edebi alana da yayılmaya başlar. Böylece edebi metinlerde anlatılanlar sadece tanrıların dilini gösteren şiir dili değil sıradan insanların yaşantılarını da içerir. Rönesans ile birlikte edebi sahada Tanrısal dilin sekteye uğraması ve gündelik dilin daha fazla yer bulması çok-sesliliği de beraberinde getirir. Rönesans öncesi Kilise'nin hâkim olduğu dönemde birey edilgen ve tanrısal olanın boyunduruğu altındayken Rönesans sonrasında aktif ve devamlı bir oluş içerisindedir.

Kutsal olanın merkezde olduğu eski Kilise ideolojisinin yerini dünyanın ve bireyin merkezde olduğu yeni ideolojinin almasıyla edebi türler de değişime uğrar. Bakhtin'e göre romanın ortaya çıkışı bu ortamda gerçekleşir. Dil, kurgu ve karakterleri ile kendisinden önceki türlerin yapısından farklılaşan roman türünün ilk örneği de Rabelais'in *Gargantua* eseridir. Bakhtin'e göre *Gargantua*'da Kilise söylemi alaya alınır ve hâkim ideolojik söylem parodileştirilir:

Böyle bir sistemde kral soytarıdır. O, halk tarafından seçilir ve halk tarafından alaya alınır. Hükümdarlık süresi dolduğunda dövülür, sövülür; tıpkı bugün bile, kışın ya da ölmekte olan yılın karnaval kuklasının alaya alınıp dövülmesi, parça parça edilmesi, yakılması ya da boğulması gibi. Onlar "neşeli canavarlar"dır. Soyтары en başta kral kılığına girer, ama hükümdarlığı sona erdiğinde kostümü değiştirilir, "gülünç bir taklit"

haline getirilir ve böylece yeniden soytarıya dönüşür. Sövgü ve dayak bir kostüm değişimine, bir metamorfoza denk gelir. Sövgü, sövülenin öteki, hakiki yüzünü ortaya çıkarır, sahte kıyafetlerini çeker alır, maskesini düşürür. Bu kralın tacının elinden alınmasıdır. Sövgü ölümdür; eskiden genç olanın ihtiyar hale gelişidir, yaşayan beden cesede dönüşmesidir. O, tarihsel bir ölüm yaşaması gerekeni yansıtan “komedinin aynası”dır. Ancak bu sistemde ölümün ardından, yeniden hayat bulma, yeni bir yıl, taptaze bir gençlik ve bir kez daha ilkbahar gelir. Dolayısıyla sövgünün ardından övgü gelir; bunlar, bir dünyanın, her biri kendine ait bir bedene sahip olan iki veçhesidir. Tacı elinden alınarak sövme, tıpkı eski otorite hakkında, ölmekte olan dünya hakkındaki hakikat gibi, Rebelais'nin organik imgeler sisteminin bir parçasıdır. Bu, karnavalesk dayaklar, kostüm değişimi ve gülünçleştirilen taklitlerle birleştirilir. Rabelais bu imgeleri zamanın yaşayan popüler şenlik geleneğinden çıkarmıştır (Bakhtin, 2005, s. 224- 225).

Bakhtin'e göre roman öncesindeki edebi türler mutlak bir zamanda geçmekte ve seçkin sınıfı anlatmaktadır. Bunun en iyi örneklerinden biri epiktir. Epik türünde soylu kahramanlar tarihsel bağlamdan kopuk bir şekilde anlatılır. Ayrıca bu türde gündelik yaşamda yer alan sıradan kahramanların sesine yer verilmez. Roman ise epik söylemi eleştirir. Romanda kullanılan parodik araçlarla kutsal ve soylu olan alaya alınarak eleştirilir. Bu dünyevileştirme içerisinde mutlak bir geçmişte gerçekleşen olaylar günlük zaman algısı içerisinde yerleştirilir; bir başka deyişle kutsal olan dünyevileştirilir. Romanda kutsal olanın dünyevileştirilmesinde ve soyut olanın maddileştirilmesinde kullanılan en önemli araç da kronotoptur.

Yukarıdaki şekilde tarihsel geçmişini anlattığımız kronotopun roman türünde başka işlevleri de vardır. Buna göre kronotop, kurgu içerisinde metin ve metni eline alıp okuyan okur/özne arasındaki bağı kurar. Metnin yazılma anındaki yazarın ve metnin okunma anındaki okurun içerisinde olduğu zaman ve mekân, o metnin algılanmasında en önemli belirleyicilerden biridir (Esen, 2012, s. 73). Roman türünde de kurgusal dünya içerisinde anlatılanlar roman öncesi türlerde olduğu gibi, örneğin epik ve romans, yapay değildir. Romanlarda metin dışındaki dünya ile metin içerisindeki kurgusal dünya iç içe geçmiştir. Bakhtin'e göre kronotop anlatının bağlandığı ve birleştiği yerdir:

Peki bütün bu zaman-uzamların ne gibi bir önemi vardır? En belirgin olan şey, anlatı açısından taşıdıkları anlamdır. Romanın temel anlatsal olaylarını örgütleyen merkezdir bu zaman-uzamlar. Zaman-

uzam, anlatı düğümlerinin bağlandığı ve birleştiği yerdir. Anlatıyı biçimlendiren anlamın bu zaman-uzamlara ait olduğu, hiçbir çekince ilave edilmeksizin söylenebilir. Zaman-uzamın temsil etme bakımından taşıdığı önemden güçlü bir biçimde etkilenmekten kaçınamayız. Sonuçta, zaman dokunulur ve görünür hâle gelir; zaman-uzam anlatıdaki olayları somutlar, cisimleştirir onlara, yaşam kazandırır. Bir olay iletilebilir hâle gelir, bilgiye dönüşür, kişi olayın geçtiği yer ve zamana dair kesin bilgi verebilir hâle gelir. (Bakhtin, 2001, s. 324).

Sonuç olarak kurmaca metinlerde anlatılan zamanın maddi olarak kavranmasını sağlayan ve olayları somutlaştıran kronotop romanlarda önemli bir işlev görür. Bu sayede anlatıdaki tüm öğeler bağlanır ve birleşir. Kurmaca metnin okur zihninde yer edinebilmesi için olay, şahıs, mekân, zaman ve anlatıcı gibi öğelerin aralarındaki ilişkilerin somutlaşması gerekir. Bu somutlaşma da ancak kronotop sayesinde olur.

Drina Köprüsü'nde Olay Örgüsü, Zaman ve Mekân

Kronotop kavramının soyut bir kavram olan zaman ve bu zamanın somut olarak kavranmasını sağlayan uzamı bir araya getirdiğinden bahsetmiştik. Bu bölümde kronotopun kelime yapısını da oluşturan iki ayrı kavrama; yani romandaki zamana ve mekâna odaklanıp bu iki öğenin romanda nasıl kullanıldığına değineceğiz. Bunu yaparken kavramlara sadece roman çerçevesinde yapısal olarak yaklaşacağız.

Drina Köprüsü'nde zamandan oldukça açık bir biçimde bahsedilir. Olaylar 16. yüzyıldan 20. yüzyılın ilk çeyreğine kadar olan dönemde geçer. Zaman çizgisel olarak ilerler ve zaman içerisinde ileri-geri geçişlerine rastlanmaz. Ayrıca romanın zamanı ile roman dışı dünyanın zamanı arasında paralellikler ve önemli benzerlikler görülür. Olay örgüsünü zaman ile birlikte ele aldığımızda romanı dört ayrı yüzyıla ayırarak inceleyebiliriz.

İlk dönemde roman köprüünün inşa edilmeye başlandığı 16. yüzyılda başlar. Köprüünün inşaatı için görevlendirilen Abid Ağa ve Mimar Tosun Efendi kasabaya gelerek halka çok sert bir konuşma yapar ve zor kullanarak insanları köprü yapımı için kullanmaya başlar. Abid Ağa'nın sert tutumundan ve köprü inşaatında zorla çalıştırılmaktan memnun olmayan Hristiyan köylüler Radisav isimli bir Sırp'ın telkinleriyle köprüünün kendilerinin zararına olacağına ikna olurlar ve çalışmalarını yavaşlatırlar. Bu süreçte Radisav da köprü inşaatına geceleri gizlice zarar vermeye başlar. İnşaata su perisi

tarafından zarar verildiği hikâyesi de halk arasında yayılmaya başlar. Aradan üç yıl geçmesine rağmen köprünün inşaatı bir türlü tamamlanamaz. Abid Ağa bu söylentiler karşısında otoritesini kaybettiğini anlayınca Seymenbaşı Plevlieli'yi çağırarak köprüyü sabote eden kişilerin üç gün içinde yakalanmasını ve aksi takdirde kendisinin idam edileceğini söyler. İkinci gün Radisav yakalanır ve Çingene Mercan tarafından köprüde kazığa geçirilerek idam edilir. Halkın şikayetlerinin sadrazam Sokollu'nun kulağına gitmesi üzerine Abid Ağa görevden alınır ve yerine halka daha iyi davranan Arif Bey gelir. Beşinci yılın sonunda köprünün inşaatı tamamlanır ve halk tarafından büyük şenliklerle kutlanır.

İkinci yüzyıllık periyotta Vişegrad'da sıkça gerçekleşen sel felaketleri anlatılır. İlbaharda ve sonbaharda taşan Drina Nehri her yirmi-otuz yıllık periyotlarda büyük sel felaketlerine neden olmaktadır. Baskınların kasaba halkı üzerindeki etkisi öyle büyüktür ki bazı olayların zamanları "büyük su baskınından beş-altı yıl önce ya da sonra, büyük su baskını sırasında (98)" şeklinde anlatılır. Romanda son sel baskını ayrıntılı bir şekilde anlatılır. Belli dönemlerde nöbetçiler nehri izlemekte ve nehir kabardığında kasaba halkını sele karşı uyandırmaktadır. Nöbetçilerin uyuyakaldığı bir gecede Suliağa Osmanoviç, atının kişnemesi ile kalkar ve suların yükseldiğini görüp bütün kasaba halkını uyandırır. Sel felaketi kasabaya büyük bir hasar bırakırken insanların da yardımlaşmasına vesile olur. Suliağa Osmanoviç, Petr Boğdanoviç, Rahip Mihaylo, Mordo Popo, Molla İsmet, Hacı Liaço gibi farklı dinlerden insanlar bir araya gelir ve yardımlaşmaya başlar. Suların çekilmeye başlaması ile kasabada oluşan büyük hasar görülür.

Üçüncüyüzyıllıkperiyot19.yüzyılınbaşındaSırbistan'daçıkanayaklanmanın haberiyle başlar. Kara Corc adlı bir isyankâr liderliğinde başlatılan olaylar Vişegrad kasabasının yakınlarında da hissedilir ve isyankarların yaktığı ateşler kasaba halkı tarafından merakla izlenir. Bu olaylarda yakılan ateşleri Sırlar bir kurtuluş ateşi olarak yorumlarken; Müslümanlar "aynı ateşin sönmesi, kâfirlerin amaçlarına erişmelerine fırsat vermemesi" için Allah'a yalvarır (109). Bu isyanlar sırasında kasabanın güvenliğini sağlamak için bir birlik gönderilir ve Drina Köprüsü'nün ortasındaki Kapiya bölgesine bir karakol kurar. Yelisey, Mile, Rahip Mihaylo gibi isyancıları destekleyen Sırlar bu birlikler tarafından yakalanır ve idam edilir. İsyanın bastırılmasından sonra Kapiya'da kurulan tahta karakol bir gece yangında kül olur ve bu olaydan sonra kasabada hayat normale döner. 19. yüzyıl içerisinde kasabada ayrıca iki veba bir de kolera salgını gerçekleşir. Bu dönemde Tekgöz Salko, Drina Köprüsü'nde nöbet

bekleyerek kasabaya dışarıdan gelenlerin girmesini engeller. Bu yüzyılın sonuna doğru, “1878 yılı yaz başlangıcında” kasabadan geçen Osmanlı birlikleri halkı “Padişah’ın hiç karşı koymadan Bosna’yı bıraktığına” inandırır (143). Kasabaya gelen Plevlie müftüsü Osman Ağa Karamanliya, Avusturya ordusuna karşı kasaba halkını direnmeye çağırırken kasaba sakinlerinden Ali Hoca Mütevellî ise bu duruma karşı çıkmanın bir anlam ifade etmeyeceğini belirterek karşı çıkar. Ali Hoca kulaklarından köprüye çivilenir; ancak kasabaya gelen Avusturya askerleri hocayı kurtarırlar. Kasabadaki büyük değişimler Avusturya ordusunun gelişinden sonra yaşanır.

Romanın geçtiği son yüzyıl olan 20. yüzyıl kasaba için önemli değişimlerin yaşandığı bir dönemdir. Bu dönemde kasabada büyük imar faaliyetleri görülür, çeşitli milletlerden (Çek, Avusturya, Macar, Alman) memurlar kasabaya gelir, eski kervansaray yıkılır, yabancı kadınlar kasabada görülür, başka şehirlere üniversite okumaya giden gençler tatillerde kasabaya gelerek aralarında yeni fikirleri tartışmaya başlar. Köprüye dokunulmasa da yeni bir demiryolu inşa edilir ve Drina Köprüsü’nün eski önemi kalmaz. Kasaba yeni ve modern bir görünüme kavuşsa da “Türklerin zamanındaki o tatlı huzuru aranır (290).” Son bölümde Birinci Dünya Savaşı’nın başlamasına neden olan Avusturya-Macaristan imparatoru veliahtının Saraybosna’da bir Sırp milliyetçisi tarafından öldürülmesine yer verilir. Bu olaydan sonra Avusturya ordusu kasabaya gelerek bazı Sırp’ları yakalar ve köprüde idam eder. Savaş sırasında kasaba Almanların işgaline uğrar ve bir patlamadan sonra köprü yıkılır. Roman, köyün yaşlılarından olan Ali Hoca Mütevellî’nin bu patlamadan hemen sonra yaşadığı üzüntü üzerine ölmesi ile son bulur.

Çizgisel olarak ilerleyen zaman içerisinde birbirini takip eden olayların yaşandığı romanda köprünün ve kasabanın hikâyesi anlatılır. Bu anlatıda zaman kadar kronotop kavramının bir diğer önemli unsuru olan mekân da önemlidir. Roman, sadece Vişegrad kasabasını anlatır ve bu anlatıda Drina Köprüsü merkezî bir mekân işlevi görür. Anlatıcı romana Drina’nın mekân tasvirini yaparak başlar:

Drina, daha çok, sarp dağlar arasındaki dar boğazlarda ya da derin uçurumlar içinde akar. Ancak birkaç yerinde kıyıları geniş vadiler halinde açılır, kâh bir kıyısında, kâh her iki kıyısında insanların yaşamasına ve tarıma elverişli bazen düz, bazen dalgalı ama bereketli ovalar meydana getirir. Bu ovalardan biri de burada, tam Drina’nın Butko kayaları ile Uzanviçka dağlarının arasındaki dar boğazdan ani bir dirsek yaparak meydana çıktığı noktada, Vişegrad’da başlar (21).

Kasabanın mekânsal anlatımı içerisinde Drina Köprüsü tasvirleri de merkezdedir. Uzunluğu 250, genişliği 10 adım olan köprünün (23) ortasında yolun genişlediği "Kapiya" adı verilen bir bölüm bulunur. Kapiya'da bulunan "kitabenin üzerine, Türkçe, güzel bir yazı ile manzum olarak köprüyü yaptıranın adı ve yapılış tarihi kazılmıştır. Duvarın dibinde bir çeşme vardır. Suyu, taş bir ejderhanın ağzından akar. Bu terasa, cezveleri, fincanları ve her zaman yanan mangalıyla bir kahveci yerleşmiştir. Sofada oturanlara karşıdan karşıya kahve taşır (24)." Romandaki olayların çoğunun merkezinde yer alan Kapiya kavgalara, sohbetlere, idamlara, intiharlara; kısacası romandaki temel olaylara sahne olur. Bu durumda romanın ana mekânı Vişegrad, Vişegrad'ın ana mekânı Drina Köprüsü, köprünün ana mekânı da Kapiya'dır diyebiliriz.

Drina Köprüsü'nde Köprü Kronotopu ve İşlevi

Edebi metinlerde yer alan zaman ve mekânlar yapısal bir incelemeye tabi tutulduğunda eser hakkında önemli bilgiler verir. Ancak zaman ve uzam sadece yapısal bir işlev görmez. İkisinin bir araya gelmesiyle oluşan kronotop, soyut kavramların somutlaştıran bir işlevi de görerek romanın anlamsal yorumunu zamanın ve mekânın yorumlanmasından farklı bir noktaya taşır. *Drina* Köprüsü romanı da birden fazla kronotopu içerisinde barındırması açısından önemlidir.

Bakhtin, kronotopu incelerken yol-karşılaşma kronotopu, taşra kasabası kronotopu, şato kronotopu, salon kronotopu ve eşik kronotopu gibi türlerden bahseder (2001, s. 296). Kronotopu kavramsallaştıran ve edebi metinler üzerinde inceleyen Bakhtin her ne kadar ayrı bir köprü kronotopundan bahsetmese de Drina Köprüsü romanındaki zamanın ve uzamın kesiştiği yer olan köprü metaforik bir anlatımla diğer kronotopların özelliklerini içerisinde barındırır.

Bakhtin'in bahsettiği kronotoplardan biri taşra kasabasıdır. Gustave Flaubert'in *Madam Bovary* eserinde eylemlerin geçtiği taşra kasabası "gündelik döngüsel zaman"ın geçtiği yerlerdir. Bakhtin'e göre bu kasabalarda neredeyse "hiçbir olaya rastlanmaz, yalnızca kendini sürekli yenileyen etkinlikler" bulunur (2001, s. 321). Kasaba kronotopunda tarihsel bir devinim yoktur. Bir gün yalnızca bir gündür ve o günde aynı hareketler silsilesi birbirini takip eder. Taşra insanı "yer, içer, uyur, küçük entrikalar çevirir, dükkânlarında ve bürolarında oturur, kâğıt oynar, dedikodu yapar (Bakhtin, 2001, s. 322)." *Drina* Köprüsü romanının başında anlatılan kasaba manzarası da bu kronotopa uygundur. Kasaba halkı tembel ve miskin olduğu kadar hazır cevap ve alaycıdır. "Anlamadıkları, yapamadıkları şeylere bir kulp takmak için dokunaklı ve alaycı sözler bulmakta pek becerikliydiler (52)."

Köprü yapımına başlanana kadar kasaba halkının yaşamı oldukça statiktir. Köprü yapımı ile hareketlenen hayat yine de büyük bir harekete sahne olmaz. İnşaat için görevlendirilen Abid Ağa da kasaba halkının tembelliğinden ve miskinliğinden şikâyetçidir. Taşra kasabasının bu hareketsiz kronotopu, köprünün de inşaatından sonra yerini zamanla başka kronotoplara bırakır.

Köprünün yapımı ile birlikte yüksek duygu ve değerleri taşıyan yol/ karşılaşma kronotopu ile tanışırız. Romanlarda olay örgüsü içerisinde yol devam ettikçe hem mekânsal bir değişiklik hem de zamansal bir akış görülür. Aynı zamanda yol çeşitli karşılaşmaları da mümkün kılar:

Bir romanda karşılaşmalar genellikle “yolda” cereyan eder. Yol rastlantısal karşılaşmalar için özellikle iyi bir yerdir. Yolda (“anayol”) -tüm toplumsal sınıfların, zümrelerin, dinlerin, milliyetlerin, çağların temsilcileri olan- çok değişik insanların izledikleri uzamsal ve zamansal patikalar, tek bir uzamsal ve zamansal noktada kesişir. Olağan koşullarda toplumsal ve uzamsal mesafeyle birbirinden ayrılan insanlar rastlantısal olarak bir araya gelebilir; herhangi bir zıtlık boy gösterebilir, en farklı yazgılar çarpışıp iç içe geçebilir. Yolda, insanların yazgılarını ve yaşamlarını tanımlayan uzamsal ve zamansal diziler, bir yandan toplumsal mesafelerin kaybolmasıyla giderek daha karmaşık ve daha somut bir hal alırken, aynı zamanda birbirleriyle farklı şekillerde bileşirler (Bakhtin, 2001, s. 317).

Yol kronotopu dinleri, dilleri, sosyal sınıfları, milletleri farklı olan insanların ortak bir noktada buluşmalarına imkân tanır. *Drina* Köprüsü romanında da köprünün en önemli işlevi budur. Bir tarafı Müslüman, diğer tarafı Hristiyan yerleşimcilerden oluşan kasabada köprü, iki ayrı halkın birleşme/karşılaşma yeri olur. Örneğin kasabanın sular altında kaldığı ve büyük sel felaketlerinin yaşandığı zamanlarda köprü zarar görmeden durur ve kasabalıların karşılaşma ve bir araya gelme mekânlarından biri olur. Ayrıca *Drina* Köprüsü, halkın mutlu günlerinde de bir karşılaşma alanıdır. Köprünün inşaatının tamamlandığı yılın Ekim ayında Müslüman ve Hristiyan halklar köprü üzerinde bir şenlik verirler. Bu şenlik manzarası köprü kronotopunun iki halkın karşılaşmasını ve kaynaşmasını göstermesi açısından önemlidir:

Her isteyen gelebiliyor, vezirin şerefine yiyor, içiyor, çalıyor, oynuyor, şarkı söylüyordu. At koşuları yapıldı. Fakirlere et ve tatlı dağıtıldı. Köprüyü kasabaya bağlayan pazar yerinde kazan kazan helva pişti ve sıcak sıcak halka dağıtıldı. Bayramda bile şeker yemiyenler, bol bol şeker yedi. Kasabanın çevresindeki köylere kadar helva yiyen herkes Sadrâzama ve eserlerine uzun ömür vermesi için Allaha dua etti. Kazanın başına on dört defa gelen çocuklar vardı. Aşçılar artık onları tanımışlar, kepçelerle

kovalıyorlardı. Bir çingene çocuğu, helvayı fazla kaçırdığından o gece öldü. Bu gibi olaylar, halkın hafızasında yer ediyor, köprünün yapılışı üzerine anlatılan hikâyelerde yer alıyordu (83).

Karşılaşma kronotopu, romandaki köprünün özelinde bir kapı kronotopu olarak da düşünülebilir. Kapı, evlerde girişin ve çıkışın alanıdır. İçeri ile dışarıyı, öteki ile diğerini birbirinden ayırır. Kapının kapalı olarak durması ayırma işlevi görürken açık olarak durması da birleştirme işlevi görür. Drina Köprüsü eserinde de kapı kronotopu belirgindir. Köprünün üzerinde yer alan ve bir toplanma alanı işlevi gören Kapiya'nın köken itibarıyla "kapı" kelimesinden gelmesi de bu kronotopa paraleldir. Romanda Kapiya kasaba için bir nevi kapı işlevi görmekte ve içeri ile dışarıyı birbirinden ayırmaktadır. 19. yüzyılın başlarında Sırbistan'da Kara Corc liderliğinde çıkan isyanlar Vişegrad yakınlarına kadar etkili olur. Kasabadaki Müslümanlar bu isyanlardan tedirgin olurken Hristiyanlar isyanların başarısı için dua etmektedir. Ancak yine de isyanlar kasabadaki huzur ortamının bozulmasına neden olmaz.

Müslümanlar ve Sırlar işlerine gider, sönük gözler ve anlatmışız yüzlerle karşılaşır, selâmlaşır, konuşur, birbirlerine karşı, öteden beri kasabada yer etmiş olan o terbiyenin nezaket ve saygısını gösterirler (109).

Ayaklanmalar karşısında Bosna'dan gelen bir grup askeri birlik Kapiya üzerinde tahtadan bir karakol kurar. Bu karakol ile Kapiya bir nevi kapı kronotopu işlevi görür. Kapiya dışarıdaki isyankârlar ile içerideki Vişegrad halkını ayırma işlevi görür. Kapiya üzerinde nöbet tutan askerler köprüden geçenlere şüphe ile yaklaşmaya ve onları sorgulamaya başlar. Önceleri köprüden sık sık geçen "güler yüzlü, sessiz ve sakin, kiliseleri, manastırları dolaşan, dinî toplantılara, yortulara giden, ibadet eden, oruç tutan (111)" Çayniçeli Yelisey adlı bir papaz ile asilerin şarkılarını söylediği iddia edilen Mile adlı Sırp genç askerler tarafından tutuklanır ve kısa sürede idam edilir. Böylece Kapiya üzerinde kurulan karakol kasaba içerisinde bir sınır koyarak dışarıdaki isyancılara karşı bir hat çeker. Bu hatta geniş güvenlik önlemleri alan askerler doğruluğuna bakmaksızın, bir iddia üzerine de olsa sınırı aşanları cezalandırır. Kapı kronotopunun görüldüğü bir başka olay da yine 19. yüzyılda görülen veba ve kolera salgınlarıdır. Salgınlar karşısında kasabaya dışarıdan girişleri engellemek için Kapiya'da nöbet tutulur ve böylece yine köprü, kapı kronotopu işlevini görür:

Köprünün üstünde o ayaklanma zamanlarında olduğu gibi, her gece nöbetçi bekliyordu. Sarayevo'dan gelenleri durduruyor, tüfeklerini sallayarak, bağırarak onları geri çeviriyorlardı. Atlı postaların getirdikleri mektupları alıyor ama, tedbir almaktan da geri kalmıyorlardı. Kapiya'da

beyaz duman çıkarken güzel kokulu bir odundan küçük bir ateş yakıyorlar, zaptiyeler mektupları birer maşa ile tutup bu dumandan geçiriyorlardı. Ancak böyle dezenfekte olan mektuplar gönderiliyordu, ama hiç eşya Kabul etmiyorlardı. Başlıca ödevleri mektuplarla değil, insanlarla uğraşmaktı. Her gün birkaç kişi geliyordu. Yolcu, tüccar, postacı gibi... Tam köprünün giriş yerinde bir nöbetçi beklerdi. Daha uzaktan görür görmez eliyle yaklaşmanın yasak olduğunu anlatan bir işaret yapardı. Durumu açıklamak, geçebileceğini ispat etmek isteyen yolcu ile tartışmalar başlardı. Her gelen de mutlaka kasabaya girmek niyetindedir. Kolera ile bir ilişkisi olmadığını, sağlıklı bulunduğunu iddia eder, hastalığın çok uzaklarda, Sarayevo'da olduğunu anlatmaya kalkar, bu açıklamayı yaparken yolcular yavaş yavaş ilerler, Kapiya'ya yaklaşırlardı. Burada öteki nöbetçiler de söze karışır, tartışıkları için elleriyle hareketler yaparak bağıra bağıra konuşurlardı (129).

Kapı kronotopuyla birlikte köprüde görülen bir başka kronotop da eşik kronotopudur. Eşik kronotopu, kararların alındığı, dönüm noktalarının yaşandığı, değişim, dönüşüm ve yenilenmelerin görüldüğü zaman-uzamlardır. *Drina* Köprüsü romanında köprü hem kasabanın kolektif hayatında hem de orada yaşayan halkın bireysel hayatında önemli dönüşümlerin yaşandığı önemli bir eşik kronotopudur. Örneğin Kara Corc ayaklanmasından yaklaşık yetmiş yıl sonra Bosna, Avusturya Macaristan ordusu tarafından ilhak edilir. Kasaba halkı bu haberi köprüden sıkça geçen Osmanlı birlikleri sayesinde haber alır. Kasabada bu ilhaka karşı direniş başlatmak isteyen Plevlie müftüsü Osman Karamanliya, kendisine karşı çıkan Ali Hoca Mütevelli'yi köprünün Kapiya bölgesine kulaklarından çivileyerek asar. Daha sonra kasabaya giren Avusturya ordusu askerleri Ali Hoca'yı kurtarırlar. Kasabaya köprü üzerinden giren askerler yeni bir dönemin de başlatıcısı olurlar. Köprü, bu esnada eşik işlevi görür ve kasabanın artık eskisi gibi olmayacak değişimlerinin başlangıç noktası olur. Askerler köprünün üzerine İmparator'un halka seslendiği bir ilan asarlar:

Bosna ve Hersek'liler!

Avusturya İmparatoru, Macaristan kralının orduları ülkenizin sınırlarını geçti. O, topraklarınızı zorla almak isteyen bir düşman olarak gelmiyor. Yıllardan berisadece Bosna Hersek'ideğil. Avusturya, Macaristan sınırlarını da tedirgin eden kargaşalığa son vermek için dost olarak geliyor. İmparator-kral, sınırlarında huzuru kaçıran bu kargaşalıkların daha fazla sürüp gitmesine, sefalet ve felâketin kapılarına dayanmasına izin veremezdi. Durumunuz üzerine Avrupa devletlerinin dikkatini çekti. Hep birlikte, çoktan beri kaybetmiş olduğunuz barış ve sükûnu

size Avusturya-Macaristan'ın sağlamasına karar verildi. Mutluluğunuzu candan dileyen padişahınız Sultan, sizi güçlü dostu İmparator-kralın himayesine bırakmayı uygun gördü. İmparator-kral bu ülkenin bütün evlâtlarının aynı kanunlardan yararlanmasını, hepsinin hayatlarının, dinlerinin ve mallarının korunmasını istiyor. Bosna-Hersekli, büyük bir sevinçle Avusturya, Macaristan'ın şanlı bayrağının himayesi altına girin, askerlerimizi dostça karşılayın. Kanunlara boyun eğin, işlerinize dönün, emeğinizin ürünleri korunacaktır (156-157).

Köprü de kronotop işlevini yitirir. Artık köprü, sadece nostaljik hatıraların yaşandığı bir mekân olmuştur. Ali Hoca Mütevellî gibi kasabanın yaşlı insanları hâlâ köprüyü sahiplenirler. Romanda kasabanın büyük dönüşümünü başlatan bu olayın eşiği yine Drina Köprüsü olur. Tıpkı kasabanın hayatını değiştirdiği gibi kasaba içinde yaşayan insanların da bireysel hayatlarının önemli karar anlarında köprü, bir eşik işlevi görür. Tüccar Avdaga Osmanagiç'in kızı Fato'nun öyküsü buna bir örnektir. Çevre kasabalardan bir tüccarın oğlu Nail, Fato'yu sevmektedir. Babasının maddi olarak zor kaldığı günlerde Nail yardımcı olur. Bu yardımın karşılığında Fato ile evlenmek ister. Fato bu durumda zor bir karar anındadır. Ya sevmediği bir kişiyle evlenip babasına yardımcı olacak ya da babasını zor bir durumda bırakacaktır. Bu ikilemin çözüme ulaştığı yer yine Drina Köprüsü olur. Düşünü için komşu kasabaya gitmek için yola çıkan Fato, köprüde kritik bir karar vererek bir anda Drina Nehri'ne atlar ve intihar eder. Cesedi ertesi gün balıkçılar tarafından bulunur. Böylece Drina Köprüsü hem kolektif hem de bireysel olarak önemli kararların alındığı, değişimlerin başladığı ve bir şeylerin sonlandığı önemli bir eşik kronotopu işlevi görür.

Romanda Avusturya'nın işgali sonrasında kasabada büyük değişimler olur. "Türklerin zamanındaki o tatlı huzur (290)" artık yoktur. Halk zorunlu askerliğe çağırılır ve asker toplama konusunda büyük sorunlar çıkar. Yeni idarenin döneminde önce askerler ve jandarmalar, daha sonra yüzlerce memur ve tüccar kasabaya yerleşmeye başlar. Bu dönemde toplanan vergi Osmanlı döneminde toplanan vergiden çok daha fazladır. Yeni oteller açılır ve artık harabe haline gelen kervansaray yıktırılır. "Sarı boyalı Avusturya arabalarının köprü'nün üstünden ilk geçtiği günden (257)" yirmiyıl kadar sonra köprüde bir tadilat gerçekleştirilir. Avusturya-Macaristan İmparatorluğu, "Doğu Demiryolları" projesi kapsamında kasabaya demiryolunu getirir. Ticaret yolu köprüden değil demiryolundan geçmeye başlar. Birinci Dünya Savaşı öncesinde büyük bir enflasyon görülür ve alım gücü azalır. Kasabadaki kahvehaneler yeni gramofonlardan operalar çalmaya başlar. Yeni dönemde değişim kasaba halkının alışageldiği yaşama göre çok hızlı ve kasaba halkını rahatsız edecek seviyededir:

Büyük, küçük her sınıf memur geliyordu. Onları da ustalar, teknisyenler izledi. Bizce bilinmedik işler yapıyorlardı. İçlerinde Çekler, Polonyalılar, Hırvatlar, Macarlar ve Almanlar vardı. Önceleri bir rastlantı ile yolları buraya düşmüş, bir süre için yaşadığımız hayatı paylaşmaya karar vermiş gibi görünüyorlardı. Sanki ordunun başladığı işgali, sivil memurlar daha bir süre sürdürmek istiyordu. Oysa her geçen gün yabancıların sayısı da artıyordu. Kasabalıları en çok şaşırtan sayıları değil, akıl sır ermeyen planları, yorulmak bilmeyen çalışmaları ve bu işlerde gösterdikleri direnişti. Ne bir dakika rahat duruyor... Ne de kimseyi rahat bırakıyorlardı (172-173).

Bu dönemde kasabadan dışarıya üniversite eğitimi için giden gençler Prag ve Zagreb'de çıkan devrimci dergileri kasabaya sokar ve bu dergideki yazılar hakkında tartışmaya başlar. En sonunda Birinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesiyle kasabadaki Sırlar zor günler yaşarlar. Bu savaş sırasında bir patlamada Drina Köprüsü yıkılır. Modernleşmenin çok yoğun hissedildiği ve kasabanın çehresinin olağanüstü bir hızda değiştiği bu dönemde Köprü, bu insanlar için bir sığınma noktası ve kasabadaki hızlı değişimler karşısında hareketsizliğin ve sessizliğin bir mekânı olur. Romanın sonunda köprünün yıkılışı ile Ali Hoca'nın ölümü de aynı anda gerçekleşir.

Sonuç

Mikhail Bakhtin'in kronotop kuramı bağlamında *Drina Köprüsü* romanının incelendiği bu çalışmada zaman ve mekânın birlikteliği romana adını veren merkezi mekân olan köprü üzerinden tartışılır. Geleneksel yapısalcı incelemelerde romanın zamanı, mekânı ve olay örgüsü ayrı ayrı incelenirken kronotop kuramı çerçevesinde birlikte ele alınır. Birbiri ile sıkı bir ilişki içerisinde yer alan bu iki kavram kronotop kuramı ile edebi metinlerde çeşitli işlevlerde bulunur. Örneğin taşra kasabası kronotopu hem mekândaki sakinliği ve tenhaliği hem de zamandaki devinimsizliği ve durağanlığı anlatır. Aynı şekilde yol kronotopu hem mekândaki değişimi hem de zamandaki akışı birlikte gösterir. Bu bakımdan Ivo Andriç'in *Drina Köprüsü* romanı köprü çerçevesinde bir Balkan kasabasının geçirdiği zamansal ve mekânsal değişimi gösterir. Tembel ve miskin insanların yaşadığı kasaba, bir köprü inşaatı için harekete geçirilir ve romanın başındaki taşra kasabası kronotopu bozulur. Köprünün inşası sonrası yeni kronotoplar da köprü çerçevesinde görülür. Köprü farklı kesimleri birbirine bağlayarak karşılaşma kronotopuna imkân tanırken üzerindeki hareketlilik de yol kronotopunu gösterir. Savaş, isyan, salgın gibi dönemlerde köprü, kapı kronotopu işlevini görerek dışarıyla bir sınır olur. Bu sınır içerideki ile dışarıdakini birbirinden ayırmada da önemli rol oynar. Ayrıca köprü kasaba halkının kolektif dönüşümlerinin ve orada

yaşayan insanların bireysel hayatlarının dönüm noktalarının yaşandığı bir yer olarak eşik kronotopu işlevini de görür. Köprü'nün kasabanın gündelik yaşamındaki hayati işlevi modernleşme ile birlikte sekteye uğrar. Yeni alternatif yolların yapılması ve kasabanın gittikçe büyüyen yapısı içerisinde köprü'nün işlevi azalır. Bu azalmayla paralel olarak romanda köprüye atfedilen kronotop özellikleri de değişir. Modernleşmeyle beraber Drina Köprüsü artık kasabanın merkezinde değil çeperinde yer almaya başlar. Böylece köprüye atfedilen değerler de yalnızca kasabanın yaşlılarının nostaljik yaklaşımına doğru indirgenir. Bu açıdan köprüye en büyük değeri veren kasabanın yaşlısı Ali Hoca Mütevelli'nin, köprü bir patlama sonrasında yıkıldıktan hemen sonra ölmesi de romanın sonunda kullanılan önemli bir metafordur.

Kaynakça

- Andriç, I. (1977). *Drina köprüsü* (Çev. H. Âli Ediz ve N. Müstakimoğlu,) İstanbul: Altın Kitaplar Yayınevi.
- Bakhtin, M. M. (2001). *Karnaval'dan romana: Edebiyat teorisinden dil felsefesine seçme yazılar* (Çev. C. Soydemir,) İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Bakhtin, M. M. (2005). *Rabelais ve dünyası* (Çev. Ç. Öztekin,) İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Brandist, C. (2011). *The Bakhtin circle: Philosophy, culture and politics*. London: PlutocPress.
- Esen, N. (2012). *Modern Türk edebiyatı üzerine okumalar*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Kolcu, A. (2003). İvo Andriç ve Drina Köprüsü romanı. *TÜBAR* 14(2), 219-245.
- Parla, J. (2015). *Don Kişot'tan bugüne roman*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Varel, A. (2020). Toplumsal dönüşümü bir köprü'nün tarihi üzerinden okumak: İvo Andriç ve Drina Köprüsü. *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 37(2). 406-423.

OBSERVATION ON OTTOMAN RELIGIOUS HERITAGE LEGACY IN ELBASAN CITY, THEN AND NOW

Brunilda Basha⁴ Zafer Sagdic⁵

Abstract: When considering the architectural history of the Balkan Islamic Built Environment, it is apparent that the Ottoman Empire had a key influence in its construction. The Ottoman State's relationship with Albania began in 1325 and continued until 1912. Elbasan, re-established by Sultan Mehmet II in 1466, was one of the most important cities of the period. During the Ottoman Empire, Elbasan expanded from a castle town to a prominent urban hub, becoming an important commercial center. As the city developed under the Empire's rule, many religious, socio-cultural, economic, and educational buildings were built. The regime has destroyed the majority of Albania's Ottoman history since 1967. Elbasan, too, lost much of its heritage, including religious artifacts. Elbasan now has only four mosques, down from 31 in 1930. The King and Nazaresha Mosques have been repaired, whereas the Ballie and Pasha Mosques have been constructed in the same position but not in the original style, so losing their Ottoman identity. The aim of the research is to document and identify mosque structures in Elbasan from the 15th to the 19th century, including those that are still surviving and those that have been demolished. In addition, the remaining mosques will be examined and analyzed for their present status, architectural components before and after, and preservation work degree. This research uses a historical and analytical method to comprehend the Ottoman Islamic religious history in Elbasan, its chronology, architectural language, and how preservation work was carried out. The research is based on a review of original sources, analysis of archive drawings, case study, notes from previous relevant researches and site visits. Restoration recommendations are highlighted at the end of this paper in order to raise awareness of historical structures and especially to Ottoman Heritage in Elbasan and its' preservation for future use⁶.

Keywords: Ottoman Architecture, Elbasan, mosque, history, heritage

---

4 Department of Architecture, Yildiz Technic University, basha_ilda@hotmail.com

5 Asst.Prof.Dr., Department of Architecture, Yildiz Technic University, zafersagdic@hotmail.com

6 It is hoped that this study will give a contribution to the knowledge in light of their heritage and value.

Introduction

The earliest connections between Albanians and Ottomans took place in the second part of the fourteenth century. (Manhasa, 2015, p.70) The strongest Lord of Central and South Albania, Karl Topia, wanted Ottoman backing and invited Murat I to join him in a fight against the strongest Lord of North Albania, Gjergj Balsha, for such a reason. Murat I took part in the battle of Vjose in 1385, which concluded with the Sultan and his Albanian allies victorious. (Rruga, 2016, p.22–23) This battle demonstrated the Ottomans' strong influence in Albanian territory (Bozborra, 1997, p.83).

During the rule of Mehmed I, the most important centers of South Albania like Berat and Vlorë (1417), Gjirokastër (1418) were taken under control. In 1478 Ottomans took over Kruja and Lezha, Shkodra in 1479, Durres was taken in 1501 and in 1506 the whole Albania was ruled by the Ottoman Empire. In 1466 Sultan Mehmet II established Elbasan City right in the heart of the country which would be a very important Muslim center since its beginning. In the year when Elbasan was established it was declared the capital of a new "*sannyak*" that covered the region of Shpat, Cermenika and after the year 1501 included Durres as well. (Kiel, 2012, p. 29)

In this process thousands of socio-cultural, commercial, religious and educational structures have been built and existing cities have been developed. The number of buildings that have been built during the long period from 15th to 19th Century in this country have been registered exceeding the number 1,015. (Ayverdi, 1797, p.103) Respectively; Fortress (9), Mosques (482), Madrasas (28), Public Schools (111), Tekke and Zawiyas (144), Public Kitchens (9), Khans (123), Public Baths (18), Shrines (38), Bridges (18) and Fountains (13) (Ayverdi, 1797). Most of these buildings were constructed in towns which were at sometimes administrative centers of the sanjak: Kruje, Vlore Berat, Gjirokaster, Elbasan, Kroce, Shkoder, Tepelene and Tirane.

In 1944 in Albania the dictatorial regime was settled. At first, various religions of the country were tolerated, mosques, *tekkes*, monasteries and churches functioned relatively freely. Then in the spring of 1967 the "Cultural Révolution" was proclaimed. All religious buildings such as churches, *tekkes* and mosques were closed and most of them were destroyed. The monuments of Ottoman architecture submitted the greatest damage from this revolution. According to Hysa, (2008) relying to a balance-sheet, it can be remarked that there were 1127 mosques in the whole country, but starting

from 1945 their territories or buildings get transformed to another use, while others got demolished or in their place were built schools, parks, or blocks of apartments. (Somro& Basha, 2014, p. 1380) For example Elbasan, the city of 31 mosques in 1930 (according to Lef Nosi), was left with two. It can be agreed that Elbasan city is one of the most damaged cities in Albania in terms of heritage and its architecture. Furthermore, after 1990's urban growth was characterized by chaos and a lack of an urban development plan.

Referring to the book titled "Ottoman Architectural Works outside Turkey", the number of buildings dating from Ottoman times and preserved until today are 37, including 6 Fortresses, 15 Mosques, 4 Public Baths, 5 Bridges, 1 Tekke, 4 Commercial buildings in use as Shops and authentic Trade Centers, 1 Aqueduct and 1 Clock Tower. There are also several civil architecture examples on the city. Hence again based on the same observation the number of non-remaining structures from Ottoman Empire seems to be bigger than what it is stated as the remaining ones. At the same time, continues studies are being held in Albanian on Ottoman socio-cultural heritage. Some of the previous historians and researchers contributing towards this field by two masterpiece written, at first, by M. Kiel (2012), "Ottoman Architecture in Albania 1385-1912", and secondly by Ayverdi (1979) "Avrupa'da Osmanlı Mimari Eserleri Bulgaristan-Yunanistan-Arnavudluk"⁷. A. Meksi (2015) made a complete research about all Albanian mosques built during Ottoman period. There are also other local researcher and historians such as Samimi, Reza, Dashi, Manhasa and others who have contributed in shading light on that period. Yet, up to now there are no in depth studies held in analyzing all building types and architectural structures developed during the period of Ottoman Rule in Elbasan city. Furthermore, what is left today is very little from authentic Elbasan⁸.

In this paper the scope is limited only to the religious heritage buildings of 15th -19th Century "Ottoman Architectural Works" in Europe Bulgaria-Greece-Albania existing and non-existing, including a detailed typological identification and definition. An analytical perspective is given towards the existing mosques and their current architectural and structural values, too.

---

7 Ayverdi, (1979), "Ottoman Architectural Works in Europe Bulgaria-Greece-Albania"
8 This paper is one part of a whole research on Ottoman architectural heritage in Elbasan.

General View of Elbasan

Location

Elbasan is situated on the Shkumbin River valley in central Albania. It was built on the remains of the ancient city of Skampa, a fortified center founded in the first century B.C. on the Via Egnatia, the road which was the natural extension of the Appian Way and connected the harbor of Durazzo to the city of Byzantium. (Castiglia, Bevilacqua, 2008) It is surrounded by Tirana in North West, Durres in West, Lushnja in South West, Berat in South, Gramsh and Pogradec in South East and Librazhd in East.

Figure 1: Albanian Political Map (Ucar, 2013)

Figure 2: Egnatia Road passing through Elbasan (WikiMap)

Historical Background

Archaeological studies prove that life on the site of the city of Elbasan started in the 1st Century AD. “*On the land of the Eordaei,*” Ptolemy proclaims the first evidence of ancient Elbasan, the Skampis, in the second century of our era. At the time of Roman Emperor Deoklician’s rule (284-305 BC), Skampis castle was built in function of the powerful road line: Egnatia. The Roman fortress is the origin of the next town of Skampis. During the reign of the Ilyrian Emperors Anastasios (492-518) and Justinian (527-565), the city recognized a revival of life in all areas. In this period, the surrounding walls of the city are rebuilt. Skampis was destroyed by the Bulgars and Ostrogoths during the Slav invasions of the Balkans. (Hussey, 2006)

The site seems to have been abandoned until the Ottomans built a military camp there, followed by urban reconstruction under Sultan Mehmet II, who constructed a massive four-sided castle, with a deep moat and three gates. He named it *Ilj-basan*, meaning 'dominant country'. (Kiel, 2012, p. 152) It became a center of Ottoman urban civilization over the next 400 years. It has a special place in the history of the Albanian city because it is linked to a flat fortification for strategic purposes from the Ottoman Empire, raised on the foundations of a Byzantine castle. The town population center had a rapid growth due to its position in the middle of commercial and military roads. (Bace & Meksi & Riza & others, 1979, p.404)

Elbasan city is a castle city. It was developed from the castle itself and the residential houses were placed inside its walls, later in 15th Century, when the city was expanded the development started to spread out the fortress walls. The town population centers had a rapid growth due to its position in the middle of commercial and military roads (Bace & Meksi & Riza & others, 1979, p.404).

During the 16th Century the city was developed rapidly. In end of that century the city had 21 neighborhoods and 407 houses, from which Muslims had 230 houses, while Christians had 177 houses. (Reza, 2000, pg.114)

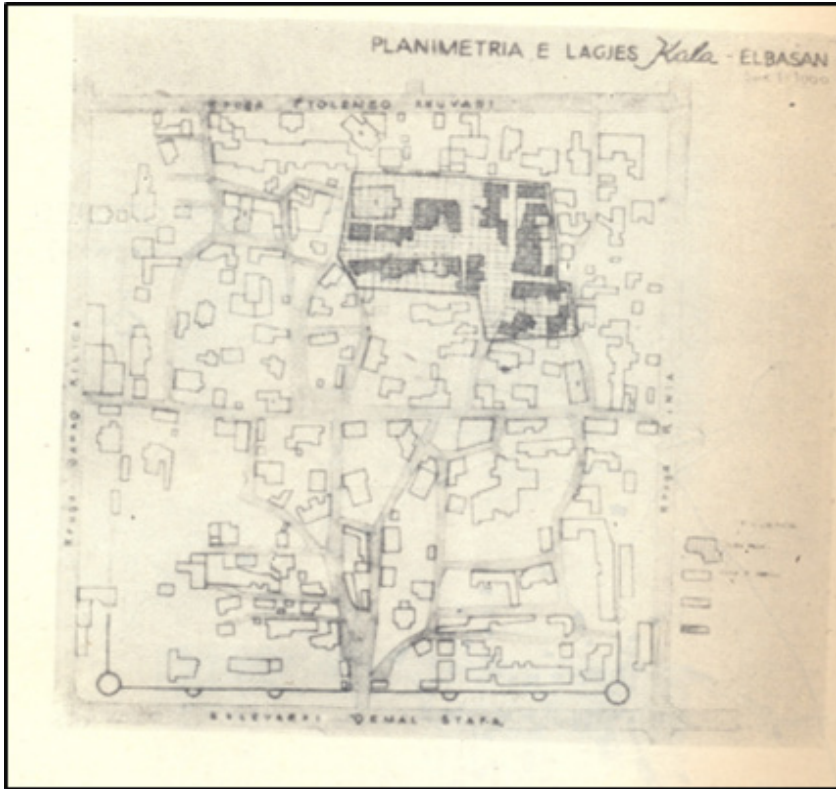
At beginning of the 17th Century, Elbasan urban development expanded more, and in 1604 there were 40 neighborhoods. (Daja, 2020. pg.39)

A panorama about Elbasan city in the 17th Century is given also by Evliya Celebi who describes Elbasan as a city with 18 Muslim neighborhoods, and 10 Christians and Jews, flourishing with 1,500 houses, 46 mosques, 900 shops, 3 imarets and 3 baths (*hamam*). (Kiel, 2012, p. 153)

While inside the fortress there were 460 spacious two story houses with tiled roofs. During the 18th Century Elbasan was an important trade center with large craftsmanship, the second after Shkodra with about 30,000 inhabitants. The houses within the castle walls had a large density of buildings, while the outer quarters were quieter. (Bace&Meksi&Riza& others, 1979, p.404)

During 19th Century there was no significant development of the city. Based on Prizren *Vilayet Salname* in 1874/75 existed 32 neighborhoods, 25 mosques; 480 shops, 2 hamams, 6 tekkes and 2 churches. The number of population was 20,000, 3,500 of them were Christians and the others 16,500 were Muslims. (Kiel, 2012, p. 155)

Elbasan has gone down from the past, developing as an industrial modern center, with insufficient traces left from the past. The 15th-19th Century Ottoman heritage can be seen mostly inside the castle walls, declared as a historical monument.

Figure 3: Kala neighborhood site planning, 18th Century. (Elbasan Digital archives)

Ottoman Buildings Heritage in Elbasan

Elbasan's Ottoman legacy, like that of all other Ottoman cities, comprised a variety of architectural types, ranging from mosques to baths, tekkes, water taps, castles, and residential structures. Zhuljeta Daja (2020) in her research "*Urban developments of the city of Elbasan in different historical periods*" categories. The morphological elements of Elbasan city can be seen as the following stages:

a. Neighborhood, b. Mosques, c. Churches, d. Bazaar, plazas and civic buildings (*hans, hamams, public kitchens ect.*) e. Houses.

Religious buildings, such as the mosque was the main component in Muslim neighborhood planning. Besides that, other facilities were also provided such as: bazaar, kitchens, school and hamam. These amenities and this kind of urban development were in line with the principles of Islamic city planning, and as well as Ottoman city.

Concerning the mosque buildings, according to Lef Nosi in 1930 (Kiel, 2012, p. 153), Elbasan had 31 mosques, whereas based from a schematic map from Elbasan Digital Archive (EDA, 2017) in 1938 Elbasan had 36 mosques. Based on Evliya Celebi notes, in 17th Century Elbasan had 46 mosques, the oldest one located on top of a castle gate, two story height built during Sultan Mehmet, while Ayverdi enlists 47 mosques. Besides mosques, there were 3 schools (medrese) as listed from (Rruga, 2016), 11 tekkes, 3 soup kitchens, 3 baths, 160 private baths, 430 fountain, 9 caravanserais (Elsie, 2003, p.196), 3 bridges and many more that are not documented yet.

M. Ucar (2013) has listed in total, 11 structures (Tab.1) left from Ottoman Heritage in Elbasan today (4 mosques, 2 tekkes, 1 castle, 2 hamams (bath), 1 clock tower, 1 bridge. However, based on the observation done from the researcher, it is believed that the number might be bigger since the existing water fountains (Bezistan fountain) are not included. Also he listed 4 existing mosques, but we find it more appropriate to exclude Ballie Mosque from counting, since it was a reconstruction project without keeping any architectural element from the original building image and floor planning.

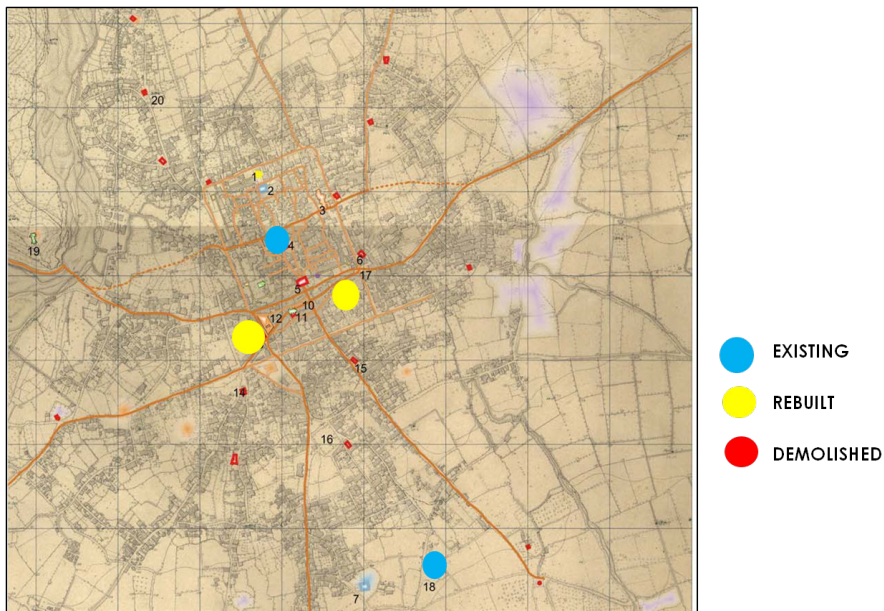
	Cami	Tekke	Türbe	Medrese	Mektap	Han	Çarşı	Kale	Saray, Ev	İmaret-	Hamam-	Saat Kulesi	Çeşme	Köprü	TOPLAM
Akçahisar	2	2	2	-	-	-	1	1	1	-	1	1	1	-	12
Berat	8	3	4	1	1	-	-	1	2	-	-	1	-	2	23
Debre	1	1	-	-	-	-	-	1	-	-	-	1	-	-	4
Delvina	1	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	2
Dıraç	1	-	-	-	-	-	-	1	-	-	1	-	-	-	3
Elbasan	4	2	-	-	-	-	-	1	-	-	2	1	-	1	11
Ergirikasrı	4	2	-	1	-	-	-	1	2	-	1	-	3	4	18
Kanina	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	1
Kavaja	1	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	1	-	-	3
Korça	2	3	-	-	-	2	1	-	-	-	-	-	-	-	8
Lezhe	1	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	2
Peçin	1	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	1	-	-	3
İşkodra	2	2	-	-	-	-	-	1	-	-	2	1	-	2	10
Tepedelen	-	3	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	4
Tiran	2	2	3	-	-	-	-	1	-	-	-	1	-	1	10
Avlonya	2	1	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	4
Permet	1	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2
Kolonja	1	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2
TOPLAM	34	23	9	2	1	2	2	15	5 ₁₄₆	-	7	8	4	10	122

Table 1: Works that are partly or completely in Albania today according to M. Ucar. (Ucar, 2013, p.33)

An analyses on Mosques in Elbasan

Sedefkar Mehmet Aga was the author of some charitable works in Elbasan, such as fountains, and the architect of some mosques. According to documented data, in the 16th Century in the city of Elbasan 46 mosques were counted.

In Elbasan, there are two types of inherited mosques. Small mosques with a wooden ceiling and roof structure, which account for the majority of mosques, and monumental dome-style mosques with one or more massive domed or multicolored domes covering the entire space.

Figure 4: Elbasan, IGM map 1938: **Evidence of the religious buildings location**
(*elaboration graphic by G. L. Dalle Luche*) First Drawing prepared by Abedin Caushi

In terms of mosque locations and names, Lef Nosi in 1930 recorded a total of 31 mosques, as seen in the diagram above. He has grouped them according to their geographical location. Five of these mosques are: King Mosque (E⁹), Kulliye Mosque (N¹⁰), Sufiona Mosque (N), Hamam Mosque (N), and Adil Beu Mosque (N). At bazaar neighborhood 5 more were also located: Ballie Mosque (RB¹¹), Bazaar Mosque (N), Aga Mosque, Idray Mosque (N), and Tabak Mosque (N). The rest of those mosques were built in other parts of the city. From these 21 mosques, only Naziresha mosque continues to exist in

- 9 E-Existing today;
- 10 N-Non existing today
- 11 RB-Re-built

its original form due to restauration work. As well as Pasha Mosque which was rebuilt in 2016, without maintaining its original look/ form. Overall it is concluded that, from 31 mosques in year 1930, nowadays only 4 of them are left (2 in their original form, and 2 others rebuilt in a modern style).

Inside the Castle	On the Bazaar Neighborhood	On Other parts of the City
King Mosque Kulla Mosque Sufriona Mosque Hamam Mosque Adil Beu mosque	Ballie Mosque Bazaar Mosque Aga Mosque Idray Mosque Tabaket Mosque	Hasan Pasa Mosque Hazinedare Mosque Naziresha Mosque Namazgah Mosque Pasha Mosque Gjurma Mosque Mushka Mosque Zaranika Mosque Bodor Skender Mosque Sinan Beu Mosque Naskolli Mosque Bylgjer Hyseni Mosque Ullishte Mosque Haxhi Hasan Mosque Suleymaniye Mosque Safi Korre Mosque Haxhi Hafiz Mosque Sejdini Mosque Door less mesxhid.

Table 2: List of Mosques according to Lef Nosi in 1930. The table is adapted from the list prepared by M. Kiel, 2002

An Overview on the Non-Existed Mosques

Due to their demolition and the lack of data, it was impossible to get detailed information for all non-existing mosques, surely. However, based on literature review, there's been some photos and old drawings of these buildings.

Hunkar Mosque

Inside the castle walls, as referred to A. Meksi (2012) in his book on Mosques of Albania, one significant example of Ottoman building was located as Hunkar Mosque, specifically on top of Fortress entrance gate. It was built by Sultan Mehmet II in 1464 when the fortress of Elbasan was rebuilt. It was first used for the military and then for the Muslim population in the Kala neighborhood.

This mosque is found in the Evliya Celebi writings who describes it as: “Over the gate at the second-story level is the Hünkâr Mosque, an old stonework building with a tiled roof. Near the mosque there is a high clock tower. In the middle of the fortress is the large old Mosque of Sinan Pasha, a one-story construction.” (E. Çelebi, “Seyahatname”)

Figure 5: Hunkar Mosque over the Castle gate. (Elbasan Digital Archives)

Nowadays there is not any authentic leftover of this mosque, even though its' ruins existed until late years. Based on architect Meksi's words, it is understood that the mosque was demolished in the year 1832. (Meksi, 2012, pg.71).

Aga Mosque

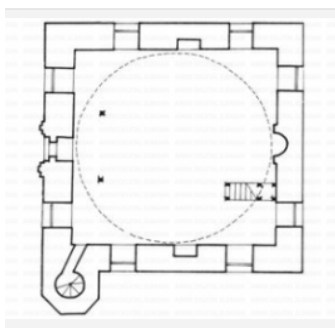
Aga Mosque was located in front of the castle at Uzun Carsi. Elbasan's regulatory plan excluded it from cultural monuments, although it had special architectural values. The mosque is thought to have been designed by Sedefkar Mehmet Aga Biçakçiu. According to Çelebi, the mosque had a very beautiful minaret. There are two opinions on the built date; Celebi dates back it in 1672 and defines it as a new mosque, and according to the

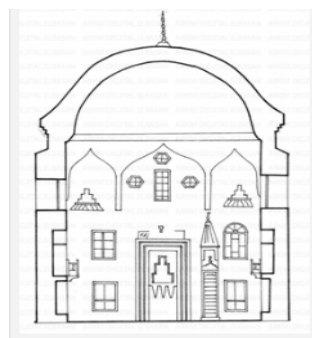
definition of Meksi, it is the scriptures on a gravestone at the back of the mosque makes it dated back to 1652-1653. Therefore, according to these definitions, it can be believed that the building date of the mosque may be dated back to the end of 16th Century. (Meksi, 2015, pg.83) The main prayer hall of the mosque is covered by a monumental sized dome that is magnificent to be seen on its' geography.

Figure 6: Mosque Old view. (Elbasan Digital archive's)

Figure 7: Mosque floor plan. (Meksi, 2012)

Figure 8: Mosque section. (Elbasan Digital archive's)

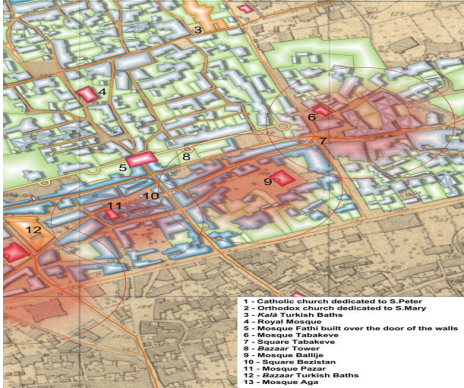
Analysis on demolished and reconstructed Mosques

Here, two buildings are taken into consideration regarding to the group of demolished and reconstructed mosque, since only these two structures were rebuilt back. The first one is Ballie Mosque, which is built in the beginning of 17th Century and the second example is Pasha Mosque, built in 18th Century. Both are demolished at the end of 20th Century and unfortunately they have not been rebuilt once again at their original form during the 21st Century.

Ballie Mosque

Ballie Mosque is built in 1608/1609 by-Hasan Balliu, restored in 1965 and demolished in 1971. (Kiel, 2002) It was located at Uzun Carsi, near Clock Tower. The municipality decided to rebuild the mosque and during August 2021 it is still under construction. The location of the mosque was predefined to be in the same place, where the old mosque was situated. The actual design is contemporary as it is understood from the construction site news and unfortunately nothing is left from the original appearance of the authentic mosque building.

Ballie Mosque held exceptional significance in terms of location and architecture. It is described as the Blue Mosque of Elbasan. Its' constituent elements in design are such as prayer halls (90.5mx9.15m covered with a semi-spherical dome with an octagonal polygonal drum), portico surrounded with arches in Bursa Arch Style and minaret, in terms of height; also, it is known that this mosque was one of its kind in Albania due to its form of modeling and the balcony it had.

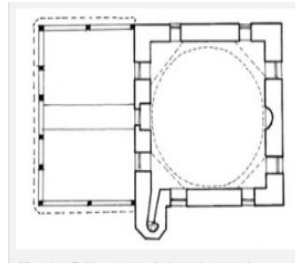

Figure 9: Ballie mosque located in the middle of Bazaar neighborhood. *Elaboration graphic by G.L. DalleLuچه*

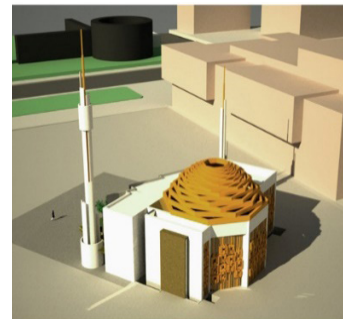
Figure 10: Ballie Mosque perspective in 1925. (www.shqiperia.com)

Figure 11: Mosque Old view. (Elbasan Digital archive's)

Figure 12: Mosque floor plan. (Meksi, 2012)

Figure 13: Mosque today. (Elbasan Digital archive's)

Pasha Mosque

Pasha Mosque is built in the middle of the 18th Century at south part of City Plaza. It was a simple mosque with wood ceiling and tiled roof. The main feature was the tall minaret. It was not declared under the protection of cultural monuments therefore, in 1967 it was demolished. In its place in 2016, there has been a new construction of a new mosque. The new mosque has kept the overall layout in terms of special planning by including a prayer hall and a foyer (*son cemat mahali*), but it is completely different in terms of the number of minarets (from one to two), the style of the arches, the main entrance, and the roof structure, which transitions from pitch roof to dome structure.

Figure 14: Pasha Mosque before 1967
(Elbasan Digital Archives)

Figure 15: Pasha Mosque re built in
2017 (Elbasan Digital Archives)

An overview on Existing Mosques

King Mosque

Known as *Xhamia e Mbretit* (King's Mosque), the largest and oldest mosque in Elbasan is constructed in 1490-1500 by Sultan Beyazid. In 1970-1971, it was damaged beyond recognition and used initially as a painter's studio, then by the Democratic Front as a Centre for the Political Instruction of the People. (M. Kiel, 2012, p. 159) It has been reconstructed recently, although without the minaret that it formerly had. Travelers from Turkey, Persia, and Arabia scribbled poetry on four sides of the building's walls. Celebi even scribbled a note on it (M. Kiel, 2012, p. 160). Its minaret was destroyed in 1967,

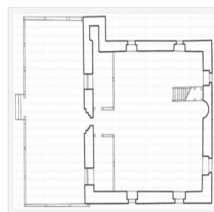
when the authorities decided to dismantle all religious constructions, and the interior was likewise altered. (p.135) (Meksi, 2015)

According to Kiel (2012), the windows were decreased, nothing from minber and mihrab remained, and Mahfil was replaced. All of this was done to change the building's appearance. The mosque is now fully desecrated as a result of the 1967 damage. The mosque's original layout, as well as the polygonal shape of the minaret, have not changed. The mosque consists of prayer hall, portico and minaret. The prayer room is rectangular in plan, with an interior size of 11.52 x 12.35m and covered with wooden roof. The women *mahfil* is built on wood structure, in front of entrance is located the *mihrab*, and to its right is the *minber* (fig.17).

The hall is illuminated by 14 windows located in two rows on the 3 sides and only at the bottom on the north side. Thus, on each side there are 4 windows. (Fig.19) The lower windows are rectangular and covered with wooden louvers, on top they have a pointed arch built of brick and with end profile inserted slightly inside the wall. The space formed inside the arch is plastered and decorated with geometric motifs, characteristic of Islamic art. The upper windows are smaller and covered with a simple arch of bricks. A rare element of this mosque was its' wooden *hayat*¹². (fig.20) It is wider than the mosque itself, a popular feature in Albania. It stands on 8 wood columns on front and 2 at the sides, covered with a wood ceiling and tiled roof. The arch between columns is ornamented and plastered, a typical structure on Ottoman style during the 19th Century. Today the portico, it is seemed to be reconstructed since the view differs from the original one. Meksi (2015) thinks it is reconstructed on the earlier remaining.

Figure 16: Mosque Old view (Elbasan Digital Archive)

Figure 17: Mosque Floor Plan. (Meksi, 2015)

Figure 18: Mosque Section. Source: (Meksi, 2015)

¹² Hayat is the outer Portico before the main prayer hall (son cemaat) used as a space to pray mostly from the latecomers.

Figure 19: King Mosque elevation. (Resercher)

Figure 20: Old *Hayat*. (Elbasan Digital Archive)

Figure 21: Today look. (Researcher)

Naziresha Mosque

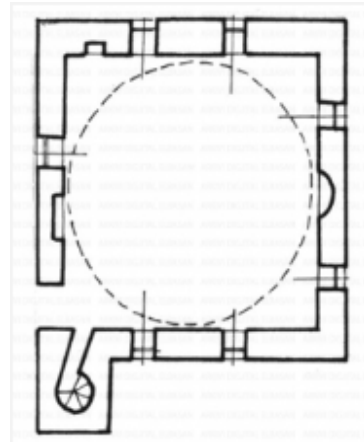
Naziresha Mosque is located in the southern part of Elbasan. It was built before the year 1599. (Buharaja, 1969) According to Lef Nosi this mosque was built by Nazir Qejvan Bey Daughter. Also Kiel says that the mosque was built by the sister of Hasan Balliu, the one who built Ballie Mosque. (Kiel, 2012, pg.118) During the Communist Regime period the mosque was used as a storage and most of the interior elements are lost.

The mosque components comprise from a prayer hall, and a minaret on its right. The prayer room is square in plan, with an interior size of 8.5m x 8.5m and covered with a dome. The mahfil and the mihrab are built on wood structure. The hall is illuminated by many windows (5 in each side) located in 3 rows on the 3 sides of the walls. Lower windows are rectangular in shape while the upper one arched. This mosque has no portico and it can be seen that there was a tendency to increase the height. The mosque is quite similar with Muradiyye Mosque of Vlore.

The mosque was restored in 2014 by TIKA. The overall building look is maintained, however, some changes have taken place. For example, a portico with wood columns and tiled roof are added to the main entrance. In 2021, it is open only for Friday prayers.

Figure 22: Old view with the broken minaret. (Elbasan Digital archive)

Figure 23: Mosque floor plan. (Meksi, 2012)

Figure 24: Mosque today. (Elbasan Digital archive)

Figure 25: Mosque's portico. (Researcher)

Conclusion

For nearly 500 years (1385-1912), the bilateral relationship between the Ottoman State and the Albanians prevailed in many socio-cultural, commercial, religious, and educational structures developed in all cities. Elbasan, founded in 1466 by Sultan Mehmet II, was one of the most important cities at the time. The city has seen gradual urban growth and the emergence of many structural typologies over the centuries. However, Elbasan's past

was greatly diminished after 1967, when the majority of Albania's Ottoman heritage was destroyed for ideological and political reasons. The lost legacy includes a diverse range of building types, beginning with religious structures, which had a high number of demolished structures. Aside from that, there were civil, educational, and other structures with various functions.

According to the primary morphological underpinnings of urban growth of the research above, there were 2 mosques, 3 churches, 4 bazaar areas, plazas and municipal structures, 5 residential development zones and 1 neighborhood district on the Ottoman city Elbasan.

As indicated above, the number of mosques has changed over time. In the 17th Century was the time period during which the number of Ottoman buildings was at its' high range, including 47 mosques. There were approximately 25 mosques in the 19th Century, and 31 mosques in 1930 along with 11 Ottoman Heritage sites that are still standing in Elbasan in 2021. In 2021 there are Ottoman buildings in Elbasan still standing, including 4 mosques, 2 tekkes, 1 castle, 2 Turkish hamams, 1 Clock Tower, and 1 bridge. However, according to the research that is the background of this paper, it seems that the number of Ottoman buildings that were once constructed here could be higher in number.

Even so, a catalogue was created using the collected data, and a legend plan was made to show the location of mosques before they were destroyed.

Ballie and Pasha Mosque are reconstructed in a new style and approach. The building heritage, Ottoman style values, and architectural language of the two restored mosques (Pasha and Ballie Mosque) are completely vanished.

In the case of the two mosques that were rebuilt but not completely destroyed, King and Naziresha Mosques, it was realized that the upkeep and restoration work done over the years was insufficient in terms of safeguarding their traditional architecture and original features. During the Communist regime, the functions of the King's mosque were altered. As a result, the new reconstruction has lost some of its original appearance, especially in terms of finishes and craftsmanship. Today, the entire interior façade of the mosque has been white washed, and no remnants of the old decoration remain. Also, referring to the restoration works upon Naziresha Mosque, it is observed that it contains some new additions to its overall structure, such as the portico, which was not present prior to the renovation.

As a conclusion, it is suggested that the demolished and reconstructed buildings; Ballie and Pasha Mosque should have been re-built in their former layout, building form and architectural elements. Given the significance of the city's history and traditions, it is considered that their reconstruction in its original form (particularly the Ballie Mosque) would have been more valuable and would have contributed to the preservation of the Ottoman architectural heritage in Elbasan. Also its restoration to its original concept would be a refurbishment of a part of exterminated identity of the city. At the same time, keeping track of the past would be a major input to the city's history. By rebuilding Ballie mosque the way it was before demolishing, Elbasan would had 3 types of Mosques; pitch roof mosque as King Mosque, Monumental Dome as Naziresha Mosque and the third one, Pitch monumental dome mosque as Ballie Mosque.

Moreover, a meaningful conversation between professionals, architects, and relevant authorities on the method of treating heritage mosques should had taken place. Therefore, the upcoming restoration works must be professionally precise and intend the historical protection, not its devastation. Apart from that, there is a need in increasing awareness on nurturing the importance of protecting architectural heritage and documenting our history among professionals in particular and citizenships in general.

The scope of this research was limited to mosque typology. As a result, it is envisaged that future research would be done to broaden the scope of the Elbasan region's typology and spatial area.

Bibliography

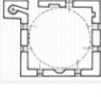
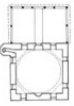
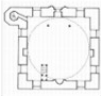
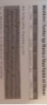

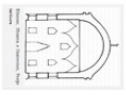
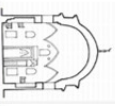

- Ayverdi, H. E. (1979). Avrupa'da Osmanlı Mimari Eserleri Bulgaristan-Yunanistan-Arnavudluk. Vol. IV, İstanbul Fetih Cemiyeti, İstanbul
- Bace, A., Meksi, A., Riza,E., Karaiskaj,Gj., Thomo,P. (1979), Historia Arkitektures Shqiptare, p.404
- Bozborā, N., (1997), Osmanlı Yönetiminde Arnavutlukve Arnavut Ulusçuluğunun Gelişimi, İşkodra Paşalığı, BoyutYayıncılık, İstanbul, p.83
- Castiglia B.R., Bevilacqua M. G.,(2008), "The Turkish Baths in Elbasan: Architecture, Geometry and Wellbeing". Nexus Network Journal.
- Daja, Zh., (2020). Zhvillimet urbane të qytetit të Elbasanit në periudha të ndryshme historike. Revista Albanon, 2(2), 36-47
- Dashi,S. (1976)"Kullat mesjetare te sahatit ne vendin tone" Monumentet 12, Tirane p.101-108

- Dündar, A. (2003). Some Castle Drawings in the Ottoman Archives and an Evaluation. 12th International Congress of Turkish Arts, October 5-9, 2003
- EDA, (2017), Disa nga xhamite e vjetra ne Elbasan. Elbasan Digital Archives
- Elsie, R (2003), Early Albania, a Reader of Historical Texts, 11th - 17th Centuries, Wiesbaden, p. 195-218.
- Hysa, R.A., (2008), The History of Civic Mosque in Albania= The mosque of Tirana, Kokonozi
- Hyssey, M. (2006) Masio Scampa – Elbasan, Albania. Retrieved on 10 August 2019 from <http://michaelhussey.com/albania/2006/08/masio-scampa-elbasan-albania/>
- Kiel, M. (2012). Ottoman Architecture in Albania, 1385-1912. IRCICA, Istanbul.
- Kiel, Machiel (1990). Studies on the Ottoman architecture of the Balkans: a legacy in stone. Variorum Gower House, Great Britain.
- Manhasa, E. (2015) Observations on the existing Ottoman mosques in Albania. ITU AZ, Vol12 No 2, p.69-81
- Manhasa, E. (2005) "The existing mosques built during Ottoman Empire period in Albania", Master Thesis, Istanbul Technical University, Istanbul.
- Meksi, A. (2015) Xhamite e Shqipërisë. 15-19, AIITC, Tirana
- Meksi, A., Thomo, P., (1976) "Arkitektura Pasbizantine ne Shqipëri" Monumentet 11, Tirane p.119-145
- Rruga, I., (2016), "Arnavutluk'ta İslâm – Hıristiyanlık Karşılaşması 1385-1600", Doktora Tezi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Çanakkale.
- Soomro, A. R., Basha, B. (2014) "Et'hem Bey mosque, Tirana - a sparkle of Islamic architecture in Albania." Science International Lahore, Vol. 26, No.3, p.1379-1389
- Ucar, M (2013), Arnavutluk'taki Osmanlı Dönemi Mimarisinden Süsleme, Doktora Tezi, University of Kastamonu
- Yenişehirlioğlu, F. Ç., (1989). Türkiye Dışındaki Osmanlı Mimari Yapıtları. TC. Dışişleri Bakanlığı, Ankara

APPENDIXES 2: CATALOGUE

	MOSQUE/XHAMI											
	EXISTING		RE-BUILT			NON-EXISTING						
Name	King Mosque	Nasaresha Mosque	Balije Mosque	Pasha Mosque	Hunkar Mosque	Aga mosque	Begije Mosque	Tabaket Mosque	Bazaar Mosque	Idraji Mosque	Sinan Pasa Mosque	Fatih Mosque, Shtepan
Built Year	1490-1500	1599	1608-1609	Middle of 18 th Century	1464	1652-1653				1800	1661-1662	1479-1480
Floor Plan												
Section												
Facade Old												
Facade Today												

COLLECTIVE MEMORY AND SPATIAL LAYERING IN THE POST-COMMUNIST CITIES ON THE BALKAN PENINSULA

Gremina Elmazi¹

Abstract: The beginning of the 21st Century has been a crucial period for the Balkan Peninsula. It is known to be a time of transition moreover crossing from one regime to another, from the communist-socialist era to the modern capitalist one. Known also as the post-war, post-communism, or post-Yugoslav (this nomenclature is used only for the ex-Yugoslav countries) period has resulted in significant transformations in people's collective memory likewise in the city memory and its formation. After believing an ideology and being a part of it, the central problem of the nations was their identity. "Identifying" and "being identified" by others, and questions like "who we were before" who we are now?" started to emerge. The same steps are also visible in the cities' formation, especially the search for space identity in the public squares. Moreover, this was a period of remembering and forgetting. When evolving from one ideology to another, the main aim was to break from the old prototype model and adapt to trends that are more Western. In order to grow the monuments and buildings that reminded them of the old regime they needed to be destroyed and streets to be renamed. Aside from the monumental layering and architecture during this period, social memory was also being layered by imposing new ideas and ideologies. The idea behind this paper is to discuss the collective and the city memory of this transition period, how it influenced people's lives, and the cities' form withal the consequences of spatial and collective layering. Moreover, the Macedonia Square will be mentioned, its evolution after the communist period, and the layering matter. To conduct such research a literature review was been used that summarizes the topics of collective memory, city memory, and spatial layering.

Keywords: Post-communism, Space, Collective memory, Layering, The Balkans.

---

¹ Mimar Sinan Fine Arts University, Department of : Architectural design issues gremina.elmazi@gmail.com

Forgetting the past

Every regime's traces are seen in the architecture and the built environment. They are the more resistant and visually the most important reminders of the past. Precisely for this reason, attempts to forget the past start from the visual. To forget intended to eliminate commemorative objects and change spaces or create new memories over old ones. According to Connerton, there are seven types of forgetting, which can be: repressive erasure, prescriptive forgetting, forgetting while forming a new identity, structural amnesia, forgetting as annulment, forgetting as planned obsolescence, and forgetting as humiliated silence (Connerton, 2008). The types mentioned are connected to the totalitarian or capitalist regime, societies, or groups, making them the main affecting element in memory and space creation. In this case, every memory change meant a new regime with new rules and different spatial arrangements. Such attempts led to spatial and memory stratifications.

In the example of the Balkan cities, obliviousness is noticed in the transition between ideologies. The most characteristic time to be analyzed in this regard is the transition from communism to post-communism.

Communism in some countries was known to be a complex ruling era filled with prohibitions. During this period, the state had the main power to make changes; the state was the rule, the power, and the religion. The main idea of the communist utopia was to remind through the material world the "good it brought"; therefore, immediately after its fall began the elimination of its traces.

Whereas in the Balkans, the fall of the regime was being celebrated as salvation from a totalitarian regime, Europe was marking essential events such as the destruction of the Berlin Wall (1990) and the velvet revolution in Prague (1989).

In the period 1980-1990, the Balkans became an area of mass migration because of the transition and due to the Yugoslav civil wars. Together with this, the number of internal and international migrations increased and, with it, also the number of beggars and crime. However, it should be understood that migration represents a long-term process on the Balkan Peninsula, and this did not just happen in this period or as a riot but coming out of the communist utopia for most states represented liberation and freedom.

On the other hand, post communism was a period of transition and was manifested as a sign of revolt after the long reign of the communist regime. It was felt the need to give an end to the past and open a new blank page with its beginning. The most significant changes started to be seen in the city arrangements, followed by state organization and the unequivocal collapse of the economic system. In the first period of post-communism, states started to reorganize and create their national symbols, rename public spaces, and change the way history was taught (Kuzmanić, 2008). A new interpretation was getting into shape, and what happened in the past was only part of the past and did not need to be remembered.

As a result of these acts, a vast social identity crisis suddenly started to emerge and the necessity to learn the past. Consequently, it increased the interest in memory studies and collective memory. This act resulted from “the rise of multiculturalism, and the politics of victimization and regret” (J. K. Olick & Robbins, 1998). Moreover, its rising value was affected by the development of the press and the digital evolution (J. K. Olick et al., 2011).

To remember the past was essential to construct a future and a sane collective remembrance (Karacan, 2016), but memories, in this case, were being considered only when a part of history reminding of them was left in the past (Jo, 2003), (Rossi, 1984).

Collective memory – experiencing the transition

The transition era reflected a rupture in people’s memories and their traditions. The collective memory turned into social identity, public memory, or a historical one. Societies until 1989 were part of a communist country, they were part of a society, and communism had been their social identity. But, what about now? Who were these people after the change? While the world was experiencing a memory crisis, the Balkans were experiencing identity and national crises at the end of the 20th century.

The process was a new experience in the Balkans, and still, for the newly ex-Yugoslav countries, it was even a more significant challenge. Countries that got free from communist rule were on the verge of creating new national states. For them, new perceptions for the past and the present were getting set, and reorganizing collective memory was a must. The newly created national identity had to remove its roots from ex-communism traces.

Most nations were into one cover during the time when being a communist state, but when one by one state started declaring their independency, new borders were being created, and nations started to name themselves, not like Yugoslavs, but as independent people. All of a sudden, a nationality begun to be necessary. On the spur of the moment, the minority groups became “the others” (Kokkali, 2015), whereas transformations influenced people’s behavior and affected inter-nation relations. For the Balkan states getting out of communism meant being a free independent nations, while for some,² it meant embracing a new reality. They were making desirable memory layering, as long as it had nothing to do with the old, but still, they were confronted with undesirable and imposed layerings.

Although aimed at forgetness, most of these memories were passed down from generation to generation, and remained alive among the population. This collective memory, is a social proceeding that is affected by different components of the social area, and is remembered and transmitted with the help of the groups (Kuzmanić, 2008). As members of particular communities, people access the past through the social context (Zerubavel, 2003); thus, people can experience things that happened to a group, where they belong, before they even joined them, similarly as if they were part of that event, known as “generational memory” (Mannheim, 1952; cited in Kuzmanic 2008). In a survey conducted in Slovenia (Kuzmanić, 2008) between different age groups, the outcome was as follows: the younger generations felt the transition as a good period, a time when things changed for the better, while the oldest ones experienced it as devastating because for them communism had been a period of ideals, brotherhood, and unity. People who lived under the regime, felt like they had lost a homeland or were becoming foreigners in their own country, while new rules and new traditions were being created as the recent period demanded. If in memories can be recalled and found in a society, (Halbwachs, 1992), in this example, they were being wiped out.

In the same survey, mentioned above, people were asked about the death of Tito (Kokkali, 2015), and even though not everyone was present in his time, most of the people remember it as an overwhelming period, just because they are part of the group who experienced that collective memory. Acquiring a group memories and identifying them with its collective past, means to adopt their social identity, even though it was not shared.

---

2 Albanians and Romanians

A memory, especially a collective memory, is a group activity that can be specific to a group. Thus, the memories of groups differ. For some, the past was a must-go; however, history and communism were a golden era, still preserved with nostalgia (Jagiello-Szostak, 2013). Collective post-communism memory was manifested through trauma and nostalgia or, as a memory crisis, if put differently. A struggle to change an identity and a period of significant ideological confusion.

Besides the identity crisis and the feeling of not belonging, people in these areas experienced nostalgia, the sense of missing communism after it was gone. Nostalgia is a longing for the return home, something that cannot be achieved anymore, manifested as an estrangement from the past. People missed the space, the city, the borders, the feeling the communism gave, the spatial and temporal connotations (Malpas, 2012). The past was already inaccessible for most of them, a place from which they were irrevocably separated. They were longing for a time of stability and security, a time that could not be found in the present. The ones who never experienced any other rule, communism was their life and their memory. They missed the life and the security, that the socialist regime provided. These groups spent much time thinking about the past, because there was so little of it left (Nora, 1996).

Collective memory can't be thought of as objective, because not everyone had the same attachment with the past (Zerubavel, 2003). For the new generations, it wasn't all black and white. They were not longing for a past that they never experienced, but were eager for the future. This community's collective memory, included memories shared only by its members or groups; that's why the new inhabitants of the Balkans, though they never experienced the fall of the regime or the transition period, they'll always feel part of it because their community did. This feeling was reinforced by celebrating national holidays, the fall of communism, and the new independence national day.

Spatial layering and collective memory

Memories are recalled mainly by thinking of material places and spaces (Hebbert, 2005) or by "imagining complex spatial images (a palace, a square, a city) where architectural items or statues are representing strange or terrifying facts" (Eco, 2013). Cities and spaces are becoming conglomerates of collective memories, emotions, traditions which make up their past and

future development (Mijatović, 2014). However, the main element that has influenced the formation of Balkan cities for a long time has been ideology. The long journeys that these cities followed during communism and post-communism, led to spatial and social changes.

By trying to erase the traces of communism and creating new traditions, mass confusion happened. Want it or not, by changing the communist places, the last memories were getting vague. The architecture and the built environment were the sites that reminded people of the past, and by destroying them, memories were being erased. The "*lieux de memories*" were transformed into new memory places (Nora, 1989). If people did not have access to these reminders step by step, even the most profound memories, were starting to fade away. Collective remembrances were linked with events, monuments, and spaces. Places, in this case, were linked to memories.

Places that were reminders of communism, had no value for the future anymore. Just like modernism had to clean all the proofs from the older periods, the transition meant to erase the communist remains. The one thing that suffers from such transformations is always the space, more precisely the public space. In time, the public spaces are known as memory keepers, where people connect, create memories, or accept the one being made for them.

During communism, every public space in the Balkan cities was very similar to each other. It was made of a vast area, surrounded by public buildings that served the communist regime, and a monument that raised the ruler of his time in the center. A form like this made the time of creation recognizable and emphasized the power of the rule and its ruler. The Communist ideology expressed its power mainly through statues and monuments, located in the center of these spaces. Essential figures, were put in the crucial parts of the cities, especially in the piazzas and squares; moreover, their mass and dimension expressed power along with dominance (Hristova, 2006). These were talking statues, expressing the idea and power behind the rule, whereas the memory created there was named urban memory (Rose-Redwood et al., 2008), (Boyer, 1996).

On the other hand, the monuments and architectural shapes built at the time, reflected "the happiness of communist society and the enormity of grief from battles lost to enemies of the people" (Wejnert & Zherebkin, 2001). However, the day of splendor came to an end, and the presence of such structures

was not needed anymore. The sites carried traumatic collective memories, thoughts of suppression, and control; that is why the first step of the transition was eliminating evidence of such existences. Transformation of the spaces and erasing of the unwanted, was a way of rebuilding people's memories.

However, the public space after the communism, experienced some layering. The old was substituted with new, and in the place of the monuments, other functions were planned, with the main idea to erase the signs of the past and create new ones. According to Forty, the monuments had the purpose of making an 'iconoclastic' move that meant making new memories in the place of the old (Forty, 2001). Doing such a step was aimed at the erasure of the collective memories as well. These public spaces were known as ceremonial models and sought to represent the success of "the public over the market" (Kurt, 1998) but are a fundamental part of any project attempting to 'put the public back into public space'. This paper compares four models of public space commonly employed by analysts of contemporary public space. Some of the models of 'good' public space are themselves inequitable and exclusionary in important respects. Iris Marion Young's "Justice and the Politics of Difference" (1990). Moreover, it symbolize the spaces, where important events and gatherings take place and are celebrated.

The public spaces, dominated by sculptures and monuments representing the socialist leaders during the post-communism period, were filled with temporary facades and structures such as the kiosk and the open market (Pusca, 2008). These "temporary evasions," the superficial facades, the improvised bars and the party streets become a permanent fixture of the city (Pusca, 2008). These new layering, were the most visited places by the non-workers, a remainder of the economic transition state.

Massive revolutions were being organized, and people demolished site memories, torn portraits, and changed names of buildings and streets. Socialism had finally ended. In Romania and Poland, Stalin statues were being removed. In the Albanian capital, Tirana, the statue of the dictator Enver Hoxha was destroyed by its nation, and in its place was designed a park with fountains as a symbol of a new beginning. In Bulgaria, in the center of Sofia, a mausoleum that was symbolizing the communist regime after many dilemmas, were torn down. The embalmed body of the Bulgarian Stalinist dictator Georgi Dimitrov and all that was of a socialist background was removed with it.

Post-communism changes were manifested in the urban forms and in the patterns of social segregations, as well (Andrusz et al., 1996). However, because urban forms were changing more slowly than urban diversity and architecture, it was hard to understand this kind of transition in a short time.

Fig.4. a) Statue of Dictator Enver Hoxha toppled down³, b) the mausoleum of Georgi Dimitrov in Sofia⁴.

Another significant conversion in the cities was creating a temporary neighborhoods, which later became the slums and symbolized the economic struggle, during the change. The expansion of the new working class and the bourgeoisie, (Andrusz et al., 1996) caused the modification of the housing texture. During the socialist era, collective condominiums were trendy, whereas later private houses and villas were societies' new choices. The communist traces in architecture by the '90s were fading, and modernism was starting to show its prints.

Anyhow, the city is created with multiple histories and cultural layerings; thus, by removing a part of its history is being erased. However, this was not a characteristic of this period only, but every regime-changing era, and they were manifested, every time people were dissatisfied by a rule or ideology. They symbolized war's finales, salvations from occupations, and a symbol of a despot wrack creates an indelible moment in history.

On the other hand, new meanings and functions were given to the buildings. They were modified, in order to resemble something new, a capitalist idea. The facades were changing, they were layered with many architectural styles. But these styles were mainly based on the needs of the

³ SIM David, "Good Bye, Lenin! Statues of Dictators Toppled around the World [PHOTOS] ", October, 2014, available from: <http://www.ibtimes.co.uk/good-bye-lenin-statues-dictators-toppled-around-world-photos-1467932>, (accessed 05.01.2018, 17:05).

⁴ Nonument, Mausoleum of Georgi Dimitrov, available from: <https://nonument.org/wp-content/uploads/2019/01/mausoleum-3.jpg>, (accessed 24.07.2021, 22:00).

inhabitants, without following a given order. The public spaces started to be invaded and layered with commercial and housing functions (Németh & Schmidt, 2011). The line between the private and the public was fading, whereas functions were interpolated into each other. This new order made the consumer and the owner the one speaking.

Moreover, the lack of a specific identity was another problem arousing in cities. Be it national or spatial identity, it was reflected in the creation of the post-communist squares. Such an example is the city of Skopje and the overly talked about Skopje 2014 project.

If forgetting the past, makes a gap in the social and spatial structure, another equally harmful phenomenon is “excess of memory.” Excessive memorization of historical events leads to tragedy, according to Eco (Eco, 2013). Thus, it would be easier to forget what needs to be forgotten, than to be able to “remember everything that has been seen and heard.”⁵

After the fall of the communist empire, Skopje, such as other Balkan cities, was searching for a new identity or something that would symbolize a new beginning and sever ties with the past. Such a struggle was seen in searching for a unique architectural style, new spaces of remembrance, a new state, and a new name. In order to start from fresh, a new look was proposed for the main city square of Skopje, one that would remind of the glorious past of the state. For the first time, the mint was part of the past and not any kind of past. In the example of Skopje, a collective memory was revived, excessively remembered, and embodied in space to commemorate the glorious history of the Macedonian state. The lost “*lieux de memoire*” was relayered in the Macedonia square, into a new memory space that would remind, new generations of what this place used to be.

Even though criticized for its content, its aim was the same as the one shown to a space during every regime change. This time, to delete the traces of communism in “square Macedonia,” buildings were masqued with a new look to embrace the recent/old history or build something new to hide the old. This layering was primarily seen in space and buildings. To some, spaces were given new functions (Mijalkovic & Urbanek, 2011), which changes the memory people have of the place. It was understandable that some spaces in the square had undergone many layers in time or had changed in different periods. Mijalkovic and Urbanek have classified these changes as a memory

⁵ The expression is used to explain the case of Themistocles who was gifted with a great memory power. the same was cited by Cicero in De Oratore (II, 74).

(the one remembered), the wish (what it's planned to be built), and the realization that turned quite different from the intended ideas.

The new memory layering was also named as a process of creating new narratives in space (J. Olick, 2016), (Graan, 2013), or a process to brand the Macedonian identity (Nikolovski, 2012).

However, this is not the first trauma of spatial layering that the city of Skopje is undergoing. Its history is filled with dualities such as filling and emptying, remembering and forgetting, creating and erasing. Spatial layering examples are visible in more Balkan cities and spaces.

On the other hand, the collective memory was changing as well. The inhabitants were reminded of what the city and the country had been, of a past when Macedonia had been ruling and not ruled. According to Halbwachs, the memories are recalled in societies and localized in them, but in this case, the new public space was the localizer of memories (Halbwachs 1992, p. 38), and instead of society, the creator of remembrances was the outdoor space. The square possesses layers of every political regime, of every century and architectural style; thus, it is easier to recall its historical evolution by walking by it.

Conclusion

Memory is a necessary element for the creation of space and sane social structures. History, memory, or past events are all that make the basis of society and cities. By learning from the past, the present can be understood and the processes on which life and being have evolved. Just as Eco states, ignoring the past can not help in inventions, and “no culture can subsist and survive without a collective memory” (Eco, 2013); thus, life without collective remembrance is a lost cause. To maintain their identity, they first take for basis collective memories, and when the same goes through deletion processes, then the same communities go through cycles of identity loss (Eco, 2013). The mentioned processes have been crucial in the creation of the Balkan cities.

The transitions through which the Balkan cities have undergone in the 20th and the beginning of the 21st Century have been of significant importance for the later development of their spaces and nations. Even though the same period is characterized as a problematic one from a global perspective, the effect left in these lands is still visible today.

The transition from communism to post-communism brought not only regime changes, but forgetting and rewriting of memories. The main emphasis during these times was the past erasure and the creation of a new identity, that had no connection with the past.

Whatever happened, the city did not have to bear the consequences of such behavior. Monuments were destroyed, and borders were changed; even states' names changed, but some stories remained as part of the collective memories of the living communities. After all the tries, communism was there, and the evidence left of it should be preserved because places do not have importance only in the time they existed but, they symbolize a nation's evolution.

In this paper, of significant importance is emphasized the layering processed characteristics for the collective memory of the citizens and the spatial layering ones. With layering, the city forms and the public spaces were changed. However, the changes emphasized here did not end with the regime instead still continue. The forgetting and remembering are not a finished, but a never-ending process, that is most visible in the public spaces where the power is shown. Even though time moves on, the signs of such a duality are still visible in the Balkan city's public spaces. These spaces go through successive planning and implementation processes. The main change is that now space is in a constant fight to adapt to the user's need and the imposed one of the rulers.

Bibliography

Andrusz, G., Harloe, M., & Szelenyi, I. (Eds.). (1996). *Cities After Socialism: Urban and Regional Change and Conflict in Post-Socialist Societies* (1st edition). Wiley-Blackwell.

Boyer, M. C. (1996). *The City of Collective Memory: Its Historical Imagery and Architectural Entertainments* (New Ed edition). MIT Press.

Connerton, P. (2008). Seven types of forgetting. *Memory Studies*, 1(1), 59–71. <https://doi.org/10.1177/1750698007083889>

Eco, U. (2013). *Against the loss of memory—Umberto Eco* [LECTURE BY PROF. UMBERTO ECO AT THE UNITED NATIONS HEADQUARTERS]. <https://www.whileiremember.it/against-the-loss-of-memory-umberto-eco/>

Forty, A. (2001). Introduction. In *The Art of Forgetting*. Berg Publishers.

Graan, A. (2013). Counterfeiting The Nation? Skopje 2014 and the Politics of Nation Branding in Macedonia. *Cultural Anthropology*, 28(1), 161–179.

<https://doi.org/10.1111/j.1548-1360.2012.01179.x>

Halbwachs, M. (1992). *On Collective Memory* (L. A. Coser, Trans.; 1 edition). University of Chicago Press.

Hebbert, M. (2005). The Street as Locus of Collective Memory. *Environment and Planning D: Society and Space*, 23(4), 581–596.

Hristova, Z. (2006). *THE COLLECTIVE MEMORY OF SPACE: THE ARCHITECTURE OF REMEMBERING AND FORGETTING* [MA]. Ryerson University.

Jagiello-Szostak, A. (2013). The Phenomenon of Yugo-nostalgia in post-Yugoslav countries. In M. Anderson (Trans.), *Idea narodu politycznego kontra etnonacjonalizmy. Od jugoslawizmu do jugonostalgii*.

Jo, S. (2003). *Aldo Rossi: Architecture and Memory*. 7.

Karacan, E. (2016). Theories of memory. In E. Karacan (Ed.), *Remembering the 1980 Turkish Military Coup d'État: Memory, Violence, and Trauma* (pp. 27–54). Springer Fachmedien.

Kokkali, I. (2015). Albanian Immigrants in the Greek City: Spatial 'Invisibility' and Identity Management as a Strategy of Adaptation. In H. Vermeulen, M. Baldwin-Edwards, & R. van Boeschoten (Eds.), *Migration in the Southern Balkans: From Ottoman Territory to Globalized Nation States* (pp. 123–142). Springer International Publishing.

Kurt, I. (1998). Putting the public back into public space. *Urban Policy and Research*, 16(1), 21–33.

Kuzmanić, M. (2008). Collective memory of changing identities: an exploration of memories and identities related to the disintegration of Yugoslavia. *Dve Domovini, številka 27*, 151–168.

Malpas, J. (2012). *Heidegger and the Thinking of Place: Explorations in the Topology of Being*. The MIT Press. <https://www.jstor.org/stable/j.ctt5vjp35>

Mannheim, K. (1952). The Problem of Generations. *Routledge*, 276–332.

Middleton, D., & Edwards, D. (Eds.). (1990). *Collective Remembering* (1st edition). SAGE Publications Ltd.

Mijalkovic, M., & Urbanek, K. (2011). *Skopje, The World's Bastard: Architecture of the Divided City*. Göttingen.

Mijatović, L. R. (2014). Imagining and Remembering City: Memory, Space, and Symbolism of Belgrade. *Култура/Culture*, 6, 97–106.

Németh, J., & Schmidt, S. (2011). The privatization of public space: Modeling and measuring publicness. *Environment and Planning B: Planning and Design*, 38(1), 5–23.

Nikolovski, N. (2012). *The influence of collective memory on social-spatial transformations in cities with history of trauma—Case study of*

Skopje [Master of Architecture, University of Tokyo]. https://issuu.com/nikolanikolovski/docs/m_106893

Nora, P. (1989). Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire. *Representations*, 26, 7–24.

Nora, P. (1996). *Realms of Memory: Rethinking the French Past, Vol. 1 - Conflicts and Divisions* (1st Edition edition). Columbia University Press.

Olick, J. (2016). *On Memory Regions – Roundtable Discussion: Olick, McGregor, Lim, Sierp*. <https://www.youtube.com/watch?v=XKbkUR8xqfQ>

Olick, J. K., & Robbins, J. (1998). Social Memory Studies: From “Collective Memory” to the Historical Sociology of Mnemonic Practices. *Annual Review of Sociology*, 24, 105–140. JSTOR.

Olick, J. K., Vinitzky-Seroussi, V., & Levy, D. (Eds.). (2011). *The Collective Memory Reader* (1 edition). Oxford University Press.

Pusca, A. (2008). The Aesthetics of Change: Exploring Post-Communist Spaces. *Global Society*, 22.

Rose-Redwood, R., Alderman, D., & Azaryahu, M. (2008). Collective memory and the politics of urban space: An introduction. *GeoJournal*, 73(3), 161–164.

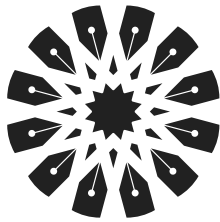
Rossi, A. (1984). *The Architecture of the City* (New Ed edition). MIT Press.

Wejnert, B., & Zhrebkin, S. (2001). *The Politics of Architecture: Illustration of Gender Roles in Communist and Post-communist Ukraine*. 117–126.

Zerubavel, E. (2003). *Time Maps*. University of Chicago Press; 1st edition. <https://press.uchicago.edu/ucp/books/book/chicago/T/bo3640224.html>

Media and Communication Studies

THE REPRESENTATION OF THE TURK IN YUGOSLAV FILMS

Omer Merzić¹

Abstract: The Ottomans were a constant presence in Southeast Europe for a better part of five centuries and thus established strong roots in the area. Their influence is still felt in numerous ways, even though the Empire ceased to exist a century ago. This influence was expressed, in all sorts of media in numerous countries, of the region. One of these countries was Yugoslavia, whose movie industry was one of the most eminent in Southeast Europe and Europe in general. As far as the historical movies, made by the Yugoslav film industry, they were primarily focused on the events of the Second World War. The Yugoslavs still produced other historical films and some of them were focused on the period of the Ottoman Empire. The two types of films did cover different time periods, but with the same objective; to represent the Yugoslav peoples in a favourable light. Either by showing the 'heroic' resistance of the Yugoslav Partisans or the 'oppressive' Ottoman times. More or less both pictures generated by the films, were embellished. And the best way to enhance how good one side was and to demean the 'other' in the case of this paper - the Ottomans or the Turks as they were being called in Yugoslavia. Numerous films that were made, had a propagandic purpose and this was epitomised in the 1989 movie *Battle of Kosovo*, which was in a way a prelude to the Yugoslav wars of the 90s and the treatment of the 'domestic Turks' which is how they were derogatorily called as a Muslim population. This paper will cover and compare films such as *Lažni car* (1955), *Nevesinjska puška* (1963), *Hasanaginica* (1967), *Derviš i smrt* (1974), *Boj na Kosovu* (1989), and *Nož* (1999). These films were chosen because they represent a notable example of Yugoslav cinema, and the actors who played the main roles were for the most part well renowned.

Keywords: Yugoslavia, Films, Ottoman Empire, Representation, Propaganda

---

¹ Institute of Historical Research, School of Advance Studies, University of London, omer.merzic@postgrad.sas.ac.uk

Introduction

The Ottoman Empire first came into contact with Southeast Europe in the middle of the 14th century with the Battle of Demotika in today's Greece. The battle took place between the Byzantine dynasties of Palaiologos and Kantakouzenos. In this Byzantine civil war, the Ottomans took the side of the Kantakouzenos who won the Battle of Demotika but lost the war. Nevertheless, the Ottomans won their first territories in Europe near today's Gallipoli (Fine & Fine, 1994). These new European territories enabled the Ottomans to directly threaten the region. In the late 14th century, there was an escalation and numerous battles occurred between the Ottomans and other European countries, in the region. Three major battles occurred: the Battle of Maritsa in 1371, the Battle of Kosovo in 1389, and the Battle of Nicopolis in 1396. These battles were either Ottoman victories or in the case of Kosovo a draw, but the end result was in the favour of the Ottomans (Inalcik, 2001). Out of these three battles the battle of Kosovo is the most famous one, especially in Serbia. The reason for this is that there wasn't a clear winner since both sides suffered great casualties and their leaders died during the battle.² Nevertheless, seeing that the Ottomans had a greater military potential and were able to restore their strength, as well as the fact that a new Sultan came to power almost instantly, meant that the future conquest of Europe was not hindered.

The Ottoman advancement into Europe was halted in 1402 after their defeat at the Battle of Angora, present day Ankara, by the Timurid empire. The result of the battle was a decisive defeat of the Ottoman Empire, as well as the capture of the Ottoman Sultan Bayazid I. With his capture started the Ottoman interregnum, which lasted up until 1413. In 1413 Sultan Mehmed I emerged victorious in the Ottoman civil war and the conquests to expand the empire started again (Goffman, 2002). He and his descendants were able to conquer almost all of Southeast Europe in the next hundred and fifty years, which was part of the Ottoman Empire up until the 19th century. This means that, the different parts of Southeast Europe were under the Ottoman Empire for almost four hundred years.

During its long history, the Ottoman Empire had a constant relationship with Europe and during the centuries the manner in which the Ottomans were represented changed with the passage of time. These narratives shifted depending on the needs of Europe, as well as the current socio-political state in both Europe and the Ottoman Empire. In the early days of the

² The Ottoman sultan that died in the battle was Murat I, while the Serbian ruler was Prince Lazar Hrebeljanović.

Ottoman conquest, they were represented as barbaric conquerors, savages, and in other similar negative portrayals. This was mostly present since the Ottomans conquered two of the most important cities in Christianity. First Constantinople and then Jerusalem. Also, the Ottomans started to overpower Christian states in Southeast Europe and even threatened Wien and Italy (Malcolm, 2019). As time passed on and the strength of the Ottoman Empire started to dwindle, the European perception of the Ottomans began to change. The primary narrative in Europe regarding the Ottomans changed, from the barbaric strength of the “new heathen conquerors” to rather their newfound weakness and cultural backwardness (Jezernik, 2010). These portrayals of the Ottomans and the Ottoman Empire served a purpose of propaganda in the era in which the Ottoman Empire existed and was active in the world of European politics. The Europeans portrayed their enemy in a manner that would suit them best. There are numerous reasons why these countries did this: they either wanted to rally their own populous against the Ottomans or to seek allies in their fight against the Sultan. Later when the Ottoman Empire was starting to collapse these countries used this propaganda as a way to justify their claims on Ottoman territory. Since Socialist Yugoslavia was established long after the Ottoman Empire ceased to exist, and it did not have a direct relationship as a country to the Ottoman Empire, we need to ask ourselves a question: what influenced the way the Ottomans were presented in Yugoslav films?

Similarly, as earlier, the manner in which the Ottomans were presented, depended on the situation in Yugoslavia and the world when that particular film was made. There was one major difference between the manner in which the Ottoman Empire was represented in Yugoslav films. The difference was that the Ottoman Empire and the Socialist Yugoslavia, were not contemporary since the Ottoman Empire dissolved in 1922, while the Socialist Yugoslavia was established after the Second World War. This meant that, the representation of the Ottoman Empire was a metaphor and a metonymy. The way the Ottoman Empire was represented in films, did not show the true face of the Ottoman Empire, but rather the contemporary view in Yugoslavia of either the Ottoman Empire, the Muslims in general, or an international threat. The role of the Ottoman Empire in the relationship was taken up by the different Muslim countries, especially those who were part of the Non-Aligned movement and the native Muslim population in Yugoslavia. Another group, which took up the role of the Ottoman Empire, were the foreign powers which were interested in Yugoslavia after the war. Similarly, the view on the Ottomans changed from the first and the last Yugoslav film.

Yugoslavia's films and the Turks

The first era

The first full feature Yugoslav film in which the Ottoman Empire and the Ottomans were represented was the film *'Lažni car'* (1955) or *'The False Emperor'*. This film follows the accession to power of Šćepan Mali or Stephen the Little who was the first and only "tsar" or "emperor" of Montenegro. He lived in the 18th century from around 1739 up until his death in 1773. When he emerged in Montenegro, he was presented as the late Russian emperor Peter III in exile. The majority of his life remains a mystery and the film *'Lažni car'* is mostly based on the literary work of the prince-bishop of Montenegro Petar II Petrović Njegoš called *'Lažni car Šćepan mali'* or *'The False Tsar Stephen the Little'*, published in 1851. In the work Šćepan Mali was portrayed as an imposter and a fake, but also as a reformer and the creator of the modern national identity in Montenegro (Filipović, 2020). This view is also conveyed in the film where Šćepan Mali, played by the famed Yugoslav actor Rade Marković, is shown as a strong ruler and a kind-hearted leader who is fighting for the Montenegrins against the Ottoman Empire, in the film called the Turks, and the Venetian Republic. The Turks are represented in the form of a certain Beylerbey, in the film simply called the Vizier. He was shown in the film as a potbellied and overweight individual. Besides his appearance, the Vizier was presented as an arrogant and temperamental oppressor calling not only for the capture of Šćepan Mali, but for his torture and impalement. On the other hand, the Venetians and the city of Dubrovnik were shown as sophisticated and cunning accomplices to the Turks. In this case, the Venetians represent the contemporary European powers, especially Italy, after the Second World War, who were only interested in their own agenda. The view of the Venetians in the film is such for the most part, because of the Italy-Yugoslav crisis over Trieste, which started in 1953, two years before the film was made and only formally ended in 1975 with the Treaty of Osimo (Zaccaria, 2020). The crisis started over the disputed territory of Trieste which was claimed by both countries (Croci, 1992). One other similarity shown between the Venetians and contemporary Italy and their allies, is that they continually had secret meetings in which they discussed the fate of Šćepan Mali, in the film, or Yugoslavia in real life. In the film, the secret meetings were held between the Venetians and the Turks, while in the real world they were held by members of NATO.

On the other hand, the other European power that was represented in the film was the Russian Empire. The Russians were shown as keen supporters and eager to help the Montenegrins fight the Turks, but on one condition. The Montenegrins had to expel Šćepan Mali from Montenegro. Šćepan Mali, seeing that the Russians would not help otherwise, had a confrontation with the Russian delegation where he confessed that he is not a Tsar, for the sake of military assistance from Russia in their fight against the Turks. In the end, the Russians accepted Šćepan as the ruler in Montenegro and the delegates showed their respects to him, bestowing numerous gifts and the rank of officer and “ruler of the land”. This is a metaphor and allegory, which represents the contemporary relationship between the Socialist Yugoslavia and the Soviet Union. The two countries were allies in the Second World War, but the Yugoslavs were subordinate to the Soviets.³ After the war in which the Yugoslavs were able to successfully resist the Axis powers and to establish their own country, they were not keen to maintain the subordinate relationship with the Soviet Union and did not want to become just another satellite state of the Soviets. In 1948 there was a famous Tito-Stalin split after which Yugoslavia was ostracised from the socialist world and the relationship between Yugoslavia and other socialist countries, especially the Soviet Union, worsened to the point of hostility (Dizdarević, 2018). The relationship started to gradually change for the better after the death of Stalin in 1953. Seeing that the film came out in 1955 the scene between Šćepan Mali and the Russian delegates could be viewed as a start of reconciliation between Yugoslavia and the Soviet Union.

After Šćepan received his honours from the Russian delegates, he returned to his house where he was murdered by his servant, an assassin sent by the Turks and the Venetians. As the exchange between the Russian delegates and Šćepan Mali could be interpreted as a turn in the relationship of the two contemporary countries, the assassination of Šćepan Mali can be viewed as a collusion between the domestic collaborators and the foreign enemy which are intent in destroying the unity in Yugoslavia by killing its leaders. The film for the most part is just a reflection of the contemporary state in which Yugoslavia found itself, since it was un-aligned in the conflict between the Soviet Union and the USA (Petkovska & Dimitrovska, 2018). Another compelling argument, besides the representation of the different characters, is that the film was primarily focused on representing the various

³ While Yugoslavia did not exist during the Second World War the leaders of the resistance against the Third Reich were the Partisans which were led by the Communist Party and its leader Josip Broz Tito. The Yugoslav communists followed the instructions given by the Soviets

relationships between the countries, entities, groups, and people, and not the military part of the conflict between Montenegro and the Ottoman Empire.

The next film explored for this article is called '*Nevesinjska puška*' (1963) or '*Thundering Mountains*' and was made nine years after the film '*The False Tsar Stephen the Little*'. This film depicts the Hercegovina Uprising (1875-1878), an uprising which was against the Ottoman Empire, and it marked the end of their rule in Bosnia and Herzegovina (Radušić, 2020).⁴ While there were numerous important figures in the uprising, this film follows Mihajlo Ljubibratić, one of the leaders of the uprising. He is portrayed by Miha Baloh who achieved fame not only in Yugoslavia, but also in the rest of Europe, acting in more than fifty films across Europe, while the director was Živorad Mitrović, who became famous with his documentaries and Partisan films. As previously mentioned, the film follows the activities of Mihajlo Ljubibratić, before and during the Hercegovina Uprising. Like Šćepan Mali, Ljubibratić was shown as a passionate and charismatic leader, who was more interested in fighting the Ottomans, again called the Turks, instead of gaining power, influence, or money. The main theme of the film is not about the struggle in the uprising against the Turks, but rather about the fighting between the different leaders of the uprising and the relationship between the rebels and neighbouring countries, most notably the Austro-Hungarian Empire simply called the Austrians, the Principality of Serbia, and the Principality of Montenegro. In the film, the Turks were only shown in two short instances, the first one when they seized a monastery where they tortured and killed its inhabitants, after which they impaled their heads on spikes. The Turks were soon overrun by the rebel forces, and they were either killed or captured. After the defeat of the Turks, some of the rebels wanted to execute them, but Ljubibratić opposed this and by doing so, saved their lives. The second instance was a battle between the outnumbered rebel forces and the Turks. In the end, the battle was won by the rebels and the Turks were shown running and retreating. Both of these events were somewhat over exaggerated in the film. Firstly, the act of impalement was actively reported on and talked about in western newspapers during the Herzegovina Uprising, even though there was no concrete evidence to substantiate these claims. By doing so the newspapers were able to show the "backwardness" of the Ottoman Empire and this narrative gave the European powers the pretext to occupy Bosnia and Herzegovina (Radušić, 2019). In the

---

⁴ The Ottoman rule in Bosnia formally ended in 1908 when Bosnia was annexed by the Austro-Hungarian Empire which had a mandate to occupy and govern Bosnia and Herzegovina after the end of the Herzegovina Uprising in 1878.

context of the film the impalement also served the purpose of showing the Turk as barbaric and savage. Especially since their victims were unarmed men of God living in a monastery. While on the other hand the rebels, particularly Ljubibratić, behaved virtuously and ethically. This scene gave the viewer a clear comparison between the righteous rebels and the oppressive Turks, who killed and maimed innocent civilians. The battle also had similarities with the Partisans during the Second World War, since the rebel forces were outnumbered against the Turks, which meant that the rebels had to rely on guerrilla tactics just as the Partisans did. Another important scene was the mustering of the soldiers before the battle. This scene, similar to the scene in the film *'The False Tsar Stephen the Little'* shows the unity of the Slavic peoples against the Turk. In the scene we can see different regiments that came from Russia, Serbia, Montenegro, Croatia, Slovenia, as well as parts of the Western Europe. This unity does not only show the connection between Yugoslavia and Russia, but also the strong connection between the Southern Slavic people. This was especially prominent in a speech at the end of the film, made by Ljubibratić. There he talks about the solidarity and unity, which is needed to continue the fight for independence. This is highly similar to the motto of the Socialist Yugoslavia which was 'brotherhood and unity'.

Similarly, to the film *'The False Tsar Stephen the Little'* the main emphasis was not on the Ottoman Empire or the Turks, but rather the struggle for independence and sovereignty. It is of no surprise, then that the Turks were given little to no attention, and when done so they are portrayed either as corpulent and unpleasant individuals or as barbaric hordes who murder everything in their path. In these two films the Ottomans were shown as the adversaries two different conflicts. The other two films *'Hasanaginica'* (1967) and *'Derviš i smrt'* (1974) are completely different, since they explore the different aspects of the Ottoman society, not from the outside, but from within the society.

The second era

As previously mentioned, the next two films are *'Hasanaginica'* and *'Derviš i smrt'* or *'The Death and the Dervish'*. *'Hasanaginica'* is a popular ballade which was passed verbally up until the 18th century when the Italian ethnographer and writer Alberto Fortis wrote the ballade down. Soon enough, this ballade caught the attention of world-renowned writers, such as Johann Wolfgang von Goethe and Alexander Sergejevich Pushkin who

translated '*Hasanaginica*' into their native language. The ballade follows the fate of Hasanaginica, or the wife of Hasan-aga and the ballade starts with the revelation that Hasan-aga was wounded in battle and that his mother and sister came to visit him on his campaign (Jones, 2010). Even though his mother and sister visited him, his wife Hasanaginica did not do so, which angered Hasan-aga who then banished his wife from his house and estate; and by doing so he divorced her. Soon after this, Hasanaginica remarried and after the ceremony passed by her old home, where her former husband and children waited. Hasanaginica stopped to give gifts to her children, but following a comment made by Hasan-aga in which he implied that Hasanaginica did not love her children and abandoned them she fell and died on the spot. This is also the synopsis of the film, in which the role of Hasanaginica was played by Milena Dravić and the role of Hasan-aga by the aforementioned Rade Marković.

Of course, there are differences between the ballade and the film, especially since the ballade is rather short and the film is more than an hour and twenty minutes long. The film introduced new characters and added dialog, while also expanding the role of other characters such as that of Pintorović-bey, who was the brother of Hasanaginica. In the ballade we do not know that much about him, but in the film, he is shown as a poor nobleman who lost his wealth and influence. Even though he was higher in status than Hasan-aga he was not brave as he was, nor did he possess the wealth Hasan-aga did. This made Pintorović-bey fearful of his brother-in-law in the film. Pintorović-bey was also shown as a conniving and calculating character, who did not care who he hurt, primarily his sister, as long as he got what he wanted. After Hasanaginica divorced Hasan-aga, her brother became her guardian, and he married her. Even though Hasanaginica was shown in the film as a strong woman, she was not independent. She had to rely first on her husband, and then on her brother, who did with her as they pleased. Hasan-aga was able to expel his wife and Pintorović-bey was able to marry his sister, even though she protested this since the society was highly patriarchal and the fathers, husbands, or brothers had the power in the family.

In the film, as well as in the ballade, Hasanaginica upheld the social norm by not leaving her house and she did everything that was expected of her. Nevertheless, she still was not able to appease her husband Hasan-aga. And even after the divorce, she was not able to stay divorced as she wished. This film points out not only the class struggle between the higher

born Pintorović-bey, but also his family fortune which fell in disarray, and a lower born Hasan-aga who became more powerful than Pintorović-bey. The film also touches upon the rights of women and their role in society. While Hasanaginica did uphold the social norm, regardless of that Hasan-age got angry and expelled his wife, even though she did nothing wrong in the eyes of the society, Hasanaginica sinned in the eyes of her husband. This was also the case with Pintorović-bey, who did with his sister as he pleased and used her only to get more money and land, even though he received relatively a lot of money from Hasan-aga when he married Hasanaginica. Nevertheless Pintorović-bey lost it all, which made him remarry his sister again. Out of all the male characters only Hasanaginica's second husband, called the Imotski qadi, listened to the wishes of his wife and bought gifts for her children. In the end Hasanaginica could be viewed as a real heroine, as she encounters many problems that are not of her own doing (Vuković, 2021) in nominally gender-equal Yugoslavia. I argue that they do this by transposing their stories from socialist Yugoslavia to the pre-socialist times: during Ottoman rule and monarchist Yugoslavia. The selected period films *Breza/The Birch Tree* (Ante Babaja, 1967, Yugoslavia).

The second film with a similar theme of struggle in the Ottoman society was the *Derviš i smrt* (1974) or *The Death and the Dervish*. While the struggle in *Hasanaginica* was that of a woman who did not have her freedom and was stuck between a class struggle between two men, *The Death and the Dervish* deals with the injustice in the Ottoman society. The film was adapted from the book with the same title, written by one of Yugoslavia's most famous writers Mehmed Meša Selimović. In his book he writes about a Mevlevi sheikh called Ahmed Nurudin, played by Vojislav Mirić, and his struggles with the Ottoman system, as well as his inner belief. His beliefs were shaken when Nurudin's brother Harun, was imprisoned under false pretences by the chief qadi. Soon Harun was executed, which sent Nurudin on a path of revenge with the aim of ousting the elites. He somewhat succeeds in his intentions, since he was able to partly carry out his objectives, but he ends up a broken man (Selimović, 1986). The final scene is that of Nurudin's attempted execution, but it is left uncertain if he was executed or not.

The representation of the Turks is not in the central theme of the film since it is an allegory of Selimović's own life. Selimović and his family were adamant Partisans, which during the Second World War held numerous

positions within the Partisans. This did not help his brother, who was also a Partisan, and he was executed by the Partisans for stealing in 1944 (Selimović, 1996). Thus, he incorporates his own life and struggles in the work on which the film is based on. This film differs from the other, since the work is intended to criticise the Socialist Yugoslavia and their actions, regarding Selimović and his family. In the end, the Ottoman society and their leading elites were shown as unjust and dishonourable, but this is more of a reflection of Selimović's view on Socialist Yugoslavia and its elites, rather than his view on the situation in the Ottoman Empire.

Another reason why there was a change in the way the Turks were represented, has to do with the fact that Yugoslavia at this point, started to actively engage with the Non-aligned movement, which was mainly compromised by Muslim countries, and it even became the *de facto* leader. Because of the newfound partnership between Yugoslavia and different Muslim countries, the former was keen on strengthening their bonds and the best way they found was to use the domestic Muslim population as a common element (Snjezana, 2002). Same as with the first era the Yugoslav foreign politics marked the films it produced.

The third era

The last film which revolved around the relationship of Southeast Europe and the Ottoman Empire made in Socialist Yugoslavia was the '*Boj na Kosovu*' (1989) or '*The Battle of Kosovo*'. This film represents the pinnacle of the negative representation of the Ottoman Empire. First of all, when the film was made it marked the 600th anniversary of the Battle of Kosovo, which in the meantime became more of a myth than a real historical event (Čolović, 2019). This myth was used by politicians in the dissolution of the Socialist Yugoslavia, most notably by Slobodan Milošević, the President of the Presidency of the Socialist Republic of Serbia and later the President of Serbia and the President of the Federal Republic of Yugoslavia. Milošević used Kosovo as a rallying point for all Serbs, since it was interpreted as a Serb victory and a defiant stand against the Ottomans (Reisigl, 2008). While in reality the battle itself was indecisive. Both the Sultan Murat I and the Serbian leader Prince Lazar Hrebeljanović were killed, and their armies suffered great losses. Nevertheless, this battle was seen, later in the centuries, as a heavenly victory and this motive is displayed rather straightforwardly in the film.

The film has the elements of a drama piece intended to be played in theatres. The dialog of the characters is quite artificial and most of the

lines of dialog can be used as quotes to spread religious and nationalistic intention. In the film the main character is Lazar Hrebeljanović and Miloš Obilić played by Miloš Žutić and Žarko Brajović respectively. They both were shown as righteous warriors, fighting for their country and what is right. Even willing to sacrifice their own life if it means victory. On the other hand, the Ottoman Sultan was portrayed by Ljubomir Tadić and his representation can be compartmented into two categories. The first one is his physical appearance and the second one is his character. Firstly, regarding his physical appearance, he is shown as an overweight hedonist laying in a bed smoking a hookah, while the battle was raging on. Also, the actor was exposed to a lot of makeup and plastic extensions, which rendered his character almost cartoonish and deformed. This visual representation of the Sultan could be interpreted as a way of dehumanizing him by making him look almost as non-human. On the other hand, his character was shown to be brutal, but wise and reasonable. Murat was shown in the film to be a good military leader able to command his troops. As far as the general view on the Turks is concerned, it is largely negative and they were discussed in a dialog, as being barbaric murderers keen only on killing and spreading Islam. The only group worse than the Turks are the so-called "Poturice".⁵ In the end the portrayal of the Ottomans or the Turks as they were called in these movies, had a great influence on parts of the Yugoslav population. Especially those who harboured negative feelings for the Ottoman Empire or more precisely for the Islam in general. Specifically, this came into prominence during the Yugoslav Wars of the 1990s, in which the domestic Muslim population were viewed as Turks or Poturice. The most notable example of this is when the Serb general Ratko Mladić occupied the city of Srebrenica in July of 1995 and declared: "On the eve of another great Serbian holiday, we give a gift to the Serbians, the people of this city and finally the time has come that after the revolt against Dahija, we avenge the Turks on this territory" (Biserko, 2006). Even though the Ottomans or the Turks haven't existed for seven decades and did not control Bosnia and Herzegovina, as well as its neighbouring countries for over a century, the domestic Muslim population were still Turks and they had to be dealt with.

The last film examined only dealt partly with the role of the Ottoman Empire in Southeast Europe and the film was made after the fall of Socialist Yugoslavia. The film in question is called 'Nož' (1999) or 'The Dagger' and it deals with the interconnectedness of the domestic Muslim and Orthodox population (Karčić, 2015). The film covers the time period of the second half of the 20th century, and it starts with a disagreement between the Muslims and

---

⁵ Poturica means a local person which converted to Islam and embraced the Ottoman Empire. Most notably the biggest grievance on the Poturica is that they sold their religion for political favours.

the Christians over land. This disagreement later evolves into a bloody conflict when the Muslims attack the Christians during Christmas in 1942, while the Second World War was underway. The Muslims kill all the inhabitants except for one baby, which is raised by a Muslim woman. Meanwhile the Christians come to the village, where the baby was taken and kill the Muslims. They also took a baby which they believed was taken from them, but this was not the case, and the real baby stayed with the Muslims. The baby which grew up as a Muslim was Alija Osmanović⁶ and is played by Žarko Laušević. As the film progresses, we see that he lived his life with an internal conflict, which stemmed from the fact that the baby who he presumed was his brother, was taken away. At one point he has a nightmare in which he sees the process of Devshirme being carried out. He sees it as a process that relates to his situation, but he is yet not fully aware of this. In this scene there are men with faces covered with white chalk, wearing black jackets taking away young children also covered with chalk. The main character recognises the two boys as himself and his lost brother. At the end of the nightmare, he sees a church burning down. This representation of Devshirme is filmed with the notion that it was “danak u krvi” or blood tax imposed on the Christian population by the Ottomans. In the scene the Turks are represented as faceless fiends, and they were almost shown as monstrosities. This film was adapted from the novel of Vuk Drašković, who is a controversial Serbian politician, and while the novel does not have a historical premise and is a work of fiction it is situated in real historical events such as the Second World War and the Yugoslav Wars of the 1990s, which then leads to an assumption that these events did occur in one way or another.

Conclusion

During the 20th century the representation of the Turks changed in the Yugoslav cinema. Similarly, as was the case during the time in which the Ottoman Empire existed its image was used by others for their purposes. The only difference was that during the second half of the 20th century the Ottoman Empire did not exist, and the main medium used to spread the message were not books but rather films and movies. We can identify three distinct and different eras of the representation of the Turks.

The first one was after the Second World War and lasted until the late 1960s, while the second era lasted from the late 1960s until the late 1980s, and the third era lasted from the late 1980s until the formal dissolution of Yugoslavia. The first era was marked by films such as *'The False Emperor'*

---

⁶ This could be a play on words since the official name of the Ottoman Empire was Devlet-i ‘Alīye-i ‘Osmāniye and the character was named Alija Osmanović.

and *'The Thundering Mountains'*. In these films the main role of the Turks was to be a common enemy for the South Slavs and to represent other contemporary foreign powers. In the second era, the main focus was not put on historical battles and the struggle for unification and independence, but rather on works of literature. The two movies which represented this era were *'Hasanaginica'* and *'Death and the Dervish'*, both of which were first works of literature and were later adopted as films. These films could be viewed more of a foreign relationship tool, rather than artistic films. This comes from the fact that they were made during the height of the Non-Aligned Movement in which numerous Muslim countries participated and Yugoslavia had cordial relationships with. The last era is defined by two overly nationalistic films, firstly *'The Battle of Kosovo'* and *'The Dagger'*. Both of these films have a highly polarizing view on the Turks which for the most is not aimed on the Ottoman, but rather on the domestic Muslim population, also called the Bosniaks. In the end, the representation of the Turk changed in the way it was needed at the moment. First the Turk was seen as a tyrant and an oppressor, later he was given more depth and was not only the object of the films, but rather the main character. And finally, he became the personification of the native Muslim population and an object of hatred.

Bibliography

Biserko, S. (2006). Osvetićemo se Turcima... *Helsinki Bulletin*, 091–092, 3–5.

Čolović, I. (2019). THE KOSOVO MYTH. *Helsinki Bulletin*, 152, 1–17.

Croci, O. (1992). The USA, Yugoslavia and the Question of Trieste: The American Policy Reversal of October 1953. In J. Morison (Ed.), *Eastern Europe and the West: Selected Papers from the Fourth World Congress for Soviet and East European Studies, Harrogate, 1990* (pp. 140–170). Palgrave Macmillan UK. https://doi.org/10.1007/978-1-349-22299-5_9

Dizdarević, R. (2018). *Sudbonosni podvig Jugoslavije: Podsjećanja na istorijsko NE staljinizmu - događaj koji je opredijelio budućnost Jugoslavije*. Udruženje za modernu historiju / Udruga za modernu povijest.

Filipović, S. T. (2020). "Empires of all kinds collapse, but the fake tsars, they last forever." Modern and Contemporary Memories of Tsar Šćepan Mali (1767-1773). In *Realms of Royalty* (pp. 129–148). transcript Verlag. <https://www.degruyter.com/document/doi/10.14361/9783839445839-008/html>

Fine, J. V. A., & Fine, J. V. A. (1994). *The Late Medieval Balkans: A Critical Survey from the Late Twelfth Century to the Ottoman Conquest*. University of Michigan Press.

Goffman, D. (2002). *The Ottoman Empire and Early Modern Europe*

(Illustrated edition). Cambridge University Press.

Inalcik, H. (2001). *The Ottoman Empire: The Classical Age 1300-1600*. Phoenix.

Jezernik, B. (2010). *Imaginarni Turčin. XX vek*.

Jones, F. R. (2010). PASSING ON THE HASANAGINICA: TRANSLATOR'S AFTERWORD. *Forum Bosnae*, 51, 278–288.

Karčić, H. (2015). PRIKAZ MUSLIMANA U FILMU “NOŽ” / PORTRAYAL OF MUSLIMS IN THE MOVIE “DAGGER”. *Novi Muallim*, 16(62), 91–94. <https://doi.org/10.26340/muallim.v16i62.127>

Mrđen, S. (2002) 'Narodnost u popisima – promjenljiva i nestalna kategorija', *Stanovništvo*, 40(1–4), pp. 77–103.

Petkovska, A., & Dimitrovska, M. (2018). THE COLD WAR SEEN THROUGH THE PRISM OF YUGOSLAVIAN CINEMA: A 'NON-ALIGNED' VIEW ON THE CONFLICT. *Меѓународен Годишник На Факултетот За Безбедност - Скопје*, 2, 7–21.

Radušić, E. (2019). 'Bosnian horrors': Antiturski narativi o Bosni u britanskom javnom diskursu i njihove političke posljedice 1875-1878. *Udruženje za modernu historiju*.

Radušić, E. (2020). Pitanje ustanka 1875–1878. U bosanskohercegovačkoj historiografiji: Između historijske istine i multiperspektivnosti. *Prilozi o Historiografiji Bosne i Hercegovine (2001-2017)*, 1(Knjiga 47/1), 99–130. <https://doi.org/DOI:10.5644/PI2020.186.06>

Reisigl, M. (2008). 11. Rhetoric of political speeches. In *Handbook of Communication in the Public Sphere* (pp. 243–270). De Gruyter Mouton. <https://www.degruyter.com/document/doi/10.1515/9783110198980.3.243/html>

Selimović, M. (1986). *Derviš i smrt: Roman*. BIGZ.

Selminovic, M. (1996) *Death and the Dervish*. Northwestern University Press.

Vuković, V. (2021). Of bees, birds, trees, and women: Iconography, superstition and victimization of female characters in Yugoslav New Film. *Images. The International Journal of European Film, Performing Arts and Audiovisual Communication*, 28(37), 285–307. <https://doi.org/10.14746/i.2020.37.16>

Zaccaria, B. (2020). Yugoslavia, Italy, and European integration: Was Osimo 1975 a Pyrrhic victory? *Cold War History*, 20(4), 503–520. <https://doi.org/10.1080/14682745.2019.1657094>

Representation of Muslim Women in the Albanian Media

Denada Dosti¹

Abstract: Muslim Woman portrayals has common features and characteristic since we share the same place (Balkan), almost similar historical aspects (from Ottoman Empire to other Balkan war) and also common cultural aspects (such as traditions, customs, mentality etc.). The long-term change in Muslim women's images and their representation in media could contribute on the change of the perceptions and stereotypes Muslim women face in a society. The more islamophobia is increasing its impact on society the more Muslim women are targeted and stereotyped. There are of course some specific aspects according to each country which will be analyzed in this paper and taking as a case study the Representation of Muslim Women in the Albanian Media. Different limited contests are analyzed for the purpose of this paper both written and visual media such as: articles, pictures, videos etc. The main sources used for this research are all the editions of the European Report on Islamophobia (2015-2020) published by SETA and also a quick review of some online articles combined by personal observation and monitoring process from 3 main websites dedicated to islamophobia in Albanian media.² The methodology used for this research is Media Analysis Content when analyzing the general overview of the discourse related to islamophobia other approaches will be applied such as: Encoding/Decoding's Hall Approach and Lasswell's Propaganda technique as well.

Keywords: Albanian media, gender, islamophobia, women

---

¹ University of Social Science of Ankara, Social Media Studies, nada.dosti@gmail.com
² *observer.al; muslimania.al; tesheshi.com*

Introduction

This paper is thought to be a modest contribution to the Islamophobia Studies, which according to Hafez (2018) it is a new field of research which focuses on the phenomena of Anti-Muslim racism. There are many definitions and each of them needs a discussion and requires a broad analysis due to the sensitivity of the topic. A long and huge debate has been constructed related to its definition whether the term “Islamophobia” is not appropriate because it is more “hate” against Islam rather than “fear”. Though, Lean (2012) wouldn’t agree. According to him Islamophobia is the fear of Islam and Muslims. It is that fear that then leads to hatred, hostility and discrimination. He also defines Islamophobia as Anti-Muslim hate speech and behind it there is a whole industry which is known as “Islamophobia industry”. But Islamophobia has also been defined as anti-Muslim racism:

“Various forms of racism are present in the modern area; Islamophobia is the preferred one. The usual objection to defining it in this way is that Muslims are not a race. But since all racism is socially and politically constructed rather than reliant on the reality of any biological race, it is perfectly possible for cultural markers associated with Muslimness (form of dress, rituals, etc.) to be turned into racial signifiers.” (Lentin & Tiley, 2011)

And also a very broad definition has been given by Kundani (2011) who mentions the fact that Islamophobia is sometimes seen as a virus of hatred recurring in Western culture since the Crusades. Other view it as a spontaneous reaction to terrorism that will pass away as the effect of 9/11 recede into history. Many believe it does not exist.

“My emphasis in Islamophobia is as a form of structural racism directed at Muslims and the ways in which it is sustained through a symbiotic relationship with the official thinking and practices of the war on terror.

Its significance does not lie in the individual prejudice it generates but in its wider political consequences, its enabling of systematic violation of the rights of Muslims and its demonization of actions taken to remedy those violations.”

Nevertheless, the most important thing which worth mentioning in this research is the fact that he stressed out the common view which defines

Islamophobia as a phenomena that works through homogenization, views Islam as inferior and an enemy, and leads to discrimination.

These characterizations have been collectively asserted by most authors in the vast literature on Islamophobia. (Hafez, 2018.p. 214)

When it comes to gendered islamophobia, which is the focus of this paper, we sometimes face with an distorted portaitization of Muslim women but we also face in some cases, both from Muslim friendly and other media, which in a first sight seems to be a good representation promoting their success stories while increasing the feeling of pride but failing to realize that this is all done in the name of the “otherness” phenomena. To identify which case we are confronted with, we will use the Hall’s approach of Encoding and Decoding. According to this approach, analyzed very clearly by Stevenson (2002), language is a system of signs. Signs are made up of signifiers and a signified – the mental concept referred to. To understand this, we can take the word ‘newspaper’ as an example which when spoken has a certain sound (signifier) and actually refers to something purchased daily, made out of paper, containing photographs and black print (signified). In the production of media messages “Hall makes a basic distinction between encoders and decoders. He identifies a radical break between the frameworks of knowledge, relations of production and technical infrastructure that facilitate the encoding and decoding of meaning structures. The encoding of a media text is dependent upon certain professional norms and procedures..”(Stevenson 2002.p 41).

When it comes to knowledge and its framework, Said (1997) emphasizes that all the knowledge that is about human society is based on bias such as judgment and interpretation. He doesn’t deny the facts and the data, instead he argues that those facts and data may be relevant only due to the interpretation we give them. Thus, interpretation depends on who the interpreter is, what is he addressing, which is his purpose, at what historical event the interpretation is being made. In this context, all the interpretations can be called situational, which means they occur during an event that the interpreter is affiliated to some bias or some agendas. (Said, 1997)

As a result, we can come to the conclusion that any kind of interpretation is free from bias, until we don’t identify some past precedents or we realize that they are not connected to other interpretations.

In this context, when we face Muslim representation in media, especially when it comes to portraying Muslim women, we take into consideration

and ask ourselves some questions such as: what kind of media is it? Is it known as Islamophobic or with Islamophobe agenda? Is it Muslim friendly or not? Does the language (the sign) referring to them being judgmental/discriminatory or not inclusive?

If the media portraying the image of Muslim women are known for their past Islamophobic statement, and their agendas are known to be Islamophobe, most of the time this portraitization is distorted. The question here is: why should a Muslim women, with hijab or not, being targeted as “the Muslim women entrepreneur”, “Muslim women politician” or “Hijabi athlete/artist”? ³⁴⁵⁶⁷⁸⁹

At the same time we fail to understand that by counting this number of success stories we just become part of a discriminatory chain where something that should be common is becoming the exception and the exception is promoted like lack of discrimination. As according to the feminist perspective, while talking about gender representation we don't focus only on what is present but also what is absent.

In this regard, if we would compare the Muslim women representation in Albanian media we can come to the conclusion that they are underrepresented which can implies that “other” women are the cultural standard and Muslim women are unimportant or almost invisible.

The “otherness” concept is also relevant to this discourse, Carr (2021), in his paper about “Islamophobia, Neoliberalism, and the Muslim ‘Other’” argues that this process of making the Muslims the “other”. If one may wonder why media have to do this, the answer goes deep in the roots of media works, their agendas and where the finance and support came from. The media owners based on their policy have agreed to the idea (ology) that Muslims are racialized as un-neoliberal and at the same time they are in need

---

3 https://www.youtube.com/watch?v=V42iFW6_ybg “7pa5 - Fatime Stojku, vajza muslimane që ka zgjedhur të bëhet blogere - 4 Nëntor 2020 - Vizion Plus”

4 <https://www.youtube.com/watch?v=IkR0tuStVUA> Moda e vajzave të mbuluara / Rrugëtim me Anilen...

5 <https://www.youtube.com/watch?v=guqkq0upiG0> TV Teuta/Programi i Ramazanit, Suela Dibra Kaca- Femra muslimane bashkekohore perballe idealit islam

6 <https://www.youtube.com/watch?v=zf2BFGSatN4> Ftesë në 5, Nada Dosti, gazetarja e mbuluar që provokon debat, 5 Shtator 2018, Pjesa 1

7 <https://www.youtube.com/watch?v=f64emHY0J9g> A1 Report - Këshilltarja me shami e bashkisë për A1 Report: Risi në politikëbërje;

8 <https://www.youtube.com/watch?v=RXuEvHtfr-I> Gruaja me mbulesë, kampione në garat me vetura

9 <https://www.youtube.com/watch?v=f1zDjJjnfX8> Gruaja me shami, kampione në garat me makina në Kosovë

of neocolonial civilizing help to save them. Such concepts of the Muslims as 'Other' serve to legitimize the neocolonial enterprise, cast as bringing freedom, democracy and civilization. Neoliberal nation-building ensures socioeconomic and political structures reoriented towards the neoliberal *Zeitgeist*. At a societal level, the values of how to be a good neoliberal individual are inculcated throughout the citizenry (Carr, 2021. p.99).

This phenomena did not spare the Muslim women, despite their intersectional complexity of identities. According to him, through the neoliberal lens, the good/bad Muslim dichotomy is an example of how one can or cannot fit into a Western society. In this context, the image of the Muslim woman in particular is critical if measured with these lenses and "project of inculcating neoliberal individuation" (Carr, 2021.p. 95).

The veiled Muslim woman is antithetical to the idealized neoliberal subject citizen, she, to draw from Razack, is a "non-citizen... trapped within group-based identities." Identifiers of Muslimness exemplify a group of collective affiliations that are contrary to the neoliberal goal of making all rational, responsible individuals, "one-man [sic] archipelagos." (p.95)

In this case the Muslim woman finds herself at the center of discourse of how or how she should not be: she is positioned whether as the so-called neocolonial discourses of 'patriarchal' Islam as oppressed by male of her own community, from the same religion (bad Muslim women), or liberated, emancipated, empowered western woman, modern, civilized, and embodying neoliberal ideals (good Muslim women).

On the other hand, when analyzing the Islamophobic narrative, we must take into consideration that a message (language or visual contest) is encoded (made to mean something) by the producers and is then decoded (made to mean something) by the audience (Hall, 1982).

This is nothing else than a sophisticated way to avoid propaganda which is a direct message intended to spread a certain way of thinking or ideology. Taking this into consideration, we can imply that Islamophobic rhetoric uses both propaganda and encoded message to misrepresent the image of Muslim women by giving a distorted portrait of them.

General Overview: Islamophobia In Balkan Media

After analyzing all the chapters from the European Islamophobia Report (EIR) in the Balkan countries where Albanian language is spoken, such as Albania, Kosovo and North Macedonia, focusing only in the media section,

they all claim in general that islamophobia is present in their media which is characterized by Albanophobia, Turkophobia, hate speech, otherness, discrimination etc.

In recent years, Muslims in Albania have experienced an intensification of Islamophobia in various spheres of life, especially in politics, media representation, the justice system, etc., with negative opinions and stereotyping, as well as hate speech on mainstream media, social media, and other online platforms. This discrimination against Albanian Muslims has been fueled by many media pundits, journalists, and politicians in Albania as we will see later in this report. The overall impression propagated by the Albanian online media is that of a growing Islamic extremism and radicalism, with the Albanians allegedly playing a part in this. For instance, in the aftermath of the Vienna terrorist attack where one of the attackers was of Albanian origin from North Macedonia, the mainstream media in Albania were eager to discuss the topic and try to analyze the reasons behind the radicalization of the young attacker, focusing mainly on its religious and ethnic origin. Nevertheless, many reports and seminars organized on the topic of discrimination and hate speech in Albania failed to recognize and address Islamophobia as a crucial part of the hate speech discourse, focusing mainly on discrimination against groups like LGBT and Roma people.

Furthermore, Islamophobia is also fueled by political statements. As an example, a debate on religious grounds has included the proceedings of the plenary session of the Assembly on 7 October 2020 (Faxweb.al 2020) The debate was initiated by Mr. Ralf Gjoni, an Albanian MP and former member of the LSI, a left wing party, who during his speech when talking about depopulation said that the departure of people will bring as a consequence the fact that in Albania only old people like Spartak Braho, children of criminals or hijabi women will remain (Gazeta-shqip.al, 2020). After the speech of Mr Ralf Gjoni, the chairwoman of the plenary session, Vasilika Hysi, intervened and warned him about the insulting language. This claim was also answered by the MP Halit Valteri, who said that Gjoni should wash his mouth when talking about women with headscarves, as “they are hundred times more honored than him”. Then he asked the chairwoman to expel the “people with strong Islamophobic attitudes“ from the Parliament.

When it comes to Muslim women there is a strong focus in the media on women’s oppression/emancipation and the attitude towards their own body and the way they dress. The national reports (EIR) show that most news stories “imported from abroad” related to Muslim women are related to violations of women’s rights (including honor killings, forced marriages and

female genital mutilation). By importing news about Muslim women which does not have anything to do with the local reality (of each country) the purpose is to promote a distorted image of them and relate it to extremism and terrorism and in the “luckiest” of the cases to backwardness.

The aspect which characterizes the media in the Balkan countries is related to three main occasions which are both “a good moment” to attack Muslims and to open a new debate about Islam:

1. After every terrorist attack, which thought to be carried out by Muslim groups.
2. Holidays celebrations (for both Muslims and non-Muslims).
3. News from international media (usually from the Middle East especially controversial topics such as riding a car in Saudi Arabia, forced veil in Iran, fighters from Balkan in Syria etc.)

Portraitzation of Muslim Women In Media

From a quick search on Google, we can notice that a very high percentage of the viewed pictures portraits Muslim women all cloaked in black, with burqa or chador, but the actual percentage of Muslim women that wear this kind of clothing are minor. Those images are not generated randomly but are there as a consequence of deeply rooted stereotypes about the Muslim women. Although, the hard working attempts (especially from the so called Muslim fashionista, bloggers and influencers) both online and offline, to break down those stereotypes, the situation didn't change a lot. Even though we don't have any date, but from a personal observation, I came to the conclusion that in recent years, especially from 2019-2021 there is an increment of Muslim women presence in Albanian media, especially in Albania. In spite of this increment, the narrative still didn't change much, actually I would say the opposite: Muslim women who attend to TV programs and interviews are fostering this anti-Muslim narrative more. How does this happen?

It happens in many ways, due to:

- lack of awareness about media strategie which feed islamophobia;
- genuine / naive desire to promote themselves to become a role model and inspiration

in a sincere attempt to explain themselves they foster “the otherness” by using specific words such as “we; you; them” which divides more the two worlds (the Muslim and non-Muslim; or hijabi - non-hijabi). They also fail into

the trap of talking about and exclusively about Islam or Islamic perspective about any given topic. By doing so, Muslim women are exclusively reduced to their identity as Muslim. This process is also accompanied by targeting expressions such as "To marry with hijab"; "To make fashion with hijab"; "Muslim woman in Ramadan" "Hijabi Muslim journalist"; "Muslim women and their wardrobe"...etc.

As Sahar Khamis emphasis "Any serious to counter islamophobia must take into account and illustrate the Muslim women's shifting identities, complex realities, multiple agencies and varied resistances." (Khamis, 2021.p.58). Unfortunately, this fails to happen when it comes to Albanian media.

If we would compare the three Albanian speaking countries (Albania, Kosovo and North Macedonia), I can assume, from a personal observation though a monitoring and reporting process would be very appreciated and useful, that in the Albanian media (Albania) there is grater presence of Muslim women in TV shows, TV programs, interviews etc. The common characteristic is that in all these countries Muslim women have a voice, they have visibility and access to media, but only as "guest speakers" not as television host, or leading program voice or news presentator.

The Gender Perspective

When we talk about gender issue, as a matter of fact, we also agree for an intersectional discrimination based on different grounds, especially when it comes to Muslim women, such as: gender, religion and ethnicity. When it comes to hijab, it is an open declaration of both gender identity and religious identity, in the case of the Republic of North Macedonia, it can also be an ethnic identity (Albanian; Bosniak; Turkish etc.)

But what is identity and why is it relevant when talking about gender issues?

Every individual carries multiple identities: family, clan, region, ethnicity, nationality, religion, gender, language, class, income, profession, advocacy. These various identities intertwine, come and go, operate during different phases of our daily life...gender identity in the presence of the opposite sex and for females when facing discrimination (Fuller, 2010, pp 294)

To the same opinion is also Maalouf, when claiming that according to him identities are a whole of belongings. (Maalouf, 1996). However, he believes that besides this large amount of belongings and affiliations, identity can also be singular and something that we experience as a complete whole.

“A person’s identity is not an assemblage of separate affiliations, nor a kind of loose patchwork; it is like a pattern drawn on a tightly stretched parchment. Touch just one part of it, just one allegiance, and the whole person will react, the whole drum will sound. People often see themselves in terms of whichever one of their allegiance is most under attack. And sometimes, when a person doesn’t have the strength to defend that allegiance, he hides it.” (Maalouf, 1996. pp.26)

From the other side, according to Zilka Spahic Siljak, identities are not solid and separate, mostly they are related to each other and are fluid. (Spahic-Siljak, 2016)

In this context, while we focus on the reality in the Albanian speaking countries we have to dig deep on how this complexity of the gender identity and Muslim identity are (not) taken into consideration when referring to hijab or Muslim women.

As the author of this paper has reported (Dosti. 2020) “the journalist Arbana Xharra, posted on her social media account (Figure1) claiming about hijab, after a long debate related to the beginning of the new academic year in Kosovo. The focus of the debate, which involved very important political actors and policy makers, was on a decision to be taken whether to allow hijab in the public schools of Kosovo. In this post she says that in the Qur’an is not mentioned that a Muslim woman should be covered, instead it is just is the legacy left by Sultan Abdulhamid. She calls the hijab a “misogyny and sexist act”. According to her, someone made it an agenda and that what worries her the most is “the primitiveness of some who want to sell the handcuffing of a woman as freedom of expression.”

Figure 1: The journalist Arbana Xharra’s post on her facebook account about hijab

As mentioned in the National Report about Islamophobia in North Macedonia (SETA, 2015) Islamophobia and Albanophobia are intermingled with one another: specific labels are used against Muslims such as ‘seçen’ (circumcised) or ‘zabulena’ (wearing hijab or burka), being used to refer to mostly to Albanians/Muslims but also to other Muslims from other nationalities.

Figure 2: Comments on the Youtube video of Sumeja Ademi on the Macedonian Helsinki Committee¹⁰

On February 2017, a Muslim woman with hijab was physically attacked in Skopje¹¹. Two boys and a girl not only offended her with Islamophobic comments but also with ultra-nationalist ones, assuming that she was Albanian. Sumeja was later attacked by the girl who tried to take off her veil, and all three of them shouted insults at her asking her to leave the country. In the video, Sumeja notes that the case was reported to the police, however, no action was taken due to lack of evidence.

Several videos were produced as part of the campaign against hate speech and hate crimes “Hate hurts, don’t tolerate it! Report it!” organized by the Helsinki Committee for Human Rights. One of the videos features Sumeja Ademi, but under her video comments of hate are shown as in **Figure 2**.

Again, in the North Macedonian media, as the activist Mersiha Smailovic reports¹², on September 12, the Facebook campaign “AWAKENING, NO TO MIGRANTS SETTLING IN BITOLA!” started.¹³ This Facebook profile ironically shows a Muslim woman in a burqa and all in black, on the milk product “Bitolsko” (Figure 3)

¹⁰ <https://www.youtube.com/watch?v=boKzJwDi-28> Омразата боли, не ја толерирај! Пријави! - Сумеја Адеми

¹¹ <https://muslimania.al/muslimanes-shqiptare-i-shqyhet-shamia-ne-mes-te-shkupit-nga-maqe-donasit/> Muslimanes shqiptare tentohet t'i shqyhet shamia nga maqedonasit në mes të Shkupit

¹² <http://www.islamophobiaeurope.com/wp-content/uploads/2018/04/Macedonia.pdf>

¹³ Будење Битола, https://www.facebook.com/budenjebitola/?ref=br_

Figure 3: “So there won’t be any camps as there wasn’t any law for a bilingual Macedonia? Caution, people from Bitola Let’s prevent the ‘Bitola girl 2027’.” Published on the Facebook page Bitolceni/Bitolcanki – NEW, on August 8, 2017 and retrieved on December 23, 2017.

Conclusion

As has been argued above, the the images of Muslim women and their representation in the media contributes on the perceptions and stereotypes that Muslim women face in a society. The targeting of Muslim women and their being stereotyped is related to a proportional increment of the impact of Islamophobia, especially in the media, thus media are one of the most powerful tools. When we talk about gendered islamophobia, which was the main focus of this paper, we take into consideration a distorted portrait of Muslim women, even when we also face in some cases at first sight a good representation promoting Muslim women success stories, we must into consideration that this is all done in the name of the “otherness”.

Taking into consideration this, and many other factors, when we face Muslim representation in media, especially when it comes to the

representation of Muslim women, we must question it and rise questions such as: what kind of media is portraying them and if it is known as Islamophobic media or media with Islamophobic agenda. This is important because if the media portraying the Muslim women are known for their Islamophobic agendas then we can realize that this portraying is intentionally distorted.

In this regard, if we would compare the Muslim women representation in Albanian media in Albania, in relation to other Albanian media in Albanian speaking countries (Kosovo and North Macedonia), we can come to the conclusion that they are underrepresented which can imply that Muslim women are most of the time invisible.

On the other hand, when analyzing the Islamophobic narrative, we must take into consideration that a message (language or visual context) is encoded (made to mean something) by the producers and is then decoded (made to mean something) by the audience (Hall, 1982).

In this paper we tried to argue that Islamophobic rhetoric uses both propaganda and encoded message to misrepresent the image of Muslim women by giving a distorted portrait of them.

Two are the cases when Muslim women are present in the media, especially in TV programs or Radio broadcasting, and in both cases they are invited as guests and not as TV hosts.

The first case is when they intentionally are put into sensitive topics, intentionally provoking their reaction and then later blamed for their "close mindedness" or their being harsh. In the second case they are invited to be promoted as role models or success stories. In this case,

Muslim women are exclusively reduced to their identity as Muslim. This process is also accompanied by targeting, by using exclusion expressions which fosters more the phenomena of "otherness" which we argued above in this paper.

Though, this is an attempt to give a modest contribution to the Islamophobia Studies in Albanian speaking countries as part of the Balkan reality, there is an enormous need for more data; data collection facilities; questionnaires; interviews; media monitoring; reports on the case of how Muslim women are portrayed in the media, and especially its impact and effect on the society, and societies mentality and worldview.

As a recommendation, Muslim NGOs and other civil society organizations, especially those working on women issues or feminism, should cooperate more closely to address the issue of gendered Islamophobia.

Muslim NGOs, in particular, should cooperate more closely and come up with a common action plan to address the issue of gendered Islamophobia in various fields. Media should avoid the use of anti-Muslim women stereotypes to the maximum extent possible. They should also avoid reporting unverified news on Muslims women and should correct any fake news in this regard.

Bibliography

Bullok. K. (2010) Rethinking Muslim Women and the Veil: Challenging Historical and Modern Stereotypes. IIIT

Carr, J. (2016) Experiences of Islamophobia: Living with Racism in the Neoliberal Era. Oxon: Routledge

Carr.J.(2021) Islamophobia, Neoliberalism, and the Muslim “other”. Insight Turkey. Volume 23, Number 2.DOI:10.25253/99.2021232.6. (pp 83-105)

<https://www.insightturkey.com/article/islamophobia-neoliberalism-and-the-muslim-other>

Dosti.N.(2020) Islamophobia in Albania: National Report 2019. In E. Bayraklı & F. Hafez, European Islamophobia Report 2019 (pp.59-78), SETA <https://www.islamophobiaeurope.com/wp-content/uploads/2020/08/2019eir-ALBANIA.pdf>

Dosti. N. (2021) Islamophobia in Albania: National Report 2020. In E. Bayraklı & F. Hafez, European Islamophobia Report 2020 (not published yet), SETA

Facebook. (2020, August 22) Arbana Xharra <https://www.facebook.com/axharra/posts/10219541875672414>

FaxWeb (2020, October 7) “Plas debati fetar në Kuvend/ Ralf Gjoni bën deklaratën e çuditshme: Shpopullimi do të bëjë që këtu të ngelen vetëm grame shami, i kthehet keq Valteri: Laj gojën mirë kur...” FaxWeb.al

<https://www.faxweb.al/gjoni-valteri-parlament-7-shtator-2020/>

Fuller. E. G. A (2020) World Without Islam. Back Bay

Gazeta Shqip. (2020, October 7) *“Sherr për Erdoganin dhe gratë me shami në Parlament/ Valteri i përgjigjet Gjonit: Laj gojën para se...”*. Gazeta-shqip.al <https://www.gazeta-shqip.com/aktualitet/sherr-per-erdoganin-dhe-shamine-ne-parlament-valteri-i-pergjigjet-gjo-4424>

Hafez. F. (2018) *Schools of Thought in Islamophobia Studies: Prejudice, Racism, and Decoloniality*, 4 (2) (pp.210-225). Center For Race and Gender, University of California, Berkeley. DOI: https://www.jstor.org/stable/10.13169/islastudj.4.2.0210#metadata_info_tab_contents

Hall, S. (1982). The rediscovery of “ideology”: Return of the repressed in media studies. In M. Gurevitch, T. Bennett, J. Curran and J. Woollacott (Eds.), *Culture, society and the media*. London: Methuen.

Khamis.S.(2021) *Modern Muslims’ Online Struggle: Countering Islamophobia One Tweet at a time*. Insight Turkey Spring 2021 / Volume 23, Number 2

(pp. 51-63) DOI: 10.25253/99.2021232.4 University of Maryland, College Park, U.S

<https://www.insightturkey.com/file/1351/modern-muslims-online-struggle-countering-islamophobia-one-tweet-at-a-time>

Kundnani,A. (2014) *The Muslims are coming! Islamophobia, extremism, and the domestic war on terror*. Verso.

Lean.N. (2012) *The Islamophobia industry. How the right manufactures fear of Muslims*. PlutoPress

Lentin. A and Titley.G. (2011) *The crises of Multiculturalism: Racism in a Neoliberal Age*, London, Zed Books

Maalouf. A. (1996) *In the Name of Identity: Violence and the Need to Belong*. Arcade

Said. W. E. (1997) *Covering Islam: How the Media and the Experts Determine How We See the Rest of the World*. Vintage Books

Spahić-Šiljak. Z. (2016) *Identitetet femerore. feministe dhe muslimane*. LogosA

Stevenson. N. (2002) *Understanding Media Cult*

POLITICAL REPRESENTATION WITHOUT RIGHTS: EXPLAINING THE DEMOCRATIC DEFICIT IN THE CASE OF ETHNIC TURKS IN POST-COMMUNIST BULGARIA

Idlir Lika¹

Abstract: Bulgaria is a home to demographically the largest and spatially the most concentrated indigenous Turkish minority in the Balkans. An analysis of the long-term trends in post-communist Bulgarian politics, however, throws into sharp relief two contradictory patterns concerning the political representation of Bulgarian Turks. On the one hand, the minority party Movement for Rights and Freedoms (DPS) still holds a monopoly of Turkish /Muslim minority representation and has played the kingmaker role in several coalition governments in Bulgaria. On the other hand, despite this substantial political clout, Bulgarian Turks still have minimal ethno-linguistic rights. Through process tracing based on 12 semi-structured elite interviews in Bulgaria, I argue that a particular political opportunity structure variable, the absence of Bulgarian majority mainstream parties willing to enact minority legislation, accounts for the democratic deficit in the case of ethnic Turks in post-communist Bulgaria.

Keywords: Bulgaria, post-communism, minority representation, democratic deficit, ethnicity

---

¹ Department of Political Science and International Relations, Istanbul Gelişim University, ilika@gelisim.edu.tr

Introduction

Bulgaria is a home to demographically the largest and spatially the most concentrated indigenous Turkish minority in the Balkans. An analysis of the long-term trends in post-communist Bulgarian politics, however, throws into sharp relief two contradictory patterns concerning the political representation of Bulgarian Turks. On the one hand, more than three decades after transition to democracy, the Movement for Rights and Freedoms (DPS)² still holds a monopoly of Turkish /Muslim minority representation and it has played the kingmaker role in several coalition governments in Bulgaria. On the other hand, despite the substantial political clout Bulgarian Turks have through DPS, they still have minimal ethno-linguistic rights. With the notable exception of the constitutionally guaranteed right to study Turkish as an elective course in public schools, Bulgarian Turks have no constitutional status as a minority, Turkish language is not official at the local level even in towns where Turks constitute a majority of the population, and still there is not any Turkish language school in Bulgaria. This *democratic deficit* - having substantial political representation but minimal ethno-linguistic rights - is particularly puzzling if one considers several influential theories in the literature on ethnic parties and minority representation, all of which argue that significant legislative and executive representation of minority parties leads to appreciable policy influence. The case of the Bulgarian Turks contradicts such findings. Through process tracing based on 12 semi-structured elite interviews in Bulgaria, I argue that a particular political opportunity structure variable, the absence of Bulgarian majority mainstream parties willing to enact minority legislation, accounts for the democratic deficit in the case of ethnic Turks in post-communist Bulgaria.

The paper proceeds as follows. In the first section, I outline the extant theoretical explanations in the literature, the research design and method employed in this paper and my contribution to the literature. The second section provides a brief historical background of the indigenous Turkish minority in Bulgaria and of the political dynamics in post-communist Bulgaria. The third section gives a descriptive account of the gap between the substantial political clout of DPS and the minimal ethno-linguistic rights Turks have in post-communist Bulgaria. The fourth section accounts for this democratic deficit. The concluding section summarizes the findings and assesses the potential impact of this democratic deficit on Bulgarian-Turkish bilateral relations.

² In its Bulgarian acronym, *Dvizhenie za Prava i Svobodi* (DPS)

Literature review, research design and method

According to several influential theories in the scholarly literature on ethnic parties and minority representation, the success of ethnic parties³ in having access to the legislature and especially to the executive leads to appreciable policy influence. For conventional accounts of ethnic politics, this is the case because ethnic parties *naturally* advocate for the substantive interests of their group members (Rabushka and Shepsle, 1972; Lijphart, 1977; Horowitz, 1985). For the now-dominant constructivist accounts of ethnic politics, this is the case because in settings in which ethnic distribution and other policy benefits motivate voting behavior, ethnic parties have the *electoral incentive* to target benefits to their ethnic group members (Chandra, 2004; Birnir, 2007; Madrid, 2012). For instance, Johanna Birnir (2007) makes the case that *sustained* legislative representation of ethnic parties is only possible through its ability to enact legislation that furthers the interests of the minority. As she aptly puts it, “Ethnic groups seek satisfaction of policy demands. Policy demands are met when the group has bargaining leverage in the legislature or direct access to the executive” (Birnir, 2007, p. 168). A proportional representation (PR) based electoral system makes the electoral success of ethnic parties even more likely, and by implication, their achievement of ethno-linguistic rights (Lijphart, 1977; Van Cott, 2005). In brief, if an ethnic party has legislative and executive power, it can potentially barter its political support to mainstream majority parties in return for getting ethno-linguistic rights for its constituency.

To empirically test the aforementioned theories and to theoretically contribute to the literature, I develop a research design that takes the case of DPS in post-communist Bulgaria as a “most-likely case”. As John Gerring (2007, p. 232) puts it, “a most-likely case is one that, on all dimensions except the dimension of theoretical interest, is predicted to achieve a certain outcome and yet does not. It is therefore disconfirmatory.” In this respect, the case of DPS in post-communist Bulgaria would be a “most-likely case” to observe a significant level of ethno-linguistic rights for the Turks because of the substantial legislative and executive power of DPS. However, empirically, this has not been the case as the level of ethno-linguistic rights of Bulgarian Turks is minimal. Hence, the case of the DPS *disconfirms* the predictions of the aforementioned theories in the literature. It shows that,

³ Following Van Cott (2005) and Madrid (2012), I define an ethnic party as a political organization the majority of whose leaders and members self-identify as belonging to a non-dominant ethnic group (Van Cott, 2005, p. 3), that “prioritizes” the interests of that particular group, and that appeals to them as members of that group (Madrid, 2012, p. 6).

while the political clout of an ethnic party may be a *necessary* condition for achieving ethno-linguistic rights for its constituency, it is *not sufficient*. For an ethnic party to be able to translate its political clout into policy influence, another condition needs to be present. To uncover this condition and thus make an important theoretical and empirical contribution to the literature, I employ process tracing as a qualitative method (Bennett & Checkel, 2015), focusing on the interaction between DPS and the Bulgarian mainstream majority parties and on how the Bulgarian majority parties have reacted to the Bulgarian Turks' political demands for ethno-linguistic rights. In addition to the secondary sources, I base my process tracing on 12 semi-structured elite interviews conducted in Bulgaria between November 2018 and May 2019 with former/current ministers, members of parliament, party leaders and deputy leaders, as well as academics and journalists. I find that for an ethnic party to be able to translate its political clout into policy influence, it needs to have political allies among mainstream majority parties which are willing to enact minority legislation *and* which command a majority of votes in the parliament. Both conditions need to be met. In the absence of such allies, the minority is likely to experience a democratic deficit - that is, being politically represented but without rights.

Historical background

According to the 2011 census, 588,318 Bulgarian citizens self-identify as ethnic Turk, thus accounting for 8,8 percent of the 7,3 million population (Bulgaria Census, 2011)⁴ Table 1 lists in descending order the Bulgarian districts where Turks constitute between 70 and 10 percent of the local population.

TABLE 1 Bulgarian districts (out of a total of 28) where ethnic Turks constitute between 70 and 10 percent of the local population

District	% ethnic Bulgarian	% ethnic Turk
<i>Kardzhali</i>	30.2	66.2
<i>Razgrad</i>	43.0	50.0

⁴ The other Balkan countries populated by ethnic Turks are North Macedonia, where 3,85 percent of Macedonian citizens self-identify as ethnically Turk (Macedonia Census, 2002); Kosovo, where Turks comprise 1,08 percent of the population (Kosovo Census, 2011); and Greece, where Muslims account for around 1 percent of the population (Aktürk and Lika, 2022, pp. 3-5). In the Greek case, I use religion as a proxy for ethnic belonging since Greece does not collect ethnically specific information in its national census

<i>Silistra</i>	57.4	36.1
<i>Targovishte</i>	54.7	35.8
<i>Shumen</i>	59.2	30.3
<i>Dobrich</i>	75.4	13.5
<i>Burgas</i>	80.5	13.3
<i>Ruse</i>	81.4	13.2
<i>Haskovo</i>	79.4	12.5

Source: (Bulgaria Census, 2011)

As the data from Table 1 shows, ethnic Turks outnumber ethnic Bulgarians in only two districts, Kardzhali (southern Bulgaria along the border with Greece) and Razgrad (northeastern Bulgaria) where they constitute a majority of the population. On the other hand, taken together, Turks constitute a significant part of the population in nine out of 28 Bulgarian districts (32 percent).

These figures describe the most recent demographic composition of post-communist Bulgaria after more than one century of Bulgarian nation-building (1878-1989) based mostly on the violent exclusion and assimilation of Ottoman Muslims/Turks (Chirot, 2005). The process of nation-building initially took the form of several waves of violent expulsion. It began with the Ottoman defeat in the 1877-1878 Ottoman-Russian War and continued during the twentieth century with the Ottoman defeat in the First Balkan War (1912). After the communist takeover in Bulgaria in 1944, Turks were initially expelled from Bulgarian territory in 1950-1951 in order to break their resistance to the forceful collectivization of agriculture (Neuburger, 2004, pp. 67-73; Crampton, 2005, pp. 91-99). All in all, “taking into account only figures which are relatively reliable”, writes Wolfgang Höpken (1997, p. 55), “it is possible to demonstrate that well over 1 million Turks have left Bulgaria since the modern Bulgarian state came into being in 1878.”

Bulgarian nation-building shifted from exclusion to assimilation by the late 1950s, when the then Bulgarian communist leader Todor Zhivkov, in a direct emulation of Maoist China, launched the Bulgarian “Great Leap Forward” and the accompanying “Cultural Revolution”, during which “Campaigns against the fez, turban, veil, shalvari, circumcision, and household culture penetrated the most intimate reaches of Muslim homes and bodies.” (Neuburger, 2004, p. 199) The assimilation process that continued at a lower

pace ever since it reached its peak during 1984-1985 with the forceful name-changing policy and the total ban of Islamic practices, a process that has rightfully been described as “one of the most extensive and certainly the most rapid assimilation campaign in European history.” (Dimitrov, 2000, p. 1) In the midst of mounting international condemnation and domestic unrest, the communist regime opened the border with Turkey in May 1989 and as a result, around 350 000 Turks left Bulgaria during June-September 1989, in what Neuburger (2004, p. 82) considers “the biggest mass exodus in Europe” since the Second World War.⁵

Political dynamics in the post-communist period

Despite its assimilationist and exclusionary communist past, post-communist Bulgaria, unlike its neighboring former Yugoslav republics, had a remarkably peaceful political transition and succeeded in building enduringly peaceful inter-ethnic relations. Credit for this has been causally attributed to the Bulgarian transition that was based on the Round Table negotiations between the Bulgarian Socialist Party (BSP)⁶ and the anti-communist opposition Union of Democratic Forces (SDS)⁷ (Kolarova and Dimitrov, 1996); the reasonable political behavior of the mainstream Bulgarian elites (Barany, 2002, p. 153; Gallagher, 2003, p. 20); the end of the assimilation campaign that slightly upgraded the status of Turks (Koinova, 2013); and the “(proto-) liberal multiculturalism” ethnic incorporation mode Bulgaria shifted to in the post-communism period (Alptekin, 2017). This list of causal factors should be complemented with the constructive role played by the DPS, the first minority political movement formed in the then newly democratic environment. The formation of DPS had tremendous repercussions for Bulgaria’s peaceful political transition which cannot be overstated.

The Movement for Rights and Freedoms (DPS) was founded on January 4, 1990, in Varna by 33 members of the former Turkish National Liberation Movement (TMKH).⁸ Since the very beginning, DPS was conceived and

---

5 More than half of those who emigrated later returned after Zhivkov was deposed in a peaceful palace coup in November 10, 1989.

6 BSP is the legal successor of the Bulgarian Communist Party.

7 In its Bulgarian acronym, Sayuz na Demokratichnite Sili. Founded on December 7, 1989, SDS was actually a loose coalition of human rights groups, environmental associations, trade unions, and traditional Bulgarian political parties revived after the fall of communism. By the first democratic election in June 1990, SDS was composed of 16 different organizations (Lika, 2020, pp. 114-115).

8 The Turkish National Liberation Movement (Bulgaristan Türk Milli Kurtuluş Hareketi) was the underground resistance organization that was formed in 1985 during the assimilation period in Bulgaria. Many of its members were subsequently imprisoned in 1986 and were released only in December 1989 after the communist leader Zhivkov was deposed.

founded as TMKH's political successor and as such, TMKH's leader, Ahmed Doğan, a former philosophy professor at Sofia University and member of the Bulgarian Academy of Sciences, was agreed upon to preside over the DPS also.⁹ The founding objective of DPS was to protect and advance Bulgarian Turks/Muslims' ethno-linguistic rights *beyond* the mere right to reclaim their names. After all, the assimilation policies had been officially terminated *before* the DPS was founded¹⁰, since the former communists well understood that it would have been difficult to preserve power in the new democratic system with such policies intact. Therefore, DPS would focus exclusively on furthering minority rights through the democratic institutions and by respecting the territorial integrity of the Bulgarian state.¹¹ "Armed conflict was a distant possibility," avers Hyusein Ömer, "we simply wanted to work and live with dignity as equal citizens of this country."¹²

However, the aim of the party members to advance minority rights through peaceful means was not fully shared by the DPS leadership. For Ahmed Doğan, preserving inter-ethnic peace involved a fundamental trade-off. Peace could be preserved only at the expense of furthering minority rights. Hence, since the very beginning, Doğan shelved any ethno-linguistic agenda for advancing the rights of Bulgarian Turks and torpedoed any effort in this direction by DPS members by expelling them from the party.¹³ Relying on the unwavering political support of both left-wing and right-wing Bulgarian mainstream parties, Ahmed Doğan gradually made DPS a formidable political player, yet one that put aside the ethno-linguistic and socio-economic interests of its constituency.¹⁴ I now turn to a descriptive account of the gap between the substantial political clout of DPS and the minimal ethno-linguistic rights ethnic Turks have in post-communist Bulgaria.

---

9 Author's interview with Kasım Dal, 11 November 2018, Sofia. Kasım Dal was one of the 33 founding members of DPS. He has served as deputy leader and member of parliament for four legislative terms (1997-2011). In 2011, he leaves DPS and co-founds People's Party for Freedom and Dignity (NPSD) with Korman Ismailov.

10 In December 29, 1989, the Central Committee of the Bulgarian Communist Party officially put an end to the assimilation process by allowing Bulgarian Muslims and Turks to initiate legal procedures for reclaiming their names.

11 Author's interview with Kasım Dal.

12 Author's interview with Hyusein Ömer, 13 November 2018, Razgrad. Hyusein Ömer is DPS' Razgrad deputy elected to the first post-communist legislature (June 1990-October 1991). Together with Halim Pasajov, they were the first party members and deputies to be expelled from DPS by Ahmed Doğan.

13 Author's Interview with Hyusein Ömer.

14 Author's Interview with Güner Tahir, 7 November 2018, Sofia. Güner Tahir is a former DPS (1994-1997) and SDS (1997-2001) member of parliament. In 1998, he founded the National Movement for Rights and Freedoms (NDPS).

Describing the *democratic deficit* in post-communist Bulgaria

Empirically, DPS' enormous political clout in post-communist Bulgarian politics can be shown in two ways. Firstly, after a total of 11 parliamentary elections from the transition in 1990 up to present, DPS is still the only minority party that has succeeded in entering the Bulgarian parliament. Despite the presence of a host of other minority parties¹⁵ claiming to represent the interests of the Bulgarian Turks /Muslims, DPS' monopoly of minority representation is still unbroken. DPS' average vote share across 11 parliamentary elections is around 10 percent and its average number of parliamentary seats around 27, which is 11.25 percent of the 240 seats Bulgarian parliament has in total (Lika, 2020, p. 153). Hence, both DPS' average vote share and seats exceed the percentage of its core constituency (Bulgarian Turks comprise 8,8 percent of Bulgaria's population). Moreover, due to the solid and loyal support of the Turks, DPS is "the only party in Bulgarian politics whose vote share has not fluctuated but has instead steadily increased" across the parliamentary elections (Aktürk and Lika, 2022, p. 14).

Secondly, DPS has used its solid numbers in the legislature to play the kingmaker role in several Bulgarian coalition governments. More specifically, DPS has been the key in determining the ruling coalition in five different instances since 1990. After the October 1991 general elections, DPS leader Ahmed Doğan firstly swang the executive to SDS and then he allied with the former communists (BSP) and brought down the SDS government (Lika, 2021, p. 9). After the June 2001 election, Doğan allied with the then newly formed party of former King Simeon II (NDSV) and brought them to power - in what was considered "a first for Bulgaria, for Europe, and the world" (Crampton, 2005, p. 248). Finally, after the June 2005 and May 2013 general elections, DPS again allied with the BSP and brought the former communists back to power (Lika, 2020, p. 152). All in all, DPS' monopolization of Turkish /Muslim minority representation and its kingmaker role in several coalition governments empirically show the enormous legislative and executive clout the party has in post-communist Bulgarian politics. Has the party been able to translate this political clout into concrete policy influence that advances the ethno-linguistic rights of its constituency?

---

15 Former DPS deputy Adem Kenan founded the Turkish Democratic Party (TDP) in December 1992; Güner Tahir founded the NDPS in 1998; Kasım Dal and Korman İsmailov founded People's Party for Freedom and Dignity (NPSD) in 2011 and most recently former DPS deputy leader Lyutvi Mestan founded Democrats for Responsibility, Solidarity, and Tolerance (DOST) in April 2016 (Alptekin et al., 2020, pp. 85-86).

The short answer is no. To start with, Bulgarian Turks do not have any constitutionally recognized minority status. Instead, Article 36(2) of the Bulgarian constitution implicitly refers to them as “citizens whose mother tongue is not Bulgarian” (Bulgaria Constitution, 1991). Second, Turkish language is not official at the local level even in towns where Turks constitute the majority of the population (such as Kardzhali in the south and Razgrad in the northeast), and as of 2022, not a single Turkish language school operates in Bulgaria, despite the frequent demands of the minority and occasionally of Turkey itself.¹⁶ Even the exercise of the only constitutionally guaranteed right, studying Turkish language as an elective course in public schools (Bulgaria Constitution, 1991, Art. 36/2), is often hampered in practice through various legal arrangements. As such, the number of Turkish students who selected Turkish language courses in Bulgarian public schools in the academic year 1992-1993 was around 114,000. However, by the 2017-2018 academic year this number had fallen drastically to only 5,385 (Alptekin et al., 2020, p. 22). Lastly, Bulgaria (together with Greece) is the only Balkan country where a Yunus Emre Institute and a TİKA Office (Turkish Cooperation and Coordination Agency) does not operate. Why is there such a significant gap between the political clout of a minority and its ethno-linguistic rights?

Accounting for the *democratic deficit* in post-communist Bulgaria

I argue that a particular political opportunity structure variable, the presence of allies among the majority mainstream parties, what I call “majority allies”, which are willing to enact minority legislation and which command a majority of votes in the parliament, is a necessary condition for the minorities to achieve ethno-linguistic rights.¹⁷ The logic is straightforward. In democratic countries, to enact any kind of legislation, a majority of votes in the parliament is needed. As far as minority rights legislation is concerned, the support of an ethnic majority party that commands a majority of the votes in parliament is indispensable for any such legislation to pass. In brief, I argue that for an ethnic party to be able to translate its political clout into policy influence, it needs to have political allies among mainstream majority

¹⁶ Author’s interviews with İsmail Cambazov, Turkish journalist and publicist in Bulgaria, 29 April 2019, Sofia; and Hayri Emin, Foreign Relations expert at the Bulgarian Office of Grand Mufti, 8 November 2018, Sofia.

¹⁷ In developing this argument, I have been influenced by the influential theoretical contribution of Aktürk (2012), who argues that ethnicity regimes in different countries can be changed by “counterelites” who have a new discourse linking ethnicity and nationhood, and who command a hegemonic majority of votes in the legislature.

parties which are willing to enact minority legislation and which command a majority of votes in the parliament. Both conditions need to be met. In the case of post-communist Bulgaria, such “majority allies” among both mainstream center-left (BSP) and center-right parties (SDS, NDSV, GERB) have been conspicuously absent. Although DPS has been a kingmaker in several coalition governments and they have controlled a majority of votes in the parliament in several instances, Bulgarian parties of both the left and right have opposed the granting of ethno-linguistic rights to the Turks, because both of them essentially view the Bulgarian nation as being mono-ethnic and mono-lingual. Several empirical instances can be mentioned to substantiate this point.

To begin with, during the course of the Round Table talks that took place between BSP and SDS from January to May 1990, both parties agreed to exclude DPS from the Round Table. They agreed upon Bulgarian being the only official language at both the local and national level. Equally importantly, they also agreed upon banning ethnic / religious parties while, behind closed doors, they allowed the registration of DPS as the only legal political representative of ethnic Turks and Muslims in Bulgaria (Aktürk and Lika, 2022, p. 13). As such, a kind of informal understanding emerged since the very beginning of Bulgaria’s democratic transition, whereby Bulgarian parties of both the left and right would help DPS preserve a monopoly of Turkish / Muslim representation, while the DPS in return would shelve any ethno-linguistic agenda for advancing the rights of Bulgarian Turks.¹⁸ The passing of the first post-communist constitution in July 1991 was also a clear indication of the presence of such an informal understanding between mainstream Bulgarian parties and the DPS. While the ethnic decisions reached during the Round Table talks (concerning the officialdom of Bulgarian language and the ban on ethnic parties) were eventually incorporated into the constitution, the proposals of the then Turkish-descent BSP deputy İbrahim Yalımov and two DPS deputies (Hyusein Ömer and Adem Kenan) for minority status for the Turks and for the right to establish Turkish-language schools were ignored by both the BSP and SDS.¹⁹ As a result, Yalımov and Ömer resigned from BSP and DPS, respectively, while Adem Kenan was eventually expelled from the party.²⁰

Further substantiating my argument, DPS had wide bargaining leverage

18 Author’s interviews with Güner Tahir and Hayri Emin.

19 Author’s interview with İbrahim Yalımov, prominent Turkish academic and former BSP deputy (1990-91), 2 May 2019, Sofia.

20 Author’s interview with Hyusein Ömer.

following the October 1991 and June 2001 parliamentary elections due to its kingmaker role in forming the government. Theoretically, DPS could have bartered its political support to SDS and NDSV, respectively, in exchange for ethno-linguistic rights for its constituency. But this never materialized. In this respect, the case of the former Bulgarian King Simeon II's party (NDSV) after its overwhelming victory in the June 2001 election is particularly instructive. Among all Bulgarian mainstream parties, NDSV might have been expected to be closer to the Turks both because Turks/Muslims had traditionally supported the monarchy in Bulgaria (especially during the interwar years) and because many Bulgarian Turks actually voted for Simeon II in the June 2001 parliamentary elections (Crampton, 2005, p. 248). Subsequently, NDSV formed a coalition government with DPS and they together controlled an overwhelming majority of the seats in the legislature. However, no minority ethno-linguistic legislation was enacted during their incumbency (2001-2005). I argue that the reason for this is that NDSV, like all other mainstream Bulgarian parties, was unwilling to support such legislation. As former DPS deputy Ivan Palchev remarked at the time concerning Simeon II: "His majesty must not forget that nationalism is a constant in each Bulgarian party" (Palchev, 2002, p. 81). In brief, as all the aforementioned empirical examples clearly point out, DPS has not been able to translate its significant political clout in policy influence benefiting the Turks due to the absence of "majority allies" willing to enact minority legislation. Even in cases where the majority of seats in parliament necessary for enacting legislation was reached, support from mainstream Bulgarian parties of both the left and right was lacking. This is the reason the ethnic Turks in post-communist Bulgaria have been experiencing a democratic deficit.

Conclusion

This paper analyzed the long-term trends of the political representation of the indigenous Turkish minority in post-communist Bulgaria and pointed out two contradictory patterns. While the ethnic minority party DPS has been uniquely successful up to now in monopolizing Turkish/Muslim representation and in playing a kingmaker role in several coalition governments in Bulgaria, at the same time it has conspicuously failed in translating its political clout into policy influence that benefits the ethno-linguistic rights of the Turks. To account for this representation gap and democratic deficit (which contradicts the theoretical predictions of several influential theories in the literature), I develop a new argument whereby I

causally link enacting minority legislation with the presence of “majority allies” which are willing to enact such legislation and which have the necessary majority of seats in the parliament to enact such legislation. Post-communist Bulgarian politics has notably lacked mainstream majority Bulgarian parties willing to support legislation that advances the ethno-linguistic rights of the Turks, and this has generated the democratic deficit.

In light of this representation gap, several influential members of the Turkish minority complain that the DPS “does not voice our demands”.²¹ The late İsmail Cambazov even averred that “we are being melted away”, and that they counted only on Turkey to support the Bulgarian Turks.²² Yet, Turkey’s ability to push through any significant change in this respect is constrained by legal and geopolitical imperatives. Of course, Turkey fully supports Bulgaria’s territorial integrity and the successful political/economic integration of its ethnic kin, but at the same time Ankara does not want to be perceived as interfering in Bulgaria’s domestic affairs. In light of the long-standing regional rivalry with Greece, it is essential for Turkey to keep good relations with Bulgaria and enlist its support within the EU. Turkish decision-makers are fully aware that both politically and geographically Bulgaria is Turkey’s “gateway to Europe” (Aktürk, 2020, p. 170). In brief, the demands of the Bulgarian Turkish representatives are valid and understandable but they have to be weighed against Ankara’s geopolitical imperatives.

Hence, facing also external limitations, it is important that Bulgarian Turks put more effort domestically to preserve their distinctive ethno-religious identity and advance their rights. In this respect, remembering and commemorating events of collective victimization, such as the assimilation campaign and the 1989 mass exodus, is essential in keeping alive and raising the awareness of being culturally distinct. The efforts of the “Presidency for Turks Abroad and Related Communities” (*Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı*, YTB) in organizing various commemorative activities are important in this regard. To be sure, the aim is not to sow hatred, but to raise awareness so that similar tragic events are never repeated.

References

Aktürk, Ş. (2012). *Regimes of Ethnicity and Nationhood in Germany, Russia, and Turkey*. Cambridge University Press.

_____. Aktürk, Ş. (2020). *Turkey’s grand strategy as the third power: a realist*

21 Interview with İbrahim Yalimov

22 Interview with İsmail Cambazov

proposal. Perceptions, 25(2), 152-177.

Aktürk, Ş., & Lika, I. (2022). *The puzzle of Turkish minority representation, nationhood cleavage, and politics of recognition in Bulgaria, Greece, and North Macedonia. Mediterranean Politics, 27(1), 1-28* <https://doi.org/10.1080/13629395.2020.1750269>

Alptekin, H. (2017). A Theory of Ethnic Violence: Ethnic Incorporation and Ethno-Political Mobilization in Bulgaria and Cyprus. *Ethnic and Racial Studies, 40(15), 2672-90.*

Alptekin, H., Lika, I., Dağdelen, M. D., & Erdoğan, V. (2020). *Bulgaristan Türklerinin Kültürel, Ekonomik, ve Siyasi Sorunları, Talepleri, Çözüm Önerileri.* SETA.

Barany, Z. D. (2002). Bulgaria's Royal Elections. *Journal of Democracy, 13(2), 141-155.*

Bennett, A. & Checkel, J. (2015). *Process Tracing: From Metaphor to Analytic Tool.* Cambridge University Press.

Birnie, J. K. (2007). *Ethnicity and Electoral Politics.* Cambridge University Press.

Bulgaria Census. (2011). *2011 Population and Housing Census in the Republic of Bulgaria.* https://www.nsi.bg/census2011/PDOCS2/Census2011final_en.pdf

Bulgaria Constitution. (1991). *Constitution of the Republic of Bulgaria.* <https://www.parliament.bg/en/const>

Chandra, K. (2004). *Why Ethnic Parties Succeed? Patronage and Ethnic Headcounts in India.* Cambridge University Press.

Chirot, D. (2005). What Provokes Violent Ethnic Conflict? Political Choice in One African and Two Balkan Cases. In Z. Barany and R. Moser (Eds.), *Ethnic Politics after Communism* (pp. 140-165). Cornell University Press.

Crampton, R. (2005). *A Concise History of Bulgaria* (2nd ed.). Cambridge University Press.

Dimitrov, V. (2000). In Search of a Homogenous Nation: The Assimilation of Bulgaria's Turkish Minority, 1984-1985. *Journal on Ethnopolitics and Minority Issues in Europe, 1(4), 1-22.*

Gallagher, T. (2003). *The Balkans After the Cold War: From Tyranny to Tragedy.* Routledge.

Gerring, J. (2003). Is there a (viable) crucial-case method?, *Comparative Political Studies, 40(3), 231-253.* doi: 10.1177/0010414006290784

Horowitz, D. (1985). *Ethnic Groups in Conflict.* University of California Press.

Höpken, W. (1997). From Religious Identity to Ethnic Mobilisation: The

Turks of Bulgaria before, under, and since Communism. In H. Poulton and S. Taji-Farouki (Eds.), *Muslim Identity and the Balkan State* (pp. 54-81). C. Hurst.

Koinova, M. (2013). *Ethnonationalist Conflict in Postcommunist States: Varieties of Governance in Bulgaria, Macedonia, and Kosovo*. University of Pennsylvania Press.

Kolarova, R. & Dimitrov, D. (1996). The Roundtable Talks in Bulgaria. In J. Elster (Ed.), *The Roundtable Talks and the Breakdown of Communism* (pp. 178-212). University of Chicago Press.

Kosovo Census. (2011). *Vleresim: Popullsia e Kosoves 2011*. <https://ask.rks-gov.net/media/2127/vlersim-popullsia-e-kosoves-2011.pdf>

Lijphart, A. (1977). *Democracy in Plural Societies: A Comparative Exploration*. Yale University Press.

Lika, I. (2020, January). *Nationhood Cleavages and Ethnic Conflict: A Comparative Analysis of Post-communist Bulgaria, Montenegro, and North Macedonia* [Doctoral dissertation, Koç University].

Lika, I. (2021). *Nationhood Cleavages and Ethnic Conflict: A Comparative Analysis of Post-communist Bulgaria, Montenegro, and North Macedonia, Mediterranean Politics* (published online ahead of print) <https://doi.org/10.1080/13629395.2021.1980263>

Macedonia Census. (2002). *Census of the Population, Households and Dwellings in the Republic of Macedonia–BookXIII*. <http://www.stat.gov.mk/Publikacii/knigaXIII.pdf>

Madrid, R. L. (2012). *The Rise of Ethnic Politics in Latin America*. Cambridge University Press.

Neuburger, M. (2004). *The Orient Within: Muslim Minorities and the Negotiation of Nationhood in Modern Bulgaria*. Cornell University Press.

Palchev, I. (2002). *Ahmed Dogan and the Bulgarian Ethnic Model*. National Museum of Bulgarian Books and Polygraphy.

Rabushka, A. & Shepsle, K. A. (1972). *Politics in Plural Societies: A Theory of Democratic Instability*. Merrill.

Van Cott, D. L. (2005). *From Movements to Parties in Latin America: The Evolution of Ethnic Politics*. Cambridge University Press.

MITET E ZGJEDHJEVE TË 14 SHKURTIT 2021 NË KOSOVË: ANALIZË SEMIOLOGJIKE E KARIKATURAVE TË PUBLIKUARA NË GAZETËN KOHA DITORE

Festim Rizanaj^{1*}

Abstrakt: Karikatura përveçse është një vepër artistike, është gjithashtu një mjet i rëndësishëm komunikimi masiv që përcjell mendime dhe ndjenja te masat. Kjo karakteristikë e ka bërë artin e karikaturave gjithmonë të rëndësishëm, duke e bërë atë një armë të rëndësishme të shtypit të shkruar. Karikatura politike është një faktor i rëndësishëm në formimin e agjendës politike. Karikaturat politike, të cilat botohen në gazeta, pozicionohen si një lloj mjeti i komunikimit politik që shërben si një urë lidhëse midis institucionit politik dhe publikut, duke interpretuar zhvillimet e përditshme politike. Gjuha e karikaturave politike është më subjektive dhe kritike sesa raportet e gazetave. Periudhat e segmenteve, në të cilat ideologjitë politike intensifikohen dhe rivalitetet ndërpartiake janë në nivelin më të lartë, krijojnë kushte specifike politike që përcaktojnë përmbajtjen e karikaturave politike. Qëllimi i këtij studimi është të përcaktojë qëndrimin ideologjik të karikaturave politike të botuara gjatë periudhës së zgjedhjeve dhe të zbulojë se si ato funksionojnë nga rrjeti politik dhe social. Në përputhje me rrethanat, gjatë fushatës zgjedhore, janë analizuar subjektet që mbuloreshin më shpesh në karikaturat e botuara në gazetën Koha Ditore dhe si interpretoheshin këto subjekte duke përfshirë edhe debatet dhe diskursin e përdorur gjatë fushatës. Duke pasur parasysh që përdoren metoda të ndryshme analize për të kuptuar mesazhet e transmetuara nga karikaturat tek lexuesi, në këtë studim, u përdor metoda e analizës semiologjike (semiotike) bazuar në idenë se karikaturat mund të mbanin kuptime të tjera përveç kuptimeve të tyre të dukshme. Në këtë studim janë analizuar karikaturat e publikuara në gazetën Koha Ditore, gjatë periudhës së parafushatës dhe fushatës zyrtare zgjedhore në zgjedhjet e 14 shkurtit 2021 në Kosovë. Për analizë janë marrë karikaturat e publikuara gjatë periudhës 16 janar - 13 shkurt 2021 dhe janë analizuar me metodën semiologjike (semiotike).

Fjalët kyçe: Karikatura, Karikaturat Politike, Zgjedhjet, Semiologjia (semiotika), Mitet

1

* PhD Cand. Journalism, Anadolu University, festimrizanaj@anadolu.edu.tr

Hyrje

Historia e karikaturës daton qysh nga kohërat antike sa i përket historisë njerëzore. Edhe në kohën parahistorike janë zbuluar vizatime në muret e shpellave dhe nëpër shkëmbinj, të cilat mund të konsiderohen si shembujt e parë të karikaturës. Këto vizatime sigurisht që nuk janë një produkt i ndërgjegjshëm dhe sistematik i artit të karikaturave. Historia njerëzore duhej të priste deri në fund të shekullit të 16-të për të parë shfaqjen e karikaturave si art.

Gazetat dhe revistat luajtën një rol të rëndësishëm në zhvillimin e artit vizatimor. Paralelisht me zhvillimet në teknikat e shtypjes, gazetat dhe revistat janë bërë burime të rëndësishme të komunikimit masiv. Kështu, arti i karikaturave pushoi së qeni vizatim i lënë në pëlkurat e piktorëve dhe u bë pjesë e rëndësishme e masave që i lexonin dhe argëtoheshin dhe që i bënë të mendojnë. Karikatura është gjithashtu një mjet i rëndësishëm për transmetimin e mendimit për sa i përket aftësisë për të shkruar shumë faqe dhe për të shprehur idetë që duhen thënë në një kornizë të vetme, me një vizatim të thjeshtë por të rëndësishëm. Prandaj, masmediat e sotme, veçanërisht në vendet e zhvilluara perëndimore, shpesh i japin vend artit të karikaturave në faqet e gazetave.

Për shkak se gazetat nuk e vlerësojnë si dikur karikaturën, ajo mbijeton kryesisht falë revistave të humorit. Sot, përveç në disa gazeta serioze, karikaturat nuk zënë hapësirë në shtypin e shkruar. Në Kosovë, është gazeta Koha Ditore e cila e vazhdon traditën e publikimit të karikaturave në faqet e saj, traditë që nis më 1997 e vazhdon deri sot. Në këtë studim, do të diskutohet aspekti politik i artit të karikaturave, dhe analiza semiologjike e gjuhës, kuptimeve dhe funksioneve të tyre duke u bazuar në karikaturat politike. Për këtë qëllim, do të analizohen karikaturat politike në gazetën Koha Ditore në zgjedhjet e fundit parlamentare, gjë që tregon një valë të rëndësishme në historinë tonë të fundit politike.

Historiku dhe koncepti i karikaturës

Në jetën moderne të dominuar nga imazhet, karikaturat e krijuara me imazhe vizuale dhe verbale u paraqiten njerëzve gjithashtu si vepra misterioze të mbushura me kuptim që ndikojnë në jetën e tyre. Sot, karikatura është një art i zakonshëm që mund të shihet me shembuj të ndryshëm në gazeta, televizion, libra gatimi, revista, reklama dhe madje edhe në librat shkollorë.

Pretendohet se shembuj të artit vizatimor janë ekspozuar që nga kohërat antike kur jetonin qeniet njerëzore. Shembuj të ndryshëm të karikaturave u gjetën në mure dhe vazo të zbuluara gjatë gërmimeve të Pompeit në Romën e Lashtë. Fjala karikaturë vjen nga fjalët italiane *carico* dhe *caricare*, që do të thotë “të ngarkosh” ose “të ekzagjerosh”. Fjala *caricatura* nuk është përdorur në Itali deri në gjysmën e dytë të shekullit të 17-të, ndërsa fjala *Caricare* është përdorur në frëngjishte për t’u kuptuar si sulm dhe vizatim i shtrembëruar (Lynch, 1926: 1). Prandaj, karikatura do të thotë të ekzagjerosh atë që është karakteristike.

Karikatura lindi në fund të shekullit të 16-të në Akademinë Carracci në Bolonjë (1585), shkolla artistike e themeluar nga vëllezërit Annibale dhe Agostino Carracci. Ata vizatonin “*ritrattini carichi*” (portrete të vogla të ngarkuara) gjatë pushimeve nga puna, si një ushtrim dhe një aktivitet rekreativ. Ata kishin aftësinë për të kapur një skenë, një skicë, një fytyrë, një karakter të një klienti duke ecur në tavernat e panumërta të Bolonjës. Në kohën e Carracci-t, artistët nuk ndienin më nevojën për të imituar natyrën, por përkundrazi, synonin të kuptonin thelbin e realitetit që qëndron pas paraqitjeve (“A brief history of caricature - chapter one”, 2014). Pra, dihet që karikatura e parë moderne u shfaq në Itali në shekullin e 17-të dhe se këto karikatura të para përbëheshin nga forma të ekzagjuara dhe të shtrembëruara qëllimisht të figurës njerëzore. Me shfaqjen e kritikës shoqërore dhe politike në fushat e pikturës dhe gdhendjes në shekullin e 18-të, karikaturat evoluuan në këtë drejtim. Zhvillimi i shtypshkronjës është një pikë kritike për rritjen e karikaturës në shoqëri dhe pranimin e saj të gjerë. Paralelisht me zhvillimet në shtypshkronjë, ishte e mundur të prodhohej një numër i madh i kopjeve; karikaturat gjithashtu patën mundësinë të takoheshin me audienca të mëdha.

Karikatura kosovare paraqitjet e para i bëri në kohën e Luftës së Dytë Botërore, në periodikun e “Rilindjes” (M.Toptani) e edhe në fletushkën satirike “Fshesa” (P.Kotini). Më vonë nisi botimin revista “Thumbi” si dhe shtojca “Anza e Rilindjes” të cilat përmbanin karikatura. Karikatura kosovare merr hov të veçantë në “Rilindje” (nganjëherë me nga tre karikaturistë të angazhuar). Kjo plejadë e karikaturistëve kosovarë e kultivoi me përkushtim karikaturën kosovare dekada me radhë duke e bërë konkurrenente brenda kontekstit jugosllav e edhe më gjerë. U bënë firma të njohura si karikaturistë, në radhë të parë Nexhat Krasniqi-Nekra, që u dallua me stil të veçantë të karikaturës në ish-Jugosllavi si dhe nëpër botë, ku mori edhe disa çmime në ekspozita, si dhe Agim Qena në faqet e “Rilindjes” me shiritin komik “Tafë Kusuri”.

Në kulturën britanike dhe amerikane, fjala karikaturë gjen ekuivalentin e saj në konceptin e “çarton” dhe fjalën “cartoonist” në konceptin e “karikaturistit”. Është e dobishme të bëhet dallimi midis “karikaturës” dhe “çarton”. Termi “karikaturë” është përdorur për të treguar përfaqësimin e ekzagjeruar të tipareve më karakteristike të personave ose sendeve në një mënyrë satirike. Atëherë mund të thuhet në mënyrë formale se “karikatura” piktoreske i përket përfaqësimit grotesk ose qesharak të përbuzjes ose talljes me veset ose marrëzitë njerëzore dhe ekzagjerimin e tipareve të tyre më karakteristike me anë të imazheve grafike. Termi “çarton”, mund të thuhet se i referohet teknikave të “ndërtimit” dhe “zbërthimit” të prezantimeve grafike të aktorëve në skenën njerëzore. Në aspektin kuptimor, nuk ka shumë dallime të dukshme midis “çarton” dhe “karikaturës”; të dy termat shpesh përdoren në mënyrë të ndërsjellë për t’iu referuar një vizatimi i cili përmban tallje ose denigrim (Streicher, 1967: 431-432).

Thomas Kemnitz bën dallimin ndërmjet këtyre dy termave: “Cartoon” është një term i pasaktë që tani zbatohet në një mori formash grafike. Megjithatë, nëse mund të bëjmë dallimin midis formave, “çarton” është një term më i mirë se sa “karikatura” që përshkruan një teknikë të vizatimit grafik. “Cartoon” ka avantazhin e shtuar të të qenit një fjalë që fillimisht nuk i referohej fare satirës grafike, por përkundrazi nënkuptonte një skicë përgatitore për një pikturë. “Karikatura” nga ana tjetër i referohet teknikës së ekzagjerimit ose shtrembërimit të tipareve - një teknikë e përdorur nga shumica e karikaturistëve politikë, por ndonjëherë mungon në karikaturat e çështjeve shoqërore dhe të jashtme (Kemnitz, 1973: 82).

Karikatura është një degë e artit që synon t’i bëjë njerëzit të mendojnë dhe të qeshin, veçanërisht duke i kritikuar ata, duke theksuar tiparet më dalluese të njerëzve, ose duke i ekzagjeruar këto tipare. Karikatura i kthen imazhet në mendjen njerëzore përmbys, i befason dhe i bën të mendojnë. Nga natyra e saj, karikaturat janë krijuar për të prishur dimensionet e kohës, gjuhës, hapësirës dhe realitetit të perceptuar. Falë këtyre shtrembërimeve, përpiqet të arrijë efektin e pritur. “Për të arritur këtë, karikatura përdor metafora të tilla që këto metafora bëhen karikatura të personazheve, veshjeve, pamjes, mjedisit dhe situatës. Karikatura përqesh përpjekjen për të lidhur shenjuesin dhe domethënien e tij; ajo shërben si një ndërmjetës, për shikuesin / lexuesin, midis kaosit dhe kulturës, midis rendit të vjetër dhe të ri” (Brummett, 2000: 19). Me fjalë të tjera, karikaturat pritet të ndryshojnë realitetin si në mënyrën e zakonshme, ashtu edhe në një mënyrë të habitshme.

Kemnitz karikaturat i ndan në dy kategori: karikaturat e opinionit dhe karikaturat argëtuese. Karikaturat e opinionit (ideve, mendimit) janë kryesisht mjete vizuale të komunikimit të mendimeve dhe qëndrimeve ose të “përmbledhjes” së situatave; humori mund të jetë i pranishëm, por nuk është pjesë e domosdoshme e një karikature të opinionit. Karikaturat humoristike, nga ana tjetër, janë krijuar për të komunikuar me humor. Në gazetate moderne amerikane, karikaturat e opinioneve, shpesh paraqiten në faqet e redaksisë, ndërsa karikaturat argëtuese shfaqen në faqet e tjera të gazetës. Sidoqoftë, nuk është e mundur të thuhet se ky dallim i bërë midis karikaturave funksionon gjithmonë. Tek të gjithë karikaturistët shpesh shihen raste kur ai reflekton të dyja në vizatimet e tij (Kemnitz, 1973: 82). Sipas Kemnitz, karikaturat e opinioneve mund të ndahen në ato që merren me politikën e brendshme, temat shoqërore dhe punët e jashtme.

Një dallim i mëtejshëm është i dobishëm midis karikaturës sociale dhe asaj politike. “Karikatura politike” kuptohet se merret me talljen, demaskimin ose ekspozimin e personave, grupeve dhe organizatave të përfshira në luftime për pushtet në shoqëri. “Karikatura shoqërore”, nga ana tjetër, mund të thuhet se merren me çështje jopolitike, domethënë ato që nuk kanë potencial ose pasojë për të ndikuar në shpërndarjen e pushtetit në shoqëri (Streicher, 1967: 432). Sipas Wechsler (Wechsler, 1981), karikatura politike shpesh është jetëshkurtër dhe kuptohet brenda kontekstit specifik. Ndërkaq, karikatura sociale e cila trajton çështje më të përgjithshme është më jetëgjatë.

Karikaturat politike dha gazetaria

Politika dhe karikaturat kanë qenë gjithmonë në një marrëdhënie të ngushtë, sepse politika dhe politikanët gjithmonë i kanë dhënë mjaft material karikaturistit me veprimet e tyre. Karikatura politike reflekton një mendim politik dhe zakonisht publikohet në faqet e editorialit apo kolumneve. Karikatura politike synon të shpjegojë një pikëpamje politike për një numër të madh njerëzish, duke tërhequr vëmendjen dhe interesin e lexuesit shpejt. Zakonisht, karikatura politike përmban një koment politik. Pra, karikatura politike duhet të ketë një mesazh që lexuesi arrin ta kuptojë. Një karikaturist politik nuk mund të pritët të jetë i paanshëm. Prandaj, është e mundur të shohësh karikaturën si një mjet komunikimi politik që lidh institucionin politik me shoqërinë. Sipas Kemnitz, karikaturat politike janë specifike: ato varen nga njohja e shikuesve nga personazhet, subjektet

dhe ngjarjet e përshkruara. Karikatura përdoret shpesh për të ndihmuar identifikimin (Kemnitz, 1973: 83). Karikatura politike, me ose pa fjalë, përbën një argument (Navasky, 2013). Karikaturat politike janë një formë e ligjërimin vizual të lajmeve (Greenberg, 2008: 181).

Karikaturat politike janë një mjet i përhapur për formulimin e çështjeve të ndryshme politike për të paktën dy arsye, të cilat burojnë nga vetë natyra e këtij zhanri: ndryshe nga rrëfimet e hollësishme verbale të ndonjë ngjarjeje politike në media të shkruara ose në internet, karikaturat janë një nga format në të cilën mesazhet komplekse politike mund të komunikohen përmes një imazhi të vetëm; gjithashtu, karikaturat politike ndihmojnë për të kuptuar zhvillimet aktuale politike pasi ato shpesh ofrojnë një version të thjeshtuar të realitetit politik shumë kompleks (Silaški & Đurović, 2019: 1).

Ndikimi i pamasë shoqëror i karikaturës politike rrjedh nga tërheqja e tij stimuluese për intelektin, ndërgjegjen dhe emocionin; karikatura paraqet një fotografi si thelbin e së vërtetës, një mesazh se çfarë duhet të bëhet në emër të meritës dhe një gjendje shpirtërore të krijuar përmes teknikës artistike dhe imazheve alegorike se si duhet të ndihet shikuesi mbi atë që po ndodh (Göçek, 1998: 2).

Karikaturat politike i paraqesin lexuesit e lajmeve pretendime të kondensuara ose mini-narrativa rreth kushteve të supozuara të “problemit” dhe tërheqin dhe forcojnë kuptimet e pranuar natyrshëm. Duke vepruar kështu, karikaturat politike ofrojnë metagjuhë për ligjërimin në lidhje me rendin shoqëror duke ndërtuar idealizime të botës, duke i pozicionuar lexuesit brenda një konteksti diskursiv të “krijimit të kuptimit” dhe duke u ofruar lexuesve një mjet për të diskutuar mbi kushtet e tanishme. Karikaturat “kornizojnë” fenomenet duke vendosur “problemin” në fjalë brenda kontekstit të jetës së përditshme dhe, në këtë mënyrë, shfrytëzojnë “vlerat universale” si një mjet për të bindur lexuesit të identifikohen me një imazh dhe mesazhin e tij të synuar (Greenberg, 2008: 182). Karikaturat politike janë informuese dhe bindëse. Karikaturat japin gjykime normative në lidhje me çështjet shoqërore duke përdorur një shumëllojshmëri konventash gazetareske, të tilla si figura të fjalës, metafora dhe ironi (Greenberg, 2008: 185).

Karikaturat politike janë vetëm një mënyrë e diskursit të lajmeve të opinioneve që i mundëson publikut të klasifikojë, organizojë dhe interpretojë në mënyrë aktive atë që sheh dhe përjeton në mënyrë kuptimplote (Greenberg, 2008: 195).

Gazetat dhe revistat pa dyshim që kanë një rol të rëndësishëm në shfaqjen e artit vizatimor dhe përhapjen e tij në masat e mëdha. Karikatura hyri në gazeta me shfaqjen e gazetave komike (të humorit). *Fischietto Torino*, e pranuar si gazeta e parë me humor, u botua në Itali. Historia e karikaturave të gazetave ditore daton që prej 120 vjetësh. Para kësaj date, karikaturistët prezantuan punimet e tyre të para në revistat që botuan. Shembulli i parë i revistave të tilla është *La Caricature*, javore që botohet nga gazetari Charles Philipon (1806-1862), i cili ishte gjithashtu karikaturist, në vitin 1830 në Francë. Nga fundi i shekullit të 19-të, gazetatat e përjavshme me humor politik filluan të dilnin si kërpudha në çdo vend. Victor Hugo ishte personi i parë që kuptoi se karikaturat do të tërhiqnin vëmendjen në gazetatat e përditshme politike në Francë. Hugo botoi një gazetë ditore të quajtur *Le Peuple Souverain* në vitin 1872 dhe hapi kolonat e tij për Daumier dhe Gill, karikaturistët e rëndësishëm të kohës (Bayram, 2009: 110-111).

Karikatura lëviz në mënyrë diskursive midis artit dhe gazetarisë – “si një formë e vetëshprehjes nga një artist individual, ndërsa njëkohësisht përshtatet brenda normave institucionale të mendimit editorial në shtyp” (Becker, 2008:123). Karikatura ka një histori të gjatë në shtyp si një formë kritike drejtuar zakonisht ndaj elitave politike, padrejtësisë shoqërore dhe abuzimit të pushtetit. Ndërsa vazhdojnë të jenë shembuj të imazhit, karikaturat zakonisht janë vizatime të botuara në faqet e opinionëve dhe editorialeve. Përveç nëse etiketohen posaçërisht se paraqesin këndvështrime “të tjera”, karikaturat zakonisht kuptohen si shprehje e pozicionit editorial të gazetës (Becker, 2008: 121).

Sipas Frey dhe Gjerstad (2006), karikatura është një koment vizual. Pavarësisht se teksti ka një fuqi kritike, megjithatë, Borgersen dhe Ellingsen theksojnë se është më lehtë të kujtohet një imazh. Frey dhe Gjerstad theksojnë se karikaturistët kanë gjithashtu një liri më të madhe editoriale dhe janë konsideruar stilolapsi më i lirë i shtypit. Një shpjegim për këtë mund të jetë se gjuha vizuale ka interpretime të shumëfishta (Strømsted, 2017: 123). Megjithatë, Frey dhe Gjerstad (2006) raportojnë se komenti vizual ka tendencë të ketë më shumë liri sesa ai i shkruar, sepse satira mishëron një deklaratë personale që mund të interpretohet ndryshe (Strømsted, 2017: 132). Gjithashtu, Cohn (Cohn, 2012) thekson që ndërsa gjuha duhet të ndjekë një strukturë gramatike të saktë, nuk ka rregulla që diktojnë se si duhet të strukturohet një imazh.

Zhanret e ndryshme të përfaqësimit vizual kanë potencialin për të

ushtruar ndikim në mjedisin shoqëror dhe politik në të cilin ato qarkullojnë. Möller (2008) bën dallimin ndërmjet fotografisë dhe karikaturës në gazetari. Sipas tij, fotografitë në një kuptim të rëndësishëm kuptohen në formën e tyre të papërpunuar si paraqitje të paautorizuara të ngjarjeve aktuale, ndërsa karikaturat vizatohen me qëllimin e përcjelljes së një mendimi, komentimi ose edhe talljeje të një personi ose pozicioni. Ndërsa fotografitë supozohet të jenë neutrale, pasi ato nuk duhet të shtrijnë lajmet drejt një pozicioni të caktuar editorial, karikaturat shihen sikur qëndrojnë për një pikëpamje ose pozicion për një çështje (Becker, 2008: 123).

Karikatura është konsideruar kryesisht një pjesë e rëndësishme e materialit burimor për gazetarët dhe historianët. Një nga arsyet është ndoshta sepse karikatura është parë si argëtim i pafajshëm (Strømsted, 2017: 123). Në të vërtetë, karikaturat mund të interpretohen si një formë e kritikës individuale të strukturave të pushtetit dhe fenomeneve shoqërore. Gjithkush ka të drejtë të shprehet përmes fotografive, teksteve, vizatimeve dhe fjalëve. Fusha e minuar, sidoqoftë, ndodh kur satira botohet në gazetë, pasi njeriu duhet të marrë përgjegjësinë për botimin. Kështu që, ajo merr një formë gazetareske dhe pritet nga shoqëria të respektojë pozicionin editorial, etikën dhe normat e gazetës (Strømsted, 2017: 132).

Metaforat që u referohen politikanëve specifikë, modelet e karakterit (lakmia, epshi, zemërimi etj.), partitë politike dhe simbolet e tyre, për të përmendur vetëm disa, përdoren dhe ripërdoren në fjalorin vizual të karikaturistit. Përsëri si komikët, këto vizatime përdorin shprehje të fytyrës dhe gjuhën e trupit që janë në njëfarë mase të kuptueshme nga të gjithë.

Përmes karikaturës editoriale, gazetatat (dhe karikaturistët e tyre) marrin pjesë në mënyrë aktive në debatin politik, madje edhe me koston e atyre që janë në pushtet. Ka pasur raste gjatë gjithë historisë kur politikanë kanë dhënë dorëheqjen pas sulmeve vizive satirike për praktikatat e tyre korruptive ose skandaloze. Ka pasur edhe shembuj, mbase edhe më të shumtë, të karikaturistëve që janë heshtur dhe detyruar të internohen për shkak të kritikave të tyre të hapura ndaj figurave dhe institucioneve të fuqishme. Kufijtë rreth asaj që (dhe kush) pranohet si objekt legjitim për kritikë ndryshon midis sistemeve të ndryshme politike dhe shtypit.

Vizatimi i karikaturave në gazetatat ditore është më e vështirë dhe e mundimshme sesa vizatimi i karikaturave në revista. Kjo sepse karikaturisti i gazetës ditore duhet të ndjekë nga afër ngjarjet politike vendase dhe të

huaja. Po ashtu, karikaturisti i gazetës ditore duhet të shmangë përsëritjet dhe të mos kundërshtojë politikën e botimit të gazetës së tij.

Një studim i vitit 2017 zbuloi se shumë gazeta nuk punësojnë më asnjë karikaturist editorial. Në vend të kësaj, ata mbështeten në shërbime më pak të kushtueshme. Duke pasur parasysh funksionin e rëndësishëm të karikaturës politike, thjesht ndërprerja e përdorimit të tyre nuk i shërben askujt, përfshirë botuesit. Por pengesa e lartë e fushës - për të mos përmendur kohën që duhet për të prodhuar një karikaturë - paraqet qartë një problem. Nevojitet një zgjidhje e re, më e shpejtë dhe më gjithëpërfshirëse për komentet politike (Shand-Baptiste, 2019).

Karikatura politike është teknikisht një *meme*, e cila është thjesht çdo pjesë e kulturës që mund të kopjohet ose përsëritet. Një lloj tjetër karikaturë politike, *memeja* në internet, dominon në mediat sociale. Ndërtuar shpesh në mënyrë të vrazhdë, ato janë shumë më të lehta për t'u krijuar sesa, për shembull, karikatura tipike politike. Shumë thjesht shfaqen si një foto me mbivendosje të tekstit, diçka që mund të bëhet brenda pak minutash përmes një gjeneratori *meme* në internet ose një aplikacioni celular. Por mungesa e aftësive teknike të nevojshme do të thotë se ata janë me natyrë demokratike - dhe ata që rezonojnë më të mirët do të ndahen më shumë dhe do të ngrihen në majë (Shand-Baptiste, 2019).

Karikatura është pa dyshim një formë arti. *Memet* e internetit gjithnjë e më shumë luajnë një rol në politikë dhe madje kanë fuqinë të ndikojnë në zgjedhje. Grupet në Facebook me qindra mijëra ndjekës i janë përkushtuar plotësisht propagandimit dhe përhapjes së *memeve* politike në internet, të tilla si Bernie Sanders, Perandori Trump etj. Politika është bërë, në shumë mënyra - siç shprehet strategu i fushatës Doyle Canning - “një betejë e *memeve*” (Shand-Baptiste, 2019).

Metoda hulumtuese

Mund të flitet për disa teknika të ndryshme për të analizuar karikaturat. Sepse karikatura ka një filozofi, ideologji dhe në fund të fundit një diskurs. Shenjat dhe simbolet janë pjesë e rëndësishme e karikaturave politike, atëherë është e përshtatshme të përdoret metoda e analizës semiologjike për sa i përket karikaturave politike. Qëllimi i tyre është që të bëjnë të dukshmen dhe të padukshmen aktuale, të kapshme edhe për qytetarin e thjesht, për të tërhequr vëmendjen në gjëra me të cilat çdo ditë përballet shoqëria.

John Fiske i përkufizon karikaturat në mënyrë semiologjike si vijon: “Karikaturat janë shembuj të mesazheve që përpiqen të përçojnë informacion të pasur përmes mjeteve të thjeshta, të drejtpërdrejta - ata përdorin shenjues të thjeshtë për shenjime komplekse” (Fiske, 1990: 48). Pika e përbashkët e lexuesve (analistëve) që analizojnë kuptimet (mesazhet) e karikaturave, pavarësisht nga disiplina e tyre, është se ata veprojnë nga simbolet, domethënë, nga shenjat. Në këtë aspekt, sipas Kemnitz, hulumtuesit duhet t’u qasen karikaturave ashtu siç u qasen mjeteve të tjera të komunikimit dhe të kërkojnë përgjigje për këto gjashtë pyetje të ndërlidhura: kuptimet e karikaturave që arrijnë në publik, gjuha dhe simbolet e karikaturave, marrëdhënia e tyre me mjete të tjera të komunikimit, funksionet e tyre të synuara dhe audiencën (Kemnitz, 1973: 86).

Në këtë studim, u përdor teknika e analizës semiologjike për të analizuar karikaturat. Përdorimi i semiologjikës në një vepër të tillë është në të vërtetë një përpjekje për të arritur kuptimin e padukshëm nën atë të qartë. Është e mundur të shpjegohet shkurtimisht koncepti i semiologjisë si shkencë e shenjave.

Semiologjia përqendrohet në mënyrat në të cilat komunikojnë shenjat dhe rregullat që rregullojnë përdorimin e tyre. Saussure, si gjuhëtar, ishte i interesuar kryesisht për gjuhën. Ai ishte më i shqetësuar për mënyrën se si shenjat (ose, në rastin e tij, fjalët) lidhen me shenja të tjera. Shenja, për Saussure, ishte një objekt fizik me kuptim; ose, për të përdorur termat e tij, një shenjë përbëhej nga një shenjues dhe një i shenjuar. Shenjuesi është imazhi i shenjës ashtu siç e perceptojmë - shenjat në letër ose tingujt në ajër; i shenjuari është koncepti mendor të cilit i referohet. Ky koncept mendor është gjerësisht i zakonshëm për të gjithë anëtarët e së njëjtës kulturë që ndajnë të njëjtën gjuhë. Natyra arbitrare e shenjës ishte për Saussure zemra e gjuhës njerëzore. Me këtë ai donte të thoshte se nuk kishte një lidhje të nevojshme midis shenjuesit dhe të shenjuarës: marrëdhënia u përcaktua me konventë, rregull ose marrëveshje midis përdoruesve (Fiske, 1990: 43-44). Çdo mesazh, gojor, i shkruar, radiofonik, televiziv, kinematografik etj., mund të mendohet si një prodhim që i takon një sistemi të përbashkët kuptimesh. Shpjegimi i këtij sistemi abstrakt dhe studimi i tij bëjnë të mundur të kuptohet se si të shenjuarit (koncepte, ide) lidhen në mënyrë arbitrare, por të pavarur nga subjektet (karakterit arbitrar i shenjës) me shenjues material (tinguj, imazhe, shkrime) (Ollivier, 2015: 17).

John Fiske flet për tre fusha kryesore të studimit të semiologjisë: E para

është 'vetë shenja'. Kjo fushë përfshin hulumtimin e llojeve të shenjave, mënyrat se si ato përçojnë kuptimin dhe mënyrat në të cilat ato shoqërohen me njerëzit që i përdorin ato. E dyta janë kodet ose sistemet me të cilat organizohen shenjat. Subjekti kryesor i studimit të kësaj fushe janë kodet e zhvilluara për të përmbushur nevojat e shoqërisë ose kulturës ose kodet ekzistuese për të transmetuar këto kode. Qëllimi është të zbulojmë mënyrat e përdorura për të operuar kanalet e komunikimit, të cilat janë pikat kryesore të analizës së karikaturave në këtë fushë. Fusha e fundit kryesore e studimit është 'kultura në të cilën veprojnë kodet dhe shenjat' (Fiske, 1990: 40).

Nga ana tjetër, për semiologjinë, mesazhi është një konstruksion i shenjave, të cilat, përmes bashkëveprimit me marrësit, prodhojnë kuptime (Fiske, 1990: 3). Konceptet themelore të semiotikës janë shenja, shenjuesi dhe i shenjuari. Shenjuesi i referohet kuptimit të pranuar botërisht, të pandryshueshëm, të pranuar botërisht të shenjës. Kur përmendet një koncept në dimensionin domethënës, një perceptim i zakonshëm ndodh në mendjet e njerëzve. E shenjuara shpreh një koncept që është krejtësisht i kundërt me shenjuesin. Në të shenjuarin, kuptimi i shenjave është subjektiv, i ndryshueshëm dhe kulturor. E shenjuara ka të bëjë me kuptimin që shoqëron shenjën dhe vetë shenja është kombinimi i pandashëm i shenjuesit dhe të shenjuarës.

Kuptimi është shumë i rëndësishëm tek karikaturat. Në karikaturat memece, karakteristikat grafike të të cilave mbizotërojnë, kuptimi ndikohet nga shumë faktorë. Shumë faktorë si perceptimi ideologjik i botimit, karakteristikat personale të lexuesit dhe konteksti janë të rëndësishëm për kuptimin e tyre. Nga pikëpamja semiologjike, Fiske mendon se ajo që përcakton kuptimin nuk është natyra e realitetit ose fusha e përvojës në të cilën tregon shenja, por në të vërtetë marrëdhënia e shenjës me shenjat e tjera prodhon kuptimin. Për më tepër, Fiske argumenton se në këtë pikë, kuptimi shfaqet si rezultat i një ndërveprimi të fortë midis shenjës, interpretuesit dhe objektit (Fiske, 1990: 44).

Po ashtu për Roland Barthes shenja është një tërësi e përbërë nga shenjuesi (që nuk është më si te Saussure një imazh akustik, por mund të jetë pamor, zanor, me ngjarje...) dhe e shenjuara dhe ndërveprimi i të dyjave që ai gjithashtu e quan "shenjë". Me fjalë të tjera, shenja përbëhet nga një shenjues dhe një e shenjuar: shenjuesi shfaq rrafshin e shprehjes, e shenjuara planin e përmbajtjes së shfaqur. Prandaj, ajo që duhet të bëjë një semiolog është që të dyja të shikojnë marrëdhëniet e domethënësve me të shenjuarit dhe të zbulojnë kuptimin duke u përqendruar në marrëdhëniet

midis shenjave në mesazh. Një shenjë që duket e thjeshtë dhe e natyrshme në shikim të parë, dhe që mendohet të jetë qartë kuptimplote, ndonjëherë mund të përmbajë një konotacion ideologjik. Konotacioni i një teksti shpesh ka një përmbajtje dytësore, të paqartë dhe ideologjike (Barthes, 2018: 236). Barthes çdo shenjë e analizon sipas dy planeve të ndryshme: shprehjes dhe përmbajtjes (Ollivier, 2015: 57).

Sipas Barthes, çdo shenjë, e përbërë nga një shenjues dhe një i shenjuar, ka mundësi të bëhet vetë shenjues i diçkaje tjetër. Në një nivel të parë, shenja emërton, domethënë që tregon diçka tjetër. Në një nivel të dytë, e gjithë shenja bëhet shenjues i diçkaje tjetër, e asaj që është e ngjyruar, domethënë jo e treguar në ligjërim, por e evokuar, e sugjeruar. Në nivelin e denotacionit, bëhet fjalë për raportin me realitetin. Në nivelin e konotacionit bëhet fjalë për raportin me vlerat, me ideologjitë (Ollivier, 2015: 58). Në bazë të kësaj, shenja merr kuptim në tri rende: Rendi i parë i kuptimit është ai mbi të cilin ka punuar Saussure. Ai përshkruan marrëdhënien midis shenjuesit dhe shenjuarës brenda shenjës, dhe të shenjës me referentin e saj në realitetin e jashtëm. Barthes i referohet këtij rendi si denotacion. Kjo i referohet kuptimit të përbashkët, kuptimit të dukshëm të shenjës. Konotacioni është termi që Barthes përdor për të përshkruar një nga tri mënyrat në të cilat shenjat funksionojnë në rendin e dytë të kuptimit. Ai përshkruan ndërveprimin që ndodh kur shenja takon ndjenjat ose emocionet e përdoruesve dhe vlerat e kulturës së tyre. E dyta nga tri mënyrat e Barthes në të cilat shenjat funksionojnë në rendin e dytë është përmes mitit. Një mit është një histori me anë të së cilës një kulturë shpjegon ose kupton disa aspekte të realitetit ose natyrës. Një mit, për Barthes, është mënyra e të menduarit të një kulture për diçka, një mënyrë për ta konceptuar ose kuptuar atë.

Sipas metodës së analizës së konotacionit-denotacionit të Barthes, mund të dalin në pah mitet. Konotacioni përdoret për të zbuluar kuptimin e fshehur në tekste. Fusha e konotacionit është ideologjia. Industria krijon mite si sisteme me kuptim dytësor për t'i dhënë një pamje të natyrshme mesazheve të masmedias.

Barthes jep shembull kopertinën e revistës *Paris-Match* në kulmin e luftës së Algjerisë, e përbërë nga një fotografi në të cilën një djalosh zezak që mban uniformën ushtarake i ka “sytë e ngritur të fiksuar pa dyshim mbi një palë të flamurit trengjyrësh”. Ky është plani i denotacionit, i padiskutueshëm, “kuptimi i imazhit”. Por duke qenë i botuar në kopertinën e një të përjavshmeje të madhe kombëtare në kulmin e luftës koloniale, ky imazh shërben për të

treguar diçka tjetër. “Por, sado naiv, e shoh qartë se çfarë më shenjon ajo: që Franca është një Perandori e madhe që të gjithë bijtë e saj, pa dallim ngjyre, shërbejnë me besnikëri nën flamurin francez, dhe se nuk gjendet përgjigje më e mirë për denigruesit e një të ashtuquajturit kolonializmi se zelli i këtij zezaku për t’u shërbyer të ashtuquajturve shtypës të tij” (Barthes, 2016. 248).

Funksionimi i mitit shpjegohet duke u mbështetur në këtë imazh. Në nivelin e parë, shenjuesi është imazhi i pranishëm në kopertinën e revistës. Këtij shenjuesi i bashkohet ai që Barthes e quan “kuptim” dhe që rrjedh nga një punë e parë e interpretimit: Një ushtar zezak bën nderimin ushtarak francez”. Kur miti e bën të vetin këtë kuptim, ai e shëndrron atë në “formën” e diçkaje tjetër që Barthes e quan koncept. Domethënia e fotografisë mbipërcaktohet nga një domethënie që është: “Franca, perandori e madhe koloniale, mbrohet nga të gjithë bijtë e saj, cilatdo qofshin ngjyra e lëkurës dhe origjina e tyre” (Barthes, 2016: 248; Ollivier, 2015: 58-59).

Foto 1: Kopertina e revistës Paris-Match e analizuar nga R. Barthes

Miti është bartës i një sistemi vlerash që nuk paraqitet si i tillë. Ai ofrohet si konstatim i një realiteti që shfaqet para nesh: “miti është një thënie, natyrisht, nuk është një thënie çfarëdo: duhen kushte të veçanta që ligjërimi të shndërrohet në mit...miti është një sistem komunikimi, është një mesazh... miti nuk mund të jetë objekt, koncept, ose ide: ai është një mënyrë shenjimi, është një formë...kësaj forme do të duhet t’i vendosen disa caqe historike, kushte përdorimi, e të përfshihet brenda saj shoqëria” (Barthes, 2016: 239).

Miti lidh një shenjues (nderimin që vërehet në fotografi) dhe një të shenjuar (nderimin ushtarak francez që shihet në të gjithë perandorinë koloniale), në një mënyrë që nuk është arbitrare (jo si te Saussure ku shenja lidh shenjuesin dhe të shenjuarin në mënyrë arbitrare), por ka një ngjashmëri, një analogji ndërmjet tyre (Ollivier, 2015: 59). “Në fakt, ajo që e lejon lexuesin ta konsumojë pafajësisht mitin, është se ai nuk sheh në të një sistem semiologjik, por një sistem induktiv... në sytë e tij, shenjuesi dhe i shenjuari ndajnë të njëjtën natyrë... konsumatori i mitit e sheh shenjimin si një sistem faktesh: miti lexohet si sistem faktik, ndërkohë s’është veçse një sistem semiologjik” (Barthes, 2016: 265).

Në shkencat e komunikimit janë marrë këto pohime të semiologjisë së Mitologjive të Barthes-it (Ollivier, 2015: 60):

1. Në mesazhet e kulturës së masave dhe të mediave, mitet funksionojnë mbi sisteme domethëniesh në dy nivele, njëri konotativ dhe tjetri denotativ.

2. Leximi i një miti realizohet duke u nisur nga leximi denotativ që i jep lexuesit përshtypjen se po sheh një realitet të pakundërshtueshëm dhe të natyrshëm, ndërkohë që po mashtrohet nga një sistem shenjash.

3. Një mit përcjell vlera që mbështeten mbi përfytyrime të konsideruara sikur janë të natyrshme dhe shërben për të siguruar sundimin e një ideologjie.

Në këtë kontekst, mesazhet verbale dhe vizuale të karikaturave të zgjedhura si objekt studimi në këtë hulumtim janë provuar të vëzhgohen si për nga kuptimet e tyre, në kontekstin e marrëdhënieve midis tyre dhe në lidhje me marrëdhëniet që ato janë krijuar me kontekstin politik dhe shoqëror. Brenda fushës së analizës semiologjike, karikaturat u analizuan si më poshtë:

- Dallimi shenjues / i shenjuar, i cili është i rëndësishëm nga rrjeti funksional, zbatohet në treguesit e përcaktuar në fillim të analizës dhe konotacionet (mitet) zbulohen.

- Së fundmi, është provuar të shpjegohet se si konotacionet e shenjave kanë një lidhje me politikën aktuale dhe agjendën elektorale të cilës i referohen, për të zbuluar ideologjinë e karikaturave.

Analiza e karikaturave të zgjedhjeve të fundit në Kosovë

Në Kosovë, fushata për zgjedhjet parlamentare që mbahen më 14 shkurt zhvillohet në kohë pandemie. Në këto zgjedhje të parakohshme parlamentare marrin pjesë 28 subjekte politike, prej tyre, 21 parti politike, 2 koalicione dhe 5 iniciativa qytetare.

Përplasjet verbale dhe fjalori i ashpër ndërmjet partive politike e karakterizuan periudhën e parafushatës zgjedhore. Përplasjet e tilla verbale ndërmjet përfaqësuesve të subjekteve politike, sipas tyre, përmbajnë ofendime dhe fyerje, qoftë nëpër rrjetet sociale, qoftë nëpër studiot televizive dhe po ashtu edhe gjatë takimeve të përfaqësuesve të subjekteve politike me simpatizuesit e tyre. Këto zgjedhje u karakterizuan edhe nga debatet e shumta televizive, ku fyerjet zunë hapësirë të konsiderueshme.

Po ashtu, këto zgjedhje u zhvilluan në kohë pandemie. Edhe pse është sugjeruar që të respektohen masat, si edhe është sugjeruar që fushatat të zhvillohen “online”, partitë politike nuk i kanë respektuar ato. Mediat raportonin për fushatë derë më derë, takime edhe në grupe më të mëdha përkundër masave të vendosura nga qeveria në detyrë. Përfillja e masave nuk u bë nga asnjë subjekt politik, madje as nga subjekti politik i cili mori vendimin për këto masa. Marrë parasysh periudhën kohore, dita e zgjedhjeve e njohur edhe si “DITA Z” u menaxhua shumë më mirë sesa parafushata dhe fushata zgjedhore (Ukshini, 2021: 7). Subjektet politike si tërësi e as kandidatët/et për deputet/e nuk respektuan distancën sociale, bartjen e maskave dhe përdorimin e dezinfektuesve. Megjithëse në bazë të vendimeve nga Qeveria e Kosovës në detyrë, përkatësisht Ministria e Shëndetësisë, në hapësira të mbyllura lejoheshin vetëm 30 persona ndërsa në vende të hapura vetëm 50 persona, numri i simpatizantëve në takimet e mbajtura në komuna me ftesë të subjekteve ishte shumëfish më i madh. Përveç thirrjeve për takime nga ana e subjekteve politike, edhe në takimet me kandidat/e të caktuar në shtëpi e restorante ishte po ashtu jashtë çdo vendimi të ndërmarrë kundër pandemisë COVID-19 (Ukshini, 2021: 19). Në studim, u analizuan karikaturat politike në periudhën 16 janar 13 shkurt 2021 dhe u përpoq të zbulohet se si karikaturat politike funksionojnë në jetën politike. Për këtë qëllim, u analizuan karikaturat politike të gazetës Koha Ditore. Ndër arsyet e zgjedhjes së kësaj gazete është që kjo gazetë vazhdon traditën e publikimit të karikaturës së ditës e cila zgjon interesim të madh tek lexuesit. Gjithsej 23 karikatura u analizuan në studim. Sidoqoftë, analizimi i të gjithë atyre me shkrim shkon përtej qëllimit dhe mostrës shembull të këtij studimi. Prandaj, megjithëse të gjitha karikaturat u shqyrtuan në periudhën e sipërpërmendur 28-ditore, ato që kapën më shumë agjendën u përfshinë në këtë studim. Në bazë të hulumtimit, 8 kanë qenë temat bosht të trajtuara në karikaturat e publikuara në gazetën Koha Ditore: Premtimet, Pandemia, Vota e diasporës, Debatet televizive, Kërkimi i votës, Sondazhet dhe Dialogu me Serbinë. Në bazë të karikaturave të publikuara në gazetën Koha Ditore dhe të punuara nga Jeton Mikullovc, zgjedhjet e 14 shkurtit 2021 në Kosovë u karakterizuan nga temat e cekura më sipër.

Qytetari bëhet i rëndësishëm në kohë të zgjedhjeve

Kërkimi votës ishte tema që është trajtuar më së shumti në karikaturat e gazetës Koha Ditore, gjithsej 5. Në karikatura janë paraqitur kandidatë politikanë duke kërkuar votën e qytetarit në forma të ndryshme, duke mos kursyer mënyrë dhe formë.

1

2

3

4

5

Shenja: Qytetari bëhet i rëndësishëm në kohë të zgjedhjeve

Shenjuesi: Politikanë të veshur me veshje zyrtare duke ecur në një drejtim të caktuar me shportë në dorë, në mendjet e të cilëve mbetet vota. Politikanët garues në skenë duke bërë akrobacione të ndryshme para qytetarit me duar në xhepa. Kandidati garues duke përqafuar dhe shtrënguar qytetarin me mendjen te vota. Kandidati para foltres ngjitur në shkallë duke u munduar të mbledhë yjet në qiell para qytetarit me gazetë në dorë. Kandidati duke kërkuar votën me kapelë ndaj qytetarit me rroba të leckosura i cili kërkon lëmoshë me kapelë.

E shenjuara: Politikanët dalin për të mbledhur vota. Politikanët garues duke shpalosur “aftësi të jashtëzakonshme” në fushatë që të fitojnë votën

e qytetarëve. Kandidatët për deputet zakonisht vetëm gjatë fushatave zgjedhore takojnë qytetarët derisa të arrijnë tek votat, pastaj prapë harrohen. Kandidatët duke ofruar premtimet marramëndese vetëm për të arritur tek vota e qytetarit. Kandidatët kanë kërkuar votën nga të gjithë shtresat e qytetarëve duke mos kursyer edhe më të varfërit, të cilët jetën e kalojnë duke mbledhur lëmosh rrugëve.

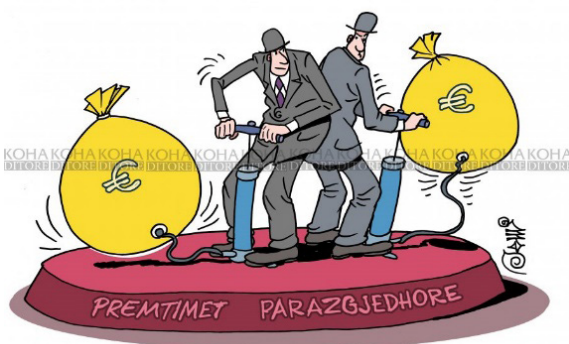
Miti: Politikanëve vetëm gjatë zgjedhjeve u kujtohen qytetarët dhe dalin për të mbledhur vota me shportë. Politikanët garues kanë bërë çmos, duke filluar nga investimet personale me shpenzime marramendëse, por edhe duke prezantuar “aftësi të jashtëzakonshme” në kërkim të votës së qytetarit. Qytetarët zakonisht bëhen shume të dashur gjatë fushatës zgjedhore edhe pse kandidatët afërsinë me qytetarët e kanë duke u bazuar se posedojnë të drejtën e votës. Premtimet e ekzagjeruara të kandidatëve janë një nga format me të cilat joshet qytetari për t’ua dhënë votën. Gjatë zgjedhjeve, për kandidatët, të gjitha shtresat shoqërore janë të rëndësishme, duke përfshirë edhe shtresat e varfëra, që marrin vlerë për shkak të votës.

Premtimet e ekzagjeruara

Partitë politike në Kosovë gjatë fushatës së tyre për zgjedhjet kanë bërë premtime të cilat sikurse dhe në të kaluarën janë vlerësuar si të ekzagjeruara. Premtimet e partive politike gjatë fushatës zgjedhore kanë qenë tema e cila është trajtuar me 4 karikatura.

6

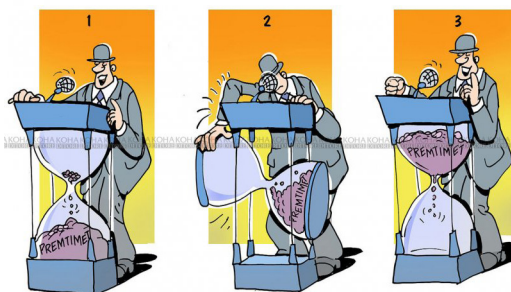

7

8

9

Shenja: Premtime të ekzagjeruara

Shenjuesi: Kandidati qeveritar pranë foltores me kuti votimi mbi të cilën shkruan vota 2021 dhe një grep në dorë në të cilën varet letra ku shkruan “Premtimet 2023”. Dy kandidatë duke fryrë me pompë dy thasë mbi të cilat është vendosur simboli i dollarit mbi platformën ku shkruan “premtimet parazgjedhore”. Kandidati garues hipur në kamion të mbushur me premtime duke e zbrazur pranë foltores përpara qytetarit. Tre kandidatë duke rrotulluar orën e rërës në të cilën shkruan “premtimet”.

E Shenjuara: Premtimet e kandidatëve në pushtet do të realizohen në 2023-tën nëse votohen prapë në këto zgjedhje. Kandidatët kanë dhënë premtime të fryra në këto zgjedhje, kryesisht me vlera të mëdha monetare duke aluduar në rimëkëmbjen ekonomike si pasojë e pandemisë. Premtime të ekzagjeruara nga kandidatët garues në zgjedhje. Premtimet e kandidatëve kryesisht kanë qenë premtime të cilat janë përsëritur nga zgjedhjet e kaluara.

Miti: Premtimet e parealizuar gjatë mandatit paraprak. Premtime për 2023. Kandidatët për të fituar votën e qytetarit ofrojnë premtime të fryra dhe rivalizojnë njëri-tjetrin sa u përket ekzagjerimeve në vlera monetare. Kandidatët gjatë fushatës zgjedhore ofruan premtime aq të ekzagjeruara, d.m.th. premtime me kamion. Kandidatët gjatë fushatës zgjedhore po i përsërisin premtimet (të parealizueshme), duke i rrotulluar premtimet nga zgjedhjet e kaluara.

Mosrespektimi i masave anti Covid - 19

Fushata zgjedhore nga subjektet politike nuk u bë në përputhje me vendimet për masat mbrojtëse nga pandemia COVID-19. Subjektet politike si tërësi e as kandidatët/et për deputet/e nuk respektuan distancën sociale, bartjen e maskave dhe përdorimin e dezinfektuesve. Megjithëse në bazë të vendimeve nga Qeveria e Kosovës në detyrë, përkatësisht Ministria e

Shëndetësisë, në hapësira të mbyllura lejoheshin vetëm 30 persona ndërsa në vende të hapura vetëm 50 persona, numri i simpatizantëve në takimet e mbajtura në komuna me ftesë të subjekteve ishte shumëfish më i madh.

10

11

12

13

Shenja: Mosrespektimi i masave të Covid-19

Shenjuesi: Polici duke kërkuar nga qytetari të vendosë maskën pranë një tubimi zgjedhor në ambient të mbyllur me plot njerëz. Kandidati i cili kalon përtej letrës në të cilën janë shkruar masat anti-covid për të arritur në foltore për fushatë. Kandidati me çantë qeveritare duke ua drejtuar një letër ku shkruan “lirimi i masave” qytetarëve me maska, e duke menduar fushatën zgjedhore. Kandidati në foltore i rrethuar nga një grumbull simpatizantësh pa distancë dhe maska dhe duke u thënë se: “do ta luftojmë pandeminë”.

E shenjuara: Policia në masë të madhe ka lejuar mbledhjen e njerëzve për tubime zgjedhor duke shkelur masat. Kandidatët kanë shkelur masat anti-covid të cilat vetë i kanë vendosur, në emër të fushatës zgjedhore. Dy ditë para zgjedhjeve, qeveria ka vendosur të lehtësojë pjesërisht masat që kanë për qëllim të përmbajnë pandeminë COVID-19. Edhe pse një nga

premtimet e kandidatëve gjatë fushatës zgjedhore ishte luftimi i pandemisë, gjatë fushatës nuk u respektuan masat anti-covid.

Miti: Gjatë fushatës zgjedhore janë lejuar tubime zgjedhore pa respektuar masat anti-covid dhe kjo në masë të madhe është lejuar nga masat e rendit publik. Gjatë fushatës kandidatët kanë shkelur masat anti covid të cilat i kanë vet në emër të mbajtjes së tubimeve zgjedhore. Fushata zgjedhore detyron lirimin e masave në emër të zhvillimit të tubimeve zgjedhore duke aluduar se politika është më e rëndësishme se shëndeti publik. Premtime për luftimin e pandemisë duke mos i respektuar masat anti-covid në fushatë.

Debatet televizive: gjuhë e ulët dhe pa analiza

Debatet televizive ishin një nga elementet që e karakterizuan fushatën parazgjedhore gjatë zgjedhjeve të 14 shkurtit 2021. RTK, Klan Kosova, T7, Dukagjini, KTV, RTV 21, të gjitha këto televizione ofruan më shumë se shpesh debate televizive, pak a shumë të të njëjtit format: një intervistues, një apo disa të ftuar, eventualisht edhe ndonjë analist. Këto debate u transmetuan mesatarisht tri-katër herë në javë, kryesisht ditëve të punës në kohën e shikueshmërisë më të madhe, pra rreth orës 20:00, dhe zgjasin diku 90 minuta. Këto dy fakte në vetvete shpalosën problemet kyçe të këtyre emisioneve: ato ndodhën shumë shpesh dhe për një kohë të stërzgjatur. Ato prodhuan shumë orë bisedash, por ndodh ta shikosh një debat për dy orë dhe në fund nuk ke mësuar asgjë të re e informative dhe vetëm je irrituar e politizuar.

Por këto debate u karakterizuan edhe me një gjuhë shumë të ulët, duke përfshirë këtu fyerje e sharje ndërmjet vete. Këto debate jo rrallë përmbanin më shumë akuza sesa argumente. Jeton Mikullovc i 3 karikatura ua kushton këtyre debateve televizive.

14

15

16

Shenja: Debate televizive: gjuhë e ulët dhe pa analizë

Shenjuesi Qytetari i ulur në kolltukun e tij duke përcjellur debatin televiziv i tendosur. Nga ana tjetër në televizor analistët duke u kacafytur në mes vete. Qytetari me ndërruesin e kanaleve i fshehur pas kolltukut duke lëshuar debatin zgjedhor në televizion, ku debati fillon me luanin e “Warner Bros”. Qytetari i ulur në kolltukun e tij në xhepin e së cilës gjendet edhe vota, duke shikuar debatin televiziv ku kandidatët përqeshin njëri-tjetrin me gjuhën e trupit.

E shenjuara: Gjatë debateve televizive kemi pasur një kacafytje të analistëve në mes vete, ku shpesh gjuha e përdorur ka denigruar dhe shpesh është personalizuar debati. Qytetari i tendosur nga debatet televizive për zgjedhje të interpretuara si film triller. Gjatë debateve televizive kandidatët kryesisht janë marrë me njëri-tjetrin.

Miti: Debatet më shumë kanë tendosur qytetarin sesa i kanë dhënë informacionet e duhura për të vendosur për votën. Debatet televizive për qytetarin i cili do të votojë kanë qenë si një film triller duke e tendosur më shumë sesa duke i ofruar një opinion për zgjedhjet. Debatet e kandidatëve në televizion më shumë duke u marrë me njëri-tjetrin sesa me programet zgjedhore duke u munduar që ta ulin para shikuesve, shpeshherë edhe duke e ofenduar, sesa kanë ofruar programe zgjedhore për qytetarin.

Aderimet dhe investimet e kandidatëve për privilegje

Sa herë që në Kosovë shpallen zgjedhjet, partitë politike përveç premtimeve megalomane për qeverisje të mirë, mundohen që pranë tyre të sjellin figura të reja nga shoqëria civile, bota e artit, kulturës etj. Nuk mungojnë as aderimet nga njëra parti tek tjetra. Gjatë këtyre zgjedhjeve kemi pasur edhe aderime të ndryshme nga njëra parti në tjetrën të figurave politike në vend. Kjo u vlerësua veç si një lojë për të rënë në sy dhe se gjithçka

po bëhet për interesa personale. Po ashtu, kandidatët kanë bërë investime të mëdha duke shpenzuar të holla të shumta për të marrë votën e qytetarit për të zënë karrigen e deputetit, e cila ofron privilegje të mira.

17

18

19

Shenja: Aderimi dhe investimi i kandidatëve për privilegje

Shenjuesi: Një shtyllë në mes me emrat e partive të shkruara në tabela dhe një orë rreth së cilës sillen kandidatët politik. Kandidati duke mbushur thesin e fushatës zgjedhore me kursimet e tij materiale në mënyrë që të zgjidhet deputet, si fotografia varur në mur. Kandidati duke futur dru në foltoren e fushatës 2021 e cila nxjerr tym nga oxhaku.

E shenjuara: Gjatë zgjedhjeve kemi pasur aderime të kandidatëve nga njëra parti në tjetrën deri në momentet e fundit. Investime të kandidatit për fushatë për të fituar votën e qytetarit. Kandidati duke investuar në fushatën e vet në mënyrë që të dëgjohet zëri i tij tek qytetarët.

Miti: Fushata zgjedhore ka ndikuar që kandidatët të bëjnë aderime politike të cilat kanë qenë më shumë për interesa personale se partiake, për të arritur pozitën e deputetit, si pozitë e privilegjuar. Shumë prej kandidatëve

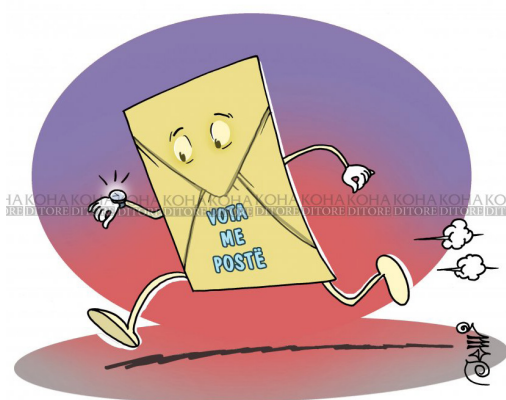
gjatë fushatës zgjedhore kanë investuar shuma të konsiderueshme në fushatën personale për të fituar vend në parlament dhe privilegjet e deputetit. Investimet me shuma të konsiderueshme të kandidatëve për të arritur zëri i tyre tek qytetarët gjatë fushatës zgjedhore, në mënyrë që kjo të përkthehet në votë për deputet.

Vota e diasporës: e shtrenjtë dhe me sfida

Në zgjedhjet e fundit vota e diasporës ka qenë njëri nga debatet i cili u shtjellua. Për javë të tëra, pjesëtarët e diasporës kanë shprehur frustrimin dhe hutimin e tyre rreth procesit në rrjete sociale si pasojë e mungesës së informatave me kohë dhe të qarta nga KQZ-ja. Plot votues të diasporës kanë raportuar që kanë paguar dhjetëra euro në formë të tarifave për dërgesa të shpejta që të sigurohen se votat e tyre do të numërohen, por duke marrë parasysh pengesat botërore të shërbimeve postare të shkaktuara nga pandemia COVID-19 dhe sistemi i dobët postar në Kosovë, ende nuk ka garanci që ato do të arrijnë para afatit të fundit më 21 shkurt.

20

21

Shenja: Vota e diasporës: e shtrenjtë dhe sfiduese

Shenjuesi: Dy qytetarët të Kosovës që jetojnë në diasporë duke e vendosur zarfin me votën brenda në kutinë postare dhe faktura valutore e kushtimit të votimit. Një zarf duke vrapuar dhe duke shikuar orën në të cilën shkruan “vota me postë”.

E shenjuara: Diaspora e habitur me vlerën kushtuese të votimit me postë. Vota e diasporës një nga sfidat kryesore kishte edhe atë se a do të arrinte në kohën e përcaktuar.

Miti: Vota me postë i kushtoi shumë diasporës gjatë votimit. Vota me

postë përveçse i kushtoi shuma ta papritura diasporës, ajo ishte në luftë edhe me kohën.

Sondazhet jo të mirëpritura

Sondazhet kanë qenë pjesë përbërëse e zgjedhjeve të fundit në Kosovë. Ato janë organizuar nga grupe të ndryshme, por edhe nga vetë partitë. Por, këto sondazhe shpeshherë nuk kanë qenë të mirëseardhura. Shpeshherë janë konsideruar se kanë agjendë të caktuar. Në raste, ato kanë përplasur partitë politike ndërmjet vete.

22

Shenja: Sondazhe, shënim i mirëpritur

Shenjuesi: Kandidatët duke ecur në drejtim të tabelës ku shkruan “zgjedhjet” dhe duke u sulmuar nga letra në formë aeroplani në të cilat shkruan “sondazhe”.

E shenjuara: Kandidatët nuk u kanë besuar dhe nuk u ndanë të kënaqur nga sondazhet e realizuara dhe i kanë kundërshtuar ato.

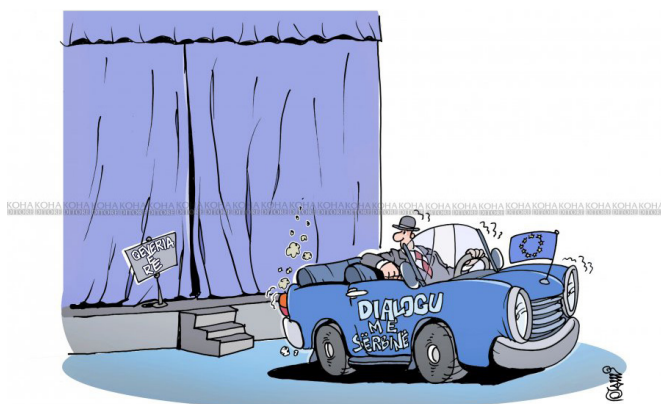
Miti: Sondazhet e realizuara nga grupe të caktuara nuk ishin të mirëpritura gjatë fushatës nga partitë politike dhe kandidatët, sepse ato dikë e vendosnin më poshtë e dikë më lartë dhe u duhej të mbroheshin nga to.

Dialogu me Serbinë: vazhdon

Çështja e dialogut me Serbinë nuk ka zënë shumë vend në fushatën elektorale në Kosovë për zgjedhjet e 14 shkurtit, ndonëse kohë pas kohe nga disa parti politike nuk ka munguar retorika nacionaliste në raport me Serbinë. Sidoqoftë, është vlerësuar se në Kosovë janë të vetëdijshëm se dialogu me Serbinë do të jetë një ndër sfidat e para me të cilat do të përballlet qeveria e re cilado qoftë ajo. Bashkimi Evropian, nga ana tjetër,

thotë se ky mekanizëm ndërmjetësues po punon që dialogu Kosovë-Serbi të rifillojë sapo të formohet qeveria e re në Kosovë.

23

Shenja: Dialogu me Serbinë: në vazhdon

Shenjuesi: Një makinë e kaltër me flamur të BE-së në të cilën shkruan “Dialogu me Serbinë”, duke pritur para një platoje me perde ku na tabelë shkruan “qeveria e re”.

E shenjuara: Kush do të vazhdojë bisedimet me Serbinë.

Miti: Kushdo që të ngjitet në skenën e qeverisë, BE-ja e pret për të vazhduar bisedimet me Serbinë. Dialogu vazhdon.

Përfundim

Karikaturat politike vizatohen brenda kornizës së politikave të përgjithshme botuese të gazetave sot. Karikaturat nuk hezitojnë të shprehin pa matur (nga natyra e tyre) çështjet që gazetat nuk mund të shkruajnë në tituj shumicën e kohës.

Në studim, u analizuan 23 karikatura politike të botuara në gazetat kombëtare gjatë një muaji para zgjedhjeve të përgjithshme të 14 shkurtit 2021 në Kosovë. Në kuadër të studimit janë nxjerrë mitet (sipas analizës semiologjike të Barthes-it) që u pasqyruan në karikaturat e fushatës parazgjedhore dhe zgjedhore (zyrtare) të zgjedhjeve të 14 shkurtit 2021 në Kosovë.

Tetë ishin mitet që e karakterizuan fushatën zgjedhore dhe parazgjedhore bazuar në analizën e karikaturave.

Qytetari bëhet i rëndësishëm në kohë të zgjedhjeve dhe premtimet

e ekzagjeruara janë dy mite që u vunë në pah edhe në këtë fushatë parazgjedhore dhe zgjedhore në Kosovë. Këto dy mite zënë vend në çdo fushatë zgjedhore. Ndërkohë, *aderimet dhe investimet e kandidatëve politikë për pozitën e deputetit* është një nga mitet që zuri vend në karikaturat e analizuara që njëkohësisht është një nga temat që ka qenë pjesë e fushatave zgjedhore në Kosovë.

Siç dihet, zgjedhjet e 14 shkurtit u realizuan në kohë pandemie dhe gjatë fushatës parazgjedhore dhe zgjedhore u pa që nuk u respektuan masat e vëna nga vetë politikanët për hir të fushatës, që bëri që miti *për mosrespektimin e masave anti-covid të zërë vend në këtë fushatë. Debatet televizive: gjuhë e ulët dhe pa analiza si dhe sondazhet* ishin dy mitet tjera që rezultuan nga analiza e karikaturave e që në fushatë zgjedhore në Kosovë kanë zënë hapësirë të madhe. *Vota e diasporës: e shtrenjtë dhe me sfida*, është miti tjetër që u karakterizua ndërsa *Dialogu me Serbinë: vazhdon*, është miti që në vazhdimësi përcillet në fushatat zgjedhore në Kosovë.

Në bazë të miteve arrijmë në përfundim se gjatë fushatës zgjedhore qytetari bëhet i rëndësishëm për kandidatët për shkak se posedon mundësinë e votës dhe kështu kandidatët kërkojnë votën e qytetarit me premtime ekzagjeruese. Përkundër që zgjedhjet u zhvilluan në kohë pandemia masat anti-covid nuk u respektuan gjatë fushatës zgjedhore. Debatet televizive më shumë e tendosën votuesin sesa e informuan në bazë të përmbajtjes që ofruan. Edhe pse kandidatët investuan dhe po ashtu ateruan nëpër parti të ndryshme ata nuk u ndanë të kënaqur me sondazhet që publikoheshin nga grupe të caktuara. Gjatë këtyre zgjedhjeve vota e diasporës u karakterizua me sfida materiale dhe kohore. Ndërkaq dialogu me Serbinë mbetet tema bosht e zgjedhjeve në Kosovë derisa të marrin derisa të marrin fund bisedimet në mes dy shteteve.

Si rezultat i analizës, karikaturat e Jeton Mikullovcit të publikuara në gazetën Koha Ditore kryesisht kanë pasqyruar procesin dhe dukuritë që e kanë karakterizuar fushatën zgjedhore dhe parazgjedhore. Për dallim nga karikaturat botërore të cilat portretizojnë liderët e partive që përfaqësojnë partitë apo konkurrencën midis partive dhe udhëheqësve, karikaturat e analizuara shtjelluan dhe kritikuan fenomenet të cilat e karakterizuan këtë proces.

Literatura

A brief history of caricature - chapter one. (2014). Vizituar më (22.08.2021), <https://www.oddonkey.com/odd-blog/a-brief-history-of-caricature/2014/2/3>

Barthes, R. (2016). *Mitologjitë*. Tiranë: Pika pa sipërfaqe.

Barthes, R. (2018). *Göstergebilimsel Serüven*. İstanbul:Yapı Kredi Yayınları.

Bayram, Y. (2009). Türkiye’de Siyasi Karikatürün Yeri ve 11’nci Cumhurbaşkanlığı Seçimine İlişkin Siyasi Karikatürlerin Çözümlemesi. *Selçuk İletişim*, 6(1), 107–123.

Becker, K. (2008). The Power of Pictures in Journalistic Discourse. As News, as Commentary, as Art. Në E. Eide, R. Kunelius, & A. Phillips (Ed.), *Transnational Media Events The Mohammed Cartoons and the Imagined Clash of Civilizations* (ss. 117–132). Göteborg: Nordicom.

Brummett, P. (2000). *Image and Imperialism in the Ottoman Revolutionary Press, 1908–1911*. New York: State University of New York Press.

Cohn, N. (2012). Comics, Linguistics, and Visual Language: The Past and Future of a Field. Në *Linguistics and the Study of Comics* (ss. 92–118). London: Palgrave Macmillan UK. https://doi.org/10.1057/9781137004109_5

Fiske, J. (1990). *Introduction to Communication Studies*. (J. Fiske, Ed.) (2. baskı). London: Routledge.

Göçek, F. M. (1998). Political Cartoons as a Site of Representation and Resistance in the Middle East. Në F. M. Göçek (Ed.), *Political Cartoons in the Middle East* (ss. 1–12). Princeton: Markus Wiener Publishers.

Greenberg, J. (2008). Framing and Temporality in Political Cartoons: A Critical Analysis of Visual News Discourse. *Canadian Review of Sociology/Revue canadienne de sociologie*, 39(2), 181–198. <https://doi.org/10.1111/j.1755-618X.2002.tb00616.x>

Kemnitz, T. M. (1973). The Cartoon as a Historical Source. *Journal of Interdisciplinary History*, 4(1), 81. <https://doi.org/10.2307/202359>

Lynch, B. (1926). *A History Of Caricature*. London: Faber and Gëyer.

Navasky, V. S. (2013). *The art of controversy: political cartoons and their enduring poëer*. Neë York: Alfred A. Knopf.

Ollivier, B. (2015). *Shkencat e komunikimit: teori dhe arritje*. Tiranë: Papirus.

Shand-Baptiste, K. (2019). Political cartoonists are out of touch – it’s time to make way for memes. Vizituar më (22.08.2021), <https://theconversation.com/political-cartoonists-are-out-of-touch-its-time-to-make-way-for-memes-116471>

Silaški, N., & Đurović, T. (2019). The journey metaphor in Brexit-related

political cartoons. *Discourse, Context & Media*, 31, 100318. <https://doi.org/10.1016/j.dcm.2019.100318>

Streicher, L. H. (1967). On a Theory of Political Caricature. *Comparative Studies in Society and History*, 9(4), 427–445.

Strømsted, E. B. (2017). Ëhen Caricature Meets Resistance. Në E. Frey, M. Rhaman, & H. El Bour (Ed.), *Negotiating Journalism. Core Values and Cultural Diversities* (ss. 121–136). Göteborg: Nordicom.

Ukshini, B. (2021). *Zgjedhje në kohë pandemie: Menaxhimi kundrejt Pasojave*. Prishtinë.

Wechsler, J. (1981). Caricature, Newspapers, and Politics- Paris in the 1830's. *Studies in Visual Communication*, 7(4), 2–29.

Karikaturat

- (1) 20.01.2021 (<https://www.koha.net/karikatura/254892/karikatura-e-dites/>)
- (2) 18.01.2021 (<https://www.koha.net/karikatura/254554/karikatura-e-dites-18-01-2021/>)
- (3) 11.02.2021 (<https://www.koha.net/karikatura/258080/karikatura-e-dites/>)
- (4) 10.02.2021 (<https://www.koha.net/karikatura/257927/karikatura-e-dites/>)
- (5) 09.02.2021 (<https://www.koha.net/karikatura/257754/karikatura-e-dites/>)
- (6) 25.01.2021 (<https://www.koha.net/karikatura/255588/karikatura-e-dites-25-01-2021/>)
- (7) 19.01.2021 (<https://www.koha.net/karikatura/254738/karikatura-e-dites/>)
- (8) 04.02.2021 (<https://www.koha.net/karikatura/257077/karikatura-e-dites/>)
- (9) 01.02.2021 (<https://www.koha.net/karikatura/256599/karikatura-e-dites-01-02-2021/>)
- (10) 29.01.2021 (<https://www.koha.net/karikatura/256198/karikatura-e-dites-29-01-2021/>)
- (11) 28.01.2021 (<https://www.koha.net/karikatura/256028/karikatura-e-dites/>)
- (12) 12.02.2021 (<https://www.koha.net/karikatura/258222/karikatura-e-dites-12-02-2021/>)

- (13) 06.02.2021 (<https://www.koha.net/karikatura/257378/karikatura-e-dites/>)
- (14) 26.01.2021 (<https://www.koha.net/karikatura/255742/karikatura-e-dites/>)
- (15) 22.01.2021 (<https://www.koha.net/karikatura/255205/karikatura-e-dites-22-01-2021/>)
- (16) 17.01.2021 (<https://www.koha.net/karikatura/254432/karikatura-e-dites-17-01-2021/>)
- (17) 16.01.2021 (<https://www.koha.net/karikatura/254346/karikatura-e-dites/>)
- (18) 08.02.2021 (<https://www.koha.net/karikatura/257608/karikatura-e-dites-08-02-2021/>)
- (19) 02.02.2021 (<https://www.koha.net/karikatura/256770/karikatura-e-dites/>)
- (20) 05.02.2021 (<https://www.koha.net/karikatura/257242/karikatura-e-dites-05-02-2021/>)
- (21) 03.02.2021 (<https://www.koha.net/karikatura/256943/karikatura-e-dites/>)
- (22) 27.01.2021 (<https://www.koha.net/karikatura/255896/karikatura-e-dites/>)
- (23) 31.01.2021 (<https://www.koha.net/karikatura/256458/karikatura-e-dites-31-01-2021/>)

Dijital Yerliler ve Manipülasyonla Gelen Değişim

Furkan Düzenli¹

Özet: Bilgi çağı olarak isimlendirilen günümüzde özellikle internet kullanıcıları, bilgiye oldukça zahmetsiz bir şekilde ulaşabiliyorlar. Bu kolaylığa rağmen doğru bilgiye ulaşmak bir o kadar zor ve meşakkatli oluyor. Özellikle sosyal medyada doğru bilgi yanlış bilgiler içinde kaybolmakta, genellikle manipüle edilerek, silinip gitmektedir. Ansiklopedilerin günümüzdeki şekli olan “Google” ve diğer arama motorları ne yazık ki kullanıcılarına çoğunlukla manipüle edilmiş bilgileri verebiliyor. Teknolojiden eğitime, haberlerden eğlenceye çok geniş yelpazede çöp bilgi kullanıcıların karşısına çıkıyor.

Ansiklopediyi yazan düşünce yapısı ile arama motorlarını kullanıma sunan düşünce yapısı temelde benzerlikler gösteriyor. Fakat etki alanlarına bakıldığı zaman durumun daha net fotoğrafı çekilebiliyor. Her iki şekli karşılaştırıldığında; Ana Britannica'nın Altıncı Baskısının toplamda 16.017 sayfa olduğunu biliyoruz. Yeni nesil ansiklopedi Google'da sadece “Balkanlar” sözcüğü aratıldığında karşınıza bir saniyeden daha kısa bir sürede dil ve bölge daraltması ile birlikte 3.740.000 sonuç çıkıyor. Bu örnek iki şeklin etki alanı ve manipülasyon noktasında önemli ipuçları veriyor.

Dijital dünyanın tam ortasında yer alan ve “dijital doğanlar” isimlendirmesiyle literatürde karşılık bulan günümüz kuşağına çalışmanın başlığında olduğu gibi “dijital yerliler” denilecektir. Dijital yerliler kavramının günümüz gençliğini benzerlerinden daha geniş ele aldığı ve daha net tanımladığı açıktır.

¹ Öğretim Görevlisi, Düzce Üniversitesi furkanduzenli@duzce.edu.tr

Marc Prensky tarafından 1990 sonrası doğan kuşağı tanımlamak için kullanılan Dijital Yerliler (Digital Natives) tamamıyla dijitale kanalize olmuş, öğrenme, araştırma, eğlenme ve bir çok farklı amaçla teknolojik ürünleri kullanan ve dijital dünyanın dilini ana dilleri olarak benimsemiş kuşağı ifade ediyor. “Dijital çağın yerlileri” olarak ifade edilen bu kuşağın yanı sıra bir de teknolojiyi sonradan yakalamaya çalışan “dijitale taşınanlar” veya “dijital göçmenler” mevcuttur ki toplumsal dönüşüm; bu iki kuşak arasındaki ilişki ve çatışma sonrasında ortaya çıkmaktadır.

Teknolojik gelişmelere paralel olarak değişen medya ise eski gücünü arttırarak toplumsal kontrol mekanizması görevini yerine getirmeye devam ediyor. Değişimin çift taraflı gerçekleştiği de göz önünde bulundurulduğunda medyanın değişen yapısı içerisinde manipülasyon ve dezenformasyona ayrıca yer ayrılması gerekiyor.

Peki yeni medyanın manipülasyonu sevmesinin arkasında ne yatıyor? Dijital yerliler manipülasyonu ne için kullanıyor? Yeni medyanın yeni aktörleri olan trollerin, fenomenlerin motivasyon kaynakları neler? Onları böyle davranmaya iten psikolojik sebepler mi? Çalışma bu sorulara ve ortaya çıkan sonuçlara cevap üretmeyi amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Sosyal Değişim, Yeni Medya, Dijital Kültür, Dijital Dönüşüm, Toplumsal Yapı

Giriş

İlk insandan günümüze kadar değişmeyen belirli olgular vardır. İletişim ve haberleşme bu olguların başında sayılabilir. Günümüzde hızlı değişen haberleşme algısı ve pratikleri, farklı beklentilerle birlikte yeni medya arayışlarını ortaya çıkarmıştır.

Teknolojinin son sürat ilerlediği günümüzde haberleşme ve iletişim kanalları geleneksel platformlardan mobil kanallara transfer olmuş, her bireyin cebine kadar girmiştir. Bugün mobil telefonlar sayesinde her birey gazeteci olarak sosyal hayatın içerisinde yer alıyor. Böylece konvansiyonel medya yerini yeni medya araçlarına bırakıyor.

Yeni medya çalışmanın tamamında dile getirileceği kavramsallaşmayla sosyal medya, kullanıcılarının birçok uygulama sayesinde yaşadıkları anı paylaşmaktan, duyduğu, gördüğü olayı haberleştirmeye kadar çok farklı alanlarda paylaşımlar yaptığı, kendilerine sosyal bir hayat kurarak diğer bireylerle etkileşim içine girdikleri yaşam alanına dönüşüyor.

Sosyal medyanın gücü şüphesiz ki yadsınamaz. Özellikle yeni medyanın yeni aktörlerinin etkileşim ve şöhret amaçlı paylaşımlarının ekonomik kazanca dönmesi gençler arasında yeni bir furyanın başlamasına ve internet dünyasının yeni ekmek kapısı olmasına neden olmuştur. Etkileşim için yapılanlar bir yana bile isteye yapılan yönlendirmeler ve algı operasyonları ise toplum hayatına taşınmaya başlamıştır.

İçerisinde yaşadığımız “dijital dünyanın” kurumsallaşması internet teknolojilerinin sınırsız ve sonsuz gelişim sergilemesi ile mümkün oldu. Dijital dünyayı benimseyen bireylerin kendilerine teknoloji temelli hayat düzeni kurmaları ise toplumsal değişimde öncü rol oynamalarına neden oldu.

Yaşadığımız değişimi içselleştiren ve değişimin yönlendiricisi olan kuşağa “dijital yerli” adı verildi. Dijital yerli denildiğinde bahsi geçen dijital dünyaya doğan bireyleri anlıyoruz. Literatürde “Z Kuşağı” olarak da isimlendirilen 1990 sonrası doğumlu olanları ifade eden kavram dijital çağın dinamiklerine uygun olarak yetişen ve hayatlarını şekillendiren kuşağı anlatıyor. “Dijital göçmenler” ise 1990 öncesi doğan kuşağı anlatmak için kullanılıyor. Dijital göçmenler her ne kadar dijital yerliler kadar bu çağa ait olsalar da bu çağın yerlileri kadar çağın dinamiklerine dahil olmamaktadırlar.

Çalışmanın birinci bölümünde yukarıda ifade edilen kavramların tanımları yapılarak, medyanın yaşadığı değişim ve yeni medyanın toplumsal etkinliği tartışılacaktır.

Bilgi bombardımanına tutulduğumuz, sosyal medya kullanımının ve kullanıcılarının sürekli arttığı günümüzde yeni bir kavram da literatüre dahil oldu: Post-truth (hakikat sonrası). Sosyal medya kullanımının hızla arttığı ve sadece dijital yerlilerin değil dijital göçmenlerin de içerik üreticisi olduğu post-truth çağında bilgi akışı da bu hıza ayak uydurmaktadır.

Her kullanıcının haber öznesi olabildiği, aynı şekilde haber aktörü de olması, bilginin daha hızlı yayılmasına yol açmaktadır. Kurumsal kontrolden bağımsız gerçekleşen bilgi akışı manipülasyona, dezenformasyona ve yalana alan açmakta böylece hakikat popülariteye kurban edilmektedir.

İkinci bölümde post-truth kavramı çerçevesinde; manipülasyon, dezenformasyon, misenformasyon ve hakikatin değersizleştirilmesi tartışmaları yapılacaktır. Ayrıca manipüle edilmiş bilginin topluma yansımaları ve toplumun değişiminde oynadığı rol de güncel örneklerle tartışılacaktır.

Son bölümde ise dijital yerlilerin hem sosyal yapı içerisinde ortaya koydukları roller hem de değişimin yönlendiricisi konumunda dijital yerliler projeksiyonu sunulacaktır.

Dijital Yerlilerle Gelen Yeni Medya

İnsanlık tarihi boyunca her bir toplum; kendisini oluşturan insanların, içinde yaşanılan çağın ve bilginin özelliklerine göre, benzer tecrübelerin, benzer istek ve düşünce tarzlarının etkisiyle kendi kültür ve medeniyetini oluşturmuştur.

Çağın özellikleri o çağın çağdaşlarına göre isimlendirilmiş, ortaya konulan başat özellikler çağa damgasını vurmuş ve çağ o isimle anılmıştır. İnternetin ve teknolojinin son hızla geliştiği çağımıza önce bilgi toplumu ardından da dijital dünya denilmesi bu nedenledir. (Pilcher, 1994, s. 481)

Yaşanılan değişim iki kavramı ön plana çıkarmıştır. Marc Prensky'nin "Dijital Doğanlar, Dijital Göçmenler" isimli çalışmasında bahsettiği bu iki kavram yaşanılan çağın değişiminde iki farklı düşünce ve davranış yapısını da ortaya koyuyor.

Çalışmanın ilk bölümünde öncelikle bahsi geçen "Dijital Yerli" ve "Dijital Göçmen" kavramları detaylı olarak aktarılarak, medyanın yaşadığı dönüşüm ve ortaya çıkan yeni medyanın toplum üzerindeki etkinliği tartışılacaktır.

Dijital Yerliler ve Dijital Göçmenler Kimdir?

İnsanlık tarihi boyunca farklı dinamiklerin etkilediği, coğrafi şartların şekillendirdiği, ortaya konulan bilginin hayat felsefesi oluşturduğu, ve bütün bu değişkenlerin bahsi geçen insan topluluğunun hayat tarzını oluşturduğu zaman dilimleri var olagelmıştır.

Aynı zaman diliminde yaşamış insanların benzer özellikler, benzer istekler ve beklentiler, benzer davranış şekilleri ve hayat tecrübeleri ortaya koyduğu kabul edilmektedir. Buna kuşak, jenerasyon, akran grubu veya nesil denilmektedir. (Turhan, Okcu, 2018, s. 139)

Bu kuşaklara yaşadıkları çağın genel özelliklerine göre farklı isimler verilmektedir. (Pilcher, 1994, s. 481) Bu isimlerin en popüler olanları ve ilk akla gelenleri olmaları nedeniyle 68 Kuşağı, X Kuşağı, Y Kuşağı, Alfa Kuşağı örnek olarak ifade edilebilir.

Modern günümüz çağının dönüşümünde rol oynayan başat kurumun bilgi ve teknoloji olması nedeniyle “bilgi toplumu” olarak isimlendirilen günümüz toplumları içerisinde yeni doğan kuşaklara da Prensky’nin ifadesiyle “dijital yerliler” (Prensky, 2001, s. 1), Tapscott’ın ifadesiyle “ağ jenerasyonu” (Tapscott, 1997, s. 37), Rideout ve Hamel’in ifadeleriyle ise “medya aileleri” (Rideout ve Hamel, 2006) denilmektedir.

Literatürde dijital yerliler tanımlaması, özellikle 1990 sonrasında doğan kuşağı tanımlamak için kullanılan birçok kavramdan en popülerleri hâline gelmiştir. Dijital yerliler kavramını kullanan Prensky’e göre yeni jenerasyon kendilerinden öncekilere oranla fazlasıyla radikaldir. (Turhan, Okcu, 2018, s. 149)

Bir başka dijital yerliler tanımı ise; 1980’den sonra doğan, dijital araç ve gereçleri hayatlarının ayrılmaz bir parçası haline getiren, teknolojinin gereklilik hâline çıkarak günlük hayatın değişilmez rutini hâline geldiği ve bireylerin kendilerini ifade ederken kendilerine özgü bir dil oluşturan çocuklar ve gençler şeklindedir (Bilgiç, vd, 2011: 2).

Dijital yerliler elbette kendilerinden önceki kuşaklardan farklı birtakım özelliklere sahiptirler: (Bilgiç vd., 2011: 4)

* Yazı yerine grafik ve video tercih ederler.

* Akademik bir makale yerine Wikipedia bilgisi şeklinde kapsül bilgi tercih ederler.

- * Oyunlaştırmayı ciddi çalışmalar yerine tercih ederler.
- * Keşfederek öğrenmeyi tercih ederler.
- * Birçok işi aynı anda yapmayı tercih ederler.

Dijital yerlilerin düşünme, davranış ve öğrenme biçimlerine baktığımız zaman bilgiye erişimde hızın, görsel algının ve eğlencenin başrolde olduğu görülür. Bilgiye ulaşırken okunacak yazının kısa ve öz olması, içeriğin sıkıcı yazılar yerine görsel ve videolar şeklinde olması, tek bir konu yerine birçok farklı konuyu içinde barındırmasını tercih ederler.

Dijital yerlilerin düşünme ve davranış biçimleri onların sosyalleşmesine yardımcı olan teknolojik araçlar sayesinde olmaktadır. Teknolojiyi kullanma şekilleri, bilgiyi elde etme ve bilgiye yön verme şekline dönüşmekte ve böylece dijital yerliler diğer kuşaklardan ayrılmaktadır.

Tapscott'ın çalışmasında belirttiği gibi dijital yerlilerin hayatlarını belirleyen belli başlı unsurlar bulunmaktadır: (Tapscott, 1997: 77)

- * Hız
- * Özgürlük
- * Dürüstlük
- * Araştırma
- * Kişiselleştirme
- * Eğlence
- * İnovasyon
- * Birlikte Çalışma

Dijital yerliler kavramıyla ilgili yapılan çalışmalarda farklı tanımlamalar ve özellikler ortaya çıkmaktadır. Bu farklılığın nedeni elbette ki çalışmaların yapıldığı dönem ve şartlar itibarıyla farklılıklar ortaya koymasına olabileceği gibi bazı kaynakların kuşakları farklı zaman dilimleri içerisinde tanımlamalarından da kaynaklanmaktadır.

Çalışmada dijital yerliler denildiğinde Prensky'nin ifadesiyle; teknolojik dili ana dili gibi doğuştan öğrenen ve konuşan, hayatlarını dijital teknoloji ile kuşatmış olanlar anlaşılacaktır. Tanımlamanın önemi kavramı ve jenerasyonu doğru anlamının da ön koşuludur.

Dijital yerlileri bu şekilde tanımladıktan sonra "dijital göçmenlerin" kim olduğuna bakmak gerekmektedir. Dijital göçmenler; dijital çağda doğmamış, dijital çağın şartlarına sonraki dönemlerinde ulaşmış olan insanlardır (Prensky, 2001, s. 3). Böylece dijital dünyaya göçmen olarak gelmişlerdir ve bu dünyada kendi yollarını bir şekilde bulmuşlardır (Palfrey ve Gasser, 2008, s. 296).

Dijital göçmenlerin teknolojiyi kullanma veya teknolojiden yararlanma amaçları muhakkak bir gereksinimden kaynaklanmaktadır. Dijital yerlilerin bu araçları hayatlarının bir parçası hâline getirmelerine karşın dijital göçmenler az da olsa değişimle birlikte hâlen daha bu araçlardan faydalanmayı amaç edinmektedirler (Bilgiç, vd. 2011, s. 2).

Dijital göçmenler sonrasında içine girdikleri bu dünyaya adapte olurlarken alışkanlıklarını da bir kenara bırakmıyorlar. Arafta kalmak olarak tanımlanabilecek bu duruma en güzel örnek bilgiye ulaşma konusunda verilebilir. Yapılan araştırmalar dijital göçmenlerin öğrenme konusunda öncelikle basılı kaynaklara müracaat ettiğini, sonrasında internete güvendiklerini göstermektedir. Elbette bu yaklaşımın yaşla doğru orantıda olduğunu da kabul etmek gerekir.

1980 öncesinde doğanlara dijital göçmenler diyen Prensky, bu yaş grubunun teknolojiyi faydaları eksenin kullandıklarını gözden kaçırmaktadır. En basitinden kâğıt ve kalem kullanmanın hâlâ devam etmesine rağmen, bu yaş grubunun zaman zaman bilgisayar, tablet veya akıllı telefonlarını faydaları doğrultusunda belirli amaçlarla kullanmaya başladıkları da görülmektedir.

1970 öncesi doğanlarla ilgili literatürde arafta olma durumunu da göz önünde bulundurarak yeni bir kavram kullanıma girmiştir: “Dijital melezler” (Yıldız, 2012. s. 821)

Teknolojiye hakim, dijital yerliler gibi bilgiye ulaşma ihtiyacını internet üzerinden gerçekleştiren, sosyalleşme araçlarını akıllı telefonları ile kullanan, kitap ve dergi gibi basılı kaynaklardan vazgeçmeden, dijital kaynakları da ihmal etmeyen bu nesil, hem dijital yerlilere hem de dijital göçmenlere benzemekte aynı zamanda da ayrışmaktadır.

Yapılan tanımlar bireyin teknolojiyi kullanma ile olan ilişkisine göre değişmektedir. Teknoloji kullanımının birey için zor veya kolay olması, bireyin teknolojiye adapte olması süreci ve kullanım şekli onun dijital yerli, göçmen veya melez olarak isimlendirilmesine neden olmaktadır.

Medyanın Yaşadığı Dönüşüm

Günümüz dünyasında yaşanan teknolojik gelişme ve değişim elbette medyayı da etkilemektedir. Günlük hayatın rutini hâline gelen ve salt iletişim ve haberleşme aracı olmaktan çıkan yeni medya teknolojileri, insanların haber alma ve habere ulaşma beklentilerini de değiştirmiştir.

Gelişen teknoloji ile birlikte her birey aynı anda hem haberin kendisi hem de habercisi olmaktadır. Akıllı telefonların her cebe girmesiyle birlikte zamana ve mekâna bağlı kalmadan internete ulaşılabilmesi, bireyin çevresinde olan biteni anlık olarak paylaşabilmesine, yapılan paylaşımları aktarabilmesine, yorumlayabilmesine veya eleştirebilmesine imkân sağlamaktadır.

Artık kimse akşam ülke veya dünya gündemini takip etmek için akşam haberini beklemek durumunda değil. Böylece kimse bir televizyon kanalına veya gazeteciye de mahkum değil, kendi haberini kendisi oluşturabiliyor ve paylaşabiliyor.

Küresel köy olarak literatürde ifade edilen; (McLuhan, 2001, s. 8) bireyin medya aracılığıyla yeniden bir araya gelmesi düşüncesi günümüzde artık çok daha kısa süre ve çok daha fazla kişiye ulaşabilmektedir. Teknoloji araçları sayesinde anlık olarak dünyanın birçok farklı bölgesini takip edebiliyoruz. Dolayısıyla bu gelişme medyanın da dönüşmesine ön ayak olmaktadır.

Medya kullanılmaya başladığı günden beri uzakları yakın etmişken, günümüzde internet uzakları daha da yakına getirmiş ve süre kısıtlamasını da kaldırarak yeni bir sistem inşa etmiştir. Böylece medyanın var olan karakteri de değişime uğramıştır (Yanık, 2016, s. 4) Denilebilir ki teknolojinin gelişmesiyle birlikte günümüz şartlarında iletişimin her türlü ortamına ve türüne yeni medya denilmektedir (Dilmen, 2007, s. 110) Burada kullanılan “yeni” kronolojik olarak eskinin karşıtı değildir, sistemin dönüşümünü de ifade etmektedir.

Sınırları net olarak belirlenmemiş yeni medyaya erişim noktasında da denetim ve kontrol henüz yoktur. Denetimsizliğin özgürlük anlamına geleceği ifade edilse de, kontrolsüzlüğün farklı problemleri beraberinde getirdiği de gözden kaçırılmamalıdır. Genel olarak post-truht kavramı ile ifade edilen bu kontrolsüz durum çalışmanın ikinci bölümünde detaylı olarak ele alınacaktır.

Yapılan çalışmalarda yeni medyanın en belirgin özellikleri olarak; kitlesizleştirme, etkileşim ve eş zamansızlık ortaya çıkmaktadır (Rogers, 1996, s. 6). Everett Rogers bu üç özellik arasında özellikle etkileşime vurgu yapmaktadır. Etkileşim çılgınlığı olarak günümüzde karşımıza çıkan bu durum, insanların her anını, özel veya özel olmayan fark etmeden paylaşma hazzı sunması şeklinde gerçekleşmektedir.

Bir diğer özellik olarak eş zamansızlık gösterilebilir ki; yeni medya kullanıcılarının istedikleri zaman istedikleri bilgiye ulaşabilme özgürlüğü

sunmasıdır. Böylece birey istediği anda ulaştığı bilgiye hükmettiği duygusuna kapılmakta ve ortaya iradesini koyarak edilgen değil etkin olduğunu düşünmektedir. Geleneksel medyanın belirli bir yayın politikası ve akış çizelgesi şeklinde kullanıcıya ulaştığı düşünüldüğünde bu durum yeni medya için olumlu bir sonuç gibi karşımıza çıkmaktadır.

Hâlbuki bu durum tamamıyla bir illüzyondur. Yapılan paylaşıma istenildiği anda ulaşılması o paylaşımın doğru olduğu sonucunu doğurmamakla birlikte, bireyin gerçekleştirilmek istenilen algının bir parçası olarak kalmasını da değiştirmemektedir.

Böylece medyanın önüne getirilen yeni sıfatı ile yaşanan dönüşümün medya araçlarında olduğunu televizyon ve gazetelerin yerini internet araçlarının ve özellikle sosyal medya uygulamalarının aldığı ifade edilebilir.

Yeni Medyanın Toplumsal Etkinliği

Medyanın önüne getirilen sosyal veya yeni sıfatları onun temelde yerine getirdiği işlevi değiştirmemektedir. Sosyal medya kavramı, insanların birbirlerine ulaşmaları, insanların başka insanlarla bağlantı kurmaları ve ilişki ortaya koymaları, bir ürün ortaya koyarak bu ürünü satmayı, ki bu ürün bilgi olarak da karşımıza çıkmaktadır, hedeflemelerini ifade etmektedir (Safko, 2012, s. 41).

Dolayısıyla sosyal medya özelinde yeni medya; teknolojik gelişmelerin kullanılmasıyla gerçekleştirilen iletişim ortamlarını anlatmaktadır. Yeni iş modelleri, yeni sosyal yapılar ve yeni teknolojiler insanların kullanımına sunulmuş, böylece insanlara sosyalleşme imkânının yanı sıra yeni ekonomik kazanç kapıları açılması da sağlanmaktadır (İyiler, 2009, s. 9).

Yeni medyanın geleneksel medyanın aksine bilginin yayılma ve paylaşılma hızını arttırması, kullanıcılara karşılıklı etkileşim sunması toplumun yeni medyaya beklenenden daha hızlı adapte olmasını sağlamıştır (Talimciler, 2013, s. 16).

Elbette genellemeci bir yaklaşımla; medyanın birey veya toplum hayatı için tamamen zararlı veya tamamen yararlı şeklinde değerlendirilmesi doğru olmayacaktır. Yeni medya için de benzeri bir değerlendirme eksik olacaktır.

Yeni medyanın kitlelere ulaşım hızı bazı durumlarda olumlu sonuçlar doğuracaktır. Yakın zamanda ülkemizin yaşadığı 15 Temmuz Darbe Girişimi bunun en güzel örneğini oluşturmaktadır. Toplumun hızlı ve etkin bir şekilde

yönlendirilmesi teknolojik imkânlar sayesinde gerçekleştirilmiş ve daha önce başarıya (!) ulaşmış darbe girişimlerinin aksine bu giriş geri püskürtülmüştür.

Olumlu manadaki bu örnek elbette yeni medyanın avantaj hanesine yazılırken, yalanla bezenmiş birçok haber de olumsuz etki olarak dezavantaj hanesine yazılmıştır.

Dünyanın gündeminde yer alan “göçmenler” meselesi özellikle ülkemizde yeni medya araçlarında en çok manipüle edilen konuların başında gelmektedir. Bugüne kadar Suriyeli Sığınmacılarla ilgili çarpıtılan veya algı çalışmalarının en popüler örnekleri şöyle özetlenebilir: (Mülteciler Derneği, 2021).

- * Suriyeliler hastanede sıra beklemiyor.
- * Suriyeliler su, elektrik ve doğalgaz faturası ödemiyor.
- * Devlet Suriyeli öğrencilere 1200 lira burs veriyor.
- * Suriyeliler 5 yıl sonra Türk vatandaşı olacak.
- * Suriyelilerin telefon faturasını devlet ödeyecek.
- * Suriyeliler devletten maaş alıyor.
- * Suriyeliler istediği üniversiteye sınavsız giriyor.
- * Suriyeliler arabaları için vergi ödemiyor.
- * Seçimlerde Suriyeliler de oy kullanacak.
- * TOKİ evleri Suriyelilere bedava verilecek.
- * Suriyeliler devlet memuru olarak işe alınacak.

Oluşturulmaya çalışılan algıların ekonomik temelli yönlendirmeler olduğu açıkça karşımıza çıkmaktadır. Bunun nedeni ise elbette ekonomik açıdan zor zamanlardan geçen Türk halkının yönlendirilmesidir.

Ne yazık ki yalan haberlerin gerçekler kadar ilgi görmedi yeni medyada bu ve benzeri olumsuz durumların olumlu olan durumlara oranla daha fazla gündem olduğu görülmektedir. Dezavantaj hanesine yazılan bu durum toplumsal yapıya da doğrudan zarar vermektedir.

Yeni medya kullanıcılarının bireysel işlerini çok kolay ve hızlı bir şekilde gerçekleştirebilmeleri her zaman olumlu sonuçlar doğurmuyor. Bu hız ve yaygınlaşma manipülasyon ve dezenformasyonu ortadan kaldırmadığı gibi arttırarak beraberinde getiriyor. Mark Twain'e ithaf edilen fakat kullanımı daha eskilere dayanan bir söz konuyu özetliyor: “Gerçek ayakkabılarını giymeden, yalan dünyayı üç kez dolaşır.”

2017 yılında sosyal medya devi Facebook'un yapay zekâ araştırmalarının bir bölümünü "yalan haber" konusu oluşturdu (Facebook, 2021). Aynı şekilde Google yalan haberle mücadelede en büyük tehdit unsuru olan reklam yasağı ve arama sonuçlarında göstermemek gibi aldatıcı içerikle mücadele süreçleri başlattılar, (Google, 2021) çalışmalarında ne kadar etkili oldukları ise bu çalışmanın konusu değil.

Ülkemizde clickbait (tık tuzağı) olarak bilinen yöntem en ciddi haber sitelerinde dahi kullanılıyor ve kullanıcılar bile isteye bu haberlere tıklayarak, başlıkların aldatıcılığına inanarak, sayfalarda gerekli gereksiz birçok manipüle edilmiş bilgiye maruz kalıyorlar.

Hâlbuki haber; insanları bilgilendirme, eğlendirme, eğitime gibi misyonları olan kitle iletişim araçlarının, en önemli argümanı. Fakat bu özelliğinin çok uzağında kullanılıyor.

Oxford Üniversitesi'nin bir kuruluşu olan Reuters Enstitü, geçtiğimiz yıl "Dijital Haberler Raporu" yayınladı (Reuters, 2021). Konumuzla ilgili düşündürücü olan veri ise; Türkiye en çok sahte haberle, bir diğer deyişle en çok "uydurma" haber ile karşılaşan ülke olması: %49. Yani neredeyse her iki haberden bir tanesi uydurma haberdır. Rapora göre; katılımcılar sahte haber konusunda yayıncıları %75 ve platformları (%71) sorumlu tutuyor ve çözümün bu iki alanda olduğuna işaret ediyor.

Medya etiğine ilişkin geçmişten bugüne kadar devam eden etik değerler sorunu internetin her bir cebe girmesiyle artarak devam etmektedir. Doğruluk kontrollerinin yapılmaması ve kullanıcıların bu tarz haberlere ilgi göstermesi etik değerlerin önümüzdeki günlerde de popüleriteye heba edileceğinin göstergesi olmaktadır (Chakraborty, vd. 2016).

Manipülasyon ve Dezenformasyon Çağı

Bilgi çağı olarak isimlendirilen günümüzde bilgiye ulaşım oldukça zahmetsiz bir şekilde gerçekleşmektedir. Buna rağmen doğru bilgi sayısının ve ulaşımının ise bir o kadar zor ve meşakkatli olduğu göze çarpmaktadır.

Ansiklopedilerin yerini alan "Google" ve diğer arama motorları ne yazık ki her seferinde bizlere doğru bilgi vermiyorlar. Teknolojiden eğitime, haberlerden eğlenceye çok geniş yelpazede çöp bilgi (junk news) kullanıcıların karşısına çıkıyor.

Günümüz her ne kadar manipülasyon ve dezenformasyonla anılır

olsa da, yalan insanlık tarihi kadar eski bir gerçekliktir. Yeni olan durumsa bireylerin gerçeklerden daha çok manipüle edilmiş bilginin oluşturduğu yönü değiştirilmiş algıları tercih ediyor olmaları.

Çalışmanın bu bölümünde post-truth, manipülasyon, misenformasyon ve dezenformasyon kavramları incelenecektir. Sonrasında yeni medyanın manipülasyonun önemli bir aracı olması ile insanların gerçeklikten uzak dijital dünyada kurdukları sanal gerçeklik ve bu bilginin topluma yansımaları tartışılacaktır.

Son kısımda ise yine yeni medyanın manipülasyona etkisi ile toplumun içselleştirdiği bu durum karşısında takındığı tavır da örnekleriyle ifade edilecektir.

Post Truth, Manipülasyon ve Dezenformasyon

Sanayi sonrası toplumların gündeminde kendisine sıklıkla yer bulan iletişim ve bilişim sektörlerindeki gelişim, sadece bilimsel gelişme olarak değil sokakta da karşılık bulmaktadır. Özellikle iletişim teknolojilerinde görülen hızlı değişimler toplumların yapısında da olumlu veya olumsuz etkiler göstermektedir.

İlk örneklerini sanayi sonrası toplumları inceleyen Daniel Bell'de bulduğumuz ve "bilgi" ile karakterize edilen yeni toplumsal düzende; toplum, ekonomi ve politika dönüşümlerini bilginin kilit rolü sayesinde gerçekleştirmektedir.

İlerleyen bölümlerde incelenecek olan, "toplumu olumlu manası ile dönüştüren bilgi günümüzde neden olumsuz ve yanlış yönlendirmelerin öznesi konumuna geldi?" sorusunun cevabına geçmeden önce kavramların güncel tanımlarına yer vermek gerekmektedir.

Oxford Sözlüğü bir anda popüler olup gündemin üst sıralarına oturan bir kavramı tanıttı: Post-truth (Hakikat sonrası). Kavram, 2016'da yılında literatüre kazandırıldığında bir önceki yıla göre %2000 gibi önemli bir kullanım artışına sahipti. (McIntyre, 2018, s. 1)

Yılın kavramı da seçilen post-truth; "kamuoyunu şekillendirmede nesnel gerçeklerin duygulardan ve kişisel inançlardan daha az etkili olması" şeklinde tanımlanıyor (Oxford Languages, 2020).

Kavramın tarihsel geçmişine bakacak olursak; 1992 yılına gitmemiz

yeterli olacaktır. Sırp asıllı Amerikalı senaryo ve oyun yazarı Steve Tesich'in kaleme aldığı yazıda tanımlanan kavram, bizleri Watergate Skandalı'na kadar götürüyordu.

Tesich'e göre; Körfez Savaşı sırasında Amerikan halkı, hükümetlerinin kendilerini savaşın gerekliliği konusunda kandırmasını bekliyordu. Bunun için de önemli sebepleri vardı: Vietnam Savaşı. Vietnam Savaşı sırasında yaşanan insanlık suçlarının tekrarlanmamasını isteyen halk, bu konuda hükümetlerinin kendilerine açıkça yalan söylemesini bekliyordu (Kreitner, 2016).

Daha önce Watergate Skandalı esnasında Amerikan Başkanı Ronald Reagan halkının kandırılmak istendiğini doğru yorumlamış, söylediği yalanlarla halkını manipüle edebilmiş ve hükümetinin ulusal çıkarları koruduğuna dair kamuoyu oluşturabilmişti. Fakat geçen süre içerisinde Amerikan halkının hakikat ile olan ilişkisi de önemli ölçüde etkilenmişti (Araujo, 2019, s. 1).

Kavramın sonraki kullanımını ise; Amerikan toplumunda yalan söyleme alışkanlığının artması ile toplumun gerçeklikten kopmaya başladığını sosyolojik açıdan elen alan Amerikalı akademisyen Ralph Keyes'te görülür. Keyes, "The Post-Truth Era: Dishonesty and Deception in Contemporary Life" isimli eserinde Tesich'in analizini doğrularak; toplumda yalan söylemenin sıradanlaşmasıyla birlikte insanların gerçekler karşısında duyarsız hâle geldiğini ve yalana inanmanın insanlara konfor alanı sunduğunu ifade etmiştir (Schackmuth, 2018, s. 13). Keyes hakikat sonrası çağda manipülasyonun modern hayatın sıradan yaşama biçimine döndüğünü, yalan söylemenin oyuna benzetildiğini, insanların yalanlarla eğlendiklerini aldatmacanın hayatın her alanında insanları etkisi altına aldığı iddia etmiştir (Keyes, 2004, s. 5).

Post-truth aslında yeni bir kavram değildir. Gerçekliğin medyayla birlikte deforme olması eleştirisi geçmişte uzun yıllara dayanan bir tartışmadır. Jean Baudrillard, literatüre kazandırdığı "hipergerçeklik" kavramı ile gerçekliğin medya eliyle yeniden inşa edildiğini, medya organlarının tüketicisi konumunda bulunan medya izleyicilerinin ve kullanıcılarının, zihinlerinde gerçekleri birer simülasyona dönüştürdüğünü ileri sürmektedir (Baudrillard, 2014, s. 20).

Geçmişte yeni olmayan kavramın popüler olması ise ABD'nin bir önceki başkanı Donald Trump'ın başkanlık seçimi süreci ve sonrasında kullandığı başarılı kampanyasıdır. Seçim sürecinde rakibini ekarte etmeyi başaran Trump, rakibi üzerinden gerçek olmayan iddia ve faktörlerle gerçekleri manipüle etmeyi bilmiş, seçim süresince konuşmalarında gerçek olmayan

ifadeler, sosyal medyada yer alan asılsız haberlerle rakibini itibarsızlaştırmış ve seçimi kazanmıştır (Lakoff, 2017, s. 2-4).

Trump'ın başarısı bugün küresel çapta birçok siyasetçinin benzer bir stratejiyi izlemesine neden olmuş, seçmenlerin gerçek olduğuna inanacağı, duygusal motivasyonu arttıracak söz ve vaatlerin siyaset arenasında kullanılması ve bu söylemlerin başarıyı getirmesi post-truth kavramının kullanım alanlarını genişletmesine de neden olmuştur.

Post-truth kavramının popülerliği çalışmanın diğer kavramlarında da mevcuttur. Dezenformasyon ve manipülasyon kavramlarında da benzer bir durum ve kullanım söz konusudur.

Avrupa Komisyonu bünyesinde çalışmalarını sürdüren Yapay Zeka Üzerine Üst Düzey Uzman Grup (High-Level Expert Group on Artificial Intelligence)'in tanımlamasına göre dezenformasyon; “her türlü yanlış veya yanıltıcı bilginin; tasarlanması, sunulması ve kasıtlı olarak toplumun bir kesiminin zararı ya da yararına yönelik kullanılmasını sağlayan bilgi”dir (Avrupa Komisyon Raporu, 2018).

Türk Dil Kurumu ise dezenformasyonu; “bilgi çarpıtma” şeklinde tanımlamakta, (TDK, 2021) Webster ise kavramı; “kamuoyunu etkilemek ya da gerçeği gizlemek amacıyla, kasıtlı olarak yanlış bilginin sıklıkla gizlice yayılması” (Webster, 2021) şeklinde tanımlamaktadır.

Kavram kargaşasına neden olan kullanım ise, misenformasyon kelimesinin kullanılmasıyla ortaya çıkmaktadır. Bilginin manipülasyonunu amaçlayan dezenformasyona göre misenformasyon; “gerçek bilginin eksik, yanlış veya taraflı olarak iletilmesidir.” (Tunç, 2010: 248).

Dezenformasyonda kasıt ve bilinç varken, misenformasyonda hataen gerçekleşmektedir. Bilgi, kasıtlı olarak çarpıtılmak istenirse;

- * Bilgi doğrudan yalanlarla üretilebilir,
- * Doğru bilgi ile yalan bilgi harmanlanabilir,
- * Bütün içerisinde işe yarayacak kısım alınıp bütün gerçeklik gibi sunulabilir,
- * Doğru bilgiye fazladan çarpıtıcı bilgiler eklenebilir.

İki kavram arasındaki farkı en net hâliyle ayırt edecek olan soru şudur: Haberler yayınlayanların işine geldiği gibi mi yayınlanmaktadır? Yoksa haberlerin bazıları kamuoyundan gizlenmekte midir? İlki misenformasyon

iken ikinci soru kitleleri dezenformasyona götürmektedir (Tunç, 2010).

Çalışmanın diğer önemli kavramları olan propaganda ve manipülasyondur. Manipülasyon; “özellikle kendi çıkarları için aldatıcı hamleler yapmak” (Cummings, 2004, s. 185), “yönlendirme” (TDK, 2021) şeklinde tanımlanırken, propaganda; “bir görüşü, davranışı veya toplumun inancını etkileme girişi”, (Vilmer, vd, 2018) “bir öğreti, düşünce veya inancı başkalarına tanıtmak, benimsetmek ve yaymak amacıyla söz, yazı vb. yollarla gerçekleştirilen çalışma, yaymaca” (TDK, 2021) şeklinde tanımlanmaktadır.

Popülariteye Kurban Edilen Bilgi

Hayatın hemen tamamında ihtiyaç duyulan, kendimizi ve çevremizi yorumlayabildiğimiz, kısaca yaşamlarımızdan arta kalan zihni olgularımıza bilgi denilmektedir (Aydın, 2010, s. 9). Bilgi konusu itibarıyla sadece bireylerin günlük hayatlarında kullanmaları değil, bilimin de ilgi alanına girmektedir. Bilgi sosyolojisi böyle bir ihtiyacın sonucunda ortaya çıkmış, bilginin biriktirilerek aktarılması ise bireyin toplum içerisine girerek sosyalleşmesini sağlamıştır (Armağan, 1974, s. 8). Bilginin dolaşıma girmesi, kullanımı ve aktarılması teknolojinin gelişmesiyle daha hızlı gerçekleşmeye başlamıştır. İnsanların bilgiyi öğrenme ve paylaşma isteği, mobil telefonların ve internetin kullanımının artmasıyla farklı bir hal almıştır (Dilmen, 2007, s. 114).

Yeni medya olarak isimlendirilen bu mecraların eski benzerlerine göre kullanıcıya daha fazla kontrol ve seçme şansı vermesi yeni medya araçlarının kullanıcılarda “yeni bir benlik” duygusunu ön plana çıkarmasına neden olmaktadır (Macmillan, 2006, s. 208).

Bahsi geçen yeni benliğin en önemli büyümlü gücü ise; beğenilmek. Bireyselleşmenin ön plana çıkması ve eğitimde çocukların merkeze alınmasıyla birlikte, aile, ebeveyn, okul gibi geleneksel otorite yapıları yerlerini yeni medya kanallarına bırakmışlardır.

Medya yeri geldiğinde bir anne, yeri geldiğinde tecrübelerini paylaşan bir dede, yeri geldiğinde bilgiyi canhıraş şekilde öğretmeyi amaç edinen bir öğretmen vazifesi görmektedir. Böylece toplumun “ortak benliği” oluşmaktadır (Agger, 2011, s. 143). Kurum olarak aile, siyaset veya sivil toplum kuruluşları medyanın icra ettiği şekilde cezbedici olamamakta ve her birinin gerçekleştirdiği ayrı görevleri yeni medya tek başına yerine getirebilmektedir.

Hâl böyle olunca yeni medya toplumu eğiten ve daha önemlisi

yönlendiren bir noktaya kendini taşımıştır. Yeni medya kendisine biçtiği bu rolü yine kendi istediği şekilde kullanıcılarına sunmaktadır. Tokgöz'ün ifadesiyle yeni medyada “gerçeklerden değil; var olması istenilen gerçeklikten söz edilmektedir” (Tokgöz, 2017, s. 273).

Yeni medyanın yaydığı illüzyon (Bennet, 2000, s. 199) geçici bir durum olmaktan çıkıp kalıcı bir algı oluşturma çalışmasına dönüşmektedir. Yayılma hızını düşündüğümüzde yeni medyada kaynağı belli olmayan bilgiyi; tek tuşla onlarca hatta yüzlerce kullanıcıya sunabiliriz.

Medyada bilginin manipüle edilmesi seçilmiş bilgi veya görseller sayesinde gerçekleştirilmektedir. Uzun bir konuşma veya yazının ilgi çekici küçük bir kısmının alınarak sözün bağlamından kopartılması, belirli bir fikri, politikayı veya ideolojiyi empoze etmek yönelik hamleler (Gültekin, 2016, s. 54) şeklinde bilgi popüleriteye kurban edilmektedir.

Yeni medyanın gerek hukuki boyutunun tam oluşmaması, gerekse kullanıcıların bilgiyi teyit etmemeleri ile manipülatif bilgi çok hızlı bir şekilde kitlelere ulaşmış ve hatanın düzeltilmesi çok zor boyuta ulaşmış olmaktadır. Toplumun sinir uçlarına dokunan konularda manipüle edilmiş böylesi bilgilerin paylaşana kullanıcıya karşı herhangi bir hukuki yaptırım uygulamaması sonucu benzeri olaylarla sıklıkla karşılaşmaktadır.

Manipüle Edilmiş Bilginin Topluma Yansıması

Manipülasyon kitlelerin karar verme mekanizmalarında önemli rol oynayan, algı yönetimi, propaganda ve dezenformasyonla birlikte kullanılan bir kavram olarak literatürde yer edinmiştir.

Genel itibarıyla kitlelerin duyu dünyaları ile birlikte zihinlerine de etki ederek, onların belirli bir düşünce ve davranışa yönlendirilme amacı taşıyan durum iletişim alanında sıklıkla kullanılmaktadır. Medyanın haber akışını kontrol altına alarak, kitleleri istedikleri davranış kalıplarına sokmak düşüncesi post-truth çağının en sık karşılaşılan amacını ifade etmektedir (Schiller, 1993, s. 14).

Medyanın üç büyük kuvvetin sonrasında dördüncü kuvvet olarak anılması onun denetim işlevine işaret etmekte ise de bu denetim yeni gelişen teknolojiler sonrasında yer yer ortadan kalkmaktadır.

Yeni medyanın bu gücünün yanı sıra bireyin diğer bireylerle etkileşimi, kuşaklar arası aktarılan ve günümüze kadar gelen toplumsal değer ve

normların da öğretilmesi gibi noktalarda önemli rol oynadığı gözden kaçırılmamalıdır (Bilgin, 2003, s. 351).

Bireyin aktif olarak rol aldığı etkileşim aslında toplumsallaşma olarak karşımıza çıkmaktadır. Bireyin toplum içinde oynayacağı rolleri, bu roller sonucu ulaştığı statüleri, toplumun kendisinden beklentilerini ve toplumdan beklentilerini öğrendiği, içselleştirdiği ve kendisine bu düzlemde bir hayat kurduğu da düşünüldüğünde toplumsallaşmanın mekânı olarak yeni medya karşımıza çıkmaktadır (Fichter, 2001, s. 23).

Toplumsallaşmanın en önemli işlevi birey ve toplumun bütünleşmesini sağlamasıdır. Bu bütünleşmeyle birlikte toplumun benimsediği değerlerle yetişen bireyler toplumun kendilerinden beklediği kimlik ve karakter oluşumlarını tamamlayarak, toplum nezdinde kabul edilen bireyler olmaktadır.

Bu durum bireyi toplumun muteber bir parçası haline getirdiği gibi toplumun devamını da sağlayacaktır. Medya özelinde yeni medyanın toplumsallaşma üzerindeki temel etkisi işte bu noktada görünür olmaktadır.

Oluşturulan toplumsal bütünlük, kültürün kuşaklararası aktarımı gibi hizmetleri ile yeni medya toplumsallaşmaya bilinçli veya bilinçsiz bir şekilde yardım etmektedir. Fakat unutmamak gerekir ki aynı medya bireyin toplumsallaşmasını ortadan kaldıracaktır, toplumsallaşma noktasında eksikler de oluşturabilir (Barrett, Braham, 1995, s. 96).

Yeni medya henüz yasanın olmadığı bir denetimsizlik içinde ve bu özgür alanın sınırsız yetkisiyle toplumsal değişime olumlu olumsuz katkılar sunmaktadır. Toplumun oluşumu ve dönüşümü noktasında geleneksel medyaya oranla daha hızlı sonuçlar almakta, bilginin kolayca manipüle edilmesi ile birlikte anlık etkileşimin de etkisiyle yalanlar doğrulardan çok daha hızlı hareket etmektedir.

Son yıllarda gerçekleştirilen çalışmalar da göstermektedir ki; yeni medyanın bireyesunduğu özgürlük ortamı, denetimsizliğin de etkisiyle yalanın ve iftiranın kol gezdiği, doğru bilginin alıcı bulamadığı ortam olmaktadır.

Doğru bilgi paylaşımını amaçlayan birçok platform bu noktada önemli işlevler üstlendiler dahi henüz istenilen etkinlik ve konuma yükselememişler, başta siyasiler olmak üzere birçok kişi ve kurum manipüle edilmiş bilginin konforuyla istedikleri algı ve bilgi dağılımını yeni medya araçları üzerinden kitlelere ulaştırabilmektedir.

Dijital Yerliler ve Değişim

Teknolojinin son sürat ilerlediği dijital çağımızda haberleşme ve iletişim kanalları geleneksel platformlardan mobil kanallara transfer olmuş, her bireyin cebine kadar girmiştir. Bugün mobil telefonlar sayesinde her birey haberci olarak sosyal hayatın içerisinde yer almaktadır.

Sosyal medya kullanıcıları birçok uygulama sayesinde yaşadıkları anı paylaşmaktan, duyduğu, gördüğü olayı haberleştirmeye kadar çok farklı alanlarda paylaşımlar yapmakta, kendilerine sosyal bir hayat kurarak diğer bireylerle etkileşim içine girmektedirler.

Sosyal medyanın gücü şüphesiz ki yadsınamaz. Özellikle yeni medyanın yeni aktörlerinin etkileşim ve şöhret amaçlı paylaşımlarının ekonomik kazanca dönmesi dijital yerliler arasında yeni bir furyanın başlamasına ve internet dünyasının yeni ekmek kapısı olmasına neden olmuştur. Etkileşim için yapılanlar bir yana bile isteye yapılan yönlendirmeler ve algı operasyonları ise toplum hayatına taşınmaya başlamıştır.

Böylece dijital yerliler toplumsal değişimin ana aktörü konumuna yükselmişler ve değişimin yönlendiricisi olmuşlardır. Bu bölümde dijital yerlilerle dijital göçmenlerin ilişkisi ele alınırken dijital yerlilerin sosyal yapı içindeki konumları irdelenecek ve değişim konusunda oynadıkları rol ele alınacaktır.

Sosyal Yapı İçinde Dijital Yerliler

Dijital yerlileri anlamak için onların sosyal yapı içerisindeki davranış ve düşünce biçimlerine bakmak yararlı olacaktır. Özellikle teknoloji kullanımı, çalışma hayatı, eğitim ve siyasal yapıya katılım gibi konularda düşünce biçimleri dijital yerlilerin anlaşılmasını kolaylaştıracaktır.

Dijital yerliler için en önemli olgu şüphesiz ki teknoloji ve teknoloji kullanımınıdır. Teknolojik araçların dijital yerliler için neredeyse vücutlarının birer uzvu olarak görülmesi ve hayati konumda bulunması, dijital göçmenler noktasından bakıldığında bu durumun anlaşılmasında ve saçma olduğu sonucuna ulaştırmaktadır.

Gün içinde teknolojik araçların uzun süre kullanılmaması dijital yerliler için neredeyse imkânsız bir durumdur. Başta sosyal medya uygulamaları olmak üzere her bir araca internetle ulaşmaları dijital yerlilerin internetsiz

bir hayat düşünmemelerine neden olmaktadır.

Uyumadan önce saatlerce telefonlarına bakan, uyandıklarında yüzlerini yıkamadan telefonlarını kontrol etme ihtiyacı hisseden dijital yerliler için bu uygulamalar iletişim kurmanın, sosyalleşmenin olmazsa olmaz tek aracıdır. Böyle düşünüldüğünde teknoloji düşkünlüğünün ardında yatan motivasyon da ortaya çıkmaktadır.

Dijital yerliler bir diğer önemli problemle çalışma hayatına girdiklerinde karşılaşılır. Günümüz bilgi çağında çalışmanın farklı şekillerinin ortaya çıkması dijital yerliler için istenen bir durumdur. Dijital yerliler evden çalışma, esnek çalışma saatleri ve standartları konusuna uygunken, geleneksel çalışma şartlarına uygun değildir. Çünkü dijital yerliler süreç odaklı değil sonuç odaklıdır, işin nerede ne zaman ve ne şekilde yapıldığıyla ilgilenmezler, işin zamanında ve istenildiği şekilde bitmesi onlar için yeterlidir. Ayrıca yine hız olgusu dijital yerlilerin odaklanma problemlerini de ortaya çıkarmaktadır.

Çalışma hayatına yönelik çalışma saatleri konusu da dijital yerliler için önemli bir durumdur. Mesai saati, iş yeri veya vardiya benzeri kavramlar dijital yerliler için önemsiz kavramlardır. Teknolojinin sınırsız kullanımı ile birlikte işlerini istedikleri yerden istedikleri zamanda yapma özgürlüğünü ve imkânını bulan dijital yerlilerin bu “özgürlük” anlayışı geleneksel kuşakların anlayışla karşılayacağı bir durum değildir.

Dijital yerliler konusunda belki de en önemli değişim, siyasi karar mekanizmalarına katılım noktasında görülmektedir. Özellikle geçtiğimiz on yıl içerisinde “Arap Baharı” olaylarında görülen değişim istek ve arzusu dijital yerliler sayesinde ortaya çıkmıştır.

Özgürlük ve ekonomik bağımsızlık isteği ile ortaya çıkan ve Orta Doğu coğrafyası için oldukça yeni olan bu durum teknolojinin ve iletişimin etkin kullanımı sayesinde gerçekleşmiştir. Benzer bir durum en son Amerika'daki seçim sürecinde yaşanmıştır. Özellikle post-truth gerçekliğe hakim Amerikan Devleti'nin olayları yatıştırma süreci de kısa sürmüştür.

Dijital yerlilerin önem verdikleri bir diğer konu ise eğitimidir. Dijital yerlilerin en önemli motivasyon kaynağı olan hız, eğitim konusunda da karşımıza çıkmaktadır. Dijital yerliler hızlı iletişim kurabilmektedirler. Oyunlaştırma onlar için önemli bir öğrenme şeklidir. Dijital yerliler uzun metinler okumak yerine, infografik bilgileri, slaytları veya video anlatımları tercih etmektedirler.

Sürekli değişimin yaşandığı günümüz bilgi çağına dijital yerlilerin adapte

olması da sürekli hale gelen bilgi akışını takip edebilmelerinde yatmaktadır. Kendini sürekli geliştiren insanlara duyulan ihtiyaç eğitim alanından iş dünyasına kadar dijital yerlilerin önünde kapıları açmaktadır.

Değişimin Yönlendiricisi Dijital Yerliler

Sosyal ağ uygulamalarının birbiri ardına kullanıcısıyla buluşmaya başlamasının ardından oluşan özgür, bağımsız ve bütün dünyayı anlık olarak birbirine bağlayan yeni medya araçları kapsamı veya çerçevesi henüz belli olmayan hukuki boşlukları da bünyesinde barındırmaktadır.

Sosyal medya uygulamalarının özgür ve bağımsız olduğu her ne kadar farklı bir tartışmanın konusu olsa da, getirdiği özgürlük göz ardı edilemez. Poster'in üzerinde defaatle durduğu şekliyle internet artık iletişimin aracı olmaktan çok "toplumsal bir mekan" (Poster, 1997, s. 209) halini almıştır. Günün her saati ve anında sosyal medyada aktif olan dijital yerliler kişisel bilgilerini sıklıkla ve şeffaf şekilde paylaşmaktalar. Sosyal medyanın özgürlüğü veya özgünlüğü tam olarak bu paylaşım rahatlığından gelmektedir.

Halbuki paylaşım rahatlığı suç olgusuna kapı da aralayabilmektedir. Hukukun temel nosyonu; toplumsal adaletin teminini sağlamaktır (Morrison, 2013, s. 3). Kaldı ki bilgi ile alakalı yaşanan devrimler günümüze has değildir. Sanayi Devrimi başta olmak üzere; matbaa ve teknoloji devrimleri bilginin açtığı yolda yaşanan devrimsel süreçlerdir (Buick ve Jetic, 1997, s. 166). Bu süreçlerin sonunda ise yaşanan gelişmelerin hukuki boyutunun da sürece yakışır bilgi birikimi ve toplumsal vicdanına uygun olması beklenir.

Bu noktada ortaya çıkan sorun, teknolojik gelişmelerin önünü tıkamadan ve toplumsal dengeyi bozmadan oluşabilecek boşlukların art niyetle kullanılmasının önüne geçecek hukuki düzenlemelerin oluşturulmasıdır (Tanşu, 2004, s. 148) Dijital yerlileri hukuk sınırları içerisine alacak en önemli kuram olarak "Sosyal Sorumluluk Medya Kuramı" ifade edilebilir (Erciyes, 2001. s. 49).

Etik değerleri ve kamu yararını ilgilendiren konuların tartışıldığı ortamın altyapısını hazırlayan kuramın en önemli özelliği üretim ve tüketim kanallarını reklamlar yoluyla bir araya getirerek ekonomik çıktılar sağlamak bu çıktıları eğlence faktörü ile birleştirmektir (Siebert, 1984, ss. 73-74).

Kuramı oluşturan etik ve eğlencenin ortaya çıkması ne yazık ki eğlencenin etiğe tercih edilmesine ve ne yazık ki sıklıkla eğlencenin etikle birlikte

birçok önemli kavramı geride bırakmasına neden olmuştur. Yeni medya kullanıcılarının yaptıkları paylaşımlar, hakarete varan yorumlar ve eleştiriler, yeni medyayı etik değerlerin hiçe sayıldığı bir alan haline getirmiştir. Bilişim alanı; salt hukukla çözülebilecek bir konunun ötesindedir.

Yeni düzenin yeni hukuki bakış açılarıyla yorumlanmasını gerekli kılmaktadır. Hukuk kavramlarının yeniden yorumlanması, düzenlemelerin günceli yakalaması zorunluluktur (Tanşu, 2004). Günceli yakalamak ise insana yapılması gereken yatırımı ortaya çıkarmaktadır. Küresel normlar ile kültürel alışkanlıklar, etik değerlerin oluşumunu sağlayacak akademik ve bilimsel çalışmalarla desteklenmelidir.

Sosyal Sorumluluk Medya Kuramı, ifade özgürlüğünün sınırları net bir şekilde tanımlamış; insanın doğal bir hakkı olduğunu ve bu hakkını tamamen özgür bir şekilde ifade etmesi gerektiğini vurgulamaktadır (Özgen, 2002, s. 97). Fakat kuram kişi ve kurumları ifade ettikleri bütün düşüncelerden de sorumlu tutmayı; bununla birlikte yararlı ve doğru bilginin dolaşıma sokulmasını amaçlamaktadır (Splichal, 1999, s. 18).

Kuram tek bir model önermemekte üç farklı yapıya atıf yapmaktadır. Bunlar; yayıncılık alanının düzenlenmesi ve denetlenmesi, yayıncı kuruluşlar ve öz denetim kuruluşları ile devlet denetimi şeklindedir. (Kaya, 2009, s. 52)

Sosyal Sorumluluk Kuramının ifade ettiği yapıların özünde birey ve içinde yaşadığı toplum esas rolü oynamaktadır. Kuramın ortaya koyduğu denetim veya düzenlemeleri uygulayacak ve kontrol edecek olan insana yatırım yapılmadığı müddetçe kuralları yeni medya kullanıcıları belirleyecek ve kuralsızlıklar içerisinde kurallar kendiliğinden oluşacaktır. Böyle bir durumda da tahmin edilebilir ki insanların sürekli paylaşım ve beğenilme istekleri dizginlenmeyecek, etik değerler ve insani düşünceler geri planda kalacaktır.

Dijital yerlilerin “özgürlük” alanlarına müdahale olarak gördükleri bu düzenleme çalışmaları ve kuramları özgürlüklerin kısıtlanması değil aksine suçun önüne geçilmesi hukukun üstün kılınması çabalarıdır.

Dijital çağ, yeni dijital problemleri de beraberinde getirmektedir. Bilgi güvenliği ve özel hayatın gizliliği, kişisel verilerin korunması bu çalışmaların başında gelmektedir. Dijital yerliler değişimin bu noktada da yönlendiricisi ve ideal düzene geçilmenin anahtarı konumunda bulunmaktadırlar.

Sonuç

Dijital yerliler konusu şüphesiz teknolojinin gelişmesi ile birlikte literatüre girmiş bir konu olmasının yanı sıra, teknolojinin kullanım alışkanlıkları, düşünce ve davranış biçimlerini de içerisinde barındırmaktadır.

Dijital yerlileri yeni medya araçlarından ve kullanımından ayrı olarak değerlendirmek mümkün değildir. Yeni medyanın manipüle edilmeye açık, hukuki ve kurumsal denetimden yoksun olması onun dezavantajlar hanesine yazılan eksileri olmaktadır.

Bununla birlikte kullanım şekli ve düşüncesi itibarıyla yeni medyanın olumlu yanları da mevcuttur. Hız ve etkili iletişim kanallarının açıklığı ve küresel ölçekte yer alması sayesinde insanların birbirlerine ulaşmalarını, sosyalleşme ve toplumsallaşma ağları sağlaması ile de gelecek kuşaklara bu bilgi ve tecrübelerin aktarılmasını sağlaması açısından yeni medya literatüre olumlu yönleri ile katkı sağlamaktadır.

Yeni medyanın toplum üzerindeki etkisinin incelendiği bölümde de ifade edildiği gibi bilgi akış hızının bu kadar yüksek olduğu, bilginin herhangi bir doğrulama kanalına ihtiyaç duymadan yayınlanması post-truth çağının ironik yansımasını oluşturmaktadır. Bilgiye ulaşım hızının artması ile doğru bilgiye ulaşma şansının azalması ve daha da ötesinde insanların manipüle edilmek istenmesi günümüz bilgi anlayışını ortaya çıkarmaktadır.

Sonuç itibarıyla dijital yerliler yeni çağa ayak uydururken, geri kalan kitleleri de peşlerinden bir şekilde sürüklemeyi başararak yaşanan çağı dönüştürmektedirler. Bunun farklı örneklerini geçtiğimiz yıllarda yaşadığımız gibi gelecek yıllarda da yaşayacağız.

Kaynakça

Agger, B. (2011). *Sanal benlik*, (Volkan Hacıoğlu, Çev.), İstanbul: Babil Yayınları.

Araujo, S.F. (2019): Truth, half-truth, and post-truth: Lessons from William James. *Journal of Constructivist Psychology*, 1-13.

Armağan, İ. (1974). *Bilgi sosyolojisine giriş*. İstanbul: Otağ Matbaası.

Avrupa Komisyonu, (2018). Avrupa Dijital Gündemi. Luxemburg. (Erişim Tarihi: 10.07.2021, http://europa.eu/pol/pdf/flipbook/en/digital_agenda_en.pdf).

Aydın, M. (2010). *Bilgi sosyolojisi*, İstanbul: Açılım Kitap.

Barrett, O. ve Braham, P. (1995). *Media, knowledge and power*. London: Routledge.

Baudrillard, J. (2014). *Simülakrlar ve simülasyon*. Ankara: Doğu Batı Yayınları.

Bennet, W. L. (2000). *Politik illüzyon ve medya*. (Seyfi Say, Çev.). İstanbul: Nehir Yayınları.

Bilgiç, G. H., Duman, D. ve Seferoğlu, S. S. (2011). Dijital yerlilerin özellikleri ve çevrimiçi ortamların tasarlanmasındaki etkileri. *İnönü Üniversitesi, Akademik Bilişim Konferansı Bildirileri*, s. 257-263, Malatya.

Bilgin, N. (2003). *Sosyal psikoloji sözlüğü; kavramlar, yaklaşımlar*. İstanbul: Bağlam Yayıncılık.

Buick, J, Jetvic, Z. (1997). *Siber-uzay*. İstanbul: Milliyet Yayınları.

Chakraborty, A, Paranjape, B., Kakarla, S. ve Ganguly, N., (2016). Stop clickbait: Detecting and preventing clickbaits in online news media. *IEEE/ACM International Conference on Advances in Social Networks Analysis and Mining (ASONAM)*: Ağustos: 18-21, 9-16.

Cummings, L. (2004). *Pragmatics*. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum.

Dearing, J. W. ve Rogers, E. M. (1996). *Agenta-Sedding. Communication Concepts* 6. California: Sage Publications. differently? On the Horizon 9 (6), 1-6. 10 Temmuz 2021 tarihinde <http://d.scribd.com/docs/25yfw2gwramobijnk3vt.pdf> adresinden erişildi.

Dilmen, N. E. (2007). Yeni medya kavramı çerçevesinde internet günlükleri-bloglar ve gazeteciliğe yansımaları. *Marmara İletişim Dergisi*, Sayı:12 Şubat.

Erciyes, C. (2001). Medya etiği ve klasik etik kodları. *Türkiye ve Siyaset Dergisi*, Mayıs-Haziran. 4. 48-64.

Facebook, (2021). (Erişim Tarihi: 10.06.2021, <https://ai.facebook.com>)

Fitcher, J. (2001). *Sosyoloji nedir?*. (N. Çelebi, Çev.), Ankara: Atilla Kitabevi.

Google, (2021). (Erişim Tarihi: 10.06.2021, <https://ai.google>.)

Gökhan, T. ve Okçu, M. (2018). *Siyasette dijital yerliler ve göçmenler*. Gece Kitaplığı, Ankara.

Gültekin, M., (2016). *Algı yönetimi ve manipülasyon*. İstanbul: Pınar Yayınları.

İyiler, Z., (2009). *Elektronik ticaret ve pazarlama-ihracatta internet zamanı*. Ankara: Başbakanlık Dış Ticaret Müsteşarlığı İhracatı Geliştirme Etüt Merkezi.

Kaya, A. R. (2009). *İktidar yumağı (medya-sermaye-devlet)*. Ankara: İmge Kitabevi.

Keyes, R. (2004). The post-truth era: Dishonesty and deception in

contemporary life.

(Erişim Tarihi: 10.07.2021, https://hadinur1969.files.wordpress.com/2018/10/ralph-keyes-the-post-truth-era_-dishonesty-and-deception-in-contemporary-life-st-martin_s-press-2004.pdf).

Kreitner, R. (2016). (Erişim Tarihi: 10.07.2021, <https://www.thenation.com/article/post-truth-and-its-consequences-what-a-25-year-old-essay-tells-us-about-the-current-moment/>)

Lakoff, R.T. (2017). the hollow man: Donald Trump, populism, and post-truth politics. (Erişim Tarihi: 10.07.2021, https://www.researchgate.net/publication/317553905_The_hollow_man_Donald_Trump_populism_and_post-truth_politics).

Macmillan, J. S. (2006). Eploring models of interactivity from multiple research traditions users documents and systems, handbook of new media: Socail shaping and social consequences of ICT's.

McIntyre, L. (2018). *Post-Truth*, London: The MIT Press.

McLuhan, M. (2001). *Global köy*. İstanbul: Scala Yayıncılık.

Morrison, W. (2013).What is crime? Contrasting definitions and perspectives. (Edisyon: Hale, Chris, Hayward, Keith, Wahidin, Azrini ve Wincupi Emma) *Criminology*, ss.3-22.

Mülteciler Derneği, (2021). (Erişim Tarihi: 10.06.2021, <https://multeciler.org.tr/suriyelilerle-iligili-dogru-bilinen-yanlislar/>).

Oxford Languages (2020). *Word of the year 2016*. Oxford: Oxford University Press, (Erişim Tarihi: 10.06.2021, Available online: <https://languages.oup.com/word-of-the-year/2016/>).

Özgen, M. (2002). *Gazeteciliğin etik kimliği*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Yayınları.

Palfrey, J. Gasser, Urs (2008). Born digital-understanding the first generation of digital natives. New York: Basic Books.

Pilcher, J. (1994). Mannheim's sociology of generations: An undervalued legacy. (PDF). *British Journal of Sociology*. 45 (3): 481–495.

Poster, M. (1997). Cyberdemocracy: Internet and the public sphere. *Internet Culture*, 201-217. New York: Routledge.

Prensky, M. (2001) *Digital natives, digital immigrants, Part II: Do they really think*

Reuters, (2021). (Erişim Tarihi: 10.06.2021, <https://reutersinstitute.politics.ox.ac.uk/dnr-redirect-2021>).

Rideout, V., ve Hamel, E. (2006). *The media family: Electronic media in the lives of infants, toddlers, preschoolers and their parents*. Menlo Park, CA: Kaiser Family Foundation.

Safko, L. (2012). *The social media bible: Tactics, tools, and strategies for business success*. 3.Edition. New Jersey: Wiley

Schackmuth, A. (2018). *Extremism, fake news and hate: effects of social media in the post-truth era, college of liberal arts & social sciences theses and dissertations*, Chicago: DePaul University.

Schiller, H., (1993). *Zihin yönlendirenler*. (Cevdet Cerit, Çev.), İstanbul: Pınar Yayınları.

Siebert, F. S., Peterson, T. ve Schramm, W. (1984). *Four theories of the press: The authoritarian, libertarian, social responsibility and soviet communist concepts of what the press should be and do*. Urbana: University of Illinois Books.

Splichal, S. (1999). Ownership, regulation and socialisation: Rethinking the principles of democratic media. *Javnost-The Public*, 6 (2), ss. 5-24.

Talimciler, A. (2013). Sosyal medya aracılığıyla değişen futbolun yeni dünyası, yeni medya üzerine yeni iletişim teknolojileri. (Ed. Müge Demir). Konya: Literatürk Yayınları.

Tanşu, O. (2004). Bilişim çağı, yeni tanımlamalar ve hukuki düzenlemeler. *İnternet ve huku* (Der: Yeşim Atamer). 139-154. İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Tapscott, D. (2009). *Grown up digital: How the net generation is changing your world*. New York: McGraw-Hill.

TDK. Dezenformasyon. (Erişim Tarihi: 10.07.2021, <http://sozluk.gov.tr>).

TDK. Manipülasyon. (Erişim Tarihi: 10.07.2021, <http://sozluk.gov.tr>).

TDK. Propaganda. (Erişim Tarihi: 10.07.202, <http://sozluk.gov.tr>).

Tokgöz, O., (2017). *Temel gazetecilik*. Ankara.

Tunç, A. (2010). Medya ve bilgi kirliliği, Tarihi miras ve güncel beklentiler arasındaki Türkiye, 23. Türk-Alman Gazetecilik Semineri, 245-250.

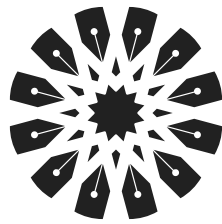
Vilmer, J.B.J., Escorcía, A., Guillaume, M. ve Herrera, J. (2018). *Information manipulation, a challenge for our democracies, report by the policy planning staff (caps) of the ministry for europe and foreign affairs and the institute for strategic research (irsem) of the ministry for the armed forces*. Paris.

Webster, M. Disinformation. (Erişim Tarihi: 10.07.2021, <http://www.merriamwebster.com/dictionary/disinformation>).

Yanık, A. (2016). Yeni medya nedir ne değildir?. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 9 Sayı: 45, Ağustos 2016.

Yıldız, A. K. (2012). Dijital yerliler gerçekten yerli mi yoksa dijital melez mi?. *International Journal of Social Science*, Volume 5 Issue 7, p. 819-833, December 2012.

Politics

Politics is Metaphysical? Yes and No.

Arxhend Blakçori¹

Abstract: Chaos, disorder, and uncertainty are self-evident in the manifested inward and outward reality of the day and age, which we vividly experience. Politics, namely the will to power, has become in the metaphysical realm as universal, essential, triumphant and fortified and metaphysical realities, namely the seeking of the truth and the examination of the mysteries of existence are camouflaged with commodity, use-value, and particular blind following of craving desires under the pestilential winds of the pursuit of political power. In turn, the realm of the intelligible, namely knowledge, wisdom, justice and human virtues, has become only a footnote to the political discussion. Under such conditions, instead of metaphysics, politics and its politicking element permeates everything starting from the street and day to day conversations to the intellectual and academic fields, including science, history, philosophy, and artistic work. At such terms of the current circumstances of reality, politics is the means and the end in and of itself.

Following the preceding examination, I shall dedicate this scholarly writing with the aim to conceptualize, elaborate, and clarify the 'nature of the politics and political order'. I demonstrated that the politics and political order is neither independently self-existent nor an emergence of the melancholy-driven nostalgia of the past, neither altogether transcendent nor wholly earthly. Rather, using the political plethora of the Islamic and Western philosophical worldview, namely an comparative approach to study of the political thought of Al-Ghazali and Sheldon Wolin, I conclude that the politics, political order, and political knowledge are proceeded, categorized, and established by the universal eternal principles of metaphysics and the three attachable elements of politics have their right condition, place, and station within the largest scheme of the hierarchy of life, being, reality, and metaphysics.

Keywords: Politics, Metaphysics, Al-Ghazali, Sheldon Wolin

---

¹ Ibn Haldun University, Department of Philosophy, Istanbul, Turkey. blakqoriarxhend@gmail.com.

The Philosophy of Politics: What it is, Why it is and How it is – The Western Worldview!

In search of the lost practical wisdom of philosophical definitions, politics/political order/the political in their current usage necessarily needs such ones, adding the unnatural inconsistency of the current flip-flopping definition, they need time-less and mostly space-less defining plethora. To start with, using Oxford Learners Dictionary, even represented in a grossly over-simplified manner, politics is defined as “the activities involved in getting and using power in public life, and being able to influence decisions that affect a country or a society”. Notwithstanding its simplicity, in a timeless mode of further explanation, fully worth quoting him, Aristotle in *Politico*, the English translation provided from Benjamin Jowwet (1984) describes the two path-ways, which an individual can choose to live accordingly in a virtuous polis, which is his implicit definition of politics as well:

“For it is evident that these two ways of life are the ones intentionally chosen by those human beings who are most ambitious with a view to virtue, both in former times and at the present—the two I mean are the political and the philosophic. It makes no small difference on which side the truth lies, for a sensible person, at any rate, must necessarily organize matters with a view to the better aim both in the case of human beings individually and for the regime in common”

Interestingly enough, the definition of Aristotle for the man as a rational animal, and its ending goal or telos: the happiness within the polis, applies consistently to its due categorization of the branches of sciences into three types (contemplative – including metaphysics and physics, practical sciences and productive sciences), from which politics or political science is categorized under the “contemplative one” (Deslauriers and Destreè, 2013). That is so since it concerned the happiness of the citizens primarily, but most fundamentally the need of study of the proper duty of the politician or statesmen, in his role as lawgiver, in order to establish and endure customs, law, and constitution for the city-state in order to produce order, justice, and entail happiness or felicity ultimately. Plato’s inquiry for the nature of politics, is something of ‘unique and distinctive’ from other dimensions of life, as provided by Sheldon Wolin (1996), in his book “Politics and Vision”. Nevertheless, unified in the interrelated functions of the coherent

interconnected whole of the divine principles, philosophical wisdom, and the implementation of political art in society:

“That name is one which I believe to belong to this art and to this alone, the name of Statesmanship. When the supreme power in man coincides with the greatest wisdom and temperance, then the best laws and the best constitution come into being; but in no other way”.

Lord of Kames (1778) defined politics as the task of man “to fabricate images without any foundations in reality”, implying the designated forms of political assertions and formulations without any life and need, in the betterment of practical functionality of reality. Furthermore, the founding fathers of the U.S., namely Thomas Jefferson and the committee of five (1776), in the famous Declaration of Independence, conceptualized the arrangement of the holistic approach towards politics, government and the state, heavily influenced but shifting narrowly from the mechanistic philosophical worldview of Lockean root hypothesis of the ultimate end of man as a protector of property, to the following declaim signifier of ending associations of unalienable rights and ultimate happiness:

“We hold these truths to be self-evident, that all men are created equal, that they are endowed by their Creator with certain unalienable Rights, that among these are Life, Liberty and the pursuit of Happiness. That to secure these rights, Governments are instituted among Men, deriving their just powers from the consent of the governed, that whenever any Form of Government becomes destructive of these ends, it is the Right of the People to alter or to abolish it, and to institute new Government, laying its foundation on such principles and organizing its powers in such form, as to them shall seem most likely to affect their Safety and Happiness.”

The above-mentioned elucidation of the philosophy of politics may be constrained as somewhat imaginative or a stretch of imagination, yet the theoretical inquiry laid out the practical implementation of the worldview of the civilization itself. Yet, let’s return to the momentary reality of the “business of politics”. To add a contemporary tonality to the field of political philosophy, Francis Fukuyama (2011) in his book “The Origins of Political Order and Decay” defined the state as a “long-run struggle against family”, this particularly after “the peculiar English path of industrialization

period". Furthermore, he adds, the state accomplishes itself neither to the "neopatrimonialism" nor to the belongingness of ideological/philosophical/theoretical categories, rather to the paramount role of individual in the competent-based impersonal universal society regulated minimally by the state itself. The pronouncement of the 'death of God' from Zarathustra, the 'visionary' character employed from the iconoclastic Nietzsche (1887) tangents that, what remains after the "Death of God", in the realm of existence is nothing else except the "Will to Power", 'slave morality' – under which politics is categorized in the "Genealogy of Morals", and politicians/a politician divides mankind into two classes: tools and enemies, thus augmenting in a way truthfully the troubling nihilistic, sense of senseless, and the element of decay in the current chaotic, uncertain, and lofty hubris of the modern/postmodern state of the world, either in the East, name it the Islamic World, but most penetratingly in the West.

Naquib al-Attas, one of the most prominent contemporary Islamic philosophers, in his seminal scholarly work "Islam and Secularism" published in 1993, has a lot to say about the "deen of development", blind imitation, raving of slogans, and desacralization of politics from human affairs, and is worthy hereby to quote him in full length consequently:

"But the philosophical and scientific process which I call 'secularization' necessarily involves the divesting of spiritual meaning from the world of nature; the desacralization of politics from human affairs; and the deconsecration of values from the human mind and conduct. Remember that we are a people neither accustomed nor' permitted to lose hope and confidence, so that it is not possible for us simply to do nothing but wrangle among ourselves and rave about empty slogans and negative activism while letting the real challenge of the age engulf us without positive resistance. The real challenge is intellectual in nature, and the positive resistance must be mounted from the fortification not merely of political power, but of power that is founded upon right knowledge."

Further, he in a definitive conclusory remark articulates:

"We are now again at the crossroads of history, and awareness of Islamic identity is beginning to dawn in the consciousness of emergent Muslims. Only when this awareness comes to full

awakening with the sun of knowledge ‘will there emerge from among us men and women of spiritual and intellectual maturity and integrity who will be able to play their role with wisdom and justice in upholding the truth. Such men and women will know that they must return to the early masters of the religious and intellectual tradition of Islam, which was established upon the sacred foundation of the Holy Qur’an and the Tradition of the Holy Prophet, in order to learn from the past and be able to acquire spiritually and intellectually for the future; they will realize that they must not simply appropriate and imitate what modern secular Western civilization has created, but must regain by exerting their own creative knowledge, will, and imagination what is lost of the Muslims’ purpose in life, their history, their values and virtues embodied in their sciences, for what is lost can never be regained by blind imitation and the raving of slogans which deafen with the din of ‘development’; they will discern that development must not involve a correspondence of Islam with the facts of contemporary events that have strayed far from the path of truth; and they will conceive and formulate their own definitions and conceptions of government and of the nature of development that will correspond with the purpose of Islam. Their emergence is conditional not merely upon physical struggle, but more upon the achievement of true knowledge, confidence and boldness of vision that is able to create great changes in history.’”

Politics Proceeding from Metaphysics - Politics in the Islamic Worldview: The Case of Al-Farabi

Abu Nasr Al-Farabi (879-952), known as the second teacher after Aristotle, is one of the most systematized Islamic philosopher, whose unprecedented comprehensive philosophical writing encompasses the fields of metaphysics, cosmology, ontology, epistemology, and most importantly in an profound groundwork, political philosophy as well, where he is hardly unequal among other Islamic thinkers and philosophers (Butterworth, 2015). In the present day and age, where politics lays predominantly in the domain of power distinction between the friend and enemy, exercised multi-polarly in an anarchic international system, prevalently embarking chaos, disorder, war, and most severely, and most recently, a return to a tribal worldview of human being, Al-Farabi through his masterpiece “Al-Madinat al-Fadilah” or the Virtuous City,

which shall be used to realize such forgotten guide of the present lived, tasted, and experienced reality, communicated to us the importance of achieving political order, unavoidably as a mean not as an end to the ultimate goal of the metaphysical inquiry, named conscientiously the 'ultimate happiness'. As I contended hitherto, such kind of Farabian perplexity, namely the integrated character of politics within and connectedly to the metaphysical inquiry shall serve as a furthering guide to postulate in an hierarchical order the vision, mission, and intentionality consciousness of politics as such, namely political order and knowledge in the grounded culminated totality of metaphysics theoretically and virtuous life practically, in the society, city, nation-state, and ultimately culminating in emerging the universal state.

The notion of a virtuous contemplative life, and the accompanied meaning to live, such a life pushed Al-Farabi, neither as the custom of his time dictated nor a thorough blind imitation of Aristotle and Plato, to start deliberately the Chapter 15 titled "Perfect Associations and Perfect Ruler; Faulty Association", of the "Virtuous City", in the thorough and critically edited translation provided from Richard Walzer (1998), with the following strikingly remarks representing the man not as the center of universe, but rather as a political animal:

"In order to preserve himself and to attain his highest perfections, every human being is by very nature in need of many things which he cannot provide all by himself; he is indeed in need of people who each supply him with some particular need of his".

Undoubtedly, Al-Farabi, in the same chapter examines also the function of the excellent cities as a mean towards the bottom realization of the attainment of the ultimate perfection, throughout the content of ultimate felicity or happiness, in direct relation to the function of the natural born condition of the human nature, not in a rough solitary life, but in cooperation and associative togetherness of the society (Walzer, 1998):

"Therefore man cannot attain the perfection, for the sake of which his inborn nature has been given to him, unless many societies of people who cooperate, come together supply each and everybody else with some particular need of his, so that as a result of the contribution of the whole community, all the things are brought together that everybody needs, in order to preserve himself and achieve perfect happiness"

The ultimate felicity or happiness and a good life, as an ontological central sequencer of Al-Farabi, obeyed closely the “Nichomochean Ethics” of Aristotle and the Plato’s Republic (Mahdi, 2000). However, the breaking point in terms of the difference between the aforementioned and Al-Farabi, in terms of the political philosophy, is the employment of the emanationist scheme of existence (Galston, 1990) via the analogous similitude principle of the “Active Intellect”:

“God Almighty grants him revelation through mediation of the Active Intellect, so that the emanation from God Almighty to the Active Intellect is passed on to his Passive Intellect through the mediation of Acquired Intellect and then to his faculty of representation. Thus, he is the wise man, the accomplished philosopher, and the sovereign of the universal state (the oikumene)”

The similitude principle of the “Organs of Body” is omnipresent as well in Al-Farabi, following Walzer (1998) translation:

“The heart comes to be first and then becomes the cause of existence of the other organs and limbs of the body, and the cause of the existence of their faculties in them and of their arrangement in the ranks proper to them, and when one of the organs is out of order, it is the heart, which provides the means to remove that disorder. In the same way, the ruler of this city must come to be in the first instance, and will subsequently be the cause of the rise of the city and its parts and the cause of the presence of the voluntarily habits of its parts and their arrangement in the ranks proper to them”

Al-Farabi continues further to definition of the twelve natural qualities that the ruler of the universal state should have as the paver of the road to the ultimate felicity or happiness of the citizens within the excellent city. The list he gave is as follows:

“But this state can be achieved by a man in whom twelve natural qualities are found together: He should have limbs and organs which are far from deficiency and are strong, he should by nature be good at understanding and perceiving everything said to him, he should be good at retaining what he comes to know and forget almost nothing, he should be well provided with ready intelligent and brightness, he should have a fine diction, he should

be fond of learning and acquiring knowledge, he should by nature be fond of truth and truthful men, he should by nature not crave for food, drink and sexual discourse, he should be proud of spirit and fond of honor, dirham and dinar and the other worldly pursuits should be of little amount in his view, he should be fond of justice and of just people, he should be strong in setting his mind firmly upon the things which in his view, ought to be done, and daringly and bravely carry it out without fear and weak-mindedness."

In opposition to the excellent city, there are ignorant cities which, by Al-Farabi characterization and classification, have truly one thing in common: "The lack of the inclination to achieve the true felicity" (Fakhry, 2002). While, all things considered, the citizens of such cities share the following common characteristics (Walzer, 1998):

"the aims in their life is bodily health, wealth, enjoyment of pleasures, freedom to follow one's desires, and being held in honor and esteem"

The ignorant cities are grouped in different cities, but all share again one commonality: "indulgent in passion and outward design" (Walzer, 1998), yet there is a hierarchical differentiation of them in the following:

"The city of necessity, that is the city whose people strive for no more food, drink, clothes, housing, and sexual intercourse. The city of meanness: the aim of its people is to cooperate in the acquisition of wealth and riches. The city of depravity and baseness, the aim of its people is the enjoyment of the pleasure connected with senses, imagination, entertainment and idle talk"

The detailed account of Al-Farabi's subservient means of the differences between the cities of excellence and cities of ignorance, the similitude analogy between the active intellect as part of the strict emanationist scheme and the ruler of the city of excellence, demonstrate firmly one thing: the account of metaphysical enquiries invades the domain of politics. To be careful in order to not put the horse before the cart, namely to not enter into the realm of ad-infinitum linguistic games, politics is cross-related to metaphysics, and if not at its paramount, the resident realm of the practical manifestation of metaphysics, ontology, and epistemology. To pursue such a factual occurrence further, on Al-Farabi's "Al-Madinal al-Fadilah", the architectural anatomy of the philosophical program presented

from him, is such that, the political knowledge follows after/ is proceeded by the metaphysical principles. Al-Farabi, himself, using Galtson (1990) excellent study of the political side of Al-Farabi philosophical legacy, starts in “Al-Madinat al-Fadilah”:

“with an account of metaphysical principles and heavenly bodies—their hierarchy, origin, and operation proceed to a discussion of the sublunar sphere and the hierarchy, origin, and operation of its elements, including matter and form, possible beings, and the plant and animal kingdoms (hereafter the “theoretical” half of these work. It is after this, that the progress of political life is discussed”

Galtson (1990), further argues that the investigator of the ultimate felicity is initially acquainted to the first cause and principles of natural bodies, and what follows afterward, is the enjoyment of the plurality of the diversity of existential perfections, including the establishment of political science, political life and political knowledge. Analyzing Al-Farabi account:

“Initially, the foundations of human science and political science are further obscured by the fact that Alfarabi identifies the subject of human science variously as “the purpose” of human existence and “the perfection that man must achieve” (Sa’adah 63:4—6/15:16—18). Earlier, when the investigator’s inquiries into natural bodies pointed to principles outside nature, Alfarabi described the investigator as becoming acquainted with “the ends and ultimate perfection” for the sake of which man came into existence (Sa’adah 60:17—19/13:10—11”

Al-Farabi’s account of religion, from another point of view, is intimately related as well with the art of ruling, namely religion is comprised from opinions and is a result primarily of the ruler’s activity, yet representing a kind of disconnectedness with the metaphysical foundational truth, which is the highest one in the largest scheme of the hierarchy of being:

“Religion is opinions and actions, determined and restricted with stipulations and prescribed for a community by their first ruler, who seeks to obtain, through them, practicing a specific purpose... If the first ruler is excellent and his rulership truly excellent, then he prescribes what he seeks only to obtain, for himself and for everyone under his rulership, the ultimate happiness that is truly happiness; and that religion will be the excellent religion”.

Al-Farabi account on politics may look outdated, complacent, and ridiculous in front of the fleeting images of hyper reality, tremendous accumulation of wealth and technological innovation, and the fourth stage of governmental internationalized institutionalization, nonetheless it strikes the importance of linkage between the life in the polis, metaphysics, and the realm of intelligible truths beyond the world of encapsulated and imprisonment of desires and worship of the self. Nonetheless, however, the greatest merit of Al-Farabi is the matter of the fact that political science is informed from metaphysics, with the highest aim to supply and support the understanding and achievement of the perfected felicity and happiness, and individuals in the virtuous city. In the terrain of practical level, there are multiple peculiar risks encountered in Al-Farabi's conclusory remarks, namely the profound explanation that all that is left to the natural duty of humanity is philosophy, specifically the pursuit of happiness, is not easily graspable and to some extent enormous pressure is put on the accommodated capacity of philosophy in its total inquiry, but relatedly, likewise, as well enormously mitigates the practical impact of the politics and the politics to convey the truth, in an associative or helpful way to the present and at hand metaphysical and ontological immaterial realities. Nevertheless, there is a threat towards the Farabi's peninsula of political thought, however, the optimism, solidarity, and the will to attain knowledge, wisdom, compassion, and the truth are more than needed in the current reign of quantity and the mitigated wonderous signs of the time when we are living.

Al-Ghazali: Judicial Order instead of Anarchy and Peace or Conflict

Al-Ghazali, whose polymath stature needs little introduction, provides a different account pertaining the domain of politics, as a subfield of knowledge, life, and daily practical activity. In his autobiography named "Deliverance from Error", the translation and critical edition provided from Montgomery Watt (1953), he made the following noticeable observations pertaining politics:

"All their discussion of this is based on considerations of worldly and governmental advantage. These they borrow, from the Divine scriptures revealed through the prophets and from the maxims handed down from the saints of old."

In the remarkable letters of advice sent to Nizamuddin Fakhru'l Al-Mulk, the Vezir of Seljuk Empire at that time, Al-Ghazali, a semi-translation followed from a commentary added by Jonathan AC Brown (2006), stressed the importance of the state as a mechanism enabled to be functional in order to produce order out of chaos through disciplining three types of emerging manifested forces of the souls of individuals in the scope of community life:

“Lust, which misdirects one to unhealthy and immoral activities, Anger, which incites to murder, and Greed, involving dishonesty and corruption. If these chiefs could be presented in material form, the first would assume the form of a pig, the second of a dog, and the third that of a devil”

Furthermore, on Al-Ghazali's political theory, as stressed from Brown (2006), the most important instrument of the states as a hierarchical orderly structure that generates power and regulate chaos, is the judiciary branch, and this is revealed from the following:

“Grave consequences would not follow if a king entrusts the office of a minister or that of an executive officer to an inefficient person, but it would be disastrous if he appoints an undesirable man to a post relating to judiciary, since an executive job or ministership is intended to run the affairs of worldly institutions, while on the contrary judiciary is expected to perform the duties delegated by our Prophet Muhammad, praise and peace be upon him. Judges are required to arrive at their decisions in accordance with the commands of Allah.”

In Moderation in Belief (al-Iqtisad fil al-Itiqad), Al-Ghazali, as cited in “State and Government in Medieval Islam” from Lambton (1981), examines the relationship between temporal power, exercise of the sovereignty of the people, anarchy, order, the judiciary, and kingship:

“There are those who hold the imamate is dead, lacking as it does the required qualifications. But no substitute can be found for it. What then? Are we to give up obeying the law? Shall we dismiss the qādīs, declare all authority to be valueless, cease marrying and pronounce the acts of those in high places to be invalid at all points, leaving the population to live in “sinfulness”? Or shall we continue as we are, recognising that the imamate really exists and that all acts of the administration are valid, given the circumstances of the

case and the necessities of the actual moment? The concessions made by us are not spontaneous, but necessity makes lawful what is forbidden. We know it is not lawful to feed on a dead animal: still, it would be worse to die of hunger. Of those that contend that the caliphate is dead for ever and irreplaceable, we should like to ask: which is to be preferred, anarchy and the stoppage of social life for lack of a properly constituted authority, or acknowledgement of the existing power, whatever it be? Of these two alternatives, the jurist cannot but choose the latter”.

Interestingly enough, James Madison in the Federalist Paper 51, makes an attachable similar point pertaining government:

“In framing a government which is to be administered by men over men, the great difficulty lies in this: you must first enable the government to control the governed; and in the next place oblige it to control itself.”

Ibn Sina, in his *Shifa*, elaborating in the concept of human collaboration, civilization and politics, through remembrance of the Medinan Prophetic experience, underlines two factors constituting such the world of political life: the proper path of truth in life accompanied from higher metaphysical and moral principles, followed from justice (Kalin, 2016). What follows subsequently is a good life based on virtues, compassion, mercy, mutual understanding, and truth. Such eternal principles are forgotten in the day and age of domination, power games, heavy consumerism, and endless craving desires and entitlement of the human being as an entity of mechanically reducible commodity. Notwithstanding this, Samuel Huntington (1968) in his work “Political Order in Changing Societies” is remembering us that “the political order is a goal, not a reality”, and politics is not about “form of government”, rather, it is about the “degree of governance”, pointing out to the continuous transformable nature of the political order, political knowledge, and interrelated elemental epistemological signifiers in the metaphysical hierarchy of being.

References

Alfarabi & Butterworth, C. (2015). *The Political Writings. “Political Regime” and “Summary of Plato’s Laws”*. Ithaca: Cornell University Press. Retrieved from <https://www.degruyter.com/view/product/505229>

Brown, J. A. C. (2006). The Last Days of al-Ghazzali and the Tripartite Division of the Sufi World Abu Hamid al-Ghazzali's Letter to the Seljuq Vizier and Commentary. *The Muslim World*, 96, 1–26. Retrieved from <https://www.ghazali.org/articles/19477119.pdf>

Deslauriers, M., & Destrée, P. (Eds.). (2013). *The Cambridge Companion to Aristotle's Politics* (Cambridge Companions to Philosophy). Cambridge: Cambridge University Press. doi:10.1017/CCO9780511791581

Fukuyama, F. (2011). *The Origins of Political Order: From Prehuman Times to the French Revolution*. New York, United States: D&M.

Galston, M. (1990). *Politics and Excellence: The Political Philosophy of Alfarabi*. Princeton University Press. Retrieved from www.jstor.org/stable/j.ctt7zv4rq

Huntington, S., & Fukuyama, F. (1996). *Political Order in Changing Societies*. New Haven; London: Yale University Press. Retrieved from www.jstor.org/stable/j.ctt1cc2m34

Home, H. (1778). *Sketches of the History of Man* (Vol. 1). Indianapolis, Indiana: Online Library of Liberty.

Jowett, Benjamin, in *The Complete Works of Aristotle* (Volume 2: The Revised Oxford Translation), Jonathan Barnes (ed.), Princeton: Princeton University Press, 1984.

Kalin, I. (2016, September 16). Al-Farabi and the lost concept of civilization. *DailySabah*. Retrieved from <https://www.dailysabah.com/columns/ibrahim-kalin/2016/09/17/al-farabi-and-the-lost-concept-of-civilization>

Lambton, A. K. S. (1981). *State and Government in Medieval Islam: An Introduction to the Study of Islamic Political Theory: The Jurists*. Abingdon, United States: RoutledgeCurzon.

MAJID Fakhry, *Al-Farabi, Founder of Islamic Neoplatonism: His Life, Works and Influence*, Great Islamic Thinkers (Oxford: Oneworld, 2002).

Madison, J. (1788, February 8). Federalist Papers - Federalist Paper 51: The Structure of the Government Must Furnish the Proper Checks and Balances Between the Different Departments. Retrieved from: <https://www.congress.gov/resources/display/content/TheFederalistPapers#TheFederalistPapers-51>.

National Archives. (1776). *Declaration of Independence: A Transcription*. Washington. Retrieved from <https://www.archives.gov/founding-docs/declaration-transcript>

Naquib Al-Attas, S. M. (1993). *Islam and Secularism*. Kuala Lumpur, Malaysia: International Institute of Islamic Thought and Civilization.

Nietzsche, F (1887)., ed and tr: Diethel, C. (2016). *On the Genealogy of*

Morality: A Polemic. Cambridge, United Kingdom: Cambridge University Press.

Nietzsche, F (1887)., ed and tr: Diethe, C. (2016). *On the Genealogy of Morality: A Polemic*. Cambridge, United Kingdom: Cambridge University Press.

Oxford Learners Dictionaries - The Definition of Politics. (n.d.). Retrieved from https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/definition/american_english/politics.

Richard Walzer: Al-Faradi on the Perfect State: Abū Nasr al-Fārābī's Mabādi' ārā ahi al-madīna al-fādila: A revisedf text with introduction, translation and commentary. vii, 571 pp. Oxford, Clarendon Press, 1985. doi:10.1017/S0041977X00039653

The Faith and Practice of Al-Ghazālī. By W. Montgomery Watt. Allen and Unwin Ltd., 1953. 9s. 6d.. doi:10.1017/S0036930600011376

Wolin, S. (2016). *Politics and Vision: Continuity and Innovation in Western Political Thought*. New Jersey: Princeton University Press.

(Post)Memory. How does the second generation remember the war?

Katarzyna Wasiak¹

Abstract: Stories of the second generation of Holocaust survivors show how experiences of violence, trauma related to the war are passed on to the next generation. The stories of the survivors show how long it takes to work through trauma, as it can remain in the family for generations. Marianne Hirsche calls the memory of the war of the second generation post-memory, or inherited memory. To date, volumes of literature related to postmemory in the context of the Holocaust have been written. However, what does the memory of subsequent generations look like in other societies which also experienced the war?

This article aims to show postmemory in the context of Bosniaks society. The author will try to answer the question of how the war is remembered by the second generation - the generation which did not experience the war and knows it only from their parents' stories and political propaganda.

Keywords: Postmemory, War, Second Generation

---

¹ PhD student at the Faculty of International and Political Studies of the University of Lodz (Poland)

Introduction

The signing of the Dayton Peace Agreement was supposed to bring a settlement to the war in Bosnia and Herzegovina. Undoubtedly, the conflict was recognized as having ended and systemic solutions were created as a response to ethnic tensions. The question is, however, whether they calmed the public sentiments. More than twenty years after the war, the discourse related to the disintegration of Yugoslavia is now gaining new narrators - people who did not experience the conflict but grew up in the “war vapors”. Their memory of the war was filled with both personal stories of loved ones and ethnic propaganda. As Jerome Bruner notes: “(...) man (...) lives surrounded by both his own stories and the stories of other people (...)”. (Bruner, n. 4, s. 10) When thinking about the past, we use the category of memory, which allows us to immerse into events, but it should be noted that these are never objective memories. This is because they have been filtered through the perception of our ancestors, which determines the specific field of memory.

In this article, the author wants to analyze the perception of the war of the 1990s by the second generation of Bosniaks. It will be an attempt to answer the question of how the conflict influences ethnic relations between the ethnoses of Bosnia and Herzegovina today. Do young people still live in the proverbial “war vapors” or conceivably the trauma of war has already been worked through?

Although the war in Bosnia and Herzegovina has become the subject of analysis in many publications from both historical, political, and anthropological perspectives, the theme of postmemory in the Bosnian context is still an undiscovered topic.

Accordingly, in reflections, the author will rely on her field research conducted between 2017 and 2020. During all tours, the author conducted 67 interviews, of which 39 with women, while 28 with men. The interviews were usually conducted during meetings in coffee shops, but also in private homes or during walks. The interviews were mostly recorded (if the respondents agreed) and then transcribed; a few interviews were only transcribed. And such a prepared material was subjected to interpretation. University towns located mainly within the Federation of Bosnia and Herzegovina² were selected as the research area: Mostar, Sarajevo, Travnik, Tuzla, Zenica, as well as Banja Luka, which is located in the Republika Srpska. Apart from the

² Based on the Dayton Peace Agreement, Bosnia and Herzegovina was divided into the Federation of Bosnia and Herzegovina, inhabited mostly by Bosniaks and Croats, and the Serb Republic, dominated by Serbs.

university centers, the research was also conducted in such towns as Celić, Koraj, Lukavac, Vitez, Visoko, Trebnje, Srebrenica, Srebrenik³. Respondents were obtained by courtesy of university staff. Before the trips, the author sent emails to many units of different institutions asking for help in constructing the research group. Moreover, many meetings were initiated by the respondents themselves, who also invited their friends to the project. The CouchSurfing portal also proved to be a useful tool in establishing contacts.

The average interview lasted between two and three hours, two interviews took nearly half a day (6 hours). Several respondents were interviewed more than once, moreover, they were conducted in different circumstances. Sometimes the first interview was conducted individually, while the next meeting took place in the company of the respondent's friends.

The research was always guided by the principle of honesty, so all respondents were informed about the details and rules of the project. It was extremely important for the researcher to gain their trust; for this reason, she showed them openness and naturalness, which allowed her to build comfortable conditions for conversation, thus allowing learning about the thoughts of the person, not the "respondent". The gender of the researcher played an extremely important role. The fact that the author is a young woman made it easier for her to gain the trust of her talkers, which resulted in her being very quickly recognized as belonging to "their" circle. In many cases, this meant gaining access to the interviewees' private homes, thanks to which the author was able to get to know the other protagonists of the collected stories.

The studied group included Bosniaks aged 19-25, considered by the author as the primary medium of postmemory, or inherited memory⁴. During the selection of respondents, the researcher paid special attention to the fact that they were born at the end of or just after the war (only in this way the author could be sure that they did not have personal memories of that period). Another, already mentioned, reason for the interest in this social group was the fact that it is now beginning to influence the world of Bosnian politics, while at the same time being influenced by strong manipulations of the past.

---

3 It is worth noting that the interviews conducted in smaller towns took place only with the courtesy of the respondents, who invited the researcher to their family homes. Furthermore, it should be noted that most of the respondents were not from the localities where the author studied - e.g. Sarajevo (only 6 interviews were conducted with native Sarajevans).

4 This will be discussed later in the text.

1. The category postmemory

In his introduction to “Topography of Remembrance”, Martin Pollack rightly remarked that “great history will be easier to understand” when we look at it “from the inside, from the perspective of individual experience”. (Pollack, 2017, p. 5) It seems trivially to say that the memory of the past lies at the heart of everyone’s identity, but, without memory, we would not know who we are and who we were. As the Polish researcher Dorota Golańska rightly notes, memory, remembering can create our connection with the past, and the ways of memory define us in the present. (Golańska, 2017, p. 67) The German historian Lutz Niethammer stated that “(...) reality used to be the object of social construction, now it is also the past”. (Niethammer, 2014, p. 37) Katarzyna Kaniowska, a Polish anthropologist, points out that memory is closely related to cultural identity, so it is necessary to know the history of one’s own culture to be able to reflect on individual experiences⁵.

In the context of this article, it is worth asking ourselves a question about the generational transmission of memory and the most interesting aspect related to the memory of the second generation, which Marianne Hirsch called postmemory. Nowadays, the term is explored in many disciplines – very broadly in literary and cultural studies dealing with the analysis of the Holocaust, but also in sociology and political science.

The researcher placed the category of postmemory in the context of the Holocaust. Based on her own experiences – Hirsch was born after World War II into a family of Jewish survivors – she created an innovative theory of research on the memory of the second generation, the so-called “after” generation. Starting from the autobiographical empirics presented in her 1997 book “Family frames: photograph, narrative and postmemory”, Hirsch analyzed her memories of the war, which she adapted through socialization from photographs surrounding her, personal stories of her loved ones, diaries, etc. (Hirsch, 1997, p. 1-5) The author was unusually inspired by Art Spiegelman’s controversial comic strip “Maus. A Survivor’s Tale”. The comic tells the story of the author’s father, who was a Holocaust survivor. (Spiegelman, 2016) The father paid for it significant changes in his psyche, which then had an impact on his loved ones. She noted that Spiegelman links the past and the present highlighting the transmission of the survivor’s experience to the next generation. (Hirsch, 1997, p. 21) Hirsch considered the postmemory as the memory of the second generation of the community affected by the traumatic experience – the so-called “after” generation, whereby she took as a basic element the category of trauma and its transmission to the representatives

---

⁵ K.Kaniowska, *Antropologia i problem pamiğci*, <http://cyfrowaetnografia.pl/dlibra/docmetadata?id=4942&from=publication>, p. 63, [dostęp: 03.10.2019].

of the next generation.

Over the next few years, in many essays and following books, the researcher made the issue of postmemory more precise, she is claiming that:

“(…) postmemory is distinguished from memory by a generational gap and history by a deep personal bond. Postmemory is a strong and very special form of memory precisely because its relation to an object or a source is mediated not by memories but by imagination and creativity. (...) Postmemory characterizes the experience of those who have grown up in a society dominated by narratives arising before their birth. Their delayed histories are abolished by the histories of the previous generation shaped by a traumatic experience that cannot be understood or processed”. (Hirsch, 1997, p. 254)

Postmemory, writes Hirsche, “(…) is not a movement, a method or an idea, but a structure for the inter and transgenerational transmission of traumatic knowledge and experience”. (Hirsch, 1997, p. 154) Given the personal nature of postmemory, it can be considered as a kind of individual memory. However, when the whole community is the bearer of the experience of suffering, it is not easy to escape from other narratives. In other words, the individual's memories make up the collective memory. And collective memory gives it (individual memory) its proper context. Additionally, it should be noted that Marianne Hirsche considered trauma as a constitutive element of postmemory, which, as Tomasz Łysak claims, often becomes a cultural capital, a heritage binding national identities together. (Łysak, 2015, p. 7) As Cathy Caruth notes, trauma causes immense suffering in the individual, but also strongly influences the surrounding environment, consequently shifting from the individual to the group level. (Cartuh, 1995, p. 3 – 5) Social changes resulting from the experience of World War II, decolonization processes, and violence of the 1990s have made the category of trauma a permanent part of the conceptual apparatus of humanities and social sciences. Nowadays, reflection on trauma is the subject of research of many disciplines, from philosophy to broadly understood cultural studies⁶. Traumatogenic changes, which are the aftermath of wars or revolutions, have a considerable impact on society. Trauma, therefore, takes on a symbolic dimension – cultural and social, which often turns into political manipulation. Memories and memorial ceremonies ritualize the trauma and transmit it to subsequent generations. Because of this, the experience of trauma may become an element that reconstructs collective identity, and not infrequently lie at the basis of its construction or consolidation. “Wound culture” which is closely related to victimization, as

⁶ See more: A. Rothe, *Popular trauma Culture: selling the pain of others in the mass media*, New Brunswick 2011, *Trauma and Cinema: Cross-Cultural Explorations*, ed. E.E. Kaplan, B. Wang, Hongkong 2004, J. Kibly, *Violence and the cultural politics of trauma*, Edinburgh 2007.

Tomasz Łysak mentions has become a phenomenon in the contemporary definition of identity. (Łysak, 2015, p. 7) As Wojciech Burszta notes, memory is a certain reservoir of information that constitutes the basis of identity. (Burszta, 2013, p. 100) The moment we combine both notions, thus creating the category of the memory of trauma, we may assume that it has the strongest impact on the construction of collective identity. Therefore, if trauma takes on a social dimension and is closely connected with (post)memory, it should be concluded that the latter also becomes a social phenomenon.

Trauma, which is often the aftermath of war, affects a collective made up of individuals who then transmit their experience to the following generations, often leading to the traumatization of the next generation. Mikołaj Grynberg in his reportage "Oskarżam Auschwitz" ("I accuse Auschwitz"), which is a collection of interviews with the descendants of the "Survivors", shows that they grew up in the shadow of trauma. And, he underlines, that trauma still often has a destabilizing effect on their everyday life. Moreover, the author, who draws inspiration for the story from his own experience, presented the significance of trauma for the shape of the identity of the "after" generation. (Grynberg, 2017) Additionally, Grynberg exposes its responsibility, as many descendants of the "Survivors" also suffered from psychological problems. The American historian Dominick LaCapra has recognized trauma as an extremely destructive phenomenon that strongly affects the individual, disrupting his life and "(...) creating holes in his existence". (LaCapra, 2002, p. 179) In the case of traumatic events, attempts to work through the trauma are crucial for both the generation directly affected and the generation inheriting it. The "after" generation grew up in traumatic memories, often highly emotionally charged, and all too often adopts them, reinterprets them, and then recognizes them as their own. As Hirsch points out, post memory is an extremely strong form of memory, because it contains a strong emotional charge. (Hirsch, 1997, p. 23) Consequently, the idea of heritage trauma, which entered the discourse thanks to psychiatrist Mark Wolynn, seems to be extremely important. The researcher emphasizes that memory never dies and family history is also our heritage, especially when it is connected with suffering. (Wolynn, 2017)

As Golańska notes, heritage is meanings and representations which are inscribed in material objects, which of course cannot be argued. (Golańska, p. 66) In traumatized societies, trauma is reproduced in a way that is preserved through family stories or photographs, and it should be stressed that for the second generation trauma itself becomes heritage. The already mentioned Dominick La Capra, analyzing trauma in the context of the "Shoah" experience, also stated that the suffering is transmitted to

subsequent generations. He stated that:

“The experience of trauma can be vicarious or virtual, i.e. experienced from second-hand by a person who was not there or did not experience the traumatizing events as such. In a vicarious experience of trauma we perhaps subconsciously identify with the victim, become a vicarious victim and relive the event in an imagined way”. (LaCapra, 2009, p. 162)

Patrick Modiano’s words “(...) my memory preceded my birth” seem significant. (Thiel-Jańczuk, 2015, p. 23) The French Nobel Prize winner, as a representative of the “after” generation, often refers in his works to the memory of the war, which he did not experience. Mikołaj Grynberg, in turn, stated that “(...) it is a poison that something that happened so long ago is still alive”, adding that “ (...) when these terrible stories started to reach me, I thought that every adult must at some point end up in a camp (...)”⁷. As Hirsch wrote:

“The ‘after’ generation grows up surrounded by other people’s narratives, which gradually make ‘their own belated stories get swept away by those of the previous generation”. (Hirsch, 1997, p. 253)

Postmemory leaves permanent traces in the human psyche, often leading to the fact that the person immersed in the memories of his closest ones reinforces his trauma. One of the fundamental features of postmemory seems to be the belief that personal memory, which concerns one’s fate, is secondary. The reconstruction of the events of parents or grandparents leads to a strong experience of their trauma in their stead. The question of the memory of the second generation is also posed by the French writer of Jewish origin, Henri Raczymow, who, referring to his own experience, turned his attention to the memory of the “after” generation, and he is creating an alternative concept to postmemory – “the memory of holes” (*Memoire trouée*). Raczymow recognizes that the memory of the second generation is falsified because is constantly reconstructed and is extremely susceptible to external stimuli⁸. The second generation is confronted with the task of reproducing events in their imagination, based on scattered stories, and often filling in the gaps. (Kuchta, 2012, p. 262) The Dutch psychologist Douwe Draaisma comes to a similar conclusion with his concept of ‘limp memory’. The researcher concluded that with age, gaps in memory appear, that are difficult to fill. Hence the second generation faces the challenge of

⁷ M. Grynberg, K. Kubisiowska, *W tym miejscu pękło*, <https://www.tygodnikpowszechny.pl/w-tym-miejscu-peklo-24846>, [21.10.2019].

⁸ R. Syska, *(Re)konstruowanie pamięci o Rewolucji w nowym kinie rumuńskim*, <https://www.ceeo.com/search/article-detail?id=442854>, [21.10.2019], p.7.

reconstructing the memory from the “scraps” that remain in the memory of their loved ones. (Draaisma, 2010, p. 7) At the same time, they create their imaginations of events that they did not witness and place in them their closest relatives. Such a reconstruction of memory by the “after” generation, as Paul Connerton suggests, is an important element in restoring temporal continuity and, consequently, in developing one’s identity. (Connerton, p. 348) The memory of the second generation undoubtedly provides an interesting field of research, especially when placed in a multicultural context, in which conflicting narratives of the same event overlap. Thus, an extremely interesting area seems to be Bosnia and Herzegovina, where three different postmemorial narratives are clashing nowadays, in which nationalistic political populism often plays an important role. Although in Bosnia and Herzegovina, unlike in the case of the Holocaust, postmemory is still not a dominant element of the national narrative, in the face of the global phenomenon of nationalist sentiments the postmemorial narrative may turn into its most important aspect. Especially in Bosnia and Herzegovina, there is a huge palette of topics that influence the mood of the collective, which politicians reach for, especially in the face of electoral campaigns. Aroused emotions at the level of the community become even more susceptible to manipulation when they are transferred to the personal level because then they affect “me”.

2. Postmemory in Bosnia

“I was lucky enough to grow up in a family where bitterness, hatred, the idea of revenge were completely unthinkable. As a result, my attitude to memory, to the unspeakable, the unimaginable, is more cheerful than that of many of my peers, those who define themselves as the “second generation”. I try to understand, not to fall into the desire for revenge”. (Goldkorn, 2018, p. 51)

The author of the above words, Wlodek Goldkorn, was writing about the second generation of Holocaust Survivors. However, his words are so universal that they also fit into the Bosniaks context which is the subject of our interest. The memory of the war of the second generation consists of personal memories of the closest ones, i.e. it is closely related to the already discussed category of postmemory - inherited memory. The experiences of war trauma are perceived as dark, full of pain and suffering. This is because they refer to a fragment of history that is deeply rooted in the community’s perception as painful events. Family narratives are part of personal biography, we are immersed in family stories from the very beginning and it is these

stories that provide us with knowledge about the world. Consequently, we interpret the world and order experiences through their prism and then assemble them into a coherent unity - our being intimately connected to the family stories that are part of our biography. They are our roots, of which we are an extension. As Marianne Hirsch has noted, these are memories “permanently connected by an ‘umbilical cord’ to live, they are that medium that links the memory of the first and the second generation. (Hirsch, 2010, p. 255) Biographical narratives show the continuity of us because they are based on the knowledge that the individual has about both himself and his ancestors. Important stories are not infrequently retold, allowing them to become embedded in the individual’s consciousness. Traumatic events related to the war, although often impossible to express in words, are deeply embedded in the perception of the community, being subject to generational transmission. They lead the second generation to glorify the memories of their parents rather than their own experiences - this was often the case with the second generation of Holocaust survivors. The perception of the world through memories, the experiences of the parents are authentic, but they are only a fragment of the memory of the next generation.

Positive memories

While in the case of the second generation of Holocaust survivors we are immediately confronted with the trauma of war, in the case of the memories of the Bosniaks we are confronted with the “positive face” of the time of conflict. During interviews with the respondents, the author noticed that when asked about the family and the war, about the experiences of relatives during the conflict, the focus was not on the crimes, harm, suffering that had befallen either family members or the entire community, but with memories of the parents’ youth. The respondents’ statements were almost nostalgic, concerned a very intimate sphere, and often omitted the war activities, which seemed to be somewhere nearby.

“My mother talks all the time about those discos in the underground. When everyone was partying, celebrating every day, dancing”⁹.

“In Sarajevo, it was a completely different life. My parents met during the war at a party that was held in the basement at their mutual friend’s house”¹⁰.

---

9 Nemira age 25, interviewed 10.12.2019, Sarajevo.

10 Lejla age 24, interviewed 10.12.2019, Sarajevo.

“My parents met during the war. My mother still remembers how my father used to come to her despite the shelling. She says that this is a love that will never end”¹¹.

Although, from the perspective that the interviews were conducted about the war, it was surprising that the respondents referred to extremely joyful events in their lives. However, when we think deeply, it is worth asking ourselves, what did we ask our parents about? What parts of their story were most important to us? - Those that concerned getting to know them. Our story begins with them, with how they met. Therefore, this is an extremely important moment in our autobiography. So it should come as no surprise that for the respondents, taking part in the project, it was this moment that was the most important¹².

Trauma

Although these private stories are extremely nostalgic, this does not mean that they do not contain pain and trauma. However, these are not the stories that the de facto author thought they would be. Stories in which there was a constant evocation of tragedy and experiencing pain did not appear. The transmission of intergenerational trauma certainly occurred, but it is worth noting that it was not through a direct relationship. As in the case of Holocaust survivors, war tragedies were not spoken of in the respondents' homes, but these unspoken words were equally capable of transmitting trauma to the next generation. The research on Holocaust survivors enabled us to see the “survivor syndrome”, which involves the transmission of trauma to the next generation – this is when the term transgenerational transmission of trauma (TTT) was coined. At that time the basic mechanisms of this phenomenon were described. (Kellermann, 2013, p. 33 – 39) The main feature was considered to be the lack of communication – “(...) in this silence, they pass on wounds but not memories”. (Prot, 2009, p. 23) The second generation absorbs the sadness, fear, tension accumulated by the parents, often discharged through hysteria or aggression.

Concerning the above and from the perspective of the conducted research, it can be concluded that the situation of the Bosnian second generation looks quite different. However, the author would like to point out that she is far from taking an unambiguous view on the category of inherited trauma, as mental suffering is an extremely complex phenomenon. Psychological damage, caused in this case by the cruelty of war, cannot be

11 Nejra age 24, interviewed 09.12.2019, Sarajevo.

12 It is extremely important to highlight that 59 respondents began their statements with private stories.

buried, cannot be denied. Although it can be concluded from the interviews that the transmission of trauma occurred in a “soft” way, this does not mean that there were no family tragedies as a result of trauma or post-traumatic stress disorder.

Returning to the issue of trauma, however, it was noted, in the context of the interviews, that the narratives of the respondents were filled with an irrational fear of a new war. Nearly 90% of the respondents plan their future outside Bosnia. There are always two reasons – firstly, the lack of perspectives and secondly, the fear of war. As many as 62 respondents mentioned that the conflict might happen again.

“Of course I want to leave here. My parents sent me on various language courses whenever they could, especially English and German. They kept repeating that when I grew up I would leave so that I wouldn’t accidentally experience the same things they did”¹³.

“I decided on German, I would like to go to Berlin or somewhere in Switzerland. The situation in Bosnia is terrible both in terms of work and, you know, you never know”¹⁴.

The fear of conflict has been generated by parents, who often encourage young people to leave Bosnia. Of course, an important aspect is also the usual lack of prospects, the growing unemployment in the country. However, it was repeatedly stated in 53 interviews that “my parents do not want me to go through what they went through”¹⁵. It is extremely important and worth emphasizing that parents do not generate in their children a fear of a particular ethnic group, but of the war itself.

When talking about war and war crimes, it is always important to refer to the perpetrators and their contemporary perception. Worth noting is the fact that the “evil Serb” rarely appears in stories. This applies to only 11 interviews, and it should be noted that these were not offensive statements. The term “Chetnik” appeared in the interviews, which of course connotes a negative term for the Serb community, but it always referred to the past and not to contemporary relations between communities.

“Playing ‘war’ was the game of my childhood, for the rest, my dad said that he too played with a rifle made of sticks when he was a boy. The girls

---

13 Bedra age 22, interviewed 14.12.2019, Koraj.

14 Nadim age 25, interviewed 13.12.2019, Tuzla.

15 It is worth mentioning that not every respondent had a precise plan of departure. Some of them stressed that they wanted to stay in Bosnia because it is their country, but it was their parents who often are mentioning better prospects in the West.

would play ‘classes’, playhouse, and we would kill the Chetniks”¹⁶.

Here again, an interesting relationship emerges. As the respondent points out, they used to “hunt” the Chetniks when they played war. However, in the case of the statements concerning the war and the father, the term “Chetnik” was not mentioned even once, only Serb or Croatian.

Symbols of war

More emotional references to war are evident when talking about “war symbols” – Srebrenica¹⁷, the Siege of Sarajevo¹⁸, or the destruction of the bridge in Mostar¹⁹. However, it is worth noting that information about these events is the result of historical education, political propaganda, the media, not the memories of the family.

“The crimes committed against us were horrible. Their appearance is in Srebrenica. This massacre clearly shows that They wanted to destroy Us. And now they try to deny. It is pathetic, take responsibility for your actions (...). I live here, we are in minority and this is in a place which is so important to us”²⁰.

---

16 Nadim age 25, interviewed 13.12.2019, Tuzla.

17 The Srebrenica massacre – the takeover of a safe enclave by the Serbian side led by Ratko Mladić and the mass execution of Bosnian civilians (mostly men and boys), and the complete displacement of the remaining population, which the International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia in The Hague in 2001 during the Radislav Krstić case described as genocide; Case Information Sheet – Radislav Krstić, https://www.icty.org/x/cases/krstic/cis/en/cis_krstic_en.pdf, [10.06.2021]. It is therefore not surprising that Srebrenica has become a foundation of the memory of the war in Bosnia and a symbol used by politicians in their propaganda narratives. The Srebrenica massacre has become the overarching point of Bosnian martyrdom.

18 In the Balkans, there are not only the places of mass murder but also individual symbolic cities such as Sarajevo and Mostar, that have become places of memory. Sarajevo has become a unique place in the narrative of war because the whole city can be considered as a kind of museum. Its siege, which lasted an exceptionally long time - from 5 April 1992 to 26 February 1996 - left an incredible mark on its architecture, but most important are the stories of the people who spent almost four years under siege, cut off from the world, food, water, and electricity. Nowadays, Sarajevo can be considered a unique place of memory, because it contains memories of several important events in the history of Bosnia and the world, of which the war of the 1990s is a fundamental one.

19 Mostar has for years been a symbol of peaceful coexistence and was often called “little Bosnia” because it exemplified the multinational character of Bosnia and Herzegovina. Conflict-free coexistence was symbolized by the Old Bridge, which played the role of a link between “East” and “West”. This image of the city ended with the war, which turned out to be surprisingly perverse for the city. In Mostar, the conflict began in April 1992 and initial fighting took place between the Serb-dominated Yugoslav National Army and the allied Bosniaks and Croats until the former withdrew. In the next stage, the former allies, Croats and Bosniaks, took opposite sides in a struggle for territory. In May 1993, the conflict between Bosnian and Croatian forces escalated into a brutal war. Mostar was the most important city for the Croats, who sought to create the quasi-state of Herzegovina within Bosnia and Herzegovina. The conflict resulted in the expulsion of non-Croats from western Mostar, thus leading to the division of the city into an eastern part, dominated by Bosniaks, and a western part, controlled by Croats. This led to a 9-month siege of the eastern part, the greatest tragedy of which was the demolition of the 16th century Ottoman Old Bridge connecting the banks of the Neretva River.

20 Adela age 25, interviewed 20.10.2019, Zenica.

It is worth noting that all respondents when they were asked about the crime, immediately mentioned the Srebrenica massacre. Moreover, it is important to note the collective approach to Srebrenica – ‘our tragedy’, ‘we were killed’, ‘they wanted to destroy us’. While in the case of the private narrative the individual character of memories was emphasized, at this point, a collective memory emerges in which the collective victim is encoded. Moreover, in the statements about Srebrenica, the word “Serb” appeared more often, as in 55 interviews, already acquiring an emotional meaning - as if it implied a crime in itself, even as if it was a synonym for a criminal, a traitor.

Another place recorded as a center of memory is Sarajevo, which is an extraordinary symbol of post-war Bosnia. The siege of the city has become a permanent part of the Bosnian identity narrative, which is also referred to by second-generation representatives. For, when talking about war crimes, this event, right after the Srebrenica massacre, is the second most frequently mentioned war crime. The siege of Sarajevo has become one of the national myths, showing the resilience and strength of the Bosniak people. Although it is undergoing revitalization work, new buildings are being constructed that gradually strip the Bosnian capital of its face of a destroyed city, despite these efforts it is constantly filled with cultural and national meanings and is a kind of space of memory.

“One of the greatest crimes, next to Srebrenica, was the siege of Sarajevo. I don’t know if you know the exact way (...). I am leaving aside the fact that the architecture was destroyed, but how many people died every day here, in these streets where we are now walking. How the Serbs, cutting people off from the world, destroyed their lives. It is impossible to forget”²¹.

The most important bridge in the world, that is, the memory concerning Mostar, which is, however, different from the one related to Sarajevo, because in this narrative two oppressors are revealed – Serbs and Croats.

“What happened here is comparable to Sarajevo. Here too, one of our most important symbols – the bridge – was destroyed. I don’t want to point out who is to blame for all this. But I think the answer is fairly clear. If the Serbs had not started the war, none of this would have happened. – The bridge was demolished by the Croats, are they not equally guilty in your opinion? – Of course, they are! There was a huge betrayal in this case! We fought side by side in the beginning and then they came against us! You do not forget that”²².

It should be stressed that these memories of symbolic places are created

21 Kenan age 21, interviewed 12. 07. 2017, Sarajevo.

22 Dino age 23, interviewed 10. 01.2020, Mostar.

by the politics of memory, and are not family memories. It is clear that the families who have been directly affected by the war - through displacement, torture, or the death of their loved ones - pass on their traumatic experiences in the form of memoirs. However, they write their stories in such a way as to least burden their children psychologically²³.

Summary

Postmemory in Bosnia and Herzegovina is a current phenomenon, but not comparable to postmemory in the context of children of Holocaust survivors. In Bosnia, we clash with nostalgia for parents' youth. As has already been pointed out, the memory of ancestors is part of our history. That is why stories about their lives during the war are so important. Of course, trauma has certainly been passed on in some way. But it manifests itself in the fear of another conflict and the desire to escape the country, not in hatred for the nations that built Bosnia. The mood of nationalism that persists in Bosnia has been developed more by historical narrative and the politics of memory than by the memories of parents. And antagonism between nations is evident, but it was not developed by one particular group, it is the aftermath of long-standing ethnic relations and the propaganda of individual ethnic groups that influence public sentiment.

Bibliography

Bruner J., *Życie jako narracja*, Kwartalnik Pedagogiczny 4(10).

Broers T., Bowering E., Godwin M., Hasanović M., Hodgetts G., *Post-traumatic stress disorder among family physicians in Bosnia and Herzegovina*, Family Practice 20(4).

Burszta W.J., *Kotwice pewności*, Warszawa 2013, p. 100.

Cartuh C. (ed.), *Trauma. Exploration in memory*, ed. Cartuh C., Londyn 1995.

Domańska E. (ed.), *Teoria wiedzy o przeszłości na tle współczesnej humanistyki*, Poznań 2010.

Draaisma D., *Fabryka nostalgii. O fenomenie pamięci wieku dojrzałego*, Wołowiec 2010.

Golańska D., *Affective connections. Towards a New Materialist Politics of Sympathy*, Londyn-Newy Jork 2017.

Goldkorn W., *Dziecko w śniegu*, Wołowiec 2018.

Grynberg M., *Oskarżam Auschwitz*, Wołowiec 2017.

Grynberg M., Kubisiowska K., *W tym miejscu pękło*, Tygodnik Powszechny,

²³ Of course, we are talking about people who have not been affected by PTSD. Read more about PTSD in Bosnia: Broers T., Bowering E., Godwin M., Hasanović M., Hodgetts G., *Post-traumatic stress disorder among family physicians in Bosnia and Herzegovina*, Fam Pract. 2003 Aug;20(4):489-91.

<https://www.tygodnikpowszechny.pl/w-tym-miejscu-peklo-24846>.

Hirsch M., *Family frames: photograph, narrative and postmemory*, Harvard 1997.

Hirsch M., *The Generation of Postmemory*, *Poetics Today* 29(1).

Kaniowska K., *Antropologia i problem pamiğci*, <http://cyfrowaetnografia.pl/dlibra/docmetadata?id=4942&from=publication>.

Kaplan E.E., Wang B. (ed.), *Trauma and Cinema: Cross-Cultural Explorations*, Hongkong 2004.

Kellermann N.P.F., *Epigenetic transmission of Holocaust trauma: can nightmares be inherited?*, *Israel Journal of Psychiatry and Related Sciences*, 2013 (50).

Kibly J., *Violence and the cultural politics of trauma*, Edinburgh 2007.

Kończal K. (ed.), *(Kon)teksty pamięci, Antologia*, Warszawa 2014.

Kuchta A., *Zawłaszczony narracje. Obrazy postpamięci w zbiorze Oskarżam Auschwitz. Opowieści rodzinne Mikołaja Grynberga*, „Konteksty Kultury” 2012, 12(2).

LaCapra D., *Historia w okresie przejściowym. Doświadczenie, tożsamość, teoria krytyczna*, Kraków 2009.

Łysak T. (ed.), *Antologia studiów nad traumą*, Kraków 2015.

Monroe J. (ed.), *Writing and revising the disciplines*, New York 2002.

Pollock M., *Topografia pamięci*, Wołowiec 2017.

Prot K., *Życie po zagładzie. Skutki traumy u ocalałych z Holocaustu. Świadectwa z Polski i Rumunii*, Warszawa 2009.

Rothe A., *Popular trauma Culture: selling the pain of others in the mass media*, New Brunswick 2011.

Spielgelman A., *Maus. Opowieść ocalałego*, Warszawa 2016.

R. Syska, *(Re)konstruowanie pamięci o Rewolucji w nowym kinie rumuńskim*, <https://www.ceeol.com/search/article-detail?id=442854>.

Thiel-Jańczuk A., *Efekt Modiano. Literatura a społeczeństwo*, „Znak” 2015, nr 717.

Wolynn M., *Nie zaczęło się od ciebie. Jak dziedziczona trauma wpływa na to, kim jesteśmy i jak zakończyć ten proces*, Warszawa 2017.

Case Information Sheet – Radislav Krstić, https://www.icty.org/x/cases/krstic/cis/en/cis_krstic_en.pdf.

SLIPPING INTO FAILURE - BOSNIAN MULTICULTURALISM SINCE YUGOSLAVIA, THROUGH SEJDIĆ AND FINCI, UNTIL ŽIŽEK

Nikola Lero¹

Abstract: Bosnia has emerged from Yugoslavia's 1992-1995 war as a multicultural, multiconfessional, and multiethnic country. However, since the 1995 Dayton Peace Agreement, Bosnian multiculturalism has been stuck between reality and a myth, heavily leaning toward the latter. That was most obvious in the well-known European Court of Human Rights case of *Sejdić and Finci vs. Bosnia and Herzegovina*, which affirmed racial/ethnic discrimination against minorities. Although a decade has passed, the ruling from the *Sejdić-Finci* case has not been implemented, demonstrating a breakdown of Bosnian multiculturalism. This paper investigates why that is happening. Via the theoretical lenses of Kymlicka's multiculturalism, it argues that Bosnian multiculturalism is failing due to the non-existence of several preconditions. Firstly, a critical literature review demonstrates the historical presence of geo-political uncertainty noticeable since the era of Bosnia under Yugoslavia(s). Secondly, focusing on the legislative and political discrimination of minorities in Bosnia, it debunks the concept of interethnic coexistence, known as "suživot," by applying Slavoj Žižek's critique of tolerance/multiculturalism. Ultimately, it provides us with the answer of not just why Bosnian multiculturalism slipped into failure but also why it will continue to fail.

Keywords: Bosnia and Herzegovina, multiculturalism, human rights, Žižek, tolerance

---

¹ University of Oldenburg, European Master in Migration and Intercultural Relations, lero.nikola@yahoo.com

Introduction

Something strange is going on. That is how the 2001 International Herald Tribune article *Yes, Multiethnic Bosnia* starts (Petritsch, 2001). These words by Thomas L. Friedman, evoked by Wolfgang Petritsch, former High Representative in Bosnia and Herzegovina, perfectly illustrated the thoroughly complicated political situation in the state at that moment. Petritsch's and the international community's solutions for inter-ethnic peace in Bosnia were multiethnic coexistence and multiculturalism. However, the potential consequences of that approach have been ignored.

Already in the late 1990s, the ethnocentric reconciliation and peacebuilding process in Bosnia was contested. It was argued that Bosnian multiculturalism demands to be seen beyond ethnic and national boundaries (Campbell, 1998). Further, according to the Minority Rights International 2015 report, the position of minorities in Bosnia has not improved since the Dayton Peace Agreement in 1995. That was most obvious in the European Court of Human Rights case of *Sejdić and Finci vs. Bosnia and Herzegovina*, revealing racial/ethnic discrimination against minorities in Bosnia (Claridge, 2010). Long before the ruling, Simmons (2002) has asked if multicultural, multiethnic, and multiconfessional Bosnia is a reality or a mere myth. Keeping in mind that the *Sejdić-Finci* ECHR decision is still not implemented after an entire decade, it is massively tilting toward the latter.

Nevertheless, the question is still open. The research on multiculturalism in pre and post 1992 war-Bosnia remains partially shallow, lacking in-depth theoretical critique. Interethnic politics need to be further deconstructed within the multiculturalist's approach, particularly regarding human rights. Answering why post-war Bosnian multiculturalism is continuously failing provides not just a powerful signifier to the future of peace and group relations in Bosnia, but a deeper insight into the implementation of multicultural policies and ideologies in, to use Vertovec's terminology, super-diverse communities.

In this paper, I argue that Bosnian multiculturalism shortcomings are caused by the non-existence of several preconditions needed for effective multiculturalism. First, through a critical literature review (Snyder, 2019), I contextualize Bosnian multiculturalism, starting with the Yugoslavian one, preceded by a brief historical overview. Theoretical insights follow, defining the issues of ethnic and national groups, nationalism and multiculturalism.

After that, I demonstrate the historical presence of political instability that affected Bosnian multiculturalism. A debate focusing on legislative and political discrimination of minorities in Bosnia, primarily Roma and Jews, follows. Ultimately, I reflect on the concept of “suživot” and Žižek’s critique of tolerance. It is merged with Žižekian critical theoretical analysis of the current multiculturalism dynamics in Bosnian society. The paper also examines minority rights organization’s reports, and analyses the Constitution of Bosnia, beside the European Court of Human Rights rulings in the Sejdić-Finci case, among others.

Slippery Theory

Deconstructing Bosnia’s multiculturalism requires particular theoretical insights to be outlined with the remark that the margins between theoretical concepts are often blurred and blended in Bosnia’s reality. Although it is challenging to provide clarity within an ambiguous mosaic of diverse, occasionally opposing theoretical approaches, this chapter will reflect on fundamental scholarly thoughts on ethnic groups, nations, nationalism, and multiculturalism.

Ethnic Communities, Nations, and Nationalism

There exists a robust linkage between ethnic and national groups. Ignatieff (1993), in his piece “The Balkan Tragedy”, claims that the Eastern European countries heavily lean toward conceiving nations as descendants of once “great” ethnic groups (e.g., Serbs). Even primordial understandings of ethnic group origins are practiced in Bosnia and former Yugoslavia. In that way, the nation’s origins can be traced within ethnic groups, more concretely in *ethnies* - “clusters of population with similar perceptions and sentiments generated by, and encoded in, specific beliefs, values, and practices” (Smith, 1986, p. 97). When these practices or “myth-symbol complexes” allow specific groups to operate on-ground, then ethnies become “living ethnic communities” (Smith, 1986, p. 97). Similarly, Repič (2006), reflecting on these common and shared cultural symbols (e.g., language, mentality), argues that precisely that is the unification point of ethnic and national groups. However, Brubaker (2004) criticizes the promotion of the frameworks which distinguish ethnicity and ethnic groups as given, unitary, pre-other, suggesting theorization of ethnicity as a *modus operandi* of social group’s categorization *a propos* other groups.

To define a nation remains equally troublesome as conceptualizing an ethnic group. Anderson (2006) argues that a nation is a constructed (political) imagined community of people who recognize themselves as mutual members/comrades, although not knowing each other, hence being imagined. For instance, Hayden (2013) applies this theory while deconstructing the Yugoslav nation as a “failure of the imagination of a Yugoslav community” (p. 91). The nation as a socially constructed product of modernity, originating from Gellner’s (2008) works in the 1980s, still carries a dominant academic position.

Nations are unavoidably rooted in the concept of nationalism. Nationalism can be interpreted as an ideology of unifying a nation under a political unit (Hechter, 2000). Nevertheless, nationalism does not present a unified, coherent idea, usually branded with pejorative connotations. Smith (1986) proposes the opening categorization of nationalism into an ethnic and civic one. While ethnic nationalism relies on shared ancestry, religion, culture, and language, civic one is characterized by individual/citizen-centered identity, inclusive and open membership, human rights, and the promotion of personal freedoms (Larsen, 2017). These two types represent the starting and ending points on, what I call, *a spectrum of nationalism* - a diverse, frequently murky, ideological continuum of different sub-variants of the concept present on the ground in Bosnia and Herzegovina.

However, in the matter of contemporary Bosnia, “an important invariable quantity that must be considered when examining the religious history of South Slavs is the merging of the concept of nation with that of religion. That is, the ‘nationalization of religions’...” (Velikonja, 2003, p. 12). The historical and political role of religion is intensely embodied in the questions of the nation-building process in Bosnia (Abazović, 2014). Therefore, we might talk about ethnoreligious nationalism as the prevailing ideology linking multiple abovementioned concepts in Bosnia’s spectrum of nationalism.

What is Multiculturalism?

How can culturally diverse groups (co)exist in contemporary society? One answer, besides assimilation and segregation, is multiculturalism. Although multiculturalism can be interpreted as a mere ideology, its scope is vastly broader, embracing a more systematic political practice. However, what exactly is multiculturalism?

Similar to ethnicity, ethnic groups, or nationalism, the thought of multiculturalism bears the heritage of theoretical blurriness. Cultural pluralism, multiculturalism, and interculturalism were almost emerging in parallel into the academic spotlight, making it daring to produce distinct definitions (Katunarić, in Lukšič Hacin, 2007, p. 151). Therefore, a further explanation of what I place and on which analytical level under the umbrella term of multiculturalism needs to be specified. In this paper, multiculturalism will be explored on a legal-political level of the nation-state of Bosnia and Herzegovina, while multiculturalism will be relying on liberal theory by Will Kymlicka.

Nevertheless, there are different ways to define multiculturalism. From its normative perspective, multiculturalism is an approach to how to recognize, accept and include diverse groups into the dynamics of the society without the loss of their cultural authenticity. Still, it would be a simplification of a complex term that, unfortunately, frequently becomes politically misused, even a cliché. Multiculturalism also incorporates and covers state policies on integration, cultural representation, and migration. For Modood (2007), multiculturalism as a civic idea offers a two-way interactive modus of integration of both groups and individuals within a diverse society. In his 2006 *Rethinking multiculturalism: cultural diversity and political theory*, Parekh proposes multiculturalism as a middle ground, as a form of dialogue not just between ethnic and national groups but also others (e.g., religious groups). This dialogue has to be institutionally framed and mediated. However, as Honneth (1996) argues, a proper way of recognition escapes the pitfalls of the groupist views, in which many multiculturalists fall, and aims to construct a socially healthy nexus of individual-group recognition. Kymlicka (2018), to a certain extent, theoretically aims towards reconciling the coexistence of the group-differentiated rights with rights of freedom, justice, and equality that every member of the liberal, democratic society should hold. As this paper focuses on the issues of minority rights in the context of broader human rights issues in Bosnia, embodying both the legislative and on-the-ground dimensions, I follow his approach.

Unlike Parekh (2000), Kymlicka (1995) excludes specific groups and predominantly focuses on ethnic and national group rights and (political) inclusion of minorities. In his 2012 *Multiculturalism: Success, Failure, and the Future*, in Chapter II, he poses a question: What is Multiculturalism? Kymlicka (2012) suggests that multiculturalism should be understood as

citizenization. Tracing the origins and objectives of multiculturalism, he states that “multiculturalism is first and foremost about developing new models of democratic citizenship, grounded in human-rights ideals” (Kymlicka, 2012, p. 8) and defines it as a “part of a larger human- rights revolution involving ethnic and racial diversity” (Kymlicka, 2012, p. 6). Refuting the post-multiculturalists’ critiques of multiculturalism’s lack of accepting the fluidity of culture(s), he declares that:

...multiculturalism-as-citizenization is a deeply (and intentionally) transformative project, both for minorities and majorities. It requires both dominant and historically subordinated groups to engage in new practices, to enter new relationships, and to embrace new concepts and discourses — all of which profoundly transform people’s identities. (Kymlicka, 2012, p. 9)

This type of multiculturalism should be substantiated by multiculturalism policies (MPCs) on two levels: institutional and individual. The first covers so-called institutional design that allows for developing the legislative framework for specific (protected) groups, while the second acknowledges all individuals as members of a multicultural nation. Therefore, multiculturalism as citizenization should not be included only in the legislative and institutionalized forms but requests practice in everyday socio-cultural interactions. However, Kymlicka (2012) is aware that the implementation of MPCs might not succeed everywhere since two preconditions are required - securitization and human rights protection.

Although Kymlicka’s views are internationally appreciated and implemented, they have not gone uncontested. Already in the 1990s, in his *A Critique of Kymlicka*, Walker (1997) warned that political theorists should not play the role of the “cultural Guardian” (p. 231), exerting power to determine which groups are vulnerable and deserve protection. Indeed, over-emphasizing the protection of ethnic communities in the name of their culture, neglects the other groups’ realities within a broader social context. Similarly, Loobuyck (2005) expresses puzzlement concerning Kymlicka’s polyethnic rights, while Bauböck (2008) criticizes Kymlicka for a culturalist approach linked to liberal nationalism.

However, although recognizing judgments of Kymlicka’s work, I will reflect on two notions. Firstly, as Habermas (1994) argues, leaning toward protecting group rights does not necessarily exclude, minimize, or threaten

one's (individual) socio-cultural position. Secondly, the theorization of multiculturalism should serve as an analytical tool, but it is still "a reduction and obstruction of complex reality" (Lukšič Hacin, 2007, p. 155). Or, as Siniša Malešević stresses out, reflecting on ethnicity and ethnic relations, which are also debated in this paper, theoretical concepts are sometimes divided by slippery lines and could generate a space for "political misuses" (2004, p. 2). I would even argue academic misuses. Moreover, I consider that the case of Bosnia and Herzegovina (and Yugoslavia) was, and is, a "theoretical laboratory" where many "slipped" in misuse of ideas that produced real consequences. For instance, Anderson's theory of imagined communities led to thousands of actual victims in the 1992-1995 Yugoslavia/Bosnia war (Hayden, 2013). Hence, the following chapters will aim to detect theoretical and practical loopholes deconstructing the case of Bosnian multiculturalism.

Understanding Meta-Bosnia

"The key word for understanding the Balkans is process: the process of history and the process of memory [...]", as Robert D. Kaplan (1993, para. 4) in his *A Reader's Guide to the Balkans* reflects on the complex melange of the history in the region. Therefore, we should not jump toward the analysis of the current state of Bosnian multiculturalism but instead pose the question: did Bosnia have existing conditions for the proper implementation of multiculturalism? Multicultural Bosnia is not simply a territory to be analyzed within one lens - it requires to be examined as *Meta-Bosnia*, a labyrinthine plurality of actions and practices that made Bosnia what it is in reality (Campbell, 1998).

The History of Bosnian Multiculturalism

Where states feel insecure in geopolitical terms (fearful of neighboring enemies) they are unlikely to treat their own minorities fairly. More specifically, states are unlikely to accord powers and resources to minorities that they view as potential collaborators with neighboring enemies. In the past, this has been an issue in the West, particularly in relation to national minorities. (Kymlicka, 2012, p. 21)

The above-cited quote highlights the call for stability in the country as the first condition for efficient multiculturalism. The relevance of this insight is more than relevant in the case of Bosnia and Herzegovina.

The roots of Meta-Bosnia's geopolitical insecurity can be traced to centuries ago. Since its semi-independence in the 10th century, Bosnia has been geographically, culturally, and religiously torn apart among Western and Eastern rulers (like Kingdom of Croats and Kingdom of Serbs), being perpetually colored by constant migrations.² The Ottomans conquered Bosnia in the 14th and 15th centuries, conducting mass Islamization (Velikonja, 2003). In the late 19th century, Bosnia has fallen victim to Western colonialism, which, under the guise of civilizational values mixed with economic exploitation, wanted to control less "Europeanized" peoples, such as those in Bosnia (Ruthner, 2018, p. 156). Long-term strategic assimilation marked the rule of the Ottoman Empire, which was followed by a repressive, colonialistic regime of the Austro-Hungarian Empire. Further, Bosnia became a part of the Kingdom of the Serbs, Croats, and Slovenes in 1918, re-named into the Kingdom of Yugoslavia in 1929. The pioneering yet robust signs of inter-ethnic struggles in the state emerged under the rule of Karađorđević's dynasty, neglecting the ethnic/religious groups, like Muslims, in Bosnia. It is evident that Bosnia and its people have gone through historical turbulence due to repressive systems that affected and heavily fragmented its society. History in the Balkans has left deep traces of ethnic, religious, political, and other divisions among people (Kadare et al., 2001). Therefore, the period of Ottoman and Austro-Hungarian occupation is not marked by multiculturalism as much as assimilation and colonization.

The first genuine Bosnian multiculturalism we can debate about is in the context of Yugoslavia's multiculturalism. Bosnia and Herzegovina became a part of the Socialist Federal Republic of Yugoslavia under the communist rule of Josip Broz Tito after World War II. Among the six federal states, Bosnia had the most diverse society in terms of ethnicity and nation. Those differences were not politically articulated as "Tito envisioned a nation of 'brotherhood and unity' where pan-Slavic cooperation transcended ethnonational loyalties" (Morus, 2010, p. 39). However, the question of "narod i narodnosti" was always present in communist Yugoslavia (Hudson & Bowman, 2011).³ It was one of the focal concerns at the AVNOJ's first and second meetings in 1942 and 1943.

---

2 It is important to note that territory of Bosnia has been occupied by both Eastern and Western Empires, like Roman and Byzantine Empire, long before it achieved a status of semi-independent state. Yet, I start from the 10th century as in that period the first historical traces of Bosnia as a political/administrative unit appear.

3 In the post-WWII Yugoslavia, the phrase *narod i narodnosti* was used to refer to various national and minority groups in the federal state. Yet, *narod* should not be fully equated with the term "nation" (*nacija* in former Serbo-Croatian language), but can be understood more broadly, being translated into "people".

However, the concept of citizenship in SFR Yugoslavia managed not to make “ethnic classification” (Lukšič Hacin, 2007, p. 162).

The position of minorities in the former Yugoslavia was influenced by the multi-national composition of the Yugoslav society, the federal structure of the state and communist ideology which did not favour ethnic groups and did not practice discrimination based on ethnic belonging to put it shortly, the attitude of the state towards ethnical matters was neutral (Dimitrijević, in Bandović, 2008, p. 24)

Yugoslavian multiculturalism was praised internationally until the 1990s. Still, this does not mean Yugoslavian multiculturalism was flawless. On the contrary, it had certain loopholes.

Tibor Varady, a former prominent CEU professor and previous Yugoslavian Minister of Justice at the beginning of the 1992-1995 war, argued that Yugoslavia had issues with minority rights already during the Kingdom of Yugoslavia (Varady, 1997). Even under Tito’s brotherhood and unity idea, “ethnic affiliation has never been forgotten in the territories of the former Yugoslavia” (Varady, 1997, p. 42). Yugoslavian multiculturalism was envisaged as so-called multiethnic coexistence, the challenges of which started to be more apparent over time. During the 1970s and 1980s, ethnonationalist politics of Croats, Muslims, and Serbs were fueled by the Izetbegović’s manifesto, Tuđman rhetorics, and the Serbian Academy of Science and Arts (Glenny, 2012). The hatred between these three ethnic groups was increasing. When Milošević became the president of Yugoslavia, he imposed repressive measures against the Albanian minority, hinting at the collapse of Yugoslavian multiculturalism and promoting the “Greater Serbia ” idea, as The Guardian described it in 1989. The bloody war was on the horizon at the end of the 1980s.

Building the Bosnian Ethnopolis

“I won’t bullshit you how things were ideal as though things were better in the name of Tito. Bro, it wasn’t ideal. Behind the stares, hatred was hiding” (Frenkie, cited in Mujanović, 2017, p. 35). As the lines of the Bosnian rapper Frenkie (Mujanović, 2017) demonstrate, the hidden inter-ethnic hate was present and before the conflict in the 1990s. The crescendo of that hatred arose in 1992 when the bloody war escalated, reaching its peak in Bosnia and Herzegovina. The decades of Yugoslavian multiculturalism were lost in a brief few years. The three largest ethnic groups - Serbs, Croats, and Muslims

(now referred to as Bosniaks), engaged in a civil war that lasted from 1992-1995 and incorporated mass killings, genocide, and ethnic cleansing (Kalyvas & Sambanis, 2005). “The Bosnian War left as many as fifty percent of Bosnian homes destroyed, 2 million people displaced and 100,000 dead” (Morus, 2010, p. 1).

The reasons for the Yugoslavian/Bosnian war are still debated. However, the previously mentioned rise of Milošević’s nationalistic agendas of “Greater Serbia,” as well as Izetbegović’s and Tuđman’s declarations, affected it. Still, are those the only decision-makers in the building of modern-day Bosnia? Hansen (2013) argues that the Bosnian war is constructed as an inter-party ethnic conflict in Western discourse. Ergo, this discourse is used to obscure the ethical responsibilities of the West. However, even if the West does not recognize its impact on the Yugoslavian and Bosnian war, it is clear that it profoundly shaped current dynamics in Bosnia, as the conflict was ended by a peace agreement in Dayton, under the sturdy influence of the international community and the USA (Mujkić, 2007).

The Dayton Peace Agreement ended the Bosnian civil war but designed a heavily divided society. Bieber (2005) reflects on post-Dayton Bosnia by evoking Ignatieff’s reflection on Freudian “narcissism of minor differences” between three main ethnic groups. Although this psychoanalytic remark could explain the reality of Meta-Bosnian society, it does imply that these differences did not produce severe consequences. On the contrary, the Freudian minor became a de facto major as ethnonationalist politics continued to dominate the post-Dayton era. As Boris Buden (2015) explicitly says - all this history of nationalism, racism, fascism, genocide presents “dirty stains on diapers of a newly born liberal society” (p. 186).

However, decision-makers are not cleaning them. On the contrary, the societal cleavages of failing multiculturalism are being hollowed in their “Ethnopolis,” as Sarajevo professor Asim Mujkić describes contemporary Bosnia:

I call a community characterized by the political priority of the ethnic group(s) over the individual that is implemented through democratic self-legislation, and a community characterized by the political priority of the ethnic group’s right to self-determination over the citizen’s right to self-determination where the citizen’s membership in a political community is determined by her or his membership in ethnic community, *Ethnopolis*. (Mujkić, 2007, p. 116)

Bosnia's current political/multicultural dynamics are decided under the power of ethnic oligarchies, heavily led by nationalistic political leaders, one of them being Milorad Dodik, called "Baja" (Mujanović, 2014).⁴ However, the contemporary Bosnian Ethnopolis, being deeply affected by historically present ethnic, cultural, and religious intolerance, is a *polis* only for the three dominant groups - Serbs, Croats, and Bosniaks. Once again, minorities are left on the margins of Bosnian society. Varady's comment that "controversial as it may be, history certainly has a legitimate role in conceptualizing minorities" (1997, p. 14) becomes massively relevant in the case of post-war Bosnian multiculturalism.

Minorities in post-war Bosnia and Herzegovina

With the collapse of the federation and its transformation from a multi-national to a typical post-communist national state, a large number of new minorities emerged, composed of persons totally unaccustomed to the status of a minority. Suddenly they found themselves surrounded by their co-citizens of yesterday which overnight have become superior. (Dimitrijević, cited in Bandović, 2008, p. 16)

Former Yugoslavian '*drugarice i drugovi*', once Tito's proud pioneers became ideological enemies overnight.⁵ Horvat and Štikš (2015) describe the newly created political situation after the dissolution of Yugoslavia as "the desert of post-socialism". The post-Yugoslavian Bosnia tried to replicate the idea of multiethnic coexistence of the three largest ethnic groups - Serbs, Croats, and Bosniaks. In the new, post-Dayton nation-state, minority issues erupted, leading to drastic discrimination. Moreover, minorities in Bosnia and Herzegovina, as described by the Minority Rights Group International (2015), became the "collateral damage" of the Dayton Peace Agreement, paying the price of the newly established peace.

The Constitution of Bosnia and Herzegovina, incorporated in the Dayton Peace Agreement under Annex IV, serves as the starting point of discrimination in Bosnia. The principal discriminatory aspect of the constitution is introduced in its preamble, which states: "Bosniacs, Serbs, and Croats as constituent peoples (along with Others) and citizens of

⁴ Baja presents a local, machistic term used in Bosnia (mostly in the region of Krajina) to describe someone who not just holds authority, but exercises great power against the others. Baja can be loosely translated as "the boss", or "someone in charge". In one interview, Milorad Dodik, at that moment the President of the Republic of Srpska, referred to himself as "the main baja" in this Bosnia's entity.

⁵ *Drugarice i drugovi* is a phrase often used by Tito in political speeches. The meaning of this phrase lies in its symbolic representation of communist equality among social classes, as it can be translated into "comrades".

Bosnia and Herzegovina hereby determine that the Constitution of Bosnia and Herzegovina as follows...” The constitutional preamble clearly states the division between three ethnic groups - Serbs, Bosniacs, and Croats, defining them as constituent peoples versus the so-called Others. But, what does “constituent peoples” mean? Trnka (2009) notes that this concept is relatively unknown in constitutional law, being a legal phenomenon particular to Bosnia. He frames it as a collective national-political right that belongs specifically to Serbs, Bosniacs, and Croats, excluding other Bosnian citizens. The constitution created an ethnopolitical consensual democracy that discriminates against all people who do not declare themselves as one of the constituent peoples.

Discrimination is most apparent in the lack of political rights of minorities. Besides the preamble, two additional problematic points can be mapped in Article IV and Article V. Article IV states the following:

The Parliamentary Assembly shall have two chambers: the House of Peoples and the House of Representatives.

1. House of Peoples. The House of Peoples shall comprise 15 Delegates, two-thirds from the Federation (including five Croats and five Bosniacs) and one-third from the Republika Srpska (five Serbs).

On the other hand, Article V, tackling the issue of tripartite presidency, saying:

The Presidency of Bosnia and Herzegovina shall consist of three Members: one Bosniac and one Croat, each directly elected from the territory of the Federation, and one Serb directly elected from the territory of the Republika Srpska.

The legislative framework produces direct discrimination of all “Others”, as the Constitution of BiH names them, referring to all minorities in the country. Discrimination of minorities is primarily seen in basic political rights regarding the right to be elected for the Presidency of Bosnia and Herzegovina and/or the Parliamentary Assembly of BiH, among other institutions. Hence, “the Constitution of Bosnia and Herzegovina thus provides one of the world’s unique confederated systems, based entirely on ethnicity” (Mansfield, 2003, p. 2058).

The Sejdić and Finci vs. Bosnia and Herzegovina case before the European Court of Human Rights in Strasbourg is the first one to open a

pandora's box of issues for post-war Bosnian multiculturalism. Although Bosnian citizens, both Sejdić and Finci could not run in the elections for the positions in the Presidency of Bosnia and Herzegovina and House of Peoples, due to their Roma and Jewish origin. Therefore, they initiated a complaint before the European Court of Human Rights in 2006, arguing that several constitutional articles breach the European Convention of Human Rights. Sejdić and Finci's leverage point was precisely the concept of constituent peoples. As mentioned in the previous chapter, the constituent people are defined as Serbs, Croats, and Bosniacs, and by the Constitution of Bosnia, only these groups can run for specific political positions. This implies that all other groups, regarding their identity, could not exercise their political rights. The ECHR made the ruling in 2009, stating that Bosnia and Herzegovina is to blame for the discrimination of Roma and Jews, which was not an unexpected decision (Milanović, 2010).

Besides the Sejdić-Finci case, there are numerous others that reaffirmed the severe violation of human rights by the state. In Šlaku versus Bosnia and Herzegovina, Samir Šlaku, a Bosnian citizen, could not run for the Presidency/House of People, due to his Albanian ethnicity. Another prominent example is Zornić vs. Bosnia and Herzegovina, where Azra Zornić could not run for the same positions as mentioned above because she did not declare herself within the boundaries of ethnic identity but as a citizen of Bosnia and Herzegovina. This case represents an anti-prototype of Kymlicka's multiculturalism as citizenization, where a country paradoxically discriminated against an individual who declared belonging to a nation-state community within the lines of civic, rather than ethnic citizenship.

The ruling in the case of Sejdić and Finci vs. Bosnia and Herzegovina has not been implemented, although 12 years have passed. In fact, the ruling of all aforementioned have not been implemented. To achieve that, a major change in the Constitution of Bosnia and Herzegovina would be needed. The barriers that stand before the implementation of the ruling are the same barriers that created the main issues—the concept of the “constituent people”, as well as the continuation of the Dayton-created status quo that Serb, Croat and Bosniak ethno-oligarchs hold all decision-making power.

Institutional discrimination of minorities is present, and the Sejdić-Finci case well demonstrates that. So, what should be the next political steps? Begić and Delić call for the implementation of a “civil and ethnic constitutional model” in Bosnia and Herzegovina (2013, p. 465). Similarly,

Mansfield argues that the “tyranny of majority”, quoting Fleiner, can be overcome by the “promotion of constitutional orders that embrace the often brutal reality of ethnic differences’ ‘ (2003, p. 2093). Both arguments reflect on the urgent need for constitutional reforms and for institutional changes in post-conflict Bosnia. However, the underlying question remains: would these constitutional changes or the implementation of the Sejdić-Finci ruling de facto improve the position of minorities in Bosnia, or just create a new de jure framework that heavily differs from the reality of Bosnian multiculturalism?

Žižek’s theoretical “visit” to Bosnia

While the legal framework in Bosnia and Herzegovina constitutes a central point of the discrimination of minorities, fixing it does not imply the sudden salvation of Bosnian multiculturalism. Its fallacies pervade the everyday reality of Bosnia. Lalić and Francuz’s (2016) recent research on minorities in Bosnia maps multilevel issues in several areas. Those areas cover politics, education, employment, the safety of minorities, the health system, among others. Specifically, they describe physical attacks on Roma people, discrimination of Roma children in schools, issues of occasional antisemitism, etc. Unfortunately, this situation has not improved in the following years. On the contrary, exclusion of minorities, predominantly Roma people, occupies the domains of housing, schooling, and documentation, making practical obstacles to an inclusive and healthy day-to-day participation in the Bosnian society (World Bank, 2019). Just in 2017 and 2018 OSCE has located over 300 hate-inspired, commonly unreported, crimes in Bosnia and Herzegovina, escalating in the case of Bosniak returnee to Serb-dominated city of Prijedor who was attacked by a person declaring as the Bosnian Serb, ultimately forced to beg for the forgiveness from “the Serbs” if he wants to stay alive (Lakić, 2019). Similar scenes could often have been seen all over post-war Bosnia whenever sports teams from one ethnic group-dominated area would host athletes and fans from almost any other ethnic-group. Let us recall the massive riots fueled by ethnonationalistic hatred at the football match between FC Dinamo and Red Star Belgrade in Zagreb in May 1990, which CNN mapped as one of the five sports matches that changed the history of the world, as it powerfully signalled the inter-ethnic conflict and the fall of Yugoslavia’s brotherhood and unity. Cases like that demonstrate the grounded, quotidian issues of failing multiculturalism in what critical theorist Mary Louise Pratt (1991) refers to as contact zones, the “social spaces

where cultures meet, clash, and grapple with each other, often in contexts of highly asymmetrical relations of power..." (p. 34).

Several multiculturalist concepts, such as multiethnic tolerance and Bosnian "suživot", a traditional local coexistence of different ethno-religious groups in Bosnia (Funk, 2019), have tried to tackle day-to-day interactions, most problematic in the abovementioned contact zones. Yet, they were doomed from the beginning. Their defects are found in the very theoretical approach they embody. Some of Slavoj Žižek's critical views can help us understand why.

First, let's start with the concept of "Others". "Others" in Bosnia represent all (legally and non-legally defined) minorities. More precisely, they constitute all those who are not Bosniaks, Serbs, and Croats, creating a paradox of these three groups not being one majority, but the triad of dominant minorities, which form an ethically based consensus of *de jure* majority. Reflecting the preamble of the Constitution, the members and political leaders of this triadic para-community perceive the "Others" as lesser citizens, the non-equals. Fixing constitutional discrimination would not remove quotidian biases. The implementation of multiethnic tolerance tried to tackle that issue, but failed as it neglected what Žižek calls the "real Other":

It tolerates the Other in so far as it is not the real Other, but the aseptic Other of premodern ecological wisdom, fascinating, rite and so on – the moment one is dealing with the *real* Other [...] tolerance stops. (1999, p. 219)

In the above quote, Žižek exposed one of the loopholes of Bosnian multiculturalism—the application of concepts aligned with the dogma of tolerance. It is precisely the gap between *de jure* and *de facto* multiculturalism. Minorities in Bosnia and Herzegovina are not just seen as *de jure* Others, but also ideological others. As Žižek argues (1989), real ideology is manifested in the everyday domain. It enters the arena of practice rather than occupying the abstract spaces of intellectual debate. The same approach should be taken when deconstructing tolerance, understanding it as an ideological category (Žižek, 2008). Hence, even if the complex system of political governance in Bosnia manages to prioritize the equality of both constituent peoples and Others, it will still fail.

Minorities in Bosnia are welcomed just as secluded, almost obscure ideological objects. The moment when we deal and encounter the "Others"

in everyday life, we stop tolerating them, and real discrimination starts again. To link it with Lalić and Francuz's (2016) examples, that means that when the members of constituent people face Roma people (or other minorities) in schools or the job market, they will exclude them as they still perceive them differently. But why? Let us go back to Freudian narcissism of minor differences (Bieber, 2005). This remark points out that the narcissistic perception produces divisions not just between the constituent peoples, but also between constituent peoples as a triadic majority, and the "Others" as all minorities, as they become "different" in comparison to the triadic majority.

But, what is the product of these binary perceptions? As Buddhist philosopher Alan Watts (2011) reflected almost a century ago, people cannot trust self-perceived others if surrounded by historical turbulence and fear. Establishing peaceful relationships with others requires safety and trust. Watts' comment echoes Kymlicka's (2012) argument that when there is a strong national pride and national identity (or ethnonational in Bosnia), immigrants (or Others in Bosnia) could be seen as a self-perceived threat, which leads to non-effective multiculturalism. This brings us back to Žižek, whose insights on tolerance become even more relevant.

As Žižek (SymplyHR, 2015) notes, it is not enough to say, "we live in our culture, you live in your culture and all we need is some neutral legal space to regulate how we tolerate each other". However, that is what many suggest (Žižek, 2008). Let us recall several authors mentioned above. Slye said that "constitutions in ethnically divided countries must become instruments to limit governmental power and to solve peaceful conflicts in divided society" (cited in Mansfield, 2003, p. 2093). Begić and Delić (2013) also called for constitutional reforms, partially moving toward citizenization and going beyond the ethnic framework. Yet, as Roma origin Bosnian scholar Hedina Tahirović-Sijerčić in a 2019 Deutsche Welle interview said, it is completely useless to debate changes of minority rights in Bosnia on that level, as:

In practice, nothing is resolved. This is again not only the case with the Roma, but with all other minorities. You have the Jewish community, the Albanian community, the Poles and many others. We must not ignore this. (Sofić Salihbegović. 2019, para. 5)

As mentioned, post-war Bosnia implemented the so-called concept of "suživot". It was used as an ideological solution for the inter-ethnic hatred suggesting the "Tolerate Thy Neighbor as Thyself" as the almost canonical

value of Bosnian multiculturalism. But, as Žižek in his *'Living in the End Times'*, asks:

Why are so many problems today perceived as problems of intolerance, rather than as problems of inequality, exploitation, or injustice? Why is the proposed remedy tolerance, rather than emancipation, political struggle, or even armed struggle? (Žižek, 2010, p. 5)

As seen, tolerance without the genuine (self)love suffocates the struggle for recognition (Honneth, 1994). It imposes itself as a quasi-solution to the systematic problems of multiple forms of non-recognition. The superficiality of co-living with others, which suživot promotes, is exactly one of the core fallacies of liberal thought.

There is a scene from a Bosnian movie *Gori Vatra* (Fuse!) that perfectly portrays it. In a small post-war town in central Bosnia, there are ongoing preparations for the visit of Bill Clinton, president of the USA at that moment. A representative of the (western) international community, referred to as Supervizor (the Supervisor), is being sent to check if everything is in proper order for the visit. As he wants to see if the inter-ethnic reconciliation process is going as it should be, the local politicians gather a Serb and a Bosniak in one place. While two of them, after being told to, are shaking hands, Stanko, the Serb, starts yelling "He is insane, he is doing this to me", showing the Supervizor that Mugdim, the Bosniak, was flipping him the middle finger during the shake. The representative, confused, asks, "Why?" The answer to his question is clear. The middle finger symbolically represents an on-the-ground response to a fabricated, top-down tolerance enforced by the international community, embodied in the character of the Supervizor. This approach does not, and will not, result in a resurrection of Bosnian multiculturalism. On the contrary, it will be rejected by the same communities it tries to trap in its web of liberal, Western ideology.

However, the question arises - what can be done with the struggles which affect multiculturalism on the everyday level, even if the legal framework in Bosnia changes? Or, as Žižek asks, mimicking the average multiculturalist's question toward his critique:

Whatever I do is wrong - either I am too tolerant toward the injustice the Other suffers, or I am imposing my own values onto the Other - so, what do you want me to do? (Žižek, 1999, p. 220)

His answer is, “Nothing!” Why? Because, as he says, “as long as you remain stuck in your false presuppositions, you can do nothing” (Žižek, 1999, p.220).

Here, Žižek unravels the largest loophole of Bosnian multiculturalism. To demonstrate what it is, let me go back to Kymlicka and his example of Canadian multiculturalism. First, Canadian multiculturalism is integrated deeply in the multi-level legislative framework. In fact, the Canadian constitution officially frames Canada as a multicultural nation, which has led to better political participation of immigrant-origin ethnic groups. The immediate question that should come to our mind is: Is that the case in the Constitution of Bosnia? As argued before - no. Second, immigrant-origin ethnic groups in Canada are on the individual level recognized as members/citizens of the Canadian nation, which did not lead toward a decrease in social capital like in the case of the United States, although both in USA and Canada there is ethnic and racial diversity (Kymlicka, 2012, p. 12) The next question that should come to our minds is: Are the minorities and other ethnic groups besides Serbs, Bosniaks and Croats perceived as equal members and citizens of diverse Bosnian society on the individual level? No, they are not. They are perceived as ideological Others, making them the “real Other” (Žižek, 1999), finally being metamorphosed into the *de facto* Others who are discriminated against in everyday manifestations of ideology (Žižek, 1989).

Concluding Remarks

The deconstruction of failing Bosnian multiculturalism is an enormously tricky topic that should not be just analyzed from the beginning of the bloody war in 1992 or the Dayton Peace Agreement in 1995. On the contrary, an investigation of contemporary Bosnia requires a critical examination of the practices and actions that constructed today’s Meta-Bosnia reality. This Meta-Bosnia went through a mosaic of historical, political, and cultural turmoil: from the influences of the neighboring Kingdoms of Serbia and Croatia, through the assimilation that occurred under the five centuries-long Ottoman rule; from the colonial occupation by the Austro-Hungarian Empire, via the Kingdom of Serbs, Croats, and Slovenes/Kingdom of Yugoslavia, until the communist/socialist Yugoslavia. In fact, the period of post-WWII Yugoslavia(s) is the first one in which Bosnian multiculturalism can be mapped. However, even then inter-ethnic tensions were present,

culminating in the 1992-1995 war in Bosnia, which loudly announced the beginning of the vast failure of Bosnian multiculturalism and brought an end to the era of praised SFRY multiculturalism. Moreover, it introduced post-war Bosnia built almost entirely on ethnic inequalities, divisions, and discriminations, ruled by ethnonationalist political oligarchs. All these dirty stains of history left a dark, unremovable trace buried deep in the foundations of post-conflict Bosnia, rendering the goal of (geo)political stability as the precondition for the manageable implementation of multiculturalism as citizenization almost unreachable.

The building blocks of this instability are visible both at the legislative and everyday level. All minorities in Bosnia are pejoratively defined in the Constitution's preamble as "Others", legalizing inequality as the dominant ethnic-centered defensive mechanisms of the "main" ethnic groups - Serbs, Bosniaks, and Croats. The ECHR case of *Sejdić and Finci vs. Bosnia and Herzegovina*, among others, clearly demonstrated ethnic/racial discrimination, predominantly in the domain of political rights. Due to this, constitutional and political reforms got placed high on the hierarchy of both scholarly and political discourse surrounding Bosnian multiculturalism. Yet, the concepts of multiethnic tolerance and *suživot* continue to be promoted as a reliable solution by the international community. However, would these reforms cause real societal transformations? Or, to pose a question paraphrasing the quote contributed to Albert Einstein - Can we fix problems using the same methods with which we created them? According to Žižek's theoretical "visit" to Bosnia which exposed superficialities of tolerance as an ideological category, the answer is no.

In the Bosnian Ethnopolis, the triadic majority of Serbs, Croats, and Bosniaks remains trapped in their own ethnic-centered antagonisms, understanding neither the legal nor individual "real Others", hence not being able to develop a genuine and profound interaction with those groups, as well as within themselves. This is deeply hidden under the perpetual multilevel paralysis of Bosnian multiculturalism. For changes to happen, the dual will of the leading political oligarchs and of the entire Bosnian society, which is (again) endlessly falling into the abyss of heavily-rooted group divisions, is needed. Based on the arguments in this paper, it would be highly optimistic to think that that will happen.

References

- Abazović, D. (2014). Reconciliation, Ethnopolitics and Religion in Bosnia-Herzegovina. In D. Abazovic & M. Velikonja (Eds.). *Post-Yugoslavia: New Cultural and Political Perspectives* (pp. 35-51). Springer.
- Anderson, B. (2006). *Imagined communities: Reflections on the origin and spread of nationalism*. Verso books.
- Bandovic, I. (2008). The Role of Human and Minority Rights in the Process of Reconstruction and Consolidation for State and Nation-Building—the Case of Serbia. Belgrade Centre for Human Rights.
- Bauböck, R. (2008). Review symposium: What went wrong with liberal multiculturalism?. *Ethnicities*, 8(2), 271-276. <https://doi.org/10.1177/14687968080080020105>
- Begić, Z., & Delić, Z. (2013). Constituency of peoples in the constitutional system of Bosnia and Herzegovina: Chasing fair solutions. *International journal of constitutional law*, 11(2), 447-465. <https://doi.org/10.1093/icon/mot003>
- Bieber, F. (2005). *Post-war Bosnia: Ethnicity, inequality and public sector governance*. Springer.
- Brubaker, R. (2004). *Ethnicity without groups*. University of California.
- Buden, B. (2015). Djeca postkomunizma. In S. Horvat & I. Štikš (Eds.). *Dobrodošli u pustinju postsocijalizma* (pp. 169-191). Fraktura.
- Campbell, D. (1998). *National deconstruction: violence, identity, and justice in Bosnia*. University of Minnesota Press.
- Claridge, L. (2010). *Discrimination and political participation in Bosnia and Herzegovina*. Minority Rights Group International. <https://minorityrights.org/publications/discrimination-and-political-participation-in-bosnia-and-herzegovina-march-2010/>
- Funk, J. (2019). Bosnian Diaspora Experiences of Suživot or Traditional Coexistence: Bosanski Lonac, American Melting Pot or Swiss Fondue?. In Dž. Šuško (Ed.) *Both Muslim and European: Diasporic and Migrant Identities of Bosniaks* (pp. 150-164). Brill.
- Gellner, E. (2008). *Nations and nationalism* (2nd vol). Cornell University Press.
- Glenny, M. (2012). *The Balkans, 1804–2012: Nationalism, war and the great powers*. Granta Books.
- Hansen, L. (2013). *Security as practice: discourse analysis and the Bosnian war*. Routledge.
- Habermas, J. (1994) Struggles for recognition in the democratic constitutional state. In A. Gutmann (Ed.), *Multiculturalism: Examining the*

Politics of Recognition (pp. 107–148). Princeton University Press..

Hayden, R. (2013). *From Yugoslavia to the western Balkans: Studies of a European disunion, 1991-2011* (Vol. 7). Brill.

Hechter, M. (2000). *Containing Nationalism*. Oxford University Press.

Honneth, A. (1996). *The struggle for recognition: The moral grammar of social conflicts*. Mit Press.

Hudson, R., & Bowman, G. (Eds.). (2011). *After Yugoslavia: identities and politics within the successor states*. Springer.

Ignatieff, M. (May 13, 1993). The Balkan Tragedy. *New York Review of Books*.

Kadare, I., Simic, P., Frckoski, L., & Hysa, Y. (2001). *The southern Balkans: perspectives from the region*. European Union Institute for Security Studies (EUISS)

Kalyvas, S. N., & Sambanis, N. (2005). Bosnia's Civil War. In P. Collier & N. Sambanis (Eds.). *Understanding Civil War: Evidence and Analysis, Volume 2. Europe, Central Asia, and Other Regions* (pp. 191-231). The World Bank.

Kaplan, R. D. (1993). A Reader's Guide to the Balkans. *New York Times*. <https://www.nytimes.com/1993/04/18/books/a-reader-s-guide-to-the-balkans.html>

Kymlicka, W. (1995). *Multicultural citizenship: A liberal theory of minority rights*. Clarendon Press.

Kymlicka, W. (2012). *Multiculturalism: Success, Failure, and the Future*. Migration Policy Institute.

Kymlicka, Will. (2018). Liberal Multiculturalism as a Political Theory of State–Minority Relations. *Political Theory*, 46(1), 81–91. <https://doi.org/10.1177/0090591717696021>

Lakić, M. (2019, April 26). Hate Crimes in Bosnia: Under-Reported and Rarely Prosecuted. *Balkan Insight*. <https://balkaninsight.com/2019/04/26/hate-crimes-in-bosnia-under-reported-and-rarely-prosecuted/>

Lalić, V., & Francuz, V. (2016). ETHNIC MINORITIES IN BOSNIA AND HERZEGOVINA- CURRENT STATE, DISCRIMINATION AND SAFETY ISSUES. *Balkan Social Science Review*, 8 (8). <http://js.ugd.edu.mk/index.php/BSSR/article/view/1585>

Larsen, C. A. (2017). Revitalizing the 'civic' and 'ethnic'distinction. Perceptions of nationhood across two dimensions, 44 countries and two decades. *Nations and Nationalism*, 23, 4. 970-993.

Loobuyck, P. (2005). Liberal multiculturalism: A defence of liberal multicultural measures without minority rights. *Ethnicities*, 5(1), 108-123. doi:10.1177/1468796805051679

Lukšič Hacin, M. (2007). To Think and Live Multiculturalisms in Various Migration Contexts of European Union Member States. In: Drnovšek, M. (Ed.), *Historical and Cultural Perspectives on Slovenian Migration* (pp. 137 – 172) . Založba ZRC.

Malešević, S. (2004). *The sociology of ethnicity*. SAGE Publications.

Mansfield, AM. (2003). Ethnic but Equal: The Quest for a New Democratic Order in Bosnia and Herzegovina. *Columbia Law Review*, 103(8), 2052–2093. <https://doi.org/10.2307/3593383>

Milanović, M. (2010). Sejdić & Finci v. Bosnia and Herzegovina. *American Journal of International Law*, 104(4), 636-641. <https://doi:10.5305/amerjintelaw.104.4.0636>

Minority Rights Group International. (2015, December 14). *Collateral Damage of the Dayton Peace Agreement: Discrimination Against Minorities in Bosnia and Herzegovina, Twenty Years On*. <https://minorityrights.org/publications/collateral-damage-of-the-dayton-peace-agreement-discrimination-against-minorities-in-bosnia-and-herzegovina-twenty-years-on/>

Modood, T. (2007). *Multiculturalism : a civic idea* (pp. VIII, 193). Polity.

Morus, C. M. (2010). Violence Born of History/History Born of Violence: A Brief Context for Understanding the Bosnian War. In L. Barria & S. Roper, S.(Eds.) *The Development of Institutions of Human Rights* (pp. 65-81). Palgrave Macmillan.

Mujanović, J. (2014). The Baja class and the politics of participation. In Arsenijević, D. (Ed.). *Unbriable Bosnia-Herzegovina: The Fight for the Commons*, (pp. 135-144.) Nomos

Mujanović, J. (2017). Nothing Left to Lose. In M. Miszczyński & A. Helbig (Eds.), *Hip hop at Europe's edge: music, agency, and social change* (pp. 28-44). Indiana University Press.

Mujkić, A. (2007). We, the citizens of Ethnopolis. *Constellations*, 14(1), 112-128. <https://doi:10.1111/j.1467-8675.2007.00425.x>

Parekh, B. (2006). *Rethinking multiculturalism : cultural diversity and political theory* (2nd ed., pp.XII, 409). Palgrave Macmillan.

Petritsch, W. (2001). *Article by the High Representative, Wolfgang Petritsch: "Yes, Multiethnic Bosnia"*. OHR. <http://www.ohr.int/article-by-the-high-representative-wolfgang-petritsch-yes-multiethnic-bosnia/>

Pratt, M. L. (1991). Arts of the contact zone. *Profession* 91, 33-40. <https://www.jstor.org/stable/25595469>

Repič, J. (2006). *"Po sledovih korenin": Transnacionalne migracije med Argentino in Evropo*. Univerza v Ljubljani.

Ruthner, C. (2018). Habsburg's Only Colony? Bosnia-Herzegovina and Austria-Hungary, 1878-1918. *SEEU Review* 13(1), 2-14. DOI: 10.2478/seeur-2018-0002

Simmons, Cynthia. (2002). A Multicultural, Multiethnic, and Multiconfessional Bosnia and Herzegovina: Myth and Reality. *Nationalities Papers*, 30(4), 623–638. <https://doi.org/10.1080/00905992.2002.10540510>

SimplyHR. (2015, Nov 1). Zizek Multiculturalism and Tolerance [Video file]. Youtube. https://www.youtube.com/watch?v=QZYY_r_L-fl

Smith, A. D. (1986). *The ethnic origins of nations*. Blackwell Publishing.

Snyder, H. (2019). Literature review as a research methodology: An overview and guidelines. *Journal of Business Research*, 104, 333-339. <https://doi.org/10.1016/j.jbusres.2019.07.039>.

Sofić Salihbegović, A. (2019, August 4). „Beznačajno je govoriti o pravima Roma u BiH”. *Deutsche Welle*. <https://www.dw.com/bs/bezna%C4%8Dajno-je-govoriti-o-pravima-roma-u-bih/a-48241912>

Trnka, K. (2009). Specifičnosti ustavnog uređenja Bosne i Hercegovine. *Revus*, (11), 45-71. <https://doi.org/10.4000/revus.1102>

Varady, Tibor. (1997). Minorities, Majorities, Law, and Ethnicity: Reflections of the Yugoslav Case. *Human Rights Quarterly*, 19(1), 9–54. <https://doi.org/10.1353/hrq.1997.0009>

Velikonja, M. (2003). *Religious separation and political intolerance in Bosnia-Herzegovina: Vol. no. 20* (1st ed.). Texas A&M University Press.

Walker, B. (1997). Plural Cultures, Contested Territories: A Critique of Kymlicka. *Canadian Journal of Political Science/Revue canadienne de science politique*, 30(2), 211-234. www.jstor.org/stable/3232379

Watts, A. (2011). *The book on the taboo against knowing who you are*. Vintage.

World Bank. (2019, March 12). Breaking the Cycle of Roma Exclusion in the Western Balkans. *The World Bank*. <https://www.worldbank.org/en/region/eca/publication/breaking-cycle-of-roma-exclusion-in-western-balkans>

Žižek, S. (1989). *The sublime object of ideology*. Verso.

Žižek, S. (1999). *The ticklish subject: The absent centre of political ontology*. Verso.

Žižek, S. (2008). Tolerance as an ideological category. *Critical Inquiry*, 34(4), 660-682.

Žižek, S. (2011). *Living in the end times*. Verso.

BM'nin 2030 Sürdürülebilir Kalkınma Gündemini Uygulamaya Yönelik AB Yaklaşımı ve Balkan Ülkeleri ile İşbirliği Projeleri

İlkin Aliyev¹

Özet: Bu çalışmanın amacı, 2015 yılında uygulamaya konulan Sürdürülebilir Kalkınma Amaçları kapsamında Avrupa Birliği'nin yaklaşımlarını ve Balkan ülkeleriyle sürdürülebilir kalkınmaya yönelik ortak projeleri incelemektir. Küresel Amaçlar, yoksulluğu ortadan kaldırmak, gezegenimizi korumak ve tüm insanların barış ve refah içinde yaşamasını sağlamak için evrensel eylem çağrısıdır. Sürdürülebilir kalkınma, Avrupa Antlaşmaları ile yakından bağlantılıdır ve uzun süredir Avrupa politikasının merkezinde yer almaktadır. AB, Sürdürülebilir Kalkınma Amaçlarına (SKA) doğru ilerlemeyi en üst düzeye çıkarmak için aktif bir rol oynamaya tamamen kararlıdır. Dünyanın en güçlü ülkelerinin üye olduğu Avrupa Birliği hem kendi coğrafyasında, hem de dünyanın farklı yerlerinde küresel kalkınmayı amaçlayan büyük ölçekte projeler yönetmektedir - Balkan ülkeleri bu işbirliğinde önemli bir rol oynuyor. Çalışma AB'nin Sürdürülebilir Kalkınma Amaçlarına genel yaklaşımı, AB ülkelerinin 2015-2020 yıllarında küresel amaçlara yönelik projeleri ve AB'nin Balkan ülkeleriyle ortak yürüttüğü kalkınma çalışmaları olarak incelenmiştir. Sürdürülebilir Kalkınma Amaçlarına ulaşılması yönünde hem finansal olarak, hem faaliyet olarak Balkan ülkeleri ile işbirliği açısından AB'nin yüksek katkısı ve etkisi olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Avrupa Birliği (AB), Balkan Ülkeleri, Birleşmiş Milletler (BM), Sürdürülebilir Kalkınma Amaçları, Küresel İşbirliği, 2030 Gündemi

¹ İlkin Aliyev, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Avrupa Birliği Anabilim Dalı, Doktora öğrencisi, i.aliyev@ogr.iu.edu.tr

Giriş

Birleşmiş Milletler (BM) 2030 gündemi, üç boyutun -ekonomik, sosyal ve çevresel- dengelenmesi ve her bir amaç ile hedef arasındaki bağlantıların güçlendirilmesi gereken sürdürülebilir kalkınmaya entegre bir yaklaşımı temsil etmektedir (Cecilia, James and Carmen, 2016, s. 9). Sürdürülebilir Kalkınma Amaçları (SKA), diğer bir deyişle Küresel Amaçlar, yoksulluğu ortadan kaldırmak, gezegenimizi korumak ve tüm insanların barış ve refah içinde yaşamasını sağlamak için evrensel eylem çağrısıdır. Binyılın Kalkınma Amaçları üzerine inşa edilen yeni Küresel Amaçlar, hem say hem de kapsam itibarıyla daha da genişletilmiştir. Yoksulluk, ekonomik eşitsizlik gibi ekonomik, toplumsal cinsiyet eşitsizliği, eğitim gibi sosyal, doğanın korunması, sorumlu tüketim gibi çevresel konuları bir araya getirmiş ve 17 Amaç, 169 hedef içermektedir (UNDP Türkiye, 2021). Birleşmiş Milletlerin çağırısında da her zaman söylenildiği üzere Küresel Kalkınma sadece bir teşkilatın, bir devletin, bir toplumun ulaşabileceği amaç değildir. Sürdürülebilir kalkınma için hem bireyler hem devletler ve toplumlar hem de devletüstü kuruluşlar beraber çalışmalıdır. Günümüz örneğinde baktığımız zaman, COVID-19 virüsünün yaymış olduğu pandemi küresel bir sorun olmaktadır. Bir devlet ne kadar kendini izole etmeye, virüsle en etkili şekilde mücadeleye çalışsa da hiçbir ülke pandemiyi yenememiştir. Sürdürülebilir Kalkınma Amaçlarının hedeflediği sorunlar da küreseldir – ve negatif yanları bütün dünyayı, insanların yaşamını ve refahını etkilemektedir. Suriyede çıkan savaş ülke içini ve bölgeyi etkilediği gibi ondan binlerce kilometre uzaklıkta olan AB ülkelerini göçmen sorunu ile yüz yüze bırakmıştır. Bütün bu örnekler Sürdürülebilir Kalkınma için ortak mücadeleyi kaçınılmaz ediyor.

Dünya siyasetinin merkezinde ve lider devletler sırasında duran AB sürdürülebilir kalkınmayı Avrupa Antlaşması'nda kendi hedefleri içerisine almıştır. İster Binyılın Hedefleri sürecinde, isterse de ondan önce AB`nin politikasında sürdürülebilirlik izlenmektedir. 1992'de Rio de Janeiro'da düzenlenen Birleşmiş Milletler (BM) Çevre ve Kalkınma Konferansı'nın (Rio Dünya Zirvesi olarak da bilinir) ardından AB, sürdürülebilir kalkınmanın küresel göstergeleri üzerine BM çalışma programı (1997, 2001) ile yakın bir şekilde çalışmaktadır (Mariana, 2013, s. 22). 2015 yılında Binyılın Kalkınma Amaçlarının sonuçlarının görüşüldüğü ve yeni amaçların tartışıldığı Nyu-York toplantısında da AB ülkelerinin etkili katılımı izlenildi. Günümüzde de AB`nin Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (BMKP UNDP) ile beraber hem kendi coğrafyasında hem de partner ülkelerde farklı amaçları hedefleyen projeler yönettiğini izlemekteyiz. Bu da AB`nin küresel kalkınmadaki etkili rolünü öne çıkarmaktadır.

Çalışmada önemle ele alınan üç istikamet vardır. Çalışmanın ilk bölümü AB`nin küresel kalkınmaya genel yaklaşımlarını, bununla ilgili katıldığı sözleşmeleri, kendi yasal ve yönetim sistemindeki sürdürülebilirlik yaklaşımlarını incelemektedir. İkinci kısımda 2015-2020 yılları arasında, Sürdürülebilir Kalkınma Amaçlarının (SKA) yürürlüğe girdiği 5 yılda AB ülkelerinin yaptıkları çalışmalar, ekonomik, sosyal ve çevresel konularda yaptığı politikalar, yasal düzenlemeler vs araştırılmıştır. Çalışmanın üçüncü bölümü Balkan ülkeleri örneğinde AB ortaklıklarını incelemiştir. Küresel kalkınma için AB ve Balkan devletlerinin yaptıkları ortak çalışmalar, AB`nin yoksul ve orta gelir düzeyi olan devletlere yardımları, BMKP ile işbirliği sonuncu bölümde incelenmiştir. Çalışmanın sonuç bölümünde AB`nin BM 2030 Gündeminin uygulanmasındaki rolü kısa analiz edilmiş, Sürdürülebilir Kalkınma amaçlarına ulaşılması yönünde hem finansal olarak hem faaliyet olarak AB`nin yüksek katkısı ve etkisi olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Balkan ülkeleri ile küresel kalkınma yönünde işbirliği gelecek genişlenme süreci için pozitif dinamik olarak görülmüştür. AB`nin sürdürülebilirlik politikası (1990`lı yılların ortalarından) ve BM'nin 2030 sürdürülebilir kalkınma gündemini uygulamaya yönelik AB yaklaşımları (2015`den) araştırmacılar tarafından incelenen oldukça yeni ve dikkat çekici bir alandır.

AB'nin Küresel Kalkınmaya Genel Yaklaşımları

Sürdürülebilir kalkınma amaçları, uzun süredir Avrupa politikasının merkezinde yer almakta, Avrupa Antlaşmalarına sıkıca bağlı ve temel projelerde, sektörel politikalarda ve girişimlerde ana akım haline getirilmiştir. Avrupa Birliği Antlaşması maddelerinde belirtildiği üzere AB, barışa, güvenliğe, dünyanın sürdürülebilir kalkınmasına, halklar arasında dayanışma ve karşılıklı saygıya, serbest ve adil ticarete, yoksulluğun ortadan kaldırılmasına ve insan haklarının korunmasına katkıda bulunmaktadır AB Antlaşması Madde 1.3.5 ve yoksulluğu ortadan kaldırmak amacıyla gelişmekte olan ülkelerin sürdürülebilir ekonomik, sosyal ve çevresel kalkınmasını teşvik etmektedir AB Antlaşması Madde 3.292.2 d (European Commission, 2005, s.18-138). Avrupa Birliği hukukunun dayandığı önemli senet sayılan bu Antlaşmayla beraber AB sürdürülebilir kalkınma konularını öne süren, birçok sözleşmenin önerisini yapan ve ya bu sözleşmelere ilk imza atan kuruluşlar sırasındadır. İster Avrupa Birliği Antlaşması, isterse de AB üye devletlerinin imzaladığı protokol ve sözleşmeler AB sürdürülebilir kalkınma siyasetinin yasal temelini oluşturuyor.

90'lı yılların dünya siyaset meydanına getirdiği değişiklikler, sosyalist blokunun izlerinin giderek kaybolması, siyasetin yeni akış alması ve yeni dünya düzeninin oluşumu farklı bir politik sayfa açmış oldu. Lakin bütün bu

değişiklikler siyasetin yanı sıra ekonomik, sosyal ve çevresel sorunları da dikkat çekecek hale getirdi. Artık devletlerin birbirleri yerine savaşması gereken daha önemli “düşmanlar” vardı. Dünyanın ekonomik durumu, servetlerin eşitsiz dağılımı, yoksulluk, dünyanın büyük kısmında eğitimin, sağlık sektörünün, sosyal güvencenin berbat durumda olması, küresel ısınma, doğanın ve su havzalarının yitirilmesi dünya devletleri için bir krize dönüştü. Bu kriz devletleri Birleşmiş Milletler Binyıl Kalkınma Hedefleri, Birleşmiş Milletler’e üye olan 192 ülke tarafından 2015’e kadar yerine getirilmesi planlanan sekiz hedefi kabul etmeye teşvik etdi. Bununla ilgili Eylül 2000’de Birleşmiş Milletler’in New York Binyıl Zirvesi’nde 2000-2015 Gündemi resmileştirildi. 2015`de Binyıl Kalkınma sonuçları programın yeterli olmadığını ve yeniden daha etkili şekilde devam ettirilmesinin önemli olduğunu gösterdi (Fehling, Nelson, Venkatapuram, 2013). Yeniden Eylül 2015`de bir araya gelen dünya liderleri 2030 Sürdürülebilir Kalkınma Gündemini 17 SKA`nı kabul etdi. 17 Amacı, 169 hedefi özünde birleştiren Sürdürülebilir Kalkınma Amaçları programı 1 Ocak 2016’da yürürlüğe girdi. Bu amaçlar Binyıl Amaçlarının devamı olarak ve 15 yılda daha yaşanılabilir bir dünya kurmayı hedefliyor.

Bütün dünya Binyıl Kalkınma Hedefleri kapsamında 2000 yılından itibaren küresel kalkınma için programlar başlatsa da AB Antlaşmasından ve katıldığı sözleşmelerden de görüldüğü üzere Avrupa Birliği kurulduğu günden sürdürülebilir kalkınmayı kendisine amaç edinmiştir. Bu husuda hem üye devletleri dahilinde, hem de ortaklık projeleri ile diğer devletlerin sürdürülebilirliğine destek olmuştur. BM 2030 Gündemi artık 5 yıldır yürürlükte ve bu 5 yılın raporları AB`nin pozitif gidişatını göstermektedir. Avrupa Sürdürülebilir Kalkınma 2020 Raporuna göre AB devletleri COVID - 19 pandemisine rağmen tüm amaçlar için ilerleme kaydetmiştir (SDSN 2020, Ek 2).

Tablo: 1 Sürdürülebilirlik indeksi 2019-2020

SKA İndeks Sırası	Ülkeler	İndeks Puanı 2020	İndeks Puanı 2019
1.	Finlandiya	81.1	79.1
2.	İsveç	81.0	79.4
3.	Danimarka	80.1	79.8
4.	Avusturya	77.4	76.7
5.	Almanya	74.6	75.3
6.	Slovenya	74.0	71.7

7.	Fransa	73.0	74.4
8.	Çek Cumhuriyeti	72.7	71.8
9.	Estonya	71.8	70.4
10.	Belçika	71.7	70.3
	Avrupa Birliği (27 ülke ortalama)	70.3	70.1

Kaynakça: (SNDS, 2019, 2020)

AB`nin kurulduğu gündün bu güne kadar sürdürülebilirlik politikası izlemesi, genel yaklaşımları bu gün bütün amaçlar için ilerleme kaydedilmesinin önemli nedenlerindedir. Yukarıdaki tabloyu 2019-2020 yılları üzere incelediğimiz zaman da hem AB genelinde, hem de neredeyse bütün üye devletlere göre artma izlenmektedir. Buda AB genel yaklaşımlarının doğru bir süreçte olduğunu ve AB sürdürülebilirlik eleştirilerine etkili bir şekilde tepki gösterdiğini kanıtlamaktadır. Bir sonraki bölümde ise bu gelişimlere katkı sağlayan AB üye devletleri tarafından yapılan projeler daha detaylı incelenecek ve ilerlemenin bulguları verilecektir.

2015-2020 AB Sürdürülebilir Kalkınma Çalışmaları

Ortalama olarak, son beş yıllık mevcut verilerde seçilen göstergelerin ortalama puanlarına dayalı olarak AB neredeyse tüm hedeflere yönelik ilerleme elde etmiştir. Bazı hedeflerde ilerleme diğerlerinden daha hızlı olmuş ve hedefler içinde bazı alanlarda sürdürülebilir kalkınma amaçlarından hafif uzaklaşma kaydedilmiştir (Eurostat, 2020, s2). Bu ilerlemenin önemli nedenleri sırasında AB`nin genel yaklaşımları, yasal belgelerde, sözleşmelerde sürdürülebilirliğin tanımlanması olsa da, önemli katkılar yapılan çalışma ve projelerden gelmektedir. Sadece strateji belirlemek ve bunu yasalara taşımak hiçbir çalışma yapmadan etkili olamaz. Altmış yıllık başarılı Avrupa entegrasyonu, Avrupa'da barışı inşa etti ve daha küçük üye devletlerin çıkarlarını korudu, Avrupa şirketleri için eşit şartlar sağlayan güçlü bir iç pazar kurdu, yaşam standartlarının artırılmasını destekledi, verimli ticaret anlaşmaları sağladı ve Avrupa vatandaşları için yüksek sosyal ve çevre standartları belirledi. AB sürdürülebilirlik politikası bir entegrasyon halinde devam ettirilmesi beklentisinde olsa da, Brexit, AB için bir şok oldu. Ancak Avrupa modelinin güçlü yönleri ve 27 üye devleti tümü için AB kurumlarının ve değerlerinin önemini gösterdi (Alaoui, 2020). Strateji belirleme, finansman ve kriz dönemlerinde doğru yönetimler Avrupa Birliğini sürdürülebilirliği

daha etkili şekilde yönetmesinin önemli faktörüdür. **SKA'ları için Avrupanın Yeşil Sanayi ve İnovasyon Politikası** Sürdürülebilir kalkınma için önemli hususlardan biri yeni stratejinin belirlenmesi olmaktadır. SKA'na ulaşmada hem ekonomide hem sanayide hem de sosyal politikada daha çevre dostu, daha beşeri ve geleceğe yönelik strateji gerekiyordu. Avrupa için önerilen Yeni Sanayi Stratejisi, dijital devrimi haklı olarak, iklim nötrlüğüne geçişin yanı sıra, Avrupa'da uzun vadeli yaşamı ve refahı güvence altına almak için belirleyici zorluk ve fırsat olarak tanımlanmaktadır. Yeni dijital ve temiz enerji teknolojileri, Avrupa Yeşil Anlaşması'nın amacını gerçekleştirmek ve e-sağlık, e-öğrenme, e-devlet, dijital finans, hassas tarım, yeni malzemeler için yapay zeka vb. yoluyla diğer SKA'lara ulaşmak için çok önemlidir (Tagliapietra, Veugelers, 2020, s. 28). Avrupa şirketleri ve araştırma kurumları, AB mevcut yüksek yaşam standartlarını koruyacaksa, 21. yüzyıl için bu tanımlayıcı teknolojilerde lider bir konum sağlamalıdır. Avrupa nüfusu, en yeni dijital altyapı ve becerilere erişebilmelidir.

Başarılı olmak için, Avrupa Yeni Sanayi Stratejisi, Avrupa inovasyon merkezlerinin ve şirketlerinin küresel bağlamdaki konumunu dikkate almalıdır. Bu, devlet yardımı ve rekabet kurallarını ezici bir şekilde AB içi rekabet bağlamında ele almaktan, Avrupalı araştırma ve şirketlerin ABD ve Çin'deki meslektaşları ile rekabet etmesi gereken daha küresel bir perspektife doğru bir değişim gerektirecektir. Bu, tüm AB için, örneğin Ortak Avrupa Çıkarına Yönelik Önemli Projeler (IPCEI'ler) şeklinde cesur adımlar ve entegre kamu-özel stratejileri gerektirecektir. Yeni Sanayi Stratejisi bu zorlukları kabul etmekte ve yeni yaklaşımlar geliştirmenin aciliyetini vurgulamaktadır. Sanayi stratejisini AB'nin geleceğinin ve SKA'ları karşılama yeteneğinin merkezine yerleştiriyor. Bu amaçla, Yeni Sanayi Stratejisi, Yeşil Düzen, Avrupa Eğitim Alanı ve Dijital Dönüşüm ile önemli bağlantılar kurmaktadır. Öneriler aynı zamanda, AB'nin fikri mülkiyetini koruma ve ticaret anlaşmalarının ve doğrudan yabancı yatırımın Yeni Sanayi Stratejisinin hedeflerini nasıl destekleyebileceğini değerlendirme ihtiyacını haklı olarak vurgulamaktadır.

Yeşil Politikanın önemli hedeflerinden biri de yenilenebilir enerjinin payının artırılmasıdır. Rüzgar, güneş ve biyoyakıt gibi yenilenebilir enerji kaynakları, küresel enerji güvenliğinin sağlanması ve küresel ısınmanın önlenmesi açısından önemlidir. Özellikle 1970'lerdeki petrol krizi, dünyayı yenilenebilir enerji kaynakları hakkında düşünmeye zorladı. Aralık 2008'de kabul edilen AB Yenilenebilir Enerji Direktifi, her ülkeyi enerji kullanım payını artırmaya ve bir bütün olarak Birliğin içinde bunu 2020 yılına kadar % 8,5'ten % 20'ye çıkarmaya hedeflemekteydi (European Commission, 2014). 2019 verilerine göre AB bu hedefi % 19,7'e ulaşırmayı başarmıştır (Eurostat,

2021 a). Bir yandan yenilenebilir enerji kaynaklarının enerji güvenliğinin sağlanmasında aktif kullanımı planlansa da, bunun yakın yıllar için yetemeyeceği ortadadır. Bu sebeple de AB doğalgaz ve petrol siyasetinde etkili adımlar atmaktadır. Hem 2050`e kadar yenilenebilir enerji üretimini artırmalı, hem de çokçeşitli enerji ithali rotalar belirlemelidir.

Bununla birlikte, mevcut teklifler, dijital altyapıya yatırım bütçeleri ve elektrikli araçlar gibi Avrupa'nın geleceği için kritik olan yeni teknolojilerin pilot uygulaması konusunda ayrıntılardan yoksundur. Avrupa'nın uzun vadeli refahını ve gerçekten egemenliğini güvence altına almak için bu konular acil bir konu olarak ele alınmalıdır. Avrupa için Yeni Sanayi Stratejisi yenilenebilir enerji, robotik, mikroelektronik, yüksek performanslı bilgi işlem ve veri bulut altyapısı, blok zinciri, kuantum teknolojileri, fotonik, endüstriyel biyoteknoloji, biyotıp, nanoteknolojiler, ilaçlar, gelişmiş malzemeler ve teknolojileri tanımlar. Pek çok alanda, AB ve üye devletlerinin özel ve kamu yatırımlarını artırmanın bir yolunu bulması gerekecek, bu da SKA'ler için stratejik AB girişimlerinin nasıl finanse edileceği sorusunu bir kez daha gündeme getiriyor.

SKA Stratejisinin Finansmanı

Sürdürülebilir Kalkınma Amaçları ve Avrupa Yeşil Antlaşması bir yatırım gündemi sayılabilir. Eğitim, araştırma ve geliştirme, güç, hareketlilik, iletişim, tarım, çevre koruma ve diğer alanlarda daha fazla kamu ve özel yatırım gerektirir. Bölgelerin Yeşil Anlaşma kapsamındaki geçişleri yapmalarını desteklemek için Adil Geçiş Fonu aracılığıyla ek yatırımlara ihtiyaç vardır. Komisyon, mevcut 2030 iklim ve enerji hedeflerinin tek başına AB GSYİH'sının % 1.5'i oranında ek yıllık yatırım gerektireceğini tahmin ediyor. Çoğu Avrupa altyapısı ulusal sınırları aşar veya bir bütün olarak Avrupa için kamu malları üretir, bu nedenle finansman seferber edilmeli veya en azından Avrupa düzeyinde koordine edilmelidir (SDSN, 2020).

Çok Yıllı Finansal Çerçeve (MFF) ve Yeni Nesil AB COVID-19 kurtarma paketi (NGEU), AB'nin Sürdürülebilir Kalkınma Amaçlarını sağlayıp sağlamayacağına karar vererek neredeyse 2030 yılına kadar AB'nin temel finansal araçları olacak. Bununla birlikte, bir sonraki MFF ve NGEU kapsamında öngörülen mali kaynaklar hem AB içinde hem de ortak ülkelerde SKH Dönüşümlerini destekleme potansiyeline sahiptir. MFF ve NGEU ile ilgili müzakereler halen devam ederken, çoğu mali araçların fiili programlanmasına ve bireysel programların ve projelerin SKA'lara ne ölçüde uyarlanacağına bağlıdır (Eurostat, 2020) . Aynı zamanda, AB'nin mali kaynaklarının potansiyel katkısı, üye devletlerin bireysel üyeden ziyade kolektif öncelikleri teşvik edecek şekilde

reform yapma isteklerine ve temel politika alanlarında uyum stratejilerine de bağılı olacaktır. Bunun gerçekleşmesi için, SKA paydaşlarının, bilgi kurumlarının ve üye devletlerin seviyelerinin artan katılımı gereklidir.

21 Temmuz 2020’de kabul edilen MFF kapsamındaki toplam Avrupa bütçesi, AB GSYİH’sinin yalnızca % 1’i kadardır. Bu nedenle, sürdürülebilir altyapıya veya diğer öncelikli SKA gereksinimlerine önemli ölçüde daha yüksek yatırımları karşılamak için mevcut MFF zarfında finansmanı kaydırmak için çok az alan vardır. Nitekim, 2021-27 MFF kapsamındaki her öncelikli harcama alanı - sürdürülebilir tarım, araştırma ve yenilik, resmi kalkınma yardımı ve diplomasi- SKA'lara AB genelinde ulaşılabilecekse artan bütçe ihtiyaçlarıyla karşı karşıyadır. Komisyon’un Sürdürülebilir Avrupa Yatırım Planı önerisi bu boşluğu doldurmayı amaçlamaktadır (SDSN, 2020, s. 59).

Tablo 2: AB Bütçe Harcamaları ve Sürdürülebilir Büyüme Harcamaları Kıyaslaması

Yıllar (2016-2019)	Toplam Harcamalar (EUR)	Sürdürülebilir Büyüme Harcamaları (EUR)	Toplam Harcama Yüzdesi (%)
2016	136, 416. 4 M	54, 733 M	40.12
2017	137, 379. 1 M	54, 358 M	39.56
2018	156, 909. 7 M	56, 104 M	35.75
2019	159, 095. 5 M	57, 631 M	36.22

Kaynakça: (European Commission, 2021d)

Yukarıda verilmiş tabloya baktığımız zaman Avrupa Birliği bütçesindeki harcamalar zamanı önemli yeri sürdürülebilir büyüme için ayırdığını görüyoruz. AB sürdürülebilirlik stratejisine uygun olarak bütün plan ve çalışmalar ve onların finansmanı sürdürülebilir kalkınmayı hedeflese de, bu bölümün bütçe harcamalarında önemli yer oluşturması dikkati çekmektedir. Avrupa Komisyonunun verilerine dayanarak hazırlanmış tabloda SKA'larının yürürlüğe girdiği son 4 yılın verileri yer almıştır. Veriler 2016-2019 yılları Birleşik Krallık dahil 28 üye devletini kapsamaktadır ve 2020 verileri sitede bulunmamaktadır. Hem Birleşmiş Krallık'ın AB`den ayrılması, hem de COVID-19 sürecinde yeni bütçe düzenlemesi ve harcamalar 2020 verilerinin websitede yerleşmemesi nedenleri olabilir.

2020 Ocak ayında COVID-19 salgını Avrupa'yı vurmadan önce önerilen plan, AB bütçesinden yararlanarak on yıl boyunca sürdürülebilir yatırımların 1 trilyon Euro'yu artırmayı ve risk azaltma için "Invest EU" garantilerinden yararlanmayı hedefliyor (European Commission, 2020 a). Avrupa Yatırım

Bankasını AYB'yi "iklim bankası" olarak seferber etmek, kamu ve özel yatırımcıları, Yeşil Anlaşmayı desteklemek üzere devlet yardımı için esnekliği artırmak da dahil olmak üzere sürdürülebilir yatırımları belirlemek için desteklemek; ve sürdürülebilir projelerin belirlenmesi, yapılandırılması ve yürütülmesinde kamu idarelerini ve özel proje ortaklarını desteklemek. Sürdürülebilir Avrupa Yatırım Planı, muhtemelen Avrupa Kurumlarının genel AB bütçesindeki mevcut sınırlar içinde olabileceği kadar iddialı, ancak açıkça yeterli değil (Chloe, 2020). Önerilen Plan, enerji, ulaştırma ve inşaat sektörleri dışındaki SKA yatırım ihtiyaçlarının ölçülmesi gerekmektedir birlikte, Yeşil Anlaşmayı ve diğer SKA Dönüşümlerini uygulamak için AB düzeyinde önemli ölçüde daha fazla kaynağa ihtiyaç duyulacağını vurgulamaktadır.

Avrupa Komisyonu'nun Yeşil Anlaşması, geri dönüştürülmüş plastik ambalaj atıkları üzerindeki vergiler veya AB Emisyon Ticaret Sisteminin açık artırmasından elde edilen gelir payları gibi AB genelindeki gelir kaynakları için mütevazı teklifleri dikkatlice ana hatlarıyla belirtiyor. Diğer seçenekler arasında Ortak Konsolide Kurumlar Vergisi Tabanı, AB çapında bir yol yakıt vergisi, Finansal İşlem Vergisi, büyük teknoloji şirketlerini vergilendirme ve diğer temel erozyon ve kar değişimini (OECD tarafından yakın zamanda önerildiği gibi) durdurma teklifleri veya AB çapında karbon sınırı vergiler de belirlenmektedir. Bu nedenle üye devletlerin AB'ye bütçe katkılarını büyük ölçüde MFF'nin ötesine yükseltmeyi kabul etmesi, AB'yi iyileştirme ve Dayanıklılık Tesisi RRF doğrultusunda tahvil ihraç etmesi için yetkilendirmesi veya AB'ye ek gelir kaynakları emanet etmesi gerekir (SDNS, 2020). Bu tekliflerden herhangi birinin uygulanmasının kolay olduğu veya üye devletler arasında oybirliğiyle destek bulacağı konusunda yanılığa düşmüyoruz. Ancak yeterli bir bütçe olmadan AB, Yeşil Anlaşmanın hedeflerine ulaşamaz, egemenliğini sürdürmek için kendi Sanayi Stratejisini izleyemez veya diğer SKA dönüşümlerini uygulayamaz.

Covid 19 Sürecinde AB'de Sürdürülebilir Kalkınma

Bu çalışmanın yazıldığı sırada, çoğu Avrupa ülkesi güçlü bir üçüncü COVID-19 enfeksiyonları dalgası yaşıyor ve birçoğu tekrar kilitlenmeye başladı. Birçok ülkeler piyasaya aşılarda sunmasına ve aşılama süreci dünya genelinde başlamasına rağmen pandemi süreci devam etmektedir. Bu süreçle beraber iki yıla yakın bir pandemi krizinin yaratmış olduğu zorlukları aşmak, sürdürülebilir kalkınmayı 2020 önceki duruma getirmek dünya devletlerini birkaç yıl uğraştıracak. AB Sürdürülebilir Kalkınma raporunda açıklandığı gibi, Avrupa öncelikle bilinen ve kanıtlanmış farmasötik olmayan

müdahaleler ve - sonunda - güvenli aşular yoluyla hastalığın yayılmasını kontrol etmelidir. Bu arada, AB kurumları Yeşil Anlaşmaya ve SKA'leri destekleyen diğer politikalara olan bağlılıklarında övgüye değer bir şekilde tereddütsüz davranıyorlar. Gerçekten de, SKA'ları, COVID-19'dan daha iyi bir şekilde yeniden inşa etmek için doğru çerçevedir. BM resmilerinin de söylediği gibi COVID-19 sonrası dönemde SKA üzere daha fazla çalışılması gerekmektedir (UN, 2021a ve UN, 2021b).

AB'nin şimdi SKA'ları karşılama yaklaşımının çeşitli unsurlarını hizalaması, entegre etmesi ve net bir şekilde iletmesi gerekiyor. SKA 2020 raporunda, politika tutarlılığını güçlendirecek ve basit ve kapsamlı bir anlatım sağlayacak altı SKA dönüşümü özetlenmiştir. Ayrıca "başarmak" için araçlar da belirlenmiştir. SKA'ların iç ve dış eylemlere tam olarak entegre edilmesi için atılması gereken adımlar cesur ve hırslı, ancak uygulanabilir olmalıdır. Çin'in karbon tarafsızlık taahhüdü ve Amerika Birleşik Devletleri'nde Joe Biden'ın seçilmesi, çok taraflı diplomasinin Paris Anlaşması ve 2030 Gündemine yeniden odaklanacağına dair gerçek bir vaatte bulunuyor. Politik liderliği, değerleri ve teknolojik yetenekleri sayesinde AB, bu tür uluslararası çabalara liderlik etmek için iyi bir konumdadır. Bulduğumuz yıl Kunming, Çin'deki COP15 biyolojik çeşitlilik konferansı ve Glasgow, İskoçya'daki COP26 iklim değişikliği konferansı gerçek atılımlar için fırsatlar sağlayabilir (Dartford, 2021).

COVID-19 öncesi beklentiler COVID-19 ve COVID-19 sonrası dönemlerde yeniden gözden geçirilmiş olsa da, uzmanların beklentileri hâlâ umutsuz değildir. Avrupa Birliği örneğinde pandemi döneminde bile ülkelerin kalkınması ve Birlik olarak ilerleme mümkün olmuşsa (Tablo 1), doğru strateji belirleyerek bunun bütün dünya için mümkün olması ihtimali de göz önünde bulundurulmaktadır.

BM 2030 Gündemi Çerçevesinde Avrupa Birliği ve Balkan Ülkeleri Ortaklık ve İş Birliği Çalışmaları

Çalışmanın ikinci bölümünde AB'nin Sürdürülebilir Kalkınma Amaçlarını hedefleyen projelerini, finansmanını ve pandemi döneminde AB yaklaşımları incelenmiştir. Lakin AB geçen 5 yıllık süreçte sadece kendi coğrafyasında üye devletlerde değil, hem de kalkınma sürecinde olan devletlere de yardım etmektedir. Bu yardımlar ister devletlerarası ikili ilişkiler üzerinden, isterse BM Kalkınma Programı aracılığıyla, isterse de yerel aktörleri desteklemekle (yerli belediyelere, STK'lara, vs gibi kurumlara fonlar ve hibeler sağlamakla) yürütülmüştür. AB programları ve projeleri, BM SKA'larına uyum sağlamak

için yeniden düşünmeye ve yeniden uyarlamaya tabi tutulmuştur. Avrupa Komisyonu, sürdürülebilirlik unsurlarını SKA` a entegre eden AB faaliyetlerine dahil etmek için yoğun çaba sarf etmiştir. Bu nedenle, AB'ye özgü politikaları ve AB programları tarafından belirlenen hedefleri dikkate almaları koşuluyla, SKA'ların uygulanmasında yer alan Avrupalı ve Avrupalı olmayan paydaşlar için büyük miktarda finansman fırsatı mevcuttur.

Avrupa ortaklık ve işbirliği politikaları farklı çerçevelerde yürütülmektedir. AB` nin daha yakın işbirliği yaptığı ülkeleri aşağıdaki gibi ayırabiliriz (Youngs, 2010).

- a) Balkanlar ve Türkiye
- b) Doğu Ortaklığı Devletleri
- c) Orta Doğu
- d) Afrika
- e) Asya

Hem AB` nin genel yaklaşımlarında, hem de üye devletlerin çıkarları üzere bu bölgeler için farklı politikalar uygulanmaktadır. Doğal olarak AB` nin bölgeler üzere genel politikası onun Sürdürülebilir Kalkınma yaklaşımlarında sezilmektedir.

2003 yılında Selanik Zirvesi'nde Avrupa Konseyi Balkanlar'ın geleceğinin AB'de olduğunu ilan etti (European Parliament, 2015: 5). AB ülkelerinin devlet başkanları ve başbakanları tarafından yapılan bu siyasi taahhüt, güçlü bir teşvik ve bölgenin AB içinde geleceğinin istikrarlı ve müreffeh olacağına dair bir vaat olarak anlaşıldı. Bununla birlikte, Selanik Zirvesi'nden 17 yıl sonra, Batı Balkan ülkeleri - 2013'te katılan Hırvatistan dışında -AB'ye tam üyelikten hâlâ çok uzaktalar. Batı Balkanları kapsayan mevcut AB genişleme yaklaşımının yetersiz olduğu ileri sürülmesine rağmen, AB` nin Batı Balkanlar'da AB entegrasyon sürecini canlandırmasına ve tamamlanmasını sağlamasına destek de hissedilmektedir.

Balkan ülkeleri ve Türkiye aday ülkeler olarak AB dış politikasının önemle yürütüldüğü bölgeler içerisindedir. Bu nedenle de bölgede AB hem siyasal nüfuzunu güçlendirmekte, hem de kalkılmasına destek göstermekte kararlı adımlar atmaktadır. 2016-2020 yıllarında AB Türkiye genelinde "Çiftlik Danışmanlık Sistemi Kurulması" (SKA 2, 2017-2019), Adli Yardım Hizmetlerinin Güçlendirilmesi (SKA 16, 2016-2018), Su Kaynakları Yönetimi (SKA 6 ve 14) İşte Kadın Programı (SKA 5, 8 ve 10, 2013-2017) Yakma Tesislerinin Çevresindeki Hava Kalitesinin Artırılması (SKA 11 ve 15) vs gibi çevresel, sosyal ve ekonomik

olmakla geniş kapsamlı projeler finanse etmiştir (AB Türkiye Delegasyonu, 2021). Aynı alanlarda ülkenin ihtiyaçlarına göre projeler Sırbistan (Tüm Sırbistan için eğitim – SKA 4, Atık Yönetimi – SKA 12, Batı Balkan Ülkeleri için Sürdürülebilirliğin Artırılması ve Ekosistem Projesi 2020-2024), Kuzey Makedonya (Yolların Rehabilitasyonu Projesi SKA 11, 2017, Roma Halklarının Entegrasyonu SKA 10, 2016-2018) vs Balkan ülkelerinde de icra edilmiştir (AB Sırbistan Delegasyonu, AB Makedonya Delegasyonu, 2021).

Avrupa Birliğinin Batı Balkanlar için planladığı en önemli projeler içerisinde Yeşil Anlaşmanın uygulanmasıdır. AB bölgeye yayılan Avrupa İklim Paktını, farkındalığı artırmak ve sivil toplumdan ve bireysel vatandaşlardan katılım sağlamak için bir araç olabileceğini düşünmektedir. Batı Balkanlar Yatırım Çerçevesi (WBIF), Yeşil Gündemi destekleyebilecek böyle bir harmanlanmış finansal araçtır. Çerçeve çevre ve enerji sektörlerinde faaliyet göstermektedir. Yaklaşan Çok Yıllı Çerçeve kapsamında, AB, bu alanlarda yatırım hibeleri ve kapasite geliştirme sağlamak için WBIF'e bakmaya hazırlanıyor. Özellikle yenilenebilir enerji ve enerji verimliliğine odaklanan mevcut iki WBIF harmanlama tesisi daha fazla seferber edilebilir. Kamu özel ortaklığı olarak yapılandırılan Büyüme için Yeşil Fon (GGF), yeşil yatırımlar için finansman sağlamaya devam edebilirken, Bölgesel Enerji Verimliliği Programı (REEP), hane halkı ve enerji verimliliği yatırımları yapan kamu sektörü kuruluşları işletmelere finansman sağlamakla birlikte AB enerji verimliliği müktesebatının aktarılmasını ve uygulanmasını destekleyebilir (European Commission, 2020b, s. 21).

Ekonomik, çevresel, yapısal programlarla beraber demokrasi girişimi de AB için Balkan ülkelerinin kalkınmasında önemli husus olarak görülmektedir. Elbette demokratik geçiş dürtüsü bölgenin kendisinden gelmelidir. Sürdürülebilir değişimin ve kalkınmanın anahtarı, bölgedeki siyaset ve vatandaşlar arasındaki ana bağlantı hatları olan patronaj ağlarının gücünü kırabilecek profesyonel ve şeffaf kurumların güçlendirilmesidir. Bu nedenle AB'nin birincil görevi, hukukun üstünlüğüne saygıyı sağlayan devlet kurumlarını güçlendirmek için desteğini genişletmek olmalıdır (SAGE, 2020). Bu kapsamda da SKA 16 kapsamında geniş projeler ve programlar devam ettirilmektedir.

Batı Balkan ülkelerinin kalkınmasına ve devlet politikalarının sürdürülebilirlik izlemesine destek için AB bölgeye yatırımlar ve finansal destekler de sunmaktadır. Sadece COVID-19 pandemisi döneminde, AB, Batı Balkanlar sağlık sektörüne maske, solunum cihazı, vizör ve test kitleri

gibi tıbbi ekipmanların satın alınması için 41,46 milyon Euro'luk acil destek paketi sağladı. AB sağlık, araştırma ve su ihtiyaçlarını karşılamak için toplam 88 milyon Avro ile desteklemektedir. Bu miktarın 70 milyon Euro'su AB tarafından Batı Balkanlar'a güvenilir, etkili ve AB onaylı COVID-19 aşılarının mevcudiyeti ve erişiminin sağlanması için tahsis edilmiştir. Aşılar özellikle öncelikli grupların (başta sağlık çalışanları, yaşlılar, hassas ve yüksek riskli kişiler) aşılması için kullanılacaktır (European Commission, 2021 f: 1).

Verilmiş örneklerden de görüldüğü üzere Avrupa Birliği Balkan ülkelerinde geniş ölçekte işbirliği ve ortaklık kapsamında Sürdürülebilir Kalkınma için çalışmaları sürdürmektedir. Doğal olarak bu işbirliği ve ortaklık tüm bölgelerde aynı seviyede ve istikamette değil. Ancak kendi coğrafyası dışında da böyle bir yaklaşım sergilemesi Birliğin Küresel Kalkınmanın önemli destekçilerinden olduğunu göstermektedir. Bu destek ve ortak çalışmalar, kalkınma projeleri gelecek genişleme durumu için Balkan ülkelerinin gelişmesini sağlamakta önemli rol oynamaktadır.

Sonuç

Sürdürülebilirlik ve BM 2030 Gündemi bugün bütün dünya ülkelerinin politikalarını belirleyen araçlardan biridir. İster sosyal ve siyasi konularda yaklaşımlarını, ister ekonomi ve kalkınma konularında yaklaşımlarını, isterse de çevresel ve ekoloji konularda yaklaşımlarını belirlerken bütün bu politikaların sürdürülebilir olması, insan refahına ve daha temiz çevreye yönelik olması önemli hususlardır. AB hem kurumsal olarak hem de üye devletleri seviyesinde her alanda sürdürülebilirliği önemsiyorlar. AB Antlaşmasını ve katıldığı sözleşmeleri de incelediğimiz zaman görmekteyiz ki, Avrupa Birliği kurulduğu günden sürdürülebilir kalkınmayı kendisine amaç edinmiştir. 2015 yılında kabul edilen BM 2030 gündemine de en aktif olarak katılım sağlayan, hem kendi coğrafyasında hem de diğer ülkelerle ortaklık çalışmalarında sürdürülebilirliği yürüten AB büyük ilerleme elde etmiştir.

2016-2020 SKA raporları incelendiğinde COVID-19 pandemisi nedeniyle 2020'de dinamiğin değişmesi istisna olarak her yıl tüm üye devletleri üzere ve AB bütününde ilerleme kaydedilmiştir. Bu ilerlemenin ilk esası AB genel yaklaşımlarının sürdürülebilirlik kapsamında yürütülmesidir. Yasal belgelerde sürdürülebilirliğin gösterilmesiyle beraber, AB aktif olarak bu konuda sahada da çalışmaktadır. AB 2016-2020 harcamaları incelendiğinde% 35-40 olmak üzere Sürdürülebilir Büyüme harcamalarının kapsadığını görmekteyiz. Bu da AB`nin sadece sözde değil hem de projelerinde, finansmanında, ortaklık

ve işbirliğinde sürdürülebilirliğe önem verdiğini gösteriyor.

Küresel sorunlardan hiçbir ülke sigortalanmadığında dünyanın bir ucunda meydana çıkan hastalığın, krizin, ekoloji felaketin, savaşın bir şekilde çok uzak ülkeleri bile etkilediğini görüyoruz. Suriye’de başlayan savaş bu gün AB’yi göçmen sorunu ile yüz-yüze bırakmıştır. Çin’de belirlenen virüs pandemi durumu oluşturarak bir yıldan fazla süredir bütün dünyanın her sektörünü kötü şekilde etkilemektedir. BM SKA raporları bile pandeminin şimdiye kadar geline ilerlemesi geri taşıdığını belirtmektedir. Avrupa’nın bu konuda ilerleme elde etmesi küresel kalkınma için diğer ülkelerin de bu başarıya yetişmesinin önemini gösteriyor. Finlandiya’nın son bir yılda 2 indeks puanı ilerlemesine rağmen AB bütününün 0.2 puan ilerlemesi işbirliğinin dünya için vazgeçilmez olduğunu kanıtıyor. Dünyada meydana çıkan olaylar bu perspektiften incelendiği zaman sürdürülebilir kalkınma için bütün dünya devletlerinin beraber çalışması, ortaklık ve işbirliği gerektiriyor. AB sürdürülebilirlik yaklaşımlarına bu hususu da eklemektedir. Bu nedenle AB dış politikasında önemli yer tutan Batı Balkan ülkelerinin kalkınmasına yardım etmektedir. Hem ülkelerinin kalkınmasına finansman sağlamakla hem de ortak projeler yürütmekle bunu amaçlamaktadır.

Bu çalışma AB`nin Sürdürülebilir Kalkınma Amaçları BM 2030 Gündemi programı ile bağlı hem kendi coğrafyasında hem de Batı Balkan ülkelerinde büyük ilerlemeler kaydettiği sonucuna ulaşmıştır. Bütün ülkelerin kalkınma oranları incelediğinde 2030`a kadar en iyi sonuçların AB ülkelerinde olacağı ve sürdürülebilirlik raporlarında tüm Avrupa ülkelerinin ilk 50’de yer alacağı öngörülmektedir. Balkan ülkeleri ile de sürdürülebilirlik kapsamında çalışmalarının güçlendirilmesi, bugün için daha yüksek kalkınma seviyesine sahip ortak komşu sağlamaya, gelecek için AB genişlenmesi zamanı Balkan ülkelerinin olası üyelik durumunda Sürdürülebilir Kalkınma Amaçlarını bellemiş ülkeler olarak katılımı sağlamaya etkili araçtır.

Kaynakça

Alaoui, Y., (2020). International trade, Brexit and the SDGs: EU development policy implications. *A path for Europe*. Erişim tarihi: 20.04.2021
<https://pathforeurope.eu/international-trade-brexite-and-the-sdgs-eu-development-policy-implications/>

Barnes, P., M., and Thomas, C., H., (2013). Sustainable development and governance in Europe: the evolution of the discourse on sustainability. New York

Cecilia, G., James, M., and Carmen, T. (2016) Implementation of the 2030 Agenda in the European Union: Constructing an EU approach to Policy Coherence for Sustainable Development. Maastricht

Chloé, F. (2020) Avrupa Yatırım Bankası, yeşil yatırım planını onayladı. *EKOIQ*. Erişim tarihi: 02.05.2021 <https://ekoiq.com/2020/11/20/avrupa-yatirim-bankasi-yesil-yatirim-planini-onayladi/>

Dartford, K., (2021). COP26 isn't the only environmental convention happening in 2021 - here's what you need to know. *EuronewsGreen*. Erişim tarihi: 20.04.2021 <https://www.euronews.com/green/2021/03/29/the-three-major-cop-climate-conventions-you-didn-t-know-were-taking-place-in-2021>

Delegation of the European Union to the Republic of North Macedonia (2021) Projects. Erişim tarihi: 25.04.2021 https://eeas.europa.eu/delegations/republic-north-macedonia/area/projects_en

Delegation of the European Union to Turkey, (2021). What we do?. Erişim tarihi: 25.04.2021 <https://www.avrupa.info.tr/en>

European Commision (2021a). The EU's response to the coronavirus pandemic in the Eastern Partnership. Brussels

European Commision (2021b). International partnership, Asia. Erişim tarihi: 30.04.2021 https://ec.europa.eu/international-partnerships/where-we-work/asia_en

European Commision (2021c). International Partnership, Middle East and Gulf. Erişim tarihi: 30.04.2021 https://ec.europa.eu/international-partnerships/where-we-work/middle-eastgulf_en

European Commission (2021 d). EU-Africa cooperation in research and innovation. Erişim tarihi 30.05.2021 https://ec.europa.eu/info/research-and-innovation/strategy/strategy-2020-2024/europe-world/international-cooperation/eu-africa-cooperation_en

European Commission, (2020 a). Sustainable fincance. Erişim tarihi: 20.04.2021 https://ec.europa.eu/info/business-economy-euro/banking-and-finance/sustainable-finance_en

European Commission, (2020 b) COMMISSION STAFF WORKING DOCUMENT guidelines for the implementation of the green agenda for the Western Balkans. Erişim tarihi 25.06.2021 https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/sites/near/files/green_agenda_for_the_western_balkans_en.pdf

European Commission, (2006). *Annex to the green paper: A European strategy for sustainable, competitive and secure energy*. Brussels

European Commission, (2014). *European energy security strategy*. Brussels

European Commission (2005). Treaty establishing a Constitution for

Europe. Luxembourg

European Commission (2021 e). EU spending and revenue. Erişim tarihi: 25.04.2021 https://ec.europa.eu/info/strategy/eu-budget/long-term-eu-budget/2014-2020/spending-and-revenue_en

European Commission (2021 f). EU support to Western Balkans intackling COVID 19. Erişim tarihi: 30.06.2021 https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/sites/default/files/coronavirus_support_wb.pdf

European Communities (2004). Building the future together. Erişim tarihi: 30.05.2021 https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/sites/near/files/pdf/financial_assistance/cards/publications/brochure_en.pdf

European Parliament (2015). The Western Balkans and EU Enlargement: Lessons learned, ways forward and prospects ahead. Erişim tarihi: 01.07.2021 [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/IDAN/2015/534999/EXPO_IDA\(2015\)534999_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/IDAN/2015/534999/EXPO_IDA(2015)534999_EN.pdf)

European External Action Service (2014a). Programming of the European Neighbourhood Instrument (ENI) - 2014-2020

European External Action Service (2014b). regional programming for Asia multiannual indicative programme 2014-2020

Eurostat. (2020). Sustainable development in the European Union Monitoring report on progress towards the SDGs in an EU context. Brussels

Eurostat (2021 a) *Renewable energy statistics*. Erişim tarihi: 25.05.2021. https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Renewable_energy_statistics

Eurostat (2021 b). *European east energy policy –East energy statistics*. Erişim tarihi: 30.04.2021. https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=European_Neighbourhood_Policy_-_East_-_energy_statistics

Fehling M., Nelson B. D., Venkatapuram S. (2013). Limitations of the millennium development goals: A literature review. *Glob Public Health*

Jeffrey, D., S., (2015). *The Age of Sustainable Development*. New York

Lombardi, P., Gruenig, M., (2016). *Low-Carbon Energy Security from a European Perspective*.

Mazzucato, M., (2018). *Mission-Oriented Research & Innovation in the European Union Missions a problem-solving approach to fuel innovation-led growth*. Brussels

Mazzucato, M., (2019). *Governing Missions in the European Union*. Brussels

Poulopoulos, S. G., and Inglezakis,V. J., (2016) *Environment and Development: Basic Principles, Human Activities, and Environmental*

Implications. Amsterdam.

Marko Kmezić (2020). Recalibrating the EU's Approach to the Western Balkans. *SAGE 19/1*. 54-6 Erişim tarihi: 01.07.2021 <https://journals.sagepub.com/doi/full/10.1177/1781685820913655>

SDSN, (2019). 2019 Europe Sustainable Development Report. Paris, Brussels

SDSN, (2019). Europe Sustainable Development Report 2020. Paris, Brussels

Tagliapietra, S., Veugelers, R., (2020). A Green industrial policy for Europe. Brussels

The Delegation of the European Union to the Republic of Serbia. (2021). Serbia EU - 15 Years of Partnership. Erişim tarihi: 25.04.2021 <https://europa.rs/tag/serbia-eu-15-years-partnership/?lang=en>

Tvaronaciene, M., Slusarczyk, B., (2019). Energy transformation towards sustainability. Amsterdam

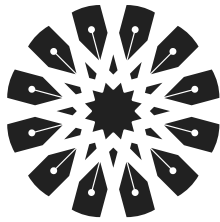
UN (2021 a) UN chief calls for a global partnership to address COVID, climate change and achieve SDG's. Erişim tarihi: 30.05.2021 <https://news.un.org/en/story/2021/05/1093052>

UN (2021 b) Guterres calls for 'paradigm shift' to recover from COVID setbacks. Erişim tarihi: <https://news.un.org/en/story/2021/04/1089542>

UNDP Türkiye (2021) Sürdürülebilir kalkınma amaçları. Erişim tarihi: 20.04.2021 <https://www.tr.undp.org/content/turkey/tr/home/sustainable-development-goals.html>

Youngs R., (2010) The EU`s Role in world politics: A retreat from liberal internationalism. New York.

International Relations

Gaining Soft Power through Hard Heritage: Turkey's Restoration Projects in Serbia

Miloš Todorović¹

Abstract: Ever since Joseph Nye introduced the concept of “soft power”, countries around the world started paying a lot more attention to this way of thinking about power and, in recent years, many started to find innovative ways to cultivate their own soft power. One of them was through heritage diplomacy, that is, the use of heritage in foreign policy to accomplish a certain goal. And while several countries actively engage in this practice, the Republic of Turkey is one of the most active ones. Turkey started cultivating its soft power way back in the 90's when, after the dissolution of the Soviet Union, it established the Turkish Cooperation and Coordination Agency, or simply TİKA, in order to increase its influence on the Balkans, Caucasia and Central Asia, by providing aid to countries in these regions. Today TİKA has offices around the world and it organizes different kinds of projects, including heritage restoration projects, something it started doing back in 2008. Granted, the Agency predominantly funds the restoration of Ottoman monuments, which is why several authors point to this as proof that Turkey's foreign policy is being led by the alleged imperial “neo-Ottoman” agenda, as opposed to “strategic depth”, as formulated by the former Prime Minister and Minister of Foreign Affairs Ahmet Davutoğlu. However, regardless of the way you look at this practice, what is certain is that Turkey is defiantly one of the most important actors when it comes to heritage diplomacy since the country spends millions of dollars on restoration projects. In order to analyze why Turkey does this and speculate on the possible long-term effects of such endeavors, this paper looks the restoration projects that were carried out in Serbia over the years; six projects carried out between 2013 and 2019 that ended up costing more than 4 million US dollars.

Keywords: Heritage Diplomacy, Heritage Restoration, Soft Power, TİKA, Neo-Ottomanism

---

¹ Department of Political Studies, Singidunum University, Department of Art History, Center for Museum and Heritage Studies, University of Belgrade, milos.todorovic.20205017@fmk.edu.rs.

Introduction

As is well known, ever since Joseph Nye introduced and popularized the concept of “Soft Power” (see Nye, 2004), decision makers have been paying a lot of attention to this aspect of power. Of course, there are numerous ways for a country to cultivate its Soft Power, and many of them have been around prior to Nye’s work on the changing nature of power in the modern world. However, Nye revolutionized the way scholars and decision makers think about power and, as a result, a lot more attention was paid to these activities that were already established practices, such as public and cultural diplomacy. As a result of this attention, in recent years whole new aspects of diplomatic relations emerged, such as “culinary diplomacy” (see Chapple-Sokol, 2013). Another one of these newer aspects is “heritage diplomacy”; an already established practice since cultural heritage played an important role in international relations for decades, yet not a widely acknowledged and studied aspect of contemporary diplomatic relations.

Tim Winter defined heritage diplomacy as a “set of processes whereby cultural and natural pasts shared between and across nations become ‘subject to exchanges, collaborations and forms of cooperative governance’” (Winter, 2015: 1007). Its most important aspect, he states, is providing aid to other countries in any form – conservation and heritage-management aid, technology transfer, capacity building, or institutional support – as this brings the people of the two countries closer together (Winter, 2016: 27). Yet despite the fact that heritage plays an important role in international relations, very little has been written on this topic.

It doesn’t fall into the field of heritage studies as it deals more with foreign policy and the interests of the state involved rather than the study of the heritage being used for heritage diplomacy. In addition, heritage diplomacy, much like cultural diplomacy, is pushed to the very margins of diplomatic relations between countries. As a result it doesn’t grab the attention of heritage studies scholars because it deals more with international relations nor of political science scholars since it is perceived as a minor subset of a marginalized part of diplomacy. Nevertheless, heritage diplomacy is taken very seriously by some countries. For instance, the United States funded the Iraq Cultural Heritage Project which aided the Iraq Museum in Baghdad, and maintains the Ambassadors Fund for Cultural Preservation which helps countries from around the world preserve their cultural heritage in order to demonstrate that the U.S. has respect for other cultures (Luke and Kersel, 2013: 5).

Evidently there is interest and several countries invest in heritage diplomacy regularly, which means that more attention should be paid to this aspect of diplomatic relations since it is clearly important to countries. Indeed, while very little has been written on this subject, many countries invested millions of Dollars into this aspect of diplomacy in the 21st Century alone. One of these countries is the Republic of Turkey – a key player when it comes to heritage diplomacy and the topic of this paper which uses Serbia as a case study, analyzing Turkey's restoration projects in this country through media coverage of them, in order to provide much needed insight into how Turkey uses heritage to gain Soft Power because, as this study shows, this practice does indeed help it cultivate Soft Power over other countries quite a bit.

Turkey's Soft Power

As previously stated, the concept of “Soft Power” was introduced and popularized by Joseph Nye during the 90's. Nye argues that the purpose of “power” in international relations is to get other countries to do what you want, but that there are two types of power which accomplish this goal in the modern world: “Hard Power”, which relies on economic and military force, and “Soft Power”, which relies on the way others perceive the country; Hard Power gets others to your side through intimidations and awards, while Soft Power does it by shaping their preferences so that they align with yours (Nye, 2004: 5). How effective is Soft Power, if it is at all, is a matter of debate. Some authors state that Soft Power isn't nearly as effective as Hard Power, others that it is all but useless, or that it is impossible for a country to “vied” Soft Power since it is immaterial, and others still that it is impossible to control and predict the influence of Soft Power which makes it hard to maintain (Fan, 2008: 152–154). However, despite the questionable extent of Soft Power, with the changes happening because of modern technology, public and cultural diplomacy, the way Soft Power is cultivated, they are becoming an ever increasing priority of numerous countries. One of these countries is Turkey which in January 2010 officially launched the Office of Public Diplomacy within the Turkish Prime Ministry, with the goal of coordinating activities intent on promoting Turkish culture in the broadest sense – Turkish arts, heritage, science, media, and tourism. This goal of promoting Turkish culture is accomplished through various programs, like journalism group programs, meetings with foreign journalists, promotional activities, panels and workshops etc. (Ekşi and Erol, 2018: 19).

Turkey also works on cultivating its Soft Power by engaging in cultural diplomacy through the Ministry of Foreign Affairs and its Turkish Cultural Centers abroad. These centers are established in order “to promote Turkish culture, language and art and to contribute to bilateral relations between Turkey and other countries, as well as to help Turkish citizens in their adaptation to the country in which they live”. Aside from them, Turkey also has the Yunus Emre Institute established in 2007 (although it started working two years later) which promotes Turkish culture and language across the World (Öner, 2013: 12) just like the United Kingdom’s British Council, Germany’s Goethe Institute and France’s Institut Français. However, even before such initiatives focusing on public diplomacy, Turkey was already cultivating its Soft Power through the work of the Turkish Cooperation and Coordination Agency (Turkish: *Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı* or simply TİKA).

The Turkish Cooperation and Coordination Agency and heritage restoration

TİKA was created in 1992 soon after the dissolution of the Soviet Union. The goal of this government agency was to increase Turkey’s influence on the Balkans, Caucasia and Central Asia by providing aid to countries with historical ties to Turkey thus strengthening economic, cultural and educational ties. It accomplishes this goal by providing loans and grants for the development of those countries in addition to realizing cooperation projects in numerous fields including education, trade, and socio-cultural areas (Ekşi and Erol, 2018: 37). In time it grew so much that it became one of the most prominent institutions of humanitarian diplomacy in the World – TİKA spent over USD 3.6 billion on global projects by 2014 and greatly expanded its reach as it opened new offices in Asia, Europe and Africa; in 2002 the agency had 12 foreign offices but in 2016 it had 50 (Ekşi and Erol, 2018: 37–38). And while TİKA funds projects in the education sector, infrastructure, healthcare, agriculture and other branches of industry, a major aspect of its work today is the restoration of cultural heritage, something it started doing in 2008 (Kočan and Arbeiter, 2019: 179).

While it wasn’t planned initially for Turkey to restore cultural heritage in other countries, these projects became one of the most important aspects of TİKA’s work because, as the Minister of Culture and Tourism Mehmet Ersoy states, “the restoration and reconstruction of historical monuments in all territories we were historically present in provides a continuity of our

spiritual ties” (TİKAA, 2019: 5). Simply put, Turkey is especially incentivized to invest in heritage diplomacy as it is helping conserve and restore its own heritage abroad thus getting the people of the other country to engage with Turkish culture and reminding them of the shared past between their country and Turkey, while simultaneously providing aid to the other country – a great way to gain Soft Power. It can even be argued that the “continuing of spiritual ties” through restoration became the most important aspect of TİKA’s work in many countries where it possible to do so since, for instance, the Agency allocates between 50% and 70% of its assets for the restoration of monuments in Balkan countries (Kočan and Arbeiter, 2019: 182). However, perhaps the best way to illustrate to which extent Turkey is committed to preserving heritage is to look at the number of such projects it funds during any given year. For instance, 2014 was one of the most successful years when it comes to heritage diplomacy and in it alone TİKA funded over a dozen restoration projects on three continents:

- * In Bosnia and Herzegovina: renovation of the State Archives, the Birth House of Alija İzetbegović and the opening of a Museum in the backyard of Živinice Cebari Mosque.

- * In Albania: renovation of the Rrogozhinë Mosque, the Vlorë Neshad Pasha Mosque, and the restoration of Gjirokastër Inner Old City and several mosques from the Ottoman Era.

- * In Montenegro: renovation of the Mekkei Mükerrreme Mosque.

- * In Kosovo: renovation of Kosovo Mehmet Akif Ersoy Mosque, restoration of Lokac Mosque Fountain and equipment of the Ottoman Sinan Pasha Mosque.

- * In Macedonia: landscaping of Ali Rıza Effendi Memorial House, restoration of Radanje Mahmut Aga Mosque as well as restoration and landscaping of Mustafa Kebir Chelebi Mosque.

- * In Hungary: restoration of Ottoman Fountains and conservation work on the Szigetvár Turkish House which was turned into a museum.

- * In Algiers: restoration of Ketchaoua Mosque.

- * In Tunisia: restoration of the graves of Turkish sailors.

- * In Palestine: preservation of Masjid-al-Aksa Archives and restoration and landscaping of Sultan Abdulhamid II Public Fountain, Jerusalem’s Old City Houses, and the Prophet Moses Place.

- * In Lebanon: restoration of Hamidiye Public Fountain (see Yüksek, Yıldız and Ersoy, 2014).

However, it is evident the Agency predominantly funds the restoration of Ottoman heritage which brought it a lot of criticism over the years. Critics even adopted the term “neo-Ottomanism” since Turkey is trying to gain power over the territories of the former Ottoman Empire and funds the restoration of Ottoman monuments thus revitalizing Ottoman culture. As is to be expected, Turkish officials deny that the government has any such imperialistic agenda of mimicking or reviving the Ottoman Empire.

Ahmet Davutoğlu, the former Prime Minister and Minister of Foreign Affairs, is one of them. He maintains that Turkey is not trying to gain imperialistic dominance over its former territories. As he puts it, Turkey simply chooses to have good relations with these countries because of geographic factors and historical ties (Kara, 2011: 38). İbrahim Kalın, an Islamic studies scholar and Chief Advisor to the Prime Minister of Turkey, notes that even the restoration of Ottoman heritage abroad shouldn't be interpreted as “neo-Ottomanism”. He states that Ottoman heritage is a result of joint effort of the many nationalities which made up the Ottoman Empire. Because of that, Ottoman heritage should be interpreted as a unifying force which brings these groups together through their shared experience with Turkey representing a “pivotal point of this heritage”; something which the country uses to its advantage (Kalın, 2011: 10). Others tend to disagree with this interpretation of Turkey's foreign policy.

A prominent critic is Darko Tanasković, former ambassador of Yugoslavia in Turkey and oriental scholar at the University of Belgrade. Tanasković states that Turkey has an evident neo-Ottoman agenda and that TİKA serves as an instrument to enforce that agenda (Tanasković, 2010: 31). Regarding heritage restoration, Tanasković agrees that Turkey is leveraging Ottoman heritage to its advantage but that the country's neo-Ottoman agenda is underlining this endeavor. (Tanasković, 2010: 104).

Whether Turkey is leveraging the fact that it is the “pivotal point” of Ottoman heritage and maintaining good relations with countries it has historical ties with or pursuing an imperialistic neo-Ottoman agenda is a matter of ongoing debate. However, the fact that the country is restoring Ottoman heritage in order to gain Soft Power is undisputable, after all no country provides aid “out of the kindness of its heart”, and the results of such attempts are especially noticeable when looking in Serbia.

Turkey and heritage restoration in Serbia

Trying out a Soft Power approach based on cultural heritage in Serbia initially faced a lot of problems because the Serbian national identity is based on a strong antagonistic relationship with the Ottomans (see Šuica, 2010). The entire Ottoman Period is remembered in collective memory as the “500 years of Turkish yoke”; a myth which appeared in school textbooks during the 20th Century and indoctrinated generations of children with the view of “them” [the Ottomans] enslaving “us” [Serbs] and setting “us” back hundreds of years (Milošević, 2011: 69–72).

As a result, people don't look back fondly on the Ottoman past and Ottoman heritage represents unwanted heritage; there are no large-scale research or promotional projects focused on Ottoman heritage and museums tend not to value it as much as heritage of other historical periods (see Sollie, 2012). It is worth looking at Serbia's capital, Belgrade, to illustrate how big of a problem this is: Belgrade was a large city and a cultural center for many centuries during the Ottoman rule. Tens of thousands of people lived in it; some researchers estimate as many as 98,000 inhabitants in the 17th Century (Fotić, 2005: 52). A significant portion of them were Muslims and there were dozens of mosques around the city but only one of them survived to the present as all others were purposely destroyed along with cemeteries soon after the Ottomans were expelled from Belgrade in 1862 (Šaljić, 2019: 76–77). The same process of demolishing mosques and monuments which reminded people of the “Turkish yoke” happened in all towns and cities which is precisely why even today the question of Ottoman heritage in Serbia is a sensitive one.

However, while there are a few problems in Serbian-Turkish relations today, such as the fact that Turkey acknowledges Kosovo as an independent state, there are strong diplomatic and economic ties which bring these two countries together (see Sarier, 2016). Because of these rather good relations, it was possible for Turkey to start investing in heritage restoration, something it cannot do in other countries where there is a similar “us” vs. “them” relationship like Greece; there are thousands of Ottoman monuments in Greece but the country doesn't allow Turkey to restore any of them (Mehmet, 2019).

To gain Soft Power over Serbia, TİKA opened its office in Belgrade on the October 26, 2009, but it started working out of the Embassy of Turkey in Belgrade in November 2010. In its first decade, the Agency provided aid

for various projects which were divided into distinct sectors: 24% of the project were in the field of education, 20% were in administrative and civil infrastructure, 19% social and cultural cooperation, 14% in the agricultural and animal husbandry sectors, 12% in the healthcare sector, and 9% in the preservation of cultural heritage (TİKAA, 2019: 11). Sure enough, heritage restoration is an important aspect of TİKAA's work in Serbia but because of the specific relationship with Ottoman heritage in the country Turkey cannot restore just any monument. The ones it chooses to invest in need to be important for Serbian culture without invoking negative feelings associated with the Ottoman legacy. In addition, the monuments also need to be important to the local community and/or provide income for them through tourism. But while Turkey needs to be more careful when it comes to what it restores, over the years it did fund the restoration of several monuments.

Monuments in Belgrade

The first restoration project was carried out in Belgrade in 2013. The monument which was chosen was the Sheikh Mustafa's Türbe built in 1783 to house the body of dervish Mustafa Bagdağanin. It was chosen as it was one of just two such structures left in the capital and also because nobody took care of it despite the fact it was in the city center (M. Lj. P., 2013). As it proved to be successful in the sense that it didn't evoke the negative memory of the Ottoman period and was greeted well, more projects followed in the coming years.

Some of the monuments which were perfect for such an endeavor were those in the Belgrade Fortress due to its long and rich history. The Romans were the first to build on this site, after them the Byzantines built defenses here to guard their empire from barbarian attacks, and later on the Slavs settled the area before the Byzantine Empire seized it once more. The Fortress was also occupied by the Hungarians as well before Belgrade was finally handed over to Serbia by the Hungarian king in 1284. The Fortress's history was no less turbulent from this point on; it was modified several times by Serbian medieval rulers but ultimately the Ottomans conquered it in 1521 and used it as the center for gathering and supplying the army. After 1521, it played a major role in the conflicts between the Ottoman Empire and the Habsburg Empire up until the 19th Century when Serbia gained its independence (see Popović, 1991a).

As a result, today there are monuments from many historical periods in

the Belgrade Fortress, including the Ottoman period: the Damat Ali-Paša's Türbe and the Mehmed Paša Sokolović's Fountain. The Türbe was built in 1784 to house the body of the Grand Vizier, Silahdar Damat Ali Pasha, but after the Ottomans left the Fortress in 1867 it was used as a storage building and later on it housed a small museum of old weapons and trophies. Unfortunately, the Türbe was heavily damaged in 1915 during the bombing of Belgrade, so much so that it needed to be reconstructed; these works were carried out by the Municipality of Belgrade in the 1930's (Popović, 1991b: 63–68). Sokolović's Fountain predates the Türbe. It was built in 1576/77 but fell into disrepair. The first conservation attempts were carried out in 1938 when it was cleared of dirt while additional attempts were carried out in 1960 and 1979 (Popović, 1980: 71–74) yet even it wasn't preserved as well as it should have been.

Since the Belgrade Fortress is classified as a Monument of Culture of Exceptional Importance and one of the most visited touristic attractions of the city, naturally there was a lot of interest among tourists for the monuments within it. However, time took its toll on the Türbe and the Fountain, and as both represent Ottoman heritage, the authorities weren't interested in restoring them. Yet, as they are prominent Ottoman features of a well known Serbian landmark, their restoration was a perfect project for Turkey.

In 2017 Damat Ali-Paša's Türbe and Mehmed Paša Sokolović's Fountain were restored in a joint project carried out by the Municipality of Belgrade, the Cultural Monument Protection Institute of Belgrade and the Turkish civil engineering company Ekol Mimarlık. The endeavor was funded by TİKA which donated over half a million USD in addition to providing another USD 175,000 for the restoration of a nearby staircase designed by the first Serbian female architect, Jelisaveta Načić. A spokesperson from TİKA stated that the Agency funded the restoration of the staircase because "our goal isn't to invest and renovate only Ottoman monuments, but to help in the renovation of Serbian cultural heritage as well" (Vasiljević, 2017); however, it is questionable to which extent this is true since this was the only such project with the aim of restoring "Serbian heritage" and it cost just USD 175,000 as opposed to the millions provided for the restoration of Ottoman monuments.

Ram Fortress

Aside from the ones in Belgrade, TİKA also funded the much larger project of restoring the Ram Fortress. Ram was built towards the end of the 15th Century by the Ottomans on the banks of the Danube, some 100

kilometers east of Belgrade, in order to defend the empire from Hungarian attacks (Kiel, 2017: 165–166). This means that the Fortress can be considered entirely “Ottoman heritage” as its whole history is tied to the Ottomans. Since the Ram Fortress was in a bad condition and is classified as a Monument of Culture of Great Importance, its restoration proved to be a great opportunity to bring the two countries together.

Restoring Ram was a project unlike any other in the country. Archaeological excavations were carried out over the course of several years even before the restoration and conservation works were started. As a result, work on the Fortress lasted for several year before it was finally opened to visitors in 2019. However, in addition to this, TİKA also funded works around the Fortress to make it accessible to tourists and the restoration of a nearby Ottoman hammam and a caravanserai; the only such building preserved in Serbia. Because of the scope of the work, the project exceeded its initial budget and ended up costing over USD 1.5 million (D. N., 2019).

Sultan Valida Mosque

However, the restoration of the Ram Fortress wasn't the most expensive project in Serbia. During the same time, TİKA also funded the restoration of the Sultan Valida Mosque in Sjenica; the only imperial mosque in Serbia. It was built in 1870 under the patronage of the mother of Sultan Abdulaziz and its restoration was particularly useful as it is a cultural monument, but also a working mosque which is important to the local Muslim community – it proved to be a project not just of aid diplomacy and heritage diplomacy, but also of religious diplomacy since Islam was introduced to the region by the Ottomans, and by restoring this mosque Turkish authorities reminded the local Muslim community of their close relationship with Turkey. Because of that, no expense was spared on this project; works were carried out from 2017 to 2019 and ended up costing over 2 million USD (Destanović, 2019).

Conclusion

In its first decade of work, TİKA spent well over 4 million USD on restoring monuments in Serbia. And while such restorations could have caused a lot of problems due to the negative memory associated with Ottoman heritage in this country, they were quite successful in bringing the two nations closer together.

The President of Turkey Recep Tayyip Erdoğan announced that the

relations between Turkey and Serbia are “at best level in history” prior to his visit to the country in the fall of 2019 (Ozturk, 2019). The fact that the restoration projects were important in the strengthening of these relations is quite noticeable because, during that visit, Erdoğan inaugurated TİKA's projects in Sremska Raca village and in his speech stated that:

“Our historical and cultural heritage is our common wealth. Every work in this land is a monument to our solidarity and cooperation. We will build our future together with inspiration, power, and courage from the past. The last example of this is the Ram Fortress, one of the pearls of the Danube River, whose restoration was completed by TİKA. I believe that this wonderful example of our cultural heritage will contribute to the tourism potential of the region and I hope it will be beneficial” (TİKAb, 2019).

It is evident that Turkey is using the presence of Ottoman heritage in other countries to its advantage. As President Erdoğan stated himself, Turkey is restoring it not to preserve its own culture (admittedly that must play an important part) but to help other countries – Turkey is restoring monuments thus providing aid to countries who cannot fund the costly restoration themselves, but those countries will also benefit from these monuments long-term because they will increase their tourism potential. However, such projects are much more important for Turkey's relations with the people of other countries than for its relations with the governments of those countries.

By funding the restoration of monuments in another country Turkey is reminding the people of that county that they share a common culture thus bringing them closer. This was proven to be successful in Serbia even before any large-scale restoration projects were carried out. Back in 2010 the people of Serbia were already excited about the possibility that Turkey might fund the restoration of Serbia's heritage. As the country couldn't fund such restoration projects, the people agreed that cultural heritage should be restored no matter who is funding the endeavor (Andrić, 2010).

It is evident that these restoration projects, combined with other aspects of Turkish Soft Power, such as the wide popularity of Turkish TV shows in the Balkans, which have been linked to the revision of the negative collective memory about the Ottoman Empire in the region (Ağırseven and Orki, 2017: 847), are bearing fruit. Looking at Serbia, it is clear that such actions go hand in hand as popular historical TV shows like *Muhteşem Yüzyıl* get the people

to re-examine their views about the Ottoman past since they “see history” from the view of what they interpret to be the “Other”. And so, precisely because of such joint actions, despite the fact that several generations of Serbs were taught in school that Turkey is the enemy of Serbia and Serbian national identity, today people are questioning this notion.

By restoring Ottoman monuments, Turkish authorities are reminding the people of Serbia that they share a common past, problematic as it may be. Because of such systematic efforts on Turkey’s side, Serbs are coming to see Turkey not as an enemy, not necessarily as a friend, but as a country that shares a common culture with Serbia due to a long intertwined history – a complete turnaround in perception as, for centuries, Serbian national identity was based on resisting Ottoman influence and Ottoman culture; such is the power of well planned heritage diplomacy efforts which can help a country gain significant Soft Power over another.

Bibliography

Ağırseven, N. and Örki, A. (2017). Evaluating Turkish TV Series as Soft Power Instruments. *OPUS International Journal of Society Researches* 7(13), 836–853.

Chapple-Sokol, S. (2013). Culinary Diplomacy: Breaking Bread to Win Hearts and Minds. *The Hague Journal of Diplomacy* 8(2), 161–183.

Ekşi, M. and Erol, S. (2018). The Rise and Fall Of Turkish Soft Power and Public Diplomacy. *Akademik Bakış* 11(23), 15–45.

Fan, Y. (2008). Soft power: Power of attraction or confusion?. *Place Branding and Public Diplomacy* 4(2), 147–158.

Fotić, A. (2005). Belgrade: a Muslim and Non-Muslim Cultural Centre (Sixteenth-Seventeenth Centuries). A. Anastasopoulos (Ed.) *Provincial Elites in the Ottoman Empire* (pp. 51–75). Rethymno: Foundation for Research & Technology – Hellas Institute For Mediterranean Studies.

Kalın, İ. 2011. Soft Power and Public Diplomacy in Turkey. *Perceptions* XVI(3), 5–23.

Kočan, F. and Arbeiter, J. (2019). Is TİKA Turkey’s Platform for Development Cooperation or Something More?: Evidence from the Western Balkans. *International Journal of Euro-Mediterranean Studies* 12(1), 167–193.

Kiel, M. 2017. The Ottoman Castle Of Ram (Haram) in Serbia and the Accounts of its Construction, 1491. S. Rudić and S. Aslantaş (Eds.) *State And Society In The Balkans Before And After Establishment Of Ottoman Rule*

(pp. 165–189). Belgrade: The Institute of History Belgrade and Yunus Emre Enstitüsü Turkish Cultural Centre Belgrade.

Luke, C. and Kersel, M. (2013) *U.S. Cultural Diplomacy and Archaeology*. New York & Abingdon: Routledge.

Milošević, S. (2011). Arrested development: mythical characteristics in the “five hundred years of Turkish yoke”. T. Sindbaek and M. Hartmuth (Eds.) *Images of Imperial Legacy: Modern Discourses on the Social and Cultural Impact of Ottoman and Habsburg Rule in Southeast Europe* (pp. 69–78). Münster: LIT Verlag.

Nye, J. (2004). *Soft Power: The Means to Success in World Politics*. New York: PublicAffairs.

Popović, M. (1980). Česma Mehmeda Paše Sokolovića. *Godišnjak grada Beograda* XXVII, 71–83.

Popović, M. (1991a). *The Fortress of Belgrade*. Belgrade: The Institute for the Protection of Cultural Monuments of Serbia.

Popović, M. (1991b). Turbe u gornjem gradu beogradske tvrđave. *Godišnjak grada Beograda* XXXVIII, 61–70.

Sarier, E. (2016). *Evolving Turkish–Serbian Relations: Political and Economic Opportunities and Prospects*. Report, Center for Strategic Research Report, Turkey, March.

Sollie, T. (2012). The exhibition of Ottoman heritage – from collective memory to museum display. *Glasnik Etnografskog muzeja* 76, 19–41.

Tanasković, D. (2010). *Neosmanizam: Doktrina i spoljnopolićka praksa*. Beograd: Službeni glasnik and Službeni glasnik Republike Srpske.

Winter, T. (2015). Heritage diplomacy: *International Journal of Heritage Studies* 21(10), 997–1015.

Winter, T. (2016). Heritage Diplomacy: Entangled Materialities of International Relations. *Future Anterior* XIII(1), 17–34.

Öner, S. (2013). Soft Power in Turkish Foreign Policy: New Instruments and Challenges. *Euxeinos* 10, 7–15.

Šaljić, J. (2019). Kako je oživela Barjak-džamija. *Antropologija* 19(3), 75–89.

Šuica, M. (2010). Percepcija Osmanskog carstva u Srbiji. B. Jezernik (Ed.) *Imaginarni Turčin* (pp. 285–298). Beograd: Biblioteka XX vek.

Sources

Andrić, G. (2010). Turkey Breathes New Life Into Serbia's Ottoman Relics *Balkan Insight*, 16 December. Access address: <https://balkaninsight.com/2010/12/16/turkey-breathes-new-life-into-serbia-s-ottoman-relics/>.

Destanović, L. (2019). Obnovljena jedina carska džamija u Srbiji. *RTS*, 18 October. Access address: <https://www.rts.rs/page/stories/sr/story/125/drustvo/3703584/obnovljena-jedina-carska-dzamija-u-srbiji.html>.

D. N. (2019). Bajazitova tvrđava otvorena za turiste. *Novosti*, 14 August. Access address: <https://www.novosti.rs/vesti/naslovna/reportaze/aktuelno.293.html:812054-Bajazitova-tvrđjava-otvorena-za-turiste>.

Kara, M. (2011). "Axis Shift" in Turkish Foreign Policy during AKP Administration: New Fundamental Foreign Policy Principles and Challenges (Master's thesis, Eastern Mediterranean University). Access address: <http://i-rep.emu.edu.tr:8080/xmlui/handle/11129/96>.

Mehmet, F. (2019). Greece does not let Turkey restore even one fountain. *Anadolu Agency*, 24 October. Access address: <https://www.aa.com.tr/en/culture/greece-does-not-let-turkey-restore-even-one-fountain/1624531#>.

M. Lj. P. (2013). Turbe šejh Mustafe u novom ruhu. *Novosti*, 4 October. Access address: <https://www.novosti.rs/vesti/naslovna/reportaze/aktuelno.293.html:457329-Turbe-sejh-Mustafe-u-novom-ruhu>.

Ozturk, T. (2019). Relations with Serbia at best level in history: Erdogan. *Anadolu Agency*, 7 October. Access address: <https://www.aa.com.tr/en/europe/relations-with-serbia-at-best-level-in-history-erdogan/1604852>.

TİKA (2019a). *Srbija: Projekti TİKA-e*. Ankara: Ministarstvo kulture i turizma republike Turske.

TİKA (2019b). President Recep Tayyip Erdoğan Inaugurates TİKA Projects in Serbia. Access address: https://www.tika.gov.tr/en/news/president_recep_tayyip_erdogan_inaugurates_tika_projects_in_serbia-54201.

Vasiljević, B. (2017). Pri kraju radovi na česmi i turbetu. *Politika*, 2 October. Access address: <http://www.politika.rs/scc/clanak/389950/Pri-kraju-radovi-na-cesmi-i-turbetu>.

Yüksek, E., Yıldız N. and Ersoy Ö. (2014). *Turkish Cooperation and Development Agency: Annual Report 2014*. Ankara: TİKA.

Kuşak - Yol Projesi Bağlamında Çin Halk Cumhuriyeti ve Sırbistan İlişkileri

Hatice Demirci¹

Özet: Eylül 2013 tarihinde Çin Halk Cumhuriyeti Başkanı Xi Jinping'in Kazakistan'da yaptığı bir konuşmada tanıttığı Kuşak- Yol Projesi, Çin dış politikasının önemli yapı taşlarından birini oluşturmaktadır. Ekonomik entegrasyonu, enerji ağlarını ve üretim ağını birbirine bağlamayı hedefleyen proje; Çin'in 'barışçıl yükselme' hedefi doğrultusunda sürdürdüğü başarılı bir dış politika aracı olarak değerlendirilmektedir. Bu bağlamda Çin, son otuz yılda geliştirdiği ekonomik ve diplomatik ilişkiler yoluyla bir dünya gücü haline gelmeyi hedeflemektedir. Dünyanın çeşitli bölgelerine uzanan projenin etkin olduğu coğrafyalardan biri olan Balkanlar kapsamında, Çin- Sırbistan ilişkileri çalışmanın konusunu oluşturmaktadır. 2000'li yıllarla birlikte önemli bir ekonomik gelişme kaydeden Pekin, dış yardımlar yoluyla çeşitli ülkeleri desteklemektedir. Söz konusu yardımlar aracılığıyla Pekin, dünyanın çeşitli bölgelerinde ekonomik varlık göstermekle birlikte bu politikanın yalnızca ekonomik etkilerinden bahsetmek doğru olmayacaktır. Dış yardımlar aracılığıyla pek çok bölgede siyasal nüfuz kazanan Pekin, uluslararası sistemde daha aktif bir aktör haline gelmiştir. Söz konusu politikalar, Balkan coğrafyası özelinde incelendiğinde ise Pekin'in Avrupa'yı söz konusu bölgede sürdürdüğü ekonomi ve diplomasi temelli politikalar yoluyla dengelediği görülmektedir. Çin'in söz konusu proje bağlamında geliştirdiği ekonomik işbirlikleri, uluslararası sistemde var olma çabası ve proaktif politikalar nedeniyle çalışma liberal paradigma ile ele alınmıştır. Çin'in Kuşak- Yol projesi ve diğer çeşitli dış politika hamleleri aracılığıyla Sırbistan ile geliştirdiği ilişkileri incelemeyi hedefleyen çalışmanın sonucunda elde edilen bazı bulgular şu şekildedir: 'Barışçıl yükselme' politikasıyla ekonomik etkinliğini Balkan coğrafyasında geliştiren Çin'in kazanımlarının yalnızca ekonomik değil aynı zamanda siyasi boyutları da bulunmaktadır. Çeşitli dış yardımlar ve krediler aracılığıyla Sırbistan'ın ekonomik anlamda desteklenmesi, Sırbistan'ı ekonomik anlamda Çin'e bağımlı hale getirmiştir. Söz konusu politikalar aracılığıyla Çin'in, Balkanlar üzerindeki nüfuzunu arttırması muhtemeldir.

Anahtar Kelimeler: Balkanlar, Çin, Sırbistan, Kuşak - Yol Projesi, Dış Yardım

1 Milli Savunma Üniversitesi, haticedemirci6@gmail.com

Giriş

Avrupa'nın Güney Doğusunda ve Balkan coğrafyasının ortasında konumlanan Sırbistan Cumhuriyeti (bundan sonra Sırbistan), Asya ve Avrupa'nın birbirine eklemlendiği Pan Avrupa Koridoru'nun önemli noktalarından birini oluşturmaktadır. 1945 yılında Bosna-Hersek, Hırvatistan, Karadağ, Makedonya, Slovenya ve Sırbistan'dan oluşan altı Sosyalist Cumhuriyeti ve Kosova ve Voyvodina özerk bölgelerini kapsayan Yugoslavya Sosyalist Federal Cumhuriyeti kurulmuştur. Soğuk Savaş'ın sona ermesine müteakiben yeni bir uluslararası sistemin inşa sürecinin başlaması ile birlikte Doğu Avrupa'nın yeniden resmedilmesi, etnik çatışmaların artması ve ekonomik bir dizi sorun Yugoslavya Sosyalist Cumhuriyeti'nin dağılmasına yol açmıştır. 27 Nisan 1992 tarihinde Sırbistan ve Karadağ'dan oluşan Yugoslavya Cumhuriyeti bir anayasa çerçevesinde kurulmuş; söz konusu Cumhuriyet 4 Şubat 2003 tarihinde kabul edilen Anayasal Şart çerçevesinde Sırbistan ve Karadağ Devlet Birliği'ne evrilmiş; 3 Haziran 2006 yılında Karadağ yaptığı referandum sonucunda birlikten ayrılmış ve söz konusu iki devlet bağımsız egemen devletler olarak siyasal hayatlarını sürdürmeye başlamışlardır (T.C. Ticaret Bakanlığı Dış Temsilcilikler ve Uluslararası Etkinlikler Genel Müdürlüğü).

Kuşak Yol Girişimi (The Belt and Road Initiative) bağlamında ekonomi ve diplomasi alanlarında gelişen Sırbistan- Çin ilişkilerini konu edinen bu çalışmanın temel hipotezi; Kuşak Yol Projesi'nin kısa vadede Sırbistan için ekonomik kazanç getireceği fakat bununla birlikte orta ve uzun vadede söz konusu proje aracılığıyla alınan kredilerin Sırbistan'ı Çin'e olan ekonomik bağımlılığını arttıracığı; bu yolla Çin'in Batı Balkanlar özelinde bölgede nüfuz kazanacağı yönündedir. Çalışma temelde şu sorular etrafında şekillenmektedir: Sırbistan ve Çin Halk Cumhuriyeti arasındaki ilişkiler Yugoslavya'nın dağılması öncesi ve sonrası dönemlerinden nasıl şekillenmiştir? Kuşak- Yol Projesinin kapsamı ve hedefleri nelerdir; bu bağlamda Çin'in özellikle Batı Balkanlar kapsamında projeyi genişletme çabalarının altında ne gibi unsurlar yatmaktadır? Kuşak Yol Projesi kapsamında Sırbistan'ın kazanımları nelerdir; projenin ülke üzerinde olası olumsuz etkileri nelerdir?

Çin'in söz konusu proje bağlamında geliştirdiği ekonomik işbirlikleri, uluslararası sistemde var olma çabası ve proaktif politikaları nedeniyle çalışma liberal paradigma ile ele alınmıştır. Çalışma nitel araştırma tekniği ile ele alınmış olup literatür taraması yöntemi uygulanmış ve bununla birlikte ülkelerin ekonomilerine ilişkin sayısal verilerle metin zenginleştirilmiştir.

Giriş bölümünün ardından yer alacak birinci bölümde, liberal paradigma çerçevesinde Kuşak Yol kuramsallaşması üzerine durulacaktır. Çalışmanın ikinci bölümünde Çin- Sırbistan ilişkilerinin tarihsel süreç içindeki

gelişimine yer verilecektir. Kuşak Yol Girişiminin Sırbistan ekonomisindeki kazanımlarının ve olası tehditlerin inceleneceği üçünü bölümde sayısal veriler ışığında Çin'in bölgedeki etkinliğinin üzerinde durulacaktır. Bulgular ve görüşler sonuç bölümde tartışılacaktır.

Kavramsal ve Kuramsal Çerçeve: Liberal Paradigma Çerçevesinde Kuşak-Yol Projesi

Fikirsal gelişimini 17 ve 18. yüzyılların önemli düşünürleri olan John Locke (1632-1704), Immanuel Kant (1724-1804) ve Adam Smith (1723-1790) gibi isimlerden alan liberal teori, 20. yüzyılın başında meydana gelen ilk büyük dünya savaşının ardından uluslararası ilişkilerde başat teori hâline gelmiştir. Sanayileşmiş devletlerin ekonomik çıkarları nedeniyle birbirleriyle ilişkilerini arttıracakları düşüncesi bu dönemde etkili olmuş ve bu bağlamda savaşların sona ereceği düşüncesi öne atılmıştır. Fakat "barış" durumunun kendiliğinden oluşmasının beklenemeyeceği ve söz konusu hâl için uygun ortamın sağlanacağı bir düzenin inşa edilmesi gerekliliği üzerinde durulmuştur. Bu düşünceden hareketle dönemin ABD Başkanı Woodrow Wilson'un (1856-1924) yayınladığı On Dört İlke, savaş sonrası uluslararası sistemin belirli ilkeler etrafında dizayn edilmesi gayesinin güdüldüğü; idealist normlar etrafında barış ortamının tesis edilmeye çalışıldığı bir değerler sistemine işaret etmektedir. On Dört İlke etrafında şekillenecek uluslararası toplumun ve barış inşasının dizayn edici ve denetleyici mekanizması olarak tasavvur edilen Milletler Cemiyeti ise söz konusu fikirlerden hareketle I. Dünya Savaşı'nın ardından 1919 yılında kurulmuştur (Yanık, 2015).

Liberal paradigma realizmle paralel olarak uluslararası sistemin kaotik ve anarşik yapısına atıfta bulunsa da devletlerin ortak çıkarlara sahip olabileceği görüşü bakımından realizmden uzaklaşmaktadır. Zira liberal yaklaşım, ortak çıkarların devletleri iş birliğine meyilli hâle getireceğini ve dolayısıyla da kaotik sistemde beraber hareket edebileceklerini ifade etmektedir. Bu çerçevede liberal teori, ekonomik çıkarlara büyük bir önem atfetmekte ve bununla birlikte bölgesel- küresel entegrasyon, kimlik, ortak değerler, diplomasi ve yumuşak güç gibi kavramların iş birliği için önemli olduğunu vurgulamaktadır (Oğuzlu, 2014).

Liberal görüş, devletlerin kurallara ve normlara kendi çıkarları için uyduğunu ifade etmektedir. Bu görüşten hareketle devletlerin kendi çıkarları bağlamında iş birliği içine girdikleri fikri de ortaya atılmaktadır. Zira devletleri bir iş birliği içinde birlikte hareket etmeye iten ortak çıkar ve kazançlar vardır. Burada herhangi bir zorlamadan bahsedilmez. Devletler çıkarları ile örtüştüğü sürece ya da kazanç elde ettikleri sürece iş birliği yaparlar ve uluslararası normlara uyarlar (Oğuzlu, 2014).

Liberal paradigma küresel ekonomik yardımlar konusunda da realist yaklaşımdan oldukça farklılaşmaktadır. Liberal görüş bireylerin ve devletlerin iş birliği yapmaya kabiliyetli olmaları konusunda çok daha iyimserdir. Liberal yaklaşım, insani değerleri öncelemekte ve insani ihtiyaçların karşılanması doğrultusunda gerçekleştirilecek dış yardımların önemi üzerinde durmaktadır. Realist düşünürlerin aksine liberaller, üçüncü dünya ülkelerine yapılacak dış yardımların ekonomik gelişmeye katkıda bulunacağını iddia etmektedirler (Peter, Steven ve Bruce, 1998). Öte yandan liberal uluslararası ilişkiler anlayışı, dış yardımların alıcı devletler için sosyo-ekonomik gelişmeyi sağladığı için de önemli olduğu görüşü üzerinde durmaktadır (Hattori, 2001). Bununla birlikte daha önce de belirtildiği üzere dış yardımın dış yardımda bulunan ülke (donör) için de belirli kazanımları mevcuttur. Bu çerçevede liberal perspektifin temel ilkelerinden biri olan kazan-kazan (*win-win*) ilkesinin bu anlayış üzerinde etkili olduğu görülmektedir. Yardımda bulunan ülkenin buradan kâr elde etmesi için söz konusu ülkenin siyasal yapısının ve demokrasisinin buna uygun olması elzemdir (Hattori, 2001).

Liberal paradigma, OECD (Organization for Economic Co-operation and Development- Ekonomik Kalkınma ve Ekonomik İş Birliği Örgütü) bünyesinde kurulan Kalkınma Yardım Komitesi (Development Assistance Committee, DAC) gibi oluşumların üçüncü dünya ülkelerini teşvik etmesi ve uluslararası sistemde iş birliğine yardımcı olması gibi gelişmelerin üstünde durmaktadır. Bu bağlamda uluslararası örgütlerin sistemdeki konumlarının güçlendirilmesi, üçüncü dünya devletlerinin kalkınması ve devletlerarası ilişkilerin güçlenmesi bağlamında dış yardımların öneminin üzerinde durulmuştur. Zira dış yardımlar aracılığıyla karşılıklı bağımlılık artmakta ve hedeflenen ideal barış düzeninin güçlenmesi sağlanmaktadır (Keşvelioğlu, 2019).

Sırbistan ekonomik ve siyasi çıkarlarını gerçekleştirmek için Kuşak Yol Projesi'ne entegre olmuştur (Jojić, 2017). Üçüncü bölümde daha ayrıntılı bir şekilde üzerinde durulan Sırbistan'ın Kuşak Yol bağlamında aldığı ekonomik desteğin dış yardımdan çok kredi şeklinde olduğu meselesine ilişkin ileri sürülen temel argüman; ekonomik desteğin niteliğinden bağımsız olarak söz konusu desteğin Sırbistan'ın geri kalmış alt yapısını geliştirmede ve ekonomik kalkınmasını geliştirdiği noktasındadır. Fakat öte yandan belirtilmelidir ki, Sırbistan-Çin ilişkileri tek taraflı bir ekonomik bağımlılık düzeyinde gelişmekte ve bu durum bağımsız bir eşit egemen olan Sırbistan üzerindeki Çin nüfuzunu arttırmaktadır. Öyleyse realist ve liberal paradigmanın dış yardıma ilişkin ortaya koyduğu tartışmada, iki yaklaşımın da kendi içinde haklı olduğu yönlerin bulunduğu bulgusuna ulaşılmıştır. Alıcı devlet olan Sırbistan bir yandan belirli bir seviyede ekonomik kalkınma sürecinde krediler yoluyla destek alırken bir yandan da kredilerin geri

ödenmesi noktasında Çin'e olan bağımlılığını arttırmakta ve dolayısıyla karşılıklı bağımlılık Sırbistan açısından negatif yönde seyretmektedir.

Tarihsel Süreç İçinde Çin-Sırbistan İlişkileri

Tarihsel süreç içinde Çin ve Sırbistan arasında gelişen ilişkileri incelemeden önce söz konusu iki devletin uluslararası sistemde izledikleri politikayı ve konumlanış biçimlerini ele almak konunun anlaşılması için çok daha etkili olacaktır. Kendi devlet tarihinde Çin'in kendisini Asya'da merkez ülke olarak konumlandığı görülmektedir. Bu bağlamda Çin, "göğün vesayeti" anlayışı doğrultusunda yeryüzünü gökyüzünün kusursuz düzeninin bir yansıması olduğu görüşünü ortaya atmış; kendisine de "göğün oğlu" sıfatı çerçevesinde bölgesel düzeni sağlama misyonunu yüklemiştir. Söz konusu düzen iddiasını "haraç sistemi" ile dizayn etmeyi hedefleyen Çin, haraç sistemi ile bölge ülkelerine üstlendiği misyonunun tanınması karşılığında nakit ve aynı yardımda bulunmuştur. Özetle söz konusu anlayış Çin'e ekonomik bir kâr sağlamamış; yalnızca Çin'in moral üstünlüğünün bölge nezdinde tanınmasını kolaylaştırmıştır (Ergenç, 2014). Çin'in dış yardımlarının tarihsel süreç içindeki motivasyonu değerlendirildiğinde liberal paradigmanın donör devlet için ortaya attığı kâr iddiasının burada geçerli olmadığı bulgusuna ulaşılmıştır. Nitekim Çin, maddi değil manevi bir motivasyonla söz konusu yardımlarını gerçekleştirmiş ve bahsi geçen motivasyonun altında temelde kimliğine ilişkin üstlendiği misyon etkili olmuştur.

Çin'in ortaya koyduğu politika anlayışı, Afyon Savaşları ve 1842 Nanjing Antlaşması'na dek devam etmiştir. Söz konusu gelişmelerin ardından yabancı güçlerin bölgede üstünlük elde ettiği başka bir döneme geçilmiştir. Kendisine üstün bir kimlik tanımlaması kazandıran siyaset anlayışından böylece uzaklaşmak durumunda kalan Çin, bu tarihten Mao Zedong'un ölüm tarihi olan 1978'e dek izolasyon politikası izlemiştir. Soğuk Savaş'ın çözülmeye başladığı dönemlerle birlikte yeni reformlarla birlikte Çin, küresel ekonomiye entegre olma yönünde adımlar atmıştır (Ergenç, 2014).

Çin'in barışçıl yükselişinin önemli bir ayağı olan Kuşak Yol Girişimi, Çin Halk Cumhuriyeti Başkanı Xi Jinping'in 2013 yılında Kazakistan'da ilk kez dile getirmesiyle birlikte dünyanın pek çok noktasında varlık gösteren veya söz edilen bir proje olmaya başlamıştır. Çin ekonomi politiginde büyük bir öneme sahip olan proje, çeşitli alt yapı girişimlerini ve ekonomik entegrasyon modellerini hedeflemektedir. 65'den fazla ülkeyi içine alan proje, dünya nüfusunun üçte ikisini kapsamakta ve gayri safi milli hasılanın %42'sini oluşturmaktadır (Bräutigam, 2011).

Tarihsel süreç içinde Çin-Sırbistan ilişkileri Yugoslavya'nın dağılma

sürecine götürüldüğünde görülmektedir ki, Yugoslavya ile iyi ilişkilere sahip olan Çin Yugoslavya'nın dağılma sürecinde de etkin güç olan Sırbistan'dan yana politikalar izlemiştir. Batı ile ilişkilerin gerilimli olduğu söz konusu dönemde Sırbistan, bir dengeleme siyaseti olarak Rusya Federasyonu ve Çin ile iyi ilişkiler sürdürmüştür. Bununla birlikte Çin de Kosova sorunu bağlamında her zaman Sırbistan'ı desteklemiştir; 1999 yılında NATO'nun gerçekleştirdiği askeri müdahaleye karşı çıkmış ve 2008 yılında Kosova'nın bağımsızlık ilanını kabul etmemiştir (Pavličević, 2011).

Slobodan Milošević rejiminin 2000 yılında devrilmesinin ardından Sırbistan Çin ilişkileri istikrarlı bir şekilde devam etmiştir. Öyle ki, 2004 yılında iktidara gelen Başkan Boris Tadić'in 2009 yılında verdiği bir demeçte dile getirdiği Çin ile geliştirilen ekonomik ilişkilerin Sırbistan'ın dış politikasının dayandığı dört sütundan birini oluşturduğu söylemi bu bağlamda önem ihtiva etmektedir. Benzer bir şekilde Tadić, Çin'i, ABD, Rusya ve AB gibi önemli bir müttefik olarak deklare etmiştir. Çin'in geleceğin en önemli ekonomik gücü olacağını ifade eden Tadić, Çin'in Sırbistan'ın önemli bir stratejik ortağı olduğunu da ifade etmiştir (b92, 2018).

Çin Sırbistan ilişkileri yalnızca ekonomik alanla sınırlı kalmamış aynı zamanda Sırbistan bir diğeri Paris'te bulunun kültür merkezinin ikincisini Çin'de açmaya karar vermiştir (Ekapija, 2020). Sırbistan'da yaşayan Çinli vatandaşların sayısı 40 bini bulmuş (Balkan Insight, 2010) ve iki ülke arasındaki ticaret hacminin 2005-2016 yılları arasında üç katına çıktığı gözlemlenmiştir (Carnegie, 2019).

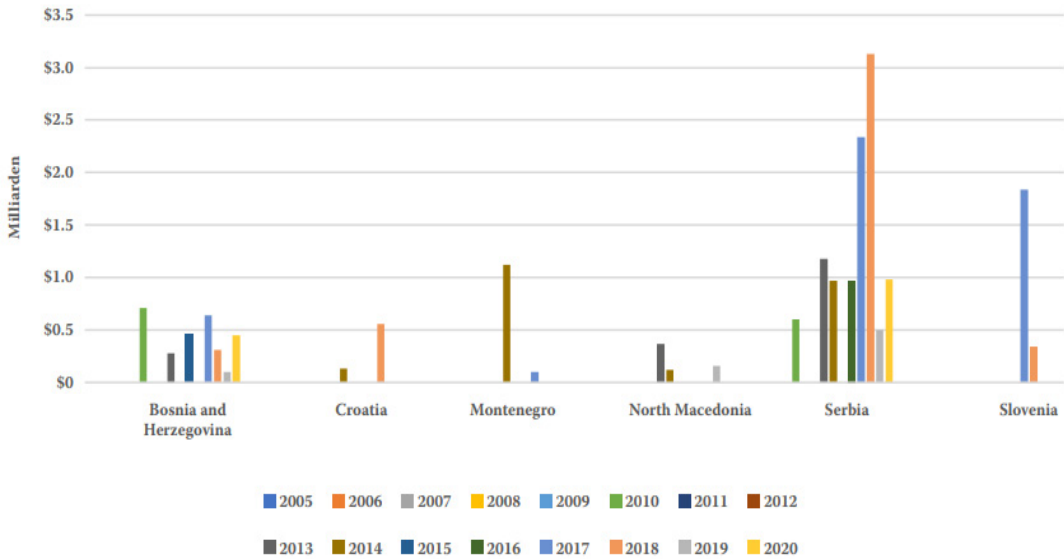
Çin devlet tarihinde ekonomik yardım ve yatırımların yeri incelendiğinde görülmektedir ki Çin, izolasyon öncesi dönemde, bölgede moral üstünlük sağlamak, nüfuz kurmak, kendi kimliğine ilişkin oluşturduğu üstün misyonu gerçekleştirmek üzere diğer devletlere ekonomik yardımda bulunmaktaydı. İzolasyon sonrası dönemde ifade edilen "barışçıl yükseliş" söylemi ışığında gerçekleştirilen dış yatırımların krediler aracılığıyla sağlandığı ve ekonomik kâr getirisi olan yatırımlardan oluştuğu gözlemlenmektedir. Öte yandan Çin'in söz konusu dönem itibarıyla kurduğu ilişkilerin yalnızca ekonomik modeller etrafında şekillenmediği eğitim ve kültür anlaşmaları ile sosyal ilişkiler modellerini ihtiva ettiği bulgusu da ortadadır. Bu bağlamda kavramsal çerçevede liberal ve realist paradigmalardan tartışıldığı donör ülkelerin kâr elde etmesi sorunsalının farklı bir ayağı olarak sosyal ilişkilerin dış yardımlar üzerindeki etkisi Çin'in dış yardımlarının boyutlarını anlamak için önemlidir. Zira bölge üzerinde oluşturulmaya çalışılan nüfuzda ekonomik politikaların göz önünde olduğu görülmekte fakat bununla birlikte mevcut politikalar sosyal ilişkileri ve kimliğe ilişkin kaygıları ve motivasyonları da içermektedir.

Bu bağlamda liberal ve realist paradigmaların Çin dış politikasında ekonomik yardım ve yatırımları açıklama noktasında eksik kaldığını söylemek mümkündür. Zira mevcut ilişkiler yalnızca ekonomik, siyasi veya askeri kaygıları taşımamakta bununla birlikte sosyal, kültürel ve kimliğe ilişkin motivasyonları da içinde bulundurmaktadır.

Kuşak Yol Projesi Bağlamında Sırbistan Ekonomisinin Kazanımları ve Olası Tehditler

Kuşak Yol Girişimi bağlamında Çin'in Batı Balkanlardaki önemli ortaklarından biri olan Sırbistan'ın alt yapı ve enerji projelerinin hayata geçirilmesi noktasında Çin'den alınan krediler önemli bir rol oynamaktadır. 2019 yılı verileri göstermektedir ki, yalnızca alt yapı alanında gerçekleştirilen projeler için Çin'den 7,5 milyar Euro değerinde kredi alınmıştır (Belt & Road News, 2019).

Şekil: Güney Kafkasya ve Doğu Avrupa'da Çin Yatırım ve İnşaat İşlemleri, 2005–2020 (Wolf, 2021, s. 42).

1990'lı yılların savaş ve karışıklık ortamı Sır Sırbistan ekonomisinin geride kalmasına neden oldu; öyle ki 2013 yılına gelindiğinde Sırbistan'ın sanayi üretimi 1989 yılı üretiminin %40'lık oranına tekabül etmekteydi (Jojić, 2017). Sırbistan ekonomisi siyasal geçiş sürecinde ekonomik zorluklarla kaşı kaşıya kalmıştır. Bu bağlamda Sırbistan, karşı karşıya kaldığı zorlukları elimine etmek için iş birliklerine ihtiyaç duymaktaydı. Sırbistan, ulusal ve bölgesel ölçekte karşılaştığı sorunları gidermek için ağır metal ve kimya endüstrisine

İhtiyaç duymakla birlikte söz konusu endüstriyel güce sahip değildi. Buna karşılık Çin, metal ve kimya endüstrisinde dünyada öncü rol oynamaktaydı. Bu çerçevede iki ülke arasında karşılıklı bağımlılık temelli ticari ilişkilerin gerçekleştirilmesi olası görülmüştür. Çin en çok ihtiyaç duyduğu ve ithal ettiği tarımı Sırbistan'dan karşılayabilecek; Sırbistan ise sanayi endüstrisinde ihtiyaç duyduğu ürünleri Çin'den ithal edebilecekti. Öte yandan Sırbistan, geri kalmışlığının önüne geçmek için Çin'den aldığı krediler yardımıyla alt yapı projelerini finanse edebilecekti (Jojčić, 2017). Bu bağlamda iki devlet arasında basit bana kazan-kazan mantığına dayalı bir iş birliği modelinin oluştuğu görülmektedir.

Kuşak Yol Girişimi'nin Sırbistan özelinde en önemli yatırımlarının alt yapı sorunlarının giderilmesi bağlamında düzenlenen demiryolu ve otoyol projelerinden oluştuğunu söylemek mümkündür. Bu çerçevede Sırbistan'da Kuşak Yol Girişimi kapsamında 300 km otoyol ve 500 km demiryolu yapılmıştır (Belt & Road News, 2019). Demiryolu projelerinin en önemlilerinden birisi Belgrad'ı Budapeşte'ye bağlayacak olan hızlı tren projesidir. Projenin 943 milyon Euro'ya mal olması beklenirken; 184 km'ye tekabül eden Sırbistan bölgesinin inşası için Çin'in finansman sağladığı ifade edilmektedir (Belt & Road News, 2019). Sırbistan'da pek çok alt yapı projesinin finansmanını sağlayan Çin Yol ve Köprü Şirketi'nin (China Road and Bridge Cooperation, CRBC) kökenleri, Çin Ulaştırma Bakanlığı Dış Yardım Ofisi'ne dayanmakta olup hâlâ Çin devletine aittir (China Road and Bridge Corporation, Address). Bu noktada Çin tarafından yapılan ekonomik yatırımların özel sektör inisiyatifi ile sınırlı olmayıp devlet politikasının da bir parçasını oluşturduğu argümanı güçlenmektedir.

Belgrad'ı Karadağ ve Adriyatik'e bağlayacak olan 250 km'lik E763 otoyol projesi, Kuşak Yol Girişimi bağlamında bölgede sürdürülen önemli projelerden bir diğeri olarak karşımıza çıkmaktadır. Bosna-Hersek yönünde uzatılması planlanan proje aracılığıyla Sırbistan'ın Batı, Güney ve deniz bağlantı yollarına ulaşabilmesi stratejisi izlenmektedir. Söz konusu proje, Çin İletişim İnşaat Grubu (China Communications Construction Company, CCCC) tarafından yürütülmektedir (China Communications Construction Company, About Company). Projenin 450 milyon Euro'luk finansmanı ise Çin Exim Bank aracılığıyla karşılanacaktır (Xinhuanet, 2019).

Yalnızca alt yapı alanında değil enerji alanında da Kuşak Yol Girişimi'nin Sırbistan'da önemli projeleri bulunmaktadır. Sırbistan, yaklaşık otuz yıldır elektrik üretim kapasitesine yönelik yatırım yapamamıştır. Belgrad

yönetimi, Çin menşeli Çin Makine Mühendislik Şirketi (China Machinery Engineering Corporation, CMEC) ile 350 megavatlık kömüre dayalı bir termik santral inşası için 2017 yılında anlaşmıştır. Söz konusu projesinin 2020 yılında tamamlanması planlansa da bugün bu projenin inş süreci devam etmektedir (China Dialogue, 2021). Söz konusu projenin, 613 milyon Dolar'a tekabül eden %80'lik kısmı, Çin Exim Bank tarafından sağlanan krediyle finanse edilmektedir (Reuters, 2017).

Çinli firmalar tarafından Sırbistan'da 2005-2018 yılları arasında yapılan projelerin %90'ının Kuşak Yol Girişimi kapsamında gerçekleştirildiği görülmektedir. Bu bağlamda Kuşak Yol Girişimi çerçevesinde Çin'in Sırbistan'a yönelik yatırımlarının arttığı ve bu ölçüde bağımlılığın oluşturulduğu görülmektedir. İlişkilerin derinleştirilmesi için alt yapı projelerinin ötesinde pek çok alanda iki ülkenin iş birliği içinde olduğu görülmektedir. Örneğin Belgrad'da konumlanacak Sırp-Çin Endüstri Parkı, Çin Yol ve Köprü Şirketi ve Sırbistan İnovasyon Bakanlığı arasında yapılan önemli teknoloji projelerindedir. Bu bağlamda Çin Yol ve Köprü Şirketi söz konusu proje için 220 milyon Euro yatırım yapacaktır. Öte yandan parkta yer alması beklenen 1000 Çinli şirketin söz konusu projeye 2 milyar Euro'luk yardımda bulunması beklenmektedir. Projenin Sırbistan tarafına yapacağı önemli katkılardan bir diğeri ise 10 bin Sırp vatandaşına istihdam imkânı sunmasıdır (SeeNews, 2018). Söz konusu proje aracılığıyla Sırbistan'a yabancı yatırımcının çekilmesi ile döviz girişi artacak olması ve bununla birlikte Sırp vatandaşlara yeni istihdam alanları açılacak olması Sırbistan'ın ekonomik kalkınması ve gelişimi için önemli yatırımlardan biri olarak değerlendirilebilir.

Çin, yalnızca ekonomik imkânlarını kullanarak değil aynı zamanda çeşitli üniversiteler arasındaki öğrenci değişim programları aracılığıyla da Balkanlar ile ilişkilerini güçlendirme eğilimi içindedir. Örneğin Sırbistan'daki üç üniversite -Belgrad Üniversitesi, Novi Sad Üniversitesi ve Niş Üniversitesi- ile imzalanan öğrenci değişim programı ve burs imkânlarına ilişkin anlaşma ile bu ilişkileri güçlendirmektedir. Aynı zamanda Belgrad Üniversitesi ve Niş Üniversitesi'nde Çin'in açmış olduğu Konfüçyüs Enstitüleri (Belt & Road News, 2021) aracılığıyla kültürel yapının bölgeye ihraç edildiğini söylemek mümkündür. Bu bağlamda ilişkilerin yalnızca ekonomik seyirde ilerleyen ve kâr elde etme amacı güden bir minvalde ilerlemediği sosyo-kültürel modellerle derinleştirilmeye çalışıldığı değerlendirilmektedir.

Covid-19 aşı diplomasisinde de Çin'in Sırbistan üzerindeki güçlü etkisinden bahsetmek mümkündür. Sırbistan, Çin'in Sinovac Covid-19

aşısına kullanım onayı veren ilk Avrupa ülkesi olmuştur. Şubat ayında Sırbistan Çin'den 1 milyon doz almış; söz konusu aşı programı hızla devam etmiş ve İngiltere'den sonra Avrupa'da aşılamaı en iyi sürdüren ikinci devlet olmuştur (Belt& Road News, 2021).

Kuşak Yol Girişimi çerçevesinde derinleşen Sırbistan Çin ilişkilerini konu edinen bu bölümde, çeşitli sayısal verilerle alınan kredilerin maliyetleri sayısal verilerle ortaya koyulmuştur. Bu bağlamda son yıllarda, söz konusu proje aracılığıyla gelişen Sırp Çin ilişkilerinin ivme kazandığı bulgusuna ulaşılmıştır. Sırbistan Çin'i güvenilir bir müttefik olarak algımlarken, geliştirilen projeler aracılığıyla ekonomik kalkınmasını gerçekleştirmeyi hedeflemiştir. Öte yandan uzun yıllar Avrupa Birliği'nin kapısında bekletilmesi, bölgedeki anlaşmazlıklar nedeniyle soyutlanması; ifade edilen Sırp-Çin ittifakının çekici nedenlerinden olmuştur. Çin'den alınan kredilerin kısa vadede Sırbistan'ın kalkınmasına katkıda bulunacağı düşünölmekle birlikte uzun vadede söz konusu kredilerin geri ödenememesi durumunda Sırbistan'ın Çin'e daha fazla ekonomik olarak bağımlı hâle geleceğı düşünölmektedir. Öte yandan ilgili bölümde belirtilen ekonomik bağlamın dışında geliştirilen projeler göz önünde bulundurulduğunda Çin'in bölgede yalnızca ekonomik değil siyasal birtakım çıkarların peşinden koştuğı düşüncesi de ortaya çıkmaktadır.

Sonuç

Liberal paradigmanın devletlerin ekonomik bağımlılık aracılığıyla iş birliğinde bulunabilecekleri düşüncesinden hareketle dış yardımların da devletler arası ilişkilerin mimarı olabileceğı düşüncesi söz konusu yaklaşım içinde kendisine yer bulmuştur. Bu bağlamda devletlerin ortak çıkarlar etrafında buluşabilecekleri, çıkarları için normlara uyabilecekleri ve anarşik-kaotik sistemin rasyonel aktörleri olarak hareket edip barış ve istikrar ortamının sağlanabileceğı düşünceleri ortaya çıkmıştır. Söz konusu yaklaşım çerçevesinde bu çalışmada Kuşak Yol Girişimi bağlamında ivme kazanan Sırbistan Çin ilişkileri incelenmiş ve aşağıda açıklanacak çeşitli bulgulara ulaşılmıştır.

Karşılıklı bağımlılık kuramı içinde devletlerin eşit veya eşite yakın miktarda karşılıklı ticaretin sürdürmeleri elzemdir. Aksi takdirde bir devletin diğer devlete bağımlı hâle geldiğı görölmektedir. Sırbistan Çin ilişkileri çerçevesinde söz konusu ilişkilerin karşılıklı bağımlıktan ziyade Sırbistan'ın Çin'e yönelik ekonomik bağımlılığının her geçen yıl arttığı yönünde olduğunu görmekteyiz. Ekonomik veriler göstermektedir ki, Sırbistan 2013 yılından

İtibaren kredi şeklinde alınan ekonomik desteğin geri ödenmesi noktasında zorluk yaşama olasılığına sahiptir. Zira Çin Sırbistan'a hem ekonomik finansman sağlıyorken hem de endüstri ürünleri ihraç etmekte fakat buna karşılık Sırbistan'dan yalnızca tarım ürünleri ithal etmektedir. Bu çerçevede söz konusu bağımlılık ilişkisinde Sırbistan'ın dengeyi sağlayamadığı bulgusuna ulaşılmaktadır.

Öte yandan Çin'in iddia ettiği barışçıl büyümenin yalnızca ekonomi odaklı gerçekleştirildiği iddiası ile örtüşmeyen bir takım eylemlerinin mevcudiyeti söz konusu ilişkinin yalnızca liberal yaklaşımla açıklanamayacağını göstermektedir. Zira Çin'in bölgesel çıkarları ekonomik kazanımların ötesinde Avrupa'ya karşı bölgede Sırbistan gibi Batı Balkan ülkelerinde nüfuz kazanmak olduğu sonucuna bölgede gerçekleştirdiği diplomatik, siyasi ve kültürel etkinlikler bağlamında ulaşılmıştır. Buradan hareketle Sırbistan'ın da Avrupa Birliği'nden isteklerini karşılayamaması ve sorunlarının çözümünde Batı tarafından destek bulamaması sonucunda Çin ile ilişkilerini geliştirme yoluna gittiği bulgusuna ulaşılmıştır. Özetle iki devlet arasında ulusal çıkarlara dayalı iş birliği modelleri oluşturulmuş ve bu yolla denge siyaseti izlenmektedir.

Kaynakça

About Company. China communications construction company. (Erişim Tarihi: 14.06.2021, <http://en.ccccltd.cn/aboutcompany/introduction/>).

"Address". China road and bridge corporation. (Erişim Tarihi:14.06.2021, <https://www.crbc.com/site/crbcEN/PresidentAddress/index.html>).

China Deepens Its Balkans Ties Using Serbian Universities. Belt & Road News. (Erişim Tarihi: 15.06.2021, <https://www.beltandroad.news/china-deepens-its-balkans-ties-using-serbian-universities/>)

China's CRBC Eyes New Projects in Serbia-Belt & Road News. Belt & Road News. (Erişim Tarihi: 14.05.2021, <https://www.beltandroad.news/2019/03/09/chinas-crbc-eyes-new-projects-in-serbia/>)

China's CRBC signs deal with Serbia to build industrial park in Belgrade. SeeNews. Erişim Tarihi: 14.06.2021, <https://seenews.com/news/chinas-crbc-signs-deal-with-serbia-to-build-industrial-park-in-belgrade-627023>)

Chinese company starts construction of Serbian coal-fired power plant. Reuters. (Erişim Tarihi: 14.06.2021, <https://www.reuters.com/article/serbia-power-idUSL8N1NQ49F>).

Construction of Chinese Cultural Center Building Close to Completion. Ekapija. (Erişim Tarihi:13.04.2021, <https://www.ekapija.com/en/news/2885377/>)

construction-of-chinese-cultural-center-building-close-to-completion.

East Meets West in Blok 70. Balkan Insight. (Erişim Tarihi: 13.06.2021, <https://balkaninsight.com/2010/03/22/east-meets-west-in-blok-70/>).

Serbia forges ahead with China-backed coal power plant. China Dialogue. (Erişim Tarihi: 14.06.2021, <https://chinadialogue.net/en/climate/serbia-forges-ahead-with-china-backed-coal-power-plant/>)

Serbia is proud to be part of the initiative 'one belt, one road'. Belt & Road News. (Erişim Tarihi: 14.06.2021, <https://www.beltandroad.news/2019/04/27/serbia-is-proud-to-be-part-of-the-initiativeone-belt-one-road/>.)

Serbia to complete new highway in partnership with China. Xinhuanet. (Erişim Tarihi: 14.06.2021, http://www.xinhuanet.com/english/2019-05/18/c_138067691.htm.)

Serbia, First European country to receive Chinese vaccines. Belt& Road News. (Erişim Tarihi: 14.06.2021, <https://www.beltandroad.news/world/china/serbia-first-european-country-to-receive-chinese-vaccines/>)

Serbia: China's open door to the Balkans. Carnegie. (Erişim Tarihi: 13.04.2021, <https://carnegieendowment.org/2019/01/01/serbia-china-s-open-door-to-balkans-pub-78054>).

Serbian cultural center Ivo Andric opens in Beijing. b92. (Erişim Tarihi: 13.04.2021, https://www.b92.net/eng/news/society.php?yyyy=2018&mm=11&dd=30&nav_id=105650.)

Sırbistan ülke profili. T.C. Ticaret Bakanlığı Dış Temsilcilikler ve Uluslararası Etkinlikler Genel Müdürlüğü. (Erişim Tarihi: 10.06.2021, https://ticaret.gov.tr/data/5f0465bf13b876fa18e1c829/SIRB%C4%B0STAN-%C3%9Cİke%20Profili_2021.pdf.)

Bräutigam, Deborah (2021). Aid 'with Chinese characteristics': Chinese foreign aid and development finance meet the OECD-DAC aid regime: Aid 'with Chinese Characteristics'. *Journal of International Development*, C. 23, S. 5 (2011).

Dragan Pavličević. The Sino-Serbian strategic partnership in a Sino-EU relationship context. *The University of Nottingham China policy Institute*, 2011, No.68, 4

Ergenç, Ceren (2014). Çin'in yükselişi, *Uluslararası İlişkiler Giriş*, ed. Ali Balcı, Şaban Kardaş. İstanbul: Küre Yayınları.

Hattori, Tomohisa (2001). Reconceptualizing foreign aid. *Review of international political economy*. C.8, S. 4 (2001), 633-660.

Jojić, Stefan. How Serbia perceives 'the belt and the road'. Initiative and 16+1 cooperation. *China- CEE Institute*, No.9 (2017).

Keşvelioğlu, Kübra F. (2019). Realist ve liberal yaklaşımlar ışığında Çin'in

kuşak yol projesi ve batı Balkanlar ayağı. Yüksek Lisans Tezi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Oğuzlu, Tarık. (2014). Liberalizm. *Uluslararası ilişkilere giriş*. ed. Ali Balcı, Şaban Kardaş. İstanbul: Küre Yayınları.

Schraeder, Peter J. Hook Steven W., Taylor, Bruce. (1998). Clarifying the foreign aid puzzle: A comparison of American, Japanese, French, and Swedish aid flows. *World Politics*. C.50, S.2 29.

Wolf, Stefan (2021). China's belt and road initiative: Implications for the OSCE. *Institute for Conflict, Cooperation and Security*. Munich. .

Yanık, Lerna K. Liberalizm: Bir yazın değerlendirmesi. *Uluslararası İlişkiler Akademik Dergisi*, C.12, S.46, 35-55.

Türk Dış Politikası ve Yumuşak Güç: Balkanlar

Dolunay Yusuf Baltürk^{1*}

Özet: Bu çalışmada, Türkiye'nin Balkanlar politikası yumuşak güç çerçevesinde incelenmiştir. Yumuşak güç kısaca diğer ülkeleri etkilemek ve karşı tarafta cazibe uyandırmaktır. Ayrıca aktörlerin rızası ve cazibesi sonucu ortaya çıkmakta ve önem kazanmaktadır. Bir ülkenin yumuşak gücü ise temelde üç kaynağa dayanmaktadır: bir ülkenin kültürü, siyasi değerleri ve dış politikaları. Türkiye'nin Balkan coğrafyasıyla olan ortak tarihsel ve kültürel özellikleri Türkiye'nin söz konusu bölgeye yönelik yumuşak güç politikalarını şekillendirmesinde ve kullanmasında etkili olmuştur. Çalışmada, Türkiye'nin Balkanlara yönelik yumuşak güç politikası; TİKA (Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı), YTB (Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı), Türkiye Bursları, Mevlana Öğrenci Değişim Programı, Yunus Emre Enstitüsü gibi unsurlar ve kurumlar göz önüne alınarak incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Türk Dış Politikası, Balkanlar, Güç, Yumuşak Güç

1 * Trakya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uluslararası İlişkiler Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Öğrencisi, dolunayyusufbalturk@gmail.com.

Giriş

1990'lı yıllarda Joseph Nye tarafından ortaya atılan ve geliştirilen yumuşak güç kavramı özellikle 2000'li yıllardan sonra uluslararası ilişkilerde popülaritesini arttırmış ve devletlerin dış politika alanlarında yeni stratejiler geliştirmesine zemin hazırlamıştır. Nye, devletlerin uluslararası alanda güçlü sayılabilmesi için sert güç unsurlarının yanında karşı tarafta cazibe uyandırma yani değerler ve politikaların da etkili olduğunu açıklamış ve yumuşak güç kavramının önemini vurgulamıştır. Bu kavram esasen ABD'nin dış politikalarını önceleyen bir yaklaşım olmuştur. ABD 2003 yılında Irak'a yönelik gerçekleştirdiği askeri operasyon neticesinde uluslararası kamuoyunda ciddi derecede prestij kaybına uğramıştır. Bu bağlamda ABD yumuşak güç unsurlarına ağırlık vermeye başlamıştır. Soğuk Savaş'ın bitmesi Türk Dış Politikası açısından da dönüm noktası olmuştur. Özellikle Orta Asya ülkelerinin bağımsızlığını kazanmasıyla birlikte Türkiye'nin soydaş coğrafyalara yönelik politikaları şekillenmeye başlamıştır. SSCB'nin dağılmasının ardından bağımsızlığını kazanan Orta Asya Cumhuriyetlerini ilk tanıyan ülke Türkiye olmuştur. Türkiye'nin bölgeyle olan tarihi ve kültürel bağları yumuşak güç politikalarının şekillenmesinde etkili olmuştur. Diğer taraftan Yugoslavya'nın dağılmasının ardından Balkanlarda bir dizi istikrarsız süreç yaşanmıştır. Türkiye'nin Balkanlara yönelik yumuşak güç politikası 1990 sonrası bölgede ortaya çıkan çatışmaların etkisiyle kısıtlı bir görünüm sergilemiştir. Dolayısıyla söz konusu bölgeye yönelik politikalar esasen 2000'li yıllardan sonra şekillenmeye başlanmıştır ve bu bağlamda Türkiye'nin yumuşak güç unsurlarından TİKA, YTB, Türkiye Bursları, Yunus Emre Enstitüsü, Mevlana Değişim Programı, Türkiye'nin yumuşak güç politikasının taşıyıcı unsurları olarak karışımıza çıkmaktadır.

Çalışmanın temel hipotezi: Türkiye'nin Balkanlara yönelik uyguladığı yumuşak güç politikalarının etkilerinin nasıl olduğudur?

Çalışmanın yardımcı hipotezleri;

Hipotez 1: Türkiye'nin Balkanlar politikası ağırlıklı olarak yumuşak güç unsurları çerçevesinde şekillenmektedir.

Hipotez 2: Türkiye'nin Balkanlara yönelik yumuşak güç politikası zaman içerisinde artış göstermekte ve çeşitlenmektedir.

Hipotezlerin çözümlenmesi aşamasında aşağıdaki yol haritası takip edilmiştir:

Makale ana hatlarıyla üç bölümden oluşmaktadır; Çalışmanın birinci kısmında güç kavramına açıklık getirilmiş, sert güç ile yumuşak güç arasındaki ayırım tanımlanıp, yumuşak gücün uluslararası ilişkilerdeki öneminden bahsedilmiştir. Çalışmanın ikinci kısmında ise konunun daha iyi anlaşılması açısından 1990'lı ve 2000'li yıllarda Balkanların genel görünümü açıklanmıştır. Çalışmanın üçüncü ve son kısmında ise Yumuşak Güç Bağlamında Türkiye'nin Balkanlar Politikası başlığı altında Türkiye'nin Balkanlar politikasını oluşturan temel unsurlar açıklanmış ve bunu takiben Türkiye'nin 1990'lı ve 2000'li yıllarda Balkan politikasına açıklık getirilerek yumuşak güç bağlamında Türkiye'nin yumuşak güç unsurlarından olan: TİKA, YTB, Yunus Emre Enstitüsü'nün faaliyet raporları analiz edilmiştir. Ek olarak, popüler kültür alt başlığı altında yumuşak güç bağlamında medya ve yayıncılığın etkisi açıklanmıştır. Çalışmanın son kısmında ise öğrenci değişim programları başlığı altında Mevlana Değişim Programı yumuşak güç çerçevesinde ele alınmıştır.

Bu makalenin amacı, Yumuşak güç kavramı referans alınarak Türkiye'nin 1990 sonrası Balkanlara yönelik uyguladığı politikaları analiz etmektir. Çalışmanın kapsamında ise konu bütünlüğünün dağılmaması adına Türkiye'nin Soğuk Savaş sonrası dönemde genel olarak Balkan politikasının ana hatları çizilmiş ve yumuşak güç perspektifinde değerlendirilmiştir. Bu bağlamda çalışmada niteliksel ve niceliksel içerik analizi kullanılmıştır fakat belirtmek gerekir ki çalışmanın bütününde ağırlıklı olarak niteliksel içerik analizinden yararlanılmıştır.

Çalışmada konu ile ilgili yazılan kitap ve makaleler incelenmiştir. Buna ek olarak, YTB, TİKA ve Yunus Emre Enstitüsü'nün faaliyet raporları kullanılmıştır. Ayrıca çalışma ile ilgili çevrimiçi erişime açık olan haber sitelerinden de yararlanılmıştır.

Yumuşak Güç

Sözlük anlamıyla güç, *“fizik, düşünce ve ahlak yönünden bir etki yapabilme veya bir etkiye direnebilme yeteneği”* olarak tanımlanır. (TDK Türkçe Sözlük, 2019: 994) Uluslararası ilişkiler disiplini bağlamında ise güç kavramının tanımlanmasında bir çeşitlilik söz konusudur. Özellikle bu alana yönelik yapılan çalışmalarda güç kavramının üzerinde uzlaşmış net bir tanım bulunmamaktadır. Haluk Özdemir *“güç”* kavramının tanımlanmasına ilişkin olarak, *“Uluslararası ilişkilerde en açıklayıcı temel kavram olduğuna inanılan gücün anlamı çok net değildir. Oyunun kurallarına, ortama, aktörlere ve*

sorunsal bağlamlara göre değişken niteliği nedeniyle gücün tüm zaman, mekan ve konular için geçerli bir evrensel tanımı yapılamamıştır” (Özdemir, 2008: 113) demektedir. Buradan hareketle Joseph Nye ise “*gücün hava durumu gibi olduğunu, hakkında herkesin konuştuğunu fakat çok az kişinin işleyişini anladığı bir kavramdır*”(Nye, 2017:19) şeklinde tanımlamaktadır. Diğer taraftan uluslararası politika analizlerinde ve uluslararası ilişkiler kuramlarında çok sık kullanılan en temel açıklayıcı kavramlardan birisi güçtür (Özdemir: 114). Yukarıdaki tanımlardan hareketle de aslında güç kavramının göreceli bir kavram olduğunu söylemek mümkündür. Özellikle uluslararası alanda devletlerin politikalarını denetleyecek, yaptırım uygulayabilecek bir üst otoritenin bulunmaması ve uluslararası sistemin “*anarşik bir yapıya*” sahip olmasından dolayı her devlet kendi güvenliğini kendisi sağlamak zorundadır ki bu durumu da ancak güç elde ederek sağlayabilmektedir.

I. Dünya Savaşı'nın 1918 yılında sona ermesiyle birlikte savaşın getirmiş olduğu maddi ve manevi yıkımlar savaşa katılan tüm devletleri etkilediği gibi uluslararası alanda yeni bir dünya düzeninin oluşmasında kilometre taşı olmuştur. Bu bağlamda 10 Ocak 1920 yılında kurulan Milletler Cemiyeti (Cemiyet-i Akvam)'nin kuruluş amacı I. Dünya Savaşı sırasında ortadan kalkan dünya düzenini yeniden inşa etmek, statükoya dönülmesini sağlamak ve tekrardan bir dünya savaşının çıkmasını engellemek üzerine olmuştur (Özdemir, Karaca, 2017:67). Özellikle iki savaş arası dönemde (1918-1939) uluslararası ilişkilerde hakim paradigma idealizm olmuştur bilhassa Milletler Cemiyeti'nde idealist temellerle kurulmuştur. Diğer taraftan idealist düşünce temelinde de güç önemli bir yer tutmakta hatta idealist yaklaşım da uluslararası ilişkilerde gücün önemini kabul etmekle birlikte devletler arası güç mücadelelerin savaş dışı olduğunu ve güç mücadelelerinin ekonomik yollarla da yapılabileceğini salık vermektedir (Özdemir, 2008: 114). Her ne kadar Milletler Cemiyeti uluslararası alanda bazı sorunların çözümlenmesinde etkin bir rol oynasa da kendisine koymuş olduğu hedefleri gerçekleştirememiş, II. Dünya Savaşı'nın çıkmasına da engel olamamıştır. II. Dünya Savaşı sonrasında oluşan yeni dünya düzeninde özellikle ekonomik ve askeri anlamda savaştan güçlü çıkan ABD (Amerika Birleşik Devletleri) ve SSCB (Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği) uluslararası sistemin başat aktörleri olarak yerlerini almışlardır. 1947 yılında başlayan Soğuk Savaş dönemi ile birlikte gerçekçilik (realizm) kavramının önem kazanmasına paralel olarak güç kavramı da söz konusu dönemde ayrıca önem kazanmıştır. Özellikle Milletler Cemiyeti'nin II. Dünya Savaşı'nın çıkmasını engelleyememesi realizm paradigmasının önem kazanmasına zemin hazırlamıştır. Soğuk Savaş döneminde realist anlayışın önem

kazanmasının temel nedenlerinden birisi de sistemin kendisi ile alakalıdır. Söz konusu dönemde dünya iki süper gücün liderliğinde; ABD liderliğinde Batı bloğu ve SSCB liderliğinde Doğu bloğu olarak iki kutba ayrılmıştır. Bu bağlamda Soğuk Savaş döneminde kurulan dünya düzeni de iki kutuplu uluslararası sistem üzerine inşa edilmiştir. Ayrıca Soğuk Savaş döneminde en önemli tehdit unsuru ABD ve SSCB'nin envanterinde bulundurduğu nükleer başlıklı füzelerdi ve nükleer silahların varlığı sadece iki ülkeyi değil tüm dünyayı tehdit etmekteydi. Bu bağlamda realist paradigmanın önem kazanmasıyla birlikte güç kavramı da realist paradigma ile özdeşleştirilmiştir. Realistlere göre uluslararası ilişkiler bir güç mücadelesinden ibarettir. Realist anlayışa göre bir devlet kendi varlığını sürdürebilmesi için sürekli olarak gücünü arttırması gerektiğini yani askeri gücünü sürekli olarak yükseltmesi gerektiğine inanırlar. Diğer bir ifadeyle askeri güce sert güç de denilmektedir. Sert güç askeri müdahaleler, zorlayıcı diplomasi ve ekonomik yaptırımları içermekle birlikte, devletlerin istediklerini elde etmek için havuç ve sopayı göstermeleri şeklinde de açıklanabilir. Söz gelimi: A ülkesi B ülkesine yönelik bir politika izliyor ve B ülkesinden elde edeceği çıkarımların kendisini güvenlik anlamında daha da güçlendireceğini hesap ediyor, B ülkesi A ülkesinin isteklerine yanaşmadığı taktirde, A ülkesi yaptırımları devreye sokarak B ülkesini zor durumda bırakıyor: Burada yaptırım olarak A ülkesinin B ülkesine yönelik ekonomik ve askeri yardımlarını kesmesi ve sonucunda da B'nin A'nın isteklerine razı gelmesi şeklinde açıklanabilir. Ancak belirtmek gerekir ki; bir devletin güçlü bir ekonomiye sahip olması onun diğer ülkeler nezdinde cazibesini, çekiciliğini de artırabilir veya bir devletin askeri güç kaynakları doğru yerde kullanıldığında yumuşak güç açısından pozitif etki yapabilir (Yapıcı, 2015, 9). Söz gelimi günümüzde Avrupa Birliği'nin ekonomik açıdan en güçlü ülkesi olan Almanya sahip olduğu ekonomik kaynakları hem sert güç hem de yumuşak güç çerçevesinde uygun zeminde değerlendirebilmektedir. Soğuk Savaş döneminde ABD ve SSCB'nin karşılıklı olarak askeri anlamda yarışmaları yani sürekli olarak silahlanmaya önem vermeleri güç çerçevesinde değerlendirildiğinde sert güce işaret etmektedir ki bu bağlamda her iki ülke de güvenliğini sağlamak için "*dehşet dengesi*" içerisinde olmuş politikalarını da bu yönde şekillendirmişlerdir. Söz konusu dönemde bir devletin güçlü olup olmadığı askeri ve ekonomik kıstaslar göz önünde bulundurularak değerlendirilmekteydi. Buradan hareketle sert güç yerine yumuşak gücün uluslararası ilişkilerde önem kazanması ise ancak 1990'lu yıllarda ortaya çıkacaktır. Yumuşak güç kavramı teorik olarak 1980'li yıllarda Joseph Nye tarafından ortaya atılsa da Nye'in bu konudaki ilk makalesi *Foreign Policy* dergisi tarafından 1990 yılında yayınlanmıştır (Nye, 2006: 4). 1991 yılında Soğuk

Savaşın sona ermesiyle birlikte iki kutuplu uluslararası sistem yerini, SSCB'ye karşı soğuk savaştan askeri ve ekonomik anlamda güçlü çıkan ABD'ye bırakarak tek kutuplu bir yapıya evrilmiştir. Bu bağlamda SSCB'nin dağılmasıyla birlikte 15 ülke bağımsızlığını kazanmıştır. Yeni oluşan uluslararası sistemde ABD'nin Soğuk Savaş sürecinden güçlü çıkmasını değerlendirdiğimizde bu kıstası sert güç çerçevesinde açıklayabiliriz. Burada sert güç karşımıza askeri güç olarak çıkmaktadır. Özellikle Soğuk Savaş döneminde ABD'nin ağırlıklı olarak güvenlik alanına yatırım yapması, silahlanmaya öncelik veren bir politika izlemesi ve Soğuk Savaş sonrası değişen uluslararası konjonktürün etkisiyle birlikte gücün farklı bir boyutunun ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır ki yumuşak güçte bu çerçevede önem kazanmaktadır. Diğer taraftan 1990 sonrası oluşan uluslararası sistemin iki kutuplu sistemden farklı olarak öne çıkan bir diğer özelliği ise özellikle Soğuk Savaş döneminde ABD ve SSCB dışındaki ülkelerin dış politika bağlamında izlediği politikalar genellikle Washington ve Moskova eksenli çiziliyordu. Soğuk Savaş'ın bitmesiyle birlikte iki kutuplu sistemin ortadan kalkmasına paralel olarak devletler dış politik ilişkilerinde kısmen daha bağımsız hareket eder hâle gelmiştir. Diğer taraftan 1991 sonrasında oluşan uluslararası sistemde aktör sayısında da bir artış söz konusudur bilhassa Avrupa Birliği, Birleşmiş Milletler, uluslararası örgütler ve STK (Sivil Toplum Kuruluşları)'lar ve özellikle bireyler uluslararası sistemde daha da görünür hâle gelmişlerdir (Sönmezoğlu, 2014: 896-922). Bu bağlamda Soğuk Savaş döneminde öne çıkan sorunlar; nükleer silahların varlığı, silahlanma, ekonomik sorunlar, kıtalararası balistik füzeler şeklindeyken; 1991 sonrası uluslararası sistemde insan hakları, çevresel sorunlar, küresel ısınma, etnik ve bölgesel çatışmalar, küreselleşme gibi başlıklar önem kazanmıştır. Özellikle küreselleşme ve teknolojinin gelişmesiyle birlikte, söz gelimi A ülkesinde cereyan eden bir olay saniyeler içerisinde B, C ve D ülkelerine de yansımaktadır (Şahin, 2007). Bir bakıma eskiden gün yüzüne çıkmayan sorun alanları teknolojinin gelişmesiyle birlikte daha görünür hale gelmiştir. 21. Yüzyılda daha çok hissedilir hâle gelen küreselleşmeyle birlikte devletler dış politikada imajlarını daha etkili bir şekilde karşı tarafa yansıtmak ve bu imajını iyi bir konuma getirmek için bazı iletişim ve etkileşim kanallarını kullanmaktadırlar.

Yukarıdaki gelişmelere paralel olarak Nye, güce farklı bir boyuttan yaklaşarak ve ABD hegemonyasının salt sert güç çerçevesinde açıklanamayacağını; bir ülke, değerlerine hayran olan, karşı tarafta olumlu imaj bırakan, kendisini örnek alan ve bu yönde politika izleyen devletler de dünya siyasetinde istediği sonuçları elde edebilir, demektedir (Nye 2017: 24).

Bu bağlamda sadece sert güç (askeri ve ekonomik yaptırımlar) unsurlarıyla karşı tarafı değiştirmeye zorlamak değil, uluslararası politika da gündemi belirlemek ve diğer ülkeleri cezbedebilmek de önemlidir. Yumuşak güç bir bakıma karşı tarafın tercihlerini belirleyebilme ve yönlendirme becerisidir. Tercihleri belirleyebilme becerisi; *çekici bir kişilik, kültür, siyasi değerler, ve kurumlar ile meşru görülen ya da ahlaki otoritesi olan politikalar* gibi ağırlıklı olarak soyut değerlerle ilgilidir (Nye 2017: 25). Nye, yumuşak güç ve sert gücün birbiriyle ilişkili olduğunu çünkü her iki kavramın da karşı tarafın davranışlarını etkilemek isteğiyle amaca ulaşabilme yöntemi olduğunu belirtmektedir (Nye 2017: 27). Sert gücü kullanan devletler dış politik hedeflerine ulaşmak için yararlanacağı muhtemel kaynaklar seçeneklerinden; *baskı, yaptırımlar, rüşvet ve karşılıklara* başvurmakta, davranışsal açıdan ise hedef ülkede *komut verme, zorlama ve teşvik* yöntemini devreye sokarken; yumuşak gücü kullanan devletler ise muhtemel kaynaklar seçeneklerinden; *kurumlar, değerler, kültür ve politikalar* başvurmakta, davranışsal açıdan ise hedef ülkede *gündem belirleme, cazibe ve ikna etme* yöntemini kullanmaktadır (Nye 2017: 28). Bu bağlamda bir ülkenin yumuşak güç kaynakları ise kültürü, siyasi değerleri, ve dış politikaları şeklinde karşımıza çıkmakta ve önem kazanmaktadır (Nye 2017: 11). Söz konusu ülke kültür açısından edebiyat, sanat, eğlence ve eğitim gibi unsurlarıyla yumuşak güç politikalarını şekillendirmektedir. Özellikle bir ülkenin kültürü evrensel değerlere sahip olduğunda ve bu kültür farklı ülkelerle ortak değerleri yansıttığında, ortaya çıkan sorumluluk ve cezbetme ilişkileri nedeniyle, amaçlanan sonuçları elde etme imkânı da artmaktadır (Nye 2017: 32). Nye'in bu bağlamda vurguladığı bir diğer husus ise herhangi bir güç kaynağının etkinliğinin bağlama göre değişebileceğidir (Nye, 33). Nitekim güç ilişkilerini anlamlandırabilmek açısından öncelikle; gücün kime/neye uygulandığı, gücün ne ile uygulandığı ve gücün boyutu tek tek incelenmelidir (Sönmezoğlu: 270).

Günümüzde devletlerin uygulamış olduğu yumuşak güç politikaları "kamu diplomasisi" kavramsallaştırmasıyla karşımıza çıkmaktadır. Sözlük anlamıyla kamu diplomasisi, *"bir ulusun düşüncelerini, hedeflerini, ideallerini, güncel politikalarını, kurumlarını ve kültürünü yabancı ülkelerin kamuoylarına anlatma amacıyla uygulanan politika"* olarak tanımlanır (TDK Türkçe Sözlük,1291). Bu tanımdan anlaşılacağı üzere kamu diplomasisi faaliyetleri sadece ilgili devlete yönelik değil ayrıca söz konusu coğrafyada yaşayan insanlara yöneliktir. Özellikle 20. Yüzyılda Batılı ülkeler kamu diplomasisi politikalarını dönemin ihtiyaçlarıyla uyumlu bir şekilde geliştirerek daha etkin bir hâle getirmişlerdir ve önceki dönemlerde yalnızca

eğitim kurumları oluşturan bu devletler ilerleyen süre zarfında kendi dillerini ve kùltürlerini öğretilmek amacıyla Goethe Enstitüsü, Cervantes Enstitüsü ve British Council gibi dil öğretim kurumları açarak, dünyanın farklı bölgelerinden gelen öğrencilerin kendi ülkelerinde araştırma ve eğitim faaliyetlerini sürdürebilmeleri için çeşitli burslar vermişler ve yabancı sanatçılarını da desteklemişlerdir (Türk, 2014: 1). Günümüz dünyasında teknolojisinin gelişmesine paralel olarak medya ve kamuoyu dış politika alanında önemli unsurlar hâline gelmiştir. Dolayısıyla günümüz dünyasında sadece askeri ve ekonomik olarak bir devletin güçlü olması başat bir aktör olacağı anlamına gelmemekte bunun yanında yumuşak güç unsurlarını da kullanarak diğer devletlerin kamuoyunda olumlu bir imaja sahip olması gerekmektedir.

1990'lı ve 2000'li Yıllarda Balkanların Genel Yapısı

1991 yılında Soğuk Savaş'ın sona ermesiyle birlikte iki kutuplu uluslararası sistemin ortadan kalkması hem oluşacak yeni uluslararası sistem açısından hem de Balkanlar açısından önemli olmuştur. Tito'nun 1980 yılında hayatını kaybetmesiyle birlikte belirsizlik yaşayan Yugoslavya söz konusu dönemde Doğu Bloku'ndaki çözülmeden negatif etkilenmiş ve milliyetçiliğın de etkisiyle kendisini oluşturan cumhuriyetlerin bağımsızlık talepleriyle karşı karşıya kalmıştır (Emin, 2020: 7). Özellikle 1989 yılının sonuna doğru Doğu Avrupa'da sosyalist rejimlerin çöküşü ve komünizmin yavaş yavaş etkisini yitirmeye başlaması Balkan coğrafyasını uluslararası sistem de daha da görünür hâle getirmiştir. Söz konusu dönemde Bulgaristan'da 35 yıldır iktidarını koruyan Todor Jivkov istifa etmiş, onun yerine Dışişleri Bakanı olan Petar Mladenov'un gelmesiyle birlikte Bulgaristan liberal bir sisteme entegre olmaya başlamıştır (Üzgel, 2010: 481). Diğer taraftan Romanya'da ise 25 yıldır iktidarını koruyan Nicolae Ceauşescu, uluslararası sistemde yaşanan değişikliklerin Doğu bloğuna yansması sonucunda bu değişimlere karşı direniş göstermiş ve gerçekleşen bir ayaklanma sonucu devrilerek eşi Elana Ceauşescu'yla beraber kurşunlanarak öldürülmüştür (Üzgel, 481). Arnavutluk'ta ise 1985 yılında Enver Hoca'nın hayatını kaybetmesiyle birlikte iktidara geçen Ramiz Alia bazı ekonomik ve siyasal önlemler olarak uluslararası sistemde yaşanan gelişmelere kayıtsız kalmamış ve ülke içerisinde Nisan 1990'da başlayan ayaklanmaların da bir sonucu olarak hem dış politika da SSCB ve ABD'yle ilişkilere başlanmış hem de ülke içerisinde çok partili sisteme geçilmiştir.

1991 yılında önce Slovenya ve Hırvatistan daha sonra bu iki ülkeyi takiben

Kasım 1991’de Makedonya bağımsızlığını ilan etmiştir. 1992 yılında ise Bosna-Hersek Cumhuriyeti bağımsızlığını ilan etmiştir fakat Boşnak, Hırvat ve Sırpaların arasındaki görüş ayrılıkları “*etnik temizlik*” (Alp, 2017) bağlamında insanlık tarihine ve sayfalara kara bir leke olarak geçen Bosna Savaşının fitilini ateşlemiştir. 1995 yılına kadar süren Bosna Savaşı’nda en az 100.000 sivil insan hayatını kaybetmiş ve 2 milyonun üzerinde insan yaşadığı bölgeyi terk etmek zorunda kalmıştır (Emin: 7). Özellikle bölgede yaşanan olaylara karşı AB (Avrupa Birliği) müdahale edememiş ve pasif kalmıştır. AB’nin yetersiz kalmasından dolayı ABD (Amerika Birleşik Devletleri) yaşananlara müdahil olmuştur. Bu bağlamda 30 Ağustos 1995 tarihinde NATO (North Atlantic Treaty Organization) söz konusu bölgedeki Sırp hedeflerine yönelik “*Kararlı Güç Harekati*” (Operation Deliberate Force) adıyla bilinen askeri operasyonu gerçekleştirmiştir. NATO ve BM öncülüğünde gerçekleşen operasyonlara Türkiye’de destek vermiş ve çözüm süreçlerine yönelik politikalar üretmiştir. 1995 yılında imzalanan Dayton Anlaşması sonucunda Bosna-Hersek’te yaşanan çatışmalara kısmen çözüm üretilmişse de Dayton Anlaşması sonucunda oluşturulan anayasada öngörülen yönetim yapısı ülkede yeni sorunlara yol açmıştır ve söz konusu anlaşma günümüzde de eleştiri oklarını üzerine çekmeye devam etmektedir. Makedonya ise bağımsızlığını ilan ettikten sonra ülke içerisinde herhangi bir çatışma yaşanmamasına rağmen 2001 yılında azınlıktaki Makedonlar ile Arnavutlar arasında zaman zaman çatışmalar yaşanmıştır (Emin: 8). Nitekim 13 Ağustos 2001 tarihinde Makedonlar ile Arnavutlar arasında imzalanan Ohri Çerçeve Anlaşmasıyla birlikte yaşanan etnik çatışmalar son bulmuş ve ülke içerisindeki etnik grupların varlığı başta dil olmak üzere, azınlık hakları Makedonya hükümeti tarafından kabul edilmiştir. Diğer taraftan 1990’lı yıllarda Karadağ, Yugoslavya Sosyalist Federal Cumhuriyeti’nin parçalanmasının ardından Yugoslavya Federal Cumhuriyeti’ne katıldı ve 2003 yılında da Sırbistan-Karadağ adı altında bir federasyon meydana getirildi. Bu bağlamda Yugoslavya’dan ayrılma sürecinde Karadağ’da herhangi bir çatışma yaşanmamıştır. Sırbistan ve Karadağ’ın birbirinden farklı iki federe devlet olmalarına rağmen, 2006 yılında Karadağ’ın bağımsızlığına yönelik gerçekleştirilen referandum sonucunda %55 oranında bağımsızlık yönünde oy çıkmasını müteakiben Karadağ bağımsızlığını kazanmıştır. Bu bağlamda değinilmesi gereken bir diğer husus ise Yugoslavya’nın dağılmasından sonra AB, bölge üzerinde giderek etkinliğini arttırmıştır. Diğer taraftan Rusya’nın Sırpalar üzerindeki etkisi de bölgedeki bir diğer faktördür. Rusya söz konusu bölgede yaşayan Slav asıllı gruplara destek vermekte ve Sırbistan üzerinden bölgedeki hakimiyetini pekiştirmek istemektedir.

1992-1995 yılları arasında Bosna'da vuku bulan çatışmalar Kosova'ya da sirayet etmiştir. Özellikle 1998 yılında Sırp güvenlik güçleri ile Kosova Özgürlük Ordusu arasında çatışmalar yaşanmıştır. Söz konusu dönemde Miloseviç'e bağlı güvenlik birimleri Arnavutların yaşadığı köy ve kasabalara yönelik saldırılar gerçekleştirerek birçok kişinin hayatını kaybetmesine neden olmuştur. Miloseviç yönetimi tarafından gerçekleştirilen saldırılar da sivil ve milis ayrımı yapılmaksızın bölgedeki Arnavutların tamamı baskı ve şiddete maruz kalmıştır. Dolayısıyla birçok Arnavut yaşadıkları bölgeyi terk etmek zorunda kalmıştır. Çatışmaların tırmanması üzerine 24 Mart 1999 tarihinde NATO, Kosova'ya askeri operasyon gerçekleştirmiştir. Müdahale sonrası Kosova, UNMIK (Birleşmiş Milletler Kosova Geçici Yönetimi)'in idaresine bırakılmış ve Sırbistan Kosova'dan geri çekilmiştir. Kosova'da nispeten bir istikrar havası oluşsa da bölgenin statüsünün belirsizliğinden ve Sırplarla ilişkilerin niteliğinden kaynaklanan sorunlar devam etmiştir (Uzgel, 2013: 701). Kosova sorununun siyasi çözümüne yönelik, Kosovalı Arnavut ve Sırp yetkiler arasında Viyana'da gerçekleştirilen bir dizi görüşmeden sonuç alınamaması, Kosova'nın bağımsızlık sürecine giden yolda etkili olmuş ve 17 Şubat 2008 tarihinde Kosova bağımsızlığını ilan etmiştir. Türkiye, 18 Şubat 2008 tarihinde Kosova'nın bağımsızlığını tanıdığını açıklamış ve bağımsızlığın "*tanıma belgesini*" Kosova makamlarına ileten ilk ülke olmuştur. Kosova'nın bağımsızlığı konusunda taraflar hem fikir olmayıp bu konuda bir takım anlaşmazlıklar günümüzde de varlığını korumaktadır (Ayhan, 2008).

Özellikle 2001 yılından itibaren ABD'de Bush yönetimiyle birlikte bölgedeki Amerikan asker sayısının azaltılması ve buna paralel olarak bölgedeki güvenliğin AB tarafından sağlanmaya başlanması ve Balkanların AB entegrasyon sürecine dahil olması bölgedeki önemli başlıklar olarak karşımıza çıkmaktadır (Üzgel: 691-692).

Türkiye'nin Balkanlara Yönelik Yumuşak Güç Politikası

Soğuk Savaş döneminin sona ermesiyle birlikte uluslararası sistemde yaşanan yapısal değişim Türk dış politikası açısından önemli olmuştur. Özellikle II. Dünya Savaşı'ndan itibaren hem ABD'nin Sovyetler Birliğini "*çevreleme stratejisi*" açısından hem de "*Komünist SSCB*" tehlikesi bağlamında Batı nezdinde değerli olan Türkiye'nin, jeostratejik öneminde azalma olmuştur (Oran, 2010: 210). Diğer taraftan Soğuk Savaş'ın sona ermesi sonucunda, iç ve dış politik anlamda bağımsız hareket etme kabiliyetine sahip olan devletler uluslararası ilişkiler açısından da birtakım manevra alanı kazanmışlardır. Bu

bağlamda Türkiye söz konusu dönemde bir yandan ekonomik sorunlarla karşı karşıya kalmış diğer taraftan PKK sorunu ile mücadele güvenlik anlamında iç politikanın ana eksenini oluşturmuştur. Sovyetler Birliği'nin yıkılmasının ardından 15 ülke bağımsızlığını kazanmıştır ve Türkiye'nin soydaş coğrafyalara yönelik politikasının şekillenmesinde 1991 sonrası dönem önemli bir kilometre taşı olmuştur. 1991 sonrası Türkiye'nin soydaş coğrafyalara yönelik politikası Orta Asya bölgesinde Türki cumhuriyetlere yönelik olmuştur. Türki Cumhuriyetlerin Sovyetler Birliği'nden ayrılması sonucu Türkiye'nin söz konusu bölgeyle olan yakınlaşması bilhassa kültürel ve tarihi değerler bölge halklarını birbirine yakınlaştıran etken olmakla birlikte dış politik anlamda bu değerler ikili ilişkiler de önemli bir yer tutmuştur.

Türkiye'nin Balkan politikasını şekillendiren unsurları açıklayacak olursak:

Tarihsel Bağlar: Osmanlı İmparatorluğu'nun yaklaşık olarak 550 yıl Balkanlar üzerinde hüküm sürmesi söz konusu coğrafyanın kültürel ve sosyolojik anlamda şekillenmesinde etkili olmuştur (Brown, 2017: 9-12). Söz gelimi imparatorluğun 215 sadrazamından 62'si Balkan kökenliydi. Osmanlı İmparatorluğu'nun devşirme sistemi de burada önemlidir. Diğer taraftan Osmanlı İmparatorluğu'nun Balkan coğrafyasındaki hakimiyeti bazı olumsuz ön yargıları beraberinde getirmiştir. Özellikle Yunanlılar, Ortodoks Slav milletler ki burada karşımıza Sırp, Karadağlılar ve Bulgarlar çıkmakta ayrıca Makedonlar ve Romenler'in algılamalarında da Türklere karşı önyargılar oluşmuştur. Bu durumun temel sebebi ise bu devletler bağımsızlık mücadelelerini Osmanlı İmparatorluğu'na karşı vermişlerdir.

Coğrafi Yakınlık: Türkiye'nin Balkanlarla olan coğrafi yakınlığı söz konusu bölgeye yönelik politikalarını şekillendirmesinde ve geliştirmesinde etkili olmuştur. Türkiye'nin bir Balkan ülkesi olduğu yönündeki görüşler ve Trakya bölgesinin Balkan yarımadası içerisinde bulunması coğrafi yakınlığın getirmiş olduğu yansımalarıdır.

Stratejik Konum: Türkiye'nin Batı dünyasına yönelik politikasında Balkanlar coğrafi açıdan bir "köprü" niteliği taşımaktadır. Bu bağlamda Türkiye özellikle Balkan ülkelerinin AB'ye üyelik süreçlerini de desteklemektedir.

Kültürel Bağlar: Balkan coğrafyası farklı etnik kimliklere sahip olmasından dolayı kültürel açıdan çok kültürlülüğe ev sahipliği yapmaktadır. Dolayısıyla bölgede bir rekabet havası söz konusudur. Özellikle popüler

kültür açısından değerlendirdiğimiz de Osmanlı döneminden kalma mimari ve kentsel yapı ayrıca yemek, müzik ve kahveler vb. kurumlarda Osmanlı izlerini gözlemlemek mümkündür (Todorova, 2017: 90).

Türk ve Akraba Topluluklar: Özellikle 20. Yüzyılda Balkanlardan Türkiye'ye gerçekleşen göç hareketleri Ankara'nın bölgeye yönelik demografik anlamda ilgilenmesine zemin hazırlamıştır. Diğer yandan Türkiye Balkanlarda Türklerin yaşadığı ülkelerde genel olarak yakın ve sıcak ilişkilere sahip olmakla birlikte bu ülkelere Yunanistan'da eklenebilir çünkü Yunanistan ve Türkiye'nin NATO üyesi olmasından dolayı kaynaklanan bir müttefik ilişkisi vardır ve Yunanistan'daki Türk azınlık da ilişkilerde önemli bir unsurdur (Ayhan 2008: 125).

Din: Türkiye'nin Balkanlara yönelik politikasını şekillendiren bir diğer unsur da din oluşturmaktadır. Özellikle Balkanlardaki Müslüman ülkeler Türkiye'nin doğal müttefiki konumundadır (Ayhan, 126). Bosna Hersek ve Arnavutluk bu çerçevede önem kazanmaktadır.

Askeri: Balkanların güvenliği konusunda da Türk askeri önemli görevler üstlenmiştir. Bölgedeki barışı destekleme hareketi kapsamında; *Bosna-Hersek'teki Uluslararası Barış Gücü (UNPROFOR) 1992-1995, NATO Uygulama Gücü (IFOR), 1995-1996, NATO İstikrar Gücü (SFOR) 1996-2004, EUFOR ALTHEA 2004 yılından beri devam etmektedir.*

Türkiye'nin Balkanlara yönelik politikasını yumuşak güç bağlamında değerlendirdiğimiz de özellikle 1980'li yıllarda Turgut Özal döneminde ortaya atılan "Yeni Osmanlıcılık" anlayışı bu açıdan değerlendirilebilir. Bu anlayış Türkiye'nin Balkanlar, Orta Asya ve Ortadoğu ülkelerine yönelik ilişkilerinde Osmanlı geçmişini referans almaktadır. Soğuk Savaş'ın sona ermesinden sonra Balkanlarda ortaya çıkan güç boşluğunun da bir sonucu olarak söz konusu dönemde çatışma ve belirsizlik ortamında bulunan Balkanlara yönelik "*Pax Ottomanica*"ya gönderme yaparak bölgedeki düzeni tesis etme iddiasını gündeme getirmiştir (Üzgel, 2010: 514). Özal'ın bu yaklaşımında Türkiye'nin Balkanlarla ve Türkiye dışındaki Müslümanlarla gönül bağları olduğu ve Türkiye'nin Osmanlı'dan ayrılmış Müslüman ülkelerle tarihsel bir ortak kültürel mirasa ev sahipliği yaptığı ve bu ülkelerinde dış politika açısından birtakım önceliklere sahip olduğu şeklinde yansımaktadır. Bu yaklaşım, Turgut Özal'ın Cumhurbaşkanlığı döneminde gündeme getirilmiştir fakat bu yaklaşımın hem uygulamasında hem de

kuramında Ahmet Davutoğlu etkili olmuştur. “Yeni Osmanlıcılık” kavramı Osmanlı mirasının dış politikada etkin bir şekilde kullanılmadığını ve Atatürkçü dış politikanın temel unsurunu oluşturan Misak-ı Milli sınırlarına bağlılık ve statükoculuk küçümsenmekte bu sınırların Türkiye’nin manevra alanını daralttığı ileri sürülmektedir. Nitekim Türkiye’nin yayılmacı olarak algılanmasına neden olan bu yaklaşım Osmanlı İmparatorluğu’nun hüküm sürdüğü topraklarda Türkiye’nin yeniden alan yaratmak istediği, İslamcı çizgiye yaklaştığı ve Batıdan kopuşunu simgelediğinden dolayı ciddi eleştirilere maruz kalmıştır.

2000’li yıllarda ise Türkiye’nin Balkanlara yönelik politikası bölgesel anlamda yürütülmüştür. Bu bağlamda, AB’nin Balkanlara yönelik genişleme ve derinleşme politikaları söz konusu dönemde etkili olurken, diğer taraftan Yunanistan’ın 1981 yılında AB üyesi olmasının bir sonucu olarak Balkanlar’daki etkisi giderek artmıştır. Türkiye’nin bölgeye yönelik politikaları bu atmosfer gözetilerek oluşturulmuştur. Özellikle 2007 tarihinde Bulgaristan ve Romanya’nın AB’ye üye olması Türkiye’nin Balkanlara girişini ve bölge üzerinden Avrupa’ya geçişini zorlaştıran etken olmuştur (Oran 2010: 694). Diğer taraftan Türkiye’nin 1990’lı yıllardan itibaren Balkanlara yönelik izlediği politikalarda süreklilik unsurları da karşımıza çıkmaktadır; Bosna-Hersek’te Dayton Anlaşması sonucunda oluşturulan sistemin devamı, Kosova’daki Arnavutların bağımsızlık taleplerinin desteklenmesi, Balkan ülkelerinin NATO ve AB’ye üyeliklerinin desteklenmesi ve bölgedeki Türk azınlık haklarının korunması, (Oran,2010: 694) Türk dış politikası açısından süreklilik unsurları olarak değerlendirilebilir.

2000’li yıllarda uluslararası ilişkilerde yumuşak güç kavramının önem kazanmasıyla Türkiye’nin bölgeye yönelik politikalarında çeşitlilik söz konusu olmuştur. Bu bağlamda Türkiye’nin Balkanlara yönelik yumuşak güç politikası bazı kurumlar aracılığıyla yürütülmektedir; Türk İşbirliği Koordinasyon Ajansı (TİKA), Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı (YTB), Yunus Emre Enstitüsü, Türk dizileri ve kanalları, Dışişleri Bakanlığı söz konusu kurumlardan bazılarıdır.

Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı (TİKA)

1991 yılında SSCB’nin dağılmasının ardından Orta Asya ve Kafkasya bölgesinde birçok ülke bağımsızlığını kazanmış ve bu ülkeleri ilk tanıyan ülke Türkiye olmakla birlikte, söz konusu devletlerin ulus inşa sürecinde

“kendi kimliklerini inşa edebilmesi, kültürel ve siyasi haklarını geliştirmesi, teknik ve altyapı anlamında gelişiminin” sağlanması amacıyla 1992 yılında Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı (TİKA) kurulmuştur. Uluslararası sistemde yaşanan yapısal değişim ve dönüşümlerin de bir sonucu olarak, TİKA’nın faaliyetlerinin artması ve faaliyet yürütülen bölgelerin de genişlemesiyle TİKA revizyona gitmiş ve 1999 yılında Başbakanlığa bağlanmıştır (Türk, 67). TİKA, günümüzde Kültür ve Turizm Bakanlığına bağlı olarak görevlerini ifa etmektedir. TİKA 60 ülkede 62 Program Koordinasyon Ofisi ile çalışmalarını sürdürmektedir. Bu bağlamda Türkiye’nin Balkanlarla olan tarihi geçmişi, soydaşlığı ve bölgedeki Müslümanların varlığı Türkiye’nin bölgeye yönelik ilgisini arttırmaktadır. TİKA, Balkan coğrafyasında sağlık, eğitim, ekonomik altyapı, üretim, cami ve kilise restorasyonları, köprü yapımı, karayolları yapımı, okulların yenilenmesi, temiz su kaynaklarına ulaşım gibi alanlarda çalışmalar yaparak ilgili ülkenin sosyal, ekonomik ve eğitim anlamında refaha kavuşmasını hedeflemektedir. TİKA’nın 2019 ve 2020 yılındaki bazı faaliyetlerini açıklayacak olursak; 2019 yılında Arnavutluk’un güneyinde yer alan Skrapar’a bağlı Corovoda Belediyesi’ndeki bölgede bulunan 200 öğrenci kapasiteli üç katlı yurdun tadilatı ve modernizasyonu gerçekleştirilmiştir. Romanya’nın Dobruca bölgesinde 38 Türkçe sınıfı ve Türkçe Dil Laboratuvarı’nın tadilat ve donanımları gerçekleştirilerek modern koşullara uygun Türkçe dil sınıfları oluşturulmuş (TİKA, 2019 Faaliyet Raporu, 84) bu bağlamda Romanya’daki Türklerin ve Tatarların kendi kimliklerini ve kültürlerini koruması hedeflenmiş ve Türkçeye yönelik birtakım faaliyetler gerçekleştirilmiştir. 2020 yılında ise Kuzey Makedonya Cumhuriyeti’nin Doyran Belediyesi bölgesi sınırları içinde dağlık bir bölgede bulunan Gökçeli Yörük Türk köyündeki Yörük Türklerinin yaşadığı yerdeki yeni okul binasının restorasyonu gerçekleştirilmiştir (TİKA 2020 Faaliyet Raporu, 86). Karadağ’da ise Anto Djedovic İlköğretim Okulu’ndaki yirmi sınıfa bilgisayar, projeksiyon cihazı ve ekipman desteğinde bulunulmuştur (TİKA 2020 Faaliyet Raporu, 90). İdari ve sivil altyapıların geliştirilmesi çerçevesinde ise Kuzey Makedonya Anayasa Mahkemesi Toplantı Salonunun teknik donanımının yetersiz olmasından dolayı salonun kapsamlı tadilatı ve donanımı TİKA tarafından gerçekleştirilmiştir (TİKA 2020 Faaliyet Raporu: 107). Örneğin; 2015-2021 yılları arasında eğitim, sağlık, üretim, idari ve sivil altyapılar, sosyal altyapı ve hizmetler, restorasyon, acil ve insani yardım alanlarında 493 proje gerçekleştirilmiştir.

Tablo 1: 2014 Yılında Yapılan Yatırımların Sektörel Dağılımı

ÜLKE	Eğitim	Sağlık	Üretim	Ekonomik Altyapı ve Hizmetler	İdari ve Sivil Altyapılar	Diğer Sosyal Altyapı ve Hizmetler
Arnavutluk	%55,23	%10,81	%0,15	%0,05	%18,19	%14,12
Bosna-Hersek	%8,07	%5,45	%1,61	%1,14	%3,56	%78,23
Karadağ	%53,09	%2,32	%0,63	%1,85	%17,53	%23,95
Kosova	%17,72	%7,17	%1,26	%0,53	%4,57	%64,64
Makedonya	%33,09	%0,42	%3,39	%2,12	%10,26	%47,31
Sırbistan	%50,49	%4,26	%9,00	%15,88	%0,07	%16,66

Kaynak: Bu tablo, TİKA'nın 2014 faaliyet raporundan elde edilen bilgiler çerçevesinde yazar tarafından oluşturulmuştur.

Tablo 1'i incelediğimizde sektörel dağılımda en büyük payı diğer sosyal altyapı ve hizmetler alırken bu sırayı eğitim takip etmektedir. Ülkelerin önceliklerine göre yatırım alanları belirlenmiştir.

Yapılan yardımları incelediğimizde şu sonuca ulaşabiliriz: Türkiye'nin bölgede icra ettiği faaliyetler ve çalışmalar yerel halk tarafından olumlu karşılanmakta ve proje çeşitliliği açısından da çeşitlilik göstermektedir. Bu sonuca ise yapılan yardımlardan ve proje sayısının artmasından ulaşabiliriz. Eğer Türkiye'nin bölgeye yönelik politikaları endişe verici ve yayılmacı olarak algılsaydı muhtemelen ne proje sayısında bir artış olurdu ne de bölgesel anlamda Türkiye, TİKA'nın faaliyetlerini sayısal olarak artırabilirdi. Dolayısıyla gerçekleştirilen projelerin etkisi yumuşak güç bağlamında değerlendirildiğinde pozitif bir etki yaratmaktadır.

Yunus Emre Enstitüsü

Yunus Emre Vakfı, Türkiye'yi, Türk dilini, tarihini, kültürünü ve sanatını tanıtmak amacıyla 2007 tarihinde kurulmuş buradan hareketle Yunus Emre enstitüsü ise aynı isimle bilinen vakfa bağlı bir kuruluş olarak 2009 yılında faaliyetlerine başlamıştır. Vakfın kuruluş amacını daha detaylı incelediğimizde: "Türkiye'yi, kültürel mirasını, Türk dilini, kültürünü ve sanatını tanıtmak, Türkiye'nin diğer ülkeler ile dostluğunu geliştirmek, kültürel alışverişini

artırmak için yurt dışında kültür merkezleri kurulmasını ve işletilmesini sağlamak. Türkiye, kültürel mirası, Türk dili, kültürü ve sanatı konularında yurtdışında ücretli veya ücretsiz eğitim vermek veya verdirmek, bu alanlarda sertifika vermek, verilmesini sağlamak. Yurt içi ve yurt dışındaki bilgi ve belgeleri dünyanın istifadesine sunmak için araştırmalar ve etkinlikler yapmak ve uluslararası kuruluşlarla işbirliği yapmak” şeklindedir.

Vakfın kuruluş amacından anlaşılacağı üzere Yunus Emre Enstitüsü yumuşak güç ve kamu diplomasisi bağlamında Türk dış politikasının önemli sac ayaklarından birisini oluşturmaktadır. Zira Türkçe'nin uluslararası alanda yayılması ve Türk kültürünün diğer ülkelere tanıtılması Türkiye'nin prestijini artırmakta ve ilgili ülke ile Türkiye arasında bir bakıma “kültür köprüsü” oluşturmaktadır. Bu bağlamda açılan Yunus Emre Kültür Merkezleri, yurtdışında ilk olarak 17 Ekim 2009 tarihinde Bosna Hersek'in başkenti Saraybosna'da çalışmalarına başlamıştır (Türk, 60). Yunus Emre Kültür Merkezleri bünyesinde kurulan Yunus Emre Türkçe Eğitim ve Öğretim Merkezleri (YETEM), Türkçeyi uluslararası bir dil hâline getirme ve Türkçe öğretimi sayesinde Türkiye'nin uluslararası alanda tanıtımına yönelik çalışmalar yapmaktadır (Türk, 2016). Örneğin; Yunus Emre Enstitüsü'nün Bosna-Hersek'te Zenica-Doboj, Hersek-Neretva ve Bosansko-Pavanski adlı bölgelerinde yürütmüş girişimler neticesinde Türkçenin 6-13. Sınıflar arasında ikinci bir yabancı dil olarak öğrencilere öğretilmesiyle söz konusu ülkede 2012-2013 eğitim-öğretim döneminde 5332 öğrenci Türkçe öğrenmiştir (Türk, 61). Diğer taraftan Kosova'nın Prizren şehrinde bulunan Yunus Emre Enstitüsü Kütüphanesi edebiyat alanından tarihe, kültür-sanattan psikolojiye toplam da 2593 kitaba ev sahipliği yaparken günümüzde bölgede yaşayan insanlar tarafından da yoğun ilgi gösterilmektedir (Yunus Emre Enstitüsü 2020 Faaliyet Raporu,38).

Tablo 2: Yunus Emre Türk Kültür Merkezlerinin Balkanlardaki Dağılımı

ÜLKE	ŞEHİR
Sırbistan	Belgrad
Romanya	Bükreş, Köstence
Bosna Hersek	Foynitsa, Mastar, Saraybosna
Kosova	İpek, Priştine, Prizren

Arnavutluk	İşkodra, Tiran
Karadağ	Podgoritsa
Kuzey Makedonya	Üsküp
Hırvatistan	Zagreb
TOPLAM	14

Kaynak: Bu tablo, Yunus Emre Enstitüsünün 2020 faaliyet raporundan elde edilen bilgiler çerçevesinde yazar tarafından oluşturulmuştur.

Yunus Emre Kültür Merkezlerinin Avrupa'da 13, Ortadoğu'da 10, Afrika'da 8, Asya'da 10, Uzak Doğu'da 4, Amerika'da 2 kurumu bulunurken, bu sayı Balkanlarda 14 olarak karşımıza çıkmaktadır (Yunus Emre Enstitüsü 2020 Faaliyet Raporu). 2019 yılında Yunus Emre Enstitüsü tarafından yapılan bir araştırmaya göre Türkçe öğrenenlerin yani kursiyerlerin sayısı yüzdesel olarak en fazla Balkanlar bölgesindedir: Söz gelimi, Asya %13, Afrika %19, Uzak Doğu %4, Orta Doğu %22, Balkanlar ise %30 şeklinde karşımıza çıkarak birinci sırayı korumaktadır (Yunus Emre Enstitüsü 2019 Faaliyet Raporu,107). Diğer taraftan, Yunus Emre Enstitüsü tarafından 2020 yılında yayınlanan rapora göre Arnavutluk'un İşkodra ve Tiran şehirlerinde toplam 6 adet okul bulunmakta ve bu okullarda toplam 718 kayıtlı öğrenci bulunmaktadır. Bosna Hersek'te ise toplam 159 okul var iken toplam öğrenci sayısı 8503 şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Romanya'da ise toplam 3 okul bulunmakta ve kayıtlı öğrenci sayısı ise 91 olarak tablolara yansımaktadır (Yunus Emre Enstitüsü 2020 Faaliyet Raporu, 145). Buradan hareketle Yunus Emre Enstitüsünün okulları hem Türk dilinin yayılmasında hem de Türkçenin uluslararası bir dil haline gelmesinde önemli görevler icra etmektedir. Bu bağlamda okullardaki öğrenci sayısında da sürekli bir artış olmaktadır. Bu durum ise bölge halkının Türkçeye olan ilgisini ve alakasını gözler önüne sermektedir.

Popüler Kültür

Türkiye'nin yumuşak güç açısından en önemli unsurlarından birisini de popüler kültür oluşturmaktadır. Popüler kültür açısından burada değinilecek husus Türk dizileri ve televizyon programlarının Türk dış politikasına ve Türkiye'ye nasıl etki yaptığıdır. Özellikle Türk dizileri son zamanlarda beğenilmekte ve izlenmektedir. Türk dizilerinin uluslararası alanda izlenmesi, Türkiye'nin prestijini artırmakta ve ülke açısından turizm potansiyelini harekete geçirmektedir. Söz gelimi; Bir Türk dizisinde Türkiye'nin turistik anlamda önemli şehirlerinden olan Trabzon'a yapılan bir

yolculuk veya ziyaret kameralara yansımakta ve izleyicilerde ziyaret etme fikri uyandırmaktadır. Diğer yandan önemli bir döviz kaynağı olan bu diziler ülkeye gelen turist sayısını da olumlu etkilemektedir. Hem Türk diline hem de Türk ulusal kültürünün yayılması açısından en önemli unsurların başında diziler gelmektedir. Bu minvalde, TRT AVAZ, Anadolu Ajansı, TRT Türk önemli popüler kültür unsurlarıdır. TRT Avaz'ın Balkanlara yönelik yayınlamış olduğu bir dizi belgesel ve kısa filmler iki ülke arasındaki ilişkileri olumlu etkilemekte ve kültür alışverişine de katkı sağlamaktadır. Öte yandan Anadolu Ajansı'nın Türkçe dışındaki dillerde de yayın yapması Türkiye'yi uluslararası alanda daha görünür hale getirmiştir. Türk dizileri özellikle Kuzey Makedonya, Arnavutluk ve Kosova'da sevilerek izlenmektedir. Kosova'nın başkenti Priştine'de Dardana Krasniqi bir röportajda; *"İlk kez sekiz yıl önce Türk dizisi izlemeye başladığını, iki yıl içinde Türkçeyi anlamaya ve yavaş yavaş konuşmaya başladığını"* belirtmiştir. Bu bağlamda, Türk dizileri izlenen ülkeni yerel ekonomisine de katkı sağlamaktadır. Özellikle diziler ve programlar bir bakıma "kültür elçisi" görevi üstlenmektedir.

Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı (YTB)

Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı (YTB) yurtdışında yaşamını sürdüren Türklere, kardeş topluluklara ve Türkiye'de öğrenim gören uluslararası burslu öğrencilere yönelik gerçekleştirilen faaliyetleri koordine etme ayrıca hem yurtdışında yaşayan Türklerle hem de kardeş topluluklarla ilişkileri geliştirerek ekonomik, kültürel ve sosyal olarak daha yakın ilişkiler kurmak amacıyla 6 Nisan 2010 tarihinde kurulmuştur. YTB, Balkanlar, Orta Asya, Afrika ve Ortadoğu'daki öğrencilerin gelişimine katkıda bulunmak ve Türkiye ile ilgili ülke arasında bir bağ oluşturmak amacıyla kültürel değişim programları, konferans, panel, sempozyum, eğitim programları düzenlemekte ve Türkiye Bursları çerçevesinde eğitimini Türkiye'de tamamlamak isteyen öğrencilere yönelik de burslar vermektedir.

YTB 2015 yılında düzenlediği bir organizasyon ile tarihinde ilk kez Türkiye'deki düşünce kuruluşlarıyla Balkanlardaki düşünce kuruluşlarını bir araya getirmiş; Arnavutluk, Sırbistan, Yunanistan, Bosna Hersek, Makedonya, Kosova ve Hırvatistan gibi pek çok Balkan ülkesindeki ülkesindeki düşünce kuruluşlarının temsilcilerini aynı masada toplamıştır (YTB 2015 Faaliyet Raporu, 38).

YTB ile Yunus Emre Enstitüsü tarafından düzenlenen *"Türkçe Yaz Okulu Edirne 2016"* programı kapsamında: Yunanistan, Belçika, Hindistan, Hırvatistan, Polonya, Arnavutluk, Macaristan ve Küba'da Türkoloji eğitimini

sürdüren öğrencilere yönelik oluşturulan bu program 5 hafta sürmüştür (YTB 2016 İdare Faaliyet Raporu, 37). 2016 yılında Balkanlar Burs programı çerçevesinde lisans adaylarına yönelik pilot uygulama olarak düzenlenen Akademik Yetkinlik Sınavı 177 adayın katılımıyla Makedonya Üsküp'te, Yunanistan Uyruklu 261 adayın katılımıyla da Edirne'de 24 Haziran 2016 tarihinde gerçekleştirilmiştir (YTB 2016 İdare Faaliyet Raporu, 38).

Balkanlar Kültür ve Yardımlaşma Derneği tarafından yürütülen ve YTB'nin desteğiyle gerçekleştirilen proje kapsamında 12-16 yaş aralığında yaklaşık 100 kişilik bir soydaş öğrenci grubu Bursa'da yaz kampına katılmış ve proje süresince öğrencilere Türkçe, tarih, din bilgisi derslerinin yanında sportif aktiviteler ile tarihi ve kültürel mekanlara yönelik gezilerin de yer aldığı sosyal aktiviteler gerçekleştirilmiştir (YTB 2018 İdare Faaliyet Raporu: 51).

2019 yılında Balkan Gençlik Okulları kapsamında Arnavutluk, Bosna Hersek, Hırvatistan, Karadağ, Kosova, Kuzey Makedonya, Sırbistan ve Yunanistan'ın da yer aldığı 10 farklı program düzenlenmiş ve gençlik okullarına katılan 300 öğrenci Türkiye gezilerine de katılmıştır (YTB 2019 İdare Faaliyet Raporu: 38).

2019 yılında Trakya Üniversitesi tarafından organize edilen ve YTB tarafından sağlanan destek kapsamında 2-3 Mayıs 2019 tarihinde Trakya Üniversitesinde "*Uluslararası Balkan Türkologları Buluşması: Balkanlarda Türkolojinin Dünü Bugünü ve Geleceği Çalıştayı*" başlıklı uluslararası bir çalıştay düzenlenmiş ve bu çalıştaya Türk Dil Kurumu ve Yunus Emre Enstitüsü işbirliğiyle 10 Balkan üniversitesinden Türkoloji alanında uzman 20 akademisyen katılım sağlamıştır (YTB 2019 İdare Faaliyet Raporu: 39).

YTB'nin gerçekleştirmiş olduğu projeler yukarıdaki örneklerle sınırlı değildir. YTB'nin daha birçok alanda düzenlediği proje bulunmaktadır. Bu projelerin hepsini burada tek tek anlatmak konunun dağılmasına neden olacağından dolayı yalnızca konu ile ilgili bir dizi çıkarım yapmak yerinde olacaktır. YTB gerçekleştirmiş olduğu projeler kapsamında Türkiye'yi uluslararası alanda ve özellikle eğitim alanında ön plana çıkarmakta ve Türkiye'ye olan alakayı gün geçtikçe yukarı taşımaktadır. YTB'nin sağlamış olduğu burslar çerçevesinde eğitimini Türkiye'de tamamlayan öğrenciler döndükleri ülkelerde Türkiye'nin görünürlüğüne katkı sağlamakta ve kendi ülkesinden farklı öğrencilerin Türkiye burslarına başvurmasına da vesile olmaktadır.

Öğrenci Değişim Programları

Avrupa Birliği'nin başlatmış olduğu Erasmus Değişim Programı kapsamında dünyanın farklı yerlerinden birçok öğrenci Avrupa ülkelerindeki üniversitelerde eğitim hayatını sürdürmekte ayrıca kültürel, dilsel ve eğitsel anlamda kendini geliştirme fırsatı bulmaktadır. AB'nin başlatmış olduğu bu projeye olan ilgi gün geçtikçe artmakta ve artan ilginin bir sonucu olarak da AB'nin yumuşak gücü uluslararası alanda önem kazanmaktadır. Bu programdan yararlanan öğrenciler kültürel ve dilsel gelişimlerinin yanı sıra Avrupa ülkelerini de gezme fırsatı elde etmektedir. Türkiye'nin de değişim programları çerçevesinde başlatmış olduğu Mevlana Değişim Programı bu minvalde değerlendirilebilir.

Mevlana değişim programının öncelikli amacı, yurt içinde eğitim veren yükseköğretim kurumları ile yurtdışında eğitim veren yükseköğretim kurumları arasında öğrenci ve öğretim elemanı değişimi sağlamaktır ve bu açıdan Türkiye'yi yükseköğretim alanında bir cazibe merkezi haline getirmek, Türkiye'nin zengin tarihsel ve kültürel mirasını küresel düzeyde paylaşmak, yükseköğretimin küreselleşme sürecine katkıda bulunmak, Yükseköğretim kurumlarının akademik kapasitelerini artırmak ve kültürlerarası etkileşimin artmasıyla, farklılıklara saygı ve anlayış kültürünün zenginleşmesini sağlamak, şeklinde sıralayabiliriz.

YÖK'ün üzerinde durduğu ve önem verdiği yükseköğretimin uluslararasılaştırılması ilkesine uygun olan Mevlana Programı kapsamında öğrencilere dünyanın başka ülkelerinde eğitim alma, öğretim üyelerine ise eğitim verme şansı tanınmaktadır (Türk: 113). Mevlana programı çerçevesinde verilen burslar karşılıksızdır (Türk: 113). YÖK başlatmış oldu değişim programı kapsamında yurtdışında yaşayan yabancı öğrencileri Türkiye'ye çekmek istemekte ve Türk kültürünün yayılmasına katkı sağlamayı amaçlamaktadır. Bu bağlamda, Mevlana Değişim programı kapsamında Balkanlardan Türkiye'ye öğrenciler gelmektedir.

Sonuç

Yukarıda anlatılanların tekrarı olmamasına adına bazı çıkarımlarda bulunmak yerinde olacaktır. Yukarıda ortaya atılan hipotezler sınındığında Türkiye'nin Balkanlara yönelik yumuşak güç politikası gün geçtikçe artmakta ve çeşitlilik göstermektedir. Söz gelimi, TİKA'nın faaliyetlerini incelediğimizde hem faaliyetler anlamında hem de bölgesel anlamda genişletmeye

gitmektedir. Nitekim faaliyetlerin artması ve projelerin çeşitlenmesi yerel halk dikkate alınarak belirlenmektedir. Dolayısıyla Türkiye'nin icra ettiği projeler sürekli olarak çeşitlenmektedir.

Uygulanan politikalar bölgede yaşayan Müslüman ve Türkler tarafından desteklenmektedir. Ayrıca faaliyetlere genel olarak baktığımızda Balkan halkının refahını ve eğitim seviyesini artırmaya yöneliktir. Bu durumda Türkiye'nin yumuşak güç unsurlarının etkili olduğunun bir kanıtıdır. Diğer taraftan Yunus Emre Enstitüsü'nün öğrencilere yönelik sağlamış olduğu Türkçe kursları Türk dilinin öğrenilmesinde ve yayılmasında yadsınamaz bir yere sahiptir. Türk diline olan ilgi arttıkça Türkiye'nin popülaritesi de yükselecektir. Genel olarak Balkan coğrafyasına baktığımız da bir tarafta işbirliği diğer tarafta çatışma havası hâlâ varlığını korumaktadır. Türkiye'nin Balkanlara yönelik izlediği politikalar yayılmacı değil aksine bütünleştirici bir görüntü arz etmektedir ki yumuşak güç açısından baktığımızda da uygulanan politikalar ağırlıklı olarak bölge halkının refahını ve eğitim seviyesini yükseltmeye yöneliktir.

Türkiye'nin söz konusu bölgeye yönelik politikaları "kültür" diplomasisi çerçevesinde şekillenmektedir. Nitekim Balkanlarla olan coğrafi, tarihi ve kültürel bağlar politikaların şekillenmesinde başat rol oynamaktadır. Diğer taraftan Balkanlar, Türkiye'nin Batı dünyasına açılımında önemli bir rol üstlenmektedir.

Kaynakça

Alp, İ. (2017). *Srebrenitsa soykırımı (Temmuz 1995)*. Avrasya Etüdüleri, 52 (2) , 127-171.

Ayhan, H. (2008). *Kosova'nın bağımsızlığı sürecinde uluslararası güçlerin ve Türkiye'nin tutumu*. Avrasya Etüdüleri, 33 (1) , 113-134.

Bayraktar, Z. (2012), *Türkiye'nin Balkanlardaki Yumuşak Gücü Türk Kültürü*. Karadeniz Araştırmaları, 35, s.181-189.

Bekar, N. (2019). *Kültürel Diplomasi Açısından Batı Balkanlarda Türkiye ve Almanya (2000-2015)*. MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi, 8 (3) , 3064-3084 .

Brown, C., L. (2017). *İmparatorluk Mirası Balkanlar'da ve Ortadoğu'da Osmanlı Damgası*. (G. Ç. Güven, Çev.) İletişim Yayıncılık.

Davutoğlu, A. (2001). *Stratejik Derinlik: Türkiye'nin Uluslararası Konumu*. İstanbul, Küre Yayınları.

Ekşi, M. (2017). *Türkiye'nin Türk Dünyasına Yönelik Kamu Diplomasisi*,

Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, 17(1), 9-19.

Emin, E. (2020). *Balkan Raporu: Bölünme ve Birleşme Sarmalında Bir Coğrafya*, İNSAMER, s.7-30.

Kalın, İ. (2011). *Soft power and public diplomacy in Turkey*. Perceptions, Autumn, XVI, Volume 3, s.5-23

Karagül, S. (2013), *Türkiye'nin Balkanlardaki "Yumuşak Güç" Perspektifi: Türk İşbirliği Ve Kordinasyon ajansı*. Girişimcilik ve Kalkınma Dergisi, 8:1, s.79-102.

Kissinger, H. (2016). *Dünya düzeni* (Gül. S. Sinem, Çev.). İstanbul, Boyner Yayınları.

McMahon, J., R. (2013). *Soğuk savaş* (G. Sinem, Çev.), Ankara, Dost Kitabevi Yayınları.

Nye, J., S. (2017). *Yumuşak güç* (R. İ. Aydın, Çev.), Ankara, BB101 Yayınları.

Oral, S. (2000). *Türkiye'nin dış politikası*, Ankara, İmge Kitabevi.

Oran, B. (Ed) (2001). *Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşından bugüne, olgular, belgeler, yorumlar, Cilt I: 1919-1980*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Oran, B. (Ed) (2010). *Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşından bugüne, olgular, belgeler, yorumlar, Cilt II: 1980-2001*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Oran, B. (Ed) (2013), *Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşından bugüne, olgular, belgeler, yorumlar, Cilt III: 2001-2012*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Özdam, B., ve Karaca, K., K. (2017). *Diplomasi tarihi ii: Ders notları 2017*. Bursa, DORA Basın Yayın Dağıtım.

Özdemir, H. (2008). *Uluslararası ilişkilerde güç: Çok boyutlu bir değerlendirme*. Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, 63(03), 113-144. DOI: 10.1501/SBFder_0000002075.

Polat, D. (2020). *Kuruluşundan çöküşüne Milletler Cemiyeti sistemi*. Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi, 19 (76), 1950-1967 . DOI: 10.17755/esosder.677815.

Purtaş, F. (2013). *Türk Dış politikasının yükselen değeri: Kültürel diplomasi*. Gazi Akademik Bakış, 7 (13), 1-14 .

Sönmezoğlu, F. (2006). *II. Dünya Savaşı'ndan günümüze Türk dış politikası*, İstanbul, Der Yayınları.

Sönmezoğlu, F. (2014). *Uluslararası politika ve dış politika analizi*, İstanbul, Der Yayınları.

Sönmezoğlu, F. (2016). *Son on yıllarda Türk Dış politikası: 1991-2015*, İstanbul, Der Yayınları.

Şahin, K. (2007). *Küreselleşme tartışmaları ışığında ulus devlet*, İstanbul, İlgü Kültür Sanat Yayıncılık.

Türk F. (2014). *Türk kültür dış politikası*, İstanbul, Paradigma Akademi

Yayınları.

Türk, F. (2016). *Balkanlarda yaşayan Türk Azınlıkları ve Türkçeye yönelik dil politikaları*, Ankara, Astana Yayınları.

Tüysüzoğlu, G. (2012). *Çatışma ve işbirliği dikotomisi bağlamında balkanlar'ın siyasal görünümü*. Avrasya Etüdları, 42 (2) , 83-110.

Yapıcı, U. (2015). *Yumuşak güç ölçülebilir mi?* Uluslararası İlişkiler Dergisi, 12 (47) , 5-25 . DOI: 10.33458/uidergisi.463034

Yıldırım, K, Yıldırım, A. (2017). *Türkiye'nin yumuşak güç sembollerinden Türk işbirliği koordinasyon ajansı ve Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı'na genel bakış*. Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi, 33 (33), 203-219

İnternet Kaynakları

Think Again: Soft Power, <https://foreignpolicy.com/2006/02/23/think-again-soft-power/>. (Erişim Tarihi: 03.07.2021)

AhmetAlemdar, *Uluslararası İlişkilerde Güç ve Yumuşak Güç Boyutu* <https://www.defenceturk.net/uluslararasi-iliskilerde-guc-ve-yumusak-guc-boyutu>, (Erişim Tarihi: 05.07.2021)

Türk Dil Kurumu: Güncel Türkçe Sözlük. <https://sozluk.gov.tr/>, (Erişim Tarihi: 05.07.2021)

NATO 18 yıl önce bugün Bosna'ya müdahale etmişti, NATO 18 yıl önce bugün Bosna'ya müdahale etmişti - Son Dakika Haberler (sabah.com.tr), (Erişim Tarihi: 05.07.2021)

Bosna'nın çözülemeyen sorunları ve Dayton sıkışması. <http://www.aljazeera.com.tr/gorus/bosnanin-cozulemeyen-sorunlari-ve-dayton-sikismasi>, (Erişim Tarihi: 05.07.2021)

TSK Barışı Destekleme Harekatı, (Barışı Destekleme Harekâtı (kkk.tsk.tr), (Erişim Tarihi 05.07.2021).

Ohri Çerçeve Anlaşması; https://peacemaker.un.org/sites/peacemaker.un.org/files/MK_010813_Framework%20Agreement%20%28Orhid%20Agreement%29.pdf, (05.07.2021)

Rifat Sait, <https://www.star.com.tr/yazar/17-subatta-kosova-8-yasina-giriyor-yazi-1088895/>, (Erişim Tarihi: 05.07.2021)

Caner Sancaktar, https://tasam.org/tr-TR/Icerik/71/balkanlar_turkiye_in_neden_onemli, (Erişim Tarihi: 05.07.2021)

Caner Sancaktar, *Soğuk Savaş Sonrası Türkiye'nin Balkanlar Açılımı*, (PDF) Soğuk Savaş Sonrası Türkiye'nin Balkanlar Açılımı (researchgate.net), (Erişim Tarihi: 05.07.2021).

Türk Dizileri Balkanlar'da Latin Amerika Dizilerinin Yerini Aldı, Türk dizileri Balkanlar'da Latin Amerika dizilerinin yerini aldı (aa.com.tr), (Erişim Tarihi: 07.07.2021)

Türk Dizileri Balkanları Fethetti, Türk dizileri Balkanlar'ı fethetti - Kültür Sanat Haberleri (sabah.com.tr), (Erişim Tarihi: 07.07.2021)

Turgut Özal Dönemi Türk Dış Politikası, <https://www.tesadernegi.org/turgut-ozal-donemi-turk-dis-politikasi.html>, (Erişim Tarihi: 06.07.2021)

TİKA Hakkımızda, <https://www.tika.gov.tr/tr/sayfa/hakkimizda-14649>, (Erişim Tarihi: 05.07.2021)

TİKA, https://www.tika.gov.tr/tr/yayin/liste/tika_faaliyet_raporlari-22, (Erişim Tarihi 05.07.2021)

TİKA;- 2019 Faaliyet Raporu

-2020 Faaliyet Raporu

TİKA son 6 yılda gerçekleştirdiği 500 proje ile Türkiye'nin dost elini Kuzey Makedonyalılara ulaştırdı, <https://www.trtavaz.com.tr/haber/tur/avasyadan/tika-son-6-yilda-gerceklestirdigi-500-proje-ile-turkiyenin-dost-elini-kuzey-mak/60dd775701a30a3724b20198>, (Erişim Tarihi: 06.07.2021).

Yunus Emre Enstitüsü, <https://www.yee.org.tr/tr/kurumsal/yunus-emre-enstitusu>, (Erişim Tarihi: 07.07.2021)

Yunus Emre Entisüsü 2020 Faaliyet Raporu, 2020 Faaliyet Raporu | Türkiye - Merkez (yee.org.tr) (Erişim Tarihi: 07.07.2021)

YTB, Başkanlığımız, Başkanlığımız (ytb.gov.tr) (Erişim Tarihi: 07.07.2021)

Yunus Emre Enstitüsü, Yunus Emre Enstitüsü | Türkiye - Merkez (yee.org.tr), (Erişim Tarihi: 07.07.2021) YTB Faaliyet Raporları, Faaliyet Raporları - Kurumsal | Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı (ytb.gov.tr) (07.07.2021)

- 2015 Faaliyet Raporu.

- 2016 İdare Faaliyet Raporu.

- 2018 İdare Faaliyet Raporu

- 2019 İdare Faaliyet Raporu.

Mevlana Değişim Programı, Mevlana-Kitapcık-Yeni_08.06.2015_İstatistiksiz.pdf (yok.gov.tr), (Erişim Tarihi 07.07.2021)

Batı Balkanlar'da Değişen Siyasi İklim Ve Avrupa Birliği'nin Dönüştürücü Gücü

Dilek Kütük¹

Özet: Avrupa Birliği, Doğu ve Orta Avrupa'ya olduğu gibi Balkanlara da üyelik perspektifi sunmuştur. Fakat altı (6) Batı Balkan ülkesi için (Arnavutluk, Kosova, Sırbistan, Bosna Hersek, Kuzey Makedonya, Karadağ) bu süreç sekteye uğramaya başlamıştır. Batı Balkanların üyelik süreci belirsiz bir tarihe ertelendiğiçe AB'nin dönüştürücü gücü kendisini tüketmektedir. Etki ölçümü yapmak sosyal bilimlerde zordur. Fakat yıllık genişleme raporları incelendiğinde, Avrupa zirvelerinde Batı Balkanlar konusunda alınan kararlar ve üyelik bekleyen toplumlar üzerinde yapılan anket çalışmaları dikkate alındığında AB'nin dönüştürücü etkisinin azaldığına yönelik argüman temellendirilmektedir. Birincil kaynaklarla birlikte bu çalışmada güncel gelişmeler ışığında AB'nin Batı Balkanlardaki dönüştürücü etkisinin azaldığı ortaya koyulmaktadır. Buna ek olarak bölgede değişen hükümetlerle birlikte AB'nin dönüştürücü gücünün kendisini yeniden toparlayabilme ihtimaline de değinilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Batı Balkanlar, Avrupa Birliği, dönüştürücü güç, Avrupalılaşıma, genişleme, değişen siyaset, liderler

¹ Doktora Öğrencisi, İstanbul Medeniyet Üniversitesi, dilek_ktk@hotmail.com, ORCID: 0000-0002-4782-5953. Bu çalışmaya ilk olarak Onur Limon, Ümran Güneş ve Servet Karagöz'ün editörlüğünü yaptığı ve yayın aşamasında olan "21. Yüzyılda Bölgesel Sorunlar" başlıklı kitap çalışmasında yer verilmiştir. Ayrıca 17-19 Eylül 2021 tarihlerinde, Üsküp'te (Kuzey Makedonya) düzenlenen I. Balkan Çalışmaları Kongresi'nde (Fettah Efendi Derneği, Uluslararası Balkan Üniversitesi ve Yurtdışı Türkler Akriba Toplulukları Başkanlığı Ortaklığı) sözlü olarak sunulmuştur.

Giriş

Avrupa Birliği (AB) üyelik bekleyen ülkeleri Avrupalılaştırabildiği ölçüde başarılı bir normatif güç olduğu söylenebilir. Avrupalılaştırmadan kastedilen, dönüştürücü güçtür. AB, üyelik perspektifi sayesinde hem halka hem de siyasete nüfuz edebilmekte, normatif etkisiyle iç reformlara yön verebilmektedir. Reform sürecinde ülkeler pozitif ilerleme sağladıkça ödüller kazanmaktadır. Bu ödüller arasında vize serbestliği, alt yapı projeleri ve refah artırıcı finansal destekler gösterilebilir. Bu ödüller AB'nin dönüştürücü gücünü doğrudan etkilemekte, üyelik bekleyen ülkelerdeki Avrupalılaştırma sürecine hız kazandırmaktadır. Üye olmak isteyen ülkelerin de bu dönüşüme niyetli olması ve istikrarlı bir şekilde ilerlemesi önemlidir.

Yugoslavya dağıldıktan sonra yeniden kurumsallaşan ve devlet olma sürecini henüz tamamlayamamış Batı Balkanlarda lider siyaseti, AB üyelik süreci için göz ardı edilmeyecek bir faktördür. Bu liderlerin AB ile uyumlu olması ve uyumsuz işler yapması üyelik sürecini direkt etkilemektedir. Soğuk Savaş'ın bitimiyle demokratik gelişmelere sahne olan bölgede 2000'li yıllarda aşırı milliyetçi olan siyasetçiler bile liberal bir ideolojiyle ülkelerini AB standartlarına ulaştırabilmek için çabalamıştır. Hükümetlerde yer alan siyasi kadrolar, demokrasi için çalışarak belli bir süre AB yolunda ilerlemiştir. Örneğin; Kuzey Makedonya'da 2006-2016 yıllarında Nikola Gruevski, Karadağ'da 1991-2016 yıllarında Milo Đukanović, Kosova'da 2008-2020 yıllarında Hashim Thaci gibi pragmatik isimler dönemin ihtiyaçlarına göre hareket edebilmiştir.

2007 itibarıyla tüm kıtaya yayılan Euro Krizi, 2014'de Ukrayna Krizi ve Suriye Savaşı'ndan kaçan mülteciler bölgedeki dengeleri değiştirmiştir. Bu değişime adapte olmak kolay değildir. Macaristan, Polonya gibi üye ülkelerde antidemokratikleşme eğilimlerini engellemekte zorlanan AB, genişleme karşıtlığı ve isteksizliği ile yüzleşmeye başlamıştır. AB üyelik koşullarını zorlaştırdıkça, bölgedeki üyelik umutlarını ertelemiştir. Üyelik isteyen ülkelere karşı ödül ve ceza mekanizması etkisiz ve yetersiz kalmıştır. Tüm bu gelişmeler Batı Balkanlarda, uzun yıllar yönetimde kalan liderlerde otoriterleşme eğilimini artırmıştır. Bu liderlerin siyaseten tasfiye olmaya başlaması AB açısından bölgedeki otoriterleşmeyi bitirici, pozitif bir gelişme olarak görülse de belirsizlikler fazladır.

Batı Balkanlar'daki Avrupalılaştırma süreci ve geriye gidişler dönüştürücü güç kavramı kapsamında incelenmektedir. Çalışmada güncel gelişmeler ve

bölgesel değişim trendleri göz ardı edilmemektedir. Değişimin dönüştürücü güce muhtemel etkisi de incelenerek literatüre katkı sunulmaktadır.

Kavramsal Çerçeve

Avrupa Birliği'nin Dönüştürücü Gücü

AB, 2004 ve 2007 yıllarında "Büyük Patlama" (big bang) adı verilen genişleme sürecini tamamlamıştır. Bu genişleme süreciyle Soğuk Savaş'tan sonra kendisini büyük ölçüde şekillendirmiştir. AB, genişleme politikasına normatif olarak bağlı olduğunu kanıtlamıştır. Ancak gelecekteki genişleme politikası konusunda akılda soru işaretleri bırakmış, her geçen gün aday ülkelerin üyelik koşulları ciddi ölçüde değişmeye hatta zorlaşmaya başlamıştır. AB kendi içindeki uyum ve bütünlüğü sorgulatır hâle gelmiş, yeni üyelerle birlikte hazmetme kapasitesi ve yeteneği sorgulanmaya başlamıştır.

Balkanların AB üyelik serüvenine bakıldığında uzun ve yorucu bir yolculuk olduğu görülmektedir. AB, Balkan ülkelerine 2003 yılında yapılan Selanik Zirvesi'nde bir söz vermiş ve genişleme sürecinin Balkan ülkelerini de içereceğini taahhüt etmiştir. Fakat Büyük Patlama'da üye olan Slovenya, Romanya, Yunanistan, Bulgaristan, Macaristan gibi ülkeleri hariç tuttuğumuzda, 2013 yılında Batı Balkanlar olarak adlandırılan coğrafyadan bir tek Hırvatistan'ın AB'ye üye olabildiğini görmekteyiz.

AB geriye kalan altı Batı Balkan ülkesi konusunda genişleme politikasını bir havuç olarak kullanmaya devam etse de Arnavutluk, Bosna Hersek, Sırbistan, Kosova, Karadağ, Kuzey Makedonya üyeliklerinin önünde iç ve dış sebeplerden dolayı ciddi engeller mevcuttur. Bu sorunlara rağmen AB, üyelik sürecini devam ettirmektedir. Çünkü birçok Avrupalı analist normatif bir taahhüt olan genişleme sürecinin AB'ye ahlaki bir gereklilik yüklediğini savunmaktadır (March ve Olsen, 1998). Avrupa'daki barış ve güvenlik konusunda ortak bir mesuliyet hissedilmektedir. Bu nedenle ancak kıtanın Avrupalılaşması, güvenliği ve uzun dönemli huzuru getirecektir (Higashino, 2004).

Bu temel düşüncelere rağmen genişleme süreci AB içindeki derin ayrılıkları ayyuka çıkarmıştır. Bazı ülkeler genişlemeyi savunurken, bazı ülkeler AB'nin öncelikli olarak kendi içindeki entegrasyonunu tamamlayıp derinleşmesi gerektiğini savunmaktadır (Jachtenfuchs, 2002). Genişleme (widening) ve derinleşme (deepening) tartışmalarına sıkışan AB, Avrupa Komisyonu'na daha fazla sorumluluk yüklemiştir. Çünkü üye devletler aday ülkelerle görüşme, süreci ilerletme ve biçimlendirme aşamalarını büyük ölçüde Avrupa Komisyonu'na bırakmışlardır (Janse, 2019). Neticede

Komisyon'un olumlu ve olumsuz beyanları aday ülkeler için hayati öneme sahip olmaya başlamıştır. Lakin, devlet ve hükümetlerin karar almasına yardımcı olan Komisyon, genişlemedeki tek belirleyici aktör de değildir.

AB'nin dönüştürücü gücü, tüm mekanizmalarıyla birlikte üye ve aday ülkeleri Avrupalılaştırabildiği ölçüde mevcuttur. Dönüştürücü güç, iç ve dış aktörler ile karşılıklı etkileşim içindedir. Bu yüzden Tanja Börzel, Avrupalılaştırma sürecinin tek yönlü olarak incelenmemesi gerektiğini savunur (Börzel, 2010). Çünkü AB'nin dönüştürücü gücü, AB kurumlarından aday ülkeye doğru tek yönlü incelenebileceği gibi Rusya gibi dış aktörlerin müdahalelerine karşı koymakta zorlanabilmektedir.

Dönüştürücülüğün temel ayağını AB'nin koşulluluk politikası oluşturur. Koşulluluk politikası ülkelere dolaylı yoldan bazı kuralları aktarmaktadır. Bu kuralları uygulamak ise yerel aktörlerin elindedir. Bu nedenle kuralları uygulamak istemeyen yerel aktörlerin seçimlerle değişmesi, kuralların uygulanması ve sistemin güçlenmesine yol açabilir. Börzel'e göre reformlar yapılarak iç değişimin sağlanabilmesi için koşulluluk ilkesi gereklidir. AB'nin dönüştürücü gücü koşul koyabileceği komşularıyla ve aday ülkelerle sınırlıdır. Bu yüzden dönüştürücü güç, adayların entegrasyonuna bağlı kalmaktadır. Aday ülke entegre olabildiği müddetçe dönüştürücü güçten bahsedilebilir (Giandomenico, 2015).

AB'nin dönüştürücü etkisi genişleme politikasındaki değişikliklerden oldukça etkilenmektedir. Tarihsel olarak genişleme perspektifindeki değişimleri incelediğimizde, AB'nin ilk yıllarındaki üyeliklerde entegrasyon sürecinin daha hızlı ve rahat ilerlediği görülmektedir. Aday ülkelerdeki geriye gidişler, AB'nin dönüştürücü etkisinin azalmaya başladığı son genişleme dalgalarında görülmüştür. Çünkü üyelik koşulları daha zor hale getirilmiştir. Koşullar ağırlaştıkça aday ülkelerde bıkkınlık ve umutsuzluk baş göstermektedir.

Vachudova, AB'nin dönüştürücü gücü ve bu gücün aday ülkelerdeki etkisi arasındaki ilişkiyi pasif ve aktif kaldıraç kavramlarıyla açıklamaktadır. Pasif kaldıraç, AB üyeliğinin neticesindeki ekonomik ve politik faydalarken, aktif kaldıraç, üyelik öncesi koşullardır. Bunlar; Kopenhag kriterleri ve AB mevzuatıdır (acquis communautaire) (Vachudova, 2005).

Esasında AB'nin dönüştürücü gücü, aday ülkenin şartları yerine getirme kapasitesiyle doğru orantılıdır. Vachudova, AB'nin dönüştürücü gücünü üç mekanizma altında incelemektedir. İlki ödüllendirmedir. Aday ülkeler için ödül ve ceza mekanizması çalışmaktadır. Kapasitesi müsaade edip AB'nin şartlarını yerine getirebilmiş ülkeler ödüllendirilmektedir. Havuç olarak da

nitelendirilebilecek bu ödüller; ekonomik yardım, ticarete kolaylık, vize serbestliği, tam üyelik şeklinde olabilir. Aday ülke ödüllendirildikçe AB'nin çekiciliği artmakta, ülke reform kapasitesini artırarak daha fazla reform yapma isteği göstermektedir. Ülkelerdeki demokratikleşme standartları ödül yoluyla güçlendirilir, bir geriye gidiş yaşandığında da ülkeler ödülün mahrum edilir. İkincisi, güvenilir taahhüttür. Yani aday ülkenin reform yapmakta kararlı olduğunu yerli ve yabancı aktörlere göstermesidir. Üçüncüsü ise, sivil toplumun ve belirli toplum gruplarının güçlendirilmesidir. AB, kendi değerlerine yakın veyahut yaklaşılabileceği grupları güçlendirmektedir. Bu sivil guruplar kontrol-denge mekanizması gibi kullanılır. Bu guruplar hem resmi hem de sivil alanlarda devleti baskı altında tutmakta ve devlete reform yapma çağrısında bulunmaktadır (Vachudova, 2005).

AB'nin; toplumu, devleti ve ekonomiyi dönüştürme süreci uzun ve meşakkatlidir. Bu nedenle bazı uzmanlar AB dönüştürücü gücünün sınırlı olduğundan bahseder. Börzel'in yanı sıra Ann-Kristin Jonasson'da bu görüştedir. Jonasson, koşulluluk politikasının tek başına devletleri dönüştürmeye yetmeyeceğini şu üç madde ile anlatır: Birincisi; aday ülkede AB normlarını benimseme ve reform yapma yönünde bir eğilim olmalıdır (orientation). İkincisi; sadece devlet düzeyinde değil, yerel halk da AB reformlarını sahiplenmelidir (local ownership). Üçüncüsü; aday ülke ve AB arasında diyalogun gelişmesi ve güçlenmesi gerekmektedir (dialogue) (Jonasson, 2013).

Jonasson'un görüşlerine ek olarak Schimmelfennig, koşulluluğun işe yarayabilmesi için AB'nin aday ülkelere net bir üyelik perspektifi vaad etmesi gerektiğini söylemektedir. Üyelik süreci belirsizleşirse şüphe başlar ve reform süreçlerinde geriye gidişler yaşanır. Günümüzde Batı Balkanlar konusunda ilerleme kaydedilememesinin temel nedeni de budur (Schimmelfennig ve Sedelmeier, 2005).

Heather Grabbe, demokratik dönüşüm kavramını AB'nin dönüştürücü gücünü tetkik edebildiği en temel meselesi olarak görür. Fakat ona göre; demokratik dönüşüm iyi bir yönetimi garanti etmez. Örneğin AB; İtalya, Yunanistan, Macaristan gibi ülkelerle demokrasi prensipleriyle ilgili sorunlar yaşamaktadır. AB'nin ülkelerdeki siyasi kültüre ve yönetime etkisi sınırlı kalmaktadır. Çoğu zaman bu yukarıda belirtilen AB üyesi ülkeler, AB kurumlarının kendi demokrasileri hakkında yorum yapmasını hoş karşılamaz (Grabbe, 2014).

Aynı durum Balkanlar için de geçerlidir. Balkanlarda kurumlar ve devlet organları teknik olarak AB müktesebatına uymaya devam etse de siyasi kültür farklı olabilmektedir. AB, toplumlardaki ve yönetimlerdeki siyasi

kültürü dönüştürmekte zayıf ve yüzeysel kalmaktadır. Örneğin, Macaristan hem bir AB üyesi hem de bir Balkan ülkesidir. 1998 ve 2002 yıllarında Fidesz Partisi lideri Victor Orban yönetimindeki Macaristan'da AB reform süreci hızlanmıştır. Ülke, AB'ye üye olduktan sonra Orban yönetiminin güçlenmesiyle ve kurumların parti tarafından tamamen ele geçirilmesiyle birlikte anti demokratik bir süreç başlamıştır (Grabbe, 2014). AB ise ülkedeki bu geriye gidişi engellemekte hâlâ zorlanmaktadır.

Avrupa Birliği'nin Balkanlar'daki Genişleme Politikası

AB'nin Balkanları ciddi bir şekilde ele almasına 1992-1995 Bosna Savaşı neden olmuştur. 1997 yılında Balkan ülkelerini kapsayan Bölgesel Yaklaşım (Regional Approach) politikası ortaya atılmıştır. Bu yaklaşımla birlikte, ekonomik ve siyasi ilişkiler geliştirilip bölge ülkelerinin demokratikleşme sürecine katkı sunulması hedeflenmiştir (Treaty on European Union).

1998'deki Kosova Savaşı ve 1992-1995 yıllarında Avrupa'nın ortasındaki Bosna Savaşı endişeleri artırmıştır, AB'nin başlattığı Bölgesel Yaklaşım'ı sekteye uğratmıştır. Bosna Savaşı'yla birlikte benzeri savaşların yaşanmaması için Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü (NATO) güçleri Sırp hedeflerine 24 Mart 1999'da hava saldırısı düzenlemiştir. Amerika Birleşik Devletleri (ABD) öncülüğündeki bu müdahale konusunda AB'de görüş ayrılıkları olduğu gibi Kosova'nın bağımsızlığı konusunda da görüş ayrılıkları olmuştur (Demirtaş, 2018). Örneğin; Yunanistan, Güney Kıbrıs, Slovakya, Romanya ve İspanya kendi içlerinde azınlık ve özerklik problemleri nedeniyle hâlâ Kosova'nın bağımsızlığını kabul etmemektedir. AB'de alınan kararlarda ortak bir tutumun olmaması dönüştürücü etkisini azaltan önemli bir meseledir.

26 Mayıs 1999'da AB, Balkan ülkelere yönelik olarak İstikrar ve Ortaklık Sürecini (Stabilization and Association Process-SAP) başlatmış, 21-22 Haziran 1999 tarihinde resmi olarak kabul etmiştir (Kavalalı, 2005). İstikrar ve Ortaklık Süreci kapsamına giren reformları başarıyla tamamlayan ülkeler, İstikrar ve Ortaklık Anlaşması'nı (Stabilisation and Association Agreement - SAA) imzalamaya hak kazanmıştır (Şahin, 2013).

Kosova Savaşı'nı NATO'nun yardımıyla kendileri açısından çok fazla zayıf vermeden sonuçlandıran AB, 19-20 Haziran 2000'de Feira Zirvesi'ni düzenlemiştir. Bu zirvede Balkanlar, Avrupa'nın bir parçası olarak tanımlanmış, 2003 yılında yapılan Selanik Zirvesi'nde ise Balkan ülkelerinin AB ile bağları güçlendirilmiştir. Bu zirveyle birlikte AB'nin Balkanlardaki genişleme süreci başlamış, açık ve net üyelik vaad edilmiştir (Babuna, 2014).

2004 yılından sonra ise AB'nin genişleme politikası yavaş yavaş değişmeye

başlamıştır. 2004 ve 2007'deki "büyük patlama" adı verilen genişleme süreci AB'ye bazı dersler vermiştir. AB, üye olan devletlerde dönüştürücü etkisinin azaldığını farketmiştir. Bu nedenle bazı önlemler almıştır. Örneğin; üyelik öncesi koşulları ağırlaştırmaya başlamıştır. Altı Batı Balkan ülkesi bu uygulamayı derinden hissetmekte, en sıkı üyelik sürecini yaşamaktadır.

Bu uygulamanın yanı sıra AB ekonomik krizi, mülteciler gibi uluslararası krizler ve Rusya, Çin gibi dış aktörlerin bölgede oluşan boşlukları doldurmaya başlaması, Batı Balkanlar'da eksen kayması olarak tabir edilebilecek aktör çeşitliliğine ve AB'ye yönelik güvensizliğe neden olmuştur. AB açısından da genişleme mi yoksa derinleşme mi tartışmalarına yol açmıştır. Günümüzde ise genişlemenin ne zaman gerçekleşeceği hâlâ belirsizdir. Fransa, Hollanda, Avusturya gibi ülkeler genişlemeden ziyade öncelikli olarak AB'nin kendi içindeki sorunları çözmesi gerektiğini ve entegrasyon için farklı formüllerin üretilmesi gerektiğini savunmaktadır. 2016'da yapılan bir araştırmada AB vatandaşlarının %39'u genişleme politikasını desteklerken, %49'u ise bu fikre karşıdır. Toplum nezdinde yapılan bu araştırmada, AB üyesi 28 ülkenin 19'u genişlemeye karşı çıkmıştır ("What Do Citizens' Opinions and Perceptions Mean for EU Enlargement?", 2016).

Avrupa Birliği'nin Batı Balkanlar'daki Dönüştürücü Gücünü Etkileyen Temel Meseleler ve Sınırlılık

AB geçmiş genişleme politikalarından birçok ders çıkarmıştır. Üyelik öncesi koyulan şartlar konusunda daha hassas ve ciddi davranmaya başlamıştır. Yeni üyeler eski üyelere nazaran AB hukukuna daha iyi uyum sağlamıştır. Örneğin; Romanya'da üyelik öncesinde hukukun üstünlüğü ve mahkemelerin kapasitelerinin artırılması konusunda yapılan reformlar Hırvatistan'a göre daha hafif geçmiştir. Hırvatistan; komisyonu ve bazı üye devletleri, yargı ve adalette işleyişin olumlu seyir ettiğine ve üyelikten sonra hukukun üstünlüğünün benimsenmeye devam edeceğine ikna etmekte zorlandığı için üyelik süreci uzamıştır. Bunların yanı sıra savaş suçlularını da Lahey'e teslim etmek zorunda kalmıştır (Grabbe, 2014).

Görüldüğü gibi her ülkenin birbirinden farklı sorunları ve birbirinden farklı reform kapasiteleri mevcuttur. Örneğin; Sırbistan ve Karadağ üyelik sürecinde ilerleme kaydederken Kuzey Makedonya ve Arnavutluk dış sebeplerden dolayı ilerleme kaydedememektedir veyahut Kuzey Makedonya'nın ilerleme sağladığı noktalarda Sırbistan geriye gidiş göstermektedir. Sırbistan'ın Kosova meselesi gibi Karadağ'ın hayati bir sorunu yoktur. Diğer taraftan Sırbistan ile Hırvatistan'ı da kıyaslamamak gerekir. Sırbistan Yugoslavya

dağıldıktan sonra Hırvatistan'a nazaran daha meşakkatli bir dönüşüm süreci yaşamıştır. Siyasi desteği de göz önüne aldığımızda Hırvatistan'ın üyeliği çok daha rahat gerçekleşmiştir.

Yugoslavya'nın baş şehri olan Belgrad'da devlet kurumları yeniden inşa edilmiş, kapasiteyi güçlendirmek çok kolay olmamıştır. Bir ülkenin devlet kapasitesinin zayıflığı ve kurumsallaşamaması, demokrasi kusurlarını kolayca ayyuka çıkarmakta, üyelik perspektifinin zayıflamasına sebep olmaktadır ("Global Britain and the Western Balkans", 2018). Macaristan, Bulgaristan, Romanya'nın üyelik süreci ile Sırbistan'ı kıyasladığımızda AB müktesebatına uyum için 2001 yılından bu yana Sırbistan'ın daha fazla gayret gösterdiğini görürüz. Her bir ülkenin çabası ve her bir genişleme süreci bir diğerinden farklıdır (Búrca ve Scott, 2000).

Temel olarak baktığımızda AB'nin bölgeye yönelik yaptığı üyelik sürecini kolaylaştırıcı uygulamalar; ticari kolaylıklar, ortaklık anlaşmaları, insani yardımlar, istikrar paktları, Berlin Süreci inisiyatifi vb. Balkanlardaki entegrasyon sürecini hızlandırmaktadır. Bu kolaylaştırıcı uygulamaların en önemlisi Balkan ülkelerinin üyelik ve Avrupalılaştırma sürecini destekleyen CARDS (Community Assistance for Reconstruction, Democratization and Stabilization)'dır. Yugoslavya'dan ayrılan bu ülkelere CARDS aracılığıyla ayrılan bütçe ile ekonomik ve sosyal kalkınmalarına ve demokratik dönüşümlerine katkı sunulmuştur (Kavalalı, 2005).

Bölge ülkelerini dönüştürmek için yapılan hamleler "büyük patlama" genişlemesinin hazmedilememesi nedeniyle sekteye uğramaya başlamıştır. AB Balkanların entegrasyonunda diğer genişleme süreçlerine nazaran daha fazla zorlanmaktadır. Bölge ülkelerinde artan umutsuzluk nedeniyle üyelik süreci taze tutulmaya çalışılmıştır. 2014 yılındaki Berlin Süreci bunun en önemli örneğidir. Bu inisiyatifin kapsamı oldukça geniştir (Marciacq, 2017). Sivil toplumdan liderler düzeyine, her yıl bir başka şehirde düzenli toplantılar yapılarak ekonomik, sosyal, kültürel iş birliklerinin artırılması hedeflenmektedir.

AB'nin dönüştürücü gücünü etkileyen bir diğer mesele güvensizliktir. AB'nin genişleme sürecindeki tutum değişikliklerini her yıl yayınlanan ilerleme raporlarında gözlemlemek mümkündür. Örneğin; 2015 yılında yayınlanan ilerleme raporlarında Balkan ülkelerinin üyelik süreci konusunda karamsar bir vizyon çizilmiş, AB için öncelikli konu olmadığı belirtilmiştir (Stojic, 2016). 2019'da yayınlanan ilerleme raporunda ise daha ihtiyatlı cümleler kurulmuştur. Hatta özellikle Arnavutluk ve Kuzey Makedonya'nın

üyelik müzakereleri için yeşil ışık yakılmıştır. Komisyon'un kendisini buna mecbur hissettiğini de düşünmek gerekir. Çünkü Kuzey Makedonya ve Arnavutluk'un üyelik müzakerelerine başlamamasının temel nedeni Fransa ve Hollanda'nın süreci veto etmesidir. Bu gelişmeler bölge ülkelerinde olumsuz karşılanır.

AB genişleme sürecinde dönüştürücü gücü aracılığıyla öncelikli olarak otoriter rejimlerle yönetilen ülkelerde liberal rejimlere geçmeyi hedeflemektedir. Fakat yayınlanan son raporlarda Batı Balkanlarda liberal demokrasinin güçlenmediği, aksine birçok bakımdan gerilediği görülmektedir. Örneğin; devlet aygıtları iktidar partisi lehine işler yapmakta, kadrolar şahsi menfaatlere göre oluşturulmakta, yetersiz yönetim sebebiyle organize suçlara alan açılmaktadır ("Global Britain and the Western Balkans", 2018).

Koşulluluk politikasının tutarsız kullanılması da bir diğer dönüştürücü gücü azaltıcı etmendir. 2013 Hırvatistan üyeliğinde uygulanan süreç ile Sırbistan ve Karadağ'ın üyelik süreci birbirinden farklıdır.

2017 yılında bir strateji belgesi yayınlayan AB, Batı Balkanlara yönelik vizyon değişikliğini net olarak ortaya koymuştur. AB yeni strateji belgesiyle sorumluluğu paylaşmış ve Balkan ülkelerinin sorunlarını kendi aralarında çözmeleri gerektiğine vurgu yapmıştır. AB son yıllarda ülkeler arasındaki iletişimi kuvvetlendirmek, entegrasyonu artırmak ve mümkün olduğunca bu ülkeleri dönüştürebilmek niyetindedir. Bunu yapmak için de eskisi gibi tüm sorumluluğu sadece kendisi üstlenmemekte, ülkeleri de sorumluluk paylaşımına davet etmektedir. Çünkü AB'nin Balkanlardaki dönüştürücü gücü; güvensizliğin ve umutsuzluğun artmasıyla zarar gören demokrasi anlayışı ve sınırlı devlet kapasitesi ile azalmaktadır (Börzel, 2010).

Devletlerin ortak sorunları da AB'nin dönüştürücü etkisi önündeki en önemli engellerdendir. Bunların başında milliyetçilik problemi yatmaktadır. Milliyetçilik problemi hem bölge siyasetini hem de dış ilişkileri etkilemektedir. Örneğin; Sırbistan, Yunanistan ve Kuzey Makedonya'da yaşayan Arnavutlar, Sırpların ve Boşnakların bölgedeki dağılımı dış ilişkileri direkt etkilerken, ülkelerdeki farklı azınlık gruplar vatandaşlık bilincini ve seçimlere katılım oranını da etkilemektedir (Bieber, 2015).

Sınır sorunları, devletler arasındaki entegrasyonu engelleyen bir diğer meseledir. Yugoslavya dağıldıktan sonra yaşanan savaşlar, devletler arasındaki toprak sorunlarını bitirmeye yetmemiştir. Kosova ve Sırbistan

arasındaki tanınma krizi şu an hem Kosova'nın hem de Sırbistan'ın AB'ye üye olması önündeki engeldir. Sırbistan Kosova sınırlarını bir devlet olarak tanımayacağını her defasında yinelemektedir. Başlarda Kosova'yı tanıması yönünde Sırbistan'a baskı uygulayan AB, son yıllarda bu konudaki söylemlerini yumuşatmıştır. Çünkü, Sırbistan'a uygulanan bu koşulluluk, ülkeyi AB'den git gide uzaklaştırmaktadır (Ker-Lindsay ve Economides, 2015). Hatta bölgedeki AB aleyhine en sert çıkışları Sırbistan Cumhurbaşkanı Vucic yapmaktadır. Vucic'in Çin ile dostluğu ve AB'yi bir "peri masalı" olarak yaftalaması Avrupa'nın dönüştürücü etkisinin giderek azalmaya başladığına işarettir.

AB'ye sirayet eden küresel ekonomik kriz, doğal olarak bölge ülkelerini de etkilemiştir. Bu ülkeler ekonomik olarak büyük oranda AB'ye bağlıdır. İşsizlik oranlarının ve ekonomik sorunların her geçen gün büyümesi toplumların endişelerini artırmaktadır. AB, Balkanların sosyalizmden serbest piyasa ekonomisine geçişini hızlandırmıştır fakat bu değişimin kurumsallaşması hâlâ sağlanamamıştır (Dabrowski ve Myachenkova, 2018).

Batı Balkanlarda yargı ve hukuk konusu AB'yi yoran bir diğer meseledir. AB genişleme raporlarında çokça eleştirilir. AB'nin en temel koşullarından biri yargı bağımsızlığı olmasına rağmen siyaset yargıyı direkt olarak etkilemektedir. Politik elit, yargıyı kendi keyfi kararları doğrultusunda yönlendirmeye başladığında, AB standartlarından ve dönüştürücülüğünden bahsetmek oldukça zordur. AB yargı bağımsızlığı koşulunu koymuştur fakat bunun uygulayıcısı yerel aktörlerdir (Joireman, 2015). Ödül ve ceza mekanizması bağlamında yerel aktörler, yargı reformlarına devam etmektedir. Fakat karşılıklı bir güvensizlik ve umutsuzluk bu süreci zora sokmaktadır.

Kamusal alandaki sorunlar aşılması gereken bir diğer meseledir. Balkan ülkelerinde devlet inşa süreci henüz tamamlanmamıştır. Reformlar zayıf kapasiteli devlet aygıtları aracılığı ile yapılmaktadır. Yetersiz yönetim, devlet organlarının siyasi elitlerce gasp edilmesi ve organize suçlar, AB'nin mücadele ettiği alanlardır. 2012 ve 2020 yılları arasında yayınlanan ilerleme raporlarında bu meselelere ayrıntılı yer verilir. Bu sorun, AB'nin istediği dönüşüm sürecini sekteye uğratmaktadır (Börzel, 2010).

Balkanlarda Değişen Siyaset Avrupa Birliği'nin Dönüştürücü Gücünü Nasıl Etkiler?

AB'nin normatif gücü yani ortaya koyduğu değerler ve prensipler kendi sınırlarını aşmaktadır. Dönüştürücü gücü ise kendi kıtası ile sınırlı

kalmaktadır. AB, Kopenhag kriterleri doğrultusunda üye olmak isteyen ülkelerin tam üyelik koşullarını yerine getirmelerini istemektedir. AB reform sürecinde pozitif ilerleme kaydeden ülkelerde vize serbestliği, ulaşım ve altyapı gibi maliyetli alanlarda destek paketleri, eğitim ve kültür gibi sivil toplum ve çeşitli sektörlerde refah artırıcı işler yaparak ülkeleri üyelik sürecine ısındırır ve dönüştürücü etkisini artırır. Tabii bu etkileşim tek taraflı değildir. Üye olmak isteyen ülkenin de bu dönüşüme rıza göstermesi gerekir.

Balkan ülkeleri yukarıda da bahsedildiği gibi birçok mesele ile aynı anda mücadele etmektedir. Ekonomik, sosyal, siyasi ve kültürel sorunlar AB'nin dönüştürücülüğünü olumsuz yönde etkilemektedir. Devlet mekanizması henüz kurumsallaşamadığı için insanların devlet kurumlarıyla bağı zayıftır.

Lider siyaseti de bu coğrafyada oldukça önemlidir. Liderlerin AB ile uyumu reform sürecini hızlandırırken, liderlerin otoriter ve uyumsuz olması AB'nin dönüştürücü etkisini direkt sekteye uğratan bir durumdur. Son yıllarda AB ve Balkanlar arasındaki uyumsuzluğun temel sebebi bölgedeki siyasettir. Bu nedenle bu bölümde, bölgede değişen hükümetler bazında bir inceleme yapılacaktır. Çünkü AB, değişen hükümetlerle birlikte bölgede Avrupalılaşıma lehine yeniden ivme kazanabileceğini düşünebilir. Elbette ki AB'den kaynaklı sorunlar da vardır. Sorumluluğu tek tarafa yüklemek doğru değildir, fakat değişimin yarattığı muhtemel ivme incelenecektir.

Yugoslavya dağıldıktan sonra Balkanlar 1990'larda önce bir geçiş dönemi sonra ise 2000'lerde demokratikleşme dönemi yaşamıştır. Bu ülkeler için AB, en öncelikli dış politika perspektifi olmuştur. Uzun yıllar Balkanlarda yönetimde olan liderler olmuştur. Bu liderler AB tarafından da desteklenmiştir (Radaelli, 2004). Çünkü yönetime geldikleri ilk yıllar reform sürecine katkı sunmuş, fakat AB tarafında ortaya çıkan genişleme sürecindeki belirsizlikle birlikte "geriye Avrupalılaşıma" süreci başlamıştır. Radaelli'ye göre; gerekli koşullar yerine getirilmediği takdirde Avrupalılaşıma sürecinde gerileme başlamaktadır. Bu durumu "geriye Avrupalılaşıma" terimi ile anlatır (Radaelli ve Salter, 2019). Batı Balkan ülkelerindeki gerileme trendine bu perspektiften bakmak gerekmektedir. Sıkı koşulluluk politikası, reform yorgunluğunu beraberinde getirmekte ve AB içindeki sıkıntılar Batı Balkan ülkelerini olumsuz etkilemektedir.

AB'nin uzun yıllar desteklediği liderler Avrupa'nın normlarına ve değerlerine aykırı hareket ettikçe alternatif yönetim arayışları başlamıştır. Bu yüzden son yıllarda AB, dönüştürücü etkisini canlandırabilmek için

yönetimsel değişiklikleri desteklemiştir. Bunun en önemli örnekleri Karadağ, Kuzey Makedonya ve Kosova'da gerçekleşmiştir.

İlk değişim Kuzey Makedonya'da gerçekleşmiştir. Nikola Gruevski 2006 ve 2016 yılları arasında Başbakanlık yürütmüş bir isimdir. Öncesinde devlet için çeşitli görevlerde bulunarak halkın ilgisini toplamıştır. Örneğin; Maliye Bakanlığı yaptığı dönemlerde vergi kaçakçılığı gibi sorunlarda reformist adımlar atmıştır. 2006 yılında Başbakan olduğunda NATO ve AB yolunda olumlu ve hızlı adımlar atmıştır. O dönemde Kuzey Makedonya'nın Avrupalılaşmaya başladığı yönünde bir hava esmiştir. 2013 yılına kadar AB İlerleme Raporları'nda Kuzey Makedonya'nın komşuluk ilişkilerinde genellikle yapıcı bir rol üstlendiği söylenmiştir ("Kuzey Makedonya Raporu", 2019).

Ülkedeki AB standartlarında geriye gidiş yavaş yavaş kendini göstermeye başlamıştır. Dönemin Başbakanı Gruevski AB standartlarından kopmaya, milliyetçi duyguları ön plana çıkarmaya, ülkedeki azınlıkları ve kurucu unsurları rahatsız etmeye başlamıştır. Örneğin; 2014 yılında yaptırdığı "Üsküp 2014 Projesi" bunun en güzel örneğidir. Bu projeye şehrin silueti değişmiş, antik bir Makedon kimliği inşa edilmeye çalışılmıştır. Harcanan miktar belli olmadığı gibi halk tarafından da memnuniyetle karşılanmamıştır (Reef, 2017).

Gruevski'nin milliyetçi adımları, AB ilerleme raporlarında yıllarca övülen bölge ülkeleriyle ilişkilerini bozmaya başlamıştır. Bulgaristan, Sırbistan ve Yunanistan ile ilişkiler gerilmiş, Yunanistan ile çeyrek asırdır süren "isim sorunu" konusunda yapıcı bir tavır inşa edilememiştir. İki ülke arasındaki bu sorun Kuzey Makedonya'nın AB entegrasyonu yolunda duraklamasına neden olmuştur. Kuzey Makedonya 9 Nisan 2001'de SAA'yı imzalayan ilk Batı Balkan ülkesi olmasına rağmen Avrupa yolunda ilerleme kaydetmekte zorlanmaktadır (Kmezic, 2015).

2015 yılı itibarıyla ülke ses kayıtları skandalları ile sarsılmıştır. Dönemin muhalefeti Makedonya Sosyal Demokratlar Birliği (SDSM) Başkanı Zoran Zaev ve ekibi tarafından yayınlanan ses kayıtları hükümeti çatırdatmıştır. Ses kayıtları cinayetlerden, kamu kaynaklarının kullanımından, liyakatsizliğe birçok usulsüz meseleyi gözler önüne sermiştir. 12 Nisan 2016'da ses kayıtlarında yer alan 56 ismin yargılanmasının reddedilmesi ve dönemin Cumhurbaşkanı tarafından af ilan edilmesiyle birlikte "renkli devrim" olarak adlandırılan sokak protestoları başlamıştır. Bu protestolar bölgede örnek teşkil etmiş, gençlerin bir aradalığı ve politik istekleri Kuzey Makedonya'da siyasi dönüşümün yolunu açmıştır. 2016 yılında yayınlanan AB İlerleme

raporunda Kuzey Makedonya'nın demokratik olarak geriye gittiği net bir şekilde belirtilmiştir. Hatta Batı Balkan ülkeleri içinde en fazla eleştirilen ülke olmuştur ("EU Strategy and Reports", 2016).

11 Aralık 2016'da genel seçimler yapılmıştır. Yapılan seçimlerde Gruevski'nin partisi VMRO-DPMNE %39 oy alarak seçimi birinci sırada tamamlarken, rakibi Zaev'in partisi SDSM %37 ile seçimi ikinci sırada bitirmiştir. Fakat VMRO-DPMNE hükümeti kuramamış, böylece 11 yıllık Gruevski hükümeti muhalefet ile yer değiştirmiştir (Macedonia election: Conservatives win fragile parliamentary majority, 2016).

Yeni yönetim, AB'nin desteklediği ve umutlandığı bir değişiklik olmuştur. Zaev ile birlikte Gruevski'nin bıraktığı bölgesel sorunlar tamir edilmeye başlanmış, Yunanistan ile isim sorunu çözülerek AB yolunda ilerlemenin adımları atılmıştır ("Macedonia says 'big step' made in name row with Greece", 2017). Yunanistan ile ilişkiler normaleştikçe üyelik sürecinde daha hızlı ilerleyeceğinin sözünü alan Kuzey Makedonya'nın beklentileri hâlâ karşılanmamıştır. İsim sorununu çözen ve ismini "Kuzey Makedonya" olarak değiştiren ülke, Fransa, Hollanda ve Bulgaristan'ın vetoları nedeniyle AB üyelik müzakerelerine hâlâ başlayamamıştır. Bu gelişmeler toplumsal desteği de azaltmaktadır.

İkinci olarak Karadağ siyasetinden bahsetmek gerekmektedir. Cumhurbaşkanı Milo Đukanović, 1991'den beri Karadağ siyasetinde aktif olarak var olmuştur. Yugoslavya'nın dağılmasıyla birlikte Đukanović, Avrupa ile bütünleşme yolunda önemli adımlar atmıştır. Karadağ'ı Avrupa İlerleme Raporları'nda "frontrunner" yani öncü ve bölgede örnek alınacak ülke hâline getirmiştir. Karadağ; 2008 Aralık'ta AB üyelik başvurusunda bulunmuş, Mayıs 2010'da SAA yürürlüğe girmiş, Aralık 2010'da aday ülke statüsü kazanmıştır. Haziran 2012'de AB üyelik müzakereleri başlatılmıştır. Aralık 2017'de üyelik müzakerelerinden beş yıl sonra, 35 faslın 30'unu hızlı bir şekilde açabilmiştir ("EU advances membership talks for Montenegro-Serbia", 2017). Fakat Đukanović; yolsuzluk, rüşvet, kayırmacılık gibi meselelerde halktan eleştiri almaya başlamıştır. Ülkede yasal ve politik konularda ilerleme sağlanamamış ve yolsuzlukla mücadelede hükümet oldukça isteksiz kalmıştır. Kamu mal ve varlıklarının dağıtımı konusundaki suistimallerde yasal takibin yapılması, medya özgürlüğü, seçimlerde şeffaflık gibi konularda ilerleme görülmemiştir (Koktsidis, 2014).

2016'da Đukanović, partisi DPS (Karadağ Sosyalist Demokrat Partisi)'den

ayrılmıştır. Kısa bir aradan sonra 2018 yılında Cumhurbaşkanı olsada siyasetteki güveni tazelemekte oldukça zorlanmaktadır. Ağustos 2020’de Karadağ’da yapılan genel seçimlerde Đukanović’in etkisinin hâlâ sürdüğü DPS hükümeti yerini üç partili muhalefet koalisyonuna bırakmıştır. Koalisyondaki partilerin üçü de birbirinden farklı ideolojilere sahiptir. Bu değişiklik AB’yi çok tatmin etmese de hükümetin en küçük ortağı ve AB yanlısı olan Dritan Abazovic’e ilgi ve alaka oldukça yüksektir. Bu nedenle üç siyasi parti lideri özellikle AB ile güven tazeleyebilmek ve şüpheleri giderebilmek için “ortak bir dış politika belgesi” imzalanmıştır. Bu belgede, Karadağ’ın öncelikli dış politikasının AB ve NATO ile uyum olduğunun altı çizilmiştir (“Montenegro approves new coalition”, 2020).

Üçüncü olarak Kosova’dan bahsetmek gerekir. Kosova iç siyaseti son yıllarda Balkan gündemini oldukça meşgul etmektedir. Eski Cumhurbaşkanı Hashim Thaci, 2008 yılında Başbakan olmuş, 2016 yılında da Cumhurbaşkanı olmuştur. 12 yıl boyunca ülkedeki kilit politikacılardan biri hâline gelmiştir (Boyes ve Jagger, 2018).

Kosova devlet olma sürecini henüz tamamlamamış bir ülkedir. 2004 yılı itibarıyla Batı’nın desteğiyle devlet kurumları inşa edilmeye başlamış, ülke ancak 2008 yılında bağımsız olabilmıştır (Joireman, 2015). Şu an dünyada 117 ülke tarafından tanınmaktadır. Kurulduğundan beri Kosova’nın kendi kurumlarını, iç hukuk reformlarını AB ile uyumlu hale getirme çabası önemlidir. Kosova’da yasal konularda AB’nin öncülük ettiği süreç hâlâ devam etmektedir. Yasal gelişmelerde AB’nin rolü yadsınamaz fakat sıra yasaların uygulanmasına geldiğinde AB yerel mahkemelere ya da belediye görevlilerine hemen etki edememektedir. Siyasi olarak da politik elitin yasaları benimsemesi gereklidir. Bunlar olmadığında her yasa ve bağlı kurumlar zayıf doğmuş demektir. Buna sosyoloji literatüründe “kurumsal izomorfizm” denmektedir (Joireman, 2015). Örneğin; 2016 ve 2018 yıllarında yayınlanan AB’nin ilerleme raporlarında yolsuzluk ve organize suçlarla mücadelede zayıflıklardan, kamusal alanların politize olmasından duyulan rahatsızlıklardan bahsedilir. 2013 yılında Sırbistan ve Kosova arasında imzalanan Brüksel anlaşmasına göre Kosova’nın üzerine düşen sorumlulukları yerine getirmediğinden bahsedilir. Sırp Belediyeler Birliği’nin kurulması konusunda ilerlemelerin kaydedilmesi beklenmektedir (Pustina, 2020).

Diğer taraftan Thaci, bölgedeki diğer uzun süre iktidarda kalan liderlerde olduğu gibi AB ile uyumu kaybetmeye başlamıştır. Öyle ki Freedom House’un demokrasi konusunda yayınladığı rapora göre; 2008 yılında yeni

bağımsızlığını kazanan ve Thaci'nin ilk yılı olan Kosova'da demokrasi notu yüksek iken, 2016 yılında aynı Thaci'nin yönetiminde olduğu aynı Kosova'da demokrasi notu en kötü puanını almıştır (Schenkkan, 2016). Ayrıca 2015 yılında yayınlanan AB ilerleme raporunda Kosova, herhangi bir alanda iyi bir ilerleme kat etmemiştir. AB, Kosova'da hukuk kurallarını merkeze yerleştirmekte oldukça zorlanmaktadır. Hukukun üstünlüğü benimsendiği takdirde ülkede normalleşmenin yaşanacağı düşünülmektedir ("Belgrad Security Forum", 2017).

Otoriterleşme ve yolsuzluk gibi sorunlar arttıkça Lahey'deki baskı da artmaya başlamıştır. Kosova Savaş Suçları Özel Mahkemesi adı verilen bu mahkeme 2015 yılında kurulmuş ve Thaci tarafından da desteklenmiştir. Thaci'nin sorunları büyüdükçe Kendin Karar Ver Hareketi (Vetëvendosje, VV) oylarını artırmaya başlamıştır. 6 Ekim 2019 tarihinde yapılan seçimlerde birinci sıraya yerleşen VV, ülkedeki liberal parti LDK ile hükümeti kurmuştur. Fakat yaşanan siyasi anlaşmazlıklar nedeniyle hükümet ancak 50 gün sürebilmiştir. Bu sırada, 5 Kasım 2020 yılında Thaci, Lahey'de Kosova Savaşı'nda işlenen savaş suçları nedeniyle yargılanmak için istifa etmek zorunda kalmıştır (Birnbaum, 2020).

Ülkede 14 Şubat 2021'de erken seçimler yapılmış, VV'nin oyları iki kat artmıştır. VV lideri Albin Kurti aslında AB tarafından şüpheliye yaklaşılan bir isimdir. Kendisi aslında Batı düzenine çok sıcak yaklaşmayan ve Batı'nın Sırp'ları Arnavutlardan çok desteklediğini her defasında dile getirilen bir isimdir. Fakat kendisi akılcı bir tercih yaparak, liberal parti olan LDK'dan yıldız bir ismi VV saflarına katmıştır. Vjosa Osmani son yıllarda popüleritesi artan, yabancı dili kuvvetli, Avrupa ile entegrasyonu oldukça fazla savunan ve diplomasi yeteneği güçlü bir isimdir. Böylece Kurti kendi ideolojisi ve AB değerleri arasında bir denge kurmuş, kendisine yönelik şüpheleri yıkmaya çalışmaktadır. Böylece AB Kosova'da, Avrupa değer ve normları yolunda yeni bir sayfanın açılacağını beklemektedir ("Kosovo MPs elect lawyer Vjosa Osmani as president", 2021).

Sonuç

AB'nin Doğu ve Orta Avrupa genişleme sürecinde farklar olduğu gibi, AB'ye olan ilgide ve çekiciliğinde de farklar mevcuttur. AB ilk genişleme sürecinde, Kopenhag'da belirlediği norm ve değerleriyle birlikte devletlere nüfuz ederek dönüştürücü etki yaratmakta ve Avrupalılaştırabilmektedir. Bu dönüşüm, sadece devlet düzeyinde kalmamakta, sosyal, kültürel alanlara

da nüfuz etmeyi hedeflemektedir. AB'nin Batı Balkanlara açılımının ilk dönemlerinde AB yolunda ilerlemek Batı Balkan ülkeleri için bir amaçtı. Son yıllarda ise hem Balkanlarda hem de AB içinde siyasi elitlerin reform sürecini samimi ilerletmediği görülmektedir. Bunun sebebi genişleme politikası konusundaki belirsizliklerdir. Bu nedenle bölge ülkeleri için AB üyeliği bir amaç değil, ne zaman biteceği belirsiz bir süreç haline gelmiştir.

Kuzey Makedonya'da Nikola Gruevski, 2006-2016 yılları arasında görev yapmıştır. Yenilgiye uğradıktan sonra da hakkında çıkan suçlamalar nedeniyle Macaristan'a iltica etmiştir. Karadağ'da Milo Đukanović 1991-2016 yıllarında Başbakanlık görevini yürütmüştür. Kısa bir aradan sonra 2018 yılında Cumhurbaşkanlığı göreviyle siyaset hayatına devam etmektedir. Fakat partisi DPS'nin iktidar değil muhalefet olması Đukanović'i sınırlandırmaktadır. Kosova'da Hashim Thaci ise 2008-2020 yıllarında Başbakanlık ve Cumhurbaşkanlık görevlerini üstlenmiş önemli bir siyasetçidir. Lahey'de yargılanması ve partisi PDK'nın VV karşısında aldığı yenilgiden sonra kendisini uzun yıllar toparlayamayacak olması görmezden gelinmemelidir. Bu isimler iktidara geldikleri ilk yıllar AB müktesebatının çizdiği yolda konjonktüre de uygun olarak reform sürecini gerçekleştirmişlerdir. AB'de Batı Balkan ülkelerinin entegrasyonu ve dönüşümü için bu isimlerle birlikte ortak hareket etmiş ve uzun yıllar statükoyu desteklemiştir.

AB'de genişleme yorgunluğu Büyük Patlama (Big Bang)'dan sonra artmıştır. 2004 ve 2007 yılında toplu olarak üyeliğe kabul edilen ülkeler AB tarafından hazmedilememiştir. Bu tarihten sonra 2013 yılında, Yugoslavya'dan ayrılan ülkeler ve Arnavutluk'u içeren Batı Balkanlardan sadece Hırvatistan AB'ye üye olabilmıştır. AB içerisinde bir taraftan genişleme yorgunluğu (enlargement fatigue) artarken, diğer taraftan genişleme (widening) ve derinleşme (deepening) tartışmaları AB'yi kutuplara ayırmıştır. Fransa, Avusturya ve Hollanda gibi ülkeler AB'nin kendi içerisinde bir derinleşme ve yapıyı gözden geçirme süreci yaşaması gerektiğini düşünürken, Kuzey ülkeleri genişlemenin AB'nin doğasında olması gerektiğini savunmaktadır.

AB kendi içindeki problemlerden dolayı, üyelik koşullarını zorlaştırmış, üyelik vaatlerini bilinmeyen bir tarihe ertelemiştir. Bu durum bölge ülkelerinde umutsuzluğa, reform yapmakta bıkkınlığa ve Avrupalılaşmada geriye gidişe yol açmıştır. AB'nin ödül ve ceza mekanizması yetersiz kaldıkça dönüştürücü etkisi azalmış, bölgede uzun süreli yönetimlerle birlikte anti-demokratik uygulamalar artmaya başlamıştır. Avrupalılaşma üzerine çalışmalar yürüten akademisyenlerin önemli bir bölümü AB'nin dönüştürücü etkisini ödül ve

ceza mekanizması üzerinden değerlendirmektedir. AB, bölge ülkelerini ödüllere mahrum bıraktıkça ve üyelik sürecini erteledikçe, bölgede reform yorgunlukları ve üyelik isteksizlikleri baş göstermeye başlamaktadır.

Yönetim değişiklikleri AB'yi biraz olsun umutlandırırsa da tek başına yeterli değildir. Yeni hükümetlerin AB sürecini ne kadar benimseyecekleri belirsizdir. Örneğin; Kosova'daki Albin Kurti hükümeti Sırbistan ile yürütülen diyalog sürecine AB'nin istediği ılımlı bir yerden yaklaşmamaktadır. Diğer yönetimlerin aksine, teknik kazanımlardan ziyade temel meselenin Sırbistan'ın Kosova'nın bağımsızlığını kabul etmesi olduğunu açıkça belirterek, müzakerelerin diğer türlü ilerlemeyeceğini söylemektedir.

Ayrıca sorumlu tek başına üye olmak isteyen devletler de değildir. AB'nin net ve açık bir genişleme politikasına ihtiyacı vardır. Gerekli koşullar ve sözler yerine getirilmezse ve karşılıklı olarak güven tazelenmezse bölgede geriye gidiş devam edecektir. Çok kutuplu dünya sisteminde alternatiflerin çoğaldığı göz önünde bulundurulmalıdır. AB'nin eski cazibesine kavuşmasının uzun süre alacağı düşünülebilir.

Sonuç olarak 2000'lerde AB, Orta ve Doğu Avrupa'da tam üyeliğe hazırlanan ülkeler için kapsamlı bir dönüşüm sağlamaya çalışmış, sorunları tamamen ortadan kaldırmadan, bu ülkelerin üyeliklerini hazmetmeye çabalamıştır. Bu genişlemeden çıkardığı dersler ve yeni üyelikleri hazmedememe sorunu sonraki süreçleri etkilemiştir. Genişlemedeki en katı değişiklik Batı Balkan ülkelerine denk gelmiştir. Son yıllarda iletişim kanallarının zayıfladığı ve yumuşak gücünü kaybetmeye başladığı görülür. Entegrasyonun bir garantisinin olmadığı kabul edilebilir.

Kaynakça

Babuna, Aydın, (2014). European integration, Bosnia-Herzegovina and stability in the Western Balkans: A new strategy. *Perceptions*, cilt 19, sayı 2.

Bieber, Florian, (2015). The Serbia-Kosovo agreements: An EU Success story?. *Review of Central and East European Law*, cilt 40, sayı 3-4.

Birnbaum, Michael, (2020). Kosovo president Hashim Thaci resigns to face war crimes charges in The Hague. (Erişim Tarihi: 07.06.2021, https://www.washingtonpost.com/world/europe/kosovo-president-thaci-resigns-war-crimes-hague/2020/11/05/c7054fe0-1f65-11eb-ad53-4c1fda49907d_story.html).

Boyes, Roger, Jagger, Suzy, (2018). *New state, modern statesman: Hashim Thaci, A biography*. Biteback Yayınları, Londra,

Börzel, Tanja, (2010). European governance: Negotiation and competition in the Shadow of Hierarchy. *Journal of Common Market Studies*, cilt 48, sayı 2.

Börzel, A.Tanja, (2010). The transformative power of Europe reloaded the limits of External Europeanization. (Erişim Tarihi: 27.05.2021, http://userpage.fu-berlin.de/kfgeu/kfgwp/wpseries/WorkingPaperKFG_11.pdf.)

Börzel, Tanja A. (2010). The transformative power of Europe reloaded the limits of External Europeanization. (Erişim Tarihi: 27.05.2021, http://userpage.fu-berlin.de/kfgeu/kfgwp/wpseries/WorkingPaperKFG_11.pdf)

Börzel, Tanja A., (2010). The transformative power of Europe reloaded the limits of external europeanization. (Erişim Tarihi: 27.05.2021, http://userpage.fu-berlin.de/kfgeu/kfgwp/wpseries/WorkingPaperKFG_11.pdf).

BSF 2017: Building a common future in the age of uncertainty. (Erişim Tarihi: 07.07.2021, <https://www.belgradeforum.org/bsf-2017/>).

Dabrowski, Marek, Myachenkova, Yana, (2018). The Western Balkans: Weak performance since the crisis. *Acta Oeconomica*, cilt 68, sayı 2.

De Burca G, Scott J, (2000). *Constitutional change in the EU: From uniformity to Flexibility?*. Oxford: Hart Publishing.

Demirtaş, Birgül, (2018). AB'nin dönüştürücü gücü ve Batı Balkanlar'da demokratikleşme süreci: Başarılanlar ve başarısız olanlar. (Erişim Tarihi: 15.05.2021, <http://ataum.ankara.edu.tr/wp-content/uploads/sites/209/2018/12/Demirtas-30.-Yil-Armagani.pdf>.)

Dimitrova, Antoaneta, (2016). Soft, normative or transformative power: What do the EU's communications with eastern partners reveal about its influence?. (Erişim Tarihi: 02.05.2021, <https://ec.europa.eu/research/participants/documents/downloadPublic?documentIds=080166e5b53b9d8f&appId=PPGMS>).

EU Strategy and Reports. (Erişim Tarihi: 05.06.2021, https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/countries/package_en).

EU advances membership talks for Montenegro-Serbia (2017). (Erişim Tarihi: 12 Aralık 2017, <https://www.euractiv.com/section/enlargement/news/eu-advances-membership-talks-for-serbia-montenegro/>).

Giandomenico, Jessica, (2015). *Transformative power challenged EU membership conditionality in the Western Balkans revisited*. Uppsala Universitesi Yayınları, İsveç.

Global Britain and the Western Balkans. *House of commons foreign affairs committee* (2018). (Erişim Tarihi: 01.06.2021, <https://publications.parliament.uk/pa/cm201719/cmselect/cmfaaff/1013/1013.pdf>).

Global Britain and the Western Balkans", House of Commons Foreign Affairs Committee. Erişim Tarihi: 01.01.2019, <https://publications.parliament>.

uk/pa/cm201719/cmselect/cmfaif/1013/1013.pdf).

Grabbe, Heather, (2014). Six lessons of enlargement ten years on: The EU's Transformative power in retrospect and prospect. *Journal of Common Market Studies*, cilt 52, sayı 1.

Grabbe, Heather, (2014). Six lessons of enlargement ten years on: The EU's transformative power in retrospect and prospect. *Journal of Common Market Studies*, cilt.52.

Higashino, Atsuko, (2004). For the sake of 'peace and security'?: The role of security in the European union enlargement eastwards. *Cooperation and Conflict*, cilt 39, sayı 4.

Jachtenfuchs, Markus. (2002). Deepening and widening integration theory. *Journal of European Public Policy*, cilt 9, sayı 4.

Janse, Ronald, (2019). Is the European Commission a credible guardian of the values? A revisionist account of the Copenhagen political criteria during the Big Bang enlargement International. *Journal of Constitutional Law*, cilt 17, sayı 1.

Jonasson, Ann-Kristin, (2013). *The EU's democracy promotion and the mediterranean neighbours: Orientation, ownership and dialogue in Jordan and Turkey*. Londra: Routledge Yayınları.

Joireman, Sandra F., (2015). External conditionalities and institutional change: Constructing constituencies for the rule of law in Kosovo. *East European Politics and Societies and Cultures*, cilt 20, sayı 10.

Kavalalı, Murat, (2005). *AB'nin genişleme süreci: AB'nin Merkez Doğu Avrupa ve Batı Balkan ülkeleri ile ilişkileri*. Ankara: Devlet Planlama Teşkilatı Yayınları.

Ker-Lindsay, James, (2015). Economides, spyros, "Pre-Accession Europeanization': The case of Serbia and Kosovo, *Journal of Common Market Studies*, cilt 53, sayı 5.

Kmezic, Marko, (2015). The Western Balkans and EU Enlargement: Lessons learned, ways forward and prospects ahead. (Erişim Tarihi: 08.08.2021, [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/IDAN/2015/534999/EXPO_IDA\(2015\)534999_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/IDAN/2015/534999/EXPO_IDA(2015)534999_EN.pdf)).

Koktsidis, Pavlos, (2014). The Western Balkan EU accession process and the Greek presidency 2014. (Erişim Tarihi: 03.05.2021, <https://www.eliamep.gr/wp-content/uploads/2014/07/The-Western-Balkan-EUaccession-process-and-the-Greek-Presidency-2014-FINAL-29-July-2014-PDF.pdf>).

Kosovo MPs elect lawyer Vjosa Osmani as president, (2021). (Erişim Tarihi: 25.06.2021, <https://www.dw.com/en/kosovo-mps-elect-lawyer-vjosa-osmani-as-president/a-57099573>

Kuzey Makedonya 2019 Raporu. (Erişim Tarihi: 12.08.2021, <https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/sites/default/files/20190529-north-macedonia-report.pdf>).

Macedonia Says 'Big Step' Made in Name Row With Greece. *Euroactiv*. (Erişim Tarihi: 06.07.2021, <https://www.euractiv.com/section/enlargement/news/macedonia-says-big-step-made-in-name-row-with-greece/>)

Macedonia Election: Conservatives Win Fragile Parliamentary Majority. BBC. (2016). (Erişim Tarihi: 15.06.2021, <https://www.bbc.com/news/world-europe-38288433>).

Marciacq, Florent, (2017). The EU and the Western Balkans after the Berlin process reflecting on the EU enlargement in times of uncertainty. *SWP*. Saraybosna.

March, G.James, Olsen, P. Johan, (1998). The Institutional Dynamics of International Political Orders. *International Organization*, cilt 52, sayı 4.

Montenegro approves new coalition, overturning three decades of socialist rule. (2020). (Erişim Tarihi: 15.06.2021, <https://www.reuters.com/article/uk-montenegro-government-idUKKBN28E2M5>).

Pustina, Lorik (2020). Europeanization of the Rule of Law in Western Balkans – the peculiar case of the EU's transformative power failure in Kosovo. *University of Szeged Doctoral School of Law and Political Sciences Szeged*, (Erişim Tarihi: 17.06.2021 <http://www.juris.u-szeged.hu/download.php?docID=111678>)

Radaelli, Claudio M. (2004). Europeanization: Solution or problem? *European Integration Online Papers (EIoP)*, cilt 8, sayı 16.

Radaelli, Claudio M., Salter, John-Paul, (2019). Europeanization in reverse gear? (Erişim Tarihi: 07.08.2021, https://www.researchgate.net/publication/337368067_Europeanization_in_reverse_gear.)

Reef, Paul, (2017). Macedonia's colourful revolution and the elections of 2016: A chance for democracy, or all for nothing?. *Südosteuropa*, cilt 65, sayı 1.

Schimmelfennig, Frank, Sedelmeier, Ulrich, (2005). *The Impact of EU political conditionality", europeanization of central and Eastern Europe*. Cornell Üniversitesi Yayınları, Ithaca.

Schenkkan, Nate, (2016). Europe and Eurasia Brace for Impact, Freedom House. Erişim Tarihi: 07.06.2021, <https://freedomhouse.org/report/nations-transit/nations-transit-2016>.

Stojic, Marko, (2016). EU enlargement to the Western Balkans: Out of sight, out of mind?. *Institute for European Policy*. (Erişim Tarihi: 15.05.2021, <http://www.europeum.org/data/articles/stojic-eu-enlargement.pdf>

Strategy and Reports, EU. (Erişim Tarihi: 07.09.2021, <https://ec.europa.eu/>)

neighbourhood-enlargement/countries/package_en).

Şahin, Yeliz, (2013). Batı Balkanlar AB yolunda. İstanbul: İktisadi Kalkınma Vakfı. (Erişim Tarihi: 28.05.2021, <https://www.ikv.org.tr/ikv.asp?id=221>).

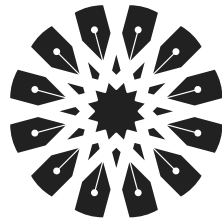
Treaty on European Union, council of the European communities commission of the European communities. (Erişim Tarihi: 24.05.2021, https://europa.eu/european-union/index_en).

Vachudova, Milada Anna, (2005). *Europe undivided: Democracy, leverage, and integration after communism*. Newyork: Oxford Üniversitesi Yayınları.

What do citizens' opinions and perceptions mean for EU enlargement? (2016). (Erişim Tarihi: 07.09.2021, http://userpage.fu-berlin.de/kfgeu/maxcap/sites/default/files/sites/default/files/policy-briefs/maxcap_policy_brief_03_0.pdf).

Economics

A Review of the Financial Development-Capital Flows nexus in the Balkan Countries

Ebubekir Mollaahmetođlu¹

Abstract: Allocating the funds of the financial sector to the real sector, accelerate economic growth via savings in a state of robust and efficient financial development. The role of capital flows is crucial for developing countries, due to insufficient domestic savings. The aim of this study is to investigate the relationship between capital flows and financial development using a dynamic panel data analysis for the period 1996-2018 in the Balkan countries. The results of the study show the positive and significant relationship between portfolio investment and other investments with financial development, financial development in financial institutions and financial development in financial markets. In addition, results show positive and significant relationship between portfolio investment and financial depth; positive and significant relationship between direct, portfolio and other investments and financial access but negative and significant relationship with short-term capital flows and lastly positive and significant relationship between portfolio and other investments with financial efficiency.

Keywords: Financial Development, Capital Flows, Balkan countries, Panel Data

---

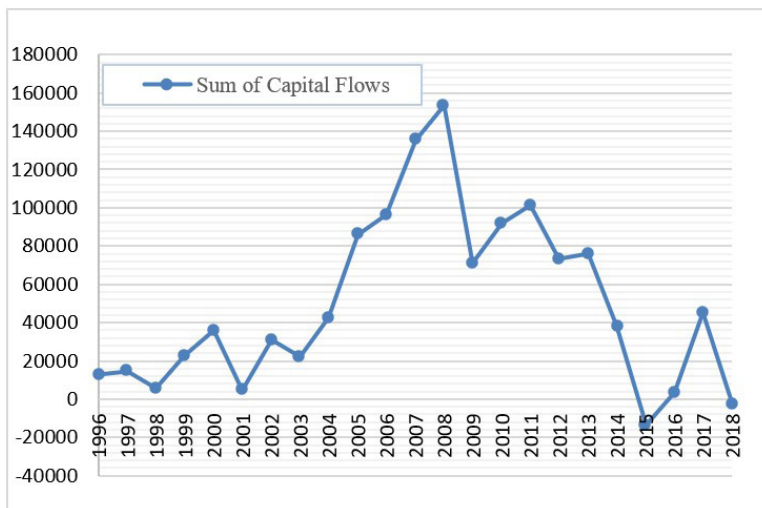
¹ Istanbul University, Faculty of Economics, Department of Business Management, ebubekirm@istanbul.edu.tr

Introduction

The increase in volume of financial transactions has contributed to the evolution of the financial system's structure and the integration of regional markets especially in developing economies, international capital flows has become a significant driver of economic activity (Buch, 2000). Greater mobility of capital flows has several advantages, including more effective resource allocation, access to new sources of finance for projects in developing countries with limited savings, risk diversification, and promotion of financial development and economic growth. After the Cold War, Balkan countries have experienced an economic transformation because of globalization and affected by the global economic significant changes, such as the market economy. Prospects of European Union (EU) membership, trade liberalization, substantial financial assistance, and the conclusion of agreements with EU have undoubtedly contributed to such positive developments in the Balkan countries until 2009. EU policies have greatly facilitated economic growth and development and restructured to become more open for economic and social stability, however, as these economies have become more integrated, they have become more exposed to external shocks (Uvalic, 2013). Uncompetitive policies, high unemployment rates, weak human development and infrastructures are the most important problems throughout the region, but inadequacy of foreign capital inflows into Western Balkan countries, weaknesses in social and institutional structuring, economic stagnation, and especially political instability began to emerge as chronic problems for economic development, particularly after the global financial crisis of 2008-2009 as shown Graph 1.

Graph.1: Sum of the Capital Flows of Balkan Countries between 1996-2018

Graph 1 presents the sum of the capital flows (measured as the sum of direct Investment, portfolio investment, other investment) of the Balkan countries between 1996-2018. The increases in capital flows after the 2000s can be followed till the 2008-2009 global financial crisis on the chart. Then these increases were replaced by gradual decreases. Although the trend changed in 2015, the sum of capital flows decreased again in 2018. According to Uvalic (2013); privatizations of enterprises and banks and improved economic prospects are the greatest factor of the ascension period of foreign direct investment (FDI) but non-tradable services (banking, telecommunications, retail trade, real estate) attracted the most capital flows rather than manufacturing, so FDI has only marginally contributed to industrial restructuring and to export-led growth. Much emphasis has been paid to capital flows to the EU's New Member States, including foreign direct investment and bank flows to the region, countries' participation in regional supply chains. Capital flows to the Western Balkans, on the other hand, have gotten relatively little attention. The Western Balkans economies are also often seen as being less open 'late arrivals' to major capital flows (Koczan, 2018). Foreign capital investments play a decisive role in terms of impact on the main macroeconomic variables of the invested country and the continuity of the development level of the country's economies and considered as an important component to increase the economic growth and development of developing countries and to provide investment capital (Fauzel, 2016). Those who stated that the external economic developments, named this situation as *push* effects, the international conjuncture, are more important in determining the capital flows. These factors are such as regional trade agreements, a decrease in profitability in advanced country markets, and low-interest rates. *Pull* factors, on the other hand, consist of the internal dynamics of the economy. These factors defined such as unrestrained of capital flows and financial liberalization, developments in transportation and communication technologies, developing countries being an unexplored market, low cost of raw materials and labor, tax rates, exchange rate policies, financial incentives, privatization practices, macroeconomic stability and political stability. *Pull* factors are relevant as the reason for foreign direct investments and the increase in short-term and portfolio investments is mostly explained by *push* factors (Kar and Tatlısöz, 2008). Financial development and capital flows can affect each other through efficient allocation of resources, reduction of transaction costs, financial contracts and liquidity channels (Khan and Khan, 2019). A well-developed and well-functioning financial systems can provide credibility to

banks and other financial institutions for investors and assure investments with capital inflow to countries. However, Mishra et al., (2001) contends that while capital flows are unlikely to solve all development problems, they can impose significant costs but they can stimulate investment and accelerate productivity growth if used properly. Because robust and prudent financial sector protects a country from the volatility induced by capital flows. On the other hand, measures have been proposed such as higher foreign exchange reserves or contingent credit lines.

A large theoretical and empirical literature has debated the relation between capital flows versus economic growth or financial development versus economic growth. The distinguishing feature of this study is to examine the impact of capital flows on financial development in the Balkan Countries. The rest of the paper is organized as follows. Section 2 summarizes the related literature about financial development and capital flows. Section 3 methodology, sample, data collection, variables and findings. Section 4, discussion and conclusion.

Related Literature Review

The literature on the relationship between capital flows and financial development has grown in popularity, recently. The literature review shows that researchers used a variety of approaches to conduct a large number of tests to investigate this relationship.

Bailliu (2000) investigated the role of private capital flows in the determination of economic growth using panel data for 40 developing countries from 1975 to 1995. The study provides evidence that capital inflows promote higher economic growth, above and beyond any effect on the investment rate, but only for economies where the banking sector has developed a particular degree. The findings show that the domestic financial sector is critical in ensuring that international capital flows do indeed promote economic growth in developing countries. Kohli (2003) examined the impact of capital flows on India's domestic financial sector. As a result of the study; an inflow of foreign capital has a significant impact on domestic money supply and stock market growth, liquidity and volatility. The banking sector, on the other hand, is relatively protected due to policy responses of the central bank and barriers to direct capital inflows into the banking system. Bilquess et al. (2011) presented the study that look into the impact of capital flows, trade openness and institutions on the financial development of D-8 countries.

Using dynamic panel data approaches, the study indicates that capital flows, trade openness, and institutions are the most important determinants of financial development in D-8 countries from 1985 to 2008. Choong et al. (2011) used generalized method of moments (GMM) panel data analysis to examine the relationships between private capital flows (foreign direct investment, portfolio investment, and foreign debt), financial development, and economic performance in a sample of 16 low-income developing countries from 1988 to 2006. They find that private capital flows boost growth in low-income countries with a well-established financial sector, but have the opposite effect in nations with a poorly developed financial sector. Lamouchi and Zouari (2013) used the dynamic panel co-integration technique to investigate the role of financial development in the effect of capital flows on real effective exchange rates for 38 developed and developing countries from 1989 to 2011. The findings show that, in the long run, the development of the financial sector may reduce the appreciating influence of capital flows on real effective exchange rates. Adeniyi et. al (2015) investigated how financial development impact the link between foreign direct investment (FDI) and economic growth in selected Sub-Saharan Africa (SSA) countries. The findings revealed that FDI had a favorable impact on economic growth. Financial system development also had growth-promoting impact in the presence of FDI flows. Fauzel (2016) examined the link between FDI and FD for small island economies using a panel vector autoregressive model (PVAR) for the period 1990 to 2013. The study indicates that foreign direct investment (FDI) may help tiny island economies improve their financial markets. Kılınç (2020) examined the relationship between foreign capital investments, financial development and trade openness in E7 countries using Panel Granger causality test. There is a one-way causality relationship from financial development to foreign direct investments, according to study. Topak (2019) examined the relationship between financial development and economic growth, using annual data of the Balkan countries for the period 1995-2017. Financial development, financial depth, access and efficiency index of countries' financial institutions and markets published data by IMF used in the model. As a result of the Swamy's random-coefficients model, the increase in financial development level of the Balkan countries positively affects the GDP per Capita. Results also show that the increase in the depth, access and efficiency of the financial institutions and markets of the countries positively affects the economic growth.

Methodology

Panel data models may be divided into two types: static and dynamic panel data models. Dynamic panel data models, in contrast to static panel data models, include a lagged variable or variables. Therefore, the past period effect of the dependent variable on the dependent variable can be measured by dynamic models. Many estimators have been proposed to estimate dynamic panel models according to the length of N , T , heterogeneity, or homogeneity and error term. GMM technique proposed by Arellano and Bond (1991) uses lags of the independent variables $t-2$ and earlier for unbiased and consistent estimates of the coefficients and developed an alternative method for cases where the first-difference transform is a weakness in its estimator. Instead of the first difference transformation, the “orthogonal deviations” method by Arellano and Bover (1995) is proposed and removed fixed effects and corrected the bias problems that occurred with earlier forms of GMM. Thus, instead of subtracting the previous observation, subtracts the difference of the variable from the mean of all available future observations. This study uses optimal GMM (two-step) procedures to estimate the Arellano and Bover/Blundell-Bond (1998) method of estimation for panel regression model.

The following equation applied to analyze the capital flows impact on financial development and its components;

$$FD_{i,t} = \alpha + \gamma FD_{i,t-1} + \beta_1 DI_{i,t} + \beta_2 PI_{i,t} + \beta_3 OI_{i,t} + \beta_4 SCF_{i,t} + \eta_i + \varepsilon_{i,t} \quad (1)$$

where $i=1$ to and $t=1$ to T , the dependent variable $FD_{i,t}$ of the equation indicate the financial development in year t of firm i . $FD_{i,t-1}$ shows lagged dependent variable, $DI_{i,t}$ is direct investments, $PI_{i,t}$ is portfolio investments, $OI_{i,t}$ is other investments, $SCF_{i,t}$ is short-term capital flows and γ , β_1 , β_2 , ... are regression coefficients. Finally α is constant and $\varepsilon_{i,t}$ is the error term. Following diagnostic tests must be employed to reach final model in GMM-System estimation. First, Wald test is employed, second the Sargan test is employed; and AR (1) and AR (2) tests are used to check whether there is an autocorrelation problem in the model not.

Data Collection and Variables

The following analysis relies the sample covers of a yearly panel dataset (strongly balanced) over the period 1996-2018. The dataset contains nine Balkan countries (Albania, Bosnia and Herzegovina, Bulgaria, Croatia, Greece,

Hungary, Serbia, Slovenia and Turkey), however, three countries (North Macedonia, Montenegro, Kosovo) were not included in the dataset due to insufficient of data. All data were collected for capital flows from IMF Balance of Payments and International Investment Position Statistics and Financial Development Index. Table.1 lists the variables with summary statistics.

Table.1: Summary Statistics

Variable	Obs	Mean	Std. Dev.	Min	Max
Direct Investment	193	-2086.63	3377.259	-19941	3303.434
Portfolio Investment	181	-785.585	12293.07	-41029	128276.9
Other Investment	193	-3130.25	12929.3	-132144	24876.68
Short Term Capital Flows	193	1.292	1787.576	-8832.89	10804.59
Financial Development	207	0.364	0.140	0.108148	0.690
Financial Development in Financial Institutions	207	0.465	0.141	0.149	0.728
Financial Development in Financial Markets	207	0.249	0.208	0.0003	0.690
Financial Deepening	207	0.177	0.102	0.0197	0.478
Financial Access	207	0.411	0.200	0.036	0.871
Financial Efficiency	207	0.455	0.184	0.102	0.874

The balance of payments could be defined as a statistical statement that prepared to show transactions between residents and nonresidents during a period. It forms of the goods and services account, the primary income account, the secondary income account, the capital account, and the financial account. The financial account composed of foreign direct investment, portfolio investment, other investment, and reserve account flow. Direct investment (DI) is a type of cross-border investment in which a person from one country has control or a considerable amount of influence over the management of a firm in another country. Direct investors may contribute more than just funds, such as knowledge, innovation, technology, management, and marketing. Portfolio investment refers to cross-border transactions and positions in debt or equity securities that are not included in direct investment or reserve assets. Other investments includes other equities; currencies and deposits; loans; insurance, pensions and standardized guarantee schemes; trade credit and advances; other accounts receivable/payables-other; and special drawing rights (SDRs) (IMF, 2014). Sahay et al. (2015) established a broad-based measure of financial development index that considers three dimensions: depth, access, and

efficiency. Financial depth, access and efficiency index look into the two separate sub-indices for financial markets and financial institutions. In this study, these two-separated sub-indices averaged and consisted of one index. Financial institutions covered by the index include banks, insurance firms, mutual funds, pension funds, and other non-bank financial institutions and financial markets include mainly stock and bond markets. All financial development variables, on average, are below average but not so low, except the financial deepening indicator is the lowest.

Findings

The impact of capital flows on financial development (first column), the financial development in financial institutions (second column) and the financial development in financial markets (third column) is examined using the Arellano and Bover/Blundell-Bond (1998) estimation technique, as shown in Table 2.

Table.2: The Impact of Capital Flows on Financial Development in General

Model Variables	Dependent Variable	Financial Development	Financial Development in Financial Institutions	Financial Development in Financial Markets
		Coefficient (Std. Error)	Coefficient (Std. Error)	Coefficient (Std. Error)
Lagged Dependent Variable		0.87092*** (0.11197)	0.72627*** (0.15635)	0.87884*** (0.18521)
Direct Investment		-	-	-
Portfolio Investment		0.00008*** (0.00000)	0.0006 ** (0.00265)	0.00010*** (0.00006)
Other Investment		0.00004*** (0.00008)	0.00748** (0.00032)	0.000021*** (0.00004)
Short Term Capital Flows		-	-	-
Number of Obs. / Groups		176 / 9	176 / 9	176 / 9
Wald X2 Test Statistics				
Wald X2 Statistics		409.62	39	22.52
p-value		0.000	0.000	0.000

Arellano-Bond Serial Correlation Test			
AR (1)	-1.9865	-2.3506	-1.8439
P > z	0.047	0.0187	0.0652
AR (2)	-0.88033	-0.14864	-1.066
P > z	0.3787	0.8818	0.2864
Sargan Overidentifying Test			
Sargan test	6.90712	3.458068	6.900967
P > z	1.000000	1.000000	1.000000

Note: (Standard Errors in Parentheses) * p-value < 0.05, ** p-value < 0.01, *** p-value < 0.001

According to the test results, the first column shows that portfolio investment, other investments and lagged financial development have positive impact on financial development and are statically significant at 99 % confidence level. The second column shows that, portfolio investment, other investments and lagged financial development (financial institutions) have positive impact on financial development (financial institutions) and are statically significant at 99 % confidence level. The third column shows that portfolio investment, other investments and lagged financial development (financial markets) have positive impact on financial development (financial markets) and are statically significant at 99% confidence level. Because all the p-values of Sargan-test for the over-identifying restrictions of GMM are less than 0.05, null hypothesis can be rejected at 5% significance level, implying that the correct specification of the model is supporting the general validity of the instruments. Arellano-Bond serial correlation test reveals that first-order autocorrelation residuals are rejected, while Second-order autocorrelation of residuals cannot be rejected the null hypothesis at the 5% significance level. Serial correlation in the error terms is not second order. Taking Sargan overidentifying test and Arellano-Bond serial correlation test statistics into account, the estimated models are adequately specified and provide satisfactory results for all the models of analysis.

The impact of capital flows on financial development components that is depth, access and efficiency is examined using the Arellano and Bover/Blundell-Bond (1998) estimation technique, as shown respectively in Table 3.

Table.3: The Impact of Capital Flows on Financial Depth, Access and Efficiency

Dependent Variables	Financial Deepening	Financial Access	Financial Efficiency
	Coefficient (Std. Error)	Coefficient (Std. Error)	Coefficient (Std. Error)
Lagged Dependent Variable	0.90978*** (0.06008)	0.81873*** (0.12564)	0.83645*** (0.06442)
Direct Investment	-	0.000147** (0.00003)	-
Portfolio Investment	0.00000*** (0.00012)	0.00009*** (0.00001)	0.00009** (0.00011)
Other Investment	-	0.00004** (0.00001)	0.00008** (0.00044)
Short Term Capital Flows	-	-0.00010*** (0.00004)	-
Number of Obs. / Groups	176 / 9	176 / 9	176 / 9
Wald X2 Test Statistics			
Wald X2 Statistics	4659.11	6452.55	607.41
p-value	0	0	0
Arellano-Bond Serial Correlation Test			
AR (1)	-2.2662	-1.1846	-2.0082
P > z	0.0234	0.2362	0.0446
AR (2)	-1.8516	-1.4498	-0.54432
P > z	0.0641	0.1471	0.5862
Sargan Overidentifying Test			
Sargan test	5.812186	6.823683	5.609558
P > z	1.000000	1.000000	1.000000

Note: (Standard Errors in Parentheses) * p-value < 0.05, ** p-value < 0.01, *** p-value < 0.001

According to the test results, the first column shows that lagged financial deepening and portfolio investment have positive impact on financial deepening, and is statically significant at 99 % confidence level. The second column shows that lagged financial access, portfolio investment, direct investment and other investment have positive impact on financial

access and is statically significant at 95% confidence level while short-term capital flows have a negative impact. The third column shows that lagged financial efficiency, portfolio investment and other investment have positive impact on financial efficiency and is statically significant at 95% confidence. Because all the p-values of Sargan-test for the over-identifying restrictions of GMM are less than 0.05, null hypothesis can be rejected at 5% significance level, implying that the correct specification of the model is supporting the general validity of the instruments. Arellano-Bond serial correlation test reveals that first-order autocorrelation residuals are rejected, while Second-order autocorrelation of residuals cannot be rejected the null hypothesis at the 5% significance level. Serial correlation in the error terms is not second order. Taking Sargan overidentifying test and Arellano-Bond serial correlation test statistics into account, the estimated models are adequately specified and provide satisfactory results for all the models of analysis.

Discussion and Conclusion

Foreign capital flows, a component of financial integration and development, are important for financing economic growth for developing countries that have not completed their capital accumulation and have insufficient internal resources. Developing countries that suffer a lack of resources expect foreign capital to realize economic growth by increasing domestic investment and savings thanks to developments such as new business opportunities, increasing capital accumulation and increasing total factor productivity.

This study investigates the relationship between capital flows and financial development using a panel data analysis for the period of 1996-2018 and it covers Balkan countries. Financial development is divided into three different components: financial access, financial depth and financial efficiency and as well as capital flows categorized as Direct Investment, Portfolio Investment, Other Investments, and Short-Term Capital Flows. As a result of the study; Arellano and Bover/Blundell-Bond system dynamic panel-data estimation indicates that higher/lower portfolio investment and other investment implies a higher/lower financial development, financial development in financial institutions and financial development in financial markets. When three components of financial development are examined in the model as dependent variables, results show that higher/lower portfolio investment implies a higher/lower financial depth, higher/lower direct,

portfolio and other investment implies a higher/lower financial access but short term capital flows lower/higher financial depth, higher/lower portfolio and other investment implies a higher/lower financial efficiency.

The speculative structure of short-term capital flows negatively affects growth and therefore economic development when negative expectations occur while portfolio investments are related to the positive expectations in the capital markets of developing countries and direct investments have positive effects on the economies. These results give an idea to the decision-makers by examining the relationship between financial development and capital flows in the Balkan countries; also have significant implications for the theories and vision of capital flows.

References

Arellano, M., & Bond, S. (1991). "Some tests of specification for panel data: Monte Carlo evidence and an application to employment equations", *The Review of Economic Studies*, 58(2), 277-297.

Arellano, M., & Bover, O. (1995). "Another look at the instrumental variable estimation of error components models", *Journal of Econometrics*, 68(1), 29-51.

Adeniyi, O., Ajide, B., & Salisu, A. (2015). Foreign Capital Flows, Financial Development and Growth In Sub-Saharan Africa. *Journal of Economic Development*, 40(3).

Bailliu, J. (2000). *Private capital flows, financial development, and economic growth in developing countries* (No. 2000-15). Bank of Canada.

Bilquess, F., Mukhtar, T., & Sohail, S. (2011). What Matters for Financial Development in D-8 Countries? Capital Flows, Trade Openness and Institutions. *Journal of economic cooperation & development*, 32(1).

Blundell, R., & Bond, S. (1998). "Initial conditions and moment restrictions in dynamic panel data models", *Journal of Econometrics*, 87(1), 115-143.

Buch, C. M. (2002). Financial market integration in the US: lessons for Europe?. *Comparative Economic Studies*, 44(1), 46-71.

Choong, C. K., Lam, S. Y., & Yusop, Z. (2010). Private capital flows to low-income countries: The role of domestic financial sector. *Journal of Business Economics and Management*, 11(4), 598-612.

Fauzel, S. (2016). Modeling the relationship between FDI and financial development in small island economies: A PVAR approach. *Theoretical Economics Letters*, 2016, 6, 367-37 Doi: 10.4236/tel.2016.63041.

IMF. (2014). BPM6 Compilation Guide, Companion Document to the sixth

edition of the Balance of Payments and International Investment Position Manual, Retrieved from <https://www.imf.org/external/pubs/ft/bop/2014/pdf/guide.pdf>

Kar, M., & Tatlısöz, F. (2008). Türkiye’de Doğrudan Yabancı Sermaye Hareketlerini Belirleyen Faktörlerin Ekonometrik Analizi. *Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 2008(1), 436-458.

Kılınç, E. C. (2020). Doğrudan Yabancı Sermaye Girişlerinin Finansal Gelişme ve Ticari Açıklık İle Olan İlişkisi: E7 Ülkeleri Örneği. *Aksaray Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 12(2), 45-54.

Khan, H., & Khan, U. (2019). *Financial development and FDI inflows in China* (No. 2019-54). Economics Discussion Papers.

Kohli, R. (2003). Capital flows and domestic financial sector in India. *Economic and Political Weekly*, 761-768.

Koczan, Z. (2018). Late to the game? Capital flows to the Western Balkans. *Croatian Economic Survey*, 20(2), 33-67

Lamouchi, A., & Zouari, E. (2013). Financial Development and Capital Flows: The Effect on the Real Exchange Rate. *Global Journal of Management And Business Research*.

Mishra, D., Mody, A., & Murshid, A. P. (2001). Private capital flows and growth. *Finance & Development*, 38(002).

Sahay, R., Čihák, M., N’Diaye, P., & Barajas, A. (2015). Rethinking financial deepening: Stability and growth in emerging markets. *Revista de Economía Institucional*, 17(33), 73-107.

Topak, M. S. (2019), Finansal Gelişme ve Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkisi: Balkan Ülkeleri Üzerine Bir Araştırma, *Güncel Konularla Bankacılık ve Finans*, Saldanlı A., Bektaş H., Eds.), Der Yayınları, İstanbul, pp.145-160.

Uvalic, M. (2013). The economic development of the Western Balkans since Thessaloniki. In Prifti, E. (Ed.), *The European Future of the Western Balkans. Thessaloniki*, 10, (pp. 73-82.). European Union Institute for security studies

ALBANIAN`S CASE: THE COVID-19 ECONOMIC AND HEALTH IMPACT OF DISEASE

Loreta Isaraj¹, Rikela Fusha²

Abstract: Coronavirus disease 2019 (Covid-19) pandemic, caused by the Severe Acute Respiratory Syndrome Coronavirus-2 (SARS-COV-2), posed a global health threat. The Covid-19 crisis was accompanied with health and socio-economic consequences in societies. The Covid-19 pandemic found the world unprepared to face the unexpected consequences it brought directly and indirectly into every human life. Difficulties were felt especially in poor countries, where their populations due to the low standard of living faced additional difficulties in managing everyday life in fight with the virus. Albania reported the first Covid-19 case in March 2020 and since then, the daily cumulative incidence has been varying over the months. An evaluation of the economic and health impact of the disease helps to identify possible strategies for reducing the cost of disease with the appropriate preventive action or treatment strategies.

A mixed methodology research was developed in order to evaluate the impact of Covid-19 in the economic and health status of the Albanian population. Literature review of similar researches in national and international level was selected as the secondary source of data collection. In addition, a cross-sectional survey was designed and conducted to quantify the in-depth

1 Phd Student, Applied Social Sciences, University of Roma

2 Scientific Master, Public Health, University of Medicine Tirana

insights and experiences of individuals, regarding the challenges from Covid-19. The main aim of this paper is to reflect the overall picture of the health and economic costs faced by individuals brought by the Covid-19 pandemic globally and the specific consequences for Albania.

Covid-19 is urging a long-term crisis in different aspects of the Albanian society's development. This pandemic exposed the crucial need for early interventions and sustainable policies in major momentums of the disease: prevention, treatment, recovery/reintegration in society. On the other hand, the world economy is in a stagnation point conditioned by government policies oriented by experts in the field to suspend a series of commercial and productive activities, which have brought as never before the consequences assessed deeper than the Great Depression of the period 29`-33` such as: unemployment, business bankruptcy, declining domestic production (GDP) and trade exchanges, reduced investment, difficulties in repaying debts, etc.

Key words: Covid-19, Economy, Health, Impact, Albania

Introduction

The Coronavirus disease 2019 (COVID-19) pandemic, caused by the severe acute respiratory syndrome coronavirus 2 (SARS-COV-2), posed a global health threat. According to the Worldometer database, there are 181,559,798 confirmed cases of Covid-19 worldwide, and 3,932,995 deaths from Covid-19, as per June 27, 2021 (Worldometer: 2021). World Health Organization stated in one of the updates regarding myth busters, that most people who become infected experience mild illness and recover, but it can be more severe for others (World Health Organization: 2019). Furthermore, there is reported a wide range of symptoms of Covid-19, such as (but not limited to) fever or chills, cough, shortness of breath/difficulty breathing, fatigue, muscle/body aches, headache, loss of taste or smell, sore throat, congestion or runny nose, nausea or vomiting and diarrhea. The risk groups for developing the most severe symptoms or complications from the Covid-19 infection are the older adults and individuals with other comorbidity, especially cardiovascular diseases, respiratory diseases and diabetes.

In this paper we have referred to the definition of (Madhavet al., 2018) for the pandemics as large-scale outbreaks of infectious disease that can greatly increase morbidity and mortality over a wide geographic area and cause significant economic, social, and political disruption. The spread of the Covid-19 pandemic was very sudden and as a result was accompanied by high levels of uncertainty. To minimize uncertainty, almost all governments of all countries of the world responded with extreme actions such as lockdowns, movement restrictions, testing, quarantine and economic packages. The primary purpose was to ensure social distance between individuals to prevent the spread of the virus and the secondary purpose was to minimize the negative economic consequences. Although the lockdowns were effective in stopping the spread of the infection, they increased economic distancing leading to the loss of jobs for millions of people.

The Covid-19 aftermath

Health consequences of a pandemic

World Economic Forum (WEF) warns about three types of Covid-19 consequences, dependable on their timeline: short term consequences, medium term consequences and long-term consequences (World Economic Forum: 2020). The expected short-term consequences, referring to WEF are

the domestic violence and vulnerable students, who missed the online/ blended learning process due to different socio-economic challenges. In addition, the increased rates of suicides and the overwhelming of public health services is considered as medium-term consequences. Moreover, the uncertainty that the pandemic brought, is foreseen as the long-term consequence, because of the Covid-19 effect in different dimensions of life.

Covid-19 has affected also the human communication and interpersonal relationships. The application of the public health restrictions and measures such as lockdowns, quarantine, physical distancing, (mandatory) wearing of mask determined the behaviors and attitude of individuals. An expansion of social and health needs was evidenced, which is expected to be followed by the increase inequality and social fragmentation.

The economic consequences of a pandemic

On the other hand, pandemics can cause economic damage through multiple channels, including short-term fiscal shocks and longer-term negative shocks to economic growth. The impact on health is large, while the direct fiscal impact of the pandemic is small, but the same cannot be said for the indirect negative impact on economic activity and economic growth. The negative impact on economic growth comes primarily as a result of the reduction of the labor force due to morbidity and mortality and also by the creation of new behaviors due to fear. In this way the local and regional economy begins to narrow. Reduction of demand caused by the suspension of economic activities such as travel, restaurants and other public spaces; outweighs the economic impact of morbidity and mortality-related shortages. During a severe pandemic, almost all the most important sectors of the economy such as agriculture, manufacturing, services and trade face shortages and price increases by transferring the additional cost to individuals, private firms and governments (Madhav et al., 2017).

In our highly globalized world, the impact of the disease beyond the numbers of people who die and those who are unable to work for a certain period of time, has become apparent since the World Health Organization officially declared the Covid-19 pandemic. Beginning with the slowdown in the Chinese economy, the functioning of global supply chains ceased. Companies supplied with raw materials from the Chinese market began to experience production shortages. Restrictions on transport within countries and especially between countries, have further slowed global economic

activity. Above all, panic among consumers has created anomalies in the markets, leading to distortions in common consumption models and creating new models. Global financial markets have also been hit by the pandemic and stock values have fallen (McKibbin & Fernando 2020).

According to Deloitte publication on March 2020, COVID-19 could affect the global economy through three channels:

* **Direct impact on production:** The slowdown in China has effects on exporters to China such as Korea, Japan, and other Asian countries

* **Supply chain and market disruption.** The slowdown in the world economy will be more difficult for small and medium-sized enterprises to cope with, due to the limited resources that most of these enterprises have to survive major crises. Businesses in the field of travel and tourism have faced huge losses that are almost impossible to recover.

* **Financial impact on firms and financial markets.** Temporary disruptions in economic activities are difficult, especially for firms that do not have sufficient liquidity. Agents in the financial markets will face difficulties in understanding which investments are profitable and which are not.

Health System in Albania

The poor, vulnerable groups in Albania are at high risk of being uninsured, facing financial barriers to access and experiencing catastrophic health spending. According to World Health Organization data, a third of the Albanian population is uninsured and as a consequence they have to pay for almost all their health services out of pocket (World Health Organization: 2020). The public health care sector in Albania is linked to payment of contributions to the mandatory health insurance fund (Uruci, 2016: 215-216). Consequently, this policy of funding, makes it difficult to cover the whole population in the context of a large informal sector employees, who fail to pay the requested contributions for their health. Despite the ongoing reforms focused in offering free health services in the primary healthcare, Albania faces a variety of gaps in health coverage. For instance, the Covid-19 pandemic caused an overwhelming of health systems worldwide and the Albanian health system was also affected from the sudden increased need for hospital beds, medical supplies and logistics and added health workforce. Therefore, the response towards other medical conditions such as tumors and cardiovascular diseases was pending, which will elevate the diseases burden in the national level.

The Covid-19 economic crises in Albania

Albania quickly faced two shocks, the November 2019 earthquake and the Covid-19 pandemic in the spring of 2020, which froze important parts of the Albanian economy. To create a complete idea of the state of the Albanian economy during the Covid-19 pandemic, below we present some general macroeconomic data during 2020 (OECD, 2021). In the second quarter of 2020 which marks the beginning of the pandemic, Albania had an economic contraction of 10.2%, followed by a contraction of 3.5% y-o-y in the third quarter. This recession was first driven by a contraction in investment, private and public consumption, as well as a large fall in exports of 35%. These data can be explained due to the high level of exports to Italy with 48% and 9.7% of foreign direct investments (FDI) which in itself fell to a notable recession of almost 18% in the second quarter of 2020. However, the recession slowed down due to an improvement in investment growth of 4.1% y-o-y as a result of the recent construction projects in the aftermath of the earthquake of 2019. Trade, transport and hospitality services, important branches of Albania's economy, greatly contributed to the recession with a 27% decrease. Tourism, which accounts for more than 20% of Albania's GDP, was one of the most affected sectors by the pandemic. In July 2020, the number of foreign tourists was found to have decreased by 61.5% compared to last year. A loss of 34 000 jobs and an increase of the unemployment rate by 0.6 % y-o-y to 12.5% showed the deterioration of the labor market in Albania. An improvement was noted in the third quarter at 12.1%, as the conditions for businesses improved.

The factors that made Albania vulnerable to the Covid-19 crisis are: heavy reliance on the tourism industry, close economic ties with Italy severely affected by the virus and fiscal constraints. Once the crisis is overcome, normalization of economic activity and earthquake reconstruction are expected to drive a brisk growth, but in the medium-term structural reforms are necessary. However, the health crisis has greatly diminished Albania's growth prospects. Given the uncertainty about the duration and further development of the pandemic, it may continue to have additional effects especially in the most affected sectors of the economy, such as tourism and hospitality and manufacturing. With a drop in disposable income, households would consume less. Trade disruptions and foreign investor risk-aversion are also likely to add pressure (Djurovic, 2020).

Referring to the publication of UN Albania on July 2020, we get in touch with the data for Albania in the following three areas.

1. Impact on Regional Cooperation: Albania has very close trade relations with the EU countries, which have been hard hit by the pandemic. In January 2020, trade with the EU countries represented 65.4 % of total trade. Exports to EU countries accounted for 82.2 % of total export and imports from EU countries accounted for 56.1 % of total imports. The main trade partners were Italy (32.8 %), Greece (8.4 %), Germany (7.1 %) and Turkey (7.0 %). By April, the impact of the pandemic had severely disrupted the trade patterns, and value of exports had decreased by 44.4 % compared with April 2019, and the value of imports had decreased by 36.7 % respectively.

2. Impact on Employment: Several forecasts have projected negative impacts of COVID-19 on Albania's labour market, and a rise in unemployment rates. The Labour Force Survey (LFS) has estimated the number of employed Albanians to be 1.266.000 people; further in 2019, 36.4% of the employees in Albania were active in the agricultural sector, 20.1% in industry and 43.5% in the service sector. The lockdown measures have meant an eroding of employment.

3. Impact on Businesses: Almost all Albanian businesses were affected by the Covid-19 pandemic, but especially small and medium-sized enterprises (SMEs) which are more vulnerable to social distance than large companies. *On the supply side*, enterprises have had a reduction in the workforce because employees became ill or had to stay home to care for children because schools and kindergartens were closed. Quarantines and lockdowns had led to drops in capacity utilization. *On the demand side*, the sudden decline in demand has led to a lack of liquidity for businesses. Consumers began to consume less due to lost income from employment and other sources, fear of infection and uncertainty about the future. Employers were unable to pay wages, especially in the tourism and transport sectors. The export sector in Albania consists of about 3000 enterprises with about 80,000 employees. Italy, as we have mentioned above during this work, occupies about half of the Albanian export products, thus endangering half of these enterprises. Tourism, as one of the growing sectors in Albania, was greatly affected by the pandemic and the earthquake of a year ago as well. The Albanian government has allowed the gradual opening strategy by allowing domestic tourism initially as the first means of coping with the crisis.

Economic measures against the pandemic

Governments and responsible institutions in all countries of the world, have taken various fiscal measures and monetary policies to alleviate the economic burden of the global Covid-19 pandemic. Economic policy intervention for this purpose consists of monetary stimulus packages, fiscal policy packages, and monetary intervention to control the balance of payments and exchange rates, stimulus policies of the economy as a whole. These interventions were used for social intervention programs such as social assistance, social insurance and support labor markets.

In OECD countries, economic policy responses to COVID-19 amidst containment measures include 100% financial support to affected local firms, 94% income support to self-employed people and residents with loss of job or income, 80% financial assistance to pay rent, mortgages or utilities and 47-67% income support to quarantined and sick workers (Sarkodie, Owusu 2021).

On July 30, 2020 the World Bank approved EURO 15 million financing to Albania to help the country prevent, detect, and respond to the Covid-19 pandemic, and strengthen national systems for public health preparedness. The purpose of this funding was to strengthen public health services and safeguard lives. The project of World Bank dedicated to Albania was conducted to give immediate support in controlling the transmission of Covid-19 by providing support for conducting extensive population testing, for tracking contacts, for investing in laboratory equipment of Albanian public health institutions and personal protection equipment and between increasing the number of states in intensive care. This project also dealt with the training of medical staff at Covid hospitals. The aim of the project is not only to provide emergency assistance to the health sector in the first phase of the pandemic, but will provide medium and long-term support for the improvement of the national health system.

The Albanian Government Fiscal Measures

According to the data of (DJUROVIC, 2020) paper, the government has approved two support packages for individuals and businesses affected by the COVID-19 pandemic, totaling ALL 45 billion (2.8% of GDP) named First Package and Second Package and some tax benefits as follows.

1. First support package: On March 2020 the first package was introduced to the public and consisted of:

* additional funding for the health sector in the amount of 3.5 billion ALL;

* 6.5 billion ALL for small business support who were forced to close activities - businesses with annual revenues up to 14 million ALL (100.000 €), which were closed as a result of restrictions imposed on businesses (closed) by the Ministry of Health and Social Protection - this measure included about 30,000+ entities whose employees will receive monthly payments equal to the minimum wage (26,000 ALL) during the months of April, May and June 2020. Individuals with an annual personal income over 2 million ALL do not benefit from such support. It is important to note that this measure includes the self-employed and unpaid family members who would not be able to receive unemployment benefits in total 65.115 employees, unpaid family workers & self-employed;

* 2 billion ALL reallocated to humanitarian aid for the strata in need (60.750 families, doubled assistance for the period April-June; doubled assistance for registered unemployed – 3100 persons for the period April – June 2020),

* 11 billion ALL sovereign guarantee fund (1) - for companies to be able to obtain loans; To support liquidity entities, the Albanian Government approved the first guarantee in the amount of 11.0 billion ALL (about 100 million USD), which would be allocated by banks to entities that have difficulty paying salaries. Interest rate costs are fully covered by the government and no collateral is required from the companies. The loan will cover the salaries of employees for a period of 3 months, not exceeding the monthly salary of 150,000 ALL per employee. All sectors of the economy are involved, with the exception of telecommunications, retail of food products and pharmaceuticals. 12 banks have signed the first guarantee agreement, with total value of the applications made of 8 billion ALL; 751 enterprises have submitted applications out of which - 521 are approved applications;

2. Second support package: On June 2020 was conducted an extended support to all employees of entities directly affected by the closure of the business, those who lost their jobs, employees in the tourism sector, and all employees in businesses with an annual income of less than 14 million, as follows:

* ALL 7 billion (0.4% of GDP) to provide a single payment to affected small business employees (around 144.000 employees and 60.000 entities);

* a second guarantee: In addition to the Sovereign Guarantee, the Government of Albania issued a second Guarantee, in the amount of ALL 15.0 billion (approximately USD 136 million or 0.9 of GDP), providing loans to the working capital and investments for all sectors of the economy. The government guarantees 60% of the principal and the maximum value of the loan for a company cannot exceed 300 million. The grace period is 6 months, and the loan must be repaid within a 5-year period; For lending to all private companies that have paid their tax liabilities and were solvent before the pandemic; to support liquidity entities, interest rate costs are fully covered by the government and no collateral is required from the companies; 9 banks have signed a second guarantee agreement, 89 enterprises have submitted applications, 40 applications approved;

3. Profit tax: for all businesses with annual income from up to 14 million ALL, profit tax is eliminated for this tax year. Profit tax has been postponed a) for the tourism, clothing and footwear trade sector until January 1, 2021; and, b) for all other sectors (except banks, pharmaceutical companies, food retailers and telecommunications) by 1 October 2021.

1.5.2 Bank of Albania Measures

The Bank of Albania has taken immediate measures to support the Albanian economy hit by the Coronavirus pandemic. The measures taken aimed at mitigating the negative effects on the well-being of businesses and individuals, as well as creating the premises for a faster recovery of the economy in the coming period. The objective of decision-making has been to maintain the monetary and financial stability of the country, alleviate the costs of the crisis for Albanian businesses and families, and overcome this situation with as few negative effects as possible so as not to affect the long-term development of the country. The measures taken by the Bank of Albania for the support of individuals consist of:

* **Re-scheduling of loan installments:** The Bank of Albania has made it easier for banks and non-bank financial entities to defer the payment of loan installments to their customers for 3 months, due to the aggravated financial situation created by the COVID-19 pandemic.

* **Temporary removal of commissions:** The Bank of Albania has decided to temporarily remove the commissions applied by banks for non-paper credit transfers on Albanian Lek from their customers, as well as the fees for participants in the AIPS and AECH payment systems operated by the Bank of Albania, starting from April 10, 2020.

* This decision was intended to support bank customers to continue making their payments in terms of restricting movement and also minimizing the risks of population accumulation in bank branches. More specifically, this decision aims to make the use of remote banking services more attractive by eliminating the costs of this service.

* **Normal functioning of the payment system:** The Bank of Albania guaranteed the normal functioning of the electronic payment system, facilitating the circulation of money in the economy among its users, despite the difficulties created. Within the time limit of movement imposed by public authorities, all economic operators should be aware that the payment system will continue to operate as usual.

* **Actions for treasury bonds:** Access to the Bank of Albania buildings has been significantly restricted, as a result of increased public hygiene measures. The service at the counters of the Bank of Albania for the treasury bills in the center and in the branches has continued according to the defined schedules of allowing the movement and implementing the maximum measures of hygiene and social distancing.

Methodology

The aim of this paper is to describe the overall economic and health situation, as a consequence of the Covid-19 pandemic in Albania. We used a mixed methodology to obtain a national and international overview of reality affected by the pandemic. This study was developed during January and May timeline. The results of this study are derived through a cross sectional study, represented by a questionnaire. The questionnaire was conducted online and self-administered by the participants. It was compound by sixteen questions in total, which were categorized based on three topics: demographic characteristics of participants, economic and health consequences.

The demographic questions gave an introduction with characteristics of the study's sample, such as gender, age, residence, education and average family income which are presented in Appendix A. In addition, the economic questions intended to explore the economic situation of Albanian families during the initial period of the pandemic considering the year 2020 and the perceptions of individuals for the economic continuity in the future after the end of the pandemic. Economic and health questions are presented in Appendix B.

Furthermore, the health questions intended to explore the most prevalent health consequences and/or challenges of participants who had (or not) being infected by Covid-19. Consequently, the perceptions towards the social, economic and health impact were evaluated.

Participants of the survey (n=183) represented a probability sample, being selected by simple random sampling. Furthermore, this method provides an equal chance to every participant for being selected in the sample from the population (Acharya, 2013). Prior to the data collection, we prioritized the anonymity and confidentiality of the information and assured the participants for the application of the Confidentiality Principle throughout the research. The data were analyzed with Excel by Microsoft Office and Spss (Version 22) and the significance of findings was determined from the p value ≤ 0.05 .

In addition, the qualitative data was received from a focus group, whose participants were students, age group 18-25. Three main open-ended questions were discussed during the focus groups. The questions covered issues related to the economy, health and Covid-19 perspective.

Results

Health impact of Covid-19

Participants were asked if they have been infected by SARS-Cov-2, and part of the options were that they wouldn't like to disclose this information. 47% of participants shared that they had been infected by SARS-Cov-2, 30% of them hadn't been infected and 23% of them weren't sure if they had been infected.

In addition, the participants who were infected by Sars-Cov-2, were asked regarding the Covid-19 consequences they were currently (at the moment when the survey was being administered) suffering the most, which were categorized in physical and emotional consequences. The majority of participants (46%) of them expressed that they weren't facing any health consequences. Secondly, 30% of participants were suffering physical consequences, followed by 14% of them with emotional consequences and 11% of participants were evidencing both physical and emotional challenges at the moment of survey's administration.

Furthermore, all participants of the survey were asked about the biggest

challenge they faced during the quarantine period that had some specified answers, such as parenting, communication with relatives/friends, care for the older people in their household, care for a chronic household's member, maintenance of a healthy lifestyle and the mental health. The participants were expected to choose only one challenge, among all the listed ones, the biggest challenge according to them. Most of the participants has ranked or considered as their biggest challenge during the quarantine period (31% of them) the maintenance of a healthy lifestyle, followed by the concern about the mental health (24%). For instance, challenges of parenting, communication and taking care of the older person were similarly considered as challenges in the same percentage (15%). However, the care for a chronic household's member wasn't considered as a challenge for any of participants (0%).

Finally, the sample was asked about their perceptions about the social, economic and health impact of Covid-19. Most of the participants (62%) were a little anxious about the potential impact of Covid-19, followed by 20% of them, who weren't anxious at all, and 18% of them expressed the highest worry for the Covid-19 impact in their life.

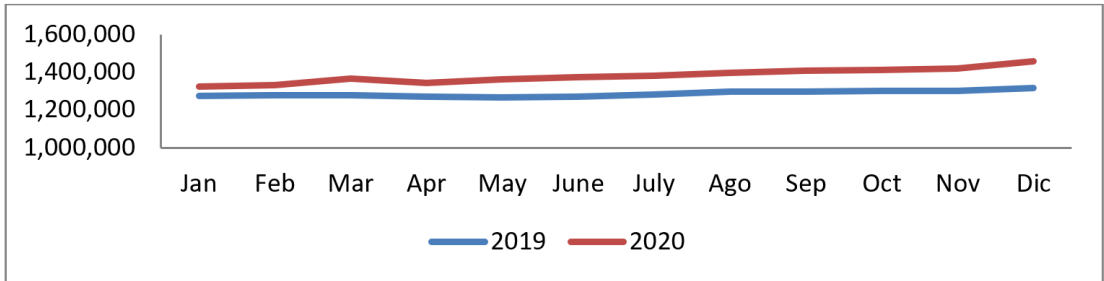
Economic impact of Covid-19

According to the answers of our sample the implementation of two government economic support packages described above, seems that there has not been a wide spread in the population. The very high percentage of 74% highlights the lack of sufficient resources to widely support the population in times of crisis and the weak social role of the Albanian state.

With a relatively high percentage, 33% of participants responded that they did not receive any financial support. This result is in line with the answers to the first question of our questionnaire. The largest percentage of 57% of respondents who stated that they received war wages include formal employees and exclude informal employees who were not part of any of the packages.

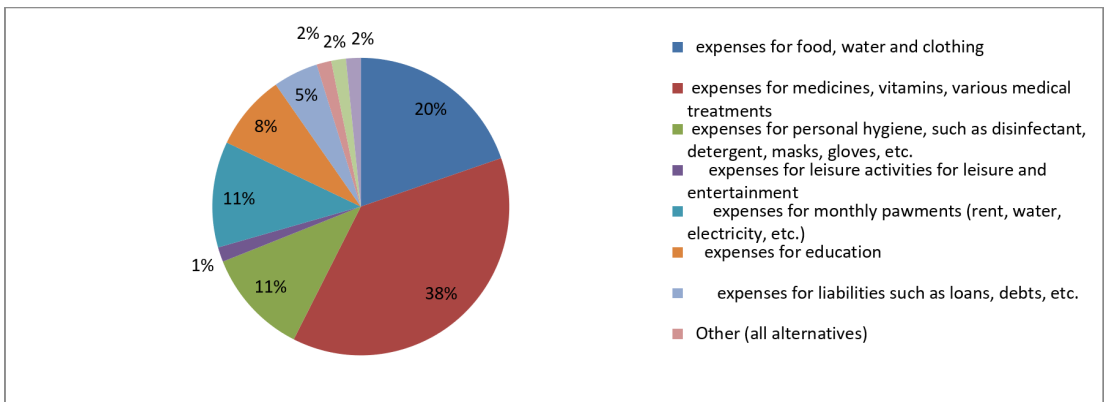
Pandemics are characterized by increased prior savings (Jordà et al., 2020). Even the savings data in million ALL published by the Bank of Albania for the periods 2019 and 2020 show a significant increase of savings by 3.8% -10.5% in 2020 compared to 2019. The table below shows visually a significant increase in March 2020 which marks the firsts cases with Covid-19 in our country. The other months are followed by a steady increase in savings. The

data from our questionnaire are contrary to the theories of many authors that the uncertainty of crises increases the level of savings and the real national data published by the Bank of Albania.

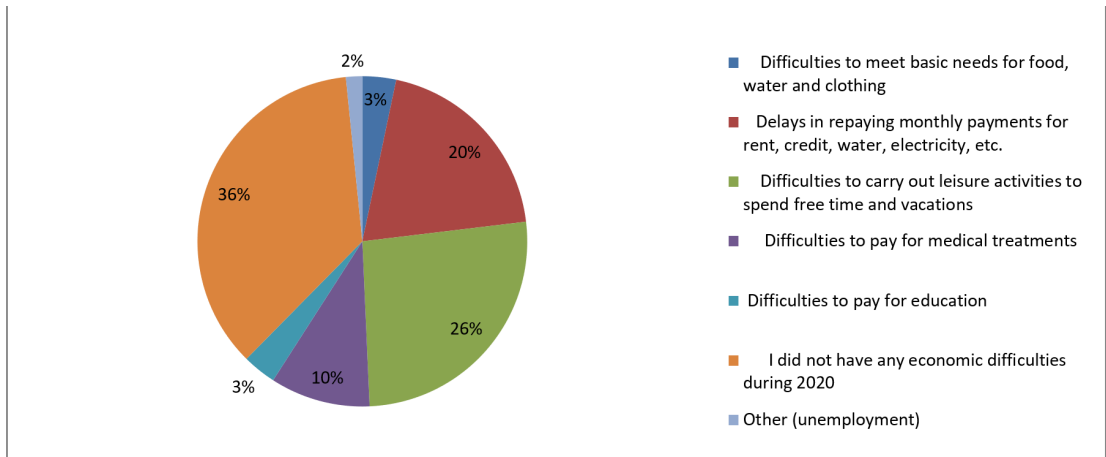
Chart nr.1. Source: Bank of Albania

The choice of the alternative “expenses for medicines, vitamins, various medical treatments” as the expense that has burdened family budget the most during 2020 for 38% of the participants is an indication that during 2020 the Albanians have been very sensitive to their health by dedicating an important part of the family budget. Even the figure 11% for “expenses for personal hygiene, such as disinfectant, detergent, masks, gloves, etc.” is an indicator of the considerable level of panic and awareness of the population about the possible danger of the unknown virus.

Chart n. 2. Source: Questionnaire results

A very interesting result is that 26% of respondents found it difficult to carry out leisure activities to spend free time and vacations. This reflects the direct consequence of quarantine and restrictions on the movement of individuals during 2020.

Chart n. 3. Source: Questionnaire results

The result obtained for the family economic situation during 2020 is expected. In total 92% of the participants have either experienced the same situation, or have faced economic deterioration.

Expectations for the future are positive, showing the general hope that the Albanian economy will recover as soon as possible. Although expectations are positive, the reality will be affected by the shock given to the world economy by the Covid-19 pandemic. There is a huge need for further studies to define the most likely post-pandemic economic scenarios.

Conclusions

Most of the participants claimed that they had been infected by the Sars-Cov-2. Most of them were facing physical consequences. The biggest challenge for our participants was the maintenance of a healthy lifestyle. To conclude, there was a concern about the social, economic and health impact of Covid-19 that was rated from low anxiety to high anxiety.

On the other hand, most of the participants claimed that they are economically affected by the Covid-19 pandemic, which has burdened family budgets at high levels, mainly among low-income families.

The results of our questionnaire express the economic impact and health impact of the Covid-19 pandemic mainly in the short term, as we are still experiencing the pandemic. There is a need for further studies to verify the results of the issues addressed in this paper over a longer period of time.

Recommendations

Albania, with a small economy and very connected to international markets, is highly exposed to internal and external risks. Measures taken to overcome the effects of the Covid-19 pandemic and to revive the economy must be well coordinated by all policy-making and policy-implementing institutions, such as the central government, local government, Bank of Albania, commercial banks, business and individuals' representatives. There is also a need for cooperation with other countries in the region and the continent. As it is also expressed by (Warwick McKibbin and Roshen Fernando, 2020) in their recent paper, the idea that any country can be an island in an integrated global economy has been proven wrong by the latest outbreak of COVID-19. Global cooperation is very important, especially in the field of public health and economic development.

In order to have a tangible effect on a large scale in the population, more financial and human resources must be invested in the creation of support structures and programs in case of crises such as the global pandemic of Covid-19.

Taking in consideration the timeline of the Covid-19 consequences, strategies and interventions should be developed in short term and long-term level. The response towards the crisis caused by Covid-19 pandemic should ensure the inclusion and assistance of the communities in need and vulnerable groups. In short-term aspects the health system should address quickly the health needs of diseases or health conditions that have been postponed due to the pandemic. In the long-term perspective, there is an urging need on different health issues, such as mental health and essential educative or preventive services. Priority should be given also to the communities located in rural areas that often lack access to crucial health services. In conclusion, each of the specific health measures and policies should consider the sustainability of interventions, the inclusivity and diversity of communities and the accessibility of individuals towards the health care system or services.

Bibliography

(n.d.). OECD. <https://www.oecd.org/south-east-europe/COVID-19-Crisis-in-Albania.pdf>

(n.d.). UNICEF. <https://www.unicef.org/albania/media/3101/file/UN%20ALBANIA%20COVID-19%20SOCIOECONOMIC%20RECOVERY%20&%20>

RESPONSE%20PLAN.pdf

(n.d.). Universiteti "Aleksandër Moisiu" Durrës - UAMD | Dijafrymëzongënga 1380 | Knowledge Inspires. Since 1380. <https://www.uamd.edu.al/new/wp-content/uploads/2017/02/32.-Enis-Uruci.pdf>

Agregatët Monetarë. (n.d) Mirësevini në faqen e Bankës së Shqipërisë. https://www.bankofalbania.org/Statistikat/Statistikat_Monetare_Financiare_dhe_Bankare/Agregatet_Monetare.html

Albania needs to expand population coverage to move towards universal health coverage. (2020, November 6). <https://www.euro.who.int/en/countries/albania/news/news/2020/11/albania-needs-to-expand-population-coverage-to-move-towards-universal-health-coverage>

Ashraf, B. N. (2020). Economic impact of government interventions during the COVID-19 pandemic: International evidence from financial markets. *Journal of Behavioral and Experimental Finance*, 27, 100371. <https://doi.org/10.1016/j.jbef.2020.100371>

Coronavirus disease 2019 (COVID-19)- Symptoms. (2021, May 19). Centers for Disease Control and Prevention. <https://www.cdc.gov/coronavirus/2019-ncov/symptomstesting/symptoms.html>

COVID live update: 181,559,798 cases and 3,932,995 deaths from the coronavirus. (0652). Worldometer - real time world statistics. <https://www.worldometers.info/coronavirus/> (last accessed June 27, 2021)

COVID-19 Mythbusters – World Health Organization. (n.d.). WHO | World Health Organization. <https://www.who.int/emergencies/diseases/novel-coronavirus-2019/advice-for-public/myth-busters>

Djurovic, G (2020). Analysis of economic and social consequences of the Covid-19 Pandemic in Western Balkan administrations.

Jordà, Ò., Singh, S. R., & Taylor, A. M. (2020). Longer-run economic consequences of pandemics. *Federal Reserve Bank of San Francisco, Working Paper Series*, 01-16. <https://doi.org/10.24148/wp2020-09>

Madhav, N., Oppenheim, B., Gallivan, M., Mulembakani, P., Rubin, E., & Wolfe, N. (2017). Pandemics: Risks, impacts, and mitigation. *Disease Control Priorities, Third Edition (Volume 9): Improving Health and Reducing Poverty*, 315-345. https://doi.org/10.1596/978-1-4648-0527-1_ch17

McKibbin, W., & Fernando, R. (2021). The global macroeconomic impacts of COVID-19: Seven scenarios. *Asian Economic Papers*, 20(2), 1-30. https://doi.org/10.1162/asep_a_00796

Sarkodie, S. A., & Owusu, P. A. (2020). Global assessment of environment, health and economic impact of the novel coronavirus (COVID-19). *Environment, Development and Sustainability*, 23(4), 5005-5015. <https://doi.org/10.1007/s10646-020-01000-0>

org/10.1007/s10668-020-00801-2

The economic impact of COVID-19 (novel coronavirus). (n.d.). Deloitte Insights. <https://www2.deloitte.com/us/en/insights/economy/covid-19/economic-impact-covid-19.html>

World Bank support will help Albania better respond to COVID-19 pandemic. (2020, July 30). World Bank. <https://www.worldbank.org/en/news/press-release/2020/07/30/world-bank-support-will-help-albania-better-respond-to-covid19pandemic>

Appendix A. The questionnaire

1. *During the period of isolation/quarantine did you receive any economic assistance/ support from the state?* a) Yes b) No c) I do not know

2. *If yes, what kind of financial assistance/support did you receive?*

* War salary

* Reimbursement of prescription medication for Covid

* Possibility of timely postponement of loan installments /loans

* Food packages

* Other

3. *During 2020, did you save more money from your family income than in previous years?*

a) Yes b) No c) I do not know

4. *What is the expense that has burdened your family budget the most during 2020?*

* expenses for food, water and clothing

* expenses for medicines, vitamins, various medical treatments

* expenses for personal hygiene, such as disinfectant, detergent, masks, gloves, etc.

* expenses for leisure activities for leisure and entertainment

* expenses for monthly payments (rent, water, electricity, etc.)

* expenses for education

* expenses for liabilities such as loans, debts, etc.

* other

5. *What is the biggest economic challenge did you faced during 2020 in your family?*

* Difficulties to meet basic needs for food, water and clothing

* Delays in repaying monthly payments for rent, credit, water, electricity, etc.

* Difficulties to carry out leisure activities to spend free time and vacations

* Difficulties to pay for medical treatments

* Difficulties to pay for education

* I did not have any economic difficulties during 2020

6. *Your family economic situation during 2020:*

* Has been improved

* Has deteriorated

* Has not changed

7. *In the near future, expect that as a result of the Pandemic, your family economic situation:*

* To improve

* To worsen

* Not to change

8. *Were you infected with Covid-19?* a) Yes b) No c) I'm not sure d) I do not want to share this information

9. *If yes, what are the consequences of Covid-19 suffering / are you suffering the most?*

* Physical (pain, fatigue, difficulty breathing, etc.)

* Emotional (anxiety, stress, fear, panic)

* Both

* None

10. *Which of the following was the biggest challenge for you during the quarantine period?*

* Parenting

* Communication with relatives/friends

* Takecare for the elderly

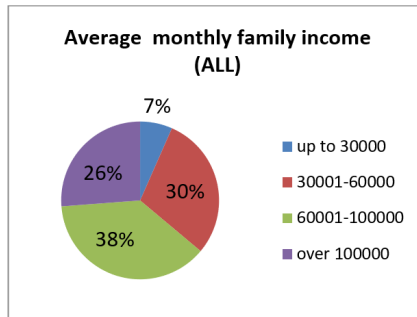
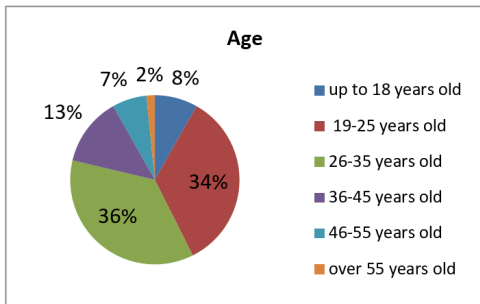
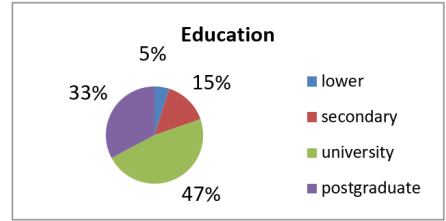
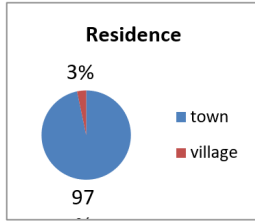
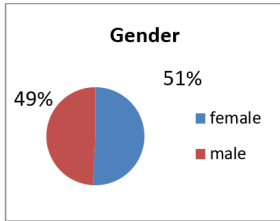
* Takecare for a chronic patient

* Maintaining a healthy lifestyle

* Mental health

11. *How scared do you currently feel about the social impact (economic, health) of Covid-19?* a) not at all b) a little c) too much

Appendix B. Charts of the distribution of demographic characteristics of survey respondents

Source: Authors' elaboration

Arnavutluk Özelinde Balkanlar'da Selefilik'in Nâsiruddîn el-Elbânî ve İslam Ülkelerinin Destekleri Açısından İncelenmesi

Ecenur Pekçetin¹

Özet: 1990'lı yılların başında Bosna-Hersek ve Kosova savaşları sırasında Balkanlar'a yardım götürme politikalarıyla ön plana çıkan körfez ülkelerinin yanı sıra özellikle de Suudi Arabistan'ın savaş sonrasında bölgedeki varlığını belirli vakıflar ve yardım komiteleri üzerinden restorasyon faaliyetleriyle sürdürdüğü bilinmektedir. Bu kuruluşların bölge faaliyetleri 11 Eylül olayları sonrası her ne kadar denetime tabi tutuluyor olsa da Balkanlar'da selefilik'in yayılmasında büyük etkilerinin olduğu da yadsınamaz bir gerçektir. Balkan coğrafyasında radikal vehhabi/selefi zihniyetin görüşlerinin yayılmasında; yardım kuruluşlarının, mücahitlerin, İslam alimlerinin, dini yayın ve tercümelerin gerçekleştirilmesinin ve sosyal ağın da etkisi vardır. Bu bağlamda araştırma kapsamında Arnavutluk'taki mezhep yayılcılığı ve bu yayılcılıkta etnik kimliğin gücünün anlaşılabilmesi için Arnavut asıllı olan selefi hadisçi Nâsiruddîn el-Elbânî'nin incelenmesi ayrıca önem teşkil etmektedir. Bu çalışmada Arnavutluk'ta vehhabi/selefi zihniyetin yayılmasında etkili olan ve aynı zamanda Suudi Arabistan tarafından finanse edilen vakıfların yanı sıra Arnavut asıllı olan ve Arnavutça vaaz veren Nâsiruddîn el-Elbânî incelenecektir. Böylelikle bölgedeki ekonomik yatırımlarının yanı sıra bölge halkı için önemli sayılan ilmi şahsiyetlerin ilgili düşüncelerin yayılmasındaki etkilerinin geniş perspektiften ele alınması ve böylelikle konunun da daha iyi anlaşılması hedeflenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Arnavutluk'ta selefilik, Selefilik, İslam ülkeleri, Nâsiruddîn el-Elbânî

¹ İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, ecenur.pekctin@std.izu.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-0059-5548

Giriş

Arnavutluk özelinde Balkanlar'da selefiliğin Nâsiruddîn el-Elbânî ve İslam ülkelerinin destekleri açısından incelenmesini amaçlayan derleme makalesi kapsamında; Selefiliğin tarihçesine ve günümüzdeki durumuna, Arnavut kökenli sefeli muhaddis Muhammed Nâsiruddin el-Elbânî'ye ve onun ilmi kişiliğine, Arnavutluk özelinde Balkanlar'da İslamiyet'e, Balkanlar'da selefiliğin yayılmasında Körfez ülkelerinin etkisine ve Arnavutluk'ta selefiliğin tarihsel sürecine yer verilecektir. Çalışmada Türkçe literatür ilgili kavramlar üzerinden taranmış ve konu içerisinde yer alan çalışmaların derlenmesi amaçlanmıştır. Çalışmanın Arnavutluk'ta selefiliğin gelişim seyrine ve bu seyri etkileyen çeşitli faktörlere yer vermesi sebebiyle konunun önemini vurgulayarak ilerleyen süreçte öncelikli inceleme alanlarına işaret ettiği söylenebilir.

Selefiliğin Tarihçesi ve Günümüzdeki Durumu

“Bir kimsenin kendisinden önce gelen” manasındaki selef kavramı, İslam'ın ilk asrında yaşayan (sahabe, tabiin ve tebeuttabiin) Müslümanları tanımlamak adına kullanılırken aynı zamanda soy, fazilet hatta dinî ilimlerde üstünlük, itibar ve saygı gibi olumlu anlamları da kapsamaktadır (Özerverli, 2009). Selefilik kavramıyla İslam düşüncesi tarihinde bazen bir mezhep kastedilmiş olsa da bu kavram genellikle İslam'la ilgili genel bir yaklaşım olan Peygamberimizden sonra takip eden üç neslin dinî anlama biçimini ifade etmektedir (Demir, 2014). Selefî ekolü tarihte Ehl-i Eser veya Eseriyye isimleriyle; İslam dinini anlama noktasında sahabe, tabiin ve bu nesillere uyanların düşüncelerini itiraz etmeksizin kabul ederek onlarla amel edenler kastedilmektedir. Ehl-i Hadis ise; İslam dinini hadislerde olduğu üzere kabul edenlere verilen isim iken söz konu hadis kavramı Hz. Peygamber'in sünnetiyle beraber tabiin ve tebeuttabiinin fikri ve fiili tarzlarını kapsayacak şekildedir (Uludağ, 2009).

Selefî dönem, Ahmed bin Hanbel ile başlayıp İbn Teymiye dönemine kadar uzanan önceki(mütekaddimun) ve İbn Teymiye ile başlayarak daha sistematik bir hâl alan sonraki(müteahhirun) dönem olmak üzere ikiye ayrılır (Lala, 2010). İlk dönemde felsefi düşüncenin incelenmesi reddedilirken, ikinci dönemde İbn Teymiye ve İbni Kayyim el-Cevziyye tarafından kelam, tasavvuf ve felsefe konularına dair daha fazla bilgi edinilmiş ve bunlar çok sert bir üslup ile eleştirilerek Müslümanların bunlardan kaçınmaları gerektiği savunulmuştur (Topaloğlu, 2007).

Kur'an ve hadis dışında hiçbir uygulamayı benimsemediklerinden selefilik mezhep ya da ekolden ziyade dinî bir ihya hareketi olarak görülebilmektedir ki onların amacı da dinin aslına irca ederek bid'atlardan kaçınmaktır (İşcan, 2012). Bir düşünce biçimi olarak da ele alınabilecek olan Selefiliğin düşünce biçiminde her şeyi Kur'an ve Sünnete indirgeme, gelenekte olmayanın kötü olduğu inancını kabul etme yer almaktadır (Akbulut, 2014). Müslümanların zayıflıklarının nedeninin İslami gelenekte yer almayan ve sonradan meydana gelen değişiklikler ve gelişmeler olduğunu, Kur'an'ın orijinal öğretilerine dönülmesi gerektiğini savunmaktadırlar (freejournal, 2021).

Selefiliğin esas kaygılandığı nokta, dinin aslını muhafaza etmek amacıyla "nass"ı (Kur'an ve sünneti) yorumsuz olarak alıp uygulamak olduğundan dinî alanda yeni bir uygulama yapmak dini bozmak anlamına gelir ki asıl yapılması gereken şey, mutlak doğruyu temsil eden Asr-ı Saadet dönemine dönerek Hz. Muhammed, sahabe ve tabiin uygulamalarını esas almaktır (Kutlu, 2007). İslam'ın belirli bir siyasi model öngördüğüne, bunun ise Hz. Peygamber ve Dört Halife devrinde uygulandığına inanan selefiler, tarihin o altın çağında yapılan uygulamaları birebir aynı şekilde inşa ederek "öze dönmek" gerektiğini savunurlar. Öz ile biçim ayrımını görmezden gelerek tarihi asırlar öncesi ile aynı kalıplarda yaşamak ile ideale yaklaşacaklarını savunma anlayışları siyasetten ekonomiye, kılık kıyafetten yeme-içmeye, mimariden eğitime her alanda çeşitli şekillerde yansıma bulmaktadır (Acar, 2005). İslam anlayışında sonradan şekillenen Vehhabiliğin; Selefiliğin uzantısı olarak görülmesindeki ana etken, İslam'ın başlangıcındaki döneme geri dönülmesinin istenerek dindeki bid'atler ile savaşıma prensibidir (Fıglalı, 1999). İbn Teymiyye zamanında "Selefiyye" ifadesinin kullanımı daha çok ideolojik bir anlamı ifade ettiğinden radikal ideolojinin temel kaynağı olarak görülen Teymiyye 18. ve 19. yüzyılda yeniden ortaya çıkarılmış olmakla beraber ideolojisi de Abdullah bin Vehhab ile Suudi Selefiliği ya da Vehhabizm denilen bir ideoloji içerisinde devam etmiştir (Kocaoğlu, 2017). Bununla birlikte, Allah'ın birliğine bağlılıkları nedeniyle, kendilerine "Muvahhidin" ve "Ehl-i Sünnet'in takipçileri" isimlerini de vermektedirler (İbrahimi, 2015).

Günümüzde ise Ehl-i Hadis'te İslamcılığı benimseyen ve temsil eden isimler; Ahmet b. Hanbel, İbn Teymiye, ve Muhammed b. Abdilvehhab'tır (İşcan, 2012). Ahmed b. Hanbel olmak üzere Hanbeli âlimleri İslam hukuk tarihi içinde eser taraftarı katı bid'at anlayışlarından kaynaklı olarak diğer Sünni mezheplere kıyasla olaylara karşı daha mutaassıp, müsamahasız yaklaşırlar (Koca, 1997). Vehhabiliğin doktrini İslam'ın aslına, peygamberin

sünnetine dönüş olduğundan Vehhabiliğe göre Kur'an'ın mecaz anlamlarına bakmaksızın zahiri üzerine anlaşılıp amel edilmesi gerekir (Kuşun, 1998). Muhammed b. Abdülvehhab tarafından kurulan Vehhabilik kökenini Imam Ahmed b.Hanbel'in (880-855) mezhebinden aldığından Sünni mezheplerden olmakla birlikte mezhebinin ana prensiplerini, peygamberlerin mezarları ile kutsal yerlerin ziyaretinin İslami inanca aykırı olduğu şeklinde doktrinleri olan Teymiye'nin (1263-1328) İslam anlayışı oluşturmakta olup Suudi Arabistan devleti de bu prensipler üzerine kurulmuştur (Kocaoğlu, 2017). 19.yüzyılın sonları ile 20. yüzyılın başlarında ise Arap ülkelerinde ortaya çıkan çağdaş selefiliğin içerisinde muhtelif fikirleri benimseyen âlimler yer almaktaydı (Basheer, 2009). Günümüz sefilelerinin en karakteristik özelliği mevcut her türlü siyasi sistemi ve resmi din eğitimlerini reddetmelerinin yanı sıra; Haricilik, Şiilik ve Mutezile gibi fırkaları da yoldan çıkmış olarak kabul ettikleri gibi tasavvufu ve tasavvufi akımları da eleştirmeleridir. Suudi Arabistan'da yaygın olan Vehhabilik bunun en tipik örneği iken Abdulaziz b. Baz ve Muhammed Nâsiruddin el-Elbâni'ye gibi sefile âlimler de bu fikirleri yaymayı amaçlamışlardır.

Günümüzde sefileliğin farklı gruplarının, bu grupları farklı şekilde isimlendirmelerin olduğunu ve bunun yanı sıra bu grupların benimsedikleri veya önceledikleri prensiplerin de farklılaşabildiği bilinmektedir. Çağdaş dönemde ise sefileliğin muhafazakâr (Suudi Sefilelik ya da Vehhabilik), Cihadi Sefilelik ve Siyasi Sefilelik şeklinde üç başlık altında değerlendirildiği bilinmektedir. Muhafazakâr Sefileliğin, Suud devletinin müesses bir hâl alması ile devletin resmi söylemine uygun bir hâl aldığı görülmektedir. Cihadi Sefilelik ise, tekfirde aşırıya giderek zaman zaman kurum, devlet ve hatta tüm üyeleriyle toplumu tekfir eden, din adına şiddeti bir teknik olarak kullanmaktan çekinmeyen El-Kaide, Taliban, Şebab, İşid (DAEŞ) vb. yapıların oluşumunu sağlamıştır. Siyasi Sefilelik ise, çağdaş demokratik kurumları belli oranda kabul ederek bu yapıların içinde siyaseten mücadele eden yeni bir anlayışın temsilcisi olarak karşımıza çıkmaktadır (Bulut, 2018). Suud ve Körfez ülkelerinde varlıklarını gösteren sefileler demokratik rejimlerin siyasi partilerine de karşı olduklarından kendi düzenlerinde seçtikleri yöneticilere itaat prensibini kabul ederek siyasi parti vasıtasıyla iktidara gelmeyi öngören sistemleri eleştirirler (Yıldırım, 2013). Basheer Musa Nafi, Suudi Arabistan'da bulunan sefile oluşumların, "aksiyoner hareketler" ile "bu şekilde olmayanlar" olarak ele alınabileceğini ve aksiyoner sefilelik olan "sahve hareketi"nin düşünce sistemlerinin, İhvân-ı Müslimin'in fikriyatı ile Vehhabiliğin mezcedilmesi aracılığıyla oluştuğunu ifade etmiştir. Geleneksel Sefilelik ise; tevhid-i uluhiyet, bidatlerle mücadele, sefile cemaatlara bağlılığın

güçlenmesi (velâ ilkesi) ve hâkim yöneticiye itaat konuları üzerine odaklanan net bir çizgiyi benimsemektedir (Çelik, 2016).

Câmiye Selefilik (es-Selefiyyetü'l-Câmiye) ve Ehl-i Hadis grubu (Elbânî Grubu) aynı düşünce sistemine sahip olsa da Elbânî grubu hâkim siyasal düzenlerin meşru olmadığı noktasında Câmiye Selefilik'ten ayrılmaktadır (Çelik, 2016). Ehl-i Hadis grubu Nasuriddin el-Elbânî'ye tabi olanların oluşturduğu selefilik, Ürdün'de ise geleneksel-muhafazakâr selefilik olarak isimlendirilmektedir (Çelik, 2016). Suudî ve Cihadi Selefilik arasındaki farklılıklardan en dikkat çeken Suudi Selefilik'in akideye vurgu yaparken, Cihadilerin inançla birlikte aksiyona da önem vermeleridir. Suudî Selefilik daha çok bid'atler namaz, hac, sakal vb. konular üzerinde yayınlar yaparken Cihadi Selefilik'in bid'atler hakimiyet, cihad, Hristiyanlar, Yahudiler üzerinde durmaktadır. Ayrıca Suudi Selefilik namaz kıldığı sürece siyasi olarak devlet başkanına itaati farz sayarken, Cihadi Selefilik yöneticilerin kimliklerine ve dinî yaşantılarına değil, icraatlarına önem verdiklerini belirtmektedirler (Büyükkara, 2004).

Arap toplum ve geleneğinden beslenerek bu noktada devamlı surette geçmişi referans gösteren anlayışın, geçmişin zahirine bağlı kalma iddiasıyla bugünde pratik anlamda boşluklar olduğu fikrini benimsediğini ve bu boşluğun ancak yerel kabuller üzerinden doldurulabileceği fikrini katı bir şekilde tek doğru olarak görüp savunduğunu görmekteyiz. (İşcan, 2019). Son dönemlerde Selefi olduğunu iddia ederek şiddetli bir metot olarak kullandıkları görülen radikal oluşumların muhatap kitlelerini yine Müslümanların oluşturduğunu da görmekteyiz. Bu radikal oluşumların İslam adına Müslümanları acımasızca katlederlerken "selefi" kavramını istismar ettiklerine de şahit olmaktayız (Bulut, 2018).

Arnavut Kökenli Selefi Muhaddis Muhammed Nâsiruddîn el-Elbânî

Tam adı Ebû Abdurrahman Muhammed Nâsiruddîn Nûh Necâti b. Âdem el-Elbânî olan Selefi âlim ve ünlü münekkit Arnavutluk'ta doğmuş olması hasebiyle Elbani nisbesiyle anılmış ve tanınmıştır. Babası Hacı Nûh Necâti Arnavutluk'un önemli din âlimlerinden olan Nâsiruddîn el-Elbânî Hicri 1332, Miladi 1914 yılında Albania'nın bir diğer ifadeyle Arnavutluk'un başkenti İşkodra'da doğmuştu. 1924 yılından itibaren yönetimi ele alan Arnavutluk Cumhurbaşkanı Ahmet Zogu ülkedeki Müslümanlara baskı yapmaya

başlayınca Arnavutluk'tan, İslam coğrafyasının farklı yerlerine göçler başlamış ve Nâsiruddîn el-Elbânî'nin babası Hacı Nuh Necatî' de ailesiyle birlikte Şam'a göç etmiştir (Hatiboğlu, 2003). Dokuz yaşında Şam'a göç eden Nâsiruddîn el-Elbânî medresedeki ilk eğitimini Şam'daki Medresetü Cem'iyeti'l-is'âfi'l-hayrî'de başarıyla tamamladıktan sonra babasının devlete bağlı okullardaki eğitimi dinî açıdan yetersiz bulması sebebiyle babasının özel olarak hazırlamış olduğu eğitim planı çerçevesinde Hanefî âlimi olan babasından Kur'an-ı, tecvid, sarf, nahiv, belagat Hanefî mezhebi fıkhihına dair eğitim almıştır. Bu eğitimin yanı sıra Şam'ın ünlü âlimlerinden de dersler almış ve selefi anlayışı benimseyen bir hadis münekkiti olarak yetişmiştir.

Şam'daki ilmî çalışmalarının yanı sıra öğrencilerine dersler veren, ilmi seyahatleri vesilesiyle de savunduğu fikirleri başkalarıyla paylaşma imkânı bulan el-Elbânî; bu sırada halkın, resmi makamların, tarikatların eleştirileriyle karşılaşmış ve ilmi, fikri pek çok reddiye de almıştır. Selefi anlayışı benimseyen el-Elbânî, 2 Ekim 1999'da Ürdün'ün başkenti Amman'da vefat etmiş ve cenaze namazı ise öğrencisi Hüseyin Şakra tarafından kıldırılmıştır (Hatiboğlu, 2003).

Muhammed Nasiruddin el-Elbani'nin İlmî Kişiliği

Reşid Rıza'nın neşrettiği Mecelletü'l Menar'da okuduğu yazıların da etkisiyle Selefi anlayışı benimseyerek hadis ilmiyle ilgilenmeye yönelen el-Elbânî, mezhep taassupçuluğunun terk edilmesi suretiyle Kitap ve Sünnet'e yaptığı vurgu, geleneksel düşünceyi dikkate almaması, bid'at ve hurafeleri şiddetle eleştirmesiyle bilinirken babası da dahil pek çok âlim tarafından tenkit edilmiştir. Önemli eserlerin neşrine katkı sağlayarak ilmî incelemeler yapan ve Körfez ülkeleri, Kahire, İskenderiye, Kudüs, Beyrut, Mağrib'in yanında İspanya, İngiltere ve Hollanda gibi çeşitli Avrupa ülkelerine de seyahatler yapan ve konferanslar veren el-Elbânî'nin İngiltere'deki konferansı da *Menziletü's-sünne fi'l-İslâm* adlarıyla daha sonra neşredilmiştir. Klasik kaynaklardaki hadisleri sahih ve zayıf olarak ayırmış ve kendi hadis metoduna göre belirlemiş olduğu zayıf hadislerden kaçınmalarını, sahih olanlara uymalarını insanlara tavsiye eden el-Elbânî'nin ilimle iştigali insanların hayatlarına etki etme odaklıydı (Hatiboğlu, 2003).

Hadisin otoritesini merkezde tutan selefi muhaddis el-Elbânî, hadis ve sünnete ümmetin kolayca ulaşabilmesi için çabalamış ve "Muhaddisü'l-asr", "nasıru's-sünne" gibi isimlerle anılmıştır (Hıdır, 2020). Muhammed Nâsiruddîn el-Elbânî, özellikle de hadis tenkidinde İbn Teymiyye ve İbn Kayyim el-Cevziyye'den etkilenmiş ve onları değerlendirmelerinde sık sık

referans almıştır (Sarıcı, 2018). Hadislere selektif yaklaşarak onları selefi-zahiri yönelimli okumalar ile değerlendiren el-Elbânî, tembellik sebebiyle namazı terk edenin tekfir edilme meselesi, kadının peçe takma meselesi gibi bazı hadisler bağlamında selefi âlimlerin değerlendirmelerinden ayrılmaktadır (Hıdır, 2020). Ehl-i Hadis geleneğine bağlı olan ve günümüzde selefi yaklaşımın öncülerinden olarak hadislerin eleştirisinde sadece sened tenkidıyla yetinilmesi gerektiğini savunan Elbânî, klasik dönem hadisçiliğinin çağımızdaki son örneği olarak eleştirilerini hadis tekniği metoduyla dile getirmiştir (Özafşar, 1999).

Günümüzde el-Elbânî'nin tahkik ve tahrir çalışmaları hadisçiler tarafından takdir kazanıyor ve el-Elbânî sevenleri tarafından "asrın muhaddisi" olarak nitelendiriliyor olsa da özellikle Süneni Erbaa olmak üzere ana kaynaklardaki hadisleri sahih ve zayıf olanlar diye ayırmaktadır (Hatiboğlu, 2003). Klasik hadis kaynaklarındaki hadisleri sahih ve zayıf şeklinde ayırarak muhtelif çalışmalar şeklinde neşreden Elbânî'nin Müslim'in Sahih'ine (Kalaç, 2021) ve Tirmizi'nin Sünen'ine (Küçük, 2010) yönelik ciddi eleştirileri mevcuttur. Bunun yanı sıra ülkemizde bu eleştirilerin incelenip değerlendirildiği çalışmalar sayıca az olsa da mevcuttur. Özellikle Takıyyüddin İbn Teymiyye, İbn Kayyim el-Cevziyye ve Muhammed b. Abdülvehhab'tan etkilenen Nâsirüddin el-Elbânî'nin; Kitap ve Sünnet'i vurguladığı, bid'at ve hurafelere şiddetle karşı çıktığı ve klasik kaynaklardaki hadisleri sahih ve zayıf olmak üzere ayırdığı için babası da dahil pek çok âlim tarafından şiddetle eleştirildiği, eserleri üzerine ise reddiyelerin yazıldığı bilinmektedir (Hatiboğlu, 2003). Muhammed Nâsirüddin el-Elbânî Buhari tenkidi özelinde tenkid metoduna dair şunlar söylenebilir (Ertaş, 2019): Muhammed Nâsirüddin el-Elbânî'nin Buhârî ravi/raviler hakkındaki bütün menkulâtı bir araya getirerek hareket etme metodunu seçmiştir. Raviyi incelerken cerh/ta'dil bilgilerini vermekle yetinmez. Özellikle İbn Hacer'in Buhârî savunmalarını işaret ederek değerlendirmelerde bulunur. Muhammed Nâsirüddin el-Elbânî raviden çok, hadis metni temelinde analizler yaptığı için ele aldığı hadisin, ulaşabildiği bütün tariklerine atıfta bulunur. Böylece hadisin sened analizini etraflı biçimde yaparak rivayetlerin âdid, mütâbi' durumlarını işaret eder. Muhammed Nâsirüddin el-Elbânî'nin değerlendirmelerinde "şedîd" eğilimi gösterdiği söylenebilir (Ertaş, 2019).

Nâsirüddin el-Elbânî'nin hadislere dayanarak yaptığı çalışmaların yanı sıra hadislerin sıhhatini değerlendirdiği ve ayrıca tahkik-tahrir-ta'lik çalışmaları mevcuttur (Hatiboğlu, 2003). Eserlerinin sayısına dair farklı açıklamaların olduğu bilinen el-Elbânî'nin 200'den fazla eser telif ettiği

bilinmektedir (Hatiboğlu, 2003; Sarıcı, 2018). Balkanlar genelinde propaganda amaçlı selefi literatürden tercüme eserlerin ücretsiz olarak halka dağıtılması çok sık görülürken Arnavutçaya yapılan tercüme eserler arasında İbn Teymiyye'nin ve Muhamed bin Abdulvehhab'ın ve Muhammed Nâsiruddîn el-Elbânî'nin eserlerinin çoğunlukta olduğu söylenebilir (Domazeti, 2016). Selefi muhaddis el-Elbânî'nin, Hanefi muhaddis Şuayb el-Arnaût ile fıkhi meselelerde bazı hadislerin sıhhat durumlarına dair birbirlerine reddiyeler yöneltmeleri meşhurdur. Hadis alanında Arap dünyasını fazlasıyla etkileyip şekillendiren bu iki muhaddisin Arap olmayıp Arnavutluk İşkodralı olması ve her ikisinin de Şam'da yaşayıp Amman'da vefat etmeleri de oldukça ilgi çekicidir (Yıldırım, 2016).

Modern dönem selefi muhaddis imam Muhammed Nâsiruddîn el-Elbânî'nin Arnavut asıllı olması ve Arnavutça vaaz ve sohbet etmesi, kitap ve eserlerinin yerel imamların çeviri çalışmaları aracılığıyla Arnavut Müslümanları ile Suudi Selefi ulemanın arasındaki yakınlık kurulmasını vesile olmuştur (Kastrati, 2015; akt. Domazeti, 2016). Balkanlar'daki irşad ve davet faaliyetleri ile ciddi anlamda etkili olan Arnavut Hoca ve davetçilerin çoğunluğunun Muhammed Nâsiruddîn el-Elbânî'nin öğrencilerinden oluşması özdeş etnik kimliğin ortak payda da buluşup aynı davayı üstlenmeyi kolaylaştırdığı şeklinde değerlendirilebilir (Domazeti, 2016).

Arnavutluk Özelinde Balkanlar'da İslamiyet

Osmanlı İmparatorluğu iskan siyaseti çerçevesinde Balkanlar'a göç eden Müslüman Türk toplulukları aracılığıyla İslamiyet dininin Balkanlar'da kitleselleşip ve kurumsallaşmasına zemin hazırlamıştır (Sancaktar, 2012). Bunun yanı sıra bölgede İslam'ı anlatmaya başlayan dervişler yerli halkı fethe hazırlamış ve tasavvufun halk arasında yayılmasına zemin oluşturmuşlardır. Balkanlarda tasavvuf ve dervişler aracılığıyla İslamiyet Osmanlı imparatorluğunun bölgeye gelişine kadar yayılmaya başlamıştır (Azimli, 2011; Bilge, 1991). İslami tecrübenin Osmanlı dönemine dayandığı Balkanlar'da Müslümanlar genellikle; inançta Maturidi, fıkhıta ise Hanefi mezhebine mensup olmalarıyla bilinirler. Bunun yanı sıra medrese, cami, tekke gibi dinî kurumları ve ulema, müftü, imam, kadı gibi dinî otorite figürlerini Osmanlı medeniyetinden almışlardır (Karcic, 1998).

Balkanlar'a İslam dini ile giden İslam kültürü günümüze kadar sürmüş ve Nakşibendi, Mevlevi, Kadiri, Sa'di, Rifai ve özellikle Bektaşî gibi tarikatlar halk arasında yayılmış, türbeler de inşa edilmiştir. Çoğu şehrinde Bektaşî

tekkesi bulunan Arnavutluk'un; dinî, siyasi ve kültür hayatında önemli rolü olan Bektaşiliğin, Arnavut halkı arasında en çok sevilen ve yayılan tarikat olduğu söylenebilir (Hoca, 2016; Maden, 2013). 500 yıldan uzun süre Osmanlı İmparatorluğu hakimiyeti altında kalan ve Balkan Savaşları sonrası bağımsızlığını en son kazanan ülke olan Arnavutluk için; 1920 ile 1939 yılları arasını kapsayan Ahmet Zogo yönetiminde krallık döneminden, 1944 ile 1985 yıllarını kapsayan Enver Hoca yönetimindeki komünizm döneminden ve 1990 yılı sonrası Ramiz Alia ile başlayan demokratikleşme döneminden bahsedilebilir (Göktaş, 1995). Ahmet Zogo yönetimi ardından iktidara gelen Enver Hoca yönetimindeki Arnavutluk'un dış politikası Yugoslavya etkisinin olduğu dönem, SSCB'ne yakınlaşma dönemi, Çin ile ilişkiler ve yalnızlık politikası dönemi olarak sınıflandırılabilir. Enver Hoca döneminde SSCB ile geliştirilen ilişkiler Arnavutluk'a istihdam güvencesi sunuyor olsa da buna karşılık halka dinsel inanç ve uygulamalar ile ilgili baskı yapılmaya ve kısıtlamalar getirilmeye başlanmış, halk sosyalizme bağlı komünist bir toplum hâline getirilmek istenmişti. Enver Hoca'nın uyguladığı baskıcı rejimde binlerce kişi politik nedenlerden tutuklanırken birçoğu da yargılanmadan mahkûm edilmişti. Arnavut vatandaşlarının hayatlarını kontrol altında tutmayı amaçlayan Enver Hoca Arnavutluk'un dünyanın ilk ateist devlet olmasıyla övünürken ülkede varlığını sürdüren tüm dini inanışları yasaklama yolunu seçmişti (Göktaş, 1995). Enver Hoca önderliğinde 1945'te komünist rejimin başa geçmesiyle Arnavutluk'ta dinlerin izlerini ortadan kaldırmak adına radikal adımlar atılmış ve Enver Hoca "Arnavutların dini Arnavutluk'tur" söylemiyle Arnavutluk'u dünyanın ilk ateist devleti yapmıştır. Bu dönemde tüm dinî ritüeller yasaklanmış, cami ve dinî kurumlar yıkılmış ve birçok imam, âlim ve din görevlisi hapsedilmiş ya da katledilmiştir (Domazeti, 2016). Enver Hoca'nın 1946'da iktidara gelmesiyle Arnavutluk'un geleneği dinî yapısından ayrıştırılarak modernleştirilmeye çalışılması sonucu dini ve geleneksel yapı büyük bir zarar görmüştür (Lala, 2010). 1967 yılından itibaren komünist rejimin güçlendiği ve toplumsal düzenin bozulduğu Arnavutluk'ta anayasanın 37. Maddesi uyarınca, Arnavut hükümeti tarihi materyalizmi ülkede gerçekleştirmek ve ateizmi yaygınlaştırmak adına çalışmaları yürütmüş, onun akabinde 55. Madde uyarınca ise; ateist rejimle çelişen bütün dinî ve sivil dernek, kurumları kaldırmıştır. Enver Hoca'nın vefatının ardından başa geçen Ramiz Alia, çeşitli ülkeler ile diplomatik ilişkilerinde kurulduğu daha yumuşak bir rejimle ülkeyi yönetirken onun zamanında sancılı da olsa demokratikleşme adımlarıyla çok partili döneme adım atılmış oldu. 1978 yılından itibaren dış politikada yalnızlık sürecine başlayan, komünist sistemin yıkılması ve 1992'de demokrasiye geçiş ile kendisine güçlü bir ittifak arama

yoluna duyan Arnavutluk; olası çatışmaların önemli bir olgusu hâline gelirken kendi güvenliğinden de endişe duyar hâle gelmişti (Göktaş, 1995). Demokratik Parti'nin iktidara gelmesiyle Sali Berisha'nın dış politikada izlediği yol ise; yalnızlık yıllarına son verip uluslararası ilişkileri güçlendirmek olmuştur.

Bu minvalde dış yardımlar aracılığıyla ülkede çeşitli reformlar gerçekleştirilirken özellikle Arnavutluk'un Batı ile arasındaki ilişkinin de güçlendiğini söylemek mümkündür. %70'i Müslüman olmak üzere Balkanlar'da en büyük Müslüman halkı oluşturan Arnavutluk'un daha güçlü bir konuma gelmesi için Batı ile geliştirilen ilişkilerin yanı sıra İslam ülkeleriyle de sıcak ilişkiler kurmak adına adımlar attığı bilinir (Domazeti, 2016). 1992'de Kuveyt Emir'i Tiran'a ziyarette bulunurken 1992 yılının sonlarında Suudi Arabistan'da yapılan İslam Konferansı'na Arnavutluk gözlemci statüsünde katılmıştır (Göktaş, 1995).

Arnavutluk 1991 yılı itibarıyla komünizmden çıkarak çok partili demokratik sisteme geçse de kültürel ve ahlaki alanlarda boşluğa düşen halkının üzerinde komünist rejimin izleri görülmeye devam etmekteydi. Arnavutluk'un eski diktatörlük döneminde Enver Hoca tarafından dükkâna ve depoya dönüştürülmek suretiyle ibadete kapatılmış camilerden yıkılmamış olanların ibadete açılması adına çalışmalar yürütülmeye başlanmıştı (Lala, 2010). Radikal sosyalist rejim öncesinde 1770 camiden 1990 yılında sadece 50 cami kalmış iken onların da namaz kılınacak vaziyette olmadıklarını söylemek yerinde olacaktır (Lala, 2010).

Komünizmin çökmesiyle 1991 yılında tekrardan inşa edilen cami gibi dinî kurumlarda din görevlileri göreve başlamış ve bunun yanı sıra Hafız Sabri Koçî'nin yoğun çabası eşliğinde Arnavutluk'ta resmi-yasal ve Arnavutluk Devleti tarafından tanınmış bir kurum olan Diyanet İşleri Başkanlığı kurulmuştur. Arnavutluk İslam Toplumu Başkanlığı'nın yapılanması Türkiye Diyanet'inin yapısıyla benzerlik teşkil etse de Türkiye Diyanet'i'nden farklı olarak devlet tarafından kendisine tanınan bir bütçesi bulunmadığından gerçekleştirilen hizmetler iç ve dış kaynaklar tarafından karşılanmaya çalışılmaktadır (Muça, 2008).

1989-1998 yıllarında Balkanlar'daki İslami dinî kurumların faaliyetleri yeniden ihya edilirken bu değişim özellikle 22 sene boyunca İslam'ın yasaklandığı Arnavutluk'ta görüldü. Balkanlar'da Müslümanların dinî kimlikleri doğrultusundaki yeniden canlanmaları cami inşası ve restorasyonu, medyanın gelişmesi ve farklı İslami okulların açılmasıyla anılabilir. 1980'lerin

sonlarında Balkanlar'da Saraybosna, Priştine ve Üsküp'te olmak üzere üç tane medrese ve Saraybosna'da sadece bir tane İslam Fakültesi var iken, 10 yıl sonrasında Arnavutluk'ta 10 medrese, Bosna'da 8 medrese, Bulgaristan'da 3 medrese ve birer tane de Kosova, Sancak ve Romanya'da medrese inşa edilmiş olacaktı.

Bunun yanı sıra ise Bosna'da iki, Kosova, Makedonya ve Bulgaristan'da birer tane olmak üzere beş tane daha Yüksek İslam Enstitüleri açılmış olacaktı (Bougarel, 1999; akt. Domazeti, 2016). Soğuk savaşın ardından komünist rejimlerin çökmesiyle 1990'lı yıllarda Balkanlar'daki Müslümanlar; siyasi partiler kurmanın yanı sıra değişik gazete ve dergiler çıkarmış, kültürel ve yardım dernekleri kurmuş, Bosna Hersek'teki Bosna Müslüman Entelektüel Kongresi ve Arnavut Müslüman Entelektüel Birliği gibi faaliyetler ile Müslüman toplumun siyasi elitler ile etkileşim kurmasını kolaylaştırmışlardı (Bougarel, 1999; akt. Domazeti, 2016). Balkanlar'da dinî hayatın, din teşkilatlarının ve İslami yorumların siyasetin güncel işleyişine bağlı olarak şekil aldığı ve Balkanlar'da İslamiyet'in kamusal alanda siyasal rejimler, akademik ve kültürel hareketlerden etkilendiğini söylemek mümkündür (Domazeti, 2016).

Balkanlar'da Selefilik'in Yayılmasında Körfez Ülkelerinin Etkisi

Körfez ülkeleri bölgedeki çatışma ve gerilimler dolayısıyla farklı dış politikalar izleyerek kendilerine yeni müttefikler aramışlardır. Balkan ülkelerinin ekonomilerinin 2008 yılının sonunda ortaya çıkan ekonomik krizden olumsuz etkilenmesinin yanı sıra Avrupa ve Amerika'dan sağlanan finansmanın azalması sonucu ortaya çıkan boşluk ise Körfez ülkelerinin Balkanlar'a yatırımlarıyla doldurulmaya çalışıldı. Körfez ülkelerinin Balkanlar'da izleri her ne kadar 1990'lara dayanıyor olsa da 2008 yılı sonrasında yatırımların tekrardan artmış olduğu görülmektedir (Peneya, 2019). Körfez ülkeleri son yıllarda, Ortadoğu'daki istikrarsız ve güvensiz ortamdan etkilenerek kendi güvenliklerini temin etme amacıyla kendi kaynaklarına göre farklı yöntemler geliştirmişlerdir. 21. yüzyılda ülkelerin stratejileri arasında teknoloji ve bilim ayrıca önemli yer teşkil ettiğinden Suudi Arabistan, Birleşik Arap Emirlikleri ve Katar, Balkan ülkelerinde teknoloji, eğitim ve bilgi odaklı stratejiler geliştirmek adına çabalamaktadırlar. Balkan ülkelerinin ekonomik açıdan gelişmesi hedefini gerçekleştirmesine yardım eden bu ülkeler ayrıca dinî ve sosyal meselelerde de; camii inşaatları, imamların eğitilmesi, eğitim

olanaklarının iyileştirilmesi ve İslami eğitim kuruluşlarının desteklenmesi gibi bölgede birçok faaliyet gerçekleştirmişlerdir. 2010 yılından itibaren Körfez ülkelerinin Balkan ülkeleriyle ilişkilerini iyileştirmeye yönelik girişimlerinin sebepleri: Arap Baharı sonrasında Ortadoğu'daki istikrarsızlığın artması, istikrarsızlık sonucu ülkelerin yeni müttefik arayışı içerisine girmeleri, Türkiye'nin son yıllarda artan gücü ve etkisi, petrol fiyatlarındaki düşüştür.

Bu sebepler dolayısıyla Körfez ülkeleri, kendi sosyal, siyasi ve ekonomik durumlarını sabitleştirmek için Balkanlar'a yöneldikleri de bilinmektedir (Peneya, 2019). Suudi Arabistan'ın benimsediği dış politikada ise Arap milliyetçiliğinin yanı sıra İslam düşüncesi de yer almaktadır. Bunun yanı sıra Suudi Arabistan kendini İslam'ın temsilcisi olarak görmekte ve bölgedeki gücünü ekonomik ve askeri güç dengeleri ile kendi meşruluğuna ve güvenliğine yönelik siyasi tehditlere karşı kullanmaktadır (Efegil, 2013). Suudi Arabistan'ın iki politik hedefi vardır ki bunlardan ilki; ülke yönetimindeki hanedanı güvenlik altına almak, ikincisi ise ülkeyi yabancıların işgalinden korumaktır. Suudi Devleti bu hedeflerine ulaşmak adına dört dış politika hedefi belirlemiştir. Bunlar; 1) Dinî unsurlar ve İslam'ı dünya genelinde yayarak koruma, 2) Arap davalarına destek verme, 3) Ülke ekonomik düzenini koruma, 4) Bölgesel istikrarın yanı sıra rejimin de güvenliğini sağlamaktır (Diriöz, 2012). Suudi Arabistan iç ve dış politikasında din unsuruna ve dolayısıyla İslam ülkeleriyle dayanışmaya fazlasıyla önem vermektedir. Dış politikada Müslüman ülkeler ile diyalogu sağlam kurmak önemli bir adım olacağından Suudi Arabistan'ında Hac dolayısıyla bütün Müslüman ülkelerle çeşitli seviyelerde ilişkileri bulunmaktadır. Bunun yanı sıra İslam Konferansı Örgütü ve İslam Bankası gibi ülke sınırları içerisinde bulunan kuruluşlar aracılığıyla Müslüman ülkelerle ilişkisinin ve iş birliğinin sürmesi için özellikle çaba harcamaktadır (Diriöz, 2012). Suudi Arabistan, Şiiliğin yanı sıra Batılılaşmayı tehdit olarak değerlendirdiğinden Selefi-Vehhabi düşüncüyü İslam dünyasına ve çevre ülkelere yaymayı amaçlamaktadır (Kocaoğlu, 2017). Balkanlar'daki Diyanet ve meşihat teşkilatları Balkanlar'a dışarıdan gelen selefi anlayışın bölgedeki varlığı ve yaygınlığı noktasında ittifak etmişlerdir (Kamberi, 2015).

Suudi Arabistan dış politikada bölgesel istikrar ve rejim güvenliği için selefi düşüncenin yayılmasını elindeki maddi güçle destekleyerek politik bir araç olarak kullanmaktan geri durmamaktadır (Kocaoğlu, 2017). 1997'de sosyalist rejimle başlayan ve 11 Eylül saldırılarıyla devam eden süreçte Arnavutluk'taki selefi hareketini besleyen dış kaynakların azalmasıyla birlikte

dini faaliyetlerinin daraldığı görülse bile selefi hareketi finanse eden yerel kaynakların etkinlikleri az da olsa devam etmektedir (Lala, 2010).

İslam Konferansı Örgütü'nün üyesi olan Arnavutluk hükümeti sonrasında İslam dünyasıyla ilişkisini düzeltmiş olsa da ülkedeki entelektüeller, akademisyenler ve Müslüman din adamları ülkeye İslam ülkelerinin yapacakları yatırımlar noktasında ikiye ayrılmışlardır (Lala, 2010). Arap yarımadası ve çevresindeki ülkelerden beslenen selefilik Arnavutluk'a hayır kuruluşları vasıtasıyla gelirken özellikle de İhvan-ı Müslimin'in ve selefi hareketlerin Arnavutluk'a yerleşmesi hız kazanmış olmakla birlikte Muafak ve Hameyn Arap ülkelerinden gelen hayır kuruluşlarından en önemlileri olarak sayılabilir (Blumi, 2006; akt. Lala, 2012). Balkanlarda Suudi Arabistan'ın yardım politikaları ve yardım kuruluşların faaliyetler Yugoslavya'nın dağılmasıyla birlikte görülse de özellikle 1992-1995 yılları arasındaki Bosna Savaşı ve 1999 Kosova Savaşı sonrasında bölgede oldukça aktif rol oynadıkları görülmüştür. Bu yardım kuruluşlarından en bilinenleri (Domazeti, 2016):

- el- Hameyn Vakfı (Muessesetu el-Hameyn el Hayriye),
- Suudi Arabistan Uluslararası İslami Yardım Kuruluşu (Hey'etu'l-İğaseti'l-İslamiyeti'l-Alemyye bi'l-Memleketi'l-Arabiyyeti'sl-Suudiyye),
- Suudi Ortak Yardım Komitesi (The Saudi Joint Relief Committee SJRC),
- Kosova için Suudi Ortak Yardım Komitesi (The Saudi Joint Relief Committee for Kosovo SJRCK),
- Bosna Hersek için Suudi Ortak Yardım Komitesi (High Saudi Commission for the Relief of Bosnia and Herzegovina),
- Kral Feysal Vakfı (KFF),
- Suudi Kalkınma Fonu (Saudi Fund for Development),
- İslami Vakfı (el Waqf el İslami).

Arnavutluk'ta Selefiliğin Tarihsel Süreci

1991 yılı sonrası Suudi kaynaklı yardım kuruluşları ve vakıfların özellikle cami ve medrese yapımı öncelikli olmak üzere sosyal projelere yoğunlaştıkları ve Arnavutluk'ta 1995 yılı itibarıyla özellikle de 2000'li yıllarda selefiliğin yaygınlaşmaya başladığı görülmüştür (Domazeti, 2016). Arnavutluk'un İslam Konferansı Örgütü'ne üyeliğiyle birlikte Arnavut selefilerine Arap ülkelerinden gelen kuruluşlarının maddi açıdan destek verdikleri görülmüştür. Arnavutluk, Sabri Koçi başkanlığında İslam dünyasına yönelmiş ve İslam dünyasındaki farklı kuruluş ve organizasyonlar Arnavutluk'ta cami yapım restorasyon faaliyetleri, yetim ve yoksul ailelere maddi yardımların yanı sıra birçok Arnavut Müslümanı

da hacca götürmüşlerdir (Vickers, 2008; akt. Lala, 2010). Hacc farizesinin edası adına Arnavutluk'tan gelen 1000 kişi 2003 yılında kral Fahd bin Abdulaziz kendi misafiri olarak Suudi Arabistan'da misafir etmiştir (Domazeti, 2016). Hacca giden Arnavutlar farklı İslam ülkelerinin kültürlerinden etkilenmiş olsalar da Arnavutluk'ta Selefilik, Arnavutluk gençlerinin İslam'ı öğrenmek ve eğitim almak suretiyle Selefilik'in yaygın olduğu İslam ülkelerinde yaşayıp sonrasında Arnavutluk'a dönmeleri sonucunda yayılmıştır (Kamberi, 2015; Lala, 2010). Bunun yanı sıra 1992-1995 yıllarındaki Bosna savaşı sonrasında Balkanlar'da Sırpların gerçekleştirmiş olduğu katliama karşı Bosnalı Müslümanlara yardım etmek için Balkanlar'a gelen mücahitlerin bir kısmının savaş sonrası geri dönmeyerek bölgeye yerleşmesinin de selefilik'in yayılmasında önemli etkisi olduğu belirtilmelidir (Kamberi, 2015).

Arnavutluk'ta belirli gruplar halinde ve Arnavutluk'un Tiran, Elbasan, Kavaya ve Dıraç gibi şehirlerinde yaşayan Selefiler diğerlerinden geniş giysileri ve sakalları ile ayrılırken aynı zamanda selefi olduktan sonra eski isimlerini de İslami olmadıkları gerekçesiyle mahkeme aracılığıyla değiştirmektedirler (Lala, 2010). Selefilik Arnavutluk'ta özellikle de gençler arasında yaygın iken ayrıca bu gençlerin bir kısmının selefi olmadan kısa bir süre önce Müslüman oldukları da bilinmektedir (Lala, 2010). Dini pratikler noktasında hassas olan selefiler genellikle beş vakit namazlarını cemaatle eda etmenin yanı sıra seküler olan ile kutsal arasında ayırım yapmaksızın her şeyin dini anlamı olduğunu bilerek yaşar ve ayrıca bid'atlere karşı çok temkinli ve net bir tavır sergilerler. Arnavutluk'taki selefilerin "cihadi önceleyen devrimci radikal Selefiler", "devrimci/radikal olmakla birlikte cihadi öncelemeyen Selefiler" ve son olarak "dönüşümsel veya ılımlı olarak adlandırılan Selefiler" olmak üzere üç gruba ayrıldıkları görülmektedir (Lala, 2010). Bu gruplardan ilk ikisi cihada bakış açıları noktasında farklılaşmış olsalar da her iki grupta İslami olmayan beşerî sistemleri reddetme suretiyle karşı duruşlarıyla birlikte; belediye nikahını, seçimlere katılmayı, Müslüman olmayan örgütlerle iş birliği yapmayı reddetmektedirler.

Sayı olarak diğer iki gruptan daha fazla olan ılımlı veya dönüşümsel selefiler akaid açısından diğer gruplardan farklılaşmıyor olsalar da stratejik açıdan gerektiğinde taviz verdikleri noktaların olması sebebiyle selefiğilin Arnavutluk özelinde yaşanma biçimine örnek olabilmektedirler. Toplumun benimsediği geleneksel yapıyı da göz önünde tutarak hareket etmeleri sebebiyle ılımlı veya dönüşümsel selefilik'in Arnavutluk genelinde başarılı ve bir o kadar da kalıcı olmasını açıklayabilir (Lala, 2010). Arnavutluk'taki

Selefi hareketin örgütlenememiş olmasında ise Arap dünyasında da herkes tarafından kabul gören belirli bir hiyerarşik örgütlenmenin mevcut olmamasının etkili olduğu söylenebilir. Geleneksel çizgiden farklı olarak küresel meydana güçlü bir aktör hâline gelen selefiliğin Arnavutluk'taki durumunun günümüzde sosyolojik bir bakış ile de incelenmesi gerekmektedir (Pajaziti, 2018; Pajaziti, 2021).

Tartışma

Balkanlar'da Selefilik özellikle 1990'lı yılların başında Bosna-Hersek ve Kosova savaşları sırasındaki bölgeye yardım politikalarıyla ön plana çıkan körfez ülkelerinin yardım politikaları, Balkanlar'a gelen mücahitlerin rolü, İslam âlimlerinin etkisi, dinî yayın ve tercümelelerin yanı sıra sosyal ağların etkisinin olduğu önemi tartışmasız bir olgudur. Arnavutluk özelinde Balkanlar'da selefiliğin Nâsiruddîn el-Elbânî ve İslam ülkelerinin destekleri açısından incelenmesini amaçlayan derleme makalesi kapsamında; selefiliğin tarihçesine ve günümüzdeki durumuna, Arnavut kökenli selefi muhaddis Muhammed Nâsiruddin el-Elbânî'ye ve ilmi kişiliğine, Arnavutluk özelinde Balkanlar'da İslamiyet'e, Balkanlar'da selefiliğin yayılmasında körfez ülkelerinin etkisine ve Arnavutluk'ta selefiliğin tarihsel sürecine yer verilmiştir. Çalışma kapsamında ilgili kavramlara dair Türkçe literatür taranmış ve elde edilen bilgiler derlenmiştir. Çalışmanın Arnavutluk'ta son yıllarda fazlasıyla yaygınlaşan selefilik anlayışının bölgedeki durumuna ve önemine dikkat çekerek bu alanda yapılacak çalışmaların sayısının artmasına vesile olacağı düşünülmektedir.

İlgili çalışmanın; nicel bir araştırma kapsamında gerçekleştirilememiş olması veriler üzerinden değerlendirme yapmayı olanaksızlaştırırken, nitel bir araştırma kapsamında gerçekleştirilememiş ve Arnavut sefileleri ile görüşmeler yapılamamış olması da sahaya dair değerlendirmeler yapma imkânımızı kısıtlamıştır. Bunun yanı sıra Arnavutluk'ta selefiliğin yayılmasında etnik kimliğin gücünün anlaşılabilmesi için ilgili selefi vakıfların, camilerin, kuruluşların faaliyet ve politikalarının, bu vakıflarda okutulan eserlerin incelenmesi oldukça önemliken bizzat Selefi Arnavutlar ile görüşmelerin gerçekleştirilmesi de meselenin iç yüzünün daha iyi anlaşılmasına imkân sağlayacaktır.

Bu noktada sosyolojik ve psikolojik çalışmalar aracılığıyla aslen Arnavut olmakla birlikte itikadi açıdan selefi anlayışı benimseyen kişilerin etnik kimlik ile dinî kimlik algıları ve bu kimlik algıları arasındaki farklılıklara, gruplara aidiyet düzeylerine dair bir çalışmanın gerçekleştirilmesi de

son derece önemlidir. Ayrıca şimdiye kadar gerçekleştirilmiş çalışmalar ışığında Arnavutça ve Arapça literatürün kapsamlı bir şekilde taranması “Arnavutluk’ta selefilik” olgusunun anlaşılması ve geliştirilebilecek politikalar adına doğru değerlendirmelerin yapılabilmesi adına oldukça elzemdir. Balkanlar’da selefilik olgusu, riskleri ve tehditleri bilinerek kabul edilmeli ve kapsamlı değerlendirmeler sonrasında temkinli politikalar geliştirmek için çaba sarf edilmelidir. Geliştirilmesi söz konusu politikalarda sefeli temsilcilere de söz hakkı tanınması ki bu noktada ılımlı olarak adlandırılan selefiler ile iş birliği içerisinde olmak geliştirilen politikaların kapsayıcılığı ve etkililiği açısından kritik önem teşkil etmektedir. Böylelikle Arnavutluk’taki selefiler ile uzlaşılması ve ülkenin sosyal-kültürel şartlarına daha fazla uyum göstermelerini sağlayacak uygulamalar aracılığıyla radikalleşmelerin önüne geçebilecek politikaların geliştirilmesine zemin hazırlanmış olacaktır.

Kaynakça

Acar, M. (2005). Radikal sefeli zihniyete bir reddiye. *Muhafazakâr Düşünce*, 2(6), 163-196.

Akbulut, A. (2014). *Tarihte ve günümüzde selefilik, sefeliğin teolojik ve düşünsel temelleri*. İstanbul: Ensar Yayınları (1. baskı). 115.

Azimli, D. (2011). Balkanlar’da İslâm’ın yayılmasında tasavvufun rolü. *Balkan Araştırmaları Dergisi*, 2(1).

Basheer, M. N (2009). Yeniden dirilen selefilik: Nu’mân el-Alusi ve iki Ahmed muhakemesi. *Marife Dergisi*, 3, 293-326.

Bilge, M. L. (1991). Arnavutluk *TDV İslam ansiklopedisi*. (3), 383.-385.

Bulut, H. İ. (2018). *İslam mezhepleri tarihi*. Ankara: Bilimsel Araştırma Yayınları (1. baskı). 83-92.

Büyükkara, M. A. (2004). 11 Eylül’le derinleşen ayrılık Suudî Selefiyye ve Cihadî Selefiyye. *Dini Araştırmalar*, 7(20).

Çelik, S. (2020). Arap dünyasında selefilik ve sefeli hareketler. *Academic Platform Journal of Islamic Researches*, 4(1), 113-118.

Demir, H. (2014). Akıllı karışıklar için sünnilik ve selefilik rehberi, *Teostrateji Araştırmaları Merkezi*.

Diriöz, A. O. (2012). Suudi Arabistan dış politikası ve bölge ülkeleri ile ilişkileri. *Ortadoğu Analiz*, 4(39),94-100.

Domazeti, R. (2016). 1990-2010 yılları arasında Suudi Arabistan’ın Balkan politikaları (Yüksek lisans tezi). Marmara Üniversitesi, İstanbul.

Efegil, E. (2013). Suudi Arabistan’ın dış politikasını şekillendiren faktörler. *Ortadoğu Analiz*, 5(53), 104-113.

Ertaş, H. (2019). el-Elbânî’nin Buhârî tenkitleri. *Mevzu: Sosyal Bilimler*

Dergisi, 2, 215–236.

Fırlalı, E. R. (1999). *Çağımızda itikadi islam mezhepleri*. İstanbul: Birleşik Yayıncılık.

Freejournal (2021, Nisan 7). Vehabizmi. <https://sq.freejournal.org/84941/1/vehabizmi.html>

Göktaş, O. (1995). Balkanlar'ın anahtar ülkesi (Yüksek lisans tezi). Gazi Üniversitesi, Ankara.

Hatiboğlu, İ. (2003). Muhammed Nâsirüddin el-Elbânî. *Hadis Tetkikleri Dergisi*, 1(2), 219- 223.

Hıdır, Ö. (2020). Selefilik'in hadis-sünnet Anlayışı. *İslam geleneğinde ve modern dönemde hadis ve sünnet* (1. Baskı) içinde (s.120-150). Kuramer Yayınları.

Hoca, F. (2016). Balkanlar'da İslam miadı dolmayan umut: Balkanlar'da İslamiyet'in yayılmasında Sarı Saltuk'la ilgili efsaneler ve rivayetlerin önemi. *Tika Yayınları*, (2), 73-100.

İbrahimi, N. (2015). Abdul Vehabi dhe vehabizmi ne driten e provave. <https://www.slideshare.net/guest41e4e/abdul-vehabi-dhe-vehabizmi-ne-driten-e-provave-presentation>

İşcan, M. Z. (2012). *Selefilik, İslami köktencilik'in tarihi temelleri* (4. baskı). İstanbul: Kitap Yayınevi.

İşcan, M. Z. (2019). Akımların İslâm algısında zâhirî-lafzî yorumun yansımaları. *Zâhirî ve Selefi Din Yorumu*, (1. Baskı) içinde (s.125-144). İstanbul: Kuramer Yayınları.

Kalaç, R. (2021). Sahîh-i müslim'de zayıf olduğu iddia edilen rivâyetler üzerine bir inceleme –Elbânî özelinde-. *İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi*, 7(1), 1-45.

Kamberi, N. (2015). Makedonya'da komünizm sonrası dönemde ortaya çıkan dini akımlar ve temel görüşleri (Yüksek lisans tezi). Marmara Üniversitesi, İstanbul.

Karcic, F. (1998). Bosna müslümanları arasında" reîsü'l-ulema" müessesesi. *Dîvân: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, (4), 27-35.

Koca, F. (1997). Hanbeli mezhebi. *TDV İslam Ansiklopedisi*, (15), 525-538.

Kocaoğlu, C. (2017). Selefilik'e tarihsel bir bakış ve Suudi Arabistan'ın selefilik üzerine geliştirdiği politikayı yayma stratejisi. *Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 6 (2), 333-253.

Kurşun, Z. (1998). *Necid ve Ahsa'da Osmanlı hakimiyeti*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basım Evi.

Kutlu, S. (2007). İslam düşüncesinde gelenekçi din söyleminin analizi. *İslamiyet Dergisi*, 10(3), 24-25.

Küçük, M. (2010). Tirmizî'nin Süneninde Elbânî'nin uydurma olarak nitelendirdiği hadislerin değerlendirilmesi (Yüksek lisans tezi). Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Çanakkale.

Lala, A. (2010). Dini-sosyal hareketlerin sosyolojik tahlilinde işlevselci yaklaşım (Yüksek lisans tezi). Uludağ Üniversitesi, Bursa.

Maden, F. (2013). Arnavutluk'ta Bektaşilik ve Arnavutluk'un bağımsızlığına giden süreçte Bektaşiler. *Avrasya Etüdüleri*, 44(2), 136-171.

Muça, S. (2008). *Balkanlarda gelecek tasavvuru: Balkanlarda İslam'ın geleceği ve birlikte yaşam*, İnsani Yardım Vakfı İHH Yayınları, 17-19.

Özafşar, M. E. (1999). Rivâyet ilimlerinde eser karizması ve Müslim'in el-Camiu's Sahîh'i. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 39(1), 287-356.

Özerveranlı, M. S. (2009). "Selefiyye" maddesi, *TDV İslâm ansiklopedisi*, (36), 399-402.

Pajaziti, A. (2018, Temmuz 10). *İslamët shqiptarë*. https://www.academia.edu/43147134/Islamet_shqiptare_Albanian_islams_FINAL_Ali_Pajaziti20200523_34436_lszbj3q

Pajaziti, A. (2021, Mart 15). *Feja e decentralizuar (III)*. Portalb. <https://portalb.mk/734983-FEJA-E-DECENTRALIZUAR-III/>

Peneva, A. Y. (2019). Dış politikada bir rekabet alanı olarak Balkanlar: Körfez ülkelerin Balkanlar siyaseti (Yüksek lisans tezi). Sakarya Üniversitesi, Sakarya.

Sancaktar, C. (2012). Osmanlı İmparatorluğu'nun Balkanlar'daki kültürel ve demografik mirası. *Sosyal Bilimler Dergisi*, 5(2), 53-93.

Sarıcı, N. (2018). Nâsiruddîn el-elbânî'nin silsiletü'lehâdis'd-daîfa ve'l-mevdûa isimli eserinde metin tenkidi uygulamaları (Yüksek lisans tezi). Kastamonu Üniversitesi, Kastamonu.

Uludağ, S. (2009). *İslam düşüncesinin yapısı* (5. baskı). İstanbul: Dergâh Yayınları.

Topaloğlu, B. (2007). *Kelam İlmi: Giriş* (8. baskı). İstanbul: Damla Yayınları.

Yıldırım, R. (2013). Cemaatten partiye dönüşen sefilik. *SETA*, 73, 8.

Yıldırım, E. (2016). Bir büyük muhaddisin ardından: Şuayb el-Arnaût. *İslam Araştırmaları Dergisi*, (36), 215-221.

Soya Dönüş (Asimilasyon Siyaseti) Siyaseti Kapsamında Bulgaristan Türkleri ve Naim Süleymanoğlu (1984-1989)

Aynur Huseynova¹

Özet: Bulgaristan'da 1944'de iktidara gelen Komünist Partisi hakimiyetinin ilk yıllarından itibaren Türk ve Müslümanlara karşı soya dönüş siyaseti adı altında millî benlikten uzaklaştırma, 1984 tarihinden itibaren ise asimilasyon siyaseti kapsamında isimlerinin değiştirilmesi girişiminde bulunuldu. Yeniden canlanma süüreci olarak adlandırılan bu siyaset Sovyet projesi örneğinde gerçekleştirilerek dil ve din gibi temel değerlerden uzaklaştırmayı hedef edinmişlerdi. Bulgaristan'da yaşayan Türklerin asimilasyon siyasetine tabi tutularak millî benlik ve kimliklerinden uzaklaştırılması ve karşı gelenlerin haksızlığa uğraması durumundan dünyanın nüfuzlu teşkilatları haberdar değildi. Hatta bu hakta konuşanlara karşı sert ceza uygulanmakta idi. Türklerin yaşamış olduğu bu zorlu sürecin dünya kamuoyuna çattırılması için en etken yöntem ise bu zaman çerçevesinde spor olmuştur. Bu bağlamda, 1986 Avustralya'da gerçekleşen dünya şampiyonluğunda hafif sıklet halter dalında Bulgaristan'ı temsil eden Naim Süleymanoğlu Bulgaristan'daki Türklerin hak sesini dünyaya duyurmak için Türkiye'ye geçmeyi amaç edinmiştir. Kazandığı her başarıda da madalya ve kişisel bir başarı hikayesi amaçlanmamıştır. Vuku bulacak bu başarı, Türklerin mevcut durumdan kurtulmalarına ve Türkiye'ye göç etmeleri için sporun tarihi başarısı olacaktır ki, Naim Süleymanoğlu da Bulgaristan Türklerinin, yaşadıkları zorlukları dünyanın nüfuzlu teşkilatlarına çattırarak 1989 yılında Türkiye'ye gelmeleri ile başarıya ulaşmış oldu. Kısacası çalışmamızda, Bulgaristan'da azınlık olarak nitelendirilen Türklerin Komünist hakimiyet karşısında yaşadıkları zorluklar ve asimilasyon siyasetine karşı mücadele etmeleri, bu mücadelede sporun asimilasyon siyasetine karşı nasıl etki ettiği genel hatları ile ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Bulgaristan Türkleri, Komünizmin Tesisi, Asimilasyon, Naim Süleymanoğlu, Göç.

¹ Doktora Öğrencisi, İstanbul Üniversitesi, Genel Türk Tarihi Bilim Dalı

Giriş

Hükümetlerin, kendi güçlerini artırmak, toplumda istikrarı sağlamak adına etnik azınlıklara karşı şiddet içerikli politikalara başvurmaları ile ilgili örnekler oldukça çoktur. Bu bağlamda Bulgaristan Devleti de istisna değildir. Bulgaristan Komünist lideri Todor Jivkon, “tek millet tek medeniyet” modelini topluma uygulamak için Müslüman nüfusu Bulgarlaştırma siyasetine başvurdu. “Canlanma Süreci” (Soya Dönüş) kavramı Bulgar Komünist propagandası tarafından ileri sürülerek Bulgaristan Türkleri’nin, Osmanlı Devleti döneminde zorla İslam dinini kabul ettiklerini öne sürerek damarlarında Bulgar kanının aktığını bildirmiştir. Bundan dolayı da Bulgar millî kimliklerine, kendi özlerine dönmeleri gerektiğini “canlanma, soya dönüş süreci”ne geçmenin uygun olduğu öne sürülmüştür.

Bulgaristan’da 80’li yılların ikinci yarısı gerçekleştirilen canlanma süreci Bulgar hükümeti’nin ülke genelinde hayata geçirdiği ve 1960’lardan itibaren en büyük azınlıklara karşı olan tavrı idi. Bulgar Komünist rejiminin propaganda ritorikasında sosyal sınıfın yerini yavaş yavaş ulusal sınıf almıştır. Müslüman nüfusun kademeli entegrasyonuna yönelik önlemler sistemi, devletin dini yaşama müdahilesi, giyim, gelenek ve günlük yaşamın diğer tezahürlerine yönelik yasaların getirilmesi ile dönüşümlü olarak değişti (Valeva, 2013).

Bulgaristan’da Eylül 1946 tarihinde iktidara gelen Bulgar Komünistleri ülkedeki Türkleri zorunlu göç siyasetine tabi tutmağı hedefleseler de canlanma süreci kapsamında Türkleri Bulgarlar içerisinde eriterek Bulgarlaştırmak siyasetini daha uygun gördüler. Bu siyasete geçmek için ise Türklerin, Bulgaristan’da varolarak beş yüzyıllık “Osmanlı asaretini” Bulgarlara hatırlatmalarından dolayı Osmanlı döneminin canlı kalıntılarını yoketmeli idiler. Bulgaristan yönetimi, ülke genelinde azınlık sorununun halledilmesi için nasıl bir yol takipedilmesi hususunda siyaseti 1956 tarihi itibarıyla belirlenmiş oldu. Fakat asimilasyon yoksa zorunlu göçe tabi tutulmaları ile ilgili net bir düşünce belirlenmiş değildi. Partililerin içerisinde bir grup, Türklerin tamamının ülkeden sınır dışı edilmelerinden yana idi. Fakat ülkede ağır işlerde çalışanlar Türklerden ibaret olmasından dolayı diğer partililer bunu kabul etmemişlerdir. 19 Mart 1964 tarihinde 400 bin Türk Bulgaristan’dan Türkiye’ye göç etmek için resmî kurumlara müracaat etmişti. Türklerin göç etmesi Bulgar ekonomisine zarar vermesinden dolayı bu girişimler daha önce olduğu gibi Bulgar makamlarca şiddetle yasaklandı (Bilal Şimşir, 1986). Zorunlu göç siyasetinin başarı sağlamayacağından dolayı Türk azınlığı Bulgar potası içerisinde eritmek gerekliliği duyuldu. Bulgar

Komünist lider Georgi Dimitrofun direktifi doğrultusunda Bulgar hükümeti, Türk azınlığını Bulgarlaştırmak için harekete geçti. İlk önce Tüklüğün korunduğu yer olan okullardan başlandı. Türk okulları, özel okul statüsünden çıkarılarak devlet okulu statüsü ile Bulgarların kontrolüne geçirildi. 1958-1959 yıllarında ise Türk okulları Bulgar okulları ile birleştirildi ve bununla da Türkçe eğitim Bulgaristan'da tarihe karışmış oldu (Bilal Şimşir, 1986). Türk Öğretmen Enstitüsü kapatıldı. Sofya Üniversitesi bünyesindeki Türk Filoloji bölümü de kapatılarak yerine Arap Çalışmaları bölümü açıldı.

Türkleri, Pomakları, Romanları asimile etmek için ilk adımlar 1970'lerin başında atılarak 1980'lerin sonuna kadar devam etmiştir. 1968 yılında Bulgaristan ile Türkiye arasında imzalanmış antlaşma gereğince 1969-1978 yılları arasında 130.000 kişi Bulgaristan'dan Türkiye'ye göçürüldü. Fakat Bulgaristan'da kalanlara karşı Jinkov yönetimi zamanında "ulusal azınlık" olarak tanımaktan imtina ederek Türklerin göç etmelerini değil kendilerini Bulgaristanın bir parçası olarak hissetmeleri için katılım politikasının izlenmesinin gerektiğini öne sürdü.

1983 yılında Bulgaristan Türkleri'nin sosyalizme kazandırılması yönündeki düşünceler 8 Mayıs 1984 tarihi itibarıyla resmî olarak kabul edildi. Sosyalizmi kurmak ve Türkleri Komünist Parti siyasetlerine yaklaştırmak için önemli kararlar alındı. Bu kararlar doğrultusunda Bulgaristan sınırları içerisinde tek ulus devleti oluşturmak adına Bulgarları Türklerin yoğun olarak yaşadıkları bölgelere yerleştirdiler. Bulgar-Türk evliliklerinin çoğalması için önemli kararlar alındı. Bu kararlar kapsamında, yeni evlenmiş olan karışık çiftlere ev için faizsiz kredi verilmesi, çocuklarının ücretsiz kreşlere, anaokullarına alınmasına başlandı. 1984 yılının sonuna doğru ise bu karar, Güney Bulgaristan'da, Kırcaali, Haskovo, Filibe ve Smolyan bölgelerinde yaşayan tüm Türklere uygulandı. Türk adları zorunlu olarak değiştirme siyasetine tabitutuldu (Sabev, 2020).

Soya dönüş politikasının vuku bulmasında iç ve dış olmakla iki ana faktör etki etmiştir. Yukarıda belirttiğimiz gibi nüfus artışıdaki etnik dengesizlikten kaynaklanan iç ve Türkiye'nin Bulgaristan'da etnik kökenler arasında bir bölünmeye yönelik siyaset yürütmesi korkusundan oluşan dış faktör sebep olmuştur. Buna da bir çok faktör etki etmekte idi. Böyle ki, nüfus olarak Türklerin sayısı her geçen gün artmakta idi. Örneğin 1975'te Türk nüfus 772.000 kişi olmuştur ki, bu da Bulgarların artımından dört kat daha fazla idi. Diğer açıdan ise Müslüman Bulgarlar, Çingeneler arasında "Türkleşme" artmakta idi. Türk kültürünü, geleneklerini kabullenmek yoğunlaşmıştı (E.L.Valeva, 2013). 1980'lerin başında Bulgaristan'da yaklaşık 900.000 Türk

yaşamakta idi. Türk hükümetinin istatistiklerine göre ise ülkede 1,5 milyondan fazla Türk yaşamakta idi (Mileva, 2006). 1985 yılına gelindiğinde ise Türk nüfus resmî verilere göre 795.500 kişiden fazla idi (Kayapınar, 2020). Bu da Bulgar halkı için tehlike olarak algılandı. Aynı zamanda Bulgar Türklerine göre, Bulgaristan ve Türkiye'nin iki farklı askeri blokda yer almaları da belirleyici olmuştur. Sonuçta Türkiye NATO'ya, Bulgaristan ise Varşova Paketi'ne üye idi.

Soya dönüş siyasetinin uygulanması

İsim Değişirme:

Etnik çatışmalara sahne olan Balkanlar belirttiğimiz gibi komünist rejimin kurulması ile daha da arttı. Bu bağlamda Aralık 1984'te Bulgaristanda başlayan ve Soya Dönüş/ Uyanış Süreci olarak nitelendirilen, tek bir sosyalist Bulgar ulusu yaratmak amacıyla etnik yapının değiştirilmesi politikasına başlanmış ve Türklerin göç etmesine sebep olmuştur.

Bulgar yetkilileri tarafından Türklere karşı uygulanan etnik soykırım çok yönlü olmakla beraber sadece bugünlerini değil aynı zamanda geçmişlerini de etkilemekte idi. 1960'da Türklerin adlarına karşı da nüfus yasasında Bulgar asıllı olmayanların kendi istekleri doğrultusunda adlarını değiştirebilmeleri ile ilgili değişiklik yapıldı. Sadece ilgili kişinin nüfustaki kaydını yazılı şekilde beyan etmesi yeterli olacaktı. Bu şekilde hayata geçirilen değişiklikle kamuoyuna Türklerin kendi istekleri doğrultusunda, hiçbir zora maruz kalmadan kabul ettiklerini inandırmaya çalışmışlardır (Bilal Şimşir, 1986). Sofya'da bulunan dönemin Türkiye büyükelçisi Necmeddin Tuncel konu ile ilgili görüşlerini aşağıdaki şekilde ifade etmiştir:

“İsim değiştirme işi ilgilinin irade ve yazılı beyanına istinat ettirilmekte ise de, hakikatte, bugünkü Bulgar rejiminde iradenin serbestçe izhar edilmesine intizar eylemek kabil değildir. Binnetice ilgilinin muhtelif tazyik vasıtasıyla böyle bir beyana icbar edilmesi tabiidir. Fiiliyatta, Türkler üzerinde umumi bir tazyik hareketine başlandığını zannetmiyorum. Mamafih, bunun müsait zamana intizar mahiyetinde sayılması doğru olur. Yoksa Bulgarın menfur niyeti meydandadır. Adım atılmıştır” (Bilal Şimşir, 1986).

Türklere karşı isim değiştirilmesi siyasetinin uygulanması için en uygun zaman, Türkiye Bulgaristan ilişkilerinin en iyi olduğu zaman seçilmişti. Nitekim 1972-1974 yıllarında devlet düzeyinde yapılan karşılıklı ziyaretlerden sonra nasılsa Pomaklara karşı uygulanan zorunlu ad değiştirme siyaseti Türklere karşı da uygulanmaya başlandı. Bu siyaset kapsamında “parçala yut” siyaseti

uygulamakta idi. Bulgaristan'da bulunan Türk, Müslüman topluluğunu, Türk, Pomak, Çingene, Tatar, Alevi ve Arnavut olarak etnik niteliğinde ayırarak teker teker yoketmek siyasetine geçmişlerdir (Bilal Şimşir, 1986). 1984 yılına kadar kendi isteği doğrultusunda hiçbir Türk Bulgar ismi almadı.

Türk nüfusu asimile etmek, Bulgarlaştırarak millî kimlik bilincinden uzaklaştırmak adına 1970'li yılların ikinci yarısından itibaren bir takım planlar uygulanmaya başlandı. Bu planın temelinde ise Türk adlarının Bulgar adları ile değiştirilmesi yatmakta idi. İlk olarak 9 Aralıktan Güney Bulgaristan'da Koleda civarında, Kircaalve Haskova'da, daha sonra da doğu Rodoplardan orta ve kuzeydoğu Bulgaristan'a yayıldı. Köyler askeri güç ve milislerle ablukaya alınarak insanların dışarı çıkmasına izin verilmedi, telefon bağlantısı kesildi, kimliklerine el koyuldu. Aynı zamanda Türkiye'de akrabalarının olmadığını ve göç etmek istemediklerini, gönüllü olarak isimlerini değiştirdiklerini beyan etmek zorunda bırakıldılar (Milieva, 2006). 10 Aralık 1984 tarihinde Bulgaristan İçişleri bakanı Dimitri Stoyanov'un istihbarat görevlisi olan General Petr Stoyanov'a verdiği emirle birlikte ülkedeki Türk azınlığı Bulgar ad ve soyadı verilmesi istenmiştir. İsim değiştirme kampanyası üç aylık bir zaman kesiminde tamamlanmalı idi (Atasoy, 2011). 24 Aralık 1984 tarihinden itibaren Türkler yaşayan bölgeler polis tarafınca basılarak Türk kimliklerine el koyulmuş, karşı gelenler şiddete maruz kalarak tutuklanmış ve hapse atılmıştır. Bu kampanya Ocak 1985 itibarıyla ülkenin kuzeyine ve ardınca da tüm ülke geneline yayıldı. Birçok yerde halkın karşıdurması gerçekleşmiştir ki bu da ölüm ve sürgünle sonuçlanmıştır. Sürgün olunanlar Tuna Nehrinde bulunan Belen Adasındaki ölüm kampına götürülmekte idi.

Bulgaristan Türkleri'nin isimlerinin değiştirilmesi konusu ilk defa 9-11 Şubat 1983 tarihleri arasında Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanı İltis Türkmen'in Sofya'yı ziyareti zamanı Bulgaristan Devlet Başkanı Todor Jivkov ile yaptığı görüşmede dile getirmiştir. Görüşmeler sırasında İltis Türkmen, Bulgaristan'ın iç işlerine karışmaya niyetlerinin olmadığını bildirerek sadece Bulgaristan'da yaşayan Türklerin isimlerinin değiştirilerek bazılarının ülke içerisinde sürgüne maruz kaldıklarını, hatta isimlerini değiştirmeyenlerin işten çıkarıldıkları gibi haberlerin onlara ulaştığını bildirmiştir (Kamil, 2020). Fakat Jivkov bu söylenenleri tekzip ederek inkâr etmiştir. 1984 sonunda ise Jivkov Bulgaristan genelinde Müslümanların, Romanların ve karma evliliklerden olan kesimlerin isimlerinin değiştirilmesinden cesaretlenerek Türklerin de isimlerinin değiştirilmesi zamanının geldiğini bildirmiştir. Türkler buna karşı gelseler de Aralık 1984'ten Ocak 1985 tarihine kadar 800.000'den

fazla Bulgaristan Türkü Bulgar isimlerini almaya zorlandı. Karşı gelenler ise polis ve ordunun bir kısmının yardımı ile bastırıldı (Baeva, 2010). Zamanında Pomaklara uygulanan yöntemler Türklere karşı da uygulanmaya başlandı. Türklerin çoğunluk oluşturduğu yerleşim yerleri polis tarafından kuşatılarak yeni kimlik kartları ve seçilecek resmi isimlerin yazıldığı listenin olmasına rağmen ahaliyi yeni kimliklerini almaya veya yeni isim almak istediklerine dair gönüllülük formunu imzalamaya zorladılar. Bu süreç çerçevesinde isim değişikliğini reddeden, yeni kimliklerini almayan, kayıtlarda Bulgarca ismi bulunmayan Türklerin maaşı ödenmeyerek işinden çıkarılmış, sağlık hizmetinden yararlanamamışlardır (Dayıoğlu, 2005).

4 Mayıs 1984 tarihli Todor Jivkov'un konuşmasında Türklerle ilgili görüşlerini aşağıdaki şekilde bildirmiştir:

1. Farklı enik grupların olması Bulgaristan'da millî birliğin sağlanması açısından sorun oluşturmakla birlikte sosyalist toplum oluşturulması açısından da sorunludur. Bundan dolayı da seminerler verilerek Komünist fikirler aşılıyarak tüm toplumu tek bir Sosyalist Bulgar halkı haline getirmek istemektedir.

2. Bulgaristan tek milletli bir devlet olmakla birlikte bünyesinde tarihsel geçmişi ve özel sebeplerden kaynaklı olarak etnik gruplar da yaşamaktadırlar. Bu gruplar içerisinde Türkler ve Romanlar çoğunluğu oluşturduğundan dolayı üzerlerinde ciddi durulmalıdır.

3. Bulgaristan Türkleri etnik olarak bu topraklara ister gelip yerleşmiş olsunlar, isterse de Türk egemenliği altındayken asimile edilen Bulgarlar olsunlar onlar kendi dillerini konuşup kendi inançlarını yaşayarak Bulgar millî şuurunu taşıyorlar.

4. Bulgaristan Türkleri bu topraklarda doğdular ve büyüdüler. Bundan dolayı da Bulgaristan vatandaşlarıdır.

5. Bulgaristan Kominist Partisi'nin çalışmaları sonucunda bu etnik halk sosyalist ideale yaklaştırılmış, okullarda Bulgarcanın okutulmasına başlanmıştır.

6. Türklere yönelik yapılan çalışmalarda iki önemli konuyu unutmamak gerek. Türkler say itibarıyla kalabalık bir nüfusa ulaşarak Bulgaristan aleyhine çalışan Türkiye ve ABD, batı istihbaratı devletleri tarafından kullanılabilirler. Diğer husus olarak, anayasanın vermiş olduğu hakları Türklere ait etmemektedir. Yerel birimlerde çok az kadro verilmekle, devletin kamu kurum ve kuruluşlarında bulunamamakta, hatta orduya subay olarak alınmayarak işçi asker olarak inşaat işlerinde çalıştırıyoruz.

7. Ülkedeki Türkler ve Romanları Bulgar vatandaşların potasında eritmek için ekonomik, siyasi, kültürel ve ideolojik önlemler almalıyız. Karışık evliliklerin artmasına teşvik etmeliyiz. Bu evlilikten dünyaya gelen çocukların nüfus cüzdanına Bulgar olarak kaydetmeliyiz.

8. Siyasi hataya varmamak için, Bulgaristan Türklerine aslen Bulgar olduklarını, Osmanlı zamanında zorla Türkleştirildiklerini söylemeliyim. Vatanlarının Bulgaristan olduğunu söyleyerek kendilerini Bulgar olarak gördüğümüzü söylemeliyiz (Kamil, 2020).

Önemli hususlardan bir diğeri ise millî kimliklerinin ellerinden alınması idi. Nitekim nüfus kütüğünden millet ibaresi kısmı boş bırakılmaya başlandı. Halka açık yerlerde Türkçe konuşmayı yasaklayarak yasak bedeli olarak 5 Leva para cezası belirlendi. Türk isimleriyle verilen kimlikler geçersiz sayılarak Aralık 1984 ve Şubat 1985 tarihleri arasında bir milyona yakın Türkün isimleri Bulgar isimleri ile değiştirildi. Yüz binlerce Türk, Bulgaristan Türkleri'nin Müslümanlaştırılmış Bulgarların soyundan geldiklerini neden göstererek Türk soyadları ve isimleri zorunlu olarak değiştirildi.

24 Aralık 1984 ve Şubat 1985 tarihleri arasında Bulgaristan'da yaşayan bütün Türklerin isimleri değiştirilerek Türkçe yasaklanmış, camiler kapatılmıştır. İslam dininin görevleri yerine getirme gibi hususlar yasaklanmıştır. Birçok yerde protesto eylemleri düzenlense de kısa sürede etkisiz hâle getirilmiştir (Akpınar 2020).

1984 Aralık ayında Kırcaali'de başlanan protesto amaçlı yürüyüşte açılan ateş sonucunda biri bebek olmakla 7 Türk öldürülmüştür. Bundan sonra bir hafta içerisinde Kırcaali'de 11 000 kişinin katıldığı 11 büyük protesto yürüyüşü düzenlenmiştir. Ocak 1985 tarihinde Balkan Sıradağı'nın eteklerinde bulunan Kotel'e yakın Yablanovo köyünde üç gün süren protesto, polis ve askeri güçler tarafından etkisiz hale getirilmiş, bir kişi öldürülmüş 20 direnişçi mahkûm edilmiş ve sadece bu köyden 22 erkek Belene Toplama Kampı'na gönderilmiştir (Zafer, 2010). Eylemler için sadece polis değil, aynı zamanda ordunun bir kısmı da seferber edilmişti. Türklerin pasaportları toplanarak önceden yapılmış listeden bir Bulgarca isim seçmeye zorlanmışlardır. Reddettikleri taktirde tacize maruz kalmış, 400'den fazla kişi Belene Kampına gönderilmiştir. Türklerin Kırcaali bölgesinde (Momçilgrad, Dzhebel, Benkovski) ve Sliven bölgesine bağlı Yablonovo köyündeki protestolarda silah kullanılmış ve kurbanların sayı 7 ila 12 arasında gösterilmiştir. Fakat bu rakam belli ki daha fazladır. Sadece ölüm belgeleri tahrif edilmiştir (Baeva, 2010).

30 Aralık 1984 tarihine kadar 34.500 vatandaşın tümü Türkçe ve Arapça olan isimleri değiştirildi. Aralık 1984'den Ocak 1985 tarihine kadar 800.000'den fazla Bulgar Türkü Bulgar isimlerini almaya zorlandı Haziran 1985 tarihinde İçişleri Bakanlığı istatistikleri 822.588 kişinin isminin değiştirildiği bilgisi verilmiştir (Baeva, 2010).

Kuzey Bulgaristan'da aksine isim değiştirme süreç olarak daha kolay gerçekleşmiştir. Nitekim bölge ahalsinin kökünde Bulgarlık olmadığından dolayı zorunlu asimilasyona tabi tutulmayacaklardı. Bu asılsız düşünce ile de bölge ahalsinin eylemlerden uzaklaştırılması amaçlanmakta idi. Soya dönüş siyaseti Bulgaristan genelindeki tüm Türklere uygulamak için 18 Ocak 1985 tarihinde Politbüro üyeleri ve Bulgar Komünist Partisi il başkanlarının gerçekleştirdiği toplantılarda T.Jikov ve G.Atanasov tarafından konu olarak ele alınmıştır. İçişleri Bakanlığı yöneticilerinin il emniyet müdürleri ile 21 Ocak 1985 tarihinde yapmış olduğu toplantı tutanaklarında da bu sürecin Bulgaristan'ın tamamını kapsadığı görülmektedir (Zafer, 2010).

İsim değiştirilmesi kapsamında artık Kırcaali bölgesinde yaşayan Türklerin tamamının ismi değiştirilmişti. 14 Ocak 1985 tarihinde 214 bin, Hakova'da 41 bin, Plovdiv'de 22 bin, Pazarcıkta 5 bin, Silistire'de 3.500, Stara Zagora'da 11 bin, Burgaz'da 9 bin, Blagoevgrad'da 3 bin olmakla toplam 310 bin kişinin ismi Bulgar isimleri ile değiştirilmiştir (Kamil, 2020).

Dine Karşı Asimilasyon

Bulgaristan Türkleri'ni asimile etmek için ilk başta isimlerinin değiştirilerek millî kimliklerinden uzaklaştırma siyasetiyle birlikte İslam dininden uzaklaştırma siyaseti de uygulamışlardır. Etnik aidiyetle beraber dini aidiyat unsurunun yok edilmesi için de baskılar uygulamakta idi. Dini aidiyatla ilgili hususlar taassup olarak gösterilerek ateizm propogandası ekseninde dinî ibadet ve ritüellerin uygulanmasının önüne geçmek istenmekteydi. Bunun için birçok cami kapatılarak müze, kütüphane olarak faaliyet göstermiştir. Camilerin kapatılması ile birlikte ibadetlerin evlerde bile yapılması yasaklanarak, evlerde bulundurulanan Kur'an ve dini kitaplar toplanmış, hacca gitmek dahi yasaklanmıştır (Dayıoğlu, 2005). Dine karşı yapılan yasaklanmalar mezarlıklara karşı da yapılmakta idi. Mezarlar açılarak ölülerin Bulgar mezarlıklarına Hristiyan usuluna göre defnedilmekte idi. Mezarlardaki isimler, ay yıldızlı işaretler, besmele ve ayetlerin silinmesi işlemleri yapılmakta idi (İlker, 1990).

Halka açık yerlerde Türkçe konuşmak yasaklandı, devlet dairelerinde başlatılan Bulgarca konuşulması zorunluluğu, zamanla Türkçe yasağı gereğince aile fertleri arasında ve sosyal temaslarda da Bulgarca konuşulması gerektiği bildirildi. Kültürel giysiler, şalvar gibi geleneksel giyimler, hatta Türk müziği dinlenmesi dahi yasaklanmıştır. Bulgar radyosunda günde birkaç saat yapılan Türkçe yayınlar kaldırılmıştır. Fakat dış dünyadan haberdar olmak için Amerika'nın Sesi, Radio Free Europe/Radio Liberty, BBC ve Alman radyolarının Türkçe yayınlarını dinlemeye başlamışlardır. Bu yasaklar dışında bayram ve âdetler yapılması yasaklanarak Bulgar bayram ve âdetleri uygulanmıştır. Çocuklar daha küçük yaşlarda Bulgarlaştırılmaya çalışılmıştır. Küçük olanlar Bulgarca öğrenme adına kreşlere, daha büyük olanlar ise ateist ve Bulgar milliyetçiliği eğitimi tabi tutulmuşlardı (Lütem, 2020).

Asimilasyona Karşı Ayaklanmalar

Bulgaristan Türklerine karşı asimilasyon süreci kapsamında uygulana isim değiştirme siyasetine karşı direnişler başladı. Bu direnişler Aralık 1984-Şubat 1985 tarihleri arasında en etkili hal almış oldu.

1985 Mart başlarında Bulgaristanda 800 ila 2500 arasında Türkün öldürüldüğü tahmin edilmektedir (Şimşir, 1986).

Aralık 1984 - Ocak 1985'te kitlesel bir şiddet eylemi sonucunda 800.000'den fazla Türk isimlerini değiştirmek zorunda kaldı. 1988'de soya dönüş siyasetine karşı çıkan Türkler ve Pomaklar, Bağımsız İnsan Haklarını Savunma Derneği'ne katılmaya başladılar. M. Ömer, S. İsgender, A. Ormanlı Bulgaristan'da Türk Demokratik İnsan Hakları Birliği'ni kurdular. Müslüman azınlıklarının asimilasyonunun durdurulması, İslam gelenek ve göreneklerinin yasaklanmasına karşı mücadeleyi amaç edinmişlerdir. Kurucu üyeler sorunların yasal yollarla gerçekleştirileceğini vurgulayarak Türkleri şiddet içerikli eylemlerden uzak durmaya çağırdı (Valeva, 2013).

Bulgaristan Türkleri'ne karşı gerçekleştirilen asimilasyon siyaseti dünyakamuoyunda büyük yankılar uyandırdıktan sonra Bulgaristan yönetimi asimilasyonun gerçekleşmeyeceği bu siyasetin başarısız olduğunu anlamış olacaklar ki, Türkiye'de akrabaları bulunanların Türkiye'ye göç edebileceklerini beyan ettiler. Bu da aslında son göç darbesinin habercisi idi.

Soya dönüş siyaseti kapsamında artan direnişler 3 Mayıs 1989 tarihinde Nezavisimo Drujestvo za zaštita pravata na çoveka/Bağımsız İnsan Haklarını Savunma Derneğinin mensubu olan altı kişi, Türk adlarının iadesi, soya

dönüş siyasetinin durdurulması, anadilini konuşma yasağının kaldırılması için açlık grevine başladılar. Fakat “devlet düşmanı, istenmeyen Türkler” ilan edilerek 24 saat içerisinde Avusturya’ya zorunlu olarak gönderildiler. Avrupa ülkelerine sürülen kişiler daha sonra Türkiye’ye sürülmüşlerdir. Mayıs-Haziran aylarında Bulgaristan’dan sürgün edilen Türk milliyetçilerinin sayısı 2000 civarında olmuştur. Asimilasyon siyasetine karşı eylemler gittikçe artmakta idi. Gösteriler iç birliklerle çatışmalara yol açtı ki, her iki taraftan da ölen ve yaralananlar oldu. Bunun üzerine 20 Mayıs 1989’da 5000 kişiden ibaret Kaolinovo/Bohçalar ve Köklüce/Venets köyünden ve diğer yerlerden gelen Türkler, Şumnu ilinin Yusufhanlar/Pristoe köyünde toplandılar. 200 kişiden ibaret grup ise Kırcaali’nin Cebeli ilçesinde toplanarak devlet ve parti yöneticilerine taleplerini ilettiler. 21 Mayıs’ta Şumnunu Mahmuzlu köyünde çok kişi tutuklanmış, 3 kişi öldürülmüş, 67 kişi ise yaralanmıştır. Nitekim yapılan siyasete karşı miting ve toplantılar düzenlenerek yasakların kaldırılmasını istemişlerdir (Akpınar, 2020, Atasoy, 2020). Protestolara karşı çıkmakla yetkililer aslında Müslümanların Türkiye’ye kitlesel olarak göçetmeleri için kışkırtma niteliğinde idi.

Göçün Gerçekleşmesi

8 Mayıs 1988 Politbüro toplantısında Bulgaris’tandan 100.000 ila 500.000 arasındaki Türkün, ülkeden göç etmesinin Bulgaristan’ın geleceği açısından daha faydalı olacağını Devlet Başkanı Todor Jivkov belirtmiştir. Bir çok Politbüro üyesi de bu görüşte olsa da, diğer üyelerin göç önerisini kabul etmediklerinden dolayı, göç 1988 yılında gerçekleşmedi. 9 Mayısta Bulgaristan Halk Meclisi, Bulgar vatandaşlarına yurt dışı seyahat izni veren yurtdışı pasaportları ile ilgili yeni bir kanun verdi. Yürürlüğe 1 Eylül tarihinden girecek olan kanun Haziran ayı itibarıyla uygulanmaya başladı (Atasoy, 2020).

29 Mayıs 1989 tarihinde Jivkov, radyo ve televizyon aracılığı ile Bulgar ulusunun tek ve bölünmez olduğunu açıklayarak karşı gelenlerin Bulgaristanı anavatanları olarak görmüyorlarsa, yabancı pasaportları alarak ülkeyi terk edebileceklerini bildirmiştir. Bulgar yetkilisinin asimilasyon politikasından sonra geri adım atarak göç etmelerini kabul etmesini 7 Haziran’da Bulgaristan Komünist Partisi’nin sekreterleri ve diğer üst düzey yetkililer ile toplantısında “bu göç bizim açıdan yararlıdır, çünkü 15 yıl içerisinde Bulgaristan olmayacak. Kıbrıs veya benzeri bir konuma gelecektir. Geçici veya kalıcı olarak Türkiye’ye gitmek isteyen tüm Bulgar Müslümanlarına sınırın açılması için Türk yetkililere çağrıda bulundu. Jivkov’un konuşması

sonrasında beklenmedik şekilde Bulgaristan Türkleri'nin Türkiye'ye kabul edileceğini bildirmesi eşi görülmemiş göç dalgasına sebep oldu. Fakat 22 Ağustos 1989'da Bulgaristan'daki Müslümanların üçte birinden fazlası olan yaklaşık 320 bin kişi sınırı geçse de, 10 bin kişi daha sınırdan geçmeyi beklemekte idi (Valeva, 2013).

Türkiye'ye göç eden 345.960 göçmenden 133.272 kişi kısa süre sonra Bulgaristan'a dönmüşlerdir. Buna sebep ise bir kısmının Türkiye'de yakınlarının olmayışı idi. Bu sebeple de kalacak yerlerinin olmaması, iş imkânlarının da kısıtlanması, diğer taraftan göç akınından dolayı Türkiyede oluşan zafiyet, 9 Kasım 1989 tarihinde Jivkov rejiminin yıkılmasının ardından Bulgaristan'da demokratik gelişmelerin gelişeceğine dair inancın olması idi. Paçalanmış aile niteliğinde olan göç sonrası ailelerinin bir kısmını Bulgaistanda bıraktıklarına dayanamayarak Bulgaristan'a geri dönmüştür. Nitekim 212.688 kişi Türkiye'de kalırken, 133.272 kişi Bulgaristan'a geri dönmüştür.

Komünist Bulgaristan siyasetinin bedeli sonucunda 1989 Türk toplumunun göçü kendinden önceki göçlerden oldukça fazla idi. Haftalık göçenlerin sayısı 22,814 kişi teşkiletmiştir. Bu göç aynı zamanda demografik bir şoktu. İki buçuk ayda Bulgaristan ülke nüfusunun %3,4'ünü kaybetti. Karşılaştırsak bu azalma 1950-1951 yılları arasında gerçekleşen göçde bu kayıp % 2,1 teşkil etmiştir. 22 Ağustos 1989 sınırın kapatılmasına kadar 520,000 kişi pasaport başvurusunda bulunmuştu, bu da Bulgar nüfusunun %5,8'i, Bulgar Türkleri'nin ise %60'ını kapsamıştır (Avramov, 2016).

"Büyük Turistik Seyahat" olarak adlandırılan göç oldukça plansızdı. Türkiye'ye geçecek olan Türkler "yabancı turist" olarak giriş yapacaklardı. Bulgaristan Türkleri' Bodrum ve Marmaris'te tatil yapacaklarmış gibi bir veya üç aylık turist pasaportları ile Türkiye'ye giriş yapmak zorunda bırakılmışlardır. Siyasi açıdan başarılı olarak hayata geçirilen bu siyaset sonucunda Bulgaristan hükümetinden Türklerin hakları korunamamış, gerekli tazminatlar alınamamıştır (Atasoy, 2020).

Naim Süleymanoğlu

Bulgaristan Türklerine karşı başlayan asimile politikası gereğince isimlerin değiştirilmesine başlatıldığında, Naim Süleymanoğlu bunu dünyaya duyuracağını kendinde hedef olarak belirledi. Zamanının siyasi yapısının geçilemeyeceği bir dönemde Naim sporda başarılı olarak

yaşadıkları asimilasyon siyasetini dünyaya duyurmakta önemli olacaktı. Dönemin demir perdesini geçerek kapalı kapılar arkasında yaşanan zulmü spor aracılığı ile dünyaya duyurmayı başarmıştır.

Uluslararası Halter Basın Komisyonu tarafından 1992’de “Dünyanın en iyi sporcusu” seçilen ve kariyerinde 47 dünya rekoruna, 6 Avrupa ile 7 dünya şampiyonluğuna imza atan Naim Süleymanoğlu, bir toplumun millî kimliğini her şeyden üstün bilerek kendi kişisel başarısı ve tanınmağı amaç edinmeyen sporcu kimliği ile en büyük insan hakları mücadelecisidir. Belki de hayatını fiziksel olarak yokedecekti. Fakat kendini öyle bir sorumluluk altına sokmuştur ki, millî kimliklerini kaybederek daha çok ağırlık altında kalacağını iyi bilmekte idi. Bundan dolayı da kendi ağırlığından daha çok kaldırarak önemli yarışmalara hak kazanmalı idi. Ya halkının sesi olarak dünya kamuoyuna seslenerek kimlik sorununu halledilmesinde başarı kazanacaktı, ya da erime potasına tabiolacaktı.

En iyi halterci olarak kabuledilen, “Cep Herkülü” olarak ünlenen Naim Süleymanoğlu, 23 Ocak 1967 tarihinde Bulgaristan’ın Rodok dağlarının eteklerinde bulunan Kırcaali’nin Türklerin yoğun olarak yaşadığı Ahlat köyünde dünyaya gelmiştir. 2 yaşında ise ailesi ile birlikte Mestanlı kasabasına yerleşmişti. Küçük yaşlarından spora merakı olan Naim, önce yüzmeye daha sonra ise atletizm ve güreşle meşgul olmuş, onun halterle tanınması ise 9 yaşına tekabül etmektedir. Halterde yetenekli olduğunu keşf eden Hilmi Hoca olmuştur. Hilmi Hoca’nın yanında antrenmanları 1977-1980 yılları arasında devam etmiştir. 1980’de “Sofya Spor Okulları Birliğine” seçilerek antremanlarına buradan devam etti. İlk dünya rekorunu 16 yaşında (1982) Brezilya’da düzenlenen Dünya Gençler Halter Şampiyonası’nda kıran Naim Süleymanoğlu, 1984, 1985, 1986 yıllarında dünya genelinde yılın haltercisi, 1992’de Uluslararası Halter Basın Komisyonu tarafından dünyanın en iyi sporcusu ilan edildi (Taşpınar, 2019).

1983’de Büyükler Dünya Halter Şampiyonası’nda altın madalyaya sahip oldu. Amerika Birleşik Devletleri’nde, “Rekortmenlerin Turnuvası”nda dünya rekoru kırdığı için ABD tarafından “Cep Herkülü” lakabı verilmişti (Taşpınar, 2019). Bu dönem Türkler açısından oldukça zor bir dönem idi. Asimilasyon politikası çerçevesinde Türk isimlerinin Bulgar isimleri ile değiştirilmesine başlanılmıştır ki, büyük baskı altında Naim Süleymanoğlu’nun ismi de 1986 Şubat ayında Naum Shalamanov olarak değiştirilmiştir. Zaten ülke genelinde yaşanan asimilasyon politikası Türklerin hayatlarını zorlaştırmıştı. Naim bu durumlara üzülen başarı kazanacağı her turnuvada halkının yurt

dışındaki sesi olacaktı. İsiminin baskı altında değiştirilmesi durumu onun baskı politikası altında olduğu devlet adına millî kimliğine ait olmayan bir Bulgar ismi ile şampiyon olmak istemiyordu. Kendi, ailesi ve ait olduğu toplumun haksisini duyurması ve bu demir perdeler arkasında olupbitenleri önemli teşkilatlara bildirmek adına Naum ismiyle haltere devam etti. Her fırsatı iyi değerlendirmeye çalışsa da bu imkânsız idi. Çünkü her yerde yanında Komünist korumalar vardı. Fakat bu durum onu yıldırmadı ve nihayetinde 1986 tarihinde Avusturalya'nın Melbourne kentinde düzenlenen Dünya Halter Şampiyonasına katılarak birinci olmuştur. Bu galibiyette onun amacına ulaşmasında ve Türkiye'ye iltica etmesinde önemli oldu. Türkiye'ye kaçışını kendisi şöyle anlatıyor:

“O dönemde, tek parti rejimi vardı. Bizlere yapılanlara karşı çıkma imkânımız yoktu. Türklere karşı sürdürülen zulmü kabullenmem mümkün değildi. Türkleri yok sayanlar için ter dökmek istemiyordum. Kararımı vermiştim. Türkiye'ye iltica edecektim. 2 milyonu aşkın Türk asıllı soydaşlarımız vardı. 1985 Kasım ayından ve 1986 Şubat ayı sonuna kadar, bütün Türklerin isimleri değiştirildi. Benim adıma da şubat ayında değiştirdiler; artık adım, Naum Shalamanov'du. Bu durumdan da oldukça rahatsızdım. 1986 yılında Avustralya'nın Melbourne kentinde düzenlenen Dünya Halter Şampiyonası'na katıldım ve 1. oldum. 1986'da; dünya, Avrupa ve dünya kupası şampiyonluklarını kazanarak '3 defa üst üste şampiyonluk elde eden sporcu' oldum. Şampiyonanın sonunda, tüm katılımcılar için 'Banket' adı altında bir akşam yemeği düzenlenir. Banketin yapıldığı restorana gittik; orada benim kaçmama yardımcı olacak kişilerle görüşüp konuşma fırsatım oldu. Bekir Selamoğlu, 'dışarıda arabanın beklediğini ve çıkınca hemen beni götüreceklerini' söyledikten sonra çıktı. Hemen arkasından çıktım ve arabaya atladım; ama korkuyordum da... Beni, kaldığımız otelin önündeki bir arabaya bıraktılar. 'Bizi yemekte gördüler hemen bulurlar; o yüzden seni arkadaşlar saklayacaklar.' dediler. Birkaç gün bir evde kaldım. Sonra Avustralya Konsolosluğu ile görüştük. Bana, 'Kendi isteğinle mi gitmek istiyorsun, yoksa zorla mı götürüyorlar?' diye sordular; ben de 'Kendi isteğimle gitmek istiyorum.' dedim ve süreç başlamış oldu.”

Türkiye'ye iltica ettikten sonra 1988 Seul'da Yaz Olimpiyat Oyunları'nda Türkiye'nin Bulgaristan'a bir milyon dolar ödemesi üzerine Naim Süleymanoğlu, Türkiye adına yarışmalara katıldı.

Naim'in Türkiye'ye iltica etmesi ile Bulgaristan'da yaşayan Türklerin yaşadığı zorlukların da her açıdan dünya kamuoyuna sunmuş oldu. Naim

Bulgaristan'da yaşanan isim değiştirilmesi, insanların nasıl zülme maruz bırakıldıklarını, sünnetin yasaklanması, dinî rütüellerin yerine getirilmesini yasaklayarak hatta mezar taşlarının değiştirilerek ölümlerin kiyafetleri ile gömüldüklerini, karşı gelenlerin ise Belene kampına sürgün edildikleri bilgisini vermiştir.

Başka ülkeye göç etmenin ve başka ülkenin adına yarışmalara katılmanın zorluklarını Naim iyi biliyordu. Fakat amacına ulaşması açısından bu zorluklara katlanabilirdi. Kariyerinde aşılması gereken bir takım prosüderleri yerine getirmesi gerekmekte idi. Ülke değişikliğinden dolayı Uluslararası Halter Federasyonu (IWF) tarafından bir yıllık ceza almış, aynı zamanda Olimpiyat Oyunları'na da üç yıl katılabilmekten menedmiştir. 1988 Olimpiyatlarına katılmak içinse iki devlet arasındaki anlaşma gereği para karşılığında izin alındığı bildirilmiştir. Turgut Özal bu parayı ödenekten ödediğini, fakat Naimin bu paranın daha fazlasını bize ödemiş olduğu ve Dünyada Türklerin reklamını yaptı ve bununla da engeller kalktı diye ifade etti (Taşpınar, 2019).

Bir halkın yaşadığı asimilasyon politikası sürecini dünya kamuoyuna duyuran Naim Süleymanoğlu 1988 Cardiff'de Büyükler Avrupa Şampiyonasında Bulgar yöneticiler ve eski antrenörü ile karşılaşmıştır. Bundan dolayı da Naimin güvenliği özellikle sağlanmıştı. Halteri bırakmak istese de Turgut Özal gençlerin onun başarılarından dolayı spora merak ettiklerini ve ona dinin olduğunu bildirerek onun bu düşüncesinden vazgeçirmiştir. Naim için en önemli anılarının ve Türkiye'ye gelmesinde ona yardımcı olan insanları göreceği Avustralya'nın Melburn kentinde 1993 yılında yapılacak olan Dünya Şampiyonasına katılması oldu. 7 yıl önce bu ülkeden Türkiye'ye geçme heyecanını tekrar yaşamış oldu.

2000 yılına kadar zirvelerin tek isimi Naim Süleymanoğlu oldu. 2000 Sydney Olimpiyat Oyunları, aktif spor hayatının buruk bir vedası oldu. 18 Kasım 2017 tarihinde karaciğer yetmezliğinden yaşam mücadelesini kaybetti. Naimin ölümü sadece Türkler için değil, dünya spor camiası açısından da büyük bir kayıp idi (Taşpınar, 2019).

Sonuç

Bulgaristan'da kominist yönetimin hakimiyeti döneminde Bulgaristan'ı tek ulus devleti niteliğine getirmek için azınlıkların göç ettirilmesi veya asimilasyon politikasına tabi tutulması gerekmekte idi. Ülke genelinde ağır işlerde çalışanların Türklerden ibaret olmasından dolayı Türklerin göç

etmesini değil de asimilasyon politikasına tabi tutulması uygun görülmüştür. Bu politika gereğince Türklerin Bulgarlaştırılmasına başlanılarak ilk önce millî benliklerinden uzaklaştırmak çerçevesinde isimlerinin değiştirilmesine başlandı. Türkçe konuşmak ve dinî ritüellerin yerine getirilmesi yasaklandı. Asimilasyon politikasını uygularken zamanında Osmanlı döneminde asimilasyona uğramış Bulgarların kendi soylarına dönmeleri için başlatılan bir politika olduğunu Türk nüfusa empoze etmeye çalışmışlardır. Fakat millî kimliklerinin yok edilmesini kabuletmeyen Türk nüfus ayaklanarak bu politikaya tabi olmamışlardır. Kapalı devlet siyaseti çerçevesinde dünyakamuoyunun habersiz olduğu bu asimilasyon siyasetinin dışarı aktarılmasında Naim Süleymanoğlu büyük başarıya imza atmıştır. Sporda kazanacağı başarıyı sadece kendi için değil ait olduğu toplumun hak sesi olacağına inanarak amacına ulaşmış ve Bulgaristan Türkleri'nin yaşadıkları zorunlu yaşantıyı dünya kamuoyuna duyurmayı başarmıştır. Nitekim Hafif siklet halter dalında Bulgaristan'ı temsil eden Naim Süleymanoğlu Bulgaristan'daki Türklerin hak sesini dünyaya duyurmak için Türkiye'ye geçmeyi amaç edinmiştir ki, bu amaçta da madalya ve kişisel bir başarı hik'yesi amaçlanmamaktadır. Vuku bulacak bu başarı, Türklerin mevcut durumdan kurtulmalarına ve Türkiye'ye göç etmeleri için sporun tarihi başarısı olacaktı ki, Naim Süleymanoğlu da Bulgaristan Türklerinin, yaşadıkları zorlukları dünyanın nüfuzlu teşkilatlarına duyurmak bu başarıyı sağlamıştır.

Kaynakça

Avramov, R. (2016). *İkonomika na vızroditelniya proçes*. Çentr za akademiçni izseledvaniya Sofiya.

Atasoy, E. (2011). *Bizden olan ötekiler: Asimilasyon kışkacında Bulgaristan Türkleri*, MKM yayıncılık.

Atasoy, E. 1989 Yılındaki zorunlu göçün Bulgaristan devleti ve Bulgaristan Türkleri perspektifinden değerlendirilmesi. A. Kayapınar, L. Kayapınar, H. Öztürk, Ö. Narinç (Ed). 1989 yılında Bulgaristan'dan Türk Zorunlu Göçünün 30.yılı, Çorlu Belediyesi Yayınları.

Baeva, İ. ve Kalinova, E. (2010). *İzsledvaniya po istoriya na soçializma v bulgariya 1944-1989*, Fondaçiya Fridrix Ebert.

Dayıoğlu, A. (2005). *Toplama kampından meclis'e Bulgaristan'daki Türk ve Müslüman azınlığı*. İletişim Yayınları.

İlker, A. (1990). *Belge ve fotoğraflarla Bulgar mezâlimi (1878-1989)*. Trakya Üniversitesi Yayınları.

Kayapınar, A. (2020). "Soya dönüş projesi" ve " büyük gezi" tarihçesi. A.

Kayapınar, L. Kayapınar, H. Öztürk, Ö. Nariñç (Ed). 1989 yılında Bulgaristan'dan Türk Zorunlu Göçünün 30.yılı, Çorlu Belediyesi Yayınları.

Kamil, İ. (2020). "Bulgaristan komünist partisi belgelerine göre "zorla isim değiştirme operasyonu", A. Kayapınar, L. Kayapınar, H. Öztürk, Ö. Nariñç (Ed). 1989 yılında Bulgaristan'dan Türk Zorunlu Göçünün 30.yılı, Çorlu Belediyesi Yayınları.

Kazaski, V., L. (1984). *Ölüm kampı belene*, Sisav Yayınları.

Lütem, Ö., E. 1984-89 dönemi Türkiye'nin Bulgaristan politikası ve 89 göçü, Ersoy, N. ve Hacısalihoglu, M. (Ed.) 89 göçü Bulgaristan'da 1984-89 azınlık politikaları ve Türkiye'ye zorunlu göç. Yıldız Teknik Üniversitesi Balkan ve Karadeniz Araştırmaları Merkezi (Balkar) & Balkanlar Medeniyet Merkezi (Balmed).

Mileva, M. (2006). *Maeva Bulgarskite Turçi - preseleniçi v republika Turçiya*, Mejdunaroden çentir za izsledvane na malçinstvata i kulturnitevzaimodeystbiya.

Sabev, O. (Orhan Salih). (2020). *Osmanlı sonrası Bulgaristan'da 'yeniden doğuş' süreçleri*. Ersoy, N. ve Hacısalihoglu, M. (Ed.) 89 göçü Bulgaristan'da 1984-89 azınlık politikaları ve Türkiye'ye zorunlu göç. Yıldız Teknik Üniversitesi Balkan ve Karadeniz Araştırmaları Merkezi (Balkar) & Balkanlar Medeniyet Merkezi (Balmed).

Şimşir, B. (1986). *Bulgaristan türkleri*. Bilgi yayınları.

Taşpınar, T. (2019). *Naim cep herkülü*, Ted Matbaacılık.

Valeva, E. L. (2013). *Gosudarstvennaya politika Bolgarii v otnoshenii Tturetskoy-etnicheskoy*. Slavyanskiy almanax.

Valeva, E. L ve Gruşeçkiy P. B., (2013). *Vneşnepolitiçeskie aspekti assimilyatorskoy politiki v otnoşenii Turok v Bolgarii v 1984-1989 gg.*, Priçernomore İstoriya, politika, kultura. 13., 37-42.

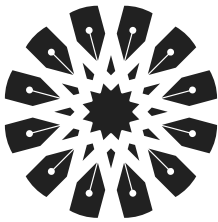
Zafer, Z. (Yaz 2010). *Bulgaristan Türklerinin 1984-1989 eritme politikasına karşı direnişi*, *Akademik Bakış*, 3(6), 27-44.

<https://slideplayer.biz.tr/slide/16109248/>. (erişim tarihi 18 Eylül 2021).

Law

E ARDHMJA E SISTEMIT TË DREJTËSISË NË BOTËN DIGJITALE TË GPT-3 DHE INTELIGJENCA ARTIFICIALE – REPUBLIKA E MAQEDONISË SË VERIUT, GJENDJA, SFIDAT DHE PERSPEKTIVA

Ardita Ilazi¹, Emir Kurtishi²

Abstrakt: Virusi i njohur me emrin zyrtar COVID-19 u dha një goditje të madhe sistemeve juridike në botë. Ky virus e përshpejtoi epokën e digjitalizimit duke e transformuar në mënyrë radikale botën nga ajo reale në virtuale. Në vigjilje të muajve të parë të fillimit të pandemisë, gati se të gjitha shtetet shpallën gjendje të jashtëzakonshme, duke e përdorur këtë si mjet për ballafaqim dhe luftim sa më efikas të këtij virusi, me ç'rast nën ndikimin e masave restriktive u imponua nevoja e shfrytëzimit të mjeteve digjitale. Por, jo vetëm kaq, më shumë se kurrë bota sot mendon për një transformim më radikal, përkatësisht vënien në funksion të sistemeve inteligjente apo sistemin autonom të robotëve, me çka bëhet implikim më serioz i tyre në profesione të shumta, mes tyre edhe të atyre të juristëve, me çka në jetën akademike kanë filluar me ofrimin e programeve studimore mbi gërshtetimin e teknologjisë dhe drejtësisë. Për skeptikët kjo mund të duket utopike, megjithatë, teknologjia artificiale sot e ka tejkaluar realitetin; ajo sot është bërë mjet i rëndësishëm në shërbimin e njerëzve në kyerjen e detyrave profesionale, përmes

---

1 * Universiteti i Evropës Juglindore, Fakulteti Juridik, ardita.ilazi@gmail.com

2 * Universiteti i Evropës Juglindore, Fakulteti Juridik, emirkurtishi@yahoo.com

aplikacioneve të ndryshme, ndërkaq, sfida e radhës konsiston në vënien në jetë të robotit inovativ, i njohur tashmë si GPT-3. Së këndejmi, ky punim mëton të studiojë rolin e së drejtës kushtetuese në funksion të mbrojtjes së të drejtave të njeriut, me fokus të veçantë në Republikën e Maqedonisë së Veriut; rolin e së drejtës intelektuale *vis a vis* inteligjencës artificiale; a do të kemi zëvendësim të profesionit të juristëve; si dhe ku konsistojnë përparësitë dhe mangësitë e digjitalizimit ose të inteligjencës artificiale?

Fjalët kyçe: Digjitalizimi, Inteligjenca Artificiale, E Drejta Intelektuale, E Drejta Kushtetuese, GPT-3;

Hyrje

Pas shpalljes së COVID-19 për pandemi globale nga ana e Organizatës Botërore të Shëndetësisë, si pasojë e fillimit të përhapjes së virusit me shpejtësi të madhe në mbarë globin botëror, e njëjta rezultoi në mbylljen e të gjithë njerëzve në shtëpi, me ç'rast e gjithë bota atë kohë ishte e izoluar. Pandemia, përveç që solli implikime mbi shëndetin e njeriut me përmasa tragjike, solli edhe implikime të tjera ekonomike, politike dhe juridike. Por, ajo çfarë më së shumti vërehej ishte se COVID-19 definitivisht u dha një goditje të madhe sistemeve juridike në botë. Në një kohë kur më së shumti nevojitej drejtësi, sistemi i drejtësisë shkoi në “pushim të detyruar”, i papërgatitur dhe i paaftë për t'iu përgjigjur situatës së krijuar. COVID-19 e përshpejtoi epokën e digjitalizimit duke e transformuar në mënyrë radikale botën nga ajo reale në virtuale. Pra, nëse deri para një kohe gjithçka dukej utopike dhe kishte debate mbi mënyrën e trajtimit të ndryshimeve të vazhdueshme teknologjike dhe implikimeve që mund të vinin si pasojë e saj, ajo sot pas periudhës së post-COVID-19 është realitet.

Sfida e sistemeve juridike gjatë periudhës së pandemisë dhe fillimi i epokës së digjitalizimit

Në vigjilje të muajve të parë të fillimit të pandemisë, gati se të gjitha shtetet shpallën gjendje të jashtëzakonshme, duke e përdorur këtë si mjet për ballafaqim dhe luftim sa më efikas të këtij virusi, përmes sjelljes së masave restriktive për ruajtjen e shëndetit, të cilat rrjedhimisht nënkuptonin edhe kufizim të të drejtave të njeriut dhe si pasojë e tyre, nevoja për drejtësi rritej gjithnjë e më shumë. Këtu, nuk bën përjashtim as Republika e Maqedonisë së Veriut, e cila për herë të parë në historinë e saj të pavarur, shpalli gjendje të jashtëzakonshme e cila zgjati me muaj (Kurtishi, Online apo offline Kuvend?!, 2020). Ajo çka vërehej që në fillim, për dallim nga vendet e tjera të rajonit, ishte mungesa e një ligji mbi shpalljen e gjendjes së jashtëzakonshme si *lex specialis*. Vendi ynë këtë gjendje e rregullonte ekskluzivisht me kushtetutën e tij si akt më i lartë juridiko-politik i shtetit, i cili pa dyshim që paraqiste një zbrazëturë juridike në sistemin tonë juridik dhe në të ardhmen, e që sigurisht që duhet të punohet në përpilimin dhe rregullimin e elementeve që duhet t'i përmbajë ky ligj (Kurtishi, Gjendja e jashtëzakonshme vs COVID-19!, 2020).

Gjatë asaj periudhe, në aspekt kushtetues, me rëndësi jetike ishte që shtetet edhe përkaj shpalljes së gjendjes së jashtëzakonshme duhej ta

respektonin sundimin e së drejtës, standardet ndërkombëtare për të drejtat e njeriut dhe parimet themelore të ligjshmërisë në procesin e sjelljes së ligjeve; kufizimet që sillëshin nga ana e shtetit të ish-in proporcionale, jodiskriminuese, të kufizuara në kohë dhe të lidhura në mënyrë rigoroze me kontrollin e sëmundjes ngjitetëse dhe të ish-in objekt i rishikimit (UNODC, 2020, p. 6).

Masat restriktive, si mbajtja e distancës, e pamundësonin rrjedhshmërinë normale të punës së institucioneve kyçe në shtet, në momentin kur kishte më së shumti nevojë për të qenë më afër qytetarëve dhe pandemia e dha lëksionin e vet se ne tani kishim rrënë në “grackën” e teknologjisë. Për t’i mbajtur “gjallë” institucionet, veçanërisht gjykatat, shumë prej shteteve kërkonin zgjidhje në shërbimet teknologjike. Në këtë drejtim, vlen të përmendim disa shtete si Anglia, Emiratet e Bashkuara Arabe, Shtetet e Bashkuara të Amerikës, Franca, Gjermania, Sllovenia, Portugalia, Singapori, Hong Kongu, Australia, India, Holanda, Kanadaja, etj., të gjithë në fillim të pandemisë pa dallim, i prolonguan përkohësisht gjykimet. Më vonë, për vazhdimin e tyre në distancë, sollën akte të ndryshme ligjore. Për shembull, Anglia aprovoi “Protokoll në lidhje me dëgjimet në distancë”, SHBA-ja solli ligj publik me nr. 116-136 për përdorimin e video-konferencës në disa çështje gjyqësore. Platformat digjitale si *Skype* dhe *Pakot e Mikrosftit* gjetën vend në shumë gjykata nëpër botë. Gjermania dallonte prej shteteve tjera, Ligji për procedurën civile gjermane qysh më herët kishte paraparë dispozita për përdorimin e pajisjeve elektronike edhe pse zbatohet rrallë, për shkak të mungesës së tyre. Prej të gjitha shteteve, këtu vlen të përmenden Singapori dhe Maroku që kanë paraparë situata më specifike të funksionimit të gjykatave gjatë periudhës së pandemisë. Singapori edhe para koronavirusit ka pasur një praktikë ekzistuese që u ka mundësuar avokatëve të kyçeshin në seanca gjyqësore në distancë. Megjithatë, që nga përhapja e virusit, gjykatat e tij kanë zbatuar një plan për ta mbajtur vijueshmërinë e punës së gjykatave, duke i ndarë gjyqtarët në dy grupe, Grupi A dhe B. Qëllimi i tij ka qenë që të dyja grupet të mos takohen gjatë zhvillimit të procedurës gjyqësore, por që në një situatë të tillë, të patjetërsueshme që të takohen të dy grupet, njëri prej tyre duhej të kyçej prej në distancë (COVID-19 and the global approach to further court proceedings, hearings, 2020). Ndërkaq, Maroku vetëm gjatë periudhës së pandemisë ka zhvilluar rreth 133.000 gjykime në distancë (Virtual justice: Online trials are an opportunity to reform the court system, 2021) dhe kjo flet se shërbimet teknologjike dhanë efektin e tyre, falë të cilëve u arrit mbajtja e rrjedhshmërisë normale të procesit të punës së institucioneve shtetërore, e në veçanti gjykatave.

Situatë të ngjashme kemi pasur edhe në Republikën e Maqedonisë së Veriut. Nën ndikimin e masave restriktive në fuqi u prolonguan të gjitha procedurat gjyqësore, përkatësisht pushuan së zbatuari afatet ligjore për parashkrimin e lëndëve, për paraqitjen e ankesave, me përjashtim të lëndëve urgjente. Sa për krahasim, në vitin 2019, nga muaji mars deri në maj, Gjykata Civile ka pasur 12.815 seanca dëgjimore, prej tyre janë zgjidhur 10.141 çështje, ndërkaq gjatë vitit 2020 kishte 11.266 seanca dëgjimore, prej të cilave janë zgjidhur 3.435 çështje, që d.m.th. se është tre herë më pak, për dallim nga Gjykata Penale që të dhënat e sistemit *AKMIS* treguan se kriza ka pasur më pak ndikim në punën e saj. Vetëm gjatë muajve mars, prill dhe maj të vitit 2020, pa i përfshirë çështjet e kundërvajtjes, ajo i prolongoi 622 gjykime nga 2.931 të planifikuara. Gjatë të njëjtës periudhë kohore në vitin 2019, dy herë më shumë gjykime u prolonguan, 1.134 gjykime nga 3.479 të planifikuara. Pra, prolongimi i procedurave gjyqësore penale nuk ishte për shkak të gjendjes së re të krijuar, por një praktikë e këtitillë shpesh paraqitet në këtë gjykatë. Këshilli Gjyqësor, vërejtje më të madhe në këtë periudhë kohore kishte ndaj Gjykatës së Apelit si një ndër gjykatat më joefektive në vend, pasi kishte dështuar në zgjidhjen e një sërë çështjesh në kohë, si pasojë e numrit të përgjysmuar të gjyqtarëve. Koha mesatare për të zgjidhur një çështje në këtë gjykatë që nga dhejtori i vitit 2019 ishte 1.221 ditë ose tre vjet e tre muaj, për dallim nga Gjykata e Apelit në Shtip, e cila ka një hapësirë dhe numër më të vogël të gjyqtarëve, që kërkon mesatarisht më pak se katër muaj apo 111 ditë për të zgjidhur një çështje (COVID-19 Puts Justice in North Macedonia on Standby, 2020).

Gjykata Themelore e Kavadarit ishte shembulli i zhvillimit të një seance gjyqësore përmes platformës online të *“Microsoft Teams”*, ku morrën pjesë Prokuroria Themelore Publike e Kavadarit, Qendra Ndërkomunale për punë sociale në Kavadar dhe avokatët e palëve përfaqësuesve (Онлајн судења во Основниот суд Кавадарци, 2020), mirëpo në shtetin tonë kjo hapi dilema të shumta në opinion, duke pasur parasysh se procedurat e tilla gjyqësore *“online”* nuk janë të parapara me ligjet pozitive të RMV-së dhe se jo të gjitha gjykatat kanë pajisje teknike për një lloj të tillë të punës, edhe krahas deklaramentit të ministrit të drejtësisë Bojan Mariçiq, se ajo është e vetmja mënyrë efikase për punën e gjykatave në kushte të pandemisë (Онлајн судења - идеја која отвори дилеми, 2020). Problematikat e tilla, më tepër ndërlidheshin me shkaqe praktike sesa teorike, pasi edhe nga shoqata e gjykatësve në RMV, një proces i tillë dukej si diçka vështirë i realizueshëm, sidomos në lëndët

penale, duke e ndërlidhur me besueshmërinë e procedurës dhe duke i pasur parasysh parimet themelore të Ligjit për Procedurën Penale dhe Civile. Pra, sipas tyre, jo të gjitha gjykimet mund të zhvillohen në mënyrë digjitale, por në njëfarë mënyre duhej gjetur një rrjedhë normale të seancave (Gjykatësit kundërshtojnë idenë për seanca online, 2020). Në këtë drejtim, digjitalizimin e sistemit gjyqësor duhet shikuar si vlerë demokratike në punën e rëndomtë të institucioneve, duke pasur parasysh se ajo do të jetë stimul, i cili do ta rritë në masë të theksuar sidomos efikasitetin e gjykatave, edhe atë për dy arsye, ashtu siç thekson edhe Kryetari i Komisionit për Digjitalizimin e Sistemit Gjyqësor, e para do të shpejtohet procesi gjyqësor dhe e dyta, do të zvogëlohet nevoja për prani fizike në gjykata (RMV, përmes digjitalizimit synohet të rritet efikasiteti i gjyqësorit, 2021).

Shërbimet teknologjike gjatë periudhës së pandemisë, jashtëzakonisht tepër u kanë ndihmuar edhe organeve përfaqësuese në botë, parlamenteve, megjithëse skeptikët edhe këtu kishin dilema juridike në lidhje me kyçjen “online” të deputetëve, përmes platformave digjitale. Praktika të tilla kemi pasur nëpër parlamentet botërore përmes shfrytëzimit të platformave digjitale si *webex* dhe *zoom* dhe në përgjithësi kanë funksionuar pa ndonjë problem të theksuar. Rrjedhimisht edhe te ne, ka pasur propozime që seancat e Kuvendit të mbahen “online”, por si pasojë e zbrazëtirave juridike një gjë e tillë u pamundësua edhe pse nuk kishte ndonjë dispozitë precize në Rregulloren e Kuvendit mbi mënyrën e mbajtjes së seancave në Kuvend dhe kjo shpesh herë rezultoi në bllokim të punës së tij, si pasojë e mungesës së “kuorumit” dhe në një situatë të tillë u detyrua deputetja e LSDM-së, Bisera Kostadinovska Stojçevska, të shkojë në Kuvend e veshur me skafander, sepse paraprakisht ajo kishte rezultuar pozitiv me COVID-19 (Kurtishi, Online apo offline Kuvend?!, 2020 dhe RMV, me skafander dhe ndihmë të shpejtë deputetja pozitive me Covid-19 ka arritur në kuvend, 2021). Ngjarjet e tilla, as që do të diskutoheshin në opinion nëse edhe shteti ynë do t’i përcjellte trendet inovatore teknologjike dhe të njëjtat t’i aplikonte ashtu siç kanë vepruar një pjesë e madhe e parlamenteve por edhe e gjykatave në botë. Teknologjia sot, siç do të shohim në vijim, ka arritur kulminacionin e saj, dukshëm ka kontribuar në procesin e lehtësimit të situatave të tilla, duke i përmirësuar shumë aspekte të punës së njerëzve dhe institucioneve, e sidomos në rrethanat e një pandemie të tillë, ato paraqesin mundësi të mëdha objektive mbi mënyrën e zhvillimit “normal” të punës dhe mbi të gjitha, për të qenë sa më afër shërbimit të qytetarëve.

Çka është GPT-3?

Nga vetë bazat, *Generative Pre-trained Transformer 3 - Transformuesi Gjenerativ i Para-trajnuar 3*, është një produkt tregtar, një model robotik inovator me gjuhë autoregresive që përdor metodat e të mësuarit makinerik për të prodhuar tekste të ngjashme me njerëzit. (OpenAI, 2020). GPT-3 u propozua nga Laboratori Kërkimor i inteligjencës artificiale, OpenAI, të cilët në mars të vitit 2020 shpalesën një hulumtim duke prezantuar inovacionin e tyre më të fundit, i cili mënjëherë në qershor të 2020 morri edhe dritën jeshile duke fituar licencimin e tij. Në fakt, GPT-3 është gjenerata e tretë në serinë GPT, pasardhësi i GPT-2, e që udhëtimi i laboratorit konkretisht ka filluar nga GPT-1. Sidoqoftë, me GPT-3 gjërat janë më ndryshe, pasi konsiderohen se janë shumë herë më koherente dhe më të shpejta në krahasim me dy seritë e mëparshme. Modeli është jashtëzakonisht i trajnuar në një nivel ku mund të gjenerojë përgjigje specifike në terren që nuk dallohen nga ato të shkruara nga njerëzit. Ky sistem i inteligjencës artificiale ka fituar aftësinë për të shkruar dhe folur si një njeri, në pothuajse çdo temë të mundshme. Sistemi në fjalë është i trajnuar në miliarda artikuj në anglishte. Më shkurtimisht, kjo do të thotë që gjeneron tekst duke përdorur algoritme që janë para-trajnuar. Në mënyrë të veçantë, ata janë me rreth 570gb informacione me tekste të mbledhura në internet nga seti i të dhënave të disponueshme për publikun i njohur si *CommonCrawl* së bashku me tekstet e tjera të përzgjedhura, përfshirë edhe tekstin e *Wikipedia-s*. GPT-3 mund të krijojë gjithçka që ka një strukturë gjuhësore, që do të thotë se mund t'u përgjigjet pyetjeve, të shkruajë ese, të përmbledhë tekste të gjata, të përkthejë gjuhë, të marrë memorandume dhe madje të krijojë kod kompjuterik (arXiv, 2020). GPT-3 është modeli më i fuqishëm gjuhësor sot, me 175 miliardë parametra (OpenAI, 2020). Nga gjithë kjo që mësuam, nëse GPT-3 është në gjendje ta bëjë gjithë këtë, atëherë vjen në shprehje se si kjo do të ndikojë në të ardhmen, sidomos në praktikën juridike.

Mundësia e implikimit të GPT-3 si pjesë e inteligjencës artificiale

Në një botë paralele, sistemet intelegjente, më konkretisht, sistemi autonom i robotëve solli ndryshime paradigmatiche në inteligjencën artificiale, solli sfida të reja, duke mundësuar implikim të mundshëm në profesione, e veçanërisht në profesionin e privilegjuar të juristit. Implikim midis teknologjisë dhe ligjit. Nga këtu, transformimet janë të

pashmangshme, mënyrat e kryerjes së shërbimeve juridike po marrin kthesën nga tradicionalja në moderne, kështu duke iu përshtatur dita-ditës avancimeve teknologjike, teknikave dhe pajisjeve të reja të rrjeteve nervore. Ambiciet e teknologjisë artificiale siç duket tejkalojnë realitetin. Ne vetëm se jemi adaptuar me “*Alexa-n*” e Amazon-it, “*Siri-n*” e Apple-it, “*Google Home-in*” nga Google, “*Cortana-n*” e Microsoft-it, “*Bixby-n*” e Samsungut, “*Brina-n*” e Windows-it. Ndërkaq, sfida e radhës na paraqitet versioni i tretë i robotit më të ri inovativ të lartpërmendur, GPT-3. Avancimet e tilla në inteligjencën artificiale “zëvendësojnë” intelgjencën njerëzore, që gradualisht kërkon përshtatjen individuale me përparime të tilla. Na jepet perspektiva e kthyer 360° mbi ofrimin e shërbimeve juridike në të ardhmen e afërt, duke përfshirë institucione po edhe firma ligjore. Por, çka do të ndodhë me vetë profesionistët e së drejtës? Nga ana tjetër, me zbatimin e këtyre teknologjive, a do të kemi zhvillim apo zhvendosje ligjore? Qëllimi i zbatimit të teknologjisë në praktikën juridike apo të drejtën biznesore nuk është që të zëvendësojë juristët, por t'i ndihmojë ata me rritjen e aftësive. GPT-3 është një pjesë e teknologjisë që tregon një potencial të madh për automatizimin e dokumenteve, përfshirë të drejtën biznesore (Hildebrandt, 2016). Nga ana tjetër, a është i mundur implikimi robot-gjykatës? Gjykatat, pothuajse në të gjithë vendet kanë procedurë të stërzgjatura, të lodhshme, duke shkaktuar ankth dhe dëshpërim tek palët. Në shqyrtimin e procedurave, kërkesa për të pritur një zgjidhje mund të jetë zhgënjyese dhe nganjëherë e padrejtë. Doktrina e pjekurisë pasqyron idenë ku ndërhyrja është më e dobishme (Sommerlad, Short, Vayghan & Young, 2015). Nëse tentojmë që të shikojmë përtej asaj që paraqitet si e rregullt: Në një shtet të korrumpuar, një gjykatës mund të fillojë të japë vendime jo të drejta. Poashtu, gjykatësi mund të ndikohet nga ndjenjat e momentit, e sidomos nëse nuk i pëlqen një prej avokatëve të palës mbrojtëse, drejtpërdrejt mund të ndikojë në mendimin dhe vendimin e po atij gjykatësi. Nga ana tjetër, robotët mund të analizojnë fakte dhe gjykime në mënyrë të pandjeshme, pa paragjykime njerëzore dhe irracionale. Pikërisht intelgjencja artificiale është përdorur tashmë për të analizuar dokumentet dhe të dhënat edhe gjatë procedurave të mosrespektimit ligjor nga ana e gjykatësve, falë aftësisë së tij për të analizuar miliona fjalë më shpejt dhe më lirë se sa fjalimet njerëzore (Kugler, 2018). Këto fillime të reja ligjore, thjesht e kanë mekanizuar këtë proces përmes inteligjencës artificiale dhe rezultati është që vendimet ligjore dhe të drejtësisë tani po kthehen se kush ka kompjuterin me algoritmin më të mirë (Cohen, 2018).

Legjislacionet njëkohësisht janë “vepra” të demokracisë, në formën e statuteve të miratuara nga parlamenti dhe një themel i demokracisë, në formën e krijimit të një platforme të të drejtave dhe kapaciteteve të mbrojtura që legjitimon procedurat tona demokratike dhe u mundëson atyre që të funksionojnë për t’i dhënë efekt vullnetit të përgjithshëm (Lord, 2020). Tani le të imagjinojmë një robot në të cilin mund të paraqesim përkrahje të një rrethane faktike, ligje të nevojshme, kontratën, jo domosdoshmërisht të plotë. Dhe pikërisht ky robot të mund të tregojë nëse apo jo dhe si zbatohet ligji ose kontrata jo e plotë për rrethanën e re të krijuar. Ky robot është i nevojshëm. Faktikisht na paraqitet sistemi ligjor, duke përfunduar kontratat, statutet dhe ligjet e tjera të nevojshme, dhe për t’i zbatuar ato në fakte. Pikërisht, edhe GPT-3 është i programuar të funksionojë me një rol të ngjashëm, me teknikat e tij detektuese, të teksteve ligjore, duke paraqitur identifikimin e elementeve të duhura, për çështjet e caktuara. Ashtu sikurse *Siri*, *Alexa* dhe asistentët të tjerë digjitalë po përfaqësohen me shpejtësi nga konsumatorët dhe bizneset. “Asistentët digjitalë janë teknologji të integruar të inteligjencës artificiale, zakonisht referohen si aplikacione të mundësuar nga biseda (Brill, Munoz & Miller, 2019).

Me ndihmën e një softueri për të trajtuar çështjet procedurale rutinë dhe madje edhe vendimet rutinë, gjykatat dhe gjykatësit mund të jenë në gjendje t’i kushtojnë më shumë kohë dhe përpjekje çështjeve të vështira dhe përmirësimit të rregullave pa qenë nevoja të shqetësohen vazhdimisht për ndikimin e vendimeve të tyre të mëparshme, në ngarkesën e tyre të punës. Nga e gjithë kjo, në mënyrë të qartë, mund të rezultojë i gabuar qëndrimi se gjykatësit kanë ndonjë përparësi të qëndrueshme ndaj robotit; nëse një robot kalon një vendim, lirshëm mund ta përsëritë atë, gjithmonë duke u bazuar në drejtësi, dhe njerëzit shumë lehtë mund të adaptohen me vendimet e marra nga një robot (Tim, 2019).

Roli dhe sfida e së drejtës kushtetuese në funksion të mbrojtjes së të drejtave të njeriut dhe inteligjenca artificiale

Mund të thuhet se përpjekjet mbi trajtimin juridik të inteligjencës artificiale i gjejmë që në vitin 1942 në historinë e shkurtër “*Rreth e rrotull*” të Isak Asimovit, ku ka diskutuar për tre ligjet e robotikës dhe për formimin e një trupi juridik mbi këtë çështje. Pas disa dekadave të ligjeve të robotikës së Asimovit, ku sistemet e ekspertëve filluan t’i imitojnë aftësitë e vendimmarrësve të

ekspertëve njerëzorë, çështja e përgjegjësisë për inteligjencën artificiale filloi të diskutohet brenda komunitetit juridik. Së fundmi, atë e gjejmë në punimin e Lawrenc Solum-it në vitin 1992, në të cilin ka konstatuar se inteligjenca artificiale mund të konsiderohet si *“person juridik”*, dhe interesimin e studiuesve të së drejtës dhe shkencëtarëve të informatikës për të diskutuar mbi arsyetimin juridik të inteligjencës artificiale se si ajo mund të modifikohet dhe të kodifikohet. Mirëpo, deri më sot, ajo nuk e ka pasur vëmendjen e duhur për të zhvilluar një trup juridik me autorizime të gjera për të dhënë raport për përparimet e inteligjencës artificiale (Woodrow Barfield & Ugo Pagallo, 2018, p. 7, 8), megjithatë çështja e inteligjencës artificiale edhe sot e kësaj dite mbetet aktuale dhe për jo pak prej studiuesve të ndryshëm skeptikë ngelet si një problem për të ardhmen e largët.

Sfida më e madhe e së drejtës kushtetuese në botë nën ndikimin e së cilës do të përballet edhe vendi ynë, Republika e Maqedonisë së Veriut, do të jetë njohja e personalitetit juridik të *“kompjuterëve apo robotëve”* (Willick, p. 1271), sepse deri më tash, në përgjithësi, e drejta i rregullon vetëm marrëdhëniet midis njerëzve, duke shkaktuar sjellje të detyrueshme të tyre, e cila për dikë paraqet autorizimin, kurse për dikë tjetër, detyrimin juridik. Prandaj, marrëdhëniet juridike, teoria e së drejtës i sheh vetëm përmes krijimit midis njerëzve dhe as që mund të imagjinohet pa njerëzit. Me subjektin e së drejtës nënkuptohet personi, individual ose kolektiv, i cili mbi bazën e normave juridike pozitive hyn në marrëdhënie juridike me personin tjetër në kuadër të autorizimeve dhe detyrimeve juridike. Mirëpo, përveç personave fizikë, në rendet juridike moderne, cilësinë e subjektit të së drejtës e kanë edhe krijesat (sajesat) artificiale shoqërore, të cilat emërtohen si pesona juridikë. Së këndejmi, teoria e së drejtës i njeh dy lloje të subjekteve të së drejtës: personi fizik (njeriu, individi) dhe personi juridik (krijesat artificiale shoqërore). Kafshët, për shembull, nuk janë subjekte, por objekte të së drejtës, mirëpo ka mendime të ndara, lidhur me mbrojtjen juridike të kafshëve, përkatësisht pyetja që shtrohet është se nëse kafshët gëzojnë mbrojtje juridike a do të thotë se ato kanë një subjektivitet juridik të kufizuar?! Në këtë drejtim, më larg ka përparuar e drejta gjermane nga viti 1987 e këndeje, sepse sipas ligjit të saj për mbrojtjen e kafshëve, ato nuk janë më sende (objekte) por: *“krijesa të afërta me njeriun”*. Nga ana tjetër, historia dëshmon se në të kaluarën kanë ekzistuar rende juridike ku jo të gjithë njerëzit janë trajtuar si subjekte të së drejtës, si për shembull: në kohën antike skllëvërit janë trajtuar si *“sende (objekte) që flasin”*. (Shasivari, 2020, fq. 174, 175). Në këtë drejtim, nga mendimi se robotëve apo të ashtuquajturve

GPT-3 a mund t'u atribuohet personaliteti juridik, në këto rrethana, lirshëm mund të themi se edhe ato në të ardhmen do ta gjejnë vendin e tyre te personat juridikë dhe se mendimet e tilla në të kaluarën nuk kanë qenë të gabuara ose e drejta t'u jep status "*sui generis*", meqenëse nuk janë njerëz, por imitues të njerëzve, përkatësisht nuk janë shoqëri apo kompani që drejtohen nga njerëzit, por gjithsesi marrin instruksione dhe urdhra nga ta, me atë që, aq më tepër kur sot edhe Komiteti i Parlamentit Evropian për Çështje Ligjore, inteligjencën artificiale e përkufizon si një robot të zgjuar që fiton autonomi përmes sensorëve ose duke shkëmbyer të dhëna me mjedisin e tij, ai shkëmben dhe analizon të dhëna, ka një mbështetje fizike dhe përshtat sjelljet dhe veprimet e tij me mjedisin. Pra, për vetë BE-në një çështje e tillë është e pranueshme dhe mëton të zhvillojë një kornizë për një inteligjencë artificiale të besueshme dhe të fokusuar në tre objektiva kryesore: teknologji që punon për qytetarët; një ekonomi e hapur dhe konkurruese; dhe një shoqëri e hapur, demokratike dhe e qëndrueshme (Inteligjenca artificiale dhe të Drejtat e Njeriut, 2020). Çështja që mbetet të mendohet dhe të analizohet seriozisht nga e drejta kushtetuese në të ardhmen është se si kjo teknologji e re duhet të formësohet dhe t'u përshtatet marrëdhënieve të reja shoqërore, gjithmonë duke i ruajtur dhe duke mos i cenuar parimet themelore kushtetuese e mbi të gjitha të drejtat e njeriut që janë të garantuara me kushtetutë dhe me konventa ndërkombëtare, sepse siç e dimë, përdorimi i tyre i pakontrolluar i shkel të drejtat e njeriut. Për shembull, në mars 2018, studiuesit e të drejtave të njeriut nga OKB-ja zbuluan se "*Facebook*" dhe lajmet e tij të postuara në mënyrë algoritmike sollën si pasojë qarkullimin e gjuhës së urrejtjes dhe nxitjen e dhunës në Mianmar. Gjatë një seance dëgjimore të Kongresit Amerikan në prill 2018, në lidhje me këtë çështje, Zuckenberg fillimisht tha se nevojitet inteligjencë artificiale më e avancuar për ta zgjidhur problemin. Normalisht, sa më shumë që avancohet inteligjenca artificiale, imponohet nevoja për rregullimin e saj juridik. Sa i përket aspektit juridik të inteligjencës artificiale, duhet të shihet mënyra e rregullimit të saj me ligje "më të rrepta" së bashku me standardet teknike, normat shoqërore dhe situatën në treg, për të përfshirë në mënyrë efektive respektimin e të drejtave të njeriut (Inteligjenca artificiale dhe të Drejtat e Njeriut, 2020).

Në Republikën e Maqedonisë së Veriut, në kornizat e saj juridike, janë miratuar më tepër ligje që rregullojnë çështje në lidhje me përdorimin e teknologjive digjitale në kuadër të sektorit publik, komunikimeve elektronike, udhëheqjeve dhe shërbimeve elektronike, identifikimeve

dhe dokumenteve elektronike dhe mbrojtjen e të dhënave personale. Një pjesë e madhe e tyre janë miratuar si pasojë e procesit të transponimit të ligjvënies evropiane (Јорданоска, 2020). Megjithatë, aplikimi i robotëve apo GPT-3 në RMV në një të ardhme të afërt apo të largët, shikuar në spektrin e së drejtës kushtetuese, pa dyshim që do të rezultojë në dilema juridike kushtetuese, duke pasur parasysh se dispozitat kushtetutese të RMV-së janë të qarta në drejtim të përcaktimit të vlerave themelore të rendit kushtetues dhe përcaktimit të bartësve të funksioneve publike. Bie fjala për momentin, robotët nuk mund t'i zëvendësojnë njerëzit, e aq më tepër gjyqtarët të cilët kanë qenë së tepërmi objekt i këtij punimi, por ata mund të luajnë rol dytësor, si mekanizma ndihmëse dhe lehtësuese së punës së njerëzve në këto institucione ashtu siç ka funksionuar deri më tani. Madje, çdo investim që bëhet në inovacion është i mirëseardhur, sidomos ato që gjenerojnë progres në shoqëri dhe sigurisht që në praktikat e këtilla të zbatimit të teknologjisë duhet shikuar dhe analizuar në aspekt komparativ përvojat e vendeve tjera në nivel ndërkombëtar, por edhe atë botëror.

Roli i së drejtës intelektuale *vis a vis* inteligjencës artificiale

Çdo inovator, autor, apo regjisor ka të drejtë absolute që të “zotërojë” punën e tij. Nga ky “zotërim” rrjedhin pasoja të caktuara, ashtu sikurse jemi në dijeni të faktit se ne nuk mund të kopjojmë apo blejmë pa lejen e tyre. Kjo ka rezultuar që nga zhvillimi i industrive, sidomos industria e muzikës, dhe inkurajimi i talenteve të reja për të prodhuar gjithnjë e më shumë ide dhe artikuj origjinal. Më konkretisht, e drejta intelektuale i referohet krijimeve të mendjes, siç janë shpikjet; vepra letrare dhe artistike; dizajnet dhe simbolet, emrat dhe imazhet e përdorura në tregti (Wipo, 2020). Të drejtat nga kjo pronësi janë: *patenta* - përmes së cilës mbrohen shpikjet; *dizajni industrial* - që mundëson mbrojtjen e formës së re, pikturës, kompozicionimin e ngjyrave; *markat tregtare* – sigurojnë mbrojtje për shenjat tregtare; *shenjat gjeografike* - mbrojnë emrin e prejardhjes gjeografike (neni 2, Ligji për Pronësi Industriale). Siç mund të shohim, kjo e drejtë mbrohet me ligj, për shembull, patentat, të drejtat e autorit dhe markat tregtare, të cilat u mundësojnë njerëzve që të fitojnë njohje ose përfitime financiare nga ato që krijojnë. Duke vendosur ekuilibrin e duhur midis interesave të inovatorëve dhe interesit më të gjerë publik, sistemi i kësaj të drejte synon të nxisë një mjedis në të cilin krijimtaria dhe inovacioni mund të lulëzojnë (Wipo, 2021). Por, cili është roli i së drejtës intelektuale në ditët e sotme? Cili është statusi

ligjor i inteligjencës artificiale *vis a vis* robotëve? Natyrshëm, do të shtrohet edhe pyetja: A kanë të drejta robotët të “zotërojnë” punën e tyre, duke krijuar kështu të drejta të ngjashme me ato të një individi? Nëse kthehemi pas në të drejtën romake, atje do të shohim se sklllevërit janë konsideruar po ashtu si objekte, megjithatë, ata përsëri kanë pasur nën “zotërimin” e tyre prona të caktuara sado të vogla qofshin ato. Sipas Rezolutës së Komisionit Evropian të propozuar nga Parlamenti Evropian, përcaktohen dy kodet e sjelljes për robotikët: *Kodi i Sjelljes Etike për Inxhinierët e Robotikës dhe Kodi për Komitetet e Etikës së Kërkimit*. Kodi i parë paraqet parimet etike në inxhinierinë e robotikës: *mirësia* - robotët duhet të veprojnë në interesin më të mirë të njerëzve; *moskeqbërje* - robotët nuk duhet të dëmtojnë njerëzit; *autonomia* - bashkëveprimi njerëzor me robotët duhet të jetë vullnetar; *drejtësia* - përfitimet e robotikës duhet të shpërndahen në mënyrë të drejtë (European Commission, 2017). Robotët më të sofistikuar autonomë kanë statusin e personave elektronikë përgjegjës për çdo dëm që mund të shkaktojnë dhe duke aplikuar personalitetin elektronik në rastet kur robotët marrin vendime autonome ose ndërveprojnë me palë të treta në mënyrë të pavarur (Civil Law Rules On Robotics, 2017). Pra, robotët kanë statusin specifik ligjor.

Inteligjenca artificiale përcaktohet në një numër mënyrash. Një nga përkufizimet specifikon se ajo është një degë e IT-së që merret me sjelljen inteligjente të simuluar të kompjuterëve ose makinave që simulojnë sjelljen inteligjente të njerëzve (Hildebrandt, 2016).

Zyra Evropiane e Patentave, inteligjencën artificiale e konsideron aftësi të kompjuterëve dhe makinerive për të kryer detyra mendore që lidhen zakonisht me njerëzit, siç janë të mësuarit, arsyetimi dhe zgjidhja e problemeve. Ashtu siç konsiderohet intelgjencia artificiale degë e shkencës kompjuterike, për këtë arsye, shpikjet që përfshijnë intelgjencën artificiale konsiderohen “shpikje të implementuara nga kompjuteri”; në këtë kontekst, si shpikje që përfshijnë kompjuterë, rrjete kompjuterike ose aparate të tjera të programueshme, përmes së cilave së paktën një tipar realizohet me anë të një programi (European Patent Office, 2020).

Inteligjenca artificiale po zhvillohet shpejt, duke ndryshuar jetën tonë, duke përmirësuar kujdesin shëndetësor, duke rritur efikasitetin e bujqësisë, duke kontribuar në zbutjen dhe adaptimin e ndryshimeve klimatike, duke përmirësuar efikasitetin e sistemeve të prodhimit përmes mirëmbajtjes parashikuese, duke rritur sigurinë e evropianëve dhe në shumë mënyra

të tjera që ne vetëm se mund të fillojmë t'i imagjinojmë (White Paper on Artificial Intelligence, 2020). Përparimi kaq i fuqishëm i inteligjencës artificiale, siç duket ka çuar në faktin që sistemet e inteligjencës artificiale janë bërë të afta të krijojnë vepra tekstuale, muzikore, artistike dhe vizuale, me çka nënkuptohet se po bëhet gjithnjë e më e mundshme që personaliteti juridik të njihet për inteligjencën artificiale ose të ashtuquajturën super-inteligjencë “të fortë”, e cila do të ketë vetëdije dhe do të jetë e aftë të marrë vendime bazuar në përvojën personale (Nekit, Tokareva & Zubar 2020).

Në të njëjtën kohë, inteligjenca artificiale përfshin një numër rreziqesh të mundshme, të tilla si vendimmarrja e paqartë, diskriminimi i bazuar në gjini ose lloje të tjera, ndërhyrje në jetën tonë private ose duke u përdorur për qëllime kriminale (White Paper on Artificial Intelligence, 2020).

Megjithatë, një numër gjithnjë në rritje i robotëve që përdorin inteligjencën artificiale, të referuar tashmë si “persona elektronikë”, mundësojnë përmirësimin e efikasitetit të punës. Zhvillimi i inteligjencës artificiale gjeneron ndërveprime të reja njerëzore dhe makinerike, përmirëson performancën, por gjithashtu paraqet kërcënime për privatësinë e punonjësit dhe mbrojtjen e tij ose të saj nga diskriminimi (Jarota, 2021). Përdorimi gjithnjë e më i zakonshëm i robotëve në vendin e punës paraqet edhe rreziqe, veçanërisht për format e reja të përdorimit të robotëve. Andaj, kryerja e detyrave të punëtorëve duhet të organizohet në mënyrë që t'u garantojë atyre disponueshmërinë e masave mbrojtëse që parandalojnë aksidentet në punë. Puna duke përdorur robotë të ndihmuar nga inteligjenca artificiale duhet të bazohet në parime të përcaktuara qartë të ndërveprimeve njeri-robot, në mënyrë që të shmanget çdo keqkuptim në lidhje me detyrat specifike të kryera në punë (Hildebrandt, 2016).

Inteligjenca artificiale është përballë jetës sonë, ajo dëgjon, flet, përgjigjet, këshillon, përmirëson jetët dhe kushtet e punës, thjeshtëson, është asistenti ynë në punë, e shumëçka tjetër. Inteligjenca artificiale është këtu për të qëndruar dhe premton të jetë një forcë përçarëse për vitet në vazhdim (European Patent Office, 2020).

Përfundim

Nga elaborimi i këtij punimi, pamë se bota sot më shumë se kurdoherë mendon për një transformim më radikal teknologjik, duke i vëndosur në funksion sistemet inteligjente apo sistemin autonom të robotëve, me çka

po bëhet implikim më serioz i tyre në profesione të shumta, duke mos e anashkaluar edhe profesionin e drejtësisë. COVID-19, siç e pamë, definitivisht u dha një goditje të madhe sistemeve juridike në botë dhe me këtë e përshpejtoi epokën e digjitalizimit. Për t'i mbijetuar kësaj sfide teknologjike, kontinuele, permanente botërore, sot është e nevojshme për të gjetur mënyra se si duhet t'i përshtatemi këtij realiteti të ri dhe të bëhet rregullimi i tij juridik. Pra, nga vetë shtjellimi i kësaj teme në punim, konstatojmë se teknologjinë duhet shikuar si diçka pozitive, në drejtim të lehtësimit të punës së njerezve dhe institucioneve, sidomos në rrethanat e një pandemie të tillë, si mundësi për zhvillim normal të punës dhe për të qenë sa më afër shërbimit të qytetarëve.

Në këtë drejtim, GPT-3-shin e shohim si mundësi reale, objektive dhe tepër të dobishme në të ardhmen, që do ta transformojë dukshëm praktikën juridike, përmes algoritmeve që përdor, me çka do të gjenerojë përgjigje më specifike në terren që nuk do të dallohen nga ato të shkruara nga njerëzit, përkatësisht aftësia e tyre për të shkruar dhe folur si njeri, për të krijuar një strukturë gjuhësore, t'u përgjigjet pyetjeve, të përkthejë, madje të shkruajë ese dhe të përmbledhë tekste të gjata dhe të krijojë kod kompjuterik, do ta ulë në maksimum punën e njerezve dhe do të jenë më të shpejta dhe më efikase në zgjidhjen e operacioneve të ndryshme juridike.

Kuptohet për të drejtën kushtetuese në botë, por edhe në RMV, do të jetë sfida në vete njohja e personalitetit juridik të “kompjuterëve apo robotëve”, sepse deri më tash, teoria e së drejtës marrëdhëniet juridike i rregullon vetëm midis njerezve, duke i përfshirë këtu edhe personat juridikë si entitete artificiale, me çka edhe robotët lirshëm do të gjenin vend në këtë kategori. Kjo do të ishte e lejueshme derisa nuk do të cenoheshin të drejtat e njeriut dhe parimet themelore kushtetuese. Në aspektin juridik, gjithashtu sugjerohet që inteligjenca artificiale të rregullohet me “ligje më të rrepta” së bashku me standardet teknike, normat shoqërore dhe situatën në treg, duke pasur parasysh se RMV-ja ende është larg aplikimit të teknologjisë më të fundit, si atyre të robotëve apo GPT-3, dhe dispozitat e saj kushtetuese e bëjnë të qartë përcaktimin e vlerave themelore të rendit kushtetues dhe përcaktimit të bartësve të funksioneve publike, duke i thirrur shprehimisht në funksionet përkatëse. Bie fjala për momentin, robotët as që imagjinohen se mund t'i zëvendësojnë njerëzit, juristët apo gjyqtarët të cilët një pjesë të madhe të punimit ua kemi kushtuar edhe atyre, por për hir të sinqeritetit është i pashmangshëm diskutimi i tyre në kohën kur po ndodh revolucioni

i katërt industrial dhe një ide e tillë është e “frikshme” por, detyrimisht na imponon pyetjen se “a jemi të përgatitur për të ardhmen?”.

Në fund, sugjerohet ndjekja e aspektit komparativ e përvojave të vendeve të tjera mbi praktikën e zbatimit të teknologjisë në nivel ndërkombëtar, por edhe atë botëror. Së këndejmi, edhe roli i së drejtës intelektuale *vis a vis* robotëve, konsiston në analizën e rezolutës së Komisionit Evropian i propozuar nga Parlamenti Evropian me përcaktimin e dy kodeve për sjelljen e robotikës: Kodi i Sjelljes Etike për Inxhinierët e Robotikës dhe Kodi për Komitetet e Etikës së Kërkimit, ku vijnë në shprehje mbi të gjitha parimet etike në inxhinierinë e robotikës, mirësia, moskeqbërja, autonomia, bashkëveprimi njeri-robot të jetë vullnetar, drejtësia dhe mbi të gjitha përgjegjësia për çdo dëm që mund ta shkaktojnë robotët gjatë marrjes së vendimeve autonome. Kështu, s’ka asgjë për t’u brengosur në këtë drejtim, nëse kemi rregullim juridik të mirëfilltë të fenomeneve të reja që ndodhin në botë. E ardhmja u përket atyre që guxojnë të mendojnë!

Literatura

(n.d.). Retrieved from LEGISLATIVE TRAIN 06.2021: <https://www.europarl.europa.eu/legislative-train/api/stages/report/current/theme/area-of-justice-and-fundamental-rights/file/civil-law-rules-on-robotics>

(2020, September 22). Retrieved from OpenAI Licenses GPT-3 Technology to Microsoft: <https://openai.com/blog/openai-licenses-gpt-3-technology-to-microsoft/>

Artificial intelligence. (n.d.). Retrieved from European Patent Office: <https://www.epo.org/news-events/in-focus/ict/artificial-intelligence.html>

Brill, T. M., Munoz, L., & Miller, R. J. (2019). Siri, Alexa, and other digital assistants: a study of customer satisfaction with artificial intelligence applications. *Journal of Marketing Management*, 35.

COHEN, N. (2018). There’s No App for Justice. *New Republic*, 249.

Cornell University. (2020, Jul 22). Retrieved from Language Models are Few-Shot Learners: <https://arxiv.org/abs/2005.14165>

COVID-19 and the global approach to further court proceedings, hearings. (2020, April). Retrieved from Norton Rose Fulbright: <https://www.nortonrosefulbright.com/en/knowledge/publications/bbfeb594/covid-19-and-the-global-approach-to-further-court-proceedings-hearings>

COVID-19 Puts Justice in North Macedonia on Standby. (2020, August 14). Retrieved from BalkanInsight: <https://balkaninsight.com/2020/08/14/>

covid-puts-justice-in-north-macedonia-on-standby/

Cox, J. D. (2019). "Alexa, Are You Listening?" Using Carpenter and Traditional Property-Based Fourth Amendment Analyses to Determine How Voice Assistant Data Can Be Protected under the Fourth Amendment. *Oklahoma City University Law Review*, 44.

Gjykatësit kundërshtojnë idenë për seanca online. (2020, November 3). Gjetur në Lajm: <https://lajmpress.org/gjykatësit-kundershtojne-idene-per-seanca-online/>

Intelegjenca artificiale dhe të Drejtat e Njeriut. (2020, 04 12). Gjetur në EuroSpeak: <https://www.eurospeak.al/news/fuqia-e-bute/73520-inteligjenca-artificiale-dhe-te-drejtat-e-njeriut/>

Jarota, M. (2021). Artificial intelligence and robotisation in the EU - should we change OHS law? *Journal of Occupational Medicine & Toxicology*, 16.

Kugler, L. (2018). AI judges and juries. *Communications of the ACM*, 61.

Kurtishi, E. (2020, 03 18). *Gjendja e jashtëzakonshme vs COVID-19!* Gjetur në PORTALB: <https://portalb.mk/672120-gjendja-e-jashtezakonshme-vs-covid-19/>

Kurtishi, E. (2020, 11 19). *Online apo offline Kuvend?!* Gjetur në PORTALB: <https://portalb.mk/718206-online-apo-offline-kuvend/>

Lord, S. (2020). Algorithms, Artificial Intelligence and the Law. *Judicial Review*, 25.

M., H. (2016). Law as information in the era of data-driven agency. *Mod Law Rev.*

Nekit, K., Tokareva, V., & Zubar, V. (2020). Artificial Intelligence as a Potential Subject of Property and Intellectual Property Relations. *Ius Humani*, 9.

RMV, me skafander dhe ndihmë të shpejtë deputetja pozitive me Covid-19 ka arritur në kuvend. (2021, 04 18). Gjetur në PORTALB: <https://portalb.mk/739958-rmv-me-skafander-dhe-ndihme-te-shpejte-deputetja-pozitive-me-kovid-19-ka-arritur-ne-kuvend/>

RMV, përmes digjitalizimit synohet të rritet efikasiteti i gjyqësorit. (2021, 06 06). Gjetur në PORTALB: <https://portalb.mk/746868-rmv-permes-digjitalizimit-synohet-te-rritet-efikasiteti-i-gjyqësorit/>

Shasivari, J. (2020). *FILLET E SË DREJTËS*. Shkup: LOGOS A.

Ulianova, H. B. (2021). Protection of Intellectual Property Rights in the Field of Television and the Internet. The Notion of Teleformat. *Ius Humani*, 10.

UNODC. (2020). Ensuring Access to Justice in the Context of COVID-19.

Virtual justice: Online trials are an opportunity to reform the court system. (2021, May 11). Retrieved from TECHMONITOR: <https://techmonitor.ai/leadership/digital-transformation/virtual-justice-online-trials-opportunity->

to-reform-courts

Willick, M. S. (n.d.). CONSTITUTIONAL LAW AND ARTIFICIAL INTELLIGENCE: THE POTENTIAL LEGAL RECOGNITION OF COMPUTERS AS “PERSONS”.

Woodrow Barfield & Ugo Pagallo. (2018). *RESEARCH HANDBOOK ON THE Law of Artificial Intelligence*. Cheltenham, UK, Northampton MA, USA: Edward Elgar Publishing.

Wu, T. (2019). Will Artificial Intelligence Eat the Law? The Rise of Hybrid Social - Ordering Systems. *Columbia Law Review*, 119.

Јорданоска, М.-р. В. (2020). Унапредување на човековите права преку промовирање на напредните технологии: предизвици и можности. *ПРАВЕН ФОКУС (Focus Iuris)*.

Онлајн судења - идеја која отвори дилеми. (2020, Октомври 30). Повратено од Радио Слободна Европа: <https://www.slobodnaevropa.mk/a/%D0%BE%D0%BD%D0%BB%D0%B0%D1%98%D0%BD-%D1%81%D1%83%D0%B4%D0%B5%D1%9A%D0%B0-%D0%BC%D0%B0%D1%80%D0%B8%D1%87%D0%B8%D1%9C/30920770.html>

Онлајн судења во Основниот суд Кавадарци. (2020, Април 7). Повратено од Академик: <https://akademik.mk/onlajn-sudena-vo-osnovniot-sud-kavadartsi/>

TRANSITIONAL JUSTICE AND RECONCILIATION PROCESS: CASE STUDY- KOSOVO

Tringa Dreshaj¹*

Abstract: Transitional Justice as a process is very constructive in a sense of judicial and non-judicial measures that post-conflict society can implement regarding the massive human rights. This paper aims to analyze the Transitional Justice and reconciliation process in general and with a special empathize in Kosovo Case in particular. The focus will be on process sustainability over years and how the international community and local institutions deal with this complex process. Moreover, the focus of our analysis will be the war crimes that happened in Kosovo during 1998-99. The paper will present an overall conceptualization of the Transitional Justice process in one part and the other part a full analysis will be conducted regarding the Transitional Justice process in Kosovo Case. The paper will include data documentation about the process, strong and weak parts, the actors that included in the process, benefits that Kosovo State has from the process, and at the same time how the internal and external actors can indicate in this ongoing process. In the end, after the presentation of this paper with the conducted analyze we can come to a conclusion about stages of the process in the Kosovo Case how a place could adopt the development of this process. Where are the process's strengths and weaknesses, is this a failure process, and what are the best ways for this process to be fulfilled by all actors. The elaboration and analysis of all the processes from causes to consequences that war crimes caused in Kosovo will help us to understand clearly the question How Kosovo people and Kosovo institutions are dealing with the past? What should be done that this process develops in the spirit of seeking justice for all the victims of the Kosovo Conflict during years?

Keywords: Transitional Justice, Process, Kosovo, Seeking Justice, War Crimes, Victims

---

¹ * Tringa Dreshaj master student in the Ankara University of Social Science/ Department of International Relation, Peace and Conflict Studies, email: dreshajtringa@gmail.com

Introduction

Transitional Justice, in ethics, refers to systematic or massive violations of human rights and in general, this notion can promote and provide redress of victims. Transitional Justice in particular aims to enhance opportunities for political systems and societies to transform their conditions regarding causes that may have been the root of abuses. The focus of the paper will be on the Transitional Justice Process conceptualization, in general, and with a special empathize on Kosovo Case. Firstly, the expertise will be on the analysis of the war crimes that happened in Kosovo during the conflict in 1998-99. In addition, another focus will be on the establishment of this process in Kosovo the strong and weak parts of this process, the mediators' implication and in the end to conclude if this process did serve to facilitate reconciliation process between Serbia and Kosovo, as a precondition to fulfill the goals. The paper will include data and literature to support the analysis that will be conducting for the process of Transitional Justice in Kosovo. The purpose is to conclude if this process has been achieved and the main reasons for what had started especially in the post-independent period of Kosovo and after the state institutions had established.

Firstly, the conflict in Kosovo finished more than 20 years ago and still, war crimes and terror were not illuminated. Secondly, several initiatives from the national and international institutions were taken regarding the illumination of the war crimes and the violence of human rights in Kosovo during the war and the repression period but the majority of the issues aren't resolved yet. These obstacles that Kosovo has faced during the process had a huge impact on the process of Transitional Justice and reconciliation between Kosovo and Serbia, especially in the dialogue as a part of the peace-building process between the two states (Dalipi&Demiri, 2015). Thirdly, the importance of the paper will be on the analyses and to define certain problems with existing data regarding the war crimes in Kosovo. International organizations had conducted several studies regarding the illumination of war crimes in Kosovo. The United Nations Court of Law had established the International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia that dealt with war crimes that took place during the conflicts in the Balkans (UN, n.d). The establishment of ICTY had influenced the process of illumination of war crimes in Kosovo during that period. The position of international institutions and organizations had also impacted the process and how much institutions of Kosovo had made regarding this process, we can see at the end of the study.

The structure of the paper will contain general research of the process of Transitional Justice in Kosovo, identify the root of causes that influence this process not to fulfill the main goals that had been established, the main actors of this process that have impacted, etc. Moreover, how people from Kosovo evaluate this process when it comes to the crimes against the humanity that Serbia has made in Kosovo during the war and if this process will lead to a possible reparation seeking from Kosovo institutions.

At the end of the study there will be a clear presentation of all the challenges of this process by evaluating and conducting findings for this process and how the Institutions of Kosovo should deal with this process in the future.

Conceptualization of Transitional Justice

Transitional Justice refers to a set of ad hoc institutions, implemented in countries after ending a period of massive human rights violations. The concept first was experimented in South America in the 1980s but internationally recognized after the Truth and Reconciliation Commission (TRC experiences) in South Africa in the early 1990s. In practice, Transitional justice has benefited from the support of human rights activists, post-conflict experts, and academics since its inception, to the point where it now has its publications, professionals, and curriculum in various universities. Despite its proponents', transitional justice has never been a useful analytical concept, much less a clear term to designate a set of social practices, but it is rather a political goal, which had achieved to easing the transition to a liberal democratic regime while maintaining a sustainable pacified environment that is limiting the most violent form of oppression (Guignard, 2014). Transitional justice in fundament as a field and practice has expanded dramatically in the last 15 years or so, this was facilitated with the establishment of international criminal tribunals, hybrid courts, and the International Criminal Court (ICC) and at the same time under international law. The development of a "right to truth" and a "right to compensation" law, the growth of truth and reconciliation commissions on a global scale (TRCs) the emergence of international and regional transitional justice NGOs, and the growth of transitional justice study, which today includes a dedicated journal, research centers, and university programs, helped in the process of Transitional Justice general expand. In other words, transitional justice has established itself as a permanent feature on the global human rights landscape. It comprises pressuring recalcitrant governments

to act in response to heinous acts of violence and atrocity, caused in several world conflicts.

Regarding the recognition of this process as a de-jure form, and to complete in the best way the international community it's trying to give crucial financial, institutional, and normative support to fragile new administrations of post-conflict countries to help them confront the past, respond to victims' needs, and provide the groundwork for democracy, human rights, and the rule of law (Nagy, 2008). The timing of transitional justice is inextricably linked to the concept of transition. Whether transitioning from dictatorship to democracy or from war to peace (to democracy), transitional justice has usually only been important, after enormous direct violence has ceased.

Transitional justice also entails a defined interregnum era with a clear end in connecting a violent or repressive past with a peaceful, and possible democratic system in the future. The major transition used mechanisms shape a distinct time sense of 'now' and 'then' through concepts like 'breaking with the past' and 'never again', that clear out all the process in its self. In recent decades, the study of transitional justice was based in an interdisciplinary form, spanning philosophy, religion, sociology, anthropology, law, and, more recently also the neuroscience.

In practice, The Nuremberg Tribunals hold the first successful and effective trials for large-scale war crimes, which were established after WWII, giving the field a modern start for the process of seeking justice for post-conflict countries. (Corradetti et al., 2015).

Background of Transitional Justice in Kosovo

With the end of the war in Kosovo in 1999, between Kosovo and Serbia, there was no peace or reconciliation agreement. Through an undefined UN transitional administration and various internationalized missions, the UN and NATO enforced their own victory's peace and justice in the territory of Kosovo (King&Mason, 2006). Although, there were different scholar statements when they consider that Transitional Justice mechanisms used in Kosovo were implemented through international and domestic hybrid trials and have been co-opted and exploited by international actors and local elites for their distinct interests, making transitional justice an ideological instrument and a source of mutual contention, delegitimization, and fragmentation. (Visoka, 2016). Moreover, a very strong point concluded by

researchers is that the victims of the conflict in Kosovo are ignored and used for political purposes and truth-telling processes have been ignored. The same conclusion was made by Amnesty International in a report that this organization has published claimed that only a few ex-political or ex-military leaders that are responsible for the crimes that happened in Kosovo have been prosecuted, and the clear lack of political commitment to prosecute these crimes makes it unlikely that many more of those suspected of criminal responsibility for rape and other sexual violence in Kosovo will be brought to justice in a sense of seeking justice for the victims. (Visoka, 2016).

If there was justice or will be this is another question that should be raised. For instance, the establishment of the International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia (ICTY) and the Slobodan Milosevic trial was a good start for the illumination of war crimes in Kosovo. But in a report published by Amnesty International, they provide data that only three indictments were raised by the Tribunal in connection with war crimes and crimes against humanity in Kosovo. According to the data in the time the Tribunal were reviewing and complete the pending cases, there was only 11 indictment in total for the crimes committed in Kosovo during the war in 1998-99 (Amnesty International, 2012). But on the other side scholars argue that despite the presence in Kosovo since 1999 of international police, and (since 2000) of international prosecutors and judges, charged with the investigation, prosecution, and adjudication of war crimes, little progress was made by EULEX's predecessor, the United Nations Interim Administration Mission in Kosovo (UNMIK) to address the cases and to investigate them to achieve justice (Amnesty International, 2012).

In the technical part of the process research shows that apostrophizing the failure and the collapse of the juridical system in Kosovo is a derivate of lack of accountability, lack of independence, failure to provide effective translation and interpretation, and several other reasons that directly affected the process flow (Amnesty International, 2008). Systematically, there was a confrontation between different missions in Kosovo until the competencies were delivered to the Kosovo Institutions of justice after over years. The report of the Venice Commission established by the European Commission for democracy through the law, regarding human rights in Kosovo finds that the UN mission in Kosovo called UNMIK that were in charge to deal with institutions especially with justice in Kosovo had a strong lack of Investigation into Abductions and Serious Crimes that was another

turning point into the process continuity (European Union, 2004). The same happened with European Mission for rule and law in Kosovo called EULEX, a report by the Luxembourg-based European Court of Auditors said that EULEX had achieved only a “modest success” regarding the issue and the judiciary continues to suffer from political interference, inefficiency, and a lack of transparency and enforcement (European Union, 2012).

The recommendations from the international organization and several researchers indicate that Kosovo’s institutions need to create a sustainable prosecutorial and juridical system to deal with the war crimes in Kosovo and to ensure that in the future, Kosovo will be able to prosecute war crimes under international law and other grave human rights violation (Amnesty International, 2008). As a result, this gap between different missions to conduct justice in Kosovo for years directly influences the lack of truth-seeking for war crimes in Kosovo

Process of Transitional Justice in Kosovo

Transitional Justice in Kosovo had to change the perceptions before and after the independence in 2008. To connect the Transitional Justice in Kosovo as a process, we should firstly provide a brief explanation for the chronology of the Kosovo conflict and the relevance that had this conflict with a process of Transitional Justice. In the background of the Kosovo conflict, we can find several war crimes, from them, 13,517 people were killed or went missing between January 1998 and December 31, 2000 (Domanovic, 2014). Moreover from the people that were killed more than 1,500 people are still missing. The list of war crimes in Kosovo includes rape and sexual assault, forced expulsions, arbitrary arrests, robbery, and extortion. From the list, we can observe that the most important part is the finding of missing people and the illumination of rape and sexual assault that Serbian paramilitary forces did against more than a thousand women in Kosovo. This group can be interpreted as one of the most marginalized groups that live in Kosovo. In the process of transitional justice, these groups played the main role regarding the aim that this process has, dealing with the past and fight for justice in the future.

Generally, a great deal of emphasis has been put on four types of approaches for Transitional Justice and they are criminal prosecution, truth-seeking, reparation, and reforms (ICTJ, n.d). If we compare the war crimes committed in Kosovo we can find that the main four approaches of transitional justice can fit perfectly. According to several national and

international reports, the period that the UN started the mission in Kosovo after the war did affect all the factors that can consider as the mechanism for truth-seeking that lead to reparation as a form of reconciliation between two states. UN mission was responsible to establish and assemble structures through urgent and interim means. The political situation that settled after the war did not address the justice factor, did not address the massive human rights violations and the highly sensitive issues including missing persons. These made Kosovo's conditions even more difficult in the sphere of dealing with the past (KIPRED, 2008).

The problem continues to be there even after Kosovo declared independence. After the independence, all the competencies for the institutions had transferred to Kosovo's institutions. Since that time several certain initiatives were created to address grievances for the war crimes in Kosovo such as the Kosovo Government Commission on Missing Persons, Transitional Justice Resource Centre within the Public University of Prishtina, and Kosovo Rehabilitation Centre for Torture Victims.

The question here is how much these initiatives can reflect in the public belief because society considers that human rights violations, injustices, and wrongs will never be addressed (Hehir, 2006). The negative perception was aggravated by the lack of public debate and information on the work by the various actors in the field of truth-seeking and accountability for human rights violations. Lastly, more support should be provided to the initiatives taken by certain institutions from Kosovo Government to coordinate a strategic approach to casework.

Transitional Justice as a precondition for reconciliation

Transitional Justice in the literal sense of speech, is a form of justice adapted to societies in transformation behind a dark page of their history, seeking to address the past for it to never be repeated (Davis, 2014). If we try to translate this to practice we can state that Kosovo as a post-conflict country can be considered as one of the most important examples to be analyzed regarding the Transitional Justice process that can be a precondition for reconciliation. Analyzing the process of Transitional Justice should start in the early period of Kosovo's history.

After the war ended in Kosovo, the United Nations (UN) Security Council adopted so-called Resolution 1244, by establishing a transitional civil administration in Kosovo, called United Nations Interim Administration

Mission in Kosovo (UNMIK) (Betts&Carlson, 2001). In the early years after the war in Kosovo, it was a period of agony to all the people of Kosovo that in one way or another were so affected and traumatized from the war that happened in Kosovo. In the focus were the war crimes that were also attached to all the population. In this sense, the most marginalized groups are families of missing people and victims of sexual violence during the war in 1998-99 happened in the whole territory of the country. If we compare the connection of Transitional Justice with citizens and their premises, we can argue that these groups can be structured as the subject of this process. Moving forward regarding the process of Transitional Justice, prosecutions for crimes committed during the war in Kosovo are realized by three different mechanisms. In the hierarchical process, these mechanisms were in charge of different duties. For instance trials, , international cases in International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia (ICTY) have dealt with cases of higher profiles and didn't touch the process of centralized war crimes mentioned above.

Locally after the war, the Kosovo justice system has been engaged in prosecuting war crimes more with the help of UNMIK and EULEX (HLCH, 2015). For Transnational justice in a case like the war in the former Yugoslavia, of course, interstate cooperation was needed. The creation of the Interstate Commission for Determining and Disclosing Facts Related to All Victims of War Crimes and Human Rights Abuse in the territory of the former Yugoslavia from 1991 – 2001(KOMRA) had a huge impact on the collective, regional performance in the truth-seeking process. Even national political agendas from the Balkans side and the poor consciousness and lack of regional projects that consist of a massive avocation , have often hindered progress to promote agendas of this scope (SENS, n.d). Fortunately lobbying from this commission has brought enough space in advancing the process of progress between different communities and between the states themselves with special emphasis on persons and families of persons that are directly affected by the war in Kosovo and who are seeking justice.

In Kosovo, while structural and legal reforms for war crimes treatment was in process, Humanitarian Law Center in Kosovo and Serbia create The Kosovo Memory Book, which aimed to establish a record and documentation of all human casualties during the war in Kosovo between 1 January 1998 and 31 December 2000 (HLCH,2006). One of the biggest obstacles to reconciliation between communities and positive peace is competing versions of dealing with the past, in this case, denial and political manipulation of figures. This book impacted the creation of databases for the victims during the war in Kosovo to

avoid duplication, omissions, and errors and fulfillment of needs for the victims to seek justice in the sense of juridical reconciliation form (Spagat, 2014). In an evaluation that this book had on 2014, the Human Rights Data Analysis Group (HRDAG) had concluded that “in all documents or almost all, all losses during the conflict in Kosovo during the period 1998-2000 it is very unlikely that there are just over a dozen of deaths undocumented (HRDAG, 2002).

The process of Transitional Justice took form in the early levels and was divided into two forms. The first one is International trials in ICTY that were dealt with 5 cases of the highest-profile for the war crimes committed in Kosovo, while at the same time Kosovo's judicial system has been delivering prosecuting crimes locally under a Hybrid Mission Administration system United Nations in Kosovo (UNMIK), that followed in 2008 by the Rule of Law Mission (EULEX).

On passing years in Kosovo was created another spirit of truth-seeking regarding war crimes. As we mentioned above after the ICTY finished the mission the process passed in the hand of Kosovo Institutions since Kosovo declared independence the Government created the department for Transitional Justice and Support to Victims of Crime. This department aims to create a policy regarding the Transitional Justice process in general (Kosovo's Department of Transitional Justice and Victim of Crime Support, 2018). Two turning points of the process that changed the perception of crimes committed in Kosovo during the war were the amendment of the law on the Status and the rights for Sexual Violence Victims (Kosovo's Official Gazette, 2014) and the law on Specialists Chambers and Specialists Prosecutor's Office (Kosovo's Official Gazette, 2015). There is no report for the number of sexual violence victims in Kosovo but some statistics declare that there were around 20.000 people included men and women. For years victims of sexual violence in Kosovo have been stigmatized and prejudiced due to several reasons with a strong background of the patriarchal society that still has roots in Kosovo. At this time for all these victims, the only address was the Kosovo Rehabilitation Centre for Torture Victims which launched several campaigns and conducted different research regarding this marginalized group in Kosovo that can be a synonym of truth-seeking on Transitional Justice process (KRCT, 2018).

To illuminate this topic is very important to mention one of the most shocking declarations that broke the silence for the rape victims in Kosovo was Vasfije Krasniqi-Goodman, a survivor of wartime sexual violence who

dared to speak out about her story. She went on camera, in October 2018, to share her experience during the Kosovo war in 1999 (Kadriu&Morina, 2018). This was one of the points that changed all the perception regarding the importance that war crimes can have in the process of seeking the justice that can be considered as a form to maintain the follow of the reconciliation process, and at the same time create a strong connection for the Transitional Justice to not fail. These factors mentioned above can help all the actors and institutions in Kosovo to create strong mechanisms and justice reforms to improve capacities on illuminating the war crimes in Kosovo during 1998-99, with a special, empathize in human violence.

Determination for justice regarding war crimes can lead to a process that can include a possible reparation process from Serbian Institutions. But still, the problem stands on the lack of justice from both sides. A report conducted by the Kosovo Law Institute claimed that from October 1999 to June 2020, only a total of 40 people were convicted by UNMIK, EULEX, and local judges of final judgments, regarding the war crimes that happened in the territory of Kosovo, from these, 35 are Albanians and four are Serbs (Shehu, 2021). Now comparing with the war crimes that happened during 1998-99, this is a small number of convicts and this directly affects the trust of the victims that there will be justice.

There are 22 years after the war finished victims and families of victims are continuing in seeking justice. Potential witnesses are dying and the process of justice is going to be even more challenging. Acknowledging that there are no unitary concepts of victimhood or justice, and by addressing the needs of all survivors of war Kosovo Institutions should do more in the process of Transitional Justice fight for justice that all the communities in Kosovo can predict a future in common. Since Kosovo and Serbia are dealing with the process of dialogue (Stanicek, 2021) the topic of war crimes and justice-seeking should be one of the main topics to be discussed in the meeting agendas, to create a strong hope for all the victims that justice delays but always triumphs.

Conclusion

Transitional Justice in Kosovo as a process can be concluded that is very hard to fulfill. After years many factors affect this process not to complete the aim for the reason why it started. Regarding all the materials and the

analysis, we can conduct that the consecutive from this process is still present in the Kosovo society.

The paper aimed to analyze the process of Transitional Justice in the Kosovo case, the roots and consequences of the process, and the lack of process implementation while victims faced while seeking justice. Another point of view was the analysis if this process failed and which were the difficulties that several actors faced during the process complement. This has an easy answer, the process lacked several points and for the victims, the belief in a possible justice has already faded. To conclude further the question raised was that how much the system of justice in Kosovo worked to illuminate war crimes. In a report with this, we can conduct that all the achievements that Justice Institutions in Kosovo had in 20 years complicated more the search for a truthful truth in the region. If we compare the war crimes and the achievements it is clear that till today it nothing has been done.

Several reports claimed for a strong complexity of this process and that the institutions of Kosovo together with the International Union didn't work too much on this, which corresponds with the fact that for all the victims and the families the war crimes in Kosovo are still an open wound for them. Kosovo still results with more than 1,600 missing people and their families every day are waiting for any news for their fate. Political agendas of every Government that served in Kosovo had included this topic but none of them has managed to do something real regarding the truth-seeking.

The transfer of legal powers from one mission to another can be considered that made this process to be very complicated and the victims are the group that is facing negligence from authorities. Furthermore, we can conclude that Kosovo citizens deeply do not trust the public institutions and politicians, regardless of ethnicity. This can be related directly to the lack of evidence for war crimes. Potential witnesses hesitate to testify because they don't believe in justice. This can affect the process of seeking justice in general. Less evidence fewer war crimes sentences. Lastly, all the reports recommend that the Institutions in Kosovo should install as soon as possible the Vetting process in Justice System in Kosovo.

At the same time, the number of prosecutors that deal with the war crimes in Kosovo should be increased, as a precondition for justice for war crimes in Kosovo and the process of reconciliation with Serbia. Kosovo leaders should focus their dialogue and political agendas with Serbia to seek the

answer for the fate of missing people and justice for sexual violence victims as a crucial form to seek justice and to move forward with the reconciliation process between these two countries in a near future. The collaboration with the international instance is crucial, and all the factors mentioned above are important to deal with the past. The process of reconciliation between Kosovo and Serbia is impossible if all these factors are not fulfilled and at the same time, a possible reparation can't happen from Serbia's side.

Bibliography

Amnesty International. (2008). Kosovo (Serbia) The challenge to fix a failed UN justice system. Retrieved from <https://www.amnesty.org/download/Documents/56000/eur700012008eng.pdf>

Amnesty International. (2012). Kosovo: Time for EULEX to prioritize war crimes. Retrieved from https://www.amnesty.eu/wp-content/uploads/2018/10/260412_EULEX_Report.pdf

Betts, M,S., Carlson,S., Grisvold,G. (2001). The Post-Conflict Transitional Administration of Kosovo and the Lessons-Learned in Efforts to Establish a Judiciary and Rule of Law. *Michigan Journal of International Law*. Retrieved from <https://repository.law.umich.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1375&context=mjil>

Corradetti, C., Eisikovits, N., & Rotondi, J. V. (Eds.). (2015). *Theorizing transitional justice*. Ashgate Publishing, Ltd.

Dalipi, S, Demiri, N. (2015). Rational Dialogue between Kosovo and Serbia - Way Toward Reconciliation. *Iliria International review*. DOI: 10.21113/iir.v4i1.67

Davis, L.(2014). *EU Foreign Policy, Transitional Justice and Mediation Principle, Policy and Practice..* Routledge

Domanovic, M. (2014, December 10). List of Kosovo War Victims Published. *Balkaninsight*. Retrieved from <https://balkaninsight.com/2014/12/10/kosovo-war-victims-list-published>

European Union. (2012). European Union assistance to Kosovo related to the rule of law. Retrieved from <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX:52012SA0018&from=GA>

European Union. European Commission for democracy through law. Venice Commission. (2004). Opinion on Human Rights in Kosovo. Retrieved from [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2004\)033-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2004)033-e)

Guignard, X. (2014). *Transitional Justice*. Al-Quds University.

Hehir, A.(2006) *Autonomous province building: Identification theory*

and the failure of UNMIK, *International Peacekeeping*, 13:2, 200-213, DOI: 10.1080/13533310500437597

Human Right Data Analysis Group. (2002). Kosovo Case. <https://hrdag.org/kosovo/>

Humanitarian Law Center Kosovo .(2015). Manual për Drejtësin Tranzicionale-Konceptet, Mekanizmat dhe Sfidat [Transitional Justice Handbook Concepts, Mechanisms and Challenges].

HumanitarianLawCenterKosovo.(2006).KosovoMemoryBook.Retrieved from http://www.kosovskaknjigapamcenja.org/?page_id=29&lang=de

International Center for Transitional Justice. (n.d). What is Transitional Justice?. <https://www.ictj.org/about/transitional-justice>

Kadriu, A., Morina, D.(2018). Pioneering Kosovo Rape Victim Relives Battle for Justice. *BalkanInsight*. Retrieved from <https://balkaninsight.com/2018/10/18/pioneering-kosovo-rape-victim-relives-battle-for-justice-10-18-2018/>

Nagy, R. (2008). Transitional justice as global project: Critical reflections. *Third World Quarterly*, 29(2), 275-289.

King, I., and Mason, W. (2006). Peace at any Price: How the World Failed Kosovo.

Jackson, T. (2007). King, Iain & Whit Mason, 2006. Peace at Any Price: How the World Failed Kosovo. London: Hurst. *Journal of Peace Research*, 44(3), 369-370.

Kosovar Institute for Policy Research and Development. (KIPRED). (2008).

Transitional Justice in Kosovo. Retrieved from http://www.kipred.org/repository/docs/Transitional_Justice_in_Kosovo_449941.pdf

Kosovo. Department of Transitional Justice and Victim Support for Crime. (2018). Legal Basis and Responsibilities of the Department for Transitional Justice and Support for Victims of Crime. Retrieved from <https://md.rks-gov.net/page.aspx?id=1,162>

Kosovo. Official Gazette. (2014). Amending the law on the status and the rights of the martyrs, invalids, veterans, members of Kosovo Liberation Army, sexual violence victims, and their families. Retrieved from <https://gzk.rks-gov.net/ActDocumentDetail.aspx?ActID=9436>

Kosovo.Official Gazete. (2015). Law on Specialist Chambers and Specialist Prosecutor's Office. Retrieved from <https://gzk.rks-gov.net/ActDocumentDetail.aspx?ActID=11036>

SENS-Transitional Justice Center. (n.d). ICTY-The Kosovo Casa, 1998-1999. <http://kosovo.sense-agency.com/>

Shehu, B. (2021, January 10). Convictions for war crimes in Kosovo. *Deutsche Welle*. Retrieved from <https://www.dw.com/sq/d%C3%ABnimet-p%C3%ABr-krime-lufte-n%C3%AB-kosov%C3%AB/a-56177872>

Spagat, M.(2014). A Triumph of Remembering: Kosovo Memory Book. *University of London*. Retrieved from http://www.kosovomemorybook.org/wp-content/uploads/2015/02/Michael-_Spagat_Evaluation_of_the_Database_KMB_December_10_2014.pdf

Stanicek, B. (2021). Belgrade-Pristina dialogue The rocky road towards a comprehensive normalisation agreement. *European Parliamentary Research Service*. Retrieved from [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2021/689371/EPRS_BRI\(2021\)689371_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2021/689371/EPRS_BRI(2021)689371_EN.pdf)

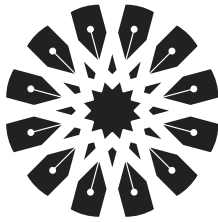
The Kosovo Rehabilitation Center for Torture Victims. (2018). Be my voice. Retrieved from <https://drive.google.com/file/d/1oeYzlv5kJ2qLLegCyPIdWL5-OG0o-rj5/view>

United Nations. (n.a). Statute of the International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia. Retrieved from <https://www.icty.org/en/documents/statute-tribunal>

Visoka, G. (2016). Arrested Truth: Transitional Justice and the Politics of Remembrance in Kosovo. *Journal of Human Rights Practice*. Pages 62-80, <https://doi.org/10.1093/jhuman/huv017>

Islamic Studies

The Concept of Order in Hasan Kafi Akhisari's Thought

İsmail Yazıcı¹

Abstract: The concept of order made a perennial impact on Ottoman political thought. In particular, the notion of world order, *nizam-ı âlem*, appeared as the *raison d'être* of the Ottoman polity during the heyday of the Empire. Throughout the centuries, world order had been interpreted variously in the treatises of Ottoman political philosophers in accordance with the current political environment. This study will analyze Hasan Kafi Al-Akhisari's (1544-1615) conceptualization of order in his seminal work *Usûlü'l-hikem fi nizâmi'l âlem* (The Principles of wisdom for the order of the world). It will scrutinize the concept of order with special regard to its particular intellectual and socio-political context under the framework of the conceptual history approach. The changes and parallels in the interpretation of order with regard to sociopolitical context allow us to understand the ambivalent nature of the concept of order in Ottoman political thought. It is worth investigating the competing discourses on this concept during Akhisari's time in order to reveal his contribution to the conceptual debate. Hence, a synchronic analysis of the conceptualization of order during the 16th century and early 17th century will be employed. It will allow us to understand the manifold interpretations about the notions of decline, progress, reform, and renewal. Apart from that, the concept of order was strongly associated with a set of moral principles. It makes this concept loaded with different political and social interpretations. Through a discussion of Akhisari's conceptualization of order, this paper will also investigate the ways of the legitimation of the omnipresent state mechanism and well-disciplined social order.

Keywords: Conceptual History, Hasan Kafi Akhisari, Order, Ottoman Political Thought, 16th century

---

¹ Department of Political Science and Public Administration, Bilkent University, ismail.yazici@bilkent.edu.tr.

Introduction

Hasan Kafi Akhisari (also known as Hasan Kafija Prušćak), an Ottoman Bosnian scholar and judge (*qadi*) from the village of Akhisar (present-day Prusac in Bosnia), occupies a significant status in the Ottoman advice literature. He was born in Prusac in 1544. After completing his elementary training in his hometown, Akhisari departed for İstanbul in which he found a chance to study under several respected scholars, including Kazasker Ahmad al-Ansari, Gazanfer b. Cafer el-Hüseyni and Mevlana Bali b. Yusuf (İpşirli, 1979). In 1575, he returned to Akhisar, began to deliver lectures to the students, and produce his scholarly works. Akhisari was appointed to the office of judge of Akhisar in 1583. Until 1593, he assumed judgeship in several towns and regions in the district of Akhisar while maintaining his writing and teaching career. Akhisari took part in the Egri Campaign of 1596 against the Habsburg Empire and presented his political treatise *Usûlü'l-hikem fi nizâmi'l âlem* (The Principles of wisdom for the order of the world), originally written in Arabic, to the representatives of Sultan Mehmed III. Upon the request of these statesmen, he translated it into Turkish with some additional commentaries so that it could be presented to the Sultan and used by the officials in the Diwan (Witkam, 1989). *Usûlü'l-hikem fi nizâmi'l âlem* was written for identifying the causes of the perceived political, social, and economic disorder of the state. Akhisari's work was appreciated by Sultan Mehmed III and the grand vizier Damat İbrahim Pasha when he presented it to the Palace. He was rewarded with the office of qadi of Akhisar on the basis of permanence and assigned to teach the students in the region. Akhisari passed away in 1616 in his hometown. His numerous treatises on philology, Islamic law, philosophy, and history allowed Akhisari to make a name for himself as a prestigious Ottoman scholar. *Usûlü'l-hikem fi nizâmi'l âlem* is Akhisari's greatest contribution to the genre of *naşihat al-mulūk* (advice to kings) and one of the earliest examples of the Ottoman literature of decline where he juxtaposes the traditional premises of moralistic mirror for princes literature with a reform recommendation to the Ottoman state institutions.

Studying Ottoman Political Writing

As persuasively argued by Linda T. Darling (2008), the history of political literature must be studied with regard to actual political transformations as it is not merely encompassed by its literary and philosophical study. Historical texts needed to be treated as an outcome of the distinctive historical context by placing special emphasis on interpreting the author's intentions (Whatmore,

2015); in Skinner's (2002, p. 82) phrase, one ought to analyze "not only what people are saying but also what they are doing in saying it."

The tradition of Conceptual History (*Begriffsgeschichte* in German) probes the epochal transformations of political and social concepts within a particular period. While treating concepts as an appropriate unit of analysis, it places great emphasis upon the role of the socio-political context of the time for the studied texts. Skinner (1969) further adds that for any given statement, it is also necessary to investigate "how what was said was meant, and thus what relations there may have been between various different statement [sic] even within the same general context." In that sense, it must be noted that Ottoman political thought brought diverse political traditions together during its lifetime as a result of the continuous interaction with the Greco-Roman world and the Middle East civilizations (Kafadar, 2009). Hence, the alterations and parallels in the meaning of the political concepts resulted from the interactions with various societies, cultures, philosophical traditions, and ideologies come into prominence in the Ottoman context. Furthermore, Ottoman advice literature reflects, to a large extent, their authors' particular class interests and aspirations for promoting to the higher ranks in the Ottoman bureaucracy. These works bore a striking resemblance to the Islamic mirror for princes tradition concerning their function and philosophical substance (Fodor, 1986; İnan, 2009). Be that as it may, a close examination of these texts could reveal the idiosyncrasy of the Ottoman advice literature while shedding light on the relevant political and intellectual context. Thus, it is of paramount importance to examine the advice letters closely by paying regard to the publication date, the authors' occupation, status in the Ottoman palace, portrayals of the Ottoman past, classification of the Golden Age, and ideal statesmen (Yılmaz, 2003). It requires one to not take the similarities in the Ottoman advice literature at face value and pay attention to competing discourses and the socio-political and intellectual context of the era.

A Central Concept in Ottoman Political Thought: World Order

The sixteenth-century represents an era of drastic transformation in the Ottoman Empire (Abou-El-Haj, 1991). In the Ottoman political vocabulary, the dissolution of order began to be pronounced by the Ottoman authors when the Ottoman Empire was at its zenith during the middle of the 16th century (Lewis, 1962). Ottoman decline consciousness could be regarded as

a reaction to the changes in well-established social boundaries in Ottoman society and politics. In order to analyze these changes, the Ottoman authors generally prefer corruption (*fesad*) rather than turmoil (*ihtilal*) which signifies that the current political state is not good as it once had been; however, it also gives the message that the improvement could be possible if the recommendations are taken seriously (Sariyannis, 2019). The preservation of the classical Ottoman political and social order appeared as the central concern among the Ottoman political thinkers. While they interpreted the transformation of institutions in the late sixteenth and early seventeenth centuries as a sign of the disregard for Ottoman *qanun*, the idealization of Ottoman *qanun-i qadim* (ancient tradition or customary law) and Golden Age signifies the aspiration for freezing an ideal of Ottoman administrative practice (Howard, 1988). In that sense, the emphasis on the concept of order in Ottoman political writing is strongly associated with this ideal. The notion of the world order (*nizam-ı alem*) was variously interpreted by Ottoman scholars. During the era of Mehmed II, the phrase of the world order was used for justifying fratricide in the Ottoman state law, *qanunname* of Sultan Mehmed II: "And upon whichever of my sons the Sultanate will be bestowed, it is appropriate that he may kill his siblings for the sake of the order of the world. Most religious scholars have also permitted it. So may they act accordingly." (Hagen, 2005). As a legitimizing principle for ensuring the unity of the state, the world order gained political implications. The philosophical debate about this concept was initiated by Ottoman historian Tursun Beg during the same period and developed by Kinalizade Ali in his treatise *Akhlaq-i Ala'i*. Tursun Beg associates the preservation of world order with the existence of the government as a divine remedy for the issues caused in human society due to weakness intrinsic to human nature (Hagen, 2005). In a similar vein, Kinalizade links the order of the world with the order of one's spiritual life and balance among the preordained social classes (Sariyannis, 2018). In his theorization, moral balance is tantamount to one's domination over the several faculties of the soul, while social order relies on the ruler's domination and sovereignty. The maintenance of order appeared as the foremost concern in these texts with strong references to the metaphysical realm. Hasan Kafi Akhisari's treatise, in that regard, is one of the earliest examples of the theorization of the *nizam*. Kinalizade and Akhisari represent the first generation of *ulema* class who had developed a sophisticated theory of order. Akhisari's remarkable *madrassa* career makes his work more intriguing as its analysis allows us to interpret the imagination of the world order among the Ottoman *ulema* during the sixteenth century.

The Analysis of Usûlü'l-hikem fi Nizâmi'l Âlem

Hasan Kafi's primary concern in his treatise is the dissolution of the world order which became prevalent since H. 980 (1572). The verse of the Quran, "Indeed, Allah will not change the condition of a people until they change what is in themselves" guided him to write about the causes of the political and social turmoil in the Ottoman territory (Akhisari, 2020). Akhisari identifies four causes of the waning imperial prowess. Firstly, justice and good governance had been disregarded whilst the appointment of talentless and incompetent people to posts of authority became widespread. Secondly, the high-ranking politicians ceased to take counsel from religious scholars and the ones who have experience in governance due to the prevalence of arrogance among the statesmen. Thirdly, the discipline of the army is loose, and there is a neglect to follow the latest military technology. Fourthly, corruption, the wide prevalence of bribery, and the reign of women are the underlying causes of the abovementioned problems. Akhisari reiterates that his primary aim is to deduce the principles for the restoration of the order. The book's introduction demonstrates that Akhisari's understanding of the world order is based on the political, social, and metaphysical dynamics that are prone to be violated by contemporaries.

The introductory chapter titled "About the Cause of the World Order" presents the division of the society into four status groups on the basis of occupation as a prerequisite for the maintenance of world order. The first estate is men of the sword including kings, viziers, governors, and soldiers; second estate men of the pen: religious scholars and the ones engaged in works of piety and knowledge, whose function is to teach the religious principles that guide both Sultan and its subjects; the third estate consists of the farmers, both Christian and Muslim; fourth estate are artisans and merchants. Akhisari concludes that everyone has to belong to one of these four estates so that the order could be maintained within the society. Maintaining a hierarchical society model as being composed of four classes was a constant motif of Ottoman political thought, also known as *hadd* (keeping one's place) (Sariyannis, 2019). Prior to Akhisari, Ahmed Amasi and Kinalizade wrote on keeping social compartmentalization as the followers of Tusian tradition. What distinguishes Akhisari from previous thinkers is the change in the usual order for these classes. Kinalizade defines them as the four elements of the body of the world: men of the pen, men of the sword, the class of merchants and craftsmen, and the farmers. As Black

(2011) advocates, Akhisari may want to give encouragement to the soldiers and the farmers by placing them in the upper position within the hierarchy of the society. Particularly, Akhisari states that the farmers' labor is the most superior action after engaging in science and participation in jihad. He also criticizes the forced recruitment of *reaya* and artisans from towns and villages to the army since H. 1001 (1592/3) in Bosnia (Akhisari, 2020). In Akhisari's vision, keeping the peasants in their traditional position facilitates the maintenance of economic order based on the timar system. Akhisari also refers to the philosophers who recommend the execution of jobless people for the benefit of society. The primary duty of the Padişah in this setting is to maintain old law (*kanun-i kadim*) and preserve preordained social divisions. For Akhisari, just as the health of the body relies on the hearth, the well-being of the state relies on the just and righteous ruler. The interdependency between the ruler and his subjects has been a quite popular theme in Ottoman political thought. Similar metaphors were used by Idris Bitlisi, Şeyhoğlu Mustafa, Celalzade Mustafa and Kinalızade Ali Efendi prior to Akhisari's time.

The first chapter of Akhisari's treatise is about justice and good governance, which are deemed as the main pillars of the Sultanate. The circle of justice is evoked by giving reference to Ardashir I of the Sasanian Empire: "There is no authority without men, and there are no men without money, and there is no money without cultivation, and there is no cultivation without justice and good governance." This understanding originated from old Iranian and Middle East tradition (Darling, 2013), while its numerous formulations are attributed to Greek philosopher Aristotle (London, 2011). Halil İnalçık (2013) shows that a similar concept of justice could be found in *Kutadgu Bilig*, written in 1069. The circle of justice remained a recurring theme in Persian and Ottoman political thought tradition, although the elements of the circle may change in different definitions and many authors of political works in the sixteenth century reiterated this pattern in manifold versions (Sariyannis, 2019). During the sixteenth century, the Middle Eastern political advice literature advocated justice over security and liberty, while European tradition opined that the maintenance of security comes before justice and liberty (Darling, 2008). Here, *Usûlü'l-hikem fi nizâmi'l âlem* pursues the prevailing Middle Eastern tradition in an explicit manner. Akhisari further laid particular stress on the mildness, generosity, and support of all social classes. The second chapter advocates the necessity of consultation in political matters with the wise people, which was also a well-known theme in the classical Arabic-Persian mirror for princes

literature. In these chapters, Akhisari uses the Quran verses and hadiths to support his arguments. Additionally, he gives reference to Hindu proverbs and sayings of Alexander the Great, Abdullah b. Tahir, the poet Abolfath Bosti, Abbasid governor Fazl b. Sehl, Persian vizier Buzurgmihr, Sasanid Kings Ardashir I, Anushirvan and Yazdegerd, Caliph Omar and Ali. These references demonstrate that Ottoman political thought during the Classical Age had been influenced by a wide range of political traditions prevailed in the Middle East and Greco-Roman world.

One of Akhisari's outstanding contributions to the advice literature came from the third chapter of *Usûlül-hikem fi nizâmi'l âlem* in which he talks about the use of military technology and army discipline. In classical Ottoman political thought, the concept of order invariably was associated with the order of the army. It is no coincidence that the army in Turkish, *ordu*, and order, *nizam*, shared the same meaning in the usage of the old Turkish (Gencer, 2019). Akhisari's treatise was not an exception to this understanding of the order. The subsequent failures of Ottoman armies in the Bosnia region against the enemies encouraged the author to make a reform recommendation to the Ottoman Sultan. In order to increase the discipline of the army, he suggests that the Sultan should inspect his soldiers and constantly check their military training on the basis of a reward and punishment system. Akhisari goes on to advocate that the inability of the Ottoman army to face the "infidels" comes from the enemies' success in producing superior military technology. As a first-hand observer of the prolonged wars in the frontier region of Bosnia against the Habsburg Empire, Akhisari was the very first Ottoman scholar suggesting the following of Western progress in military matters. In a similar vein, Ottoman historian Mustafa Ali (1541-1600), Akhisari's contemporary, also makes a comparison between the strict discipline of Habsburg armies and the anarchy and disorder of the Janissary corps and concludes that the Christian officers are superior to the Muslim soldiers (Fleischer, 1986). On the other hand, Akhisari states that the fifty years of experience prove that as long as the Muslims produce and use similar weapons, they always prevailed over the infidels with the help of God. As Kafadar (1986) aptly points out, the intellectual foundations of Ottoman Westernization could be found in the earliest stages of Ottoman decline consciousness at the end of the sixteenth century. Additionally, Akhisari's realistic observation of the Western military improvement also demonstrates the vivid intellectual and political environment in Bosnia during the end of the sixteenth century.

The fourth chapter deduces the causes of the victory and defeat and God's assistance. It follows the tenets of classical *nasihatname* literature by emphasizing the significance of piety for the soldiers. According to Akhisari, the victory is only gained by the help of God; thus, it is necessary to keep the soldiers away from the rebellion, misdeeds, and dispensable innovations such as coffeehouses. He further states that the Ottoman soldiers in the Rumelia region, particularly Janissaries, began to oppress the Muslim *reaya*, plunder the villages, assault the women and children. The increasing attacks of the enemies in this region were deemed God's punishment due to the oppressions of the soldiers. In that sense, Akhisari combines material and metaphysical explanations in order to analyze the military failures of the Ottoman armies. As a renowned scholar and judge in this region, Akhisari's observations were one of the earliest criticism of the Janissaries. Mustafa Ali also echoed a similar grievance. According to Ali, Janissary discipline was relaxed since 1582, and the military became unruly and lawless while bribery became a widespread practice among them (Fleischer, 1986). Akhisari's report of the military disorder in his region to the Ottoman palace signifies a crucial aspect of the Ottoman advice literature. These texts, including *Usûlü'l-hikem fi nizâmi'l âlem*, are closely monitoring the current political environment within the Empire, like an opinion column in some cases, in order to detect and find solutions to the social and political malaise (Kafadar, 2001). In Akhisari's mind, military order is strictly associated with the piety and morality of the soldiers. Injustice and oppression lead to the dissolution of the order and military failures.

Lastly, Akhisari devoted a whole chapter to the peaceful resolution of the conflicts. He emphasizes the benefits of peace and agreeing treaties while stating the hardships of the continuous wars. In 1592, the Ottoman governor of Bosnia, Hasan Pasha, initiated his private war against the Croatian border without taking the official approval of the Ottoman palace that sparked the so-called Long War (1593-1606) between the Ottomans and the Habsburg Empire (Murphey, 2006). Possibly, Akhisari was quite uncomfortable regarding the prolonged conflict in the Bosnia region following more than twenty years of peace.

A significant motif in Hasan Kafi's treatise repeated throughout the chapters is about the ulama class in the Empire. Akhisari states that the ulama class had been disrespected and undervalued by the upper classes (*hünkârlı olan tâ'ifeden*). He frequently refers to the respected position of the ulama in Islamic tradition and the need to take counsel from them concerning political affairs. As the inheritors of the Prophet, Islamic scholars

are occupying the place of the Prophets, and their duty is to ameliorate Muslims' lives both in this world and hereafter (Akhisari, 2020). Although the criticism of the madrasa education in the Ottoman Empire goes back to the 1540s when Taşköprülüzade complained that ulema was no longer interested in theoretical science and they only read simple handbooks, poetry, anecdotes, and worldly parts of Islamic law (İnalçık, 2000), Akhisari stays silent on this topic and voices the particular interests of his class.

Conclusion

Hasan Kafi Akhisari is a significant figure in Ottoman intellectual history. His political treatise, *Usûlül-hikem fi nizâmi'l âlem*, not only was a great contribution to the "decline literature" but also a developed theory of the concept of order which was a central theme in the Ottoman political thought. Akhisari, as an eminent Ottoman scholar and judge in the Balkan region, presents his vision of the world order in his book. His treatise combines the fundamental principles of classical Islamic/Middle Eastern mirror for princes tradition with a set of reform recommendations regarding the Ottoman polity. Akhisari's impressive education career allows him to write on the material and metaphysical explanations about the perceived political and social turbulence in the Empire during the end of the sixteenth century. He emphasizes the significance of justice, good governance, and counsel in the rule of the country. His strict division of the social classes in the Ottoman society demonstrates his aspiration to freeze the preordained social rules in accordance with the old law, *kanun-i kadim*. In military matters, Akhisari realizes the superior military technology of the West and recommends the improvement of weapons in order to defeat the enemies. Akhisari's treatise includes an abundance of examples and sayings from the Persian statesmen and Alexander the Great, which signifies the impact of the Persian and Greco-Roman political tradition on Ottoman political thought. Furthermore, Akhisari's decline consciousness was originated from the drastic social and political transformations in the Empire during his time. As a remedy to the urgent political issues, Akhisari presents the old law as an ideal administrative system and attempts to hold a mirror to the Sultan and high-ranking bureaucrats by giving moral advice. The author also touches upon the ongoing conflict between the ulema class and the men of the sword. Ultimately, *Usûlül-hikem fi nizâmi'l âlem* stands at the crossroads of the Ottoman intellectual history with its idiosyncratic content and philosophical substance.

References

- Abou-El-Haj, R. A. (1991). *Formation of the modern state: The Ottoman Empire, sixteenth to eighteenth centuries*. Albany: State University of New York Press.
- Akhisari, H. K. (2020). *Usûlü'l-hikem fi nizâmi'l âlem*. Klasik Yayınları.
- Black, A. (2011). *History of Islamic Political Thought: From the Prophet to the Present: From the Prophet to the Present*. Edinburgh University Press.
- Darling, L. T. (2008). Political change and political discourse in the Early Modern Mediterranean world. *Journal of Interdisciplinary History*, 38(4), 505-531.
- Darling, L. T. (2013). *A history of social justice and political power in the Middle East: The circle of justice from Mesopotamia to globalization*. Routledge.
- Fleischer, C. H. (1986). *Bureaucrat and intellectual in the Ottoman Empire: The historian Mustafa Âli (1541-1600)*. Princeton, N.J: Princeton University Press.
- Fodor, P. (1986). State and society, crisis and reform, in 15th—17th century ottoman mirror for princes. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 40(2/3), 217-240.
- Gencer, B. (2019). *Gelenekten modernliğe Osmanlı*. İstanbul: Ketebe Yayınları.
- Hagen, G. (2005). Legitimacy and World Order. In Karateke, H. T., & Reinkowski, M (Eds.) *Legitimizing the Order: The Ottoman Rhetoric of State Power*, (pp. 55-83). Boston: Brill.
- Howard, D. A. (1988). Ottoman Historiography and the Literature of "Decline" of the Sixteenth and seventeenth Centuries. *Journal of Asian History*, 22(1), 52-77.
- İnalçık, H. (2000). *The Ottoman Empire: The classical age 1300-1600*. London: Phoenix Press.
- İnan, K. (2009). Remembering the Good Old Days: the Ottoman Nasihatname [Advice Letters] Literature of the 17th Century. In A. Gemes, F. Peyrou & I. Xydopoulos (Eds.) *Institutional Change and Stability Conflicts, Transitions and Social Values*, (pp. 111-127) Pisa University Press.
- İpşirli, M. (1979). Hasan Kâfî el-Akhisarî ve Devlet Düzenine ait Eseri Usûlü'l-Hikem fî Nizâmi'l-Âlem. *Tarih Enstitüsü Dergisi*, 10, 239-278.
- Kafadar, C. (1986). *When coins turned into drops of dew and bankers became robbers of shadows: The boundaries of Ottoman economic imagination at the end of the sixteenth century*, unpublished Ph.D.

dissertation, McGill University.

Kafadar, C. (2001). Osmanlı Siyasal Düşüncesinin Kaynakları Üzerine Gözlemler. In Alkan (Ed.) *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce. 1. Cumhuriyet’e Devreden Düşünce Mirası. Tanzimat ve Meşrutiyet’in Birikimi*, (pp. 23-37). İstanbul: İletişim Yayınları.

Lewis, B. (1962). Ottoman observers of Ottoman decline. *Islamic Studies*, 1(1), 71-87.

London, J. (2011). Circle of Justice. *History of Political Thought*, 32(3), 425-447.

Murphey, R. (2006). *Ottoman Warfare, 1500-1700*. Routledge.

Sariyannis, M. (2018). *A History of Ottoman political thought up to the early nineteenth century*. Leiden: Brill.

Skinner, Q. (1969). Meaning and Understanding in the History of Ideas. *History and theory*, 8(1), 3-53.

Skinner, Q. (2002). *Visions of politics (Volume 1: Regarding Method)*. Cambridge University Press.

Whatmore, R. (2015). ‘Cambridge School of Intellectual History’ & ‘Small States’. In J. Wright (Ed.), *The International Encyclopedia of the Social and Behavioral Sciences* (2nd ed.). Elsevier.

Witkam, J. J. (1989). Ḥasan Kāfī al-Aqḥiṣārī and his Nizām al-‘Ulamā’ilā Kātam al-Anbiyā’: a facsimile edition of MS Bratislava TF 136, presented, with an annotated index. *Manuscripts of the Middle East*, 4, 85-114.

Yılmaz, C. (2003). Osmanlı siyaset düşünçesi kaynakları ile ilgili yeni bir kavramsallaştırma: İslahatnâmeler. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, (2), 299-338.

AN ANALYSIS OF THE CONCEPT OF TIME IN VIRGINIA WOOLF'S NOVELS IN LIGHT OF THE QURANIC CHAPTER AL ASR

Laureta Rexha¹

Abstract: The concept of time is at the forefront at Virginia Woolf's novels. Being a characteristic in her works, the author suggests it as a major concern in both personal and artistic level of her life, and its careful involvement in the two is in fact what makes her concern worthy of further analysis. In this paper, I want to examine the passage of time in Woolf's novels in light of the Quranic chapter Al Asr. In this short chapter, God vows upon time and underscores the quality and importance of time as long as we are able to perform good deeds, hold on to the truth and advice each other on patience. In this perspective, the works of Virginia match in terms of the passage of time with the meaning of the surah Asr in the sense that as the times passes, the characters are constantly searching for meaning whether inside or outside themselves. This search leads them to the fundamental questions about life and death, and how much they are able to benefit from this search is what I will be looking forward to find out in this research. For this analysis, I will use Woolf's eminent novels *Mrs. Dalloway*, *The Waves* and *To the Lighthouse*. The hypothesis suggests that the passage of time in Virginia Woolf's novels in light of the chapter Al Asr reveals the theme of the search for meaning and self-reflection.

Keywords: Time, search for meaning, self-reflection, Surah Al Asr, postmodernism.

---

¹ Department of English Language and Literature, University of Prishtina "Hasan Prishtina", lauretarexhaa@gmail.com

Introduction

The treatment of the concept of time in Woolf's novels is an object of study to many. However, I was curious to look at these novels through the lens of religious perspective, in this case, through the lenses of the Quran. In particular, the fact that God in His holy book has revealed an entire chapter in regards to time, it is one of a few reasons to deal with it in the study of our lives, and why not, apply that study in literature too. In this regard, we see that Woolf had a peculiar connection with time as well. This connection is both personal and artistic. However, the importance of this research paper lies in the examination of the concept of time through the relationship it creates between life and death, thus, emphasizing the meaning of the human existence in general. The employment of the Quranic chapter Al Asr in the interpretation of Woolf's works such as *Mrs. Dalloway*, *To the Lighthouse* and *The Waves* demonstrates how religious perspective may help to explain the development of the topics in literature and open new ways of understanding them and life. From this perspective, the employment of the surah as a simple, short, divine formula to unravel the importance of time in literature and in life is highly significant in demonstrating the differences between religious and literature perspectives in dealing with the truth and reality. This intrusion of the surah in the interpretation of Woolf's novels strives to correct the misconception that the passage of time brings pessimism in the lives of people due to the fact that it approaches them slowly to death. When in reality, the topics that rise from the treatment of time in Virginia's novels through Surah Al Asr, such as the search for meaning and self-reflection, demonstrate that time brings about pessimism and loss only as a result of characters not taking action towards change and good deeds. This hypothesis of this research suggests that the passage of time in Virginia Woolf's novels in light of the chapter Al Asr reveals the search for meaning and self-reflection.

Methodology

The research will employ a postmodern perspective in its analysis. The paper will initially oppose postmodern ideas with those of the Surah Al Asr. Since the latter offers a specific and concrete formula in how to treat the concept of time (by making good deeds, help in truth and patience), the postmodern view claims the opposite; it offers no objective truth or reality for people to live by. The only point where the ideas of the two meet is the search for the truth, regardless of the fact that their outcomes in this regard

are clearly different. Thus, this research will compare and contrast the concept of time in two perspectives and reveal the result of this opposition.

Discussion

To start correctly with the analysis, let us have a view of the Surah Al Asr in the Quran:

In the name of Allah, the Most Gracious, the Most Merciful.

1. By *Al-Asr* (the time).

2. Verily man is in loss,

3. Except those who believe (in Islamic Monotheism) and do righteous good deeds, and exhort one another to the truth [i.e. exhort one another to perform all kinds of good deeds (*Al-Ma'ruf*) which Allah has ordained, and to abstain from all kinds of sins and evil deeds (*Al-Munkar*) which Allah has forbidden], and exhort one another to patience (for the sufferings, harms and injuries which one may encounter in Allah's Cause during preaching His religion of Islamic Monotheism or *Jihad*) (Hilali & Khan, p. 1108).

Having the surah in mind as a formula of analysis, the concept of time in Woolf's novels is treated in terms of the requirements the surah itself poses on man, and in terms of the results the analysis brings about through the hypothesis. On a more philosophical level, time in these novels also builds the connection between life and death, emphasizing the significance of both in creation of meaning. As such, this research seeks to explain whether in the three of Woolf's novels included in this paper characters help each other in the truth, in good deeds or in patience or not. In order to answer this question, we need to know what are the truths that the characters in the novel live by, what good deeds they strive to do and what are they asked to be patient about as well?

Assuredly, Surah Al Asr's definition of the three elements offers a religious perspective; meaning that the key to victory for a person lies in the practicing of the Islamic religion by meeting the three requirements mentioned above and the loss comes by neglecting them too. The last verse of the Surah Al Asr which asks people to call one another to the truth and to patience, is the stage of human completeness because the personal growth is meaningful only when it extends into the collective one (Salafiyah, 2011). In difference to that, Woolf's novels refute the religious perspective to offer

a suitable formula for a prosperous life. That can be seen in the author's personal life and beliefs in the first place, and the same is portrayed in her novels as well. The opposite of the concept of completion of the surah on one hand, is the fragmentation of the modern individual and the instability of meaning on the other. Woolf's and Murdoch's ideas about mysticism and theology are highly individual, and they both agree that the sacredness is something to be found in the everyday life, in which experience they believe lies the potential of revelation (Lazenby, 2014).

Taking this reality into account, Woolf's novels embrace the postmodern perspective which offers the possibility of multiple truths and realities that pertain to each person individually. The postmodern view of reality claims that the reality of life is changing, the "self" is changing, and the truth is a matter of social, cultural and personal perspectives involved. He also states that the truth is also relative and the reality that is created from the multiple perspective point of view can be seen as a collage; each person seeing various images in the collage, thus forming their own idea of the reality, and aiding in the creation of meaning (Bressler, 2003).

The Concept of Time in *Mrs. Dalloway*

In the beginning of the novel, the reminder of the passage of time through the Big Ben clock ticks' reveals Clarissa's recognition of the meaning of life. Similar to the short-term booming of the clock, so is indicated the flicker of the passing moments. Woolf links this passing experience with Clarissa's stillness as a predicament for the Big Ben strike, thus pointing out to the self-reflection as the medium through which she arrives to this understanding:

For having lived in Westminster- how many years now? over twenty-one feels even in the midst of the traffic, or waking at night, Clarissa was positive, a particular hush, or solemnity; an indescribable pause; a suspense (but that might be her heart, affected, they said, by influenza) before Big Ben strikes. There! Out it boomed. First a warning, musical; then the hour, irrevocable. The leaden circles dissolved in the air. Such fools we are, she thought, crossing Victoria Street (Woolf, p. 4).

In this paragraph, Clarissa's awareness of the passage of time makes her firstly conscious of the irreversibility of it, and secondly, reverses the attention from time to the self and to the humanity at large, for their delusion of the urban life. This awakening from the daily life happens as a result of

the ticking of the Big Ben clock, reminding Clarissa for the importance and shortness of the present moment, during which she is able to reflect on.

In the novel, Woolf employs the present moment to indicate beauty in the movement of the urban life of the city where Clarissa is walking. The entire natural progression of the urban life takes meaning and even adds beauty to life in general through this awareness in the first place:

in the below and the uproar; the carriages, motor cars, omnibuses, vans, sandwich men shuffling and swinging; brass bands; barrel organs; in the triumph and the jingle and the strange high singing of some aeroplane overhead was what she loved; life; London; this moment of June (Woolf, p.4).

In the following chapter, Clarissa's fear of the impact of the passage of time makes her see the beauty of life in her youth as well as the diminishing of it as the years have passed.

But she feared time itself, and read on Lady Bruton's face, as it had been a dial cut in impassive stone, the dwindling of life; how year by year her share was sliced; how little the margin that remained was capable any longer of stretching, of absorbing, as in the youthful years, the colours, salts, tones of existence, so that she filled the room she entered (Woolf, p.23).

The passage of time on the other hand, brings about the loss of meaning for Peter as a result of Clarissa's rejection of him. This loss comes in the form of emptiness, nothingness and through the depiction of the sky imagery:

As a cloud crosses the sun, silence falls on London; and falls on the mind. Effort ceases. Time flaps on the mast. There we stop; there we stand. Rigid, the skeleton of habit alone upholds the human frame. Where there is nothing, Peter Walsh said to himself; feeling hollowed out, utterly empty within. Clarissa refused me (Woolf, p.36).

On another occasion, the sound of St Margaret's clock points out Peter's comparison of it with Clarissa. Similar to the rhythmic ticking of the clock and the termination of the sound in a sfond, there is an aftermath of sound which translates into something unknown but lasting, just like meaning. This something becomes normal and easy only with the coming of Clarissa downstairs:

It is half pas eleven, she says, and the sound of St Margaret's glides

into the recesses of the heart and buries itself in ring after ring of sound, like something alive which wants to confide itself, to disperse itself, to be with a tremor of delight, at rest-like Clarissa herself, thought Peter Walsh, coming downstairs on the stroke of the hour in white (Woolf, p. 37).

Further, through the manifestation of time, Woolf links the search for meaning through the inclusion of life and death, at the predicament of Clarissa's death. The author identifies the term room for the moment.

But what room? What moment? Why had he been so profoundly happy when the clock was striking? Then as the sound of St Margaret's languished, he thought, She has been ill, and the sound expressed languor and suffering. It was her heart, he remembered; and the sudden loudness of the final stroke tolled for death that surprised in the midst of life, Clarissa falling where she stood, in her drawing-room (Woolf, p.37).

The theme of the search for meaning comes forth in both physical and psychological level in *Mrs. Dalloway*. For instance, Miss Kilman's stimulation from the Big Ben strike to move in a certain direction in the streets of London, is as strong urge as the calmness and order of the moment before the strike. The fact that the strike of the clock is unexpected parallels with Clarissa's uncertainty for Miss Kilman towards direction. Thus, the physical shaking to uncertainty paves the way for the internal one: *Gigantic as it was, it had something to do with her, Down, down, into the midst of ordinary things the finger fell making the moment solemn. She was forced, so Clarissa imagined, by that sound, to move, to go-but where? (Woolf, p. 93).*

Next, the search for meaning in the novel many times comes underlined through the interaction between life and death. Characters such as Clarissa and Septimus have both a continual fear of death, yet they suffer by the hidden mystery of it. However, upon the arrival of death, Clarissa for instance regains her appreciation of life; while Septimus fails to do so. This implied meaning through life and death is contrasted with the beauty of the imagery and periods of time:

Thursday, Friday, Saturday; that one should wake up in the morning; see the sky, walk in the park; meet Hugh Whitebread; then suddenly in came Peter; then these roses; it was enough. After that, how unbelievable death was!-that it must end; and no one in the world would know how she had loved it all; how, every instant (Woolf, p. 89).

Though the search for meaning is a work in progress in the novel, there are times when it is acquired too. For instance, Peter's acceptance of his unchanged feelings for Clarissa make him own them and extend over the emotional experience. This realization helps him establish the meaning of life in general, and feelings of love and beauty that he experienced in regards to that bond, fill a greater gap in his life, and suchlike he is able to overcome the suffering he so long felt in the same regard. In relation to time, the acquirement of meaning comes as a result of Peter's cherishing of the present moment and enjoying every bit of life too:

Life itself, every moment of it, every drop of it, here, this instant, now, in the sun, in Regent's Park, was enough. Too much indeed. A whole lifetime was too short to bring about, now that one had acquired the power, the full flavour; to extract every ounce of pleasure, every shade of meaning; which both were so much more solid than they used to be, so much less personal. It was impossible that he should ever suffer again as Clarissa had made him suffer (Woolf, p. 59).

The theme of the search for meaning in *Mrs. Dalloway* is in addition related with the theme of suffering. For instance, Lucrezia's suffering for her husband's inability to feel is a quest for meaning in the first place: *She was exposed; she was surrounded by the enormous trees, vast clouds of an indifferent world, exposed, tortured; and why should she suffer? Why?* (Woolf, p. 49).

Answering the question on what truth characters live by in *Mrs. Dalloway*, we find that each have their own spiritual, religious truths for themselves, and in this novel, Christianity is the only practiced religion throughout. To begin with, Clarissa herself refutes religion and those who live by it. Furthermore, she despises those who practice it due to the system of practice, however, the more she escapes it, the more curious she is about those who do. As such, she devotes her life to other pursuits such as parties and other social events. The yearning for the Divine and for God and for something pure is at the core of our being. However, in designing this yearning, we devote it to other idols or things which belong to the lower world. Hence, in order to really attain the divine, we need to destroy these things, which we are in reality attaching ourselves too. Because of this false attachment, in an attempt to achieve God, we end up losing the sense of it in the first place (Lazenby, 2014).

Consequently, Clarissa seeks for the meaning of life in social gatherings and parties, even though they do not fulfil her spiritual needs. Other characters such as Richard, live their life with regrets of the unrequited love; Septimus on the other hand, is unable to find a stable truth as a war veteran and damaged both mentally and spiritually. He seeks salvation through death. In addition, Clarissa as well expresses some deep appreciation for death, but in Septimus's suicide, she realizes she is wrong and begins to appreciate life instead. Clarissa's daughter, Elizabeth seeks loneliness and faith through befriending Miss Kilman. Therefore, each character experiences life in relationship with either people, events or concepts. As time passes, these characters develop the understanding for the concepts of love, death and survival.

The Concept of Time in *To the Lighthouse*

Unlike in other novels, in *To the Lighthouse*, the passage of time is portrayed in a more continual and poetic way, with a focus on periods of time, such as days, months, seasons and years. The arrival of night, for instance, brings about the theme of self-reflection. This happens with characters such as Mrs. Ramsay and Lily:

Yet as the night wore on, and white lights parted the curtains, and even now and then some bird chirped in the garden, gathering a desperate courage she would urge her own exemption from the universal law; plead for it; she liked to be alone; she liked to be herself (Woolf, p. 36).

The awareness of the passage of time on other occasions brings about the contemplation about life and its meaning. Here Woolf emphasizes Mrs. Ramsay's idea of the meaning of life as a personal experience, in which no one else can intrude. Through the shortness of the moment, her spiritual privacy is what makes her a central figure towards which all characters are drawn. This way, Mrs. Ramsay's huge capacity to think and feel, even without being expressed impacts others who live with her:

Only she thought life-and a little strip of time presented itself to her eyes, her fifty years. There it was before her-life. Life: she thought but she did not finish her thought. She took a look at life, for she had a clear sense of it there, something real, something private, which she shared neither with her children nor with her husband (Woolf p. 43).

In addition, Mr. Ramsay's focus on a moment makes him realize the loss of meaning his wife brings in his life: *Yet now, at this moment, her presence meant absolutely nothing to him: her beauty meant nothing to him; her sitting with her little boy at the window-nothing, nothing (p.64).* This feeling then makes him question the reason of existence: *The truth was that he did not enjoy family life. It was in this sort of sense that one asked oneself, What does one live for? (Woolf, p. 64).*

Strangely enough, through the awareness about time, from the position of the search for meaning, characters in the novel, eventually acquire some sort of meaning and vice-versa. Indeed, the recognition of the greatness and the importance of the present moment, the meaning they acquire is everlasting, eternal, similar to the moment, even though the meaning is most of the time implied, and very rarely defined as in this paragraph: *so that again tonight she had the feeling she had had once today already, of peace, of rest. Of such moments, she thought, the thing is made that remains forever. This would remain (Woolf, p. 76).*

Through the passage of time Woolf also brings about the loss of meaning as a spatial experience. This can be seen in the decay of the Ramsay's house in the *Time Passes* section. The major part of the chapter deals with the loss of order, presence and abandonment of the house by its members: *something that had been gay twenty years before on the stage perhaps, had been hummed and danced to, but now, coming from the toothless, bonneted, caretaking woman, was robbed of meaning (Woolf, p. 97).*

With the death of Prue and Andrew in Ramsay's family, the author contrasts the loss of meaning with the coming of spring, contrasting also two different times (night and day) with stillness and chaos, thus pointing out to the loss of order and stability: *But the stillness and the brightness of the day were as strange as the chaos and tumult of the night, with the trees standing there, and the flowers standing there, looking before them, looking up, yet beholding nothing, eyeless, and thus terrible (Woolf, p.100).* Similar to Mrs. Dalloway, in *To the Lighthouse* also the intrusion of life and death, brings about either the loss of meaning, the search, or the acquirement of it. Woolf intersperses life and death, with night and day, then contrasts them with either negative or positive feelings, indicating the loss of meaning, the changing of the life's patterns in general:

How aimless it was, how chaotic, how unreal it was, she thought, looking at her empty coffee cup. Mrs. Ramsay dead; Andrew killed; Prue dead too-repeat it as she might, it roused no feeling in her. And we all get together in a house like this on a morning like this, she sad, looking out of the window-it was a beautiful day still (Woolf, p.110).

The search for meaning in *To the Lighthouse* is stressed also in Mrs. Ramsay's constant tendency to arrange relationships. With this moral responsibility, her role in the family is highly significant as it highlights the importance of life and death and of the future in front of her, as she indulges in other people destinies and matters (Gay, 2006).

Lily Briscoe's search for meaning comes naturally as long as she is indulged in her artistic activities of painting. For her also, the realization of the present moment makes her think about the meaning of life, as she is expecting her great revelation to end the painting:

What is the meaning of life? That was all-a simple question; one that tended to close in on one with years. The great revelation had never come. The great revelation perhaps never did come. Instead there were little daily miracles, illuminations, matches struck unexpectedly in the dark; here was one (Woolf, p.120).

Interestingly, that revelation comes only by the end of the novel, when Lily's last line upon it marks her acquirement of the artistic vision. The quest for meaning for Lily comes also in the form of the search for a higher truth, and for an understanding of the reality she lives in. Lily's search for reality and truth are permanent, regardless of the passage of time and the changes it has brought with it, such as the death of Mrs. Ramsay (Gay, 2006). Answering the question above about the truth that characters in the novel live by, it ought to be explained that characters in *To the Lighthouse* in reality search for the meaning of their existence in different forms and actions. For instance, Mrs. Ramsay seeks her personal truth through contemplation and solitude; Mr. Ramsay seeks the meaning of life through intellectual endeavor; Lily, on the other hand, seeks personal fulfilment and meaning by practicing her artistic talent. Though the three of them seek the truth in different ways, in fact, Mrs. Ramsay in reality is closest to the religious truth, even though she fails to recognize it. The reason for her failure to transcend the mystic experience of the soul is the lack of factual evidence. She is prone to follow her spiritual and mental inspirations, but eventually they lead her to seclusion and solitude.

The Concept of Time in *The Waves*

The concept of time in *The Waves* manifests as an experience with a focus in the present moment and eventually, brings about the recognition of the sense of oneself. In reality, the latter springs from the first. That can be seen in Bernard's observation of the present moment and the world of objects around him, and as a result, in the recognition of his multiplicity of selves:

Every hour something new is unburied in the great bran pie. What am I? I ask. This? No, I am that. Especially now, when I have left a room, and people talking, and the stone flags ring out with my solitary footsteps, and I behold the moon rising, sublimely, indifferently, over the ancient chapel-then it becomes clear that I am not one and simple, but complex and many. (Woolf, p. 42).

Since in the novel time is observed in many units, such as moments, hours, days, months and seasons, similarly, the experiences that come out of it are various. In Surah Al Asr, on the other hand, time is one and definite, meaning that it covers all its manifold manifestation in one realm. In relation to it, Bernard's awareness of the present moment reveals his own contradictory nature and state: *Underneath, and at the moment, when I am most disparate, I am most integrated* (Woolf, p.42).

In the meantime, Woolf displays the futility and the loss of meaning for Louis at school, while trying to write and answer the teacher in the classroom. The author links the loss of meaning with the ticking of the clocks, indicating emptiness: *Now it is my turn. But I have no answer. The others are allowed to go. They slam the door. Miss Hudson goes. I am left alone to find an answer. The figures mean nothing now. Meaning has gone. The clock ticks* (Woolf, p. 11). Down the line, while Louis is drawing a figure, he is able to distinguish time from the activity, and see himself immerse and be part of the experience. For him, time is the opportunity to create the idea of the internal world of being. The fear of being removed from that experience and its entirety makes him feel fragmented. Though he cannot be one with time, he can observe it, and at some point feel participant in its passing experience.

Look the loop of the figure is beginning to fill with time; it holds the world in it. I begin to draw a figure and the world is looped in it, and I myself am outside the loop; which I now join-so- and seal up, and make

entire. The world is entire, and I am outside of it crying, " Oh save me, from being blown for ever outside the loop of time!" (Woolf, p. 11).

Through the passage of time, Rhoda on the other hand, is able to diminish the impact things have on herself. Yet, with this relief, she feels physically soft and penetrating, and suchlike, loses the sense of reality: *Month by month things are losing their hardness; even my body now lets the light through; my spine is soft like wax near the flame of the candle. I dream; I dream.* (Woolf, p.24). Seen from a postmodern view, the reality characters live by in *The Waves* is blurred and changing. But first of all, their ideas about things, themselves and each other are approximately the same as well. In turn, this conditions their view of time too. *There is nothing staid, nothing settled, in this universe. All is rippling, all is dancing; all is quickness and triumph* (Woolf, p. 25).

Susan's awareness of the passage of time leads her to self-reflection. For her, the only way to do so is to strengthen her sense of self and to enjoy her personal formation through solitude. Here Woolf points out the search for meaning, which is obviously found in the process of the formation of the self. Due to this finding, Susan then feels the capacity to give and the worth to be given:

For something has grown in me here, through the winters and summers, on staircases, n bedrooms. I do not want, as Jinny wants, to be admired. I do not want people, when I come in, to look up with admiration. I want to give, to be given, and solitude in which to unfold my possessions (Woolf, p. 29).

Due to the characters' awareness of the passage of time and the nature of life as changing, their perception of it is slightly negative. They prefer the opposite; that which is more lasting and sublime, such as the moments of revelations. Regardless of the fact that the present moment is the best time to live in, Rhoda for instance, feels herself attached to time, referring to it as monstrous: *This I say is the present moment; this is the first day of the summer holidays. This is part of the emerging monster to whom we are attached.* (Woolf, p. 35).

From this angle, not only the present moment, but time in general is an indication of loss and ugliness, since it points out to their inner cravings and division.

In contrary, Neville favors the present moment, as it provides her with the opportunity to recognize the beauty around her. This beauty leads her to the appreciation of life and the diminishing power of death. Here Woolf creates the link between life and death through the present moment, thus highlighting the experience of life:

In a world which contains the present moment, said Neville, 'why discriminate? Nothing should be named lest by so doing we change it. Let it exist, this bank, this beauty, and I, for one instant, stepped in pleasure. The sun is hot. I see the river. I see trees specked and burnt in the autumn sunlight. Boats float past, through the red, through the green. Far away a bell tolls, but not for death. There are bells that ring for life. A leaf falls, from joy. Oh, I am in love with life! (Woolf, p. 45).

In addition, for Susan, the encounter of the present moment, leads her to her identification of the self with the world of imagery: *At this hour, this still early hour, I think I am the field, I am the barn, I am the trees (Woolf, p. 52).* Other Times, this encounter, makes her identify herself with periods of time, with light and dawn. This identification points out to the greatness of her inner self. As soon as she affirms this greatness, she distinguishes the loss of meaning which she cannot clearly define. In the grand scheme of things, Susan's identification both with the physical and metaphysical world is an attempt to make sense of herself in the world in the first place. It is a search for meaning, and for belonging in a world that is shifting and moving in front of her:

But who am I, who lean on this gate and watch my setter nose in a circle? I think sometimes (I am not twenty yet) I am not a woman, but the light that falls on this gate, on this ground. I am the seasons, I think sometimes January, May, November; the mud, the mist, the dawn. I cannot be tossed about, or float gently, or mix with other people. Yet now, leaning here till the gate prints my arm, I feel the weight that has formed itself in my side. Something has formed, at school, in Switzerland, some hard thing. (Woolf, p. 54).

Bernard's contemplation upon time leads him to the realization of the loss of meaning.

Time seems endless, ambition vain. Over all broods a sense of the uselessness of human exertion (Woolf, p.74).

Other times, characters in the novel recognize the beauty of time in terms of the existence of each other and the relationships they create with them. For instance, the presence of Percival in everyone's life is highly significant that Jinny is able to identify time itself with him:

'Let us hold it for on moment, said Jinny; 'love, hatred, by whatever name we call it, this globe whose walls are made of Percival, of youth and beauty, and something so deep sunk within us that we shall perhaps never make this moment out of one man again.' (Woolf, p. 80).

As much as *The Waves* is novel about time and the experience of life, it is also a form of the renunciation of death. Hence, the death of Percival is one on the most painful experiences for the characters in the novel. Bernard for instance, needs solitude, time and space to make sense of his death. *I ask and do not know, only that I need silence, and to be alone and to go out, and to save one hour to consider what has happened to my world, what death has done to my world* (Woolf, p. 85). The death of Percival is one of the major truths characters have to face in the novel, yet, they are constantly searching for major ones, which is an umbrella for the search for meaning. Initially, they are only able to make sense of their identities, and each other's as well as recognize pain and beauty. While by the end of the novel, characters such as Bernard experience greater understanding of life as a result of the passage of time. The end of his life makes him reflect on his past actions and wait patiently for death.

The lives of the characters are separate and unique experiences. Regardless of the fact that their lives are intertwined, challenged and shaped by each other, yet we find them solitary in the experience of pain or beauty or in the perception of time. In difference to the Quranic perspective, which requires from people to help each other in patience, in truth and good deeds, in *The Waves*, happens the opposite. The characters cannot help each other in the understanding of the world directly, but only through their mere existence, be it useful or harmful for each other. Similarly, they can either make sense of time in the same manner.

The discrepancy in the perception of time in *The Waves* with Surah Al Asr is that characters in the novel are mostly concerned with the idea of time, meaning, with its conceptual experience. In so doing, they neglect action and initiative to change, even though the imagery, the weather and the world around them in general, changes.

And time, said Bernard, 'lets fall its drop. The drop that has formed on the roof of the soul falls. On the roof of my mind time, forming, lets fall its drop. Last week, as I stood shaving, the drop fell. I, standing with my razor in my hand, became suddenly aware of the merely habitual nature of my action. (Woolf, p. 104).

Conclusion

This research paper has shown that the treatment of Woolf's novels *The Waves*, *To the Lighthouse* and *Mrs. Dalloway* from the perspective of the Surah Al Asr reveals the themes of the search for meaning and self-reflection. Looking at the novels separately in view of this surah, it suggests that the characters in each novel are pursuing their own truths, and neglecting religious truth at the same time. By neglecting religious truth, in reality they are searching for another meaning of life by which they can live their lives. This meaning is sought in different periods of time, such as moments, days, months or even years of life, yet it is closest to be found in the awareness about the present moment.

In this perspective, the misinterpretation that the passage of time brings about pessimism in the lives of people is corrected. Characters in the novels that are corpus of this study experience emptiness and suffering due to the lingering in the past and not taking any concrete action towards change. Their emptiness linked with the passage of time comes as a result of their overthinking, flashbacks and memories. Another reason for their pessimism is also in their dealings with the matters of the nature of this world. Since Surah Al Asr points out to both the people who are in loss and those who are victorious in the way they approach time, the lack of good deeds in the lives of the characters in Woolf's novels creates emptiness and lethargy, from which they have difficulty escaping. Regardless of the fact that they have their own personal truths, they are not sufficient to grant them gain, since they are secondary. As a result, we see them posing questions about life and death, about the meaning of life, while questioning their everyday actions.

In contrast to the interpretation of the Quranic perspective, the employment of the postmodern one in this research has shown that the variety of truths and realities in essence it is not wrong, but the abandonment of the religious truth causes disorder and chaos in the construction of the realities. As the works of Woolf suggest, the closest characters are able to acquire spiritual fulfilment is through contemplation and meditation. Their attempts to negate the existence of God in the restoration of the world are

many. These attempts eventually consume themselves and then comes forth the loss of meaning as well as the search for it.

In addition, the theme of the self-reflection is frequent in the three novels too. The passage of time brings about change, aging and death in the lives of the characters. When facing these unfortunate changes, they shift their perspective from the world and turn towards themselves. At this point, both the Quranic perspective and the postmodern one meet since both Surah Al Asr and the literary perspective position the self in relation to something else. While Quran positions man towards the truth, good deeds, faith and patience, the latter opens up the possibilities for the man to see his perspective but to always recognize that the others' may be different. In this case, the approaches differ in their narrow direction, as the Quran leads to the concrete unchanged religious truth which can be strengthened through action; while the latter leads to various truths which depend on various personal, cultural standards and which can always experience change or modification. All in all, the variety of truths and meanings and realities in Woolf's novels only points out to the search for the real truth which is embedded deep in the human consciousness. Yet for that consciousness to be awakened, there needs to be action, seeking, sincerity and an ultimate surrender of the man towards the light of the great religious Islamic truth.

References

Bressler, C. (2006). *Literary Criticism. An Introduction to Theory and Practice*. Pearson Education.

Gay, J. (2006). *Virginia Woolf's Novels and the Literary Past*. Edinburgh University Press.

Hilali, M. & Khan, M. *Translation of the Meanings of the Noble Quran into the English Language*. King Fahd Glorious Qur'an Printing Complex al-Madinnah al-Munawwarah.

Lazenby, D. (2014). *A Mystical Philosophy. Transcendence and Immanence in the Works of Virginia Woolf and Iris Murdoch*. Bloomsbury.

Salafiyah, N. (2011). *A Short Compilation of Tafsir of Surah Al Asr*. Scribd. URL: <https://www.scribd.com/document/59551901/Tafsir-of-Surah-Al-Asr-A-Compilation>

Woolf, V. (1996). *Mrs. Dalloway*. Wordsworth Editions.

Woolf, V. (1994). *To the Lighthouse*. Wordsworth Editions.

Woolf, V. (2000). *The Waves*. Wordsworth Editions.

